ISTORIE
CONTEMPORANA

Volum apărut cu sprijinul
Institutului de Investigare a Crimelor Comunismului şi Memoria Exilului Românesc

Timothy D. Snyder s-a născut la 18 august 1969. Licenţiat, în 1991, în istorie europeană şi în ştiinţe politice la Brown University (Providence, Rhode Island, S.U.A.). Şi-a obţinut doctoratul (ca bursier British Marshall) la Universitatea Oxford, în 1995. A studiat, ca bursier, la Paris, Viena, Varşovia şi Harvard. Este profesor de istorie la Universitatea Yale, specializat în istoria Europei Centrale şi de Răsărit, precum şi în istoria Holocaustului. Este, de asemenea, afiliat la Institut fair Menschen vom Wissenschaften de la Viena şi la Collège d'Europe (Brugge) / Collège d'Europe de la Natolin (Varşovia).

Predă cursuri de istorie politică a Europei de Est („Europa Răsăriteană în 1914" şi „Europa Răsăriteană cu începere din 1914") şi ţine seminarii despre Holocaust şi despre istoria Europei de Est ca istorie globală.

Este membru al Comitetului pentru Conştiinţă al Muzeului Memorial American al Holocaustului şi membru al comitetelor editoriale ale *Journal of Modern European History* şi *East European Politics and Societies*.

Principalele publicaţii: Nationalism, Marxism, and Modern Central Europe. A Biography of Kazimierz Kelles-Krauz, Harvard University Press, 1998; The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999, Yale University Press, 2003; Sketches from a Secret War. A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine, Yale University Press, 2005; The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke, Basic Books, 2008; Bloodiands. Europe Between Hitler and Stalin, Basic Books, 2010; Thinking the Twentieth Century (cu Tony Judt), Penguin, 2012; Why Don't We Understand

the Holocaust? (în curs de apariţie). Coeditor al volumelor Wall Around the West. State Power and Immigration Controls în Europe and North America (cu Peter Andreas), Rowman and Littlefield, 2000; Stalin and Europe: War, Terror, Domination (cu Ray Brandon, în curs de apariţie la Oxford University Press).

A elaborat capitole pentru: Lieven, Cambridge History of Russia; Brandon, Shoah în Ukraine; Salvatici, Confini; Jasiewicz, Swiat ale pozegnany; Pisuliński, Akcja Wisla; Chiari, Geschichte und Mythos der politischen Heimatarmee\ Müller, Memory and Power în Postwar Europe; King, Nations Abroad; Williamson, Economic Consequences of Soviet Disintegration.

Publică articole ştiinţifice în: Contemporary European History, Past and Present, Journal of Cold War Studies, Osteuropa, Polin. Studies în Polish Jewry, Nations and Nationalism, Yad Vashem Studies, Revue des études slaves, Nowa Europa Wschodnia, II Mestiere di Storico, Ukraina Modern, Modernism /Modernity, precum şi eseuri politice şi editoriale în International Herald Tribune, The Nation, New York Review of Books, Times, Times Literary Supplement, The New Republic, Eurozine, Tygodnik Powszechny, Chicago Tribune, Christian Science Monitor, Boston Globe şi alte publicaţii periodice.

Premii, distincţii, medalii: „George Louis Beer" (American Historical Association); Premiul de literatură al American Academy of Arts and Literature; Premiul acordat de American Association for Ukrainian Studies (de două ori); „Cundill" (Universitatea „McGill"); „Jerzy Giedroyc" (Universitatea „Marie Curie-Sklodowska"); „Halecki" (pentru istorie poloneză şi central-est europeană); „Waclaw Jędrzejewicz"; Premiul de carte Leipzig pentru înţelegere europeană; „Ralph Waldo Emerson" pentru ştiinţe umane; „Przegląd Wschodni"; „Pro Historia Polonorum"; „Gustav Ranis"; „Tadeusz Walendowski".

TIMOTHY SNYDER

TĂRÂMUL MORȚII

EUROPA ÎNTRE HITLER ȘI STALIN

Traducere din engleză de
DANA-LIGIA ILIN

HUMANITAS
BUCUREȘTI

Seria „Istorie contemporană" este coordonată de Cristian Vasile şi Vladimir Tismăneanu

Redactor: S. Skultety Coperta: Ioana Nedelcu Corectori: Elena Domescu, Ioana Vâlcu Tehnoredactor: Manuela Măxineanu DTP: Andreea Dobreci, Dan Dulgherii

Tipărit la Tipo Lidana – Suceava TIMOTHY SNYDER

Bloodiands. Europe between Hitler and Stalin Copyright © 2010 by Timothy Snyder First published in the United States by Basic Books, a member of the Perseus Books Group All rights reserved.

© HUMANITAS, 2012, pentru prezenta versiune românească

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României SNYDER, TIMOTHY

Tărâmul morţii: Europa între Hitler şi Stalin / Timothy Snyder; trad.: Dana-Ligia Ilin.

— Bucureşti: Humanitas, 2012 Bibliogr.

Index

ISBN 978 – 973 – 50 – 3761 – 1 I. Ilin, Dana-Ligia (trad.)

94 (4)
EDITURA HUMANITAS
Piaţa Presei Libere 1, 013701 Bucureşti, România tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51 www.humanitas.ro
Comenzi ordine: www.hbhumanitas.ro Comenzi prin email: vânzări libhumanitas.ro Comenzi telefonice: 0372.743.382; 0723.684.194
Cuprins
PREFAŢĂ Europa 7
INTRODUCERE Hitler şi Stalin 21
CAPITOLUL 1 Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică 43
CAPITOLUL 2 Teroarea de clasă 84
CAPITOLUL 3 Teroarea naţională 115
CAPITOLUL 4 Europa liniei Molotov-Ribbentrop 146
CAPITOLUL 5 Economia Apocalipsului 184
CAPITOLUL 6 Soluţia Finală 219
CAPITOLUL 7 Holocaust şi răzbunare. 259
CAPITOLUL 8 Fabricile naziste ale morţii 290
CAPITOLUL 9 Rezistenţă şi incinerare 317
CAPITOLUL 10 Purificările etnice 356
CAPITOLUL 11 Antisemitismul stalinist. 383
CONCLUZIE Umanitatea 426
Cifre şi termeni 459
Rezumat 465
Mulţumiri 468
Note 471
Bibliografie 513
Index 551
părul tău de aur Margarete părul tău de cenuşă Sulamith Paul Celan *Todesfuge*
Totul curge, totul se schimbă. Nu poţi intra de două ori în acelaşi eşalon.
Vasili Grossman *Panta rhei*
Un străin s-a înecat în Marea Neagră, era singur,

Nimeni nu-l auzea cum se roagă să fie iertat.

Furtună pe Marea Neagră Cântec popular ucrainean

Oraşe-ntregi dispar. În locul naturii Doar un scut alb se-mpotriveşte nefiinţei.

Tomas Venclova Scutul lui Ahile

PREFAŢĂ

Europa

„Acum o să trăim!” Asta zicea băiatul lihnit de foame, luând-o şovăielnic pe marginea drumului neumblat ori pe câmpul pustiu. Hrana pe care o vedea nu era însă decât în închipuirea lui. Tot grâul le fusese luat, într-o nemiloasă campanie de rechiziţii care a marcat începutul epocii de crime în masă din Europa. Era în 1933, şi Iosif Stalin înfometa cu bună ştiinţă Ucraina sovietică. Băieţelul a murit, ca şi alţii peste trei milioane de oameni. „O să mă-ntâlnesc cu ea”, spunea un tânăr sovietic despre soţia sa, „în pământ”. Avea dreptate: la scurt timp după ea a fost împuşcat şi el, şi amândoi au fost îngropaţi printre cele şapte sute de mii de victime ale Marii Terori staliniste din 1937 şi 1938. „M-au întrebat de verighetă, pe care eu…” Ofiţerul polonez şi-a întrerupt jurnalul puţin înainte de a fi executat de poliţia secretă sovietică, în 1940. Era unul dintre cei aproape două sute de mii de cetăţeni polonezi împuşcaţi de sovietici sau de germani la începutul celui de-al Doilea Război Mondial, când Germania nazistă şi Uniunea Sovietică îi ocupau împreună ţara. Spre sfârşitul lui 1942 o fetiţă de unsprezece ani din Leningrad îşi încheia astfel modestul jurnal: „N-a mai rămas decât Tania”. Adolf Hitler rupsese înţelegerea cu Stalin, oraşul îi era asediat de nemţi, iar membrii familiei sale se numărau printre cei patru milioane de cetăţeni sovietici pe care nemţii i-au făcut să piară de foame. În vara următoare, o fetiţă evreică de doisprezece ani din Bielorusia i-a scris ultima scrisoare tatălui ei: „Îmi iau rămas-bun de la tine înainte să mor. Mi-e tare frică de moartea asta, căci îi

aruncă pe copii de vii în gropile comune”. Era printre cei peste cinci milioane de evrei gazaţi sau împuşcaţi de germani.

În mijlocul Europei, în plin secol XX, regimurile nazist şi sovietic au ucis aproximativ paisprezece milioane de oameni. Aria în care au pierit aceste victime, Tărâmul Morţii, se întinde din centrul Poloniei până în partea apuseană a Rusiei, acoperind Ucraina, Bielorusia şi ţările baltice. În perioada consolidării naţional-socialismului şi a stalinismului (1933 – 1938), a ocupaţiei comune germano-sovietice în Polonia (1939 – 1941) şi apoi a războiului germano-sovietic (1941 – 1945), această zonă a cunoscut un gen de violenţă în masă fără precedent în istorie. Victimele au fost în primul rând evreii, bieloruşii, ucrainenii, polonezii, ruşii şi balticii, popoarele care trăiau în acea zonă. Paisprezece milioane de oameni au fost asasinaţi în numai doisprezece ani, între 1933 şi 1945, cât au fost Hitler şi Stalin la putere. Chiar dacă ţările lor au devenit câmpuri de luptă pe la jumătatea perioadei menţionate, toţi aceşti oameni au fost mai degrabă victimele unei politici criminale decât ale războiului. Cel de-al Doilea Război Mondial a fost cel mai ucigător conflict din istorie, şi cam jumătate dintre soldaţii care au pierit pe fronturile din întreaga lume au căzut aici, în această regiune, în zona morţii. Şi totuşi, nici măcar unul dintre cei paisprezece milioane de oameni nu era înrolat în vreo armată. Majoritatea erau femei, copii şi bătrâni; nimeni nu avea arme; mulţi fuseseră jefuiţi de tot ce aveau, până şi de haine.

Auschwitz este cel mai cunoscut loc în care s-au masacrat oameni din zona morţii. Azi, Auschwitz reprezintă Holocaustul, iar Holocaustul – răul unui veac. Cu toate acestea, oamenii care au fost aduşi ca mână de lucru la Auschwitz au avut o şansă de supravieţuire: datorită memoriilor şi romanelor scrise de supravieţuitori,

numele acestui loc este cunoscut. Mult mai mulţi evrei, cei mai mulţi dintre ei evrei polonezi, au fost gazaţi în alte lagăre de exterminare germane, din care aproape nimeni nu a scăpat şi ale căror nume sunt pomenite mai rar: Treblinka, Chełmno, Sobibor, Belzec. Şi mai mulţi evrei, evrei polonezi, sau sovietici, sau baltici, au fost împuşcaţi şi aruncaţi în şanţuri şi gropi. Mulţi dintre aceşti evrei au murit aproape de locul în care trăiau, în Polonia, Lituania, Letonia, Ucraina sovietică şi Bielorusia sovietică, aflate sub ocupaţie. Germanii au adus în zona morţii şi evrei din alte părţi, ca să fie uciși acolo. Evreii ajungeau la Auschwitz, cu trenul, din Ungaria, Cehoslovacia, Franţa, Olanda, Grecia, Belgia, Iugoslavia, Italia şi Norvegia. Evreii germani erau deportaţi în oraşele din zona morţii, la Łódź, la Kaunas, la Minsk sau la Varşovia, apoi erau împuşcaţi sau gazaţi. Oamenii care au

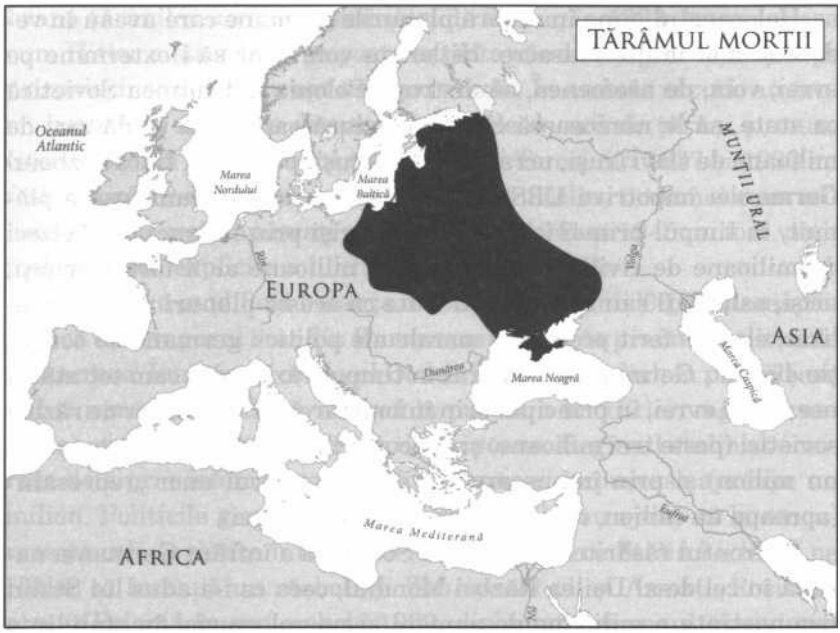

trăit în blocul în care scriu acum, aflat în al nouălea district al Vienei, au fost deportaţi la Auschwitz, Sobibor,

Treblinka şi Riga: toate aflate în zona morţii.

Uciderea în masă a evreilor de către germani s-a petrecut în Polonia, Lituania, Letonia şi Uniunea Sovietică, aflate sub ocupaţie, şi nu în Germania. Hitler era un politician antisemit într-o ţară cu o comunitate evreiască mică. Evreii reprezentau *mai puţin de un procent* din populaţia germană când Hitler a devenit cancelar, în 1933, şi cam *un sfert de procent* la începutul celui de-al Doilea Război Mondial. În primii şase ani ai regimului lui Hitler, evreilor germani li se permitea (cu preţul îndurării unor umilinţe şi al deposedării de bunuri) să emigreze. Cei mai mulţi dintre evreii care au prins momentul victoriei lui Hitler în alegeri au murit din cauze naturale. Uciderea a 165.000 de evrei germani a fost o crimă îngrozitoare în sine, dar numai o mică parte din tragedia evreilor europeni: mai puţin de trei procente din morţii Holocaustului. De-abia când Germania nazistă a invadat Polonia, în 1939, şi Uniunea Sovietică, în 1941, planurile lui Hitler privind eliminarea evreilor din Europa s-au intersectat cu cele mai semnificative comunităţi ale evreilor europeni. Ambiţia lui de a-i elimina pe evrei din Europa nu s-a putut realiza decât în părţile din Europa în care trăiau evrei.

Holocaustul pune în umbră planurile germane care aveau în vedere şi mai multe masacre. Hitler nu voia doar să-i extermine pe evrei; voia, de asemenea, să distrugă Polonia şi Uniunea Sovietică ca state, să le nimicească clasele conducătoare şi să ucidă zeci de milioane de slavi (ruşi, ucraineni, bieloruşi, polonezi). Dacă războiul Germaniei împotriva URSS s-ar fi desfăşurat aşa cum fusese plănuit, în timpul primei ierni ar fi fost ucişi prin înfometare treizeci de milioane de civili, iar apoi zeci de milioane ar fi fost evacuaţi, ucişi, asimilaţi sau înrobiţi. Cu toate că aceste planuri nu s-au realizat, ele au oferit premisele morale ale politicii germane de ocupaţie din Est.

Germanii au omorât în timpul războiului cam tot atâţia neevrei şi evrei, în principal prin înfometarea prizonierilor de război sovietici (peste trei milioane) şi a locuitorilor oraşelor asediate (peste un milion) şi prin împuşcarea civililor în cadrul unor „represalii” (aproape un milion, mai ales bieloruşi şi polonezi).

Pe frontul răsăritean, Uniunea Sovietică a înfrânt Germania nazistă în cel de-al Doilea Război Mondial, ceea ce i-a adus lui Stalin recunoştinţa a milioane de oameni şi un rol crucial în stabilirea ordinii postbelice în Europa. Şi totuşi, amploarea asasinatelor în masă ale lui Stalin este aproape la fel de mare ca a lui Hitler. De fapt, pe timp de pace a fost mult mai grav. În numele apărării şi al modernizării Uniunii Sovietice, sub supravegherea lui Stalin au fost înfometate câteva milioane de oameni şi au fost împuşcaţi alte trei sferturi de milion în anii ’30. Stalin şi-a ucis propriii cetăţeni cu aceeaşi eficienţă cu care Hitler i-a ucis pe cetăţenii altor ţări. Din cele paisprezece milioane de oameni ucişi cu bună ştiinţă în zona morţii între 1933 şi 1945, o treime aparţine sovieticilor.

Aceasta este o istorie a masacrului politic în masă. Toate cele paisprezece milioane au fost victimele politicii de exterminare sovietice sau naziste, adesea ale interacţiunii dintre Uniunea Sovietică şi Germania nazistă, dar niciodată victime ale războiului dintre ele. Un sfert dintre victime au fost omorâte înainte ca al Doilea Război Mondial să fi început măcar. Alte două sute de mii au murit între 1939 şi 1941, când Germania nazistă şi Uniunea Sovietică remodelau Europa ca *aliate*. Moartea celor paisprezece milioane a fost uneori prevăzută în planuri economice sau accelerată de considerente economice, dar nu a fost provocată de necesitatea economică în vreun sens strict. Stalin a ştiut ce avea să se întâmple când a confiscat hrana ţăranilor ucraineni muritori de foame, în 1933, întocmai aşa cum Hitler a ştiut la ce se poate aştepta

când i-a lipsit de hrană pe prizonierii sovietici, cu opt ani mai târziu. În ambele cazuri, au murit peste trei milioane de oameni. Sutele de mii de ţărani şi muncitori sovietici împuşcaţi în timpul Marii Terori din 1937 şi 1938 au fost victimele directivelor exprese ale lui Stalin, întocmai cum milioanele de evrei împuşcaţi şi gazaţi între 1941 şi 1945 au fost victimele politicii explicite a lui Hitler.

Războiul a modificat balanţa masacrelor. În anii ’30, Uniunea Sovietică era singurul stat din Europa care a pus în practică politici de masacrare. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, în primii şase ani şi jumătate de după venirea la putere a lui Hitler, regimul nazist a ucis aproximativ zece mii de persoane. Regimul stalinist omorâse deja prin înfometare câteva milioane şi împuşcase aproape un milion. Politicile germane de ucidere în masă au ajuns să le concureze pe cele sovietice între 1939 şi 1941, după ce Stalin l-a lăsat pe Hitler să înceapă un război. Şi *Wehrmacht*ul, şi Armata Roşie au atacat Polonia în septembrie 1939, diplomaţii germani şi sovietici au semnat un „Tratat privind frontierele şi de prietenie”, iar forţele germane şi sovietice au ocupat împreună ţara timp de aproape doi ani. După ce germanii şi-au extins dominaţia spre apus, în 1940, invadând Norvegia, Danemarca, Olanda şi Franţa, sovieticii au ocupat şi au anexat Lituania, Letonia, Estonia şi nord-estul României. Ambele regimuri au împuşcat zeci de mii de intelectuali polonezi şi au deportat sute de mii. Pentru Stalin, acest act de represiune în masă era continuarea vechilor politici aplicate în teritoriile noi; pentru Hitler, era o deschidere de drumuri.

Partea cea mai cumplită a masacrelor a început când Hitler l-a trădat pe Stalin, iar trupele germane au pătruns în recent lărgită Uniune Sovietică, în iunie 1941. Cu toate că al Doilea Război Mondial a izbucnit în septembrie 1939, odată cu invazia germano-sovietică în Polonia, cea mai

mare parte a crimelor în masă din acest război s-au petrecut după această a doua invazie în Răsărit. În Ucraina sovietică, Bielorusia sovietică şi regiunea Leningrad, zone în care regimul stalinist înfometase şi împuşcase în cei opt ani precedenţi circa patru milioane de oameni, trupele germane au reuşit în doar patru ani să înfometeze şi să împuşte şi mai mulţi oameni. Imediat după invazie, *Wehrmachtul* a trecut la înfometarea prizonierilor sovietici, iar trupele speciale, *Einsatzgruppen*, au început să-i împuşte pe

TĂRÂMUL MORȚII
AUGUST 1941
Teritorii ocupate de germani
Teritorii sub dublă ocupație din august 1941
NORVEGIA
Oslo
SUEDIA
Stockholm
FINLANDA
Helsinki
R.S.S. KARELO-FINICĂ
Leningrad
Tallinn
Novgorod
R.S.S. ESTONĂ
U.R.S.S.
Riga
R.S.S. LETONĂ
Moscova
Marea Nordului
DANEMARCA
Marea Baltică
R.S.S. LITUANIANĂ
R.S.F.S. RUSĂ
Smolensk
Vilnius
Danzig
Königsberg
Minsk
Hamburg
OLANDA
Berlin
Białystok
R.S.S. BIELORUSĂ
Kursk
Posen
WARTHELAND
Varșovia
Linia Molotov-Ribbentrop
BELGIA
GERMANIA
Dresda
Łódź
Lublin
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Kiev
Stalingrad
LUXEMBURG
Praga
Protectoratul Boemiei și Moraviei
Cracovia
Lviv
Alsace Lorraine
FRANȚA
Dunărea
SLOVACIA
R.S.S. UCRAINEANĂ
Stalino
München
Viena
Bratislava
Budapesta
R.S.S. MOLDOVENEASCĂ
ELVEȚIA
UNGARIA
Chișinău
Odessa
Marea Azov
CRIMEEA (R.S.F.S.R.)
STATUL FRANCEZ (VICHY)
ITALIA
CROAȚIA
ROMÂNIA
București
SERBIA
Marea Neagră
R.S.S. GRUZINĂ

duşmanii politici şi pe evrei. Alături de *Gestapo*, *Waffen-SS şi Wehrmacht*, precum şi cu participarea poliţiei locale şi a gărzilor civile, *Einsatzgruppen* au început în vara aceea să elimine comunităţile evreieşti ca atare.

Zona morţii a fost locul unde trăiau cei mai mulţi dintre evreii europeni, unde s-au suprapus în parte planurile imperiale ale lui Hitler şi Stalin, unde s-au încleştat în luptă *Wehrmacht*ul şi Armata Roşie şi unde şi-au concentrat forţele NKVD-ul sovietic şi SS german. Majoritatea locurilor unde au avut loc măceluri au fost în zona morţii: în geografia politică a anilor ’30 şi a începutului anilor ’40, aceasta cuprindea Polonia, ţările baltice, Bielorusia sovietică, Ucraina sovietică şi partea apuseană a Rusiei sovietice. Crimele lui Stalin sunt asociate adesea cu Rusia, iar ale lui Hitler cu Germania. Însă cea mai însângerată zonă a Uniunii Sovietice a fost periferia ei nonrusă; după cum şi naziştii au ucis în general în afara hotarelor Germaniei. Grozăvia secolului XX se socoteşte a fi localizată în lagăre. Însă nu în lagărele de concentrare au pierit cele mai multe dintre victimele naţional-socialismului şi ale stalinismului. De la aceste neînţelegeri privind localizarea masacrelor şi metodele de ucidere provin neînţelegerile şi perceperea grozăviei secolului XX.

În Germania au fost situate lagărele de concentrare eliberate de americani şi britanici în 1945; în Siberia rusească a fost, desigur, amplasată o mare parte a Gulagului, pe care Occidentul îl cunoaşte prin intermediul lui Aleksandr Soljeniţîn Priveliştea acestor lagăre, aşa cum apare din fotografii sau din scrierile în proză, nu face decât să sugereze istoria violenţei germane şi sovietice. Circa un milion de oameni au murit pentru că au fost condamnaţi la muncă în lagărele de concentrare germane – diferit de camerele de gazare germane, de locurile unde au avut loc masacre şi de zonele de înfometare germane, unde au

murit *zece milioane* de oameni. Peste un milion de vieţi au fost curmate de epuizare şi boală în Gulagul sovietic între 1933 şi 1945 – spre deosebire de locurile unde au avut loc masacre şi de regiunile de înfometare sovietice, unde au murit circa *şase milioane* de oameni, dintre care cam *patru milioane* în zona morţii. Nouăzeci la sută dintre cei care au intrat în Gulag au ieşit de acolo în viaţă. Cei mai mulţi dintre cei care au ajuns în lagărele de concentrare germane (spre deosebire de camerele de gazare, gropile comune şi lagărele de prizonieri de război germane) au supravieţuit şi ei. Soarta deţinuţilor din lagărele de concentrare, chiar dacă a fost cumplită, este diferită de cea a multe milioane de oameni care au fost gazaţi, împuşcaţi sau ucişi prin înfometare.

Deosebirea dintre lagărele de concentrare şi locurile unde au avut loc masacre nu poate fi făcută foarte exact: au existat oameni care au fost executaţi şi au fost oameni care au murit prin înfometare în lagăre. Între condamnarea la lagăr şi condamnarea la moarte, între munca silnică şi gaz, între sclavie şi gloanţe există totuşi o diferenţă, în marea lor majoritate, victimele regimurilor german şi sovietic n-au pus niciodată piciorul într-un lagăr de concentrare. Auschwitz a fost două lucruri în acelaşi timp, lagăr de muncă şi centru al morţii, iar soarta neevreilor deţinuţi pentru muncă şi a evreilor triaţi pentru muncă a fost foarte diferită de cea a evreilor triaţi pentru camerele de gazare. Auschwitz face astfel parte din două istorii înrudite, dar distincte. Auschwitz ca lagăr de muncă este mai reprezentativ pentru experienţa unui număr mare de oameni care au suferit de pe urma politicilor germane (sau sovietice) de concentrare, în vreme ce Auschwitz ca centru al morţii este tipic pentru soarta celor care au fost ucişi în mod deliberat. Cei mai mulţi dintre evreii care au ajuns la Auschwitz au fost pur şi simplu gazaţi; nici ei, la fel ca aproape toţi cei paisprezece milioane de oameni

ucişi în zona morţii, n-au petrecut timp în vreun lagăr de concentrare.

Lagărele de concentrare germane şi sovietice înconjoară zona morţii atât la răsărit, cât şi la apus, estompând negrul cu nuanţele ei de cenuşiu. La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, trupele americane şi britanice au eliberat lagărele de concentrare germane, ca Belsen şi Dachau, însă aliaţii occidentali nu au eliberat *niciunul* dintre centrele morţii importante. Germanii şi-au pus în practică toate politicile majore de exterminare pe teritoriile ocupate ulterior de sovietici. Armata Roşie a eliberat Auschwitz, precum şi centrele Treblinka, Sobibor, Belzec, Chełmno şi Majdanek. Trupele americane şi britanice n-au ajuns în zona morţii şi n-au văzut *niciunul* dintre principalele locuri în care au avut loc masacre. Nu numai că trupele americane şi britanice nu au văzut niciunul dintre locurile în care au ucis sovieticii, lăsând ca toate crimele stalinismului să fie dovedite după sfârşitul Războiului Rece şi deschiderea arhivelor, dar n-au văzut nici locurile în care au ucis *germanii*, ceea ce înseamnă că a trebuit la fel de mult timp ca să fie cunoscute crimele lui Hitler.

Fotografiile şi filmele despre lagărele de concentrare germane au alcătuit percepţia nemijlocită a majorităţii occidentalilor despre crimele în masă. Aşa înfiorătoare cum sunt, aceste imagini nu sunt decât aluzii la istoria zonei morţii. Ele nu sunt întreaga poveste; din păcate, nu sunt nici măcar o introducere.

*

Crimele în masă din Europa sunt asociate de obicei cu Holocaustul, iar Holocaustul cu uciderea rapidă, la scară industrială. Imaginea este prea simplă şi limpede. În locurile în care s-au petrecut masacrele germane şi sovietice, metodele de ucidere erau mai degrabă primitive. Din cei paisprezece milioane de civili şi de prizonieri de

război omorâţi în zona morţii între 1933 şi 1945, peste jumătate au murit pentru că au fost privaţi de hrană. Europeni au înfometat cu bună ştiinţă europeni, într-un număr înfiorător de mare, la mijlocul secolului XX. În cele mai mari două acţiuni de crime în masă, după Holocaust – perioadele de foamete ordonate de Stalin la începutul anilor ’30 şi înfometarea prizonierilor de război sovietici de către Hitler la începutul anilor ’40 –, s-au utilizat această metodă de exterminare. Înfometarea a dominat nu numai realitatea, ci şi imaginaţia. Printr-un Plan al Foamei, regimul nazist a proiectat moartea a zeci de milioane de slavi şi evrei în iarna 1941 – 1942.

Alte metode în afară de înfometare au fost împuşcarea şi gazarea. În timpul Marii Terori staliniste din 1937 – 1938 au fost împuşcaţi aproape şapte sute de mii de cetăţeni sovietici. Cei circa două sute de mii de polonezi omorâţi de germani şi sovietici în timpul ocupaţiei comune în Polonia au fost împuşcaţi. Cei peste trei sute de mii de bieloruşi şi un număr asemănător de polonezi executaţi în „represaliile” germane au fost împuşcaţi. Evreii ucişi în Holocaust au fost cam în aceeaşi măsură împuşcaţi sau gazaţi.

De fapt, în privinţa gazării prea puţine erau lucrurile cu adevărat moderne. Cei aproximativ un milion de evrei gazaţi la Auschwitz au fost omorâţi cu acid cianhidric, un compus chimic izolat în secolul al XVIII-lea. Cei aproximativ 1, 6 milioane de evrei omorâţi la Treblinka, Chełmno, Belzec şi Sobibor au fost asfixiaţi cu monoxid de carbon, despre care până şi vechii greci ştiau că este letal. În anii ’40, acidul cianhidric era folosit ca pesticid; monoxidul de carbon era produs de motoarele cu combustie internă. Sovieticii şi germanii s-au bazat pe tehnologii care nu erau noi defel în anii ’30 şi ’40:

motoarele cu combustie internă, căile ferate, armele de foc, pesticidele, sârma ghimpată.

Indiferent de tehnologia folosită, omorul avea caracter personal. Oamenii care mureau înfometaţi erau urmăriţi, adesea din turnuri de veghe, de către cei care îi privau de hrană. Cei care erau împuşcaţi erau priviţi prin cătarea armelor, de foarte aproape, sau erau ţinuţi de doi bărbaţi, în vreme ce al treilea le punea pistolul în ceafă. Cei care urmau să fie asfixiaţi erau adunaţi, urcaţi în trenuri şi apoi mânaţi în camerele de gazare. Erau deposedaţi de toate bunurile, apoi şi de haine, după care, dacă erau femei, şi de păr. Fiecare dintre ei a murit de o moarte diferită, dat fiind că fiecare trăise o viaţă diferită.

*

Numărul absolut al victimelor ne poate atenua ideea de individualitate a fiecăreia. „Aş vrea să vă spun fiecăruia pe nume”, scria poeta rusă Anna Ahmatova în *Requiem*, „dar listă a fost luată, şi nu ai unde să mai cauţi”. Mulţumită muncii sârguincioase a istoricilor, avem unele dintre liste; mulţumită deschiderii arhivelor din Europa de Est, avem unde să căutăm. Avem un număr surprinzător de glasuri ale victimelor: de exemplu, amintirile unei tinere evreice care a reuşit să iasă din groapa morţii de la Babi iar, la Kiev; sau ale alteia, care a reuşit acelaşi lucru la Ponarî, lângă Vilnius. Avem amintirile unora dintre cei câteva zeci de supravieţuitori de la Treblinka. Avem o arhivă a ghetoului din Varşovia, adunată cu mare trudă, îngropată şi apoi (în cea mai mare parte) găsită. Avem jurnalele ţinute de ofiţerii polonezi împuşcaţi de NKVD în 1940 la Katyn, dezgropate împreună cu trupurile lor. Avem însemnări aruncate din autobuzele care îi duceau pe polonezi la gropile morţii în timpul acţiunilor de masacrare ale germanilor din acelaşi an. Avem cuvintele scrijelite pe zidurile sinagogii din Kovel şi pe cele lăsate pe pereţii temniţei Gestapoului din Varşovia. Avem amintirile ucrainenilor care au supravieţuit foametei sovietice din 1933, pe cele ale prizonierilor sovietici de război care au

supravieţuit campaniei de înfometare germane din 1941 şi pe cele ale leningrădenilor care au scăpat cu viaţă din asediul din 1941 – 1944.

Avem unele dintre amintirile făptuitorilor, luate de la germani după ce au pierdut războiul, sau găsite în arhivele ruse, sau ucrainene, sau bieloruse, sau polone, sau baltice după prăbuşirea Uniunii

Sovietice, în 1991. Avem rapoarte şi scrisori de la

poliţişti şi soldaţi germani care au împuşcat evrei, şi de la unităţi germane de luptă împotriva partizanilor care au împuşcat civili bieloruşi şi polonezi. Avem petiţii trimise de activişti ai partidului comunist înainte de impunerea înfometării în Ucraina, în 1932 – 1933. Avem cotele de condamnare la moarte în rândurile ţăranilor şi minorităţilor naţionale trimise de la Moscova birourilor NKVD regionale în 1937 şi 1938, şi răspunsurile în care se cere ca aceste cote să fie mărite. Avem procese-verbale ale interogatoriilor cetăţenilor sovietici care au fost apoi condamnaţi la moarte şi executaţi. Avem calcule făcute de germani cu evreii împuşcaţi pe marginea gropilor comune şi gazaţi în lagărele de exterminare. Avem calcule făcute de sovietici în operaţiunile de împuşcare din timpul Marii Terori şi la Katyn. Avem estimări generale destul de corecte ale numărului de evrei ucişi în fiecare dintre principalele centre de exterminare, bazate pe tabele de înregistrări şi rapoarte germane, mărturii ale supravieţuitorilor şi documente sovietice. Putem face estimări corecte ale numărului celor care au murit de foame în Uniunea Sovietică, care n-au fost înregistraţi cu toţii. Avem scrisorile lui Stalin către tovarăşii cei mai apropiaţi, discuţiile lui Hitler cu comesenii, agenda lui Himmler şi multe alte surse. În măsura în care o carte ca aceasta e de fapt cu putinţă, acest lucru se datorează realizărilor altor istorici, utilizării de către ei a acestor surse şi a nenumărate altele. Chiar dacă anumite discuţii din lucrarea de faţă se bazează pe activitatea mea arhivistică, enorma mea îndatorare faţă de colegi şi de generaţiile precedente de istorici va fi evidentă în aceste pagini şi în note.

Pe tot parcursul său, cartea va evoca opiniile victimelor însele, ca şi cele ale prietenilor şi rudelor lor. îi va cita şi pe făptaşi, pe cei care au ucis şi pe cei care au ordonat uciderea. De asemenea, vor chema ca martori un

mic grup de scriitori europeni: Anna Ahmatova, Hannah Arendt, Josef Czapski, Günter Grass, Vasili Grossman, Gareth Jones, Arthur Koestler, George Orwell şi Alexander Weissberg. (Va urmări şi cariera a doi diplomaţi: specialistul american în problemele Rusiei George Kennan, care se afla la Moscova în momentele cruciale, şi spionul japonez Chinuie Sugihara, participant la politicile care, în viziunea lui Stalin, îndreptăţeau teroarea în masă, iar apoi salvatorul de evrei din Holocaustul lui Hitler.) Unii dintre aceşti scriitori au înregistrat câte o metodă de masacrare; alţii două sau mai multe. Unii dintre ei au oferit analize lucide, alţii comparaţii cutremurătoare, alţii imagini care se întipăresc în minte. Ceea ce au în comun este încercarea constantă de a examina Europa între Hitler şi Stalin, adesea ignorând tabuurile vremii lor.

*

Într-o comparaţie a regimurilor sovietic şi nazist, teoreticianul politic Hannah Arendt scria în 1951 că „factualitatea depinde ea însăşi de existenţa neîntreruptă a lumii nontotalitariste”. Diplomatul american George Kennan spunea acelaşi lucru în cuvinte mai simple la Moscova, în 1944: „Aici, oamenii hotărăsc ce anume este adevărat şi ce e fals”.

Să fie oare adevărul doar o tocmeală a puterii, sau relatările istorice adevărate chiar pot să se împotrivească presiunii politice? Germania nazistă şi Uniunea Sovietică au căutat să stăpânească însăşi istoria. Uniunea Sovietică era un stat marxist ai cărui conducători se proclamau savanţi în istorie. Naţional-socialismul era o viziune apocaliptică de transformare totală înfăptuită de oameni care credeau că voinţa şi rasa pot să ducă la lepădarea poverii trecutului. Cu siguranţă, cei doisprezece ani de nazism şi cei şaptezeci şi patru de ani de putere sovietică cântăresc greu în planul capacităţii noastre de a evalua lumea. Mulţi cred că crimele regimului nazist au fost atât

de mari, încât se situează în afara istoriei. Acesta e un ecou tulburător al credinţei lui Hitler însuşi în triumful voinţei asupra faptelor. Alţii susţin că crimele lui Stalin, în toată oroarea lor, erau justificate de nevoia de a crea sau de a apăra un stat modern. Aceasta aminteşte de viziunea lui Stalin că istoria are doar o singură direcţie, pe care el o înţelegea şi care îi justifica retrospectiv politicile.

Fără o istorie construită şi susţinută pe o temelie complet diferită, vom constata că Hitler şi Stalin continuă să-şi definească pentru noi propriile acţiuni. Care ar putea să fie această temelie? Cu toate că studiul de faţă implică istorie militară, politică, economică, socială, culturală şi intelectuală, cele trei metode fundamentale ale sale sunt simple: sublinierea faptului că niciun eveniment din trecut nu e mai presus de înţelegerea istorică sau de accesul la cercetarea istorică; reflecţia asupra posibilităţii unor opţiuni alternative şi acceptarea realităţii ireductibile a alegerii în treburile omeneşti; şi atenţia cronologică sistematică acordată tuturor politicilor staliniste şi naziste care au ucis un număr mare de civili şi de prizonieri de război. Forma studiului nu provine din geografia politică a imperiilor, ci din geografia umană a victimelor. Zona morţii nu a fost un teritoriu politic, real sau imaginar; este, pur şi simplu, zona în care cele mai criminale regimuri ale Europei şi-au făcut treaba lor cea mai criminală.

Timp de decenii istoria naţională – evreiască, polonă, ucraineană, bielorusă, rusă, lituaniană, estoniană, letonă – a ţinut piept conceptualizărilor naziste şi sovietice ale atrocităţilor. Istoria zonei morţii a fost păstrată, adesea cu inteligenţă şi curaj, prin scindarea trecutului european în subansambluri naţionale şi apoi împiedicarea acestor părţi să se atingă unele de altele. Şi totuşi, concentrarea atenţiei pe un singur grup persecutat, indiferent de cât de bine ar fi validată istoric, n-ar izbuti să arate ce s-a petrecut în Europa între 1933 şi 1945. Cunoaşterea

perfectă a trecutului ucrainean nu va scoate la iveală cauzele foametei. Urmărirea istoriei Poloniei nu este cel mai bun mod de a înţelege motivul pentru care atât de mulţi polonezi au fost ucişi în perioada Marii Terori. Oricât de multe cunoştinţe despre istoria bielorusă nu pot explica lagărele de prizonieri de război şi campaniile împotriva partizanilor în care au fost ucişi atât de mulţi bieloruşi. O descriere a vieţii evreilor poate include Holocaustul, dar nu poate să-l explice. Adesea, ceea ce s-a întâmplat unui grup poate fi înţeles doar în lumina a ceea ce s-a întâmplat altui grup. Însă acesta nu este decât începutul conexiunilor. Regimul nazist şi cel sovietic trebuie să fie privite, şi ele, în lumina modului în care conducătorii lor s-au străduit să domine aceste ţinuturi şi au privit aceste grupuri şi relaţiile dintre ele.

Azi, e general acceptat că masacrele din secolul al XX-lea au cea mai mare semnificaţie morală pentru secolul al XXI-lea. Cât de uimitor e, aşadar, că nu există o istorie a zonei morţii. Masacrele au despărţit istoria evreiască de cea europeană şi istoria Europei de Est de istoria Europei de Vest. Crima nu a făurit naţiunile, dar continuă să condiţioneze despărţirea lor intelectuală la decenii după sfârşitul naţional-socialismului şi stalinismului. Acest studiu pune în contact regimurile nazist şi sovietic, istoria evreiască şi cea europeană, precum şi istoriile naţionale. Descrie victimele şi făptuitorii. Discută ideologiile şi planurile, sistemele şi societăţile. E o istorie a oamenilor ucişi de ordinele unor conducători aflaţi departe. Ţinuturile natale ale victimelor se întind între Berlin şi Moscova; ele au devenit zona morţii după venirea la putere a lui Hitler şi Stalin.

INTRODUCERE
Hitler şi Stalin

Originile regimurilor nazist şi sovietic şi ale ciocnirii

lor în zona morţii sunt în Primul Război Mondial, din 1914 – 1918. Războiul a lichidat vechile imperii continentale din Europa, dând aripi visurilor despre imperii noi. A înlocuit principiul dinastic al cârmuirii prin împăraţi cu ideea fragilă de suveranitate a poporului. A arătat că milioane de oameni se supun ordinelor de a lupta şi de a muri, pentru cauze abstracte şi îndepărtate, în numele patriilor care deja încetaseră să existe sau care de-abia se năşteau. Noi ţări au fost create pornind practic de la nimic, şi grupuri mari de civili au fost deplasate sau eliminate prin aplicarea unor tehnici simple. Peste un milion de armeni au fost ucişi de autorităţile otomane. Germani şi evrei au fost deportaţi de Imperiul Rus. Bulgari, greci şi turci au fost schimbaţi între state după război. La fel de important e că războiul a spulberat o economie globală integrată. Niciun european adult activ în 1914 nu va mai vedea restabilirea unui comerţ liber comparabil cu ce fusese înainte; cei mai mulţi dintre europenii adulţi activi în 1914 nu aveau să se mai bucure în restul vieţii lor de astfel de niveluri de prosperitate.

Esenţa Primului Război Mondial a fost conflictul armat dintre pe de o parte, Imperiul German, Monarhia Habsburgică, Imperiul Otoman şi Bulgaria („Puterile Centrale”) şi, pe de altă parte, Franţa, Imperiul Rus, Marea Britanie, Italia, Serbia şi Statele Unite („Puterile Antantei”). Victoria Puterilor Antantei în 1918 a însemnat sfârşitul a trei imperii continentale europene: habsburgic, german şi otoman. Prin condiţiile prevăzute de tratatele postbelice de la Versailles, St. Germain, Sèvres şi Trianon, stăpânirile multinaţionale au fost înlocuite de state naţionale, iar monarhiile de republici democratice. Marile puteri europene care nu au fost distruse de război, Marea Britanie şi, mai ales, Franţa, au fost substanţial slăbite. După

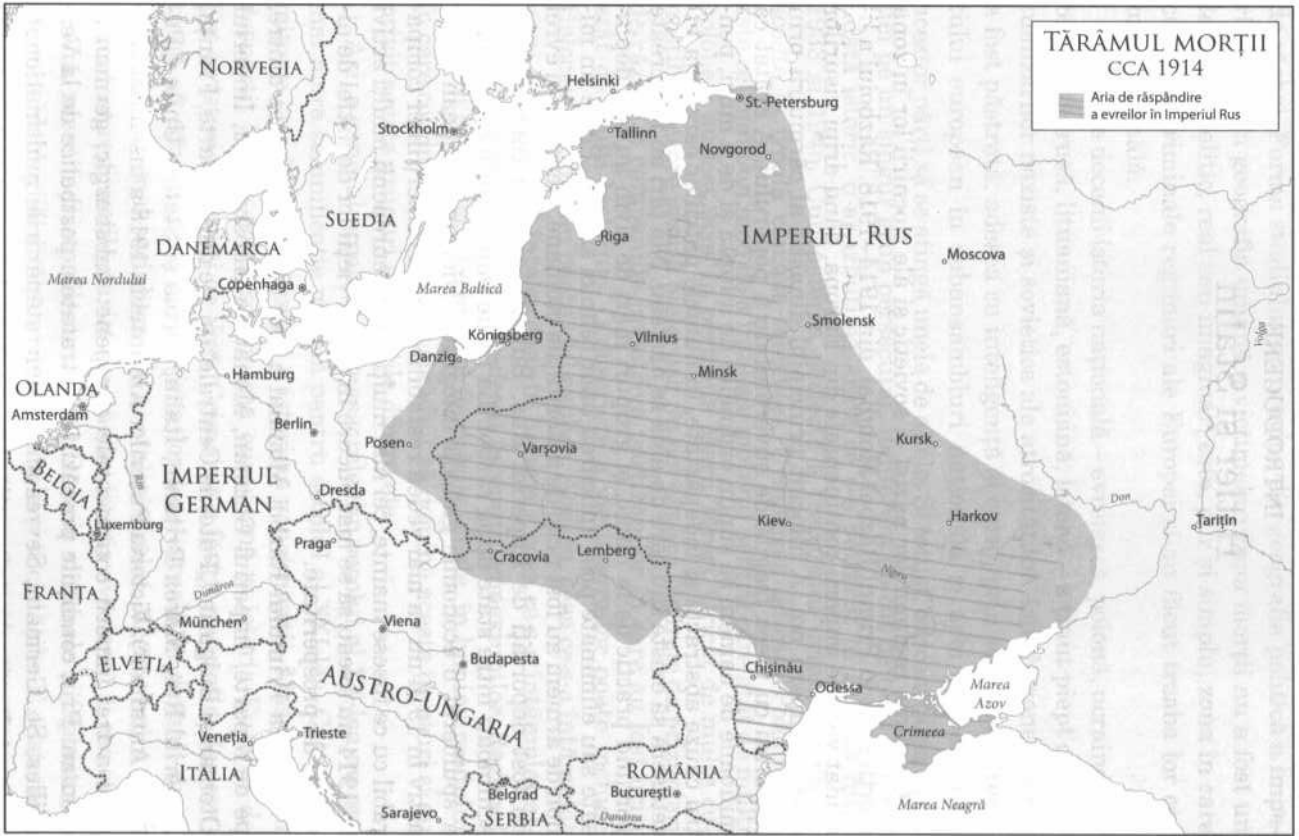
TĂRÂMUL MORȚII
CCA 1914
Aria de răspândire a evreilor în Imperiul Rus
NORVEGIA
Helsinki
St. Petersburg
Stockholm
Tallinn
Novgorod
SUEDIA
IMPERIUL RUS
Riga
DANEMARCA
Moscova
Marea Nordului
Copenhaga
Marea Baltică
Smolensk
Königsberg
Vilnius
Danzig
Minsk
Hamburg
OLANDA
Amsterdam
Berlin
Posen
Varșovia
Kursk
IMPERIUL GERMAN
BELGIA
Dresda
Kiev
Harkov
Țaritin
Luxemburg
Praga
Cracovia
Lemberg
FRANȚA
Dunărea
München
Viena
ELVEȚIA
Budapesta
Chișinău
Odessa
Marea Azov
AUSTRO-UNGARIA
Crimeea
Veneția
Trieste
ITALIA
ROMÂNIA
Belgrad
București
Sarajevo
SERBIA
Marea Neagră

1918, învingătorii se hrăneau cu iluzia că viaţa şi-ar putea relua cumva cursul dinainte de război. Revoluţionarii care nădăjduiau să-i conducă pe învinşi visau că vărsarea de sânge ar putea îndreptăţi transformări radicale, care să dea sens războiului şi să-i anihileze pagubele.

Cea mai importantă viziune politică era cea a utopiei comuniste. La sfârşitul războiului se împliniseră deja şaptezeci de ani de când Karl Marx şi Friedrich Engels aşternuseră pe hârtie cea mai faimoasă dintre lozincile lor: „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!” Marxismul a animat generaţii de revoluţionari cu chemarea la schimbare politică şi morală: sfârşitul capitalismului şi al conflictului pe care se socotea că îl determină proprietatea privată şi înlocuirea lor cu un socialism care să elibereze masele muncitoare şi să redea umanităţii conştiinţa nepătată. Pentru marxişti, progresul istoric decurge din lupta dintre clasele aflate în ascensiune şi cele aflate în declin, grupuri structurate şi restructurate de schimbările care au loc în modurile de producţie economică. Fiecare clasă politică dominantă a fost contestată de noile grupuri sociale formate de noile sisteme economice. Lupta de clasă modernă se desfăşura între cei care deţineau fabrici şi cei care lucrau în ele. Ca atare, Marx şi Engels presupuneau că revoluţiile vor începe în ţările cele mai industrializate, cu număr mare de muncitori, cum erau Germania şi Marea Britanie.

Prin perturbarea ordinii capitaliste şi slăbirea marilor imperii, Primul Război Mondial a oferit revoluţionarilor o şansă evidentă, însă cei mai mulţi dintre marxişti se obişnuiseră deja să acţioneze în cadrul sistemelor politice naţionale, şi au ales să-şi sprijine guvernele în timpul războiului. Nu a fost şi cazul lui Vladimir Lenin, supus al Imperiului Rus şi conducătorul bolşevicilor. Concepţia sa voluntaristă despre marxism, credinţa că istoria poate fi împinsă pe făgaşul potrivit, l-a făcut să vadă în război

marea sa şansă. Pentru un voluntarist ca Lenin, acceptarea verdictului istoriei le-a dat marxiştilor dreptul să o creeze ei înşişi. În concepţia lui Marx, istoria nu e determinată dinainte, ci e lucrarea indivizilor conştienţi de principiile ei. Lenin se trăgea dintr-o ţară în mare măsură agrară, căreia îi lipseau, din perspectiva marxistă, condiţiile economice pentru revoluţie. Din nou, el a avut o teorie revoluţionară care să-i justifice impulsul revoluţionar. Credea că imperiile coloniale asiguraseră sistemului capitalist o viaţă mai lungă, însă un război între imperii ar aduce o revoluţie generală. Imperiul Rus s-a prăbuşit primul, iar Lenin a profitat de ocazie.

Soldaţii greu încercaţi şi ţăranii sărăciţi ai Imperiului Rus s-au revoltat la începutul lui 1917. După ce, în luna februarie, o revoltă populară a doborât monarhia rusă, un nou regim liberal a încercat să câştige războiul, declanşând încă o ofensivă militară împotriva duşmanilor, Imperiul German şi Monarhia Habsburgică. În acest punct, Lenin a devenit arma secretă a Germaniei. În luna aprilie, germanii l-au trimis pe Lenin din exilul său în Elveţia în capitala rusă, Petrograd, ca să declanşeze o revoluţie care să scoată Rusia din război. Cu ajutorul charismaticului său aliat Leon Troţki şi al disciplinaţilor săi bolşevici, Lenin a reuşit cu oarecare suport popular o lovitură de stat în noiembrie. La începutul lui 1918, noul guvern al lui Lenin a semnat cu Germania un tratat de pace care a lăsat Bielorusia, Ucraina, ţările baltice şi Polonia sub control german. În parte datorită lui Lenin, Germania a câştigat războiul pe frontul de est şi a simţit un pic gustul imperiului răsăritean.

Pacea lui Lenin a fost plătită cu dominaţia colonială germană a teritoriului care fusese partea de vest a Imperiului Rus. Însă, desigur, chibzuiau bolşevicii, Imperiul German are să se prăbuşească şi el curând, împreună cu restul sistemului capitalist exploatator, iar

ruşii şi ceilalţi revoluţionari îşi vor putea răspândi noua ordine spre apus, către acele teritorii şi dincolo de ele. Războiul, argumentau Lenin şi Troţki, are să aducă în mod inevitabil înfrângerea germanilor pe frontul de vest şi apoi o revoluţie a muncitorilor din Germania însăşi. Lenin şi Troţki justificau Revoluţia Rusă în faţa lor înşişi şi a altor marxişti prin faptul că se aşteptau la o revoltă proletară iminentă în ţările mai industrializate din Europa Centrală şi de Vest. La sfârşitul lui 1918 şi în 1919, se părea că Lenin are dreptate. Într-adevăr, germanii au fost înfrânţi de Franţa, Marea Britanie şi americani pe frontul de vest în toamnna lui 1918, aşa încât au fost siliţi să se retragă – neînfrânţi – din noul lor imperiu răsăritean. Revoluţionarii germani au făcut încercări sporadice de a prelua puterea. Bolşevicii au cules roadele în Ucraina şi Bielorusia.

Prăbuşirea vechiului Imperiu Rus şi înfrângerea vechiului Imperiu German a creat un vid de putere în Europa de Est, pe care bolşevicii n-au izbutit să-l umple, oricât s-au trudit. În vreme ce Lenin şi Troţki îşi desfăşurau noua Armată Roşie în războaiele civile din Rusia şi Ucraina, cinci ţări din jurul Mării Baltice – Finlanda, Estonia.

Letonia, Lituania şi Polonia – au devenit republici

independente. După pierderea acestor teritorii, Rusia bolşevicilor a devenit mai puţin întinsă spre apus decât Rusia ţarilor. Dintre aceste state independente, Polonia avea o populaţie mai mare decât toate celelalte la un loc, iar din punct de vedere strategic era de departe cea mai importantă. Mai mult decât oricare dintre celelalte state care au luat fiinţă la sfârşitul războiului, Polonia a schimbat echilibrul puterii în Europa de Est. Nu era destul de întinsă ca să fie o mare putere, dar era destul de întinsă ca să reprezinte o problemă pentru orice mare putere care avea planuri de expansiune. Pentru prima oară în mai mult de un veac, despărţea Rusia de Germania. Simpla existenţă a Poloniei crea un tampon atât pentru puterea rusă, cât şi pentru cea germană, lucru privit cu mare neplăcere la Moscova şi la Berlin.

Ideologia Poloniei era independenţa sa. Nu mai existase un stat polon de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, când Uniunea Statală Polono-Lituaniană a fost dezmembrată şi împărţită între vecinii săi imperiali. Politica polonă a continuat sub domnia imperială pe parcursul secolului al XIX-lea, şi ideea de naţiune polonă s-a întărit şi mai mult. Declaraţia polonă de independenţă, în noiembrie 1918, a fost posibilă doar pentru că toate cele trei puteri care o împărţeau – imperiile german, habsburgic şi rus – au dispărut după război şi revoluţie. Această mare conjunctură istorică a fost exploatată de un revoluţionar polonez, Josef Piłsudski. Socialist în tinereţe, Piłsudski devenise un adept al pragmatismului, în stare să coopereze cu un imperiu împotriva celorlalte. Când toate imperiile s-au prăbuşit, el şi adepţii lui, care se organizaseră deja în timpul războiului în legiuni militare, erau în cea mai bună poziţie pentru proclamarea şi apărarea unui stat polon. Marele rival politic al lui Piłsudski, naţionalistul Roman Dmowski, a pledat pentru Polonia la Paris, în faţa puterilor victorioase. A fost

întemeiată noua Polonie, ca republică democratică. Varşovia, susţinută de Puterile victorioase ale Antantei, putea conta pe o graniţă mai mult sau mai puţin favorabilă cu Germania, la vest. Însă chestiunea graniţei estice a Poloniei rămânea deschisă. Dat fiind că Antanta nu câştigase niciun război pe frontul răsăritean, nu putea impune nimic Europei de Est.

În 1919 şi 1920, polonezii şi bolşevicii au dus pentru teritoriile de graniţă dintre Polonia şi Rusia un război care a fost decisiv pentru ordinea europeană. Armata Roşie intrase în Ucraina şi Bielorusia când s-au retras germanii, însă aceste câştiguri teritoriale nu au fost recunoscute de conducerea polonă. Piłsudski considera aceste ţinuturi de mijloc drept entităţi politice independente, a căror istorie este legată de cea a Poloniei şi ai căror conducători doresc să restabilească o versiune a vechii Uniuni statale cu Bielorusia şi Lituania. Nădăjduia că trupele polone, sprijinite de aliaţii ucraineni, ar putea să ajute la crearea unui stat ucrainean independent. După ce bolşevicii au preluat controlul asupra Ucrainei, în 1919, şi au stopat acolo o ofensivă poloneză, în primăvara lui 1920, Lenin şi Troţki s-au gândit să-şi ducă propria revoluţie în Polonia, folosind baioneta ca să-i inspire pe muncitori să-şi îndeplinească rolul istoric. După căderea Poloniei, tovarăşii germani, sprijiniţi de noua Armată Roşie, aveau să ofere vastele resurse ale Germaniei pentru salvarea Revoluţiei ruse. Însă trupele sovietice, în drum spre Berlin, au fost oprite de armata polonă la Varşovia, în august 1920.

Piłsudski a condus un contraatac care a respins Armata Roşie înapoi în Bielorusia şi Ucraina. Stalin, comisar politic al Armatei Roşii în Ucraina, s-a numărat printre învinşi. Evaluarea greşită pe care a făcut-o acolo a împiedicat coordonarea corectă a forţelor bolşevice, lăsând Armata Roşie vulnerabilă la manevra lui Piłsudski. Victoria

militară polonă nu a însemnat distrugerea puterii bolşevice: trupele polone erau prea sleite ca să mărşăluiască până la Moscova, iar societatea polonă era prea divizată ca să sprijine o astfel de aventură. În cele din urmă, teritoriile locuite de bieloruşi şi de ucraineni au fost împărţite între Rusia bolşevică şi Polonia. Astfel, Polonia a devenit stat multinaţional, cu circa două treimi din populaţie polonă, judecând după limbă, dar cu circa cinci milioane de ucraineni, trei milioane de evrei, un milion de bieloruşi şi un număr de germani situat între jumătate de milion şi un milion. Polonia era, din punct de vedere constituţional, „un stat pentru naţiunea polonă”, însă avea cea mai mare comunitate evreiască din Europa şi comunităţi de ucraineni şi bieloruşi aflate pe locul doi ca mărime (după Rusia bolşevică). îşi împărţea cele trei minorităţi naţionale mari – evrei, ucraineni şi bieloruşi – cu vecina sa răsăriteană.

În vreme ce hotarele Europei de Est erau hotărâte pe câmpurile de luptă din Ucraina, Bielorusia şi Polonia, învingătorii din Primul Război Mondial dictau condiţiile din Europa Centrală şi de Vest. Pe când Polonia şi bolşevicii se încăierau pe ceea ce fusese frontul de est în Primul Război Mondial, Germania înfrântă încerca să le înfăţişeze învingătorilor un chip paşnic. Germania s-a declarat republică, ceea ce a favorizat negocierile cu francezii, britanicii şi americanii. Principalul ei partid marxist, social-democraţii, a respins exemplul bolşevic şi nu a făcut revoluţie în Germania. Cei mai mulţi social-democraţi fuseseră loiali Imperiului German în timpul războiului, şi acum considerau că proclamarea Republicii germane este un progres. Însă aceste opţiuni moderatoare nu-i erau Germaniei de cine ştie ce folos. Aranjamentele postbelice erau mai degrabă impuse decât dezbătute; încălcând o îndelungată tradiţie europeană, învinşii nu au primit un loc la masa tratativelor de pace de la Paris. Guvernul german

n-a avut de ales, a trebuit să semneze Tratatul de la Versailles din iunie 1919, însă puţini dintre politicienii germani se simţeau obligaţi să-i susţină condiţiile.

Dat fiind că tratatul a fost redactat de învingătorii moralizatori, era uşor să fie atacat ca ipocrit. Pe când luptau împotriva imperiilor continentale, Puterile Antantei se declaraseră susţinătoare ale eliberării naţiunilor din Europa Centrală. În special americanii îşi caracterizau participarea la război ca o cruciadă pentru independenţa naţională. Însă francezii, care suferiseră mai mult decât orice altă putere, voiau ca Germania să fie pedepsită, iar aliaţii Franţei să fie răsplătiţi. De fapt, Tratatul de la Versailles contrazicea însuşi principiul pentru care susţinuseră că luptă Puterile Antantei: autodeterminarea naţională. La Versailles, ca şi la Trianon (iunie 1920) şi Sèvres (august 1920), popoarele pe care Antanta le considerase abate (polonezii, cehii, românii) au primit mai multe teritorii şi, în consecinţă, mai multe minorităţi etnice între hotarele lor. Naţiunile considerate duşmane (germanii, ungurii, bulgarii) au pierdut teritorii şi, în consecinţă, au avut diaspore mai mari între hotarele altor ţări.

Războiul Polono-Bolşevic s-a desfăşurat în perioada începeriitratative lor la Versailles şi semnarea Tratatului de la Sèvres. Dat fiind că în partea de est Europa era încă în război, în vreme ce în vest se negociau şi se semnau aceste tratate, noua ordine postbelică a fost destul de fragilă. Părea vulnerabilă în faţa revoluţiei de stânga, inspirată sau chiar provocată de bolşevici. În timpul Războiului Polono-Bolşevic, revoluţionarii din Germania au crezut că vor primi ajutor din partea Armatei Roşii. Şi noua republică germană părea vulnerabilă în faţa revoluţiei de dreapta. Soldaţii germani care se întorceau de pe frontul de est, unde repurtaseră victoria, nu vedeau niciun motiv să accepte ceea ce li se părea o umilire a patriei de către

noua republică şi Tratatul de la Versailles pe care aceasta îl semnase. Mulţi veterani s-au înrolat în miliţiile de dreapta, care luptau împotriva revoluţionarilor de stânga. Guvernul social-democrat german, crezând că nu are de ales, s-a folosit într-o oarecare măsură de miliţiile de dreapta pentru a înăbuşi încercările comuniştilor de a declanşa o revoluţie.

Victoria polonă asupra Armatei Roşii la Varşovia, în august 1920, a pus capăt nădejdilor de revoluţie socialistă europeană. Tratatul dintre Polonia şi Rusia bolşevică, semnat la Riga în martie 1921, a desăvârşit aranjamentul postbelic. El a stabilit graniţa estică a Poloniei, a asigurat pentru mulţi ani teritoriilor divizate ale Ucrainei şi Bielorusiei statutul de măr al discordiei şi a făcut din bolşevism mai degrabă o ideologie de stat decât o revoluţie armată. Uniunea Sovietică, fondată în anul următor, avea să fie un stat cu graniţe – în această privinţă, cel puţin, o entitate politică la fel cu celelalte. Sfârşitul conflictului armat de mari proporţii a însemnat şi sfârşitul speranţelor dreptei că revoluţia ar putea duce la contrarevoluţie. Cei care doreau să răstoarne noua republică germană, indiferent dacă erau din extrema dreaptă sau din extrema stângă, se puteau baza doar pe forţele proprii. Social-democraţii germani au rămas adepţii republicii, în vreme ce comuniştii germani lăudau modelul sovietic şi urmau linia sovietică. Preluau instrucţiunile date de Internaţionala Comunistă creată de Lenin în 1919. Extrema dreaptă germană îşi imagina obiectivul ordinii postbelice ca scop pe care Germania trebuia să-l realizeze de una singură, după ce se va fi reconstruit şi refăcut.

Reconstruirea Germaniei părea să fie mai dificilă decât era în realitate. Germania, acuzată pentru război, şi-a pierdut nu numai o parte din teritoriu şi din populaţie, ci şi dreptul la o armată normală. La începutul anilor ’20, a suferit de hiperinflaţie şi de haos politic. Şi totuşi,

Germania rămânea, cel puţin potenţial, cea mai puternică ţară din Europa. Numărul locuitorilor era întrecut doar de cel al Uniunii Sovietice, potenţialul industrial nu avea rival, teritoriul nu îi fusese ocupat în timpul războiului, iar posibilităţile de creştere erau schiţate chiar în logica reglementărilor din tratatul de pace. După încetarea luptelor din Europa, guvernul german a găsit rapid un teren comun cu Uniunea Sovietică. La urma urmelor, şi Berlinul, şi Moscova doreau să schimbe ordinea europeană pe socoteala Poloniei. Amândouă doreau să fie mai puţin izolate în politica internaţională. Astfel, guvernul democratic german a fost cel care, în 1922, a semnat cu Uniunea Sovietică Tratatul de la Rapallo, prin care erau restabilite relaţiile diplomatice, facilitând comerţul şi inaugurând o cooperare militară secretă.

Pentru mulţi germani, autodeterminarea însemna deopotrivă prigoană şi speranţă. Circa zece milioane de germanofoni, foşti supuşi ai Monarhiei Habsburgice, rămâneau în afara graniţelor Germaniei. Cam trei milioane dintre aceşti oameni locuiau la marginea de nord-vest a Cehoslovaciei, la hotarul ei cu Germania. În Cehoslovacia, erau mai mulţi germani decât slovaci. Aproape toţi locuitorii Austriei, aflată între Cehoslovacia şi Germania, erau germanofoni. Cu toate acestea, Austriei i s-a cerut prin Tratatul de la St. Germain să existe ca stat separat, chiar dacă o mare parte din populaţia ei ar fi preferat unirea cu Germania. Adolf Hitler, liderul Partidului Naţional-Socialist al Muncitorilor Germani, fondat în 1920, era austriac şi susţinător al unui *Anschluss*: unificarea Austriei şi Germaniei. Aceste obiective ale unităţii naţionale, oricât de spectaculoase ar fi fost, ascundeau în realitate adevărata măsură a ambiţiilor lui Hitler.

Mai târziu, Hitler avea să fie cancelarul Germaniei care a semnat cu Uniunea Sovietică tratatul de împărţire a Poloniei. Făcând acest pas, el a dus la ultimele ei

consecinţe o idee pe care o aveau mulţi germani: că hotarele Poloniei erau nelegitime şi că poporul ei era nedemn să aibă un stat. Chestiunea în privinţa căreia Hitler se deosebea de alţi naţionalişti germani era viziunea lui despre ceea ce trebuia să se întâmple imediat, după unificarea germanilor cu Germania şi stăpânirea Poloniei: eliminarea evreilor europeni şi distrugerea Uniunii Sovietice. În acest timp, Hitler a arătat prietenie atât Poloniei, cât şi Uniunii Sovietice şi şi-a ascuns intenţiile mai radicale faţă de germani până ce a fost prea târziu. Însă viziunile catastrofice au fost prezente în naţional-socialism încă de la început.

Când cataclismul războiului a luat sfârşit în Europa de Est, în 1921, Lenin şi revoluţionarii săi au trebuit să se regrupeze şi să chibzuiască. Polonezii îi lipsiseră de victoria la scară europeană, aşa că bolşevicii n-au avut altă alegere decât să stingă conflagraţia revoluţionară şi să construiască un fel de stat socialist. Lenin şi adepţii săi considerau de la sine înţeles că trebuie să deţină puterea; într-adevăr, eşecul revoluţiei europene a devenit justificarea lor pentru aspiraţia extraordinară la controlul politic. Puterea trebuia să fie centralizată, aşa încât revoluţia să poată fi dusă până la capăt şi astfel să poată fi apărată de duşmanii ei capitalişti. Au eliminat la iuţeală celelalte partide politice şi şi-au terorizat rivalii politici, de care s-au debarasat punându-le eticheta de reacţionari. Au pierdut singurele alegeri competitive pe care le-au organizat, aşa că n-au mai organizat altele. Armata Roşie, cu toate că fusese înfrântă în Polonia, era mai mult decât suficientă pentru a învinge toate armatele rivale de pe teritoriul vechiului imperiu. Serviciile secrete bolşevice, numite Ceka, au ucis mii de oameni în numele consolidării noului stat sovietic.

Era mai uşoară biruinţa prin violenţă decât crearea unei noi ordini. Marxismul nu era de prea mare ajutor ca

program pentru o ţară multiculturală de ţărani şi nomazi. Marx a presupus că revoluţia avea să pornească din lumea industrializată şi nu a acordat decât puţină atenţie problemei ţăranilor şi problemei naţionale. Acum, trebuia ca ţăranii din Rusia, Ucraina şi Bielorusia şi nomazii din Asia Centrală să fie determinaţi într-un fel sau altul să construiască socialismul pentru o clasă muncitoare care era concentrată în oraşele în care se vorbea limba rusă. Trebuia ca bolşevicii să transforme societatea preindustrială pe care o moşteniseră, pentru a construi societatea industrială pe care istoria încă nu o produsese; de-abia atunci puteau să schimbe acea societate industrială astfel, încât să-i favorizeze pe muncitori.

Bolşevicii trebuiau mai întâi să ducă la bun sfârşit revoluţia burghezo-democratică înainte de a putea începe cu adevărat munca de transformare socialistă. Au hotărât că, pe măsură ce statul va crea industrie, aceasta va atrage membrii nenumăratelor culturi din Uniunea Sovietică într-o loialitate politică mai amplă, care să treacă peste toate diferenţele naţionale. Puterea ţăranilor şi a naţionalităţilor era o ambiţie cu adevărat măreaţă, dar bolşevicii au tăinuit implicaţia ei principală: că sunt duşmanii propriilor popoare, definite din perspectiva clasei sau a naţionalităţii. Ei erau de părere că societatea pe care o cârmuiau era moartă din punct de vedere istoric, un semn de carte ce trebuie scos înainte de a da foaia.

Pentru a-şi consolida puterea la sfârşitul războiului şi pentru a câştiga de partea lor cadre loiale în vederea revoluţiei economice viitoare, bolşevicii au fost siliţi să facă unele compromisuri. Naţionalităţilor aflate sub controlul lor nu li se permitea, desigur, să aibă state proprii, dar nici nu erau condamnate la uitare. Chiar dacă marxiştii

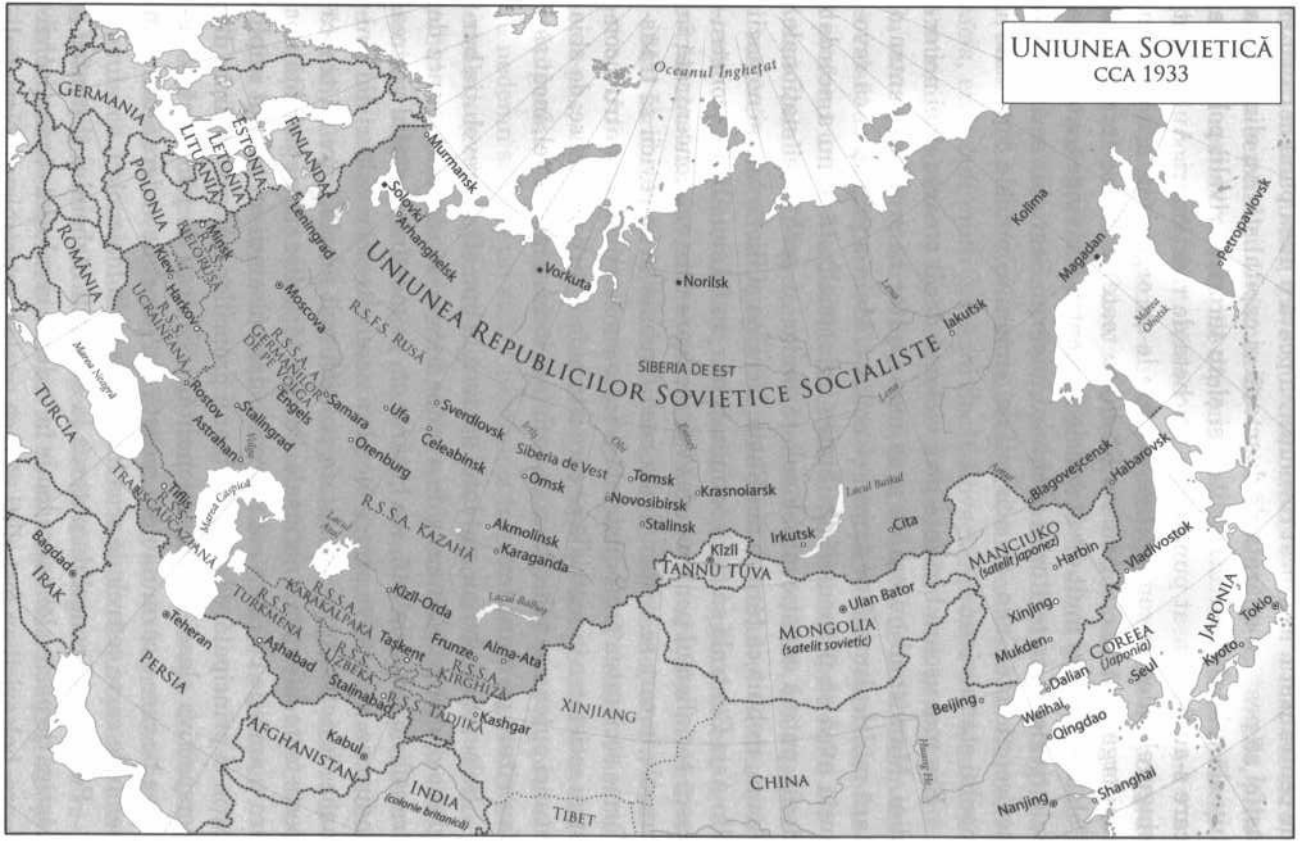
UNIUNEA SOVIETICĂ
CCA 1933
Oceanul Inghețat
GERMANIA
POLONIA
ROMÂNIA
TURCIA
IRAK
PERSIA
AFGHANISTAN
INDIA
(colonie britanică)
TIBET
CHINA
XINJIANG
MONGOLIA
(satelit sovietic)
MANCIUKO
(satelit japonez)
COREEA
(Japonia)
JAPONIA
FINLANDA
ESTONIA
LETONIA
LITUANIA
UNIUNEA REPUBLICILOR SOVIETICE SOCIALISTE
SIBERIA DE EST
R.S.F.S. RUSĂ
R.S.S.A. KAZAHĂ
R.S.S. UZBEKĂ
R.S.S. KIRGHIZĂ
R.S.S. TADJIKĂ
R.S.S. TURKMENĂ
R.S.S. KARAKALPAKĂ
R.S.S. UCRAINEANĂ
R.S.S.A. GERMANILOR DE PE VOLGA
R.S.S. TANNU TUVA
Murmansk
Solovki
Arhanghelsk
Leningrad
Vorkuta
Norilsk
Kolîma
Magadan
Petropavlovsk
Moscova
Kiev
Harkov
Rostov
Stalingrad
Engels
Samara
Ufa
Sverdlovsk
Celeabinsk
Orenburg
Siberia de Vest
Omsk
Tomsk
Novosibirsk
Krasnoiarsk
Iakutsk
Stalinsk
Akmolinsk
Karaganda
Kizil-Orda
Irkutsk
Cita
Blagoveșcensk
Habarovsk
Vladivostok
Harbin
Ulan Bator
Xinjing
Mukden
Dairen
Seul
Beijing
Weihai
Qingdao
Nanjing
Shanghai
Toklo
Kyoto
Tiflis
Teheran
Bagdad
Ashabad
Stalinabad
Kabul
Kashgar
Taşkent
Frunze
Alma-Ata
Astrahan
Mării Caspice
Mării Negre
Lacul Aral
Lacul Baikal
Lena
Ob
Irtîș
Volga
Amur
Huang Hi

credeau în general că atracţia naţionalismului avea să scadă pe măsura modernizării, bolşevicii au hotărât să atragă naţionalităţile – sau, cel puţin, elitele acestora – în propria campanie de industrializare a Uniunii Sovietice. Lenin a sprijinit identitatea naţională a popoarelor nonruse. Uniunea Sovietică era o aparentă federaţie a Rusiei cu naţiunile învecinate. Politicile de educaţie şi angajare preferenţială aveau să câştige loialitatea şi încrederea nonruşilor. Bolşevicii, ei înşişi supuşii unui stat şi apoi conducători ai altui stat, multinaţional, s-au dovedit capabili de raţionamente subtile şi de tact în chestiunea naţională. Conducătorii revoluţionari înşişi erau departe de a fi ruşi pur şi simplu. Lenin, considerat şi amintit drept rus, avea origini suedeze, germane, evreieşti şi calmâce, Troţki era evreu, iar Stalin era gruzin.

Naţiunile urmau să fie întemeiate pe o nouă concepţie, comunistă; ţăranii aveau să fie încurajaţi până ce puteau fi ţinuţi sub control. Bolşevicii au făcut un compromis cu populaţia rurală pe care o ştiau, dar ţăranii bănuiau că va fi temporar. Noul regim sovietic le-a îngăduit ţăranilor să-şi păstreze pământul luat de la foştii moşieri şi să-şi vândă produsele la piaţă. Tulburările provocate de război şi de revoluţie au adus cu sine o cumplită penurie de alimente; bolşevicii rechiziţionaseră cerealele pentru ei înşişi şi pentru cei loiali lor. În 1921 şi 1922, câteva milioane de oameni au murit de foame şi de boli asociate cu ea. Bolşevicii au învăţat din această experienţă că hrana este o armă. Şi totuşi, după ce a luat sfârşit conflictul şi bolşevicii au învins, ei au avut nevoie de surse sigure de hrană. Promiseseră poporului pace şi pâine, şi trebuiau să-i ofere un pic din fiecare, cel puţin pentru o vreme.

Statul lui Lenin era un mecanism de control politic pentru o revoluţie economică ce urma să se desfăşoare. Regimul politic sovietic recunoştea naţionalităţile conlocuitoare, deşi marxismul făgăduia o lume fără ele; iar

economia sovietică a acestui stat permitea o piaţă, deşi comunismul promitea proprietatea colectivă. În ianuarie 1924, când a murit Lenin, începuseră deja dezbaterile privind momentul şi felul în care aceste compromisuri de tranziţie trebuiau să ducă la o nouă revoluţie. Şi tocmai dezbaterea, în noul sistem sovietic, a fost cea care a hotărât soarta populaţiei sovietice. De la Lenin, bolşevicii moşteniseră principiul „centralismului democratic”, transpunerea filosofiei marxiste a istoriei la realitatea birocratică. Muncitorii reprezentau mersul înainte al istoriei; partidul comunist disciplinat reprezenta muncitorii; comitetul central reprezenta partidul; biroul politic, un grup de câţiva oameni, reprezenta comitetul central. Societatea era supusă statului, care era controlat de partid, care, în practică, era condus de câţiva oameni. Disputele dintre membrii acestui mic grup erau considerate nu opinii politice, ci mai curând istorie, iar rezultatele disputelor erau prezentate ca verdictul acesteia.

Felul în care Stalin a interpretat moştenirea lui Lenin avea să fie decisiv. Când Stalin vorbea, în 1924, despre „socialism într-o singură ţară”, voia să spună că Uniunea Sovietică va trebui să-şi construiască paradisul muncitoresc fără prea mare ajutor din partea muncitorilor din întreaga lume, care nu se uniseră. Cu toate că nu erau de acord în privinţa priorităţilor politicii agrare, comuniştii considerau un lucru de la sine înţeles că zona rurală sovietică va trebui să-şi finanţeze curând propria distrugere. Unde să se găsească însă capitalul iniţial pentru tranziţia traumatizantă de la economia agrară la cea industrială? O cale trebuia să fie cea de a stoarce de la ţărani un „surplus”, care putea fi vândut pe valuta trebuincioasă importului de utilaje – şi folosit pentru a umple burţile unei clase muncitoare în creştere. În 1927, când investiţiile statului au înclinat în mod decisiv în

favoarea industriei, această discuţie a intrat în faza critică.

Dezbaterea legată de modernizare era, în primul rând, un duel între Troţki şi Stalin. Troţki a fost cel mai înzestrat dintre tovarăşii lui Lenin; totuşi, lui Stalin i se încredinţase birocraţia partidului, ca secretar general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice (bolşevic). Controlul exercitat de Stalin asupra stafului şi spiritul său practic dovedit în reuniunile comitetului l-au proiectat în vârful ierarhiei. Nu strălucea în discuţiile teoretice, însă ştia cum să alcătuiască o coaliţie. În cadrul biroului politic s-a aliat mai întâi cu cei care erau în favoarea unui curs mai lent al transformărilor economice şi i-a eliminat pe cei care păreau mai radicali; apoi, şi-a radicalizat propria poziţie şi i-a eliminat pe foştii aliaţi. La sfârşitul lui 1927, rivalii săi oficiali din aripa stângă – Troţki, Grigori Zinoviev şi Lev Kamenev – fuseseră excluşi din partid. La sfârşitul lui 1929, Stalin îşi însuşise politicile rivalilor epuraţi şi s-a descotorosit de principalul aliat din aripa dreaptă, Nikolai Buharin. Ca şi Zinoviev şi Kamenev, Buharin a rămas în Uniunea Sovietică, lipsit de autoritatea pe care o avusese. Stalin şi-a găsit susţinători loiali în cadrul biroului politic, în special Lazar Kaganovici şi Viaceslav Molotov. Troţki a plecat din ţară.

Oricât de iscusit ar fi fost în definirea politicii sovietice, Stalin trebuia acum să aducă la îndeplinire promisiunile ei. În 1928, în termenii primului său plan cincinal, Stalin a propus confiscarea terenurilor arabile, obligarea ţăranilor de a lucra în schimburi sub controlul statului, iar recoltele să fie considerate proprietatea statului – o politică de „colectivizare”. Pământul, utilajele şi oamenii aveau să aparţină aceleiaşi gospodării colective, mari entităţi ce aveau să producă (se presupunea) în mod mai eficient. Gospodăriile colective aveau să fie organizate în jurul unor staţiuni de maşini şi tractoare care să distribuie echipament modern şi să găzduiască agitatorii

politici. Colectivizarea avea să permită statului să controleze producţia agricolă, şi astfel să-şi hrănească lucrătorii şi să-şi păstreze sprijinul lor, precum şi să facă export în ţări străine şi să câştige valută pe care să o investească în industrie.

Pentru a face colectivizarea să pară inevitabilă, Stalin a trebuit să slăbească piaţa liberă şi s-o înlocuiască cu planificarea de stat. Aliatul său Kaganovici a declarat, în iulie 1928, că ţăranii au declanşat o „grevă a grânelor" şi că singura soluţie era rechiziţionarea recoltei. Când au văzut că produsele puteau să le fie luate, ţăranii le-au ascuns, în loc să le vândă. Astfel, piaţa părea şi mai nesigură – cu toate că, în realitate, statul era cel care trebuia blamat. Atunci, Stalin a putut să susţină, cum a şi făcut, că spontaneitatea pieţei era problema fundamentală şi că statul trebuie să controleze sursele de hrană.

Apariţia marii crize economice părea să arate că Stalin are dreptate în privinţa nesiguranţei pieţei. Pe 29 octombrie 1929, „Marţea Neagră", s-a produs crahul bursei americane. Pe 7 noiembrie 1929, cea de-a douăsprezecea aniversare a Revoluţiei Bolşevice, Stalin a descris alternativa socialistă la piaţa liberă, pe care politicile sale aveau să o instaureze fără întârziere în Uniunea Sovietică. A făgăduit că 1930 va fi „anul marii transformări", când colectivizarea o să aducă siguranţă şi prosperitate. Vechea zonă rurală va dispărea. Apoi, revoluţia va fi dusă la bun sfârşit în oraşe, unde proletariatul va spori pe baza hranei produse de ţărănimea în rândurile căreia va fi restabilită pacea. Aceşti muncitori vor crea prima societate socialistă din istorie şi un stat puternic, care să se poată apăra de duşmanii externi. În vreme ce pleda pentru modernizare, Stalin îşi revendica dreptul la putere.

În vreme ce Stalin trudea, Hitler crea. În vreme ce Stalin instituţionaliza o revoluţie, şi astfel îşi asigura un loc

la vârful unui stat cu un singur partid, Hitler îşi făurea cariera politică prin respingerea instituţiilor din jurul său. Bolşevicii moşteniseră din anii de activitate ilegală în Imperiul Rus tradiţia „dezbate şi apoi disciplinează”. Naţional-socialiştii (naziştii) nu aveau tradiţii semnificative ale disciplinei sau conspiraţiei. La fel cu bolşevicii, naziştii respingău democraţia, dar în numele unui *Führer* care poate să exprime cel mai bine voinţa rasei, nu în numele unui partid care înţelege poruncile istoriei. Ordinea lumii nu era făcută de imperialiştii capitalişti, cum credeau bolşevicii, ci de evreii care conspirau; problema era că evreii controlau *atât* finanţele capitaliste, *cât şi* pe cele comuniste şi, prin aceasta, America, Marea Britanie şi Uniunea Sovietică. Comunismul era doar un basm evreiesc despre o egalitate imposibilă, care avea rostul de a-i aduce pe europenii naivi sub jugul evreiesc. Reacţia la capitalismul şi comunismul evreiesc necruţător nu putea fi decât naţional-socialismul, care însemna dreptate pentru Germania pe spinarea celorlalţi.

Naziştii tindeau să sublinieze în anii ’20, care au fost democratici, ceea ce aveau în comun cu alţi germani. Naţional-socialiştii lui Hitler, asemenea celor mai multe dintre celelalte partide germane din anii ’20, erau revoltaţi de condiţiile impuse de Tratatul de la Versailles. Naziştii aveau o anumită obsesie privind destinul lor incontestabil în est, acolo unde soldaţii germani repurtaseră victoria pe câmpul de luptă în Primul Război Mondial şi unde Germania ţinuse sub ocupaţie, în 1918, un teritoriu considerabil din Polonia, Bielorusia, Ucraina şi zona baltică. Spre deosebire de rivalii europeni, ca Franţa şi Marea Britanie, Germania nu avea un imperiu mondial vast; după ce a pierdut războiul, şi-a cedat modestele posesiuni externe. Astfel, frontiera est-europeană devenise şi mai ispititoare. Uniunea Sovietică, privită ca regim evreiesc nelegitim şi opresiv, trebuia să se prăbuşească.

Polonia, care stătea între Germania şi destinul său răsăritean, trebuia înfrântă. Nu putea să fie o frână în calea puterii germane: trebuia să fie ori un aliat slab, ori un duşman învins în viitoarele războaie pentru ţinuturile răsăritene.

Hitler a încercat fără succes declanşarea unei revoluţii naţionale germane la München, în noiembrie 1923, în urma căreia a stat o scurtă vreme în închisoare. Cu toate că substanţa naţional-socialismului era opera sa, lovitura de stat fusese inspirată de succesul fasciştilor italieni, pe care îi admira. Benito Mussolini preluase puterea în Italia cu un an înainte, după „Marşul asupra Romei", pe care Hitler n-a reuşit să-l imite la München. Fasciştii italieni, asemenea lui Hitler şi a naziştilor săi, veneau cu triumful voinţei naţionale asupra plicticosului compromis politic. Mussolini şi, pe urmele sale, Hitler se foloseau în politica internă de existenţa Uniunii Sovietice. Cu toate că admirau disciplina lui Lenin şi modelul statului cu un singur partid politic, amândoi foloseau ameninţarea unei revoluţii comuniste ca argument în favoarea propriei guvernări. Chiar dacă se deosebeau în multe privinţe, cei doi reprezentau un nou tip de aripă dreaptă europeană, care considera de la sine înţeles că marele duşman era comunismul, cu toate că urma exemplul unor aspecte ale politicii comuniste. La fel cu Mussolini, Hitler era un orator remarcabil şi personalitatea dominantă în cadrul mişcării sale. Lui Hitler nu i-a fost greu să recâştige conducerea partidului nazist după ce a ieşit din închisoare, în decembrie 1924.

Stalin a ajuns la putere în a doua jumătate a anilor ’20, în mare măsură datorită cadrelor pe care le numise şi în care putea avea încredere că îl vor sprijini. Hitler şi-a atras sprijinul prin charisma sa, şi se aştepta ca aliaţii şi adepţii săi să făurească politici şi un limbaj care să corespundă retoricii şi imaginaţiei sale. Stalin considera că

gândirea marxistă este necesară pentru a-i accelera ascensiunea şi pentru a-i susţine politicile, dar nu a fost liber, cel puţin înainte de 1933, să interpreteze marxismul exact aşa cum dorea. Pe de altă parte, Hitler i-a inspirat pe alţii să gândească practic în locul său. În închisoare, scrisese primul volum din manifestul său biografic, *Mein Kampf* (*Lupta mea*). Aceasta şi alte lucrări (în special, aşa-numita *Cartea a doua*) ale sale îi exprimau limpede planurile, dar acestea nu făceau parte dintr-un canon. Stalin a fost la început limitat de ceea ce ar fi putut face tovarăşii săi, şi mai apoi a fost preocupat de ceea ce ar putea ei să spună. Hitler n-a trebuit niciodată nici măcar să păstreze aparenţa dialogului sau a consecvenţei.

Hitler a făcut un oarecare compromis cu republica germană după ce a fost eliberat din închisoare. A folosit politici parlamentare, ca lider al partidului naţional-socialist, fie şi doar ca mijloc de propagandă, identificând potrivnicii şi atacând instituţiile puterii. A încercat să evite alte arestări, chiar dacă paramilitarii nazişti s-au încăierat cu duşmanii de stânga. În 1928, după ce economia germană dăduse semne de creştere câţiva ani la rând, naziştii au câştigat doar 12 locuri în parlament, cu 2, 6 la sută din voturi. Apoi a venit Marea Criză, care s-a dovedit a fi pentru Hitler o binecuvântare şi mai mare decât pentru Stalin. Prăbuşirea economiei germane a făcut să se ivească spectrul unei revoluţii comuniste; ambele l-au ajutat pe Hitler să ajungă la putere. Criza economică internaţională părea să justifice schimbări radicale. Aparenta posibilitate a unei revoluţii conduse de Partidul Comunist German, care avea mulţi adepţi, a stârnit temeri pe care Hitler a reuşit să le canalizeze către naţionalism. În septembrie 1930, naziştii au câştigat 18% din voturi şi 107 locuri – iar apoi au câştigat alegerile din iulie 1932 cu nu mai puţin de 37% din voturi.

În 1932, alegerile parlamentare germane au fost mai

degrabă o manifestare a sprijinului popular decât calea directă către putere, dat fiind că în Germania democraţia nu exista decât formal. În cei doi ani anteriori, conducătorii guvernelor (cancelarii) îl determinaseră pe preşedinte să dea decrete cu putere de lege. Parlamentul (*Reichstag*) s-a reunit de numai treisprezece ori în 1932. Hitler a fost numit cancelar în ianuarie 1933 cu ajutorul conservatorilor şi naţionaliştilor, care credeau că se pot folosi de el pentru a împiedica accesul la putere al numeroasei stângi germane. Spre surprinderea lor, Hitler a organizat rapid alegeri şi s-a folosit de noua poziţie pentru a afirma hegemonia partidului său în societatea germană. Când au fost anunţate rezultatele, la 5 martie 1933, naziştii îi învinseseră în mod spectaculos pe social-democraţi şi pe comunişti: 43, 9% din voturi şi 288 din 647 de locuri în *Reichstag*.

În primăvara lui 1933, Hitler remodela sistemul politic german – în acelaşi moment în care Stalin îşi afirma autoritatea personală în Uniunea Sovietică.

*

În 1933, guvernele sovietic şi nazist împărtăşeau aparenţa capacităţii de a reacţiona la prăbuşirea economică mondială. Ambele radiau dinamism într-o vreme în care democraţia liberală părea incapabilă să salveze popoarele de sărăcie. Cele mai multe dintre guvernele din Europa, printre care, înainte de 1933, se număra şi cel german, crezuseră că au puţine mijloace la dispoziţie pentru lupta cu prăbuşirea economică. Concepţia predominantă era că bugetele trebuie să fie echilibrate şi trebuie să se restrângă alimentarea cu bani. Aceasta, după cum ştim acum, nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile. Marea Criză părea că pune sub semnul îndoielii reacţia politică la sfârşitul Primului Război Mondial: pieţele libere, parlamentele, statele naţionale. Piaţa adusese dezastrul, niciun parlament nu avea soluţia

problemei, iar statele naţionale păreau să ducă lipsă de instrumente prin care cetăţenii lor să fie apăraţi de pauperizare.

Şi naziştii, şi sovieticii aveau un scenariu solid despre cine trebuie să fie învinuit pentru Marea Criză (capitaliştii evrei sau, pur şi simplu, capitaliştii) şi propuneri cu adevărat radicale pentru politica economică. Naziştii şi sovieticii nu numai că respingeau organizarea legală şi politică a lumii postbelice, dar puneau sub semnul întrebării bazele ei economice şi sociale. Ei s-au întors la rădăcinile economice şi sociale ale Europei postbelice şi au reconsiderat viaţa şi rolul bărbaţilor şi femeilor care lucrau pământul. În Europa anilor ’30, ţăranii erau în continuare majoritari în cele mai multe ţări, iar pământul arabil era o resursă naturală preţioasă, care aducea energia necesară economiilor a căror forţă motrice continua să fie reprezentată de animale şi de oameni. Caloriile erau numărate, dar din motive cu totul diferite de cele din prezent: planificatorii economici voiau să se asigure că populaţiile puteau să fie hrănite, ţinute în viaţă şi ţinute în stare productivă.

Cele mai multe dintre ţările Europei nu aveau nicio şansă de transformare socială, şi dispuneau de o capacitate redusă să rivalizeze cu naziştii şi cu sovieticii sau să li se opună. Polonia şi alte state noi din Europa de Est încercaseră în anii ’20 să facă o reformă agrară, însă eforturile lor s-au dovedit insuficiente. Moşierii au exercitat presiuni pentru a-şi păstra proprietăţile, iar băncile şi statele erau zgârcite cu creditele oferite ţăranilor. Sfârşitul democraţiei în acea zonă (cu excepţia Cehoslovaciei) a adus la început puţine idei noi în privinţa chestiunilor economice. Regimurile autoritariste din Polonia, Ungaria şi România nu s-au codit să-i arunce în închisoare pe opozanţi şi au recurs cu mai multă pricepere la fraze meşteşugite despre naţiune. Însă nici unul dintre

ele nu a părut să aibă prea mult de oferit în domeniul unei noi politici economice în timpul Marii Crize.

În 1933, alternativele nazistă şi sovietică la democraţie au depins de respingerea simplei reforme agrare, de-acum hrana discreditată a democraţiilor ratate. Hitler şi Stalin, în ciuda numeroaselor lor diferenţe, socoteau că una dintre laturile problemei era sectorul agricol şi că soluţia era o intervenţie drastică a statului. Dacă statul ar putea să înfăptuiască o transformare economică radicală, aceasta ar putea apoi să vină în sprijinul unui nou sistem politic. Modalitatea stalinistă, cunoscută de la începutul planului cincinal al lui Stalin, în 1928, era colectivizarea. Liderii sovietici i-au lăsat pe ţărani să prospere în anii ’20, dar la începutul anilor ’30 le-au luat pământul ca să creeze gospodării colective în care ţăranii să lucreze pentru stat.

Soluţia lui Hitler la problema ţăranilor a fost la fel de inventivă şi la fel de bine camuflată. Înainte de a veni la putere, în 1933, şi chiar şi câţiva ani după aceea, părea că Hitler se preocupă mai presus de toate de problema clasei muncitoare germane, şi compensează deficitul Germaniei de alimente din producţia proprie prin intermediul importurilor. O politică de reînarmare rapidă (şi ilegală) i-a scos pe bărbaţii germani de pe listele de şomaj şi i-a dus în cazărmi sau în uzine de armament. La câteva luni de la venirea la putere a lui Hitler, au început programe de lucrări publice. Ba chiar părea că naziştii vor face *mai puţin* pentru ţăranii germani decât spuseseră. Cu toate că programul partidului nazist promitea redistribuirea pământului de la fermierii mai bogaţi către cei mai săraci, această versiune tradiţională a reformei agrare a fost amânată tacit după ce Hitler a devenit cancelar. Hitler se ocupa mai degrabă de acorduri internaţionale decât de politica redistribuirii agrare. Urmărea să obţină aranjamente comerciale speciale cu vecinii est-europeni,

prin care produsele industriale germane să fie schimbate pe alimente. Politica agrară a lui Hitler din anii ’30 a fost cam ca a lui Lenin în anii ’20: pregătirea politică a unei viziuni de schimbare economică radicală aproape de neînchipuit. Şi naţional-socialismul, şi socialismul sovietic i-au momit pe ţărani cu iluzia *unei* reforme agrare, care ascundea însă planuri mult mai radicale pentru viitorul lor.

Adevărata politică agrară a naziştilor era crearea unui imperiu la graniţa răsăriteană. Problema agriculturii germane avea să fie rezolvată nu între hotarele Germaniei, ci în afara lor: prin luarea pământului roditor de la ţăranii polonezi şi sovietici – care aveau să fie înfometaţi, deportaţi sau înrobiţi. În loc să importe cereale din est, Germania avea să exporte în est fermieri. Aceştia aveau să colonizeze pământurile din Polonia şi din partea apuseană a Uniunii Sovietice. Cu toate că Hitler vorbea în general despre nevoia de „spaţiu vital” mai mare, niciodată nu le-a spus destul de limpede fermierilor germani că aştepta de la ei să migreze în număr mare spre est – nu mai mult decât le-au spus limpede bolşevicii ţăranilor sovietici că aşteaptă de la ei să dea statului bunurile lor. În timpul colectivizării de la începutul anilor ’30, Stalin a tratat campania împotriva propriilor ţărani ca pe un „război” pentru grânele lor; pentru a hrăni Germania, Hitler a contat pe victoria în viitorul război. Programul sovietic fusese elaborat în numele principiilor universale; planul naziştilor era de cuceriri masive în Europa de Est în folosul unei rase de stăpâni.

Hitler şi Stalin au ajuns la putere la Berlin şi la Moscova, însă concepţiile lor despre transformare vizau, în primul rând, ţările dintre ei. Utopiile lor de stăpânire s-au suprapus în Ucraina. Hitler îşi amintea de efemera colonie estică germană din 1918 ca despre accesul german la grânarul ucrainean. Stalin, care, la puţin timp după aceea, fusese printre revoluţionarii din Ucraina, privea ţara cam

la fel. Pământul arabil şi ţăranii de acolo aveau să fie exploataţi în procesul de făurire a unui stat industrial modern. Hitler privea colectivizarea ca pe un eşec dezastruos şi o înfăţişa ca pe o dovadă a eşecului comunismului sovietic ca atare. Însă nu se îndoia că germanii ar putea să facă din Ucraina o ţară unde curge lapte şi miere.

Atât pentru Hitler, cât şi pentru Stalin, Ucraina era mai mult decât o sursă de hrană. Era locul care să le permită să forţeze regulile economiei tradiţionale, să-şi salveze ţările de la sărăcie şi izolare şi să remodeleze continentul după propria viziune. Programele şi puterea lor depindeau cu totul de controlul asupra pământului roditor al Ucrainei şi asupra milioanelor ei de lucrători agricoli. În 1933, aveau să moară milioane de ucraineni, în cea mai mare foamete artificială din istoria lumii. Acesta a fost începutul istoriei ieşite din comun a Ucrainei, dar nu şi sfârşitul. În 1941, Hitler i-a smuls lui Stalin Ucraina şi a încercat să-şi realizeze propria viziune colonială, începând cu împuşcarea evreilor şi înfometarea prizonierilor de război sovietici. Staliniştii şi-au colonizat propria ţară, iar naziştii au colonizat Ucraina sovietică ocupată: iar locuitorii Ucrainei au suferit şi au tot suferit. În anii în care atât Hitler, cât şi Stalin au fost la putere, au fost ucişi în Ucraina mai mulţi oameni decât oriunde altundeva din zona morţii, din Europa sau din lume.

CAPITOLUL 1

Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică

1933 a fost un an de foamete în lumea occidentală. Străzile din oraşele americane şi europene erau pline de bărbaţi şi femei rămaşi fără loc de muncă şi care se obişnuiseră să stea la coadă pentru alimente. Gareth Jones, un tânăr şi întreprinzător jurnalist galez, i-a văzut pe şomerii din Berlin adunându-se în jurul lui Hitler. La New York, a fost şocat de neajutorarea muncitorului

american, aflat de trei ani în Marea Criză: „Am văzut sute şi sute de bieţi oameni stând la coadă pe un singur rând, unii dintre ei în haine cândva de bună calitate, aşteptând cu toţii să li se înmâneze două sandviciuri, o gogoaşă, o cană de cafea şi o ţigară”. La Moscova, unde Jones a ajuns în luna martie a acelui an, foametea din ţările capitaliste era motiv de sărbătoare. Criza părea să anunţe o revoluţie socialistă mondială. Stalin şi cercul său se lăudau cu triumful inevitabil al sistemului pe care îl clădiseră în Uniunea Sovietică.1

Şi totuşi, 1933 a fost un an al foametei şi în oraşele sovietice, în special în Ucraina sovietică. În Harkov, Kiev, Stalino, Dnepropetrovsk, sute de mii de oameni aşteptau în fiecare zi să li se dea o simplă bucată de pâine. La Harkov, capitala republicii*, Jones a văzut un soi nou de sărăcie. Oamenii se strângeau la două noaptea la coada din faţa magazinelor, care se deschideau abia la ora şapte, într-o zi obişnuită aşteptau pâine patruzeci de mii de oameni. Cei de la coadă voiau cu atâta disperare să-şi păstreze locul, încât se agăţau de cureaua persoanei care stătea în faţa lor. Unii erau atât de slăbiţi de foame, că nu s-ar fi putut ţine pe picioare fără cei din jur. Aşteptarea dura toată ziua, şi uneori două zile. Gravidele şi veteranii de război mutilaţi îşi pierduseră dreptul de a cumpăra peste

Capitala R.S.S. Ucrainene între 1917 şi 1934 (n.ed.).

rând şi erau siliţi să aştepte alături de ceilalţi dacă voiau să mănânce. O femeie aşezată la rând se jeluia, şi vaierul ei îşi afla ecou spre capătul şi spre coada şirului de oameni, aşa încât întregul grup de câteva mii răsuna ca un animal înfricoşat de moarte.2

Oamenii din oraşele Ucrainei se temeau să-şi piardă locul de la cozile pentru pâine şi se temeau că vor muri de foame. Ştiau că oraşul le oferă singura nădejde de hrană. Oraşele ucrainene se dezvoltaseră rapid în cei cinci ani dinainte, absorbind ţăranii şi făcând din ei muncitori şi

funcţionari. Fiii şi fiicele ţăranilor ucraineni, alături de evreii, polonezii şi ruşii care locuiau în aceste oraşe de mult mai mult timp, depindeau de hrana pe care o găseau la magazine. Familiile lor de la ţară nu aveau nimic. Acest lucru era neobişnuit. În mod normal, în vremuri de foamete orăşenii se duceau la ţară. În Germania şi în Statele Unite ale Americii, fermierii n-au flămânzit aproape niciodată, nici măcar în timpul Marii Crize. Muncitorii şi cei de alte profesii din oraşe ajungeau să vândă mere sau să le fure: dar totdeauna undeva, în Altes Land sau în Iowa, exista o livadă, un siloz, o cămară. Orăşenii din Ucraina nu aveau unde să se ducă, nu găseau niciun ajutor în gospodăriile ţărăneşti. Cei mai mulţi aveau cartele pe care le prezentau ca să capete pâine. Cerneala pe hârtie le dădea şansa de a trăi, şi ei ştiau asta.3

Dovezile erau peste tot. Ţărani înfometaţi cerşeau de-a lungul cozilor, rugându-se pentru o cojiţă de pâine. Într-un oraş, o copilă de cincisprezece ani s-a milogit până a ajuns în faţă, unde şeful magazinului a omorât-o în bătaie. Gospodinele din oraş care stăteau la coadă erau silite să vadă ţărănci murind de foame pe trotuar. O fată care se ducea la şcoală şi se întorcea acasă a văzut oameni muribunzi dimineaţa şi morţi după-amiază. Un tânăr comunist i-a numit pe copiii de ţărani pe care i-a văzut „schelete viiw. Un membru de partid din oraşul industrial Stalino a fost tulburat de cadavrele pe care le-a găsit la uşa din spate a casei sale. Perechile care se plimbau prin parc nu aveau cum să nu vadă inscripţiile care interziceau săparea de gropi. Doctorii şi surorile nu aveau voie să-i trateze (sau să-i hrănească) pe înfometaţii care ajungeau la spital. Miliţienii din oraş îi adunau de pe străzi pe ţâncii flămânzi, ca să nu-i mai vadă lumea. În oraşele Ucrainei sovietice, miliţienii arestau zilnic câteva sute de copii; într-o zi de la începutul lui 1933, miliţia din Harkov a avut de îndeplinit o cotă de două mii. În orice moment, se aflau în

cazarma din Harkov circa douăzeci de mii de copii care îşi aşteptau moartea. Copiii se rugau de miliţieni să le dea voie măcar să se stingă sub cerul liber: „Lăsaţi-mă să mor în pace, nu vreau să-mi dau ultima suflare în cazarma morţii”. 4

Foametea a fost cu mult mai grea în oraşele Ucrainei sovietice decât în orice oraş din lumea occidentală. În 1933, în Ucraina sovietică au murit cu adevărat de foame câteva zeci de mii de orăşeni. Şi totuşi, marea majoritate a morţilor şi muribunzilor din Ucraina au fost ţărani, tocmai oamenii a căror muncă produsese bruma de pâine care se găsea în oraşe. Oraşele ucrainene trăiau, de bine, de rău, însă zona rurală ucraineană murea. Orăşenii nu puteau să nu observe sărăcia cruntă a ţăranilor, care, împotriva oricărei logici, părăseau ogoarele în căutare de hrană. Gara din Dnepropetrovsk era plină de ţărani înfometaţi, prea sleiţi de puteri ca să poată măcar să cerşească. Într-un tren, Gareth Jones a întâlnit un ţăran care procurase nişte pâine, dar i-a fost confiscată de miliţie. „Mi-au luat pâinea”, tot repeta el, ştiind că o să-şi dezamăgească familia flămândă. În gara Stalino, un ţăran flămând s-a sinucis, sărind în faţa trenului. Acel oraş, centrul industrial al sud-vestului Ucrainei, fusese fondat în vremurile imperiului de către John Hughes, un industriaş galez în slujba căruia lucrase mama lui Gareth Jones. Oraşul fusese numit după Hughes*; acum, era numit după Stalin. (Astăzi e cunoscut sub numele de Doneţk.) 5

Cincinalul lui Stalin, încheiat în 1932, adusese dezvoltarea industrială cu preţul sărăciei poporului. Moartea ţăranilor pe calea ferată era o mărturie înspăimântătoare a acestor noi contraste. Pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, pasagerii trenurilor au devenit martori fără voie ai unor accidente groaznice. Ţărani flămânzi mergeau spre oraş de-a lungul căii ferate şi cădeau leşinaţi peste şine. La Harţâzk, nişte ţărani care fuseseră alungaţi

din gară s-au spânzurat de copacii din apropiere. Scriitorul sovietic Vasili Grossman se întorcea dintr-o vizită la neamurile din oraşul natal, Berdişev, şi la fereastra compartimentului său s-a ivit o femeie care cerşea pâine. Emigrantul politic Arthur Koestler, care venise în Uniunea Sovietică să ajute la construirea socialismului, a avut o experienţă asemănătoare. După cum a povestit după multă vreme, lângă gara Harkov nişte ţărănci au ridicat „la geamul compartimentului nişte sugari oribili cu capete enorme care se bălăbăneau, cu braţe şi picioare ca beţele şi cu între 1869 şi 1924, oraşul s-a numit Iuzovka (Hughes), iar între 1924 şi 1961, Stalino (n.ed.).

pântecul umflat, ţuguiat”. I s-a părut că pruncii din Ucraina arată a „embrioni scoşi din borcanele cu alcool”. Aveau să treacă mulţi ani până ce aceşti doi bărbaţi, care sunt consideraţi acum doi dintre martorii morali ai secolului al XX-lea, să scrie despre cele văzute.6

Orăşenii erau mai învăţaţi să-i vadă pe ţărani la piaţă, umplând tarabele cu bogăţiile lor şi vânzând obiectele făcute de ei. În 1933, ţăranii s-au dus în pieţele din oraşe cu care erau obişnuiţi, dar ca să cerşească, nu să vândă. Pieţele, acum goale şi de produse, şi de cumpărători, arătau numai stridenţele morţii. Dimineaţa devreme, singurul sunet era răsuflarea slabă a muribunzilor, ghemuiţi sub zdrenţe care fuseseră cândva haine. Într-o dimineaţă de primăvară, printre mormanele de ţărani morţi în piaţa din Harkov, un prunc sugea la sânul mamei, al cărei chip avea cenuşiul morţii. Trecătorii mai văzuseră asta, nu numai dezordinea cadavrelor, nu doar mama moartă şi pruncul viu, ci exact acea scenă, guriţa, ultimii stropi de lapte, sfârcul rece. Ucrainenii aveau o vorbă pentru asta. Murmurau trecând mai departe: „Ăştia-s mugurii primăverii socialiste”. 7

*

Foametea din 1933 a fost rezultatul primului cincinal

al lui Stalin, transpus în fapt între 1928 şi 1932. În acei ani, Stalin a preluat controlul la vârful partidului comunist, a impus o politică de industrializare şi colectivizare şi s-a arătat ca părintele groaznic al unui popor sleit. Transformase piaţa într-un plan, ţăranii în sclavi şi pustietăţile din Siberia şi Kazahstan într-un şir de lagăre de concentrare. Politicile sale au omorât zeci de mii de oameni prin executare, sute de mii prin epuizare, şi au supus câteva milioane primejdiei de a muri de foame. Încă îşi mai făcea, pe drept cuvânt, griji în privinţa opoziţiei din sânul partidului comunist, dar era înzestrat cu talente politice imense, asistat de satrapi dispuşi să facă orice, aflat în vârful unei birocraţii care pretindea că prevede şi făureşte viitorul. Acel viitor era comunismul: pentru aceasta, era nevoie de industrie grea, pentru care era nevoie de o agricultură colectivizată, pentru care era nevoie de controlul asupra celui mai mare grup social din Uniunea Sovietică, ţărănimea.8

Ţăranul, şi poate că mai ales ţăranul ucrainean, nu prea avea cum să se vadă pe sine ca instrument în acest mare mecanism al istoriei. Chiar dacă ar fi priceput pe deplin scopurile supreme ale politicii sovietice, lucru foarte improbabil, n-avea cum să le sprijine.

Avea să se împotrivească unei politici al cărei scop era să-l lase fără pământ şi fără libertate. Colectivizarea avea să fie o mare înfruntare între cel mai mare grup din societatea sovietică, ţăranii, şi statul sovietic şi miliţia sa, numită pe atunci OGPU. Anticipând această încleştare, Stalin a ordonat în 1929 cea mai mare desfăşurare de forţă a statului din istoria sovietică. Munca de construire a socialismului, a spus Stalin, va fi ca „fluxul oceanului”. În acel decembrie a anunţat „lichidarea clasei culacilor*”.9

Bolşevicii au prezentat istoria ca pe o luptă între clase, cei mai săraci declanşând revoluţii împotriva celor mai bogaţi, ca să determine înaintarea istoriei. Astfel, în mod oficial, planul de a-i anihila pe culaci nu a fost o simplă decizie a unui tiran aflat în ascensiune şi a suitei sale fidele; a fost o necesitate istorică, un dar din mâna unei severe, dar binevoitoare Clio. Atacul deschis al organelor puterii de stat asupra unei categorii de oameni

care nu făptuiseră niciun delict a fost favorizat de o propagandă grosolană. Într-un afiş – sub titlul „Vom distruge clasa culacilor!” – era înfăţişat un culac sub „Chiaburi” (n.t.).

roţile unui tractor, un al doilea ca o maimuţă, adunând grâne, iar un al treilea sugând lapte direct de la ugerul unei vaci. Oamenii ăştia sunt inumani, sunt fiare – acesta era mesajul.10

Practic, statul hotăra cine este sau nu este culac. Miliţia trebuia să deporteze ţăranii bogaţi, care aveau cel mai mult de pierdut de pe urma colectivizării. În ianuarie 1930, biroul politic a autorizat miliţia să verifice populaţia rurală de pe tot teritoriul Uniunii Sovietice. Ordinul corespunzător emis de OGPU pe 2 februarie specifica măsurile necesare pentru „lichidarea clasei culacilor”. În fiecare localitate, un grup de trei persoane – o „troică” – avea să decidă soarta ţăranilor. „Troica”, alcătuită dintr-un membru al miliţiei, un conducător local de partid şi un împuternicit al statului, era autorizată să dea sentinţe rapide şi severe (moarte, surghiun), fără drept de apel. Adesea, membrii organizaţiei de partid locale făceau recomandări: „La şedinţele sovietului sătesc”, a spus unul dintre conducătorii de partid locali, „creăm culaci aşa cum credem noi”. Chiar dacă Uniunea Sovietică avea legi şi tribunale, acestea erau acum ignorate, în favoarea unei simple hotărâri luate de trei persoane. În urma condamnărilor date de membrii „troicii” aveau să fie executaţi circa treizeci de mii de cetăţeni sovietici.11

În primele luni ale lui 1930, au fost duşi cu forţa din Ucraina sovietică 113.637 de oameni, declaraţi culaci. Această acţiune a însemnat că aproximativ treizeci de mii de cobbe ţărăneşti s-au pustiit una după alta, locuitorilor lor surprinşi dându-h-se puţin timp, sau deloc, să se pregătească pentru plecarea în necunoscut. A însemnat mii de camioane îngheţate, pline de oameni îngroziţi şi

suferinzi, care se îndreptau spre locuri din nordul Rusiei europene, Ural, Siberia sau Kazahstan. A însemnat moarte prin împuşcare şi ţipete de groază în ultimii zori pe care ţăranii îi mai vedeau acasă; a însemnat muşcătura gerului şi umilinţele în trenuri, precum şi neliniştea şi resemnarea, în vreme ce ţăranii erau debarcaţi ca sclavi în taiga sau în stepă.12

Ţărănimea ucraineană cunoştea deportările în lagărele de prizonieri, cu care au avut a face începând cu mijlocul anilor ’20. Acum, cântau un cântec de jale care era deja tradiţional:

O, Solovki, Solovki!

Drumu-i tare lung Inima nu poate bate Groaza striveşte sufletul.

Solovki era un complex de închisori de pe o insulă din Marea Arctică. În mintea ţăranilor ucraineni, Solovki însemna tot ce este străin, represiv şi dureros când eşti surghiunit din patrie. Pentru conducerea comunistă a Uniunii Sovietice, Solovki era primul loc în care munca deportaţilor a fost transformată în profit pentru stat. În 1929, Stalin a hotărât să aplice modelul Solovki pe întregul teritoriu al Uniunii Sovietice, ordonând să se construiască „aşezări speciale” şi lagăre de concentrare. Lagărele de concentrare erau zone de muncă demarcate, de obicei înconjurate de garduri în jurul cărora patrulau paznici. „Aşezările speciale” erau noi sate construite în acest scop de prizonierii înşişi, după ce erau debarcaţi pe teren pustiu, în stepă sau în taiga. În total, circa trei sute de mii de ucraineni s-au numărat printre cei un milion şapte sute de mii de culaci deportaţi în „aşezările speciale” din Siberia, Rusia europeană şi Kazahstan.13

Deportarea în masă a ţăranilor în scopul pedepsirii a coincis cu folosirea în masă a muncii silnice în economia sovietică. În 1931, „aşezările speciale” şi lagărele de concentrare s-au contopit într-un singur sistem, cunoscut

drept Gulag. Gulagul, pe care sovieticii înşişi îl numeau „sistem de lagăre de concentrare”, a început odată cu colectivizarea agriculturii şi depindea de aceasta. În cele din urmă, a inclus 476 de complexe de lagăre în care au fost trimişi circa optsprezece milioane de oameni, dintre care între un milion şi jumătate şi trei milioane au murit în perioada de încarcerare. Ţăranul liber a devenit rob, angajat în construirea de canale, mine şi uzine gigantice, despre care Stalin credea că vor moderniza Uniunea Sovietică.14

Dintre lagărele de muncă, ţăranul ucrainean era trimis cel mai probabil să sape Belomorkanal, între Marea Albă şi Marea Baltică, care era o obsesie specială a lui Stalin. Circa 170.000 de oameni au săpat pământul îngheţat, cu târnăcoape şi lopeţi, şi uneori cu cioburi din vase de lut sau cu mâinile goale, timp de douăzeci şi una de luni. Au murit cu miile de epuizare sau de boli, aflându-şi sfârşitul pe fundul unui canal uscat care, când avea să fie terminat, în 1933, s-a dovedit a nu fi de mare folos în transportul pe apă. Rata mortalităţii în „aşezările speciale” era, şi ea, deosebit de mare. Autorităţile sovietice se aşteptau să moară 5% dintre prizonierii „aşezărilor speciale”; în realitate, cifra era de 10 până la 15%. Un locuitor al Arhanghelskului, principalul oraş de la Marea Albă, se plângea de lipsa de sens a acestei acţiuni: „Una e să distrugi culacii în sens economic;

a le distruge odraslele în sens fizic e de-a dreptul barbarie”. Copiii mureau în Nordul îndepărtat în număr atât de mare, încât „leşurile lor sunt duse la cimitir câte trei-patru, fără coşciuge”. Un grup de muncitori din Vologda se întrebau dacă „drumul către revoluţia mondială” trebuie să treacă „peste cadavrele acestor copii”.15

Rata de mortalitate în Gulag era mare, dar nu mai mare decât cea care avea să se constate curând în unele

părţi din zona rurală a Ucrainei. Cei care munceau la Belomor primeau raţii de mâncare foarte mici, circa şase sute de grame de pâine (cam 1.300 de calorii) pe zi. Şi totuşi, în realitate era o hrană mai bună decât cea disponibilă cam în aceeaşi vreme în Ucraina sovietică. Cei puşi la muncă silnică la Belomor primeau de două, de trei sau chiar de şase ori mai mult decât ţăranii din gospodăriile colective în anul 1932 – când aceştia n-au primit, de fapt, nimic.16

În primele săptămâni ale anului 1930, colectivizarea s-a desfăşurat într-un ritm uluitor în Ucraina sovietică şi pe întreg cuprinsul Uniunii Sovietice. Moscova trimitea în capitalele republicilor sovietice norme procedurale pentru raioanele care urmau să fie colectivizate, iar conducătorii de partid de acolo îşi luau angajamentul să le depăşească. Conducerea Ucrainei a promis că va colectiviza întreaga republică în răstimp de un an. După care activiştii de partid locali, ca să-şi impresioneze superiorii, s-au mişcat şi mai repede, promiţând colectivizarea în răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. Sub ameninţarea cu deportarea, îi sileau pe ţărani să semneze că renunţă la pământuri şi că se alătură colhozului. Când era cazul, miliţia intervenea în forţă, adesea cu forţă ucigaşă. Douăzeci şi cinci de mii de muncitori au fost trimişi la ţară, ca să se alăture miliţienilor şi să supună ţăranii. Fiind îndoctrinaţi că ţăranii simt pricina penuriei de alimente din oraşe, muncitorii au jurat că „vor face săpun din culac”.17

La jumătatea lui martie 1930, şaptezeci şi unu la sută din pământul arabil al Uniunii Sovietice fusese, cel puţin în principiu, dat la colhozuri. Aceasta însemna că majoritatea ţăranilor semnaseră actul de renunţare la pământ şi se alăturaseră unei gospodării colective. Nu mai aveau niciun drept să folosească pământul în scopuri personale. Ca membri ai colectivei, depindeau de şefii lor în ceea ce priveşte munca, plata şi hrana. îşi pierduseră sau erau pe

cale să-şi piardă vitele şi depindeau de utilajele, care de obicei lipseau, ale noilor SMT-uri. Aceste staţiuni, centre ale controlului politic din zona rurală, nu duceau niciodată lipsă de cadre de partid şi de miliţieni.18

Poate chiar mai mult decât în Rusia sovietică, unde agricultura făcută în comun era tradiţională, în Ucraina sovietică ţăranii erau îngroziţi că şi-ar putea pierde pământul. Întreaga lor istorie fusese o luptă cu moşierii, luptă pe care se părea că o câştigaseră în cele din urmă în timpul revoluţiei bolşevice. Însă în anii imediat următori, 1918 – 1921, bolşevicii prinşi în războaie civile au rechiziţionat hrana de la ţărani. Aşa încât ţăranii aveau motive întemeiate să se teamă de statul sovietic. Politica de compromis a lui Lenin din anii ’20 fusese cât se poate de bine-venită, chiar dacă ţăranii bănuiseră, pe drept cuvânt, că într-o bună zi lucrurile ar putea să stea taman pe dos. În 1930, colectivizarea li s-a părut „a doua înrobire”, începutul unei noi dependenţe, de data aceasta nu faţă de moşierii bogaţi, ca în istoria recentă, ci faţă de partidul comunist. Ţăranii din Ucraina sovietică se temeau că îşi pierd independenţa câştigată cu trudă; dar se temeau şi de foamete, şi chiar de soarta sufletelor lor nemuritoare.19

Cele mai multe dintre societăţile rurale din Ucraina sovietică erau în continuare religioase. Mulţi dintre tinerii ambiţioşi, cei abătuţi din cale de ateismul comunist oficial, se duseseră în oraşele mari din Ucraina, la Moscova sau la Leningrad. Cu toate că Biserica Ortodoxă a ţării fusese suprimată de regimul comunist ateist, ţăranii continuau să fie credincioşi, şi pentru mulţi dintre ei contractul cu colhozul însemna contractul cu diavolul. Unii credeau că Satana a venit pe pământ în chip de om, activistul de partid, şi că registrul de înscriere în colhozul lui e o carte a iadului care aduce chinuri şi osânda veşnică. Noile SMT-uri arătau ca avanposturile Gheenei. Unii ţărani polonezi din

Ucraina, romano-catolici, vedeau şi ei colectivizarea în termeni apocaliptici. Un polonez îi explica fiului său de ce nu se va alătura colhozului: „Nu vreau să-mi vând sufletul diavolului”. Activiştii de partid, care cunoşteau această credinţă, propagau ceea ce numeau „Prima Poruncă a lui Stalin”: colhozurile alimentează întâi statul şi doar apoi oamenii. După cum ştiau prea bine ţăranii, Prima Poruncă, în forma sa biblică, suna aşa: „Să nu ai alţi dumnezei afară de mine”. 20

Satele ucrainene fuseseră lipsite de conducătorii lor fireşti, prin deportarea culacilor în Gulag. Chiar şi fără culacii deportaţi, ţăranii încercau să se salveze pe ei şi comunităţile lor. Se străduiau să-şi păstreze micile loturi, resturile lor de autonomie. Se străduiau să-şi ţină familiile departe de stat, care acum se manifesta fizic în colhozuri şi în SMT-uri. Decât să-şi piardă vitele în folosul colectivei, mai bine le vindeau sau le sacrificau. Taţii şi soţii îşi trimiteau fiicele şi soţiile să-i înfrunte pe activişti şi pe miliţieni, zicându-şi că femeile riscă mai puţin decât bărbaţii să fie deportate. Uneori, bărbaţii se îmbrăcau în straie femeieşti, ca să prindă ocazia de a înfige sapa ori lopata în trupul vreunui comunist local.21

Şi totuşi, lucru esenţial, ţăranii aveau puţine puşti şi erau prost organizaţi. Statul aproape că deţinea monopolul asupra armelor de foc şi logisticii. Acţiunile ţăranilor erau înregistrate de un sistem poliţienesc puternic, care poate că nu le înţelegea motivele, dar desluşea direcţia lor generală. În 1930, OGPU a consemnat aproape un milion de acte de rezistenţă individuală în Ucraina. Dintre marile răscoale ţărăneşti care au avut loc în Uniunea Sovietică în luna martie a acelui an, aproape jumătate au fost în Ucraina. Unii ţărani ucraineni au ales s-o ia la picior spre vest, peste graniţă, în Polonia. Sate întregi le-au urmat exemplu, luând cu ei prapurii din biserici, sau crucile, sau uneori doar steaguri negre prinse de beţe, şi au mărşăluit

spre apus, către hotar. Câteva mii au ajuns în Polonia, de unde s-a răspândit vestea despre foametea din Uniunea Sovietică.22

Fuga ţăranilor în Polonia a fost un motiv de stinghereală internaţională şi poate că a reprezentat sursa unei preocupări reale din partea lui Stalin şi a biroului politic. Aceasta însemna că autorităţile polone, care în acea vreme încercau să ajungă la o apropiere politică de propria minoritate naţională din Ucraina, numeroasă, au aflat de procesul şi de consecinţele colectivizării. Grănicerii polonezi discutau pe îndelete cu refugiaţii, strângând informaţii despre procesul şi eşecul colectivizării. Unii ţărani cereau o invazie poloneză, care să pună capăt chinurilor lor. Criza refugiaţilor a oferit Poloniei, de asemenea, o armă importantă de propagandă, pe care să o folosească împotriva Uniunii Sovietice. Sub conducerea lui Josef Piłsudski, Polonia nu a plănuit niciodată un război împotriva Uniunii Sovietice, însă a elaborat planuri pentru eventualitatea dezintegrării acesteia de-a lungul liniilor naţionale şi a luat unele măsuri pentru accelerarea unui astfel de curs al evenimentelor. Chiar în vremea în care ucrainenii fugeau din Ucraina sovietică, Polonia îşi trimitea spionii în direcţia opusă, ca să-i îmboldească pe ucraineni la revoltă. Afişele lor propagandistice îl numeau pe Stalin „Ţarul Foamei”, care exportă grâne în vreme ce îşi înfometează propriul popor. În martie 1930, membrii biroului politic se temeau că „guvernul polon ar putea să intervină”.23

Colectivizarea era o politică generală, Uniunea Sovietică era un stat imens, iar instabilitatea de la o graniţă trebuia privită în lumina scenariilor generale ale unui război.

Pentru Stalin şi conducătorii sovietici, Polonia era partea apuseană a încercuirii de către capitalismul internaţional, iar Japonia era partea răsăriteană. Relaţiile

polono-japoneze erau destul de bune, iar în primăvara anului 1930 Stalin părea foarte preocupat de spectrul unei invazii polono-japoneze. Uniunea Sovietică, de departe cea mai mare ţară din lume, se întindea din Europa până la Oceanul Pacific, şi Stalin trebuia să se ocupe nu numai de puterile europene, ci şi de ambiţiile din Asia ale Japoniei.

Tokio îşi făurise reputaţia militară pe socoteala ruşilor. Japonia apăruse ca putere mondială după înfrângerea Imperiului Rus în Războiul Ruso-Japonez din 1904 – 1905, când şi-a însuşit căile ferate construite de ruşi pentru a ajunge la porturile Pacificului. Stalin ştia prea bine că şi Polonia, şi Japonia erau interesate de Ucraina sovietică şi de problema naţională din Uniunea Sovietică. Se părea că Stalin pune mult la inimă povestea umilirii Rusiei în Asia. îi plăcea să asculte cântecul „Pe dealurile Manciuriei", în care era vorba despre o revanşă sângeroasă asupra Japoniei.24

Aşadar, chiar în momentul în care haosul iscat de colectivizare în partea apuseană a Uniunii Sovietice făcea să crească temerile faţă de o intervenţie polonă, tulburările din partea răsăriteană a Uniunii Sovietice păreau să dea apă la moară Japoniei. În Asia Centrală sovietică, mai ales în Kazahstanul sovietic, care era în mare parte musulman, colectivizarea a declanşat un haos şi mai mare decât în Ucraina sovietică. Era nevoie de o transformare socială şi mai mare. Populaţiile din Kazahstan nu erau ţărani, ci nomazi, şi primul pas către modernizarea sovietică era să-i facă să se stabilizeze undeva, înainte de a putea porni măcar colectivizarea, trebuia ca populaţiile nomade să devină agricultori. Politica de „sedentarizare" i-a deposedat pe păstori de animale, şi astfel de mijloacele de trai. Oamenii treceau pe cămile sau pe cai graniţa regiunii musulmane Xinjiang (sau Turkestan) din China, lucru care i-a dat lui Stalin ideea că ar putea să fie agenţi ai japonezilor, puterea străină

dominantă din conflictele interne ale Chinei.25

Lucrurile nu mergeau aşa cum fusese plănuit. Colectivizarea, care se presupunea că avea să întărească ordinea sovietică, iată că părea să destabilizeze zonele de frontieră. În Asia sovietică, la fel cu Europa sovietică, cincinalul, care se presupunea că avea să aducă socialismul, adusese mai degrabă suferinţe imense, şi un stat care se presupunea că reprezintă dreptatea reacţiona cu măsuri de securitate cât se poate de tradiţionale. Polonezii sovietici erau deportaţi din zonele de graniţă apusene, iar trupele de grăniceri erau întărite peste tot. Revoluţia mondială trebuia acum să aibă loc în spatele unor graniţe închise, iar Stalin trebuia să ia măsuri pentru a apăra ceea ce el numea „socialismul dintr-o singură ţară”.26

Stalin trebuia să întârzie acţiunile adversarilor străini şi să regândească planurile interne. Le-a cerut diplomaţilor sovietici să iniţieze discuţii cu Polonia şi Japonia despre pacte de neagresiune. S-a îngrijit ca Armata Roşie să fie gata de luptă în partea apuseană a Uniunii Sovietice. Şi, lucrul cel mai grăitor, Stalin a suspendat colectivizarea. Într-un articol din 2 martie 1930, sub titlul măreţ „îmbătaţi de succes”, Stalin a susţinut că problema colectivizării era faptul că a fost tradusă în viaţă cu un pic prea mult entuziasm. A fost o greşeală, afirma el acum, silirea ţăranilor să se alăture colhozurilor. Acestea dispăreau acum la fel de repede cum fuseseră create, în primăvara lui 1930, ţăranii din Ucraina au recoltat grâul de toamnă şi au făcut însămânţarea pentru recolta din toamnă, ca şi cum pământul le-ar fi aparţinut. Ar putea fi iertaţi pentru faptul că au crezut că au învins.27

Darea înapoi a lui Stalin era tactică.

După ce au câştigat timp să chibzuiască, Stalin şi biroul politic au găsit mijloace mai eficiente de a pune ţărănimea în subordinea statului. În anul următor, în

zonele rurale politica sovietică a continuat cu şi mult mai mare iscusinţă. În 1931, colectivizarea avea să se înfăptuiască, deoarece ţăranii nu mai vedeau altă posibilitate. Cadrele inferioare din ramura ucraineană a partidului comunist au fost epurate, pentru ca aceia care acţionau în sate să-şi îndeplinească neabătut misiunea şi să priceapă ce îi aşteaptă dacă nu o fac. În spinarea ţăranului independent s-au îngrămădit impozitele, până ce colhozul a devenit singurul refugiu. Pe când colhozurile se refăceau

treptat, li s-a dat putere de constrângere asupra ţăranilor independenţi din preajmă. De exemplu, li se permitea să hotărască cu majoritate de voturi luarea cerealelor de sămânţă de la ţăranii independenţi. Cerealele de sămânţă, care sunt păstrate de la o recoltă pentru a obţine alta, sunt indispensabile oricărei gospodării ţărăneşti. Alegerea şi păstrarea seminţelor sunt baza agriculturii, în cea mai mare parte a istoriei omenirii, consumarea cerealelor de sămânţă a fost sinonimă cu disperarea totală. Cineva căruia colectiva i-a luat cerealele de sămânţă îşi pierdea capacitatea de a trăi din propria

muncă.28

Au reînceput deportările, şi colectivizarea şi-a continuat drumul. La sfârşitul anului 1930 şi începutul lui 1931, alte 32.127 de familii au fost deportate din Ucraina sovietică, aproximativ acelaşi număr de oameni din primul val de deportări, în anul dinainte. Ţăranii îşi ziceau că vor muri fie de epuizare în Gulag, fie de foame aproape de casă, şi preferau a doua variantă. Uneori, scrisori de la rude şi prieteni surghiuniţi izbuteau să scape de cenzură; într-una era următorul sfat: „Cu niciun preţ să nu veniţi. Mai bine vă ascundeţi, mai bine muriţi acolo, dar cu niciun preţ să nu veniţi aici". Ţăranii ucraineni care cedau în faţa colectivizării alegeau, după cum vedea lucrurile un activist de partid, „să înfrunte foametea acasă decât exilarea în necunoscut" întrucât în 1931 colectivizarea s-a desfăşurat mai lent, familie cu familie, nu întregul sat deodată, era mai greu să te împotriveşti. N-a existat o ofensivă instantanee, care să declanşeze o apărare disperată. La sfârşitul anului, noua metodă a fost încununată de succes. Cam şaptezeci la sută dintre pământurile arabile din Ucraina sovietică erau de-acum colectivizate. Nivelurile din martie 1930 fuseseră atinse din nou, de data aceasta în mod durabil.29

După startul fals din 1930, Stalin a obţinut victoria politică în

1931. Şi totuşi, triumful din planul politic nu s-a extins la planul economic. Ceva nu era în ordine cu cerealele predate la stat. Recolta din 1930 fusese extrem de bogată. Ţăranii deportaţi la începutul lui 1930 semănaseră deja grâul de toamnă, şi recolta a putut să fie culeasă de alţii în acea primăvară. Lunile ianuarie şi februarie, când în 1930 cea mai mare parte a ţării fusese colectivizată în documente, este o perioadă în care ţăranii oricum nu au de lucru. După martie 1930, când colectivele au fost dizolvate, ţăranii au avut timp să-şi vadă de

recoltele de primăvară ca oameni liberi. În vara aceea, vremea a fost neobişnuit de frumoasă. Recolta din Ucraina în 1930 a stabilit un standard care nu a putut să fie atins în 1931, chiar şi în cazul în care agricultura colectivizată ar fi putut fi la fel de eficientă ca exploatările individuale, dar nu erau. Recolta excepţională din 1930 a dat cifra de bază pe care a folosit-o partidul la planificarea rechiziţiilor din 1931. Moscova aştepta de la Ucraina mult mai mult decât Ucraina ar fi putut să dea.30

În toamna lui 1931, a ieşit la lumină eşecul primei recolte colectivizate. Erau multe motive: vremea a fost proastă; dăunătorii au fost o problemă; forţa animală era limitată, deoarece ţăranii îşi vânduseră sau sacrificaseră vitele; producţia de tractoare era mult mai mică decât fusese prevăzut; cei mai pricepuţi dintre ţărani fuseseră deportaţi; însămânţatul şi recoltarea fuseseră perturbate de colectivizare; iar ţăranii care îşi pierduseră pământul nu aveau niciun motiv să se spetească muncind. Secretarul partidului ucrainean Stanisław Kosior a raportat în august 1931 că planurile de rechiziţie erau foarte departe de realitate, date fiind producţiile scăzute. Lazar Kaganovici i-a spus că adevărata problemă erau furturile şi ascunderea produselor. Kosior, chiar dacă ştia cum stau lucrurile, le-a impus subordonaţilor această linie.31

Peste jumătate din recoltă (care nu era stricată) a fost luată din Ucraina în 1931. Multe colhozuri au îndeplinit cotele de rechiziţie doar prin cedarea cerealelor de sămânţă. Pe 5 decembrie, Stalin a ordonat ca toate colhozurile care nu predaseră încă în întregime cotele anuale să predea cerealele de sămânţă. Poate credea că ţăranii ascund grâne şi se gândea că ameninţarea cu luarea cerealelor de sămânţă îi va face să predea ceea ce au. Însă, în acel moment, mulţi dintre ei chiar nu aveau nimic. La sfârşitul lui 1931, mulţi ţărani flămânzeau deja. Fără vreo bucată de pământ al lor şi neputincioşi în faţa

rechiziţiilor, pur şi simplu nu aveau cum să le asigure familiilor lor un număr suficient de calorii. Apoi, la începutul lui 1932, n-au avut cereale de sămânţă pentru recolta din toamnă. În martie 1932, conducerea de partid din Ucraina a cerut de la Moscova cereale de sămânţă, dar în acel moment însămânţarea era deja târzie, ceea ce însemna că recolta din toamnă avea să fie slabă.32

La începutul lui 1932, oamenii au cerut ajutor. Comuniştii ucraineni i-au pus pe superiorii lor din partidul ucrainean să-i ceară lui Stalin să facă apel la Crucea Roşie. Membrii colhozurilor au încercat să trimită scrisori autorităţilor de stat şi de partid. Una dintre acestea, după câteva paragrafe de text administrativ oficial, se încheia pe un ton plângător: „Daţi-ne pâine! Daţi-ne pâine! Daţi-ne pâine!” Membrii partidului ucrainean l-au ocolit pe Kosior şi i-au scris direct lui Stalin, pe un ton mânios: „Cum putem să construim economia socialistă dacă suntem cu toţii sortiţi să murim de foame?” 33

Ameninţarea cu foametea în masă era foarte limpede pentru autorităţile Ucrainei sovietice, şi aşa a devenit şi pentru Stalin. Activiştii de partid şi ofiţerii poliţiei secrete au făcut nenumărate rapoarte despre decese din cauza foamei. În iunie 1932, secretarul de partid al regiunii Harkov i-a scris lui Kosior că foametea a fost raportată în fiecare raion din regiunea sa. Kosior a primit o scrisoare de la un membru al Comsomolului, datată 18 iunie 1932, cu o descriere expresivă, care probabil că era foarte familiară deja: „Colhoznicii se duc pe câmp şi dispar. După câteva zile, li se găsesc leşurile şi, fără pic de emoţie, de parcă ar fi ceva firesc, sunt îngropaţi. A doua zi, poţi da deja peste leşul cuiva care tocmai săpase mormintele celorlalţi”. În aceeaşi zi, 18 iunie 1932, Stalin însuşi a recunoscut, în particular, că era „foamete” în Ucraina sovietică. Cu o zi înainte conducerea de partid din Ucraina ceruse ajutor în problema alimentelor. Nu li s-a dat.

Răspunsul său a fost că toate cerealele din Uniunea Sovietică trebuie colectate conform planului. El şi Kaganovici au căzut de acord că „se impune să exportăm imediat, fără nicio excepţie”.34

Stalin ştia foarte bine, din observaţiile personale, ce avea să urmeze. Ştia că este posibilă foametea în regimul sovietic. Foamea făcuse ravagii prin Rusia şi Ucraina în timpul şi după războaiele civile. Combinaţia dintre recoltele slabe şi rechiziţii a dus la înfometarea a sute de mii de ţărani din Ucraina, mai ales în 1921. Penuria de hrană a fost principalul motiv pentru care Lenin a făcut compromisul cu ţăranii. Stalin cunoştea perfect această poveste, la care participase. Faptul că propria politică a lui Stalin, de colectivizare, putea să provoace foamete în masă îi era şi lui limpede. Până în vara lui 1932, peste un milion de oameni muriseră deja de foame în Kazahstanul sovietic, lucru pe care Stalin îl ştia. Dădea vina pe secretarul de partid de acolo, Filip Goloşcekin, dar nu se poate să nu fi înţeles unele dintre aspectele structurale.35

Stalin, maestru al politicii personale, a prezentat foametea din Ucraina în termeni personali. Primul său impuls, şi tendinţa sa persistentă, a fost să considere că foametea ţăranilor ucraineni este o trădare din partea membrilor partidului comunist ucrainean. Nu putea accepta posibilitatea ca vina să o poarte propria politică de colectivizare; problema trebuia căutată în transpunerea ei în fapt, la conducătorii locali, oriunde altundeva decât în conceptul însuşi. Pe când îşi continua transformarea, în prima jumătate a lui 1932, pentru el problema nu era faptul că poporul său suferă, ci posibilitatea ca imaginea politicii sale de colectivizare să fie umbrită. Se plângea că ţăranii care flămânzesc în Ucraina îşi părăsesc patria şi că-i demoralizează pe ceilalţi cetăţeni sovietici cu „văicărelile” lor.36

Oarecum vag, în primăvara şi vara lui 1932 Stalin

părea să creadă că, dacă foametea ar putea să fie tăgăduită în vreun fel, ea ar şi dispărea. Poate că îşi zicea că Ucraina era în orice caz suprapopulată şi, cu timpul, moartea câtorva sute de mii de oameni n-ar mai conta prea mult. Voia ca oficialităţile ucrainene să respecte cotele de achiziţii publice ale cerealelor, în ciuda perspectivei sigure a producţiilor scăzute. Conducătorii de partid locali s-au pomenit între ciocanul roşu stalinist şi secera morţii. Problemele pe care le aveau în faţă erau obiective şi nu puteau fi rezolvate prin ideologie ori frazeologie: lipsa cerealelor de sămânţă, semănăturile întârziate, vreme proastă, utilaje insuficiente care să înlocuiască munca animalelor, haosul produs de ultimul asalt al colectivizării de la sfârşitul anului 1931 şi ţăranii flămânzi care nu erau în stare să muncească.37

Lumea aşa cum erau siliţi să o vadă activiştii de partid locali în zonele rurale ale Ucrainei era descrisă mult mai bine de acest cântecel al copiilor ucraineni decât de ordinele laconice şi frazele sforăitoare propagandistice care veneau de la Moscova:

Tătucă Stalin, ia priveşte.
Colhozul nostru înfloreşte
Coliba şi şopronul îs una cu pământul
Şi caii-s toţi mârţoage ce le dărâmă vântul
Secera şi ciocanul cu fală şed pe casă.
Iar în colibă moartea şi foamea şed la masă Prin bătătură vacă ori porc nu se găseşte.
Doar pe perete chipu-ţi din ramă ne priveşte Tătuca şi mămuca la colectivă-s duşi Copilul, sărmănelul, jeleşte pe la uşi Unsoare nu-i, şi nici bucate Partidul le-a luat pe toate
Nu mai gândi să afli vreun om cuminte-ori blând Căci şi-a mâncat copilul un tată prea flămând Bat şi zdrobesc acei ce partidul ni-i trimite şi-n lagăr în Siberia ne mână ca pe vite.38

Activiştii de partid locali erau înconjuraţi de moarte, iar deasupra lor era tăgăduirea. Foametea era un fapt brut, care nu se sinchisea de vorbe şi formule, deportări şi împuşcări. Dincolo de un anumit punct, ţăranul care murea de foame nu mai putea produce, şi niciun grad de corectitudine ideologică ori de implicare personală nu putea să schimbe acest lucru. Şi totuşi, în vreme ce se propaga în sus, pe canalele instituţionale, acest mesaj şi-a pierdut forţa. Rapoartele reale despre foamete făcute la nivelul inferior s-au izbit de presiunea politică de la vârf în timpul plenarei comitetului central al partidului ucrainean, care a avut loc între 6 – 9 iulie la Harkov. Vorbitorii ucraineni s-au plâns de imposibilitatea îndeplinirii obiectivelor anuale ale rechiziţiei de grâne. Însă au fost reduşi la tăcere de Lazar Kaganovici şi Viaceslav Molotov, membri ai biroului politic şi emisarii lui Stalin de la Moscova. Stalin le dăduse instrucţiunea să-i învingă pe „destabilizatorii ucraineni”.39

Molotov şi Kaganovici erau aliaţii fideli şi de încredere ai lui Stalin, care, împreună cu el, dominau biroul politic, şi astfel conduceau

Uniunea Sovietică. Stalin încă nu era dictatorul fără rivali, iar biroul politic încă era, în principiu, un fel de dictatură colectivă. Şi totuşi, aceşti doi bărbaţi, spre deosebire de unii dintre aliaţii săi anteriori din biroul politic, erau de o fidelitate necondiţionată. Stalin îi manipula necontenit, dar, de fapt, nu era nevoie să o facă. Ei slujeau revoluţia slujindu-l pe el, şi aveau tendinţa să nu facă vreo deosebire între cele două. Kaganovici îl numea deja pe Stalin „tătucul nostru”. În iulie 1932, la Harkov, le-au spus tovarăşilor ucraineni că vorbele despre foamete nu sunt altceva decât o scuză pentru lenea ţăranilor care nu vor să muncească şi a activiştilor care nu vor să-i disciplineze şi să rechiziţioneze grânele.40

În acea vreme, Stalin era în concediu, după ce

călătorise de la Moscova spre sud într-un tren plin de hrană aleasă, traversând Ucraina înfometată, către frumoasa staţiune Soci, de la Marea Neagră. Coresponda cu Kaganovici, confirmându-şi părerea comună despre foamete ca un complot care îi ţintea pe ei, personal. Stalin a izbutit o meşteşugită răsturnare a situaţiei, închipuindu-şi că ţăranii, nu el, erau cei care foloseau foamea ca armă. Kaganovici l-a asigurat pe Stalin că prezentarea ucrainenilor ca „victime nevinovate" nu era decât „o acoperire necinstită" a partidului ucrainean. Stalin şi-a exprimat teama că „am putea să pierdem Ucraina". Ucraina ar fi trebuit să fie transformată într-o „fortăreaţă". Ce doi au căzut de acord că singurul lucru rezonabil era să menţină cu fermitate politica de rechiziţii şi să exporte grânele cât mai repede posibil. De acum, Stalin părea să fi desluşit, lucru care îl mulţumea cel puţin pe el, legătura dintre foamete şi lipsa de loialitate a comuniştilor ucraineni: foamea era rezultatul sabotajului, activiştii de partid locali erau sabotorii, cadrele superioare de partid trădătoare îşi protejau subordonaţii – cu toţii aflându-se în slujba spionajului polon.41

Probabil că până în 1931 Stalin ar fi putut să interpreteze politicile Poloniei şi Japoniei ca vestire a unei încercuiri a Uniunii Sovietice. Anul 1930 a fost un moment de vârf al spionajului polon în Uniunea Sovietică. Polonia întemeiase în taină o armată ucraineană pe teritoriul propriu şi antrena zeci de ucraineni şi polonezi pentru misiuni speciale în interiorul Uniunii Sovietice. Japonia era, de fapt, şi mai ameninţătoare. În 1931, sovieticii interceptaseră o notă a ambasadorului japonez de la Moscova, în care pleda pentru pregătirea unui război de cucerire a Siberiei. În acel an, Japonia a invadat

Manciuria, o regiune din partea de nord-est a Chinei, care avea o graniţă lungă cu Siberia sovietică.42

În toamna lui 1931, conform unui raport al serviciilor

secrete sovietice, Polonia şi Japonia au semnat un acord secret privind atacarea comună a Uniunii Sovietice. Atacul nu a avut loc; şi, în măsura în care a existat un început de alianţă polono-japoneză, ea a fost contracarată de o politică externă sovietică adecvată. Chiar dacă Ponia a declinat oferta semnării unui pact de neagresiune cu Moscova, Polonia a acceptat. Uniunea Sovietică dorea un tratat cu Polonia ca să-şi poată desfăşură în tihnă transformările economice; Polonia nu avusese niciodată intenţia să pornească un război, şi acum trecea printr-o criză economică. Sistemul său agrar în mare parte nereformat nu putea sprijini creşterea cheltuielilor militare într-o perioadă de prăbuşire economică. Bugetele militare sovietice, care mulţi ani au fost comparabile cu ale Poloniei, acum erau cu mult mai mari. Acordul sovieto-polon a fost iniţiat în ianuarie 1932.43

În 1932 şi 1933 nu putea crede nimeni cu adevărat că Polonia este o ameninţare în sine. Armata polonă suferise reduceri de buget masive. Miliţia sovietică şi grănicerii prinseseră mulţi spioni polonezi. Agenţii polonezi n-au obstrucţionat colectivizarea în timpul haosului din 1930 şi n-aveau cum să aţâţe o populaţie înfometată în

1932. Au încercat şi au eşuat. Până şi cei mai entuziaşti dintre polonezii care propuneau o politică agresivă priveau vara lui 1932 ca pe o perioadă de calm. Dacă sovieticii promiteau pace, cel mai bine era să nu facă nicio mişcare provocatoare. Diplomaţii şi spionii polonezi erau martorii foametei. Ştiau că, „într-un fel, canibalismul ajunsese un obicei” şi că „în sate întregi au murit toţi oamenii”. Dar nu aveau nimic a face cu originile foametei, şi nu puteau face nimic ca să ajute victimele. Polonia n-a făcut cunoscut întregii lumi ceea ce ştiau diplomaţii ei despre foamete. De exemplu, în februarie 1932 o scrisoare anonimă a ajuns la Consulatul polon din Harkov, conţinând

rugămintea ca polonezii să aducă la cunoştinţa lumii întregi foametea din Ucraina. Însă, în acea vreme, fusese deja iniţiat pactul de neagresiune cu Uniunea Sovietică, şi Varşovia nu a făcut acest pas.44

De acum, Stalin câştigase mult mai mult spaţiu de manevră la frontierele apusene decât avea în 1930. Polonia acceptase *statu-quo-ul* prin semnarea pactului de neagresiune cu Uniunea Sovietică în iulie 1932, aşa încât ţăranii ucraineni erau la cheremul lui. Cu o însufleţire îmbinată cu meticulozitate, Stalin (încă în concediu) le-a prezentat în august 1932 celor mai apropiaţi colaboratori ai săi teoria că de fapt colectivizării îi mai lipsea doar baza juridică adecvată. Socialismul, a susţinut el, asemenea capitalismului, are nevoie de legi care să protejeze proprietatea. Statul ar fi întărit dacă producţia agricolă ar fi declarată proprietatea statului, orice culegere neautorizată a roadelor ar fi considerată furt, iar aceste furturi ar fi pedepsite cu execuţia pe loc. Astfel, un ţăran care murea de foame putea fi împuşcat dacă lua o coajă de cartof dintr-o brazdă de pe pământul care până de curând fusese al său. Poate că Stalin chiar credea că asta ar funcţiona; rezultatul a fost, desigur, eliminarea oricărei protecţii a ţăranilor în faţa violenţei depline a statului biruitor. Simpla posesie a hranei era dovada prezumtivă a unui delict. Legea a intrat în vigoare pe 7 august 1932.45

Judecătorii sovietici ignorau de obicei litera legii, însă restul aparatului de partid şi de stat îi înţelegea spiritul. Adesea cei mai entuziaşti la aplicarea legii erau tinerii, educaţi în noile şcoli sovietice, care credeau în promisiunile noului sistem. Membrilor organizaţiei oficiale de tineret li se spunea că „principala lor sarcină” este „lupta împotriva furtului şi a ascunderii grânelor, precum şi a sabotajului chiaburilor”. Pentru tânăra generaţie din oraşe, comunismul oferise înaintarea pe scara socială, iar lumea anatemizată în agitaţia ei era cea pe care o lăsaseră

în urmă. Partidul comunist din Ucraina sovietică, cu toate că erau în el disproporţionat de mulţi evrei şi ruşi, includea acum mulţi tineri ucraineni care credeau că zona rurală este reacţionară şi se alăturau cu mare zel campaniilor împotriva ţăranilor.46

Pe ogoare au apărut turnuri de veghe, ca ţăranii să fie împiedicaţi să ia ceva pentru ei. Numai în regiunea Odessa au fost construite peste şapte sute de turnuri de veghe. Brigăzile, printre membrii cărora se numărau cinci mii de comsomolişti, mergeau din casă în casă şi luau tot ce găseau. Activiştii foloseau, după cum îşi amintesc ţăranii, „bare lungi de fier cu care scormoneau prin grajduri, cocine, cuptoare. Scotoceau peste tot şi luau tot, până la ultimul bob” Dădeau iama prin sate „ca ciuma” strigând: „Ţărane, unde ţi-s grânele? Mărturiseşte!” Membrii brigăzilor luau tot ce semăna a mâncare, chiar şi cina de pe sobă, pe care o înfulecau ei.47

Ca o oştire invadatoare, activiştii de partid trăiau pe spinarea localnicilor, luând ce puteau şi mâncând pe săturate, cu puţine aspecte ale muncii şi entuziasmului lor pe care să le arate, în afară de sărăcie şi moarte. Poate că din cauza vinovăţiei, poate că din sentimentul succesului, peste tot unde se duceau îi umileau pe ţărani. Urinau în butoaiele cu murături, sau, ca să se distreze, le porunceau ţăranilor flămânzi să se bată între ei, sau îi făceau să se târască pe jos şi să latre, sau îi sileau să îngenuncheze în noroi şi să se roage. Femeile care au fost prinse furând de la un colhoz au fost despuiate, bătute şi purtate goale prin sat. Într-un sat, membrii brigăzii s-au îmbătat în casa unui ţăran şi i-au violat cu toţii fiica. Devenise un obicei ca femeile care trăiau singure să fie violate noaptea, sub pretextul confiscării grânelor – şi, într-adevăr, le era luată hrana după ce le fusese violat trupul. Acesta era triumful legii lui Stalin şi al statului lui Stalin.48

Descinderile şi decretele nu au putut să creeze hrană

acolo unde nu exista. Desigur, ţăranii ascundeau alimente, iar oamenii flămânzi furau hrană. Însă problema din zona rurală a Ucrainei nu erau furturile şi înşelăciunea – care ar fi putut, într-adevăr, să fie stârpite prin folosirea violenţei –, ci foametea şi moartea. Cotele de grâne nu erau respectate, din cauză că eşuase colectivizarea, recolta din toamna lui 1932 era slabă, iar cotele de rechiziţie erau prea mari. Stalin l-a trimis pe Molotov în Ucraina ca să-i îmboldească pe tovarăşi în „lupta pentru grâne”. Însă entuziasmul slugilor lui Stalin nu putea să schimbe ceea ce se petrecuse deja. Până şi Molotov a fost silit să recomande pe 30 octombrie reducerea într-o anumită măsură a cotelor pentru Ucraina. Stalin a acceptat recomandarea, dar curând a fost mai categoric ca oricând. Căci în noiembrie 1932 fusese îndeplinită doar o treime din obiectivul anual.49

În vreme ce rapoartele despre micşorarea rechiziţiilor au ajuns la Kremlin, soţia lui Stalin s-a sinucis. A ales ziua de 8 noiembrie, a cincisprezecea aniversare a revoluţiei din octombrie, ca să se împuşte în inimă. Nu a fost niciodată limpede ce a însemnat aceasta pentru Stalin, dar se pare că a fost un şoc. A ameninţat că se sinucide şi el. Kaganovici, care a constatat că Stalin e foarte schimbat, a trebuit să rostească el discursul funebru.50

Stalin a abordat problema foametei cu şi mai multă rea-voinţă. A pus problemele Ucrainei în cârca tovarăşilor din partid şi ţăranilor ucraineni. Două telegrame trimise de biroul politic pe 8 noiembrie 1932 îi reflectau starea de spirit: ţăranilor particulari şi cooperatorilor din Ucraina care nu îndeplineau cotele de rechiziţie li se interzicea accesul la produsele din restul economiei. A fost creată în Ucraina o „troică specială” care să accelereze condamnarea şi executarea activiştilor de partid şi a ţăranilor care se presupunea că sunt vinovaţi de sabotaj. În acea lună, au fost arestaţi 1.623 de oameni din rândurile

cadrelor de conducere ale colhozurilor. În Ucraina, au reînceput deportările: până la sfârşitul anului, au fost duşi peste 30.400 de mii de oameni. Activiştii le spuneau ţăranilor: „Deschide, că altfel spargem uşa. Îţi luăm tot ce ai şi o să mori într-un lagăr”. 51

În ultimele săptămâni ale lui 1932, pe când interpreta dezastrul colectivizării, Stalin a ajuns pe noi culmi de cutezanţă ideologică. Foametea din Ucraina, a cărei existenţă o recunoscuse mai devreme, când nu era atât de gravă, era acum „un basm”, un zvon defăimător răspândit de duşmani. Stalin elaborase o nouă teorie interesantă: împotrivirea la socialism creşte pe măsură ce ia amploarea succesul lui, deoarece inamicii se împotrivesc cu şi mai mare disperare atunci când îşi privesc în faţă înfrângerea definitivă. Astfel, orice problemă din Uniunea Sovietică putea fi definită ca exemplu al lucrării duşmanului, iar lucrarea duşmanului putea fi definită ca dovadă a progresului.52

Stalin susţinea că împotrivirea la politicile sale în Ucraina sovietică sunt de un fel aparte, care e posibil să nu i se dezvăluie unui observator mai puţin perspicace. Opoziţia nu mai este pe faţă, căci potrivnicii socialismului sunt acum „tăcuţi” şi chiar „sfinţi”. „Culacii de azi”, zicea el, sunt „oameni cuminţi, blânzi, aproape sfinţi”. Trebuia ca oamenii care păreau inocenţi să fie priviţi ca vinovaţi. Un ţăran pe care foamea îl apropie încet-încet de moarte este, în ciuda aparenţelor, un sabotor care lucrează pentru puterile capitaliste în campania lor de discreditare a Uniunii Sovietice. Foametea înseamnă împotrivire, iar împotrivirea este un semn că până la victoria socialismului mai este doar un pas. Acestea nu erau doar cugetările lui Stalin, la Moscova; era linia ideologică pusă în aplicare de Molotov şi Kaganovici pe când călătoreau prin regiunile unde se murea pe capete, spre sfârşitul lui 1932.53

Stalin nu a fost niciodată martor direct al foametei pe

care o interpreta astfel, însă tovarăşii din Ucraina sovietică au fost: trebuia cumva să împace linia lui ideologică cu dovezile aduse de propriile simţuri. Siliţi să interpreteze burţile umflate ca opoziţie politică, au tras concluzia complet deformată că sabotorii urau atât de mult socialismul, încât îşi lăsau cu tot dinadinsul familiile să moară de foame. Astfel, mormanele de cadavre ale fiilor şi fiicelor şi taţilor şi mamelor nu erau altceva decât o faţadă în dosul căreia duşmanii unelteau distrugerea socialismului. Până şi înfometaţii înşişi erau prezentaţi uneori drept propagandişti ai duşmanului care plănuiesc să submineze socialismul. Tinerilor comunişti ucraineni din oraşe li se spunea că flămânzii sunt duşmanii poporului „care îşi riscau viaţa ca să ne spulbere optimismul”.54

Ucrainenii din Polonia au strâns bani ca să trimită alimente, dar au aflat că guvernul sovietic interzice categoric orice ajutor. Comuniştii ucraineni care au cerut să se trimită alimente din străinătate, lucru acceptat de autorităţile sovietice la începutul anilor ’20, nu au fost luaţi în seamă de nimeni. Din motive politice, Stalin nu voia să accepte vreun ajutor de la lumea din afară. Poate gândea că, dacă vrea să rămână în fruntea partidului, nu poate recunoaşte că prima sa politică importantă a avut ca rezultat foametea. Şi totuşi, Stalin ar fi putut să salveze milioane de vieţi fără să atragă atenţia externă asupra Uniunii Sovietice. Ar fi putut să oprească timp de câteva luni exportul de alimente, să împartă rezervele de grâne (trei milioane de tone) sau pur şi simplu să le dea ţăranilor accesul la zonele locale de depozitare a grânelor. Dacă aceste măsuri simple ar fi fost luate chiar şi în noiembrie 1932, numărul de morţi ar fi putut să se limiteze la câteva sute de mii, în loc de câteva milioane. Stalin nu a luat niciuna dintre măsuri.55

În ultimele săptămâni ale anului 1932, fără să se confrunte cu vreo ameninţare externă a siguranţei statului

şi fără vreun obstacol din interior, fără vreo justificare imaginabilă, în afară de cea a caracterului inevitabil al regimului său, Stalin a ales să ucidă milioane de oameni din Ucraina sovietică. Trecuse pe un plan al răutăţii pure, în care ţăranul ucrainean ajunsese să fie agresorul, iar el însuşi, Stalin, era victima. Foamea era o formă de agresiune – pentru Kaganovici, ca luptă de clasă, pentru Stalin, ca luptă naţională ucraineană – împotriva căreia uciderea prin înfoametare era singura apărare. Stalin părea hotărât să-şi manifeste dominaţia asupra ţărănimii ucrainene, şi părea chiar că îl delectează adâncimea suferinţei necesare acestei poziţii. Amartya Sen a afirmat că înfometarea este „o funcţie a îndreptăţirii, nu a disponibilităţii în sine a alimentelor".

Nu lipsa hranei, ci modul de distribuire a fost ceea ce a ucis milioane de oameni din Ucraina sovietică, şi Stalin a fost cel care a hotărât cine anume este îndreptăţit şi la ce anume.56

Deşi colectivizarea a fost un dezastru în întreaga Uniune Sovietică, dovezile masacrelor, care este limpede că au fost premeditate, la scară de milioane sunt cele mai evidente în Ucraina sovietică. Colectivizarea implicase un apel masiv la execuţii şi deportări în întreaga Uniune Sovietică, iar ţăranii şi nomazii care au alcătuit grosul forţei de muncă din Gulag erau de pe tot teritoriul ei. În

1932, foametea lovise părţi din Rusia sovietică în aceeaşi măsură ca în Ucraina sovietică. Şi totuşi, reacţia politică faţă de Ucraina a fost specială şi ucigătoare. La sfârşitul lui 1932 şi începutul lui

1933, au fost aplicate numai în Ucraina sovietică, sau mai ales acolo, şapte politici cruciale. Fiecare dintre ele poate să pară o măsură administrativă banală, şi fiecare dintre ele a fost, desigur, prezentată ca atare în acel moment – şi totuşi, fiecare dintre ele era menită să ucidă.

1. Pe 18 noiembrie 1932, ţăranilor din Ucraina li s-a

cerut să returneze grânele primite ca avans când au îndeplinit cotele de rechiziţie. Astfel, puţinele localităţi în care ţăranii avuseseră o producţie bună au fost lipsite de bruma de surplus pe care o câştigaseră. Brigăzile de partid şi miliţia au fost asmuţite asupra acestor regiuni, într-o vânătoare febrilă a fiecărei bucăţele de hrană. Dat fiind că ţăranii nu primeau chitanţe pentru grânele predate, tot timpul erau expuşi percheziţiilor şi abuzurilor. Conducerea de partid din Ucraina a încercat să păstreze cerealele de sămânţă, dar nu a reuşit.57

2. Peste două zile, pe 20 noiembrie 1932, a fost introdusă o amendă plătibilă în carne. Ţăranilor care nu reuşeau să predea în întregime cotele de grâne li se cerea acum să plătească o taxă specială sub formă de carne. Ţăranii care mai aveau vite erau siliţi acum să le predea statului. Vitele şi porcii fuseseră ultima lor rezervă în caz de foamete. După cum îşi amintea o copilă de ţăran, „cine avea o vacă nu murea de foame”. O vacă dă lapte şi, în ultimă instanţă, poate fi sacrificată. Altă copilă îşi amintea că singurul porc al familiei ei a fost luat, şi apoi singura lor vacă. Ea a ţinut-o de coame în vreme ce era dusă de acolo. Poate că era ataşamentul adolescentelor din sate faţă de animalele lor. Dar era şi disperare. Nici măcar după plata amenzii sub formă de came, ţăranii nu erau scutiţi de realizarea cotelor iniţiale de grâne. Dacă nu au putut să o facă sub ameninţarea cu pierderea animalelor, cu siguranţă că nu au avut cum să o facă după aceea. Au murit de foame.58

3. Peste opt zile, pe 28 noiembrie 1932, autorităţile sovietice au introdus „lista neagră” Conform acestei noi reglementări, colhozurilor care nu îndeplineau cotele de grâne li se cerea imediat să predea de cincisprezece ori cantitatea de grâne normală pe o lună. În practică, aceasta a însemnat, din nou, năvala unei hoarde de activişti de partid şi miliţieni care aveau misiunea şi dreptul asigurat

prin lege de a lua totul. Niciun sat n-a putut să predea cotele sporite, aşa încât comunităţile şi-au pierdut toată hrana pe care o aveau. Comunităţile de pe „lista neagră” nu aveau nici dreptul de a face comerţ sau de a primi pachete de orice fel din restul ţării. Erau lipsite de hrană şi, de fapt, de orice fel de lucruri trimise de altundeva. Comunităţile de pe „lista neagră” din Ucraina sovietică, uneori desemnate tocmai de la Moscova, au devenit zone ale morţii.59

4. Pe 5 decembrie 1932, şeful securităţii din Ucraina, ales de Stalin însuşi, a prezentat justificarea pentru terorizarea cadrelor de partid ucrainene ca să adune grânele. Vsevolod Balâtki vorbise personal cu Stalin la Moscova pe 15 şi 24 noiembrie. Foametea din Ucraina trebuia să fie interpretată, după spusele lui Balâtki, ca rezultat al uneltirilor naţionaliştilor ucraineni – în special al surghiuniţilor care aveau legături în Polonia. Astfel, oricine nu îşi îndeplinea rolul în rechiziţii era trădător de ţară.60

Însă această linie politică avea implicaţii şi mai adânci. Legătura naţionalismului ucrainean cu foametea din Ucraina autoriza pedepsirea celor care participaseră la politicile sovietice anterioare de sprijinire a dezvoltării naţiunii ucrainene. Stalin credea că problema naţională este, în esenţă, o problemă ţărănească şi, în vreme ce anula compromisul lui Lenin cu ţăranii, s-a pomenit că anulează şi compromisul lui Lenin cu naţionalităţile. Pe 14 decembrie, Moscova a autorizat deportarea comuniştilor locali ucraineni în lagăre de concentrare, conform logicii că au abuzat de politicile sovietice pentru a răspândi naţionalismul ucrainean, şi astfel le-au îngăduit naţionaliştilor să saboteze colectarea grânelor. Apoi, Balâtki a afirmat că a demascat o „organizaţie militară ucraineană”, precum şi un grup de rebeli polonezi. În ianuarie 1933, a raportat descoperirea a peste o mie de

organizaţii ilegale, iar în februarie descoperirea planurilor naţionaliştilor polonezi şi ucraineni de a răsturna regimul sovietic din Ucraina.61

Justificările erau trase de păr, însă această politică a avut consecinţe. Polonia îşi retrăsese agenţii din Ucraina şi renunţase la orice nădejde de exploatare a dezastrului colectivizării. Guvernul polon, încercând să fie loial pactului de neagresiune sovieto-polon semnat în iulie 1932, n-a acceptat nici măcar să atragă atenţia lumii asupra agravării foametei sovietice. Şi totuşi, politica lui Balâtki, chiar dacă era cusută cu aţă albă, a avut ca rezultat supunerea locală la politica Moscovei. Arestările masive şi deportările masive pe care le-a ordonat el au transmis un mesaj foarte limpede: oricine îi apără pe ţărani va fi condamnat ca duşman. În aceste săptămâni cruciale de la sfârşitul lui decembrie, în vreme ce rata morţilor ajungea la sute de mii, activiştii şi funcţionarii administrativi ucraineni se fereau ca de foc să se împotrivească liniei partidului. Dacă nu efectuau rechiziţiile, aveau să se trezească (în cel mai bun caz) în Gulag.62

5. Pe 21 decembrie 1932, Stalin (prin intermediul lui Kaganovici) a confirmat cota anuală de rechiziţie a grânelor din Ucraina sovietică, având termenul de îndeplinire în ianuarie 1933. Pe 27 noiembrie, biroul politic sovietic atribuise Ucrainei o treime din restul colectelor restante din întreaga Uniune Sovietică. Acum, după sute de mii de oameni care muriseră de foame, Stalin l-a trimis pe Kaganovici să ţină biciul deasupra conducerii de partid ucrainene din Harkov. Imediat după sosirea lui Kaganovici, în seara de 20 decembrie, biroul politic ucrainean a fost silit să ţină şedinţă. Membrii lui au stat până la patru dimineaţa şi au hotărât că obiectivele rechiziţiei trebuie să fie îndeplinite. Aceasta a fost condamnarea la moarte a circa trei milioane de oameni. Aşa cum toată lumea din

încăpere ştia în acele ceasuri ale dimineţii, grânele nu puteau fi luate de la nişte oameni care deja flămânzeau fără ca acest lucru să atragă consecinţele cele mai rele. O simplă amânare cu trei luni a rechiziţiilor nu ar fi dăunat economiei sovietice şi ar fi salvat cele mai multe dintre cele trei milioane de vieţi. Şi totuşi, Stalin şi Kaganovici au insistat să procedeze exact invers. Statul avea să lupte „cu ferocitate”, după vorbele lui Kaganovici, pentru îndeplinirea planului.63

După ce şi-a îndeplinit misiunea la Harkov, Kaganovici a călătorit prin Ucraina sovietică, cerând pe parcurs îndeplinirea cu „100 la sută” a planului şi condamnând oficialităţile locale şi poruncind deportarea unor familii. S-a întors la Harkov pe 29 decembrie 1932, ca să le aducă aminte conducătorilor de partid ucraineni că trebuie să fie colectate şi cerealele de sămânţă.64

6. În primele săptămâni ale anului 1933, în vreme ce foametea făcea ravagii în întreaga Ucrainã, Stalin a închis graniţele republicii, ca ţăranii să nu poată fugi, şi a închis oraşele, ca ţăranii să nu poată cerşi. Din 14 ianuarie 1932, cetăţenii sovietici erau siliţi să aibă paşaport intern, pentru a putea să locuiască în mod legal în oraşe. Ţăranilor nu li se dădeau. Pe 22 ianuarie 1933, Balâtki a avertizat Moscova că ţăranii ucraineni fug din ţară, iar Stalin şi Molotov au ordonat miliţiei să-i împiedice să fugă. A doua zi, s-a interzis să li se vândă ţăranilor bilete de tren pe distanţe mari. Justificarea lui Stalin a fost că ţăranii refugiaţi nu cerşesc de fapt pâine, ci se angrenează într-un „complot contrarevoluţionar”, prin faptul că slujesc drept propagandă vie Poloniei şi altor state capitaliste care vor să discrediteze colhozurile. La sfârşitul lui februarie 1933, circa 190.000 de ţărani fuseseră prinşi şi trimişi înapoi în satele lor, să moară de foame.65

Stalin îşi avea „fortăreaţa” în Ucraina, dar era un bastion care semăna cu un lagăr de înfometare uriaş, cu

turnuri de veghe, graniţe închise, muncă fără rost şi istovitoare şi moarte neîncetată şi previzibilă.

7. Rechiziţionarea grânelor nu a încetat nici măcar după ce a fost îndeplinit obiectivul anual de rechiziţii pentru 1932, la sfârşitul lui ianuarie 1933. Rechiziţiile au continuat în februarie şi martie, când membrii de partid căutau cereale pentru însămânţările de primăvară. La sfârşitul lui decembrie 1932, Stalin aprobase propunerea lui Kaganovici de a colecta cerealele de sămânţă, pentru a îndeplini cota anuală. Aceasta a lăsat colhozurile fără nimic care să fie semănat pentru recolta din toamnă. Cerealele de sămânţă pentru însămânţările de primăvară ar fi putut să fie luate din trenurile încărcate pentru export chiar în acel moment, sau să fie luate din cele trei milioane de tone pe care Uniunea Sovietică le depozitase ca rezerve. În schimb, au fost luate din puţinul pe care îl mai aveau ţăranii din Ucraina sovietică. Acestea erau adesea ultima fărâmă de hrană care le trebuia ţăranilor ca să-şi ducă zilele până la recolta de primăvară, în luna aceea, în satele din Ucraina sovietică au fost arestaţi 37.392 de oameni, mulţi dintre ei probabil pentru că încercau să nu-şi lase familiile să moară de foame.66

Această ultimă rechiziţie era o crimă, chiar dacă de foarte multe ori cei care o executau credeau că fac ceea ce este drept. După cum îşi amintea unul dintre activişti, în acea primăvară a „văzut oameni murind de foame. Am văzut femei şi copii cu burţile umflate, învineţiţi, care încă mai răsuflau, dar cu privirea goală, fără viaţă”. Şi totuşi, am văzut toate astea şi nu mi-am ieşit din minţi, nici nu mi-am luat viaţa”. Era credincios: „Ca mai înainte, credeam pentru că voiam să cred”. Alţi activişti, fără îndoială, erau mai puţin credincioşi şi mai temători. În anul anterior, partidul din Ucraina suferise epurări la toate nivelurile; în ianuarie 1933, Stalin şi-a trimis oamenii de încredere ca să controleze cadrele de conducere. Comuniştii care nu-şi mai

exprimau credinţa alcătuiau un „zid al tăcerii” care îi osândea pe cei pe care îi înconjura. Ei învăţaseră că a te împotrivi însemna a fi epurat, iar a fi epurat însemna a împărtăşi soarta celor ale căror morţi le provocau ei acum.67

În Ucraina sovietică, la începutul lui 1933, activiştii partidului comunist care au adunat grânele au lăsat în urma lor o linişte de moarte. Zona rurală îşi are propriile sunete, mai blânde şi mai molcome decât ale oraşelor, dar nu mai puţin previzibile şi liniştitoare pentru cei născuţi acolo. Ucraina amuţise.

Ţăranii îşi sacrificaseră vitele (sau le fuseseră luate de stat), îşi sacrificaseră găinile, îşi omorâseră pisicile şi câinii. Speriaseră păsările, vânându-le. Şi oamenii fugiseră, cei care au avut noroc; mai degrabă erau morţi şi ei, sau prea sleiţi ca să mai scoată vreun sunet. Ascunşi de ochii restului lumii de către un stat care controla presa şi mişcările jurnaliştilor, lipsiţi de ajutor sau înţelegere oficială din cauza unei linii a partidului care punea semnul egalităţii între foamete şi sabotaj, rupţi de economie prin sărăcia imensă şi planificarea inechitabilă, rupţi de restul ţării prin reglementări şi cordoane de miliţieni, oamenii mureau părăsiţi, familiile mureau părăsite, sate întregi mureau părăsite. După două decenii, filosoful politic Hannah Arendt avea să prezinte această foamete din Ucraina ca eveniment crucial în crearea societăţii moderne „atomizate”, înstrăinarea tuturor de toţi ceilalţi.68

Foametea nu a dus la revoltă, ci la imoralitate, delicte, indiferenţă, nebunie, paralizie şi, în cele din urmă, moarte. Ţăranii trăiau luni întregi de chinuri de nedescris, de nedescris din pricina duratei şi suferinţei, dar şi pentru că oamenii erau prea slăbiţi, prea săraci, prea neînvăţaţi ca să descrie ceea ce li se întâmpla. Însă supravieţuitorii nu au uitat nimic. După cum îşi amintea unul dintre ei, indiferent ce făceau ţăranii, „mureau şi tot mureau”.

Moartea era înceată, umilitoare, omniprezentă şi generală. A muri de foame cu un fel de demnitate nu-i stătea în putere aproape nimănui. Petro Veldii a dat dovadă de o forţă ieşită din comun când s-a târât de-a curmezişul satului în ziua în care se aştepta să-şi dea sufletul. Ceilalţi săteni l-au întrebat unde se duce: la cimitir, ca să se culce acolo. Nu voia să vină nişte străini să-i târască leşul până la o groapă. Aşa că îşi săpase singur groapa, dar, când a izbutit să ajungă la cimitir, în ea era alt cadavru. Atunci şi-a săpat altă groapă, s-a întins în ea şi a aşteptat.69

Foarte puţini din afară au fost martori şi au putut să consemneze cele întâmplate în aceste luni cumplite. Jurnalistul Gareth Jones îşi plătise singur drumul până la Moscova şi, încălcând interdicţia de a călători în Ucraina, pe 7 martie 1933 a luat trenul către Harkov. A coborât la întâmplare într-o gară mică şi a pornit pe jos peste câmpuri cu un rucsac plin de alimente. A găsit „foamete la scară colosală” Peste tot pe unde trecea, auzea aceleaşi două lucruri: „Toată lumea s-a umflat de foame” şi, Aşteptăm moartea”. A dormit pe podele murdare alături de copii care mureau de foame şi a aflat adevărul. O dată, după ce şi-a împărţit cu ea hrana, o fetiţă a spus: „Acuma, că am mâncat lucrurile astea minunate, pot să mor fericită”. 70

Maria Lowinska a călătorit în acea primăvară prin Ucraina sovietică împreună cu soţul ei, un meşteşugar care încerca să-şi vândă produsele. Satele pe care le cunoşteau din călătoriile precedente erau acum pustiite. I-a îngrozit tăcerea deplină. Dacă auzeau vreun cocoş cântând erau atât de bucuroşi, că se speriau de propria reacţie. Muzicantul ucrainean Yosyp Panasenko şi taraful său de cântăreţi la *bandura* au fost trimişi de autorităţile centrale ca să le ofere cultură ţăranilor înfometaţi. Statul, în vreme ce lua ultima fărâmă de hrană de la gura ţăranilor, avea tendinţa grotescă să cultive minţile şi să

stimuleze spiritele muribunzilor. Muzicanţii au trecut printr-un şir de sate în care nu mai era nici ţipenie de om. În cele din urmă, au dat de nişte oameni: două fete moarte pe un pat, picioarele unui bărbat care ieşeau dintr-un cuptor şi o bătrână care aiura şi scurma cu unghiile ţărâna. Într-o seară, activistul de partid Viktor Kravcenko s-a dus într-un sat ca să ajute la recoltare. A doua zi, a dat în piaţa satului peste şaptesprezece cadavre. Astfel de scene puteau fi văzute în satele de pe tot cuprinsul Ucrainei sovietice, unde, în primăvara lui 1933, rata morţii era de peste zece mii de oameni pe zi.71

Ucrainenii care au preferat să nu se împotrivească formării colhozurilor credeau că măcar scăpaseră de deportare. Dar acum puteau să fie deportaţi, din cauză că agricultura colectivă nu funcţiona. Între februarie şi aprilie 1933, circa cincisprezece mii de ţărani au fost deportaţi din Ucraina sovietică. Numai la estul şi sudul Ucrainei sovietice, în părţi locuite de ucraineni din republica rusă a Uniunii Sovietice, cam şaizeci de mii de oameni au fost deportaţi pentru că nu au îndeplinit planul la grâne. În 1933, au fost trimişi în Gulag alte 142.000 de cetăţeni sovietici, cei mai mulţi dintre ei flămânzi sau bolnavi de tifos, mulţi dintre ei din Ucraina sovietică.72

În lagăre, încercau să găsească mâncare suficientă. Acest lucru era cumplit de greu, întrucât politica Gulagului era să-i hrănească pe cei puternici şi să-i lipsească de hrană pe cei slabi, iar aceşti deportaţi erau deja sleiţi de foame. Când prizonierii flămânzi se otrăveau mâncând buruieni şi gunoaie, conducerea lagărelor îi pedepsea pentru că se eschivau de la muncă. Cel puţin 67.297 de oameni au murit în lagăre de foame şi de boli legate de foame, iar 241.355 au pierit în „aşezările speciale” în 1933, mulţi dintre ei fiind din Ucraina sovietică. Alte mii de oameni, nu se ştie câte, au murit pe lungul drum din Ucraina până în Kazahstan sau în Nordul îndepărtat.

Leşurile lor au fost scoase din trenuri şi îngropate pe loc, şi nimeni n-a consemnat cine au fost ei şi câţi anume.73

Cei care flămânzeau deja când au fost duşi de acasă aveau puţine şanse de supravieţuire într-un mediu străin. După cum a notat un funcţionar în mai 1933: „Pe când călătoream, am văzut deseori oameni care fuseseră exilaţi rătăcind prin sate ca nişte umbre în căutarea unei coji de pâine sau a unor resturi. Mâncau mortăciuni, omorau câini şi pisici. Sătenii stăteau încuiaţi în case. Cei care izbuteau să intre cădeau în genunchi în faţa stăpânului casei şi cerşeau cu lacrimi în ochi o bucată de pâine. Am fost martor la moartea câtorva pe drumurile dintre sate, prin băi publice şi prin hambare. Am văzut cu ochii mei oameni flămânzi, muribunzi, care se târau pe marginea drumului. Erau luaţi de miliţie şi mureau peste câteva ore. La sfârşitul lui aprilie, împreună cu un anchetator, am trecut pe lângă un hambar şi am dat de un cadavru. Am chemat un miliţian şi un doctor să-l ia de acolo, şi ei au găsit în hambar alt cadavru. Amândoi oamenii muriseră de foame, nu prezentau nicio urmă de violenţă”. Zona rurală ucraineană îşi exportase deja toată hrana către restul Uniunii Sovietice. Acum exporta o parte din urmări, foametea – în Gulag.74

Copiii născuţi în Ucraina sovietică la sfârşitul anilor ’20 s-au pomenit într-o lume a morţii, printre părinţi neputincioşi şi autorităţi ostile. Un băiat născut în 1933 avea o speranţă de viaţă de şapte ani. Chiar şi în aceste condiţii, unii copii mai mici izbuteau să afle un strop de încurajare. Hanna Sobolewska, ai cărei tată şi cinci fraţi au murit de foame, îşi amintea de speranţa amară a fratelui ei mai mic, Jozef. Cu toate că burta i se umfla de foame, găsea mereu semne de viaţă. Într-o zi, a avut impresia că poate zări recolta crescând din pământ; în altă zi, a crezut că a găsit ciuperci. „Acum o să trăim!” striga el, şi repeta aceste vorbe în fiecare seară, înainte să adoarmă. Apoi,

într-o dimineaţă, s-a trezit şi a spus: „Toate mor”. La început, şcolarii le-au scris autorităţilor, sperând că foametea se datora unei neînţelegeri. De exemplu, elevii dintr-o clasă elementară le-au trimis autorităţilor de partid o scrisoare în care le cereau „ajutor, că ne prăbuşim de foame. Ar trebui să învăţăm, dar suntem prea flămânzi ca să ne ţinem pe picioare”.75

Curând, lucrurile acestea n-au mai fost ieşite din comun. În regiunea Harkov, la şcoala lui Iuri Lîsenko, care avea opt ani, într-o zi o fetiţă s-a prăbuşit pur şi simplu în clasă, ca şi cum ar fi adormit. Adulţii s-au dus repede la ea, dar Iuri ştia că e degeaba, „că ea a murit şi o s-o îngroape în cimitir, cum i-au îngropat pe alţii ieri, şi alaltăieri, şi în fiecare zi”. Băieţii de la altă şcoală, care pescuiau într-un eleşteu, au scos capul tăiat al unui coleg de-al lor. Toată familia lui murise. Oare l-au mâncat mai întâi pe el? Sau a supravieţuit morţii părinţilor şi a fost ucis de un canibal? Nimeni n-a ştiut; însă aceste întrebări erau lucruri obişnuite pentru copiii din Ucraina anului 1933.76

Îndatoririle de părinte nu puteau fi îndeplinite. Căsniciile sufereau când soţiile, uneori cu încuviinţarea deznădăjduită a soţului, se culcau cu şefii de partid locali ca să capete în schimb făină. Părinţii, chiar şi în viaţă, umăr la umăr şi acţionând cu cea mai bună credinţă, nu puteau să se îngrijească de copii. Într-o zi, un tată din regiunea Vânniţia s-a dus să-şi îngroape unul din cei doi copii şi, când s-a întors acasă, l-a găsit mort şi pe celălalt. Unii părinţi îşi arătau iubirea faţă de copiii lor ocrotindu-i, încuindu-i în casă, ca să-i ferească de hoardele de canibali care bântuiau. Alţi părinţi îşi trimiteau copiii de acasă, în nădejdea că vor putea fi salvaţi de altcineva. Părinţii îşi dădeau copiii unor familii aflate departe sau unor străini, sau îi lăsau prin gări. Nu întotdeauna ţăranii disperaţi care îşi ridicau pruncii până în dreptul ferestrelor trenurilor cerşeau mâncare: încercau adesea să-şi dea copiii cuiva

din tren, care poate că era de la oraş şi, prin urmare, nu era pe cale să moară de foame. Taţii şi mamele îşi trimiteau copiii în oraşe să cerşească, lucru care avea urmări contradictorii. Unii copii mureau de foame pe drum sau odată ajunşi acolo. Alţii erau luaţi de miliţienii din oraş să moară în beznă, într-un oraş străin, puşi într-o groapă comună laolaltă cu alte trupuşoare. Chiar şi atunci când copiii se întorceau acasă, rareori veştile erau bune. Petro Savhira s-a dus împreună cu unul dintre fraţii săi la Kiev să cerşească şi când s-a întors şi-a găsit ceilalţi doi fraţi morţi.77

În faţa spectrului înfometării, în unele familii se încuibărea vrajba, părinţii se ridicau împotriva copiilor, iar copiii unul împotriva altuia. La fel, poliţia statului, OGPU, s-a văzut nevoită să consemneze că în Ucraina sovietică „familiile îşi ucid membrii cei mai slabi, de obicei copiii, şi se hrănesc din carnea lor”. Nenumăraţi părinţi şi-au omorât şi şi-au mâncat copiii, pentru ca oricum să moară şi ei apoi de foame. O mamă şi-a gătit fiul pentru ea şi fiica ei. O fetiţă de şase ani, salvată de alte rude, şi-a văzut ultima oară tatăl în vreme ce acesta ascuţea cuţitul cu care să o înjunghie. Erau, desigur, posibile şi alte combinaţii. O familie a ucis-o pe noră, capul l-au dat porcilor, iar trupul l-au fript.78

Totuşi, într-un sens mai larg, politica, în aceeaşi măsură cu foamea, a dus la distrugerea familiilor, asmuţind generaţia mai tânără împotriva celei mai în vârstă. Comsomoliştii făceau parte din brigăzile care rechiziţionau hrana. Iar copiii mai mici, pionierii, se presupunea că sunt „ochii şi urechile partidului în sânul familiei” Cei mai sănătoşi erau trimişi pe ogoare, de veghe împotriva furturilor, în vara lui 1933, o jumătate de milion de băieţi şi fete puberi şi adolescenţi stăteau în turnurile de veghe şi îi urmăreau pe adulţii din Ucraina sovietică. Toţi copiii aveau datoria să facă rapoarte despre părinţii

lor.79

Supravieţuirea era o luptă în aceeaşi măsură morală şi fizică. O doctoriţă îi scria unui prieten în iunie 1933 că încă nu ajunsese canibală, dar „nu sunt sigură că nu voi fi până când ajunge scrisoarea la tine” Oamenii buni mureau primii. Cei care refuzau să fure sau să se prostitueze mureau. Cei care le dădeau altora mâncare mureau. Cei care refuzau să mănânce cadavre mureau. Cei care refuzau să-şi ucidă semenii mureau. Părinţii care s-au împotrivit canibalismului au murit înaintea copiilor lor. În 1933, Ucraina era plină de orfani, şi erau uneori unii care se îndurau şi îi luau la ei pe unii dintre ei. Fără hrană însă, nici cel mai bun dintre străini nu putea face mare lucru pentru aceşti copii. Băieţi şi fete zăceau pe cearşafuri şi pături, mâncându-şi excrementele şi aşteptând să vină moartea.80

Într-un sat din regiunea Harkov, câteva femei au făcut tot ce le-a stat în puteri ca să-i îngrijească pe copii. După cum îşi amintea una dintre ele, au făcut „un fel de orfelinat” Odăile erau într-o stare cumplită: „Copiii aveau burţile umflate; erau plini de răni, cu cruste; trupurile le explodau. I-am dus afară, i-am pus pe cearşafuri, iar ei se văitau. Într-o zi, copiii au tăcut brusc; ne-am întors spre ei să vedem ce se întâmplă: îl mâncau pe cel mai mic dintre ei, pe micuţul Petrus. Sfâşiau bucăţi din el şi le mâncau. Şi Petrus făcea acelaşi lucru, sfâşia bucăţi din trupul său şi le mânca, a mâncat cât de mult a putut. Ceilalţi copii şi-au lipit buzele de rănile lui şi au supt sânge. L-am smuls de la gurile înfometate şi am plâns”. 81

Canibalismul este un tabu în literatură, ca şi în viaţă, deoarece comunităţile încearcă să-şi păstreze demnitatea ferindu-se să consemneze existenţa acestui mod de viaţă disperat. Şi atunci, şi acum, ucrainenii din afara Ucrainei sovietice au considerat canibalismul o mare ruşine. Şi totuşi, canibalismul din Ucraina sovietică a anului 1933

spune multe despre sistemul sovietic, dar nu spune nimic despre ucraineni ca popor. Pe urmele foametei vine şi canibalismul. A fost o vreme în Ucraina când erau puţine grâne, sau deloc, şi singura came era cea de om. S-a creat o bursă neagră a cărnii de om; se poate să fi pătruns până şi în economia oficială. Miliţia îi ancheta pe toţi cei care vindeau came, şi autorităţile supravegheau strict abatoarele şi măcelăriile. Un comsomolist din regiunea Harkov le-a raportat superiorilor că poate să aducă la îndeplinire o cotă de came, dar numai dacă foloseşte came de om. În sate, fumul care ieşea pe hornul unei căsuţe stârnea bănuieli, deoarece ducea cu gândul la faptul că nişte canibali îşi înfulecă prada sau că familia îl prăjeşte pe unul dintre membrii ei. Miliţia se lua pe urma fumului şi făcea arestări, în Ucraina, cel puţin 2.505 persoane au fost condamnate pentru canibalism în anii 1932 şi 1933, cu toate că numărul real de cazuri a fost cu siguranţă mult mai mare.82

Pentru oamenii din Ucraina, canibalismul n-a fost admis niciodată. Chiar şi la apogeul foametei, sătenii erau atât de indignaţi să afle printre ei canibali, încât aceştia erau bătuţi sau li se dădea foc. Cei mai mulţi oameni nu cedau impulsului canibalismului. Un orfan era un copil care nu fusese mâncat de părinţi. Şi chiar şi cei care au mâncat totuşi came de om au făcut-o din diferite motive. Unii canibali erau, evident, criminali de cea mai joasă speţă. De exemplu, Kolea, fratele lui Bazylii Graniewicz, a fost mâncat de un canibal. Când canibalul a fost arestat de miliţie, capul lui Kolea se număra printre alte unsprezece, găsite în casa lui. Şi totuşi, canibalismul era uneori o crimă fără victimă. Unele mame şi unii taţi şi-au ucis copiii şi i-au mâncat. În acele cazuri, copiii erau, evident, victime, însă alţi părinţi le-au cerut copiilor lor ca, dacă mor, să le mănânce trupurile. Au fost copii în Ucraina care i-au spus unui frate sau unei surori: „Mama zice că trebuie să o

mâncăm dacă moare”. Aici era vorba de prevedere şi de iubire.83

Una dintre ultimele funcţiuni pe care le îndeplinea statul era înlăturarea cadavrelor. După cum scria un student ucrainean în ianuarie 1933, sarcina era grea: „Îngroparea morţilor nu-i întotdeauna posibilă, căci flămânzii mor pe câmpuri, în rătăcirile lor de la un sat la altul”. În oraşe, căruţele treceau în fiecare zi în zori ca să adune ţăranii care muriseră în timpul nopţii. În zonele de provincie, ţăranii care erau mai în putere alcătuiau brigăzi care să adune leşurile şi să le îngroape. Rareori aveau dorinţa sau forţa să sape gropi foarte adânci, aşa încât se puteau vedea răsărind din pământ mâini şi picioare. Echipele de gropari erau plătite conform numărului de cadavre adunate, ceea ce a dus la unele abuzuri. Echipele luau odată cu morţii şi oameni sleiţi de puteri şi îi îngropau de vii. Vorbeau cu aceştia pe drum, explicându-le înfometaţilor că oricum vor muri curând, ce mai contează? în câteva cazuri, victimele au izbutit să iasă din gropile comune săpate nu prea adânc. La rândul lor, groparii îşi pierdeau puterile şi mureau, iar leşurile lor erau lăsate de izbelişte. După cum îşi aminteşte un agronom, trupurile le erau apoi „devorate de câinii care reuşiseră să nu fie mâncaţi şi se sălbăticiseră”.84

În toamna lui 1933, în satele de pe tot cuprinsul Ucrainei sovietice recolta a fost culeasă de soldaţi din Armata Roşie, activişti de partid, muncitori şi studenţi. Ţăranii înfometaţi, siliţi să muncească chiar dacă erau pe moarte, semănaseră în primăvara anului 1933 grâne pe care nu aveau să mai apuce să le recolteze. Din Rusia sovietică au venit colonişti ca să ocupe casele şi satele, şi au văzut că mai întâi trebuie să îndepărteze cadavrele locuitorilor dinaintea lor. Adesea, trupurile putrezite se desfăceau în bucăţi în mâinile lor. Uneori, nou-veniţii se întorceau acasă, după ce constatau că oricât ar fi spălat şi

zugrăvit, nu puteau să scape de duhoare. Totuşi, uneori rămâneau. „Materialul etnografic” al Ucrainei, cum i-a spus o oficialitate sovietică unui diplomat italian, a fost modificat. Asemenea Kazahstanului sovietic mai înainte, unde schimbarea a fost şi mai dramatică, balanţa demografică din Ucraina sovietică s-a înclinat în favoarea ruşilor.85

*

Câţi oameni au fost ucişi de foamete în Uniunea Sovietică şi în republica Ucraina la începutul anilor ’30? N-o să ştim niciodată exact. Nu s-a păstrat o evidenţă bine alcătuită. Consemnările care există totuşi confirmă amploarea de masă a fenomenului: de exemplu, autorităţile sanitare din regiunea Kiev au consemnat în luna aprilie 1933, doar în acea regiune, 493.644 de persoane care flămânzeau. Autorităţile locale s-au temut să înregistreze decesele produse de foame şi, după o vreme, n-au mai fost în stare să înregistreze nimic. De foarte multe ori, singurul reprezentant al puterii statului care avea contact cu morţii era echipa de gropari, dar ei nu ţineau evidenţe sistematice.86

La recensământul sovietic din 1937, s-au descoperit cu 8 milioane de persoane mai puţin decât fusese prevăzut: cele mai multe dintre ele erau victimele foametei din Ucraina sovietică, Kazahstanul sovietic şi Rusia sovietică, precum şi copiii pe care nu i-au mai avut. Stalin a interzis rezultatele şi a dispus ca demografii răspunzători să fie executaţi. În 1933, oficialităţile sovietice menţionau, de cele mai multe ori, în discuţiile particulare o estimare a morţilor prin înfometare la 5, 5 milioane. Cifra pare corectă, în mare, deşi poate că este un pic prea mică, pentru Uniunea Sovietică de la începutul anilor ’30, inclusiv Ucraina sovietică, Kazahstanul sovietic şi Rusia sovietică.87

O retrospecţie demografică sugerează o cifră de circa

2, 5 milioane de morţi prin înfometare în Ucraina sovietică. Aceasta e prea apropiată de cifra înregistrată a morţilor excedentare, care este de circa 2, 4 milioane. Ultima cifră probabil că e redusă substanţial, dat fiind că multe morţi nu au fost înregistrate. Alt calcul demografic, efectuat în numele autorităţilor Ucrainei independente, dă cifra de 3, 9 milioane de morţi. Adevărul este, probabil, între cele două cifre, unde se situează majoritatea estimărilor făcute de oameni de ştiinţă respectabili. Pare rezonabil să propunem o cifră de circa 3, 3 milioane de morţi din cauza înfometării şi a bolilor legate de foame în Ucraina sovietică în 1932 – 1933. Dintre aceşti oameni, circa trei milioane au fost ucraineni, iar restul ruşi, polonezi, germani, evrei şi alţii. Printre cei aproximativ un milion de morţi în Republica Sovietică Rusă probabil că se numărau cel puţin două sute de mii de ucraineni, dat fiind că foametea a lovit crunt regiunile în care locuiau ucraineni. Poate că încă o sută de mii de ucraineni s-au numărat printre cei 1, 3 milioane de oameni care au murit în timpul foametei precedente din Kazahstan. Una peste alta, nu mai puţin de 3, 3 milioane de cetăţeni sovietici au murit în Ucraina sovietică de foame şi de boli legate de foame; şi cam acelaşi număr de ucraineni (ca naţionalitate) au murit în întreaga Uniune Sovietică.88

Rafal Lemkin, avocatul internaţional care a inventat ulterior termenul „genocid”, avea să numească situaţia ucraineană „exemplul clasic de genocid sovietic”. Structura societăţii rurale din Ucraina a fost pusă la încercare, destrămată şi distrusă. Ţăranii ucraineni erau morţi, sau umiliţi, sau împrăştiaţi în lagăre pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice. Cei care au supravieţuit trăiau apăsaţi de vinovăţie şi neputinţă, şi uneori de amintirea colaboraţionismului şi canibalismului. Sute de mii de orfani au crescut drept cetăţeni sovietici, dar nu ucraineni, cel puţin nu în felul în care ar fi putut să-i formeze o familie

ucraineană completă şi un mediu rural ucrainean. Intelectualii ucraineni care au supravieţuit catastrofei şi-au pierdut încrederea. Atât cel mai mare scriitor din Ucraina sovietică, cât şi cel mai de seamă activist politic din Ucraina sovietică s-au sinucis, primul în mai, iar celălalt în iunie 1933. Statul sovietic îi învinsese pe cei care doreau un anumit grad de autonomie a republicii ucrainene şi pe cei care doreau un anumit grad de autonomie pentru ei înşişi şi familiile lor.89

Comuniştii străini din Uniunea Sovietică, martori ai foametei, au izbutit cumva să o privească nu ca pe o tragedie naţională, ci ca pe un pas înainte al umanităţii. Scriitorul Arthur Koestler credea în acel moment că înfometaţii sunt „duşmanii poporului, care preferă să cerşească, nu să muncească”. Colocatarul său de la Harkov, fizicianul Aleksander Weissberg, ştia că au murit milioane de ţărani. Şi totuşi, îşi păstra credinţa. Koestler i se plângea cu naivitate lui Weissberg că presa sovietică nu scrie că ucrainenii „nu au nimic de mâncare, aşa că mor ca muştele”. Şi el, şi Weissberg ştiu că acest lucru este adevărat, aşa cum ştia oricine avea vreun contact cu provincia. Şi totuşi, dacă ar fi scris despre foamete le-ar fi fost imposibil să-şi păstreze credinţa. Fiecare dintre ei credea că prăpădul din zona rurală se poate împăca cu ideea generală a progresului omenirii. Moartea ţăranilor ucraineni era preţul care trebuia plătit pentru o civilizaţie superioară. Koestler a plecat din Uniunea Sovietică în 1933. Weissberg l-a condus la gară, şi cuvintele de despărţire au fost: „Orice ar fi, ţine sus drapelul Uniunii Sovietice!” 90

Şi totuşi, rezultatul înfometării nu a fost socialismul, în niciunul dintre sensuri, în afară de cel stalinist. Într-un sat din Ucraina sovietică, arcul de triumf construit pentru sărbătorirea îndeplinirii cincinalului era înconjurat de leşurile ţăranilor. Oficialităţile sovietice care îi persecutau

pe culaci aveau mai mulţi bani decât victimele lor, iar membrii de partid din oraşe aveau perspective de viaţă cu mult mai bune. Ţăranii nu aveau dreptul la cartele de alimente, în vreme ce elita partidului avea de ales dintre alimentele de la magazine speciale. Dacă se îngrăşau însă prea tare, trebuiau să se păzească de „măcelarii” care dădeau târcoale, mai ales noaptea. Femeile bogate din oraşele ucrainene, de obicei soţiile oficialităţilor de rang înalt, îşi dădeau cartelele de alimente pe broderii făcute de ţărănci şi pe obiecte furate din bisericile de la ţară. Acesta era încă un fel în care colectivizarea a privat satul ucrainean de identitate, în vreme ce distrugea ţăranul ucrainean din punct de vedere moral, şi apoi fizic. Înainte de a-i duce la moarte, foamea i-a împins pe ucraineni şi pe alţii să se despoaie pe ei înşişi şi locaşurile de închinăciune.91

Cu toate că Stalin, Kaganovici şi Balâtki au prezentat represiunile din Ucraina sovietică drept reacţie la naţionalismul ucrainean, Ucraina sovietică era o republică multinaţională. Înfometarea a afectat ruşi, polonezi, germani şi mulţi alţii. Evreii din Ucraina sovietică locuiau mai ales în târguri şi oraşe, însă cei de la ţară nu erau mai puţin vulnerabili decât oricine altcineva. Într-o zi din anul 1933, un reporter de la ziarul partidului, *Pravda*, care tăgăduia foametea, a primit o scrisoare de la tatăl său, evreu. „Să ştii”, scria tatăl, „că maică-ta a murit. A murit de foame, după luni de suferinţă”. Ultima ei dorinţă fusese ca fiul lor să spună *kaddish*-ul pentru ea. Această corespondenţă dezvăluie deosebirea generală dintre părinţii care au crescut înainte de revoluţie şi copiii care au crescut după aceea. Nu numai printre evrei, ci şi printre ucraineni şi celelalte naţionalităţi conlocuitoare generaţia educată în anii ’20 era mult mai înclinată să accepte sistemul sovietic decât generaţiile crescute în Imperiul Rus.92

Diplomaţii germani şi polonezi şi-au informat superiorii despre suferinţa şi moartea minoritarilor germani şi polonezi din Ucraina sovietică. Consulul german din Harkov scria că „aproape de fiecare dată când mă încumet să ies pe stradă văd oamenii care se prăbuşesc de foame”. Diplomaţii polonezi se confruntau cu cozi lungi de oameni înfometaţi care doreau cu disperare o viză. Unul dintre ei a raportat: „Adesea solicitanţii, bărbaţi în toată firea, plâng povestind despre soţii şi copii care mor de foame sau le crapă burţile din pricina foamei”. Aceşti diplomaţi ştiau bine că mulţi ţărani din Ucraina sovietică, nu doar polonezi sau germani, sperau într-o invazie externă ca să-i scape de chinuri. Până la jumătatea anului 1932 cea mai mare nădejde a lor a fost Polonia. Propaganda lui Stalin le tot spunea de cinci ani că Polonia unelteşte să invadeze şi să anexeze Ucraina. Când a început foametea, mulţi ţărani ucraineni au sperat ca propaganda să fie adevărată. După cum a raportat un spion polonez, se agăţau de nădejdea că „Polonia, sau, de fapt, orice alt stat, o să vină să-i scape de sărăcie şi asuprire”.93

Când Polonia şi Uniunea Sovietică au semnat pactul lor de neagresiune, în iulie 1932, acea speranţă a pierit. De atunci, ţăranii nu mai puteau să spere decât un atac german. După opt ani, cei care au supravieţuit au avut ocazia să compare regimul sovietic cu cel german.

Faptele elementare ale foametei şi morţii în masă, cu toate că au fost raportate uneori în presa europeană şi americană, nu au ajuns niciodată la claritatea unui eveniment necontestat. Aproape nimeni nu a afirmat că Stalin are de gând să ucidă ucrainenii prin înfometare; până şi Adolf Hitler a preferat să dea vina pe sistemul marxist. Era controversată până şi afirmaţia că înfometarea există. Gareth Jones a făcut-o în câteva articole de prin ziare; se pare că a fost singurul care a

făcut-o în limba engleză sub semnătură proprie. Când cardinalul Theodor Innitzer din Viena a încercat să facă un apel pentru strângerea de alimente destinate înfometaţilor, în vara şi toamna lui 1933, autorităţile sovietice l-au înfruntat cu grosolănie, spunând că Uniunea Sovietică nu are nici cardinali, nici canibali – afirmaţie adevărată doar pe jumătate.94

Cu toate că jurnaliştii ştiau mai puţin decât diplomaţii, cei mai mulţi dintre ei au priceput că milioane de oameni mor de foame. Influentul corespondent al lui *New York Times* la Moscova, Walter Duranty, s-a străduit din răsputeri să submineze rapoartele corecte ale lui Jones. Duranty, care câştigase în 1932 Premiul Pulitzer, a numit relatarea lui Jones despre foamete „o mare gogoriţă”. Afirmaţia lui Duranty că „nu este cu adevărat foamete”, ci doar „mortalitate pe scară largă din pricina bolilor de malnutriţie” era ecoul uzanţelor sovietice şi împingea eufemismul până la minciună. Aceasta era o distincţie orwelliană; într-adevăr, George Orwell însuşi privea foametea din Ucraina din anul 1933 ca pe un adevăr negru pe care artiştii limbajului l-au înveşmântat în culori vii. Duranty ştia că milioane de oameni muriseră de foame. Şi totuşi, susţinea în articolele sale că foamea slujea unui scop mai înalt. Duranty considera că „nu poţi face omletă fără să spargi ouăle”. În afară de Jones, singurul jurnalist care a făcut rapoarte serioase în limba engleză a fost Malcolm Muggeridge, care a publicat sub masca anonimatului în *Manchester Guardian*. El a scris că foametea este „una dintre cele mai monstruoase crime din istorie, aşa de cumplită, încât oamenii din viitor aproape că nu vor fi în stare să creadă că s-a petrecut cu adevărat”.95

Ca să fim sinceri, până şi oamenilor care erau cel mai evident interesaţi de evenimentele din Ucraina sovietică, ucrainenii care locuiau dincolo de hotarul Uniunii Sovietice, le-au trebuit luni întregi până să-şi dea seama de

amploarea foametei. În Polonia învecinată, trăiau circa cinci milioane de ucraineni, şi liderii lor politici s-au străduit din răsputeri să atragă atenţia lumii întregi asupra foametei în masă din Uniunea Sovietică. Dar până şi ei au priceput amploarea tragediei de-abia în mai 1933, când deja muriseră cele mai multe dintre victime. Pe toată perioada verii şi toamnei următoare, ziarele ucrainene din Polonia au scris despre foamete, iar politicienii ucraineni din Polonia au organizat marşuri şi proteste. Conducătoarea organizaţiei de femei ucrainene a încercat să organizeze un boicot internaţional al bunurilor sovietice, apelând la femeile din întreaga lume. S-au făcut mai multe încercări de a ajunge până la Franklin D. Roosevelt, preşedintele Statelor Unite ale Americii.96

Niciunul dintre aceste eforturi nu a contat. Legile pieţei internaţionale au asigurat hrănirea altora cu grâul luat din Ucraina sovietică. Roosevelt, preocupat mai presus de orice de situaţia muncitorului american în timpul Marii Crize, dorea să stabilească relaţii diplomatice cu Uniunea Sovietică. Telegramele trimise de unii activişti ucraineni au ajuns la el în toamna lui 1933, tocmai când iniţiativa sa personală în privinţa relaţiilor americano-sovietice dădea roade. În noiembrie 1933, Statele Unite ale Americii au extins recunoaşterea diplomatică a Uniunii Sovietice.

Principalul rezultat al campaniei de vară a ucrainenilor din Polonia a fost o contrapropagandă abilă a sovieticilor. Pe 27 august 1933, politicianul francez Édouard Herriot a sosit la Kiev, în urma unei invitaţii oficiale. Herriot, şeful Partidului Radical, fusese de trei ori prim-ministru al Franţei, ultima oară în 1932. Era un bărbat corpolent, cu apetituri fizice faimoase, care îşi compara singur forma trupului cu cea a unei femei care poartă în pântece gemeni. La recepţiile din Uniunea Sovietică, Herriot a fost ţinut departe de diplomaţii

germani şi polonezi, care ar fi putut să strice cheful cu o vorbă supărătoare despre foamete.97

Cu o zi înainte de vizita lui Herriot, Kievul a fost închis şi populaţiei i s-a ordonat să cureţe oraşul şi să-l împodobească. Vitrinele magazinelor, care fuseseră tot anul goale, erau acum dintr-odată pline de hrană. Hrana era de faţadă, nu de vânzare, pentru ochii unui singur străin. Miliţienii, în uniforme noi, au fost siliţi să împrăştie mulţimile care priveau uluite. Toţi cei care locuiau sau munceau în apropierea traseului stabilit pentru Herriot au fost siliţi să facă o repetiţie cu costume a vizitei, ca să demonstreze că ştiu unde să stea şi ce să poarte. Herriot a fost condus pe neasemuitul bulevard din Kiev, Kreşciatâk. Era plin de automobile – adunate din câteva oraşe şi conduse de activişti de partid, pentru a da impresia de freamăt şi prosperitate. O femeie de pe stradă a spus printre dinţi: „Poate că burghezul ăsta o să spună lumii ce se petrece aici”. Avea să fie dezamăgită. Herriot s-a declarat, dimpotrivă, uluit de faptul că Uniunea Sovietică a reuşit în mod atât de frumos să onoreze atât „spiritul socialist”, cât şi „sentimentul naţional ucrainean”.98

Pe 30 august 1933, Herriot a vizitat Comuna Copiilor „Feliks Dzeijiński” din Harkov, o şcoală care primise numele fondatorului poliţiei secrete sovietice. În acel moment, copiii din regiunea Harkov mureau de foame. Copiii pe care i-a văzut el erau dintre cei mai sănătoşi şi mai puternici. Foarte probabil, purtau haine care le fuseseră împrumutate în dimineaţa aceea. Tabloul, desigur, nu era cu totul fals: sovieticii construiseră şcoli pentru copiii ucraineni, şi erau pe cale să elimine analfabetismul. Copiii care erau în viaţă la sfârşitul anului 1933 aveau mari şanse să ajungă adulţi care ştiu să citească. Acest lucru trebuia să-l vadă Herriot. Ce anume, a întrebat francezul, fără umbră de ironie, au mâncat elevii la prânz? A fost o întrebare pusă în treacăt, de care depindea

imaginea Uniunii Sovietice. Vasili Grossman avea să repete scena în ambele sale romane importante. După cum îşi amintea Grossman, copiii fuseseră pregătiţi pentru această întrebare şi au răspuns cum trebuie. Herriot a crezut ceea ce vedea şi auzea. S-a înapoiat la Moscova, unde i s-a dat să mănânce caviar, într-un palat”.

Colhozurile din Ucraina sovietică, le-a spus Herriot francezilor când s-a întors, sunt grădini bine rânduite. Ziarul oficial al partidului sovietic, *Pravda*, a reprodus cu plăcere observaţiile lui Herriot. Povestea era încheiată. Sau poate că povestea era altundeva.

CAPITOLUL 2
Teroarea de clasă

Cea de-a doua revoluţie a lui Stalin în Uniunea Sovietică, colectivizarea şi foametea care i-a urmat, a fost lăsată în umbră de accederea la putere a lui Hitler în Germania. Mulţi europeni, neliniştiţi de nazificarea Germaniei, priveau cu speranţă către Moscova, ca la un aliat. Gareth Jones a fost unul dintre puţinii observatori ai celor două sisteme la începutul anului 1933, când şi Hitler, şi Stalin îşi consolidau puterea. Pe 25 februarie 1933, a zburat împreună cu Adolf Hitler de la Berlin la Frankfurt, fiind primul jurnalist care l-a însoţit pe calea aerului pe noul cancelar german. „Dacă acest avion ar fi să se prăbuşească”, a scris el, „s-ar schimba întreaga istorie a Europei”. Jones citise *Mein* Kampfşi percepuse ambiţiile lui Hitler: dominarea Germaniei, colonizarea Europei de Est, eliminarea evreilor. Hitler, care ajunsese deja cancelar, dizolvase *Reichstag-ul* şi era în plină campanie electorală, ţintind către un mandat mai mare pentru sine şi o prezenţă mai puternică a partidului său în Parlamentul german. Jones a văzut reacţia germanilor faţă de noul lor cancelar, mai întâi la Berlin şi apoi la o întrunire de la Frankfurt. A perceput „cultul primitiv perfect”.1

Când a ajuns la Moscova, Jones călătorea, după

vorbele sale, dintr-o „ţară în care dictatura tocmai începuse” într-o „dictatură a clasei muncitoare”. Jones vedea o diferenţă importantă între cele două regimuri. Venirea la putere a lui Hitler însemna începutul unui nou regim în Germania. Stalin, în schimb, îşi întărea puterea asupra unui stat cu un singur partid, cu un puternic aparat poliţienesc, capabil de violenţă masivă şi coordonată. Politica sa de colectivizare dusese la împuşcarea câtorva zeci de mii de cetăţeni şi deportarea a sute de mii, şi împinsese câteva milioane până în pragul morţii prin înfometare – după cum a văzut şi a relatat Jones. Mai târziu, în anii ’30, Stalin avea să ordone împuşcarea altor sute de mii de cetăţeni sovietici, în campanii îndreptate împotriva claselor sociale şi a naţionalităţilor. Toate acestea depăşeau cu mult posibilităţile lui Hitler din anii ’30, şi probabil că şi intenţiile sale.2

Pentru unii dintre germani şi pentru alţi europeni care erau în favoarea lui Hitler şi a acţiunilor lui, cruzimea politicii sovietice părea să fie un argument în favoarea naţional-socialismului. În discursurile sale vibrante din campanie, Hitler îi înfăţişă pe comunişti şi statul sovietic ca marii duşmani ai Germaniei şi ai Europei. În prima criză a proaspătului său mandat de cancelar, s-a folosit de frica de comunism pentru a câştiga mai multă putere el şi funcţia sa. Pe 27 februarie 1933, la două zile după ce Hitler şi Jones au aterizat la Frankfurt, un olandez a dat foc de unul singur clădirii Parlamentului german. Cu toate că incendiatorul a fost prins asupra faptului şi a mărturisit, Hitler a profitat pe dată de ocazie, pentru a da vina pe opoziţia la noul său guvern. Şi-a elaborat o manifestare exagerată de furie teatrală, zbierând că „oricine ne stă în cale o să fie măcelărit”. Hitler îi învinuia pentru incendiul de la *Reichstag* pe comunişti, care, zicea el, urzesc alte atacuri teroriste.3

Pentru Hitler, momentul incendierii *Reichstag-ului*

sosise cum nu se poate mai bine. Ca şef al guvernului, putea să facă o mişcare împotriva oponenţilor săi politici; candidând în alegeri, putea să tragă foloase din teamă. Pe 28 februarie 1933, un decret a suspendat drepturile cetăţenilor germani, permiţând „detenţia lor provizorie”. Într-o atmosferă de nesiguranţă, naziştii au câştigat decisiv alegerile din 5 martie, cu 43, 9% din voturi şi 288 de locuri în *Reichstag*. În săptămânile şi lunile care au urmat, Hitler s-a folosit de poliţia germană şi de formaţiunile paramilitare naziste ca să zdrobească cele două partide pe care el le grupa sub titulatura de „marxişti”: comuniştii şi social-democraţii. Aliatul apropiat al lui Hitler, Heinrich Himmler, a creat primul lagăr de concentrare, la Dachau, pe 20 martie. Trupele SS ale lui Himmler, o formaţiune paramilitară care ajunsese să asigure paza lui Hitler, au furnizat personalul. Cu toate că lagărul de concentrare nu era o instituţie nouă, SS-iştii lui Himmler intenţionau să-l folosească pentru timorare şi terorizare. După cum le-a spus un ofiţer SS gardienilor de la Dachau: „Oricare dintre camarazii care nu suportă să vadă sânge trebuie să-şi dea demisia. Cu cât pier mai mulţi dintre ticăloşii ăştia, cu atât vom avea mai puţini de hrănit”. 4

După victoria sa în alegeri, Hitler-cancelarul s-a preschimbat la iuţeală în Hitler-dictatorul. Pe 23 martie 1933, când primii prizonieri erau deja închişi la Dachau, noul Parlament a votat Legea de împuternicire prin care Hitler putea să cârmuiască Germania pe bază de decrete, fără ca preşedintele sau Parlamentul să aibă vreun cuvânt de spus. Această lege avea să fie reînnoită şi avea să rămână în vigoare până la sfârşitul vieţii lui Hitler. Gareth Jones s-a întors la Berlin din Uniunea Sovietică pe 29 martie 1933, la o lună după ce plecase din Germania în Uniunea Sovietică, şi a ţinut o conferinţă de presă despre foametea din Ucraina sovietică. În capitala germană, cea mai cumplită foamete din istorie a părut o ştire măruntă în

comparaţie cu fondarea unei noi dictaturi. De fapt, suferinţa din Uniunea Sovietică devenise deja, în timpul absenţei lui Jones, o parte din povestea ridicării la putere a lui Hitler.5

Hitler se folosise de foametea din Ucraina în campania electorală, făcând din ea o chestiune de politică ideologică furibundă înainte de a fi stabilită ca fapt istoric. În vreme ce îi înfiera pe „marxişti", Hitler a folosit înfometarea din Ucraina ca acuzaţie împotriva marxismului transpus în practică. La o adunare de la Berlin Sporptalast, pe 2 martie 1933, Hitler a proclamat că „milioane de oameni pier de foame într-o ţară care ar putea să fie grânarul lumii întregi". Cu un singur cuvânt (*marxişti*), Hitler lega moartea în masă din Uniunea Sovietică de social-democraţii germani, meterezul Republicii de la Weimar. Pentru cei mai mulţi, era mai uşor să respingă (sau să accepte) viziunea lui generală decât să descâlcească adevărul de minciună. Pentru cei care nu erau familiarizaţi cu politica sovietică, adică aproape toată lumea, acceptarea afirmaţiei lui Hitler despre foamete a însemnat un pas către acceptarea condamnării politicii de stânga, care în discursurile lui era amestecată cu respingerea democraţiei ca atare.6

Metodele înseşi ale lui Stalin l-au ajutat pe Hitler să-şi prezinte astfel argumentele, dat fiind că ofereau aceeaşi viziune binară a lumii politice. Stalin, a cărui atenţie era concentrată asupra colectivizării şi foametei, a îndeplinit fără să-şi dea seama o mare parte din efortul ideologic care l-a ajutat pe Hitler să ajungă la putere. Când Stalin a început să colectivizeze agricultura în Uniunea Sovietică, Internaţionala Comunistă a instruit partidele comuniste frăţeşti să urmeze linia „o clasă împotriva alteia". Comuniştii trebuie să-şi păstreze puritatea ideologică şi să evite alianţele cu social-democraţii. Doar comuniştii joacă un rol legitim în progresul omenirii, iar ceilalţi, care

pretind că vorbesc în numele oprimaţilor, sunt escroci şi „Fascişti sociali”. Trebuie să fie grupaţi împreună cu toate celelalte partide de dreapta, inclusiv naziştii. Pentru comuniştii din Germania, marele duşman sunt social-democraţii, nu naziştii.

În cea de-a doua jumătate a anului 1932 şi primele luni ale lui 1933, în timpul perioadei îndelungate în care Stalin a provocat catastrofa, i-ar fi fost greu să abandoneze linia internaţională „o clasă împotriva alteia” La urma urmei, lupta de clasă împotriva chiaburimii era explicaţia oficială a cumplitelor suferinţe şi a morţii în masă din Uniunea Sovietică. În politica internă germană, această linie a împiedicat formaţiunile de stânga să coopereze împotriva lui Hitler. Dar şi lunile cruciale ale foametei au fost o perioadă critică pentru viitorul Germaniei. Insistenţa comuniştilor germani asupra necesităţii unei revoluţii de clasă imediate le-a adus naziştilor voturi din rândurile claselor de mijloc. De asemenea, a făcut ca funcţionarii şi lucrătorii independenţi să voteze mai degrabă cu naziştii decât cu social-democraţii. Chiar şi aşa, comuniştii şi social-democraţii la un loc aveau mai mult sprijin popular decât naziştii; însă linia lui Stalin a făcut ca ei să nu acţioneze împreună. În toate aceste feluri, poziţia intransigentă a lui Stalin în politica externă din timpul colectivizării şi foametei din Uniunea Sovietică l-a ajutat pe Hitler să câştige alegerile atât în iulie 1932, cât şi în martie 1933.7

*

În vreme ce adevăratele consecinţe ale politicilor economice ale lui Stalin le-au fost tăinuite reporterilor străini, Hitler atrăgea atenţia cu bună ştiinţă asupra politicilor de redistribuire care s-au numărat printre primele sale politici ca dictator. Exact în momentul în care înfometarea din Uniunea Sovietică ajunsese în punctul culminant, statul german a început să fure de la cetăţenii

săi evrei. După victoria electorală din 5 martie 1933, naziştii au organizat un boicot economic al firmelor evreieşti din toată Germania. La fel cu colectivizarea, boicotul arăta care sector al societăţii avea să piardă cel mai mult în viitoarele transformări sociale şi economice: nu ţăranii, ca în URSS, ci evreii. Boicoturile, cu toate că fuseseră organizate cu grijă de conducătorii nazişti şi de formaţiunile paramilitare naziste, au fost prezentate drept „mânia spontană" a poporului faţă de exploatarea evreiască.8

În această privinţă, politicile lui Hitler semănau cu cele ale lui Stalin. Conducătorul sovietic a prezentat haosul din zona rurală sovietică, şi apoi deschiaburirea, ca rezultate ale unui adevărat război între clase. La Berlin şi la Moscova, concluzia politică era aceeaşi: statul trebuie să intervină, ca să se asigure că redistribuirea necesară este relativ paşnică. În vreme ce în 1933 Stabn obţinuse deja autoritatea şi acumulase puterea coercitivă pentru a impune colectivizarea pe scară largă, Hitler trebuia să se mişte mult mai încet. Boicotul nu avea decât un efect limitat; principala consecinţă a fost faptul că în 1933 au emigrat aproximativ 37.000 de evrei germani. Aveau să mai treacă cinci ani înainte să aibă loc transferuri substanţiale ale proprietăţilor de la evrei la germanii neevrei – pe care naziştii le numeau „arianizare".9

Uniunea Sovietică a demarat de pe o poziţie de izolare internaţională şi, cu ajutorul numeroşilor simpatizanţi de peste hotare, a reuşit destul de bine să controleze imaginea. Mulţi i-au acordat lui Stalin prezumţia de nevinovăţie, în ciuda faptului că politicile sale au trecut de la împuşcare la deportare şi la înfometare. Pe de altă parte, Hitler trebuia să ţină cont de opinia internaţională, în care intrau şi critici şi scandaluri. În 1933, Germania era plină de jurnalişti internaţionali şi alţi călători, iar Hitler avea nevoie timp de câţiva ani de

pace şi de comerţ. Aşadar, chiar dacă a pus capăt boicotului, s-a folosit de atenţia nefavorabilă din presa străină ca să-şi clădească un raţionament pentru politicile mai radicale care aveau să vină. Naziştii prezentau ziarele europene şi americane ca aflate sub controlul evreilor, iar orice critică din străinătate ca făcând parte din conspiraţia evreiască internaţională împotriva poporului german.10

Prin urmare, o moştenire importantă a boicoturilor din primăvara anului 1933 a fost de ordin retoric. Hitler a prezentat un argument pe care avea să-l folosească fără încetare chiar şi mult mai târziu, când trupele sale cuceriseră o mare parte din Europa, iar instituţiile sale ucideau milioane de evrei. Indiferent ce făceau Germania sau germanii, era din cauză că se apărau de evreimea internaţională. Evreii erau întotdeauna agresorul, germanii întotdeauna victimele.

*

La început, anticomunismul lui Hitler era mai apropiat politicii interne decât antisemitismul său. Pentru a controla statul german, trebuia să-i înfrângă pe comunişti şi pe social-democraţi. În decursul anului 1933, au fost închişi circa două sute de mii de germani, cei mai mulţi dintre ei fiind consideraţi opozanţi stângişti ai regimului.

Teroarea lui Hitler din 1933 avea mai degrabă rostul de a intimida decât de a elimina: cei mai mulţi dintre aceşti oameni erau eliberaţi după scurte perioade de ceea ce naziştii numeau eufemistic „arest preventiv”. Partidului comunist nu i s-a permis să ocupe cele optzeci şi unu de locuri câştigate în alegeri; curând, toate proprietăţile i-au fost confiscate de stat. În iulie 1933, în Germania devenise ilegal să aparţii altui partid politic decât celui nazist. În noiembrie, naziştii au înscenat o alegere parlamentară la care doar candidaţii lor au putut să participe, şi astfel să câştige. Foarte repede, Hitler a transformat Germania într-

un stat cu un singur partid – şi cu siguranţă nu genul de stat cu un singur partid la care s-ar fi aşteptat Stalin. Partidul Comunist German, care ani de zile fusese cel mai puternic din afara Uniunii Sovietice, a fost zdrobit în numai câteva luni. Înfrângerea sa a fost o lovitură gravă dată prestigiului mişcării comuniste internaţionale.11

La început, Stalin părea să spere că ar putea fi păstrată relaţia specială sovieto-germană, în ciuda venirii la putere a lui Hitler. Începând din 1922, cele două state erau angrenate în cooperare militară şi economică, pe baza înţelegerii tacite că amândouă simt interesate de remodelarea Europei răsăritene în detrimentul Poloniei. Acordul semnat în 1922 la Rapallo fusese confirmat de pactul de neutralitate, Tratatul de la Berlin, semnat în 1926 şi extins pentru încă cinci ani în 1931. Cel mai limpede semn al relaţiilor bune şi al scopului comun au fost exerciţiile militare germane pe teritoriul sovietic. Ele s-au încheiat în septembrie 1933. În ianuarie 1934, Germania nazistă a semnat împreună cu Polonia o declaraţie de neagresiune. Această mişcare surprinzătoare părea să semnaleze o reorientare fundamentală a politicii externe germane. Se părea că Varşovia înlocuise Moscova ca partener preferat din est. Poate că de-acum germanii şi polonezii aveau să lupte împreună împotriva Uniunii Sovietice? 12

Noua relaţie a Germaniei cu Polonia probabil că a însemnat pentru Stalin mai mult decât oprimarea comuniştilor germani. Stalin însuşi desfăşurase întotdeauna politica externă pe două niveluri: cel diplomatic şi cel ideologic, la unul fiind vizate statele, la celălalt fiind vizate societăţile, inclusiv cea proprie. Pentru primul, îl avea pe comisarul pentru afacerile externe, Maksim Litvinov, pentru al doilea avea Internaţionala Comunistă. A presupus probabil că abordarea lui Hitler este foarte asemănătoare, şi astfel că anticomunismul făţiş

nu împiedică neapărat existenţa unor relaţii bune între Berlin şi Moscova. Însă apropierea de Polonia adăuga la ideologia anticomunistă ceva ce arăta a diplomaţie antisovietică. Aşa cum bănuia, pe bună dreptate, Stalin, Hitler încerca să înroleze Polonia ca aliat de rang inferior la o cruciadă împotriva Uniunii Sovietice. Pe când se desfăşurau negocierile germano-polone, spre sfârşitul lui 1933, conducătorii sovietici erau îngrijoraţi, cu temei, de ideea că germanii încercau să cumpere teritoriu polonez în vest, cu promisiunea că mai târziu Polonia va putea să anexeze teritorii luate de la Ucraina sovietică. Însă Polonia n-a manifestat niciodată interes faţă de propunerile Germaniei de a extinde acordul în acest fel. De fapt, declaraţia germano-polonă nu a inclus un protocol secret de cooperare militară împotriva URSS, în ciuda celor susţinute de serviciile de informaţii şi de propagandă sovietice. Şi totuşi, Hitler îşi dorea cu adevărat să folosească declaraţia germano-polonă ca început al unei apropieri de Varşovia, care să culmineze cu o alianţă militară împotriva URSS. în primăvara anului 1934, s-a întrebat cu voce tare care ar fi motivaţiile necesare.13

*

În ianuarie 1934, Uniunea Sovietică părea să fie într-o poziţie îngrozitoare. Politicile sale interne de înfometare duseseră la moartea câtorva milioane dintre propriii cetăţeni. Politicile sale externe contribuiseră la venirea la putere a unui dictator anticomunist ameninţător, Hitler, care făcuse pace cu fostul duşman comun germano-sovietic, Polonia.

Stalin a găsit calea de scăpare retorică şi ideologică. La congresul partidului comunist sovietic din ianuarie-februarie 1934, numit „Congresul învingătorilor”, Stalin a declarat că în Uniunea Sovietică a fost încheiată a doua revoluţie. Perioadele de foamete, lucrul cel mai greu de uitat prin care trecuseră popoarele sovietice, au fost

trecute sub tăcere. S-au topit în ceaţa unei poveşti generale despre felul în care Stalin şi suita sa credincioasă au înfrânt împotrivirea duşmanilor la îndeplinirea planului cincinal. Lazar Kaganovici l-a lăudat pe stăpânul său, Stalin, că este creatorul „celei mai măreţe revoluţii pe care a cunoscut-o vreodată istoria omenirii". Ridicarea la putere a lui Hitler era, în ciuda aparenţelor, un semn al apropiatei victorii a sistemului sovietic în lume. Brutalitatea naziştilor dezvăluia faptul că în curând capitalismul avea să se prăbuşească sub povara propriilor contradicţii şi că nu mai era decât un pas până la o revoluţie europeană.14

Această interpretare nu avea sens decât pentru revoluţionarii din convingere, pentru comuniştii care erau deja legaţi de conducătorul lor prin credinţă şi teamă. Era nevoie de un anumit soi de gândire ca să crezi cu adevărat că lucrurile, cu cât arată mai rău, cu atât simt de fapt mai bune. Acest raţionament se numea „dialectică", însă în acea vreme cuvântul (în ciuda măreţei sale ascendenţe greceşti, prin Hegel şi Marx) nu mai însemna decât capacitatea psihică de adaptare a propriei înţelegeri la manifestările schimbătoare ale voinţei lui Stalin.15

În ceea ce-l priveşte, Stalin ştia că retorica nu e suficientă. Chiar dacă proclama că revoluţia lui Hitler e semnul apropiatei victorii socialiste, Stalin s-a grăbit să-şi schimbe politica internă. Nu s-a răzbunat an după an pe ţăranii ucraineni. Trebuia ca ţăranii să trăiască mai departe, timoraţi, dar producători ai hranei care era necesară statului sovietic. Acum, politica sovietică le permitea tuturor ţăranilor să cultive un lot mic, echivalentul unei grădini, pentru propria folosinţă. Cotele de rechiziţie şi obiectivele de export şi-au încetat creşterea nerezonabilă. Foametea din Uniunea Sovietică a încetat în 1934.16

Venirea lui Hitler la putere a fost, de fapt, ocazia de a prezenta Uniunea Sovietică drept apărătoarea civilizaţiei

europene. Stalin s-a folosit de ea, în cele din urmă, după peste un an, în iunie 1934. Conform noii linii a Internaţionalei Comuniste care era propagată atunci, politica nu mai ţinea de „clasă împotriva clasei”. Uniunea Sovietică şi partidele comuniste din întreaga lume aveau să unească stânga într-o tabără a „antifasciştilor”. În loc să se angreneze în lupta de clasă intransigentă, comuniştii aveau să salveze civilizaţia de fluxul fascismului. Fascismul, termenul popularizat de Mussolini în Italia, era prezentat de sovietici ca o corupere generală a capitalismului târziu. Cu toate că răspândirea fascismului însemna sfârşitul vechii orânduiri capitaliste, ura lui perversă faţă de Uniunea Sovietică (aşa suna argumentarea) îndreptăţea compromisurile sovieticilor şi celorlalţi comunişti cu alte forţe capitaliste (în interesul apărării Uniunii Sovietice). Comuniştii europeni aveau să se remodeleze ca „antifascişti” şi să coopereze cu social-democraţii şi alte partide de stânga. Comuniştii din Europa aveau să se alăture „fronturilor populare” şi alianţelor electorale şi să câştige în alegeri împreună cu social-democraţii şi cu alte partide de stânga. Deocamdată, comuniştii aveau să acţioneze mai curând în cadrul democraţiilor, decât în direcţia distrugerii lor.17

Aceasta s-a întâmplat prea târziu, desigur, pentru comuniştii şi social-democraţii germani. Dar în întreaga Europă de Vest şi de Sud oamenii care doreau să oprească răspândirea dominaţiei lui Hitler şi a fascismului au salutat noul demers sovietic. Prezentând Uniunea Sovietică drept patria „antifascismului”, Stalin voia monopolul binelui. Oamenii de bun-simţ vor voi, cu siguranţă, să fie de partea antifasciştilor, nu a fasciştilor, nu-i aşa? Sugestia era că oricine este împotriva Uniunii Sovietice este, probabil, fascist, sau cel puţin simpatizant. În perioada Frontului Popular, din iunie 1934 până în august 1939, aveau să fie împuşcaţi din ordinul lui Stalin aproximativ trei sferturi de

milion de cetăţeni sovietici, iar un număr şi mai mare aveau să fie deportaţi în Gulag. Cei mai mulţi dintre cei reduşi la tăcere au fost ţărani şi muncitori, oamenii pe care se presupunea că sistemul sovietic îi slujeşte. Ceilalţi au fost, în general, membri ai minorităţilor naţionale. Aşa cum venirea la putere a lui Hitler a lăsat în umbră foametea sovietică din 1933, reacţia lui Stalin a distras atenţia de la Marea Teroare.18

Frontul Popular a avut cele mai mari şanse de succes în democraţiile occidentale cele mai îndepărtate de Uniunea Sovietică, Franţa şi Spania. Cel mai mare triumf a fost la Paris, unde un guvern al Frontului Popular chiar a ajuns la putere, în mai 1936. Partidele de stânga (inclusiv radicalii lui Herriot) au câştigat alegerile, iar socialistul Léon Blum a devenit prim-ministru. Comuniştii francezi, parte a unei coaliţii electorale victorioase, nu s-au alăturat în mod oficial guvernului, dar au dat majoritatea parlamentară şi au influenţat politica. Astfel, s-au obţinut voturile pentru reforme – cu toate că principala preocupare a comuniştilor era ca politica externă a Franţei să fie favorabilă Uniunii Sovietice. La Paris, Frontul Popular era privit ca un triumf al tradiţiilor fireşti ale stângii. Însă mulţi oameni, şi nu în ultimul rând refugiaţii din Germania nazistă, îl considerau un succes sovietic, şi chiar o confirmare că sovieticii sprijină democraţia şi libertatea. Frontul Popular din Franţa a făcut ca unora dintre cei mai influenţi intelectuali europeni să le fie mult mai greu să critice Uniunea Sovietică.19

Şi în Spania, o coaliţie de partide a format un Front Popular şi a câştigat alegerile în februarie 1936. Acolo, lucrurile s-au desfăşurat cu totul altfel. În iulie, ofiţerii din armată, sprijiniţi de grupările de

extremă dreaptă, au încercat să răstoarne printr-o lovitură de stat guvernul ales. Guvernul a rezistat, şi a început Războiul Civil Spaniol. Chiar dacă pentru spanioli acesta a fost, în esenţă, o înfruntare internă, inamicii ideologici din epoca Frontului Popular s-au alăturat uneia sau alteia dintre părţi. În octombrie 1936, Uniunea Sovietică a început să livreze arme Republicii Spaniole, aflată la ananghie, în vreme ce Germania nazistă şi Italia fascistă au sprijinit forţele de dreapta, conduse de generalul Francisco Franco. Războiul Civil Spaniol a dus la strângerea relaţiilor dintre Berlin şi Roma şi a devenit centrul atenţiei în privinţa politicii sovietice din Europa. Spania a fost zilnic, timp de câteva luni, pe primele pagini ale principalelor ziare sovietice.20

Spania a devenit strigătul de luptă al socialiştilor

europeni, care s-au dus să se bată pentru republica primejduită, mulţi dintre ei luând de bună ideea că Uniunea Sovietică este de partea democraţiei. Unul dintre cei mai pătrunzători socialişti europeni, scriitorul englez George Orwell, a fost consternat de strădania staliniştilor din Spania de a domina stânga spaniolă. După cum vedea el lucrurile, odată cu armele sovieticii îşi exportaseră şi metodele. Ajutorul dat de Stalin republicii spaniole avea un preţ: dreptul lui de a duce lupte între facţiuni pe teritoriul spaniol. Marele rival al lui Stalin, Troţki, încă mai trăia (deşi era în exil în Mexic), şi mulţi dintre spaniolii care îşi apărau republica erau mai legaţi de persoana lui Troţki decât de Uniunea Sovietică a lui Stalin. În scurt timp, propaganda comunistă a ajuns să-i prezinte pe troţkiştii spanioli ca fascişti, şi au fost trimişi în Spania ofiţeri ai NKVD-ului sovietic ca să-i împuşte pentru „trădare”.21

*

Duşmanii Frontului Popular îl prezentau ca o pe conspiraţie a Internaţionalei Comuniste în vederea cârmuirii lumii întregi. Frontul Popular le-a oferit Japoniei şi Germaniei un pretext convenabil pentru a-şi întări relaţiile. Pe 25 noiembrie 1936, Germania şi Japonia au semnat Pactul Anti-comintern, care obliga cele două state să se consulte în cazul în care vreunul din ele era atacat. Un acord între serviciile secrete japonez şi german, semnat pe 11 mai 1937, a fost baza schimburilor de informaţii despre URSS şi includea un plan prin care ambele ţări să se folosească, împotriva Uniunii Sovietice, de mişcările naţionaliste din zonele sovietice de frontieră.22

Din perspectiva sovietică, ameninţarea japoneză era mai directă decât cea germană. În prima jumătate a anului 1937, se părea mai degrabă că Germania este o extensie a ameninţării japoneze decât invers. Politica japoneză era dominată de viziuni rivale ale imperiului, în sud sau în

nord. O facţiune importantă din armata japoneză credea că resursele siberiene sunt cheia dezvoltării economice viitoare a ţării. Satelitul manciurian al Japoniei, Manchuko, avea o graniţă mare cu Siberia sovietică şi arăta mai mult ca oricând a rampă de lansare a invaziei. Japonezii cochetau cu ideea creării unui stat-marionetă ucrainean pe teritoriul sovietic, în partea răsăriteană a Siberiei, pe baza celor aproximativ un milion de ucraineni care trăiau acolo în lagăre sau în „aşezările speciale". În viziunea celor de la Tokio, ucrainenii deportaţi în Gulag ar fi dornici să se împotrivească puterii sovietice dacă ar fi siguri de sprijinul extern. Spionii polonezi care cunoşteau ideea o numeau „Manchuko numărul doi".23

E sigur că japonezii păreau să aibă un interes pe termen lung în Siberia. O şcoală specială din Manchuko, din oraşul Harbin, pregătise deja prima generaţie de tineri imperialişti vorbitori de limba rusă, cum a fost Chinuie Sugihara. El a fost unul dintre negociatorii unui acord din 1935 prin care Uniunea Sovietică şi-a vândut japonezilor drepturile la cale ferată în Manciuria. Sugihara, care se convertise la religia ortodoxă rusă şi era însurat cu o rusoaică, îşi spunea Serghei şi îşi petrecea cea mai mare parte a timpului în cartierul rusesc din Harbin. Acolo s-a împrietenit cu exilaţi ruşi şi i-a recrutat pentru misiuni de spionaj în Uniunea Sovietică. Drama duelului sovieto-japonez din Asia de Est i-a atras atenţia lui Gareth Jones, care s-a dus în Manciuria în acel an. Galezul, cu ciudatul său fler pentru ştiri, avea dreptate să considere această regiune drept teatrul crucial al conflictului dintre „fascism" şi „antifascism". În împrejurări oarecum misterioase, a fost răpit de bandiţi şi ucis.24

Stalin îşi făcea acum griji nu numai din pricina posibilităţii unui atac japonez direct împotriva Siberiei sovietice, ci şi din cauza consolidării unui imperiu japonez în Asia de Est. Manchuko era o colonie japoneză ruptă din

teritoriul care de-a lungul istoriei aparţinuse Chinei; poate că aveau să mai apară şi altele. China avea cea mai lungă graniţă cu Uniunea Sovietică, şi o politică instabilă. În „Marşul cel Lung”, trupele comuniste chineze conduse de Mao Zedong au fost silite să se retragă în nordul şi vestul ţării. Însă niciuna dintre tabere nu părea în stare să ajungă la ceva care să semene a monopolul forţei în ţară. Chiar şi în regiunile în care dominau, naţionaliştii se bazau pe căpeteniile militare locale. Lucrul cel mai important pentru Stalin, probabil, era că naţionaliştii şi comuniştii nu erau în stare să colaboreze pentru a se opune înaintării japonezilor.

Politica externă sovietică trebuia să ţină echilibrul dintre sprijinul acordat partidelor comuniste frăţeşti (mai puţin important) şi problemele securităţii statului sovietic (mai importante). În vreme ce, în principiu, Internaţionala Comunistă îi sprijinea pe comuniştii chinezi, Stalin sprijinea cu arme şi fonduri guvernul naţionalist, în speranţa pacificării graniţei. În provincia chineză Xinjiang, cu majoritate musulmană, care avea o graniţă mare cu Kazahstanul sovietic, Stalin a procedat la fel de neideologic. L-a sprijinit pe şeful militar local, Sheng Shicai, trimiţându-i ingineri şi mineri pentru exploatarea resurselor naturale, şi membri ai NKVD, pentru securitate.25

Global, apropierea dintre Germania şi Japonia putea fi privită ca desăvârşirea încercuirii patriei sovietice de către Japonia, Germania şi Polonia. Aceştia erau cei mai importanţi vecini ai Uniunii Sovietice; de asemenea, erau trei state care au învins Uniunea Sovietică

(sau Imperiul Rus) în războaiele din vremea lui Stalin. Cu toate că Germania a fost înfrântă în Primul Război Mondial, trupele sale au învins armata rusă pe frontul de est în 1917. Japonia umilise armata terestră şi maritimă rusă în Războiul Ruso-Japonez din 1904 – 1905. Polonia învinsese Armata Roşie în 1920. Acum, după acordurile germano-polone şi germano-japoneze, aceste trei puteri păreau să se fi unit împotriva Uniunii Sovietice. Dacă Pactul Anti-comintern şi declaraţia de neagresiune germano-polonă ar fi cuprins cu adevărat protocoale secrete privind un război de agresiune împotriva Uniunii Sovietice, Stalin ar fi avut dreptate în privinţa încercuirii. Însă nu era cazul cu niciunul dintre ele, iar o alianţă ofensivă între Tokio, Varşovia şi Berlin era foarte improbabilă, dacă nu chiar imposibilă. Cu toate că relaţiile Poloniei cu Japonia erau bune, Varşovia nu dorea să facă vreun pas care să poată fi interpretat ca ostil Uniunii Sovietice. Polonia a refuzat invitaţia Germaniei de a se alătura Pactului Anti-comintern.26

*

O parte din talentul politic al lui Stalin era capacitatea de a pune semnul egalităţii între ameninţările externe şi eşecurile politicii interne, de parcă ele ar fi fost cu adevărat acelaşi lucru, iar el nu ar fi fost răspunzător de nici unele. Aceasta îl absolvea de blamul pentru eşecurile politice şi îi permitea să-şi definească anumiţi inamici politici interni ca agenţi ai puterilor străine. Încă din 1930, când problemele colectivizării au devenit evidente, el vorbea deja de conspiraţii internaţionale între cei care îl sprijineau pe Troţki şi diferite puteri străine. Este evident, proclama Stalin, că, „atâta vreme cât există încercuirea capitalistă, vor continua să fie printre noi duşmani ascunşi, spioni, sabotori şi ucigaşi”. Orice problemă a politicilor sovietice era din vina statelor reacţionare care doreau să frâneze curgerea corectă a istoriei. Orice defecte aparente ale cincinalului erau rezultatul intervenţiei străine: de aceea, erau îndreptăţite cele mai grele pedepse pentru trădători, iar vina o purtau întotdeauna Varşovia, Tokio, Berlinul, Londra sau Parisul.27

În acei ani, stalinismul implica, aşadar, un soi de dublă cacealma. Succesul Frontului Popular depindea de înregistrarea de progrese pe drumul către socialism, care era în mare parte legată de propagandă. În acelaşi timp, explicaţia foametei şi a vieţii grele de acasă depindea de ideea de subversiune străină, care era esenţialmente neîntemeiată. Din vârful aparatului de partid sovietic şi din vârful Internaţionalei Comuniste, Stalin impunea simultan aceste două cacealmale, şi ştia exact cum pot fi numite: intervenţia militară a unui stat destul de iscusit ca să înroleze cetăţeni sovietici care suferiseră din cauza politicilor lui. La urma urmei, forţa combinaţiei dintre războiul extern şi opoziţia internă a fost prima lecţie din istoria sovietică. Lenin însuşi a fost arma secretă a Germaniei în Primul Război Mondial; Revoluţia Bolşevică

însăşi a fost un efect secundar al politicii externe germane din 1917. După douăzeci de ani, Stalin se temea că potrivnicii săi din Uniunea Sovietică se vor folosi de războiul care vine ca să-i răstoarne regimul. Troţki era în emigraţie, întocmai aşa cum fusese Lenin în 1917. În timpul unui război, Troţki ar putea să se întoarcă şi să-şi adune susţinătorii, întocmai aşa cum făcuse Lenin cu douăzeci de ani înainte.28

În 1937, Stalin nu se confrunta cu nicio opoziţie politică semnificativă în cadrul partidului comunist sovietic, dar acest lucru părea că nu înseamnă pentru el decât că duşmanii săi învăţaseră invizibilitatea politică. Aşa cum făcuse în momentul culminant al foametei, în acel an a susţinut iarăşi că duşmanii cei mai primejdioşi ai statului par să fie nevătămători şi loiali. Toţi duşmanii, chiar şi cei invizibili, trebuie să fie demascaţi şi eradicaţi. Pe 7 noiembrie 1937, la a douăzecea aniversare a Revoluţiei Bolşevice (şi a cincisprezecea aniversare a sinuciderii soţiei sale), Stalin a ţinut un toast: „Vom distruge fără cruţare pe oricine care, prin faptele ori gândurile sale – da, gândurile sale! –, ameninţă unitatea statului socialist. Pentru distrugerea completă a tuturor duşmanilor, ei înşişi şi tot neamul lor!” 29

Spre deosebire de Hitler, Stalin avea la dispoziţie instrumentul cu care să efectueze această politică: securitatea statului, numită înainte Ceka şi OGPU, iar acum NKVD. Securitatea sovietică a apărut chiar în timpul Revoluţiei Bolşevice, când i se spunea Ceka. La început, misiunea ei era mai degrabă politică decât juridică: eliminarea celor care se împotriveau revoluţiei. După fondarea Uniunii Sovietice, Ceka (OGPU, NKVD) a devenit o forţă masivă de securitate a statului, însărcinată cu aplicarea legii sovietice. În situaţii considerate excepţionale, cum a fost colectivizarea din 1930, procedurile juridice normale au fost suspendate, iar ofiţerii

OGPU (conducând „troicile”) îndeplineau în realitate funcţia de judecători, juraţi şi călăi. Aceasta era revenirea la tradiţia revoluţionară a Cekăi şi era justificată de existenţa unei situaţii revoluţionare: fie înaintarea spre socialism, fie ameninţarea la adresa lui. În a doua jumătate a anilor ’30, pentru a fi în poziţia de a zdrobi duşmanii aleşi de el, Stalin avea nevoie ca NKVD să admită că era pe cale să apară un fel de criză care să necesite acest tip de măsuri speciale.30

O crimă spectaculoasă i-a dat lui Stalin ocazia să preia controlul asupra NKVD. în decembrie 1934, unul dintre cei mai apropiaţi tovarăşi ai lui Stalin, Serghei Kirov, a fost asasinat la Leningrad. Stalin s-a folosit de asasinarea lui Kirov cam la fel cum se folosise Hitler cu un an înainte de incendierea *Reichstag*-ului. A dat vina pentru crimă pe potrivnicii politicii interne şi a afirmat că ei plănuiesc alte atacuri teroriste împotriva conducătorilor sovietici. Cu toate că asasinul, Leonid Nikolaev, a fost arestat în aceeaşi zi în care a fost comisă crima, Stalin nu s-a mulţumit cu o simplă acţiune a miliţiei. A dat o lege specială, care permitea executarea rapidă a „teroriştilor”. Accentuând ameninţarea terorismului, a declarat că foştii săi opozanţi de stânga din biroul politic plănuiesc asasinarea conducerii sovietice şi răsturnarea puterii sovietice.31

Interpretarea dată de Stalin crimei de la Leningrad a fost o provocare directă lansată organelor securităţii statului. Teoria lui nu era una pe care NKVD să fie înclinat să o accepte, nu în ultimul rând din cauză că nu existau dovezi. Când şeful NKVD, Genrik Iagoda, a îndrăznit să facă cercetări despre Stalin, i s-a spus să aibă grijă, că altfel „o să fie redus la tăcere”. Stalin şi-a găsit un complice, Nikolai Ejov, care era de acord să propage versiunea lui Stalin despre evenimente. Ejov, un bărbat mic din zona de graniţă polono-lituaniană, era deja

cunoscut pentru concepţia sa că opoziţia merge mână-n mână cu terorismul. În februarie 1935, a ajuns în fruntea „comisiei de control” care aduna informaţii compromiţătoare despre membrii comitetului central, de care să se poată folosi biroul politic. Stalin şi Ejov păreau să-şi întărească reciproc convingerea despre omniprezenţa conspiraţiilor. Stalin a ajuns să se bazeze pe Ejov, mergând până acolo încât, ca semn rar de intimitate, să se intereseze de sănătatea lui Ejov. Ejov a devenit întâi adjunctul lui Iagoda, apoi înlocuitorul lui. În septembrie 1936, Ejov a devenit comisar pentru afacerile interne, şeful NKVD. Iagoda a fost numit mai întâi în altă funcţie, iar după doi ani a fost executat.32

Începând cu august 1936, Ejov i-a acuzat pe foştii adversari politici ai lui Stalin de delicte fantastice, în procese publice. Mărturisirile acestor bărbaţi celebri au atras atenţia lumii întregi. Lev Kamenev şi Grigori Zinoviev, care fuseseră aliaţii lui Troţki şi adversarii lui Stalin, au fost judecaţi între 19 şi 24 august. Ei au mărturisit că au participat la un complot terorist de asasinare a lui Stalin şi, împreună cu alţi paisprezece bărbaţi, au fost condamnaţi la moarte şi executaţi. Aceşti vechi bolşevici fuseseră timoraţi şi bătuţi, şi nu făceau altceva decât să rostească replicile dintr-un scenariu. Însă mărturisirile lor, care au fost crezute de multă lume, au oferit un fel de istorie alternativă a Uniunii Sovietice, în care Stalin avusese întotdeauna dreptate. În procesele publice care aveau să urmeze, Stalin a urmat ritmul de la sfârşitul anilor ’20: după ce a terminat cu cei care îi fuseseră la un moment dat potrivnicii din aripa stângă, Kamenev şi Zinoviev, s-a întors împotriva celui care îi fusese la un moment dat potrivnicul din aripa dreaptă, Nikolai Buharin. Pe când dezbaterea mai era posibilă, în 1928, Buharin a ameninţat că o să-l numească pe Stalin „organizator al foametei”. El a murit oricum, chiar fără să-

şi fi dus la îndeplinire ameninţarea. Se presupunea că Troţki, care nu putea să apară într-un proces public, era capul răutăţilor. Ziarul partidului, *Pravda*, a făcut ca legătura să fie limpede pentru toţi, într-un titlu de pe 22 august 1936: „Troţki-Zinoviev-Kamenev-Gestapo”. Era oare cu putinţă ca bolşevicii, care făuriseră Uniunea Sovietică, să fie cu adevărat agenţi ai puterilor capitaliste? Puteau fi aceşti trei comunişti de origine evreiască agenţi ai poliţiei secrete din Germania nazistă? Nu erau, însă acuzaţia a fost luată în serios, chiar şi în afara Uniunii Sovietice.33

Pentru mulţi europeni şi americani, aceste procese erau pur şi simplu procese, iar mărturisirile erau dovezi solide ale vinovăţiei. Unii observatori care simpatizau Uniunea Sovietică le-au văzut ca pe o invenţie pozitivă: de exemplu, socialista britanică Beatrice Webb era mulţumită că Stalin „a tăiat uscăturile”. Desigur, alţi simpatizanţi ai sovieticilor şi-au reprimat îndoielile, gândind că URSS este inamica Germaniei naziste şi, prin urmare, reprezintă speranţa civilizaţiei. În anul 1936, opinia publică europeană ajunsese să fie atât de polarizată, încât era greu să critici regimul sovietic fără să pari că aprobi fascismul şi pe Hitler. Aceasta era, desigur, logica binară pe care o împărtăşeau naţional-socialismul şi Frontul Popular: Hitler îşi numea duşmanii „marxişti”, iar Stalin îi numea pe ai săi „fascişti”.34 Erau de acord că nu există cale de mijloc.

Stalin l-a numit pe Ejov tocmai când hotărâse să intervină în Spania; procesele publice şi Frontul Popular erau, din punctul său de vedere, aceeaşi politică. Frontul Popular permitea definirea prietenilor şi duşmanilor în funcţie, desigur, de linia schimbătoare a Moscovei. La fel cu orice deschidere faţă de forţele necomuniste, era nevoie de multă vigilenţă, atât acasă, cât şi peste hotare. Pentru Stalin, Războiul Civil Spaniol era o luptă împotriva fasciştilor înarmaţi din Spania şi a sprijinitorilor lor străini şi, în acelaşi timp, o luptă împotriva duşmanilor din aripa

stângă şi de acasă. El credea că guvernul spaniol era slab din cauză că nu era în stare să găsească şi să ucidă destui spioni şi trădători. Uniunea Sovietică era atât un stat, cât şi o viziune, atât un sistem politic intern, cât şi o ideologie internaţionalistă. Politica ei externă era întotdeauna politică internă, iar politica ei internă era întotdeauna politică externă. Aceasta era tăria şi slăbiciunea ei.35

Aşa cum şi-a dat seama Orwell, povestea sovietică publică a încleştării cu fascismul european coincidea cu o epurare sângeroasă a opozanţilor anteriori sau potenţiali de acasă. Exact când au început procesele publice au fost instalate misiuni sovietice la Barcelona şi Madrid. Întâlnirea cu fascismul în Spania justifica vigilenţa din Uniunea Sovietică, iar epurările din Uniunea Sovietică justificau vigilenţa din Spania. Războiul Civil Spaniol a arătat că Stalin era hotărât ca, în ciuda vorbăriei despre pluralism a Frontului Popular, să elimine opoziţia la varianta sa de socialism. Orwell i-a văzut pe comunişti provocând încăierări la Barcelona în mai 1937, şi apoi când guvernul spaniol, îndatorat Moscovei, a interzis partidul troţkist. Orwell a scris despre încăierarea din Barcelona: „Această păruială sordidă dintr-un oraş îndepărtat este mai importantă decât ar părea la prima vedere”. Avea perfectă dreptate. Stalin credea că la Barcelona se dezvăluise o „a cincea coloană” fascistă. Evenimentul a dezvăluit singura logică stalinistă plină de forţă, care sfida realitatea geografică şi politică. A fost subiectul unui capitol emoţionant din *Homage to Catalonia*, amintirile din război care i-au învăţat măcar pe câţiva stângişti şi democraţi occidentali că fascismul nu e singurul duşman.36

În Uniunea Sovietică, mărturisirile din procesele publice păreau să aducă dovezi ale unor conspiraţii organizate, pe care Ejov le numea „centre”, sprijinite de agenţii de spionaj străine. La sfârşitul lui iunie 1937, la

Moscova, Ejov a adus la cunoştinţa comitetului central al partidului concluziile la care ajunsese. Există, a spus Ejov, o conspiraţie supremă, un „Centru al Centrelor” în care intrau toţi opozanţii politici, forţele armate şi chiar membri ai NKVD. Obiectivul lui este nici mai mult, nici mai puţin decât distrugerea Uniunii Sovietice şi restaurarea capitalismului pe teritoriile ei. Agenţii „Centrului Centrelor” nu se dau în lături de la nimic, inclusiv castrarea ovinelor premiate – un act de sabotaj pe care Ejov l-a menţionat anume. Toate acestea justifică epurări în rândurile partidului, armatei şi NKVD. Opt înalţi comisari ai forţelor armate au fost judecaţi în procese publice în aceeaşi lună; cam jumătate dintre generalii Armatei Roşii aveau să fie executaţi în lunile următoare. Dintre cei 139 de membri ai comitetului central care au luat parte la Congresul partidului din 1934 („Congresul învingătorilor”), au fost împuşcaţi 98. În total, purificarea forţelor armate, instituţiilor statului şi partidului comunist a dus la circa cincizeci de mii de execuţii.37

*

În acei ani, 1934 – 1937, Hitler folosea şi el violenţa pentru a-şi afirma controlul asupra instituţiilor puterii: partidul, poliţia şi armata. Asemenea lui Stalin, şi-a trecut în revistă drumul spre putere şi i-a trimis la moarte pe unii dintre cei care l-au ajutat. Chiar dacă omorurile au fost la o scară mult mai mică, epurările făcute de Hitler au arătat limpede că legea din Germania era supusă toanelor *Führerului*. Spre deosebire de Stalin, care a trebuit să aducă NKVD sub autoritatea sa, Hitler o impus teroarea ca modalitate de a-şi stimula formaţiunea paramilitară preferată, SS, şi de a-şi afirma superioritatea faţă de diferitele forţe de poliţie ale statului german. În vreme ce Stalin se folosea de epurări ca să intimideze armata sovietică, Hitler şi-a apropiat generalii germani prin uciderea unui nazist pe care căpeteniile armatei îl

considerau o ameninţare.

Cea mai importantă ţintă a epurărilor lui Hitler a fost Ernst Röhm, conducătorul uneia dintre formaţiunile paramilitare naziste, SA, „cămăşile brune”. SA îl ajutase pe Hitler să-şi afirme autoritatea personală, să-i înspăimânte pe oponenţi (şi pe alegători) şi să ajungă la putere în 1933. Luptele de stradă duse de SA îi erau de mai puţin folos lui Hitler-cancelarul decât îi fuseseră lui Hitler-politicianul. Röhm a vorbit în 1933 şi 1934 despre necesitatea unei a doua revoluţii, idee pe care Hitler a respins-o. De asemenea, Röhm avea ambiţii personale care nu se potriveau cu ambiţia lui Hitler de a reface armata germană. Röhm îşi prezenta trupele SA ca pe o mai bună reflectare a spiritului nazist decât armata germană, pe care dorea să o controleze el însuşi. Cele trei milioane de cămăşi brune depăşeau cu mult suta de mii de soldaţi pe care avea voie să-i aibă armata germană, conform Tratatului de la Versailles. Hitler avea de gând să încalce aceste prevederi ale tratatului, dar sub forma refacerii armatei germane, nu prin înlocuirea sau contopirea ei cu o formaţiune paramilitară.38

Spre sfârşitul lui iunie 1934, Hitler a ordonat SS să-l ucidă pe Röhm, câţiva zeci dintre asociaţii lui, precum şi alţi rivali din cadrul mişcării naziste şi politicieni. SS era condus de Heinrich Himmler, care punea accentul pe puritatea rasială, pregătirea ideologică şi loialitatea personală faţă de Hitler. În acţiunea care a rămas în istorie sub denumirea „Noaptea cuţitelor lungi”, Hitler s-a folosit de una dintre formaţiunile paramilitare, SS, pentru a o domina pe cealaltă, SA. Aproba munca lui Himmler şi îl nimicea pe Röhm – şi alţi câţiva zeci de oameni. Pe 14 iulie 1935, Hitler s-a adresat Parlamentului, spunând că au fost ucişi şaptezeci şi patru de oameni; numărul real era de cel puţin optzeci şi cinci, dintre care câţiva erau deputaţi (naziști). A afirmat, fireşte, că Röhm şi ceilalţi plănuiau o

lovitură împotriva conducerii lui legitime şi că trebuia să fie opriţi din timp. Pe lângă conducerea SA, epurarea sângeroasă a lui Hitler a atins şi conservatori şi foşti şefi de guvern. Dintre cei trei cancelari care îl precedaseră, unul a fost ucis, unul a fost arestat, iar cel de-al treilea a fugit.39

Întrucât SS a fost instrumentul ales pentru campania de omoruri, Himmler s-a apropiat de centrul puterii. SS, de acum separat din punct de vedere instituţional de SA, a devenit cea mai puternică instituţie din cadrul partidului naţional-socialist. După „Noaptea cuţitelor lungi", sarcina sa a fost să subordoneze ideologiei naziste numeroasele instituţii ale poliţiei germane. Himmler avea să încerce să-şi contopească SS-iştii cu forţele de poliţie ale statului german prin rotaţia personalului şi prin centralizarea instituţională sub comanda sa personală. În 1936, Hitler l-a numit pe Himmler în fruntea poliţiei germane. Aceasta l-a făcut să se ocupe de personalul în uniformă din *Ordnungspolizei*, detectivii din *Kriminalpolizei* şi de agenţii operativi din Poliţia Secretă de Stat (Gestapo). Poliţia era o instituţie de stat (sau, mai degrabă, includea câteva instituţii de stat), iar SS era o instituţie a partidului nazist; Himmler a încercat să le unească. În 1937, Himmler a creat funcţia de „comandant superior al SS şi al poliţiei", asumată de conducători regionali care, în teorie, comandau atât trupele SS, cât şi pe cele de poliţie, şi a unificat ierarhia de comandă.40

La fel de importantă ca ridicarea SS deasupra SA a fost îmbunătăţirea relaţiilor dintre Hitler şi generali. Executarea lui Röhm i-a adus lui Hitler recunoştinţa conducătorilor armatei. Până în 1934, armata fusese singura instituţie de stat importantă pe care Hitler nu o stăpânea pe deplin. După ce Hitler a dovedit că plănuieşte să reconstruiască armata, nu să o copleşească prin intermediul trupelor SA, lucrurile s-au schimbat rapid.

După câteva săptămâni, când a murit preşedintele Germaniei, militarii au aprobat ridicarea lui Hitler în fruntea statului. Hitler nu şi-a revendicat niciodată titulatura de „preşedinte”; o prefera pe cea de *Rührer*”. Începând cu august 1934, soldaţii germani au depus un jurământ de credinţă necondiţionată faţă de Hitler, şi de atunci i s-au adresat cu „*Mein Führer*”. Mai târziu, în aceeaşi lună, titlurile lui Hitler de *Führer* şi cancelar al *Reich-uhii*” au fost confirmate printr-un plebiscit. Hitler a renunţat public la obligaţiile Germaniei care decurgeau din Tratatul de la Versailles, a reintrodus recrutarea militară şi a început să refacă forţele armate ale Germaniei.41

Asemenea lui Stalin, Hitler s-a dovedit a fi stăpânul organelor puterii, prezentându-se ca victimă a unor comploturi şi apoi debarasându-se de rivalii reali sau închipuiţi. Hitler crea însă în acelaşi timp tipurile de instrumente de constrângere, pe care Stalin le moştenise de la Lenin şi de la Revoluţia Bolşevică. SS şi poliţia germană nu aveau să fie niciodată capabile de teroare organizată în Germania la scara la care a făcut-o NKVD în Uniunea Sovietică. „Noaptea cuţitelor lungi”, cu zecile ei de victime, pare măruntă pe lângă epurările sovietice ale partidului, forţelor armate şi NKVD, în care au fost executaţi zeci de mii de oameni. Erau mult mai mulţi decât avea să ucidă regimul nazist înainte de-al Doilea Război Mondial. SS avea nevoie de timp şi de practică până să poată rivaliza cu NKVD. Himmler îi considera pe subordonaţii săi „soldaţi ideologici”, însă ei aveau să-şi îndeplinească misiunea de cucerire şi dominare rasială de-abia în spatele soldaţilor adevăraţi: în spatele liniilor, în Polonia după 1939, sau în Uniunea Sovietică după 1941.42

Logica terorii interne a lui Hitler era un viitor război de agresiune: dus de un *Wehrmacht* lărgit, credincios lui Hitler, şi transformat de SS şi poliţie într-un război de

distrugere. Din acest punct de vedere, temerile lui Stalin legate de război erau pe deplin justificate. Însă germanii nu se bazau pe ajutor din partea populaţiei sovietice pentru acel război. În acest sens, scenariul ameninţător gândit de Stalin, unirea duşmanilor din străinătate cu opozanţii din ţară, era greşit. În consecinţă, teroarea şi mai mare pe care Stalin avea să o dezlănţuie asupra propriului popor în 1937 şi 1938 a fost complet lipsită de roade – de fapt, de-a dreptul dăunătoare.

*

Epurările sovietice din cadrul armatei, partidului şi NKVD au fost preludiul Marii Terori staliniste, care, în 1937 şi 1938, avea să ia vieţile a sute de mii de oameni din motive de clasă şi naţionale. Anchetarea a sute de mii de oameni în timpul epurărilor a scos la iveală o mulţime de „organizaţii", „comploturi" şi „grupuri" – categorii în care puteau să se încadreze din ce în ce mai mulţi cetăţeni sovietici. Desigur, executarea unor membri ai partidului comunist a stârnit spaimă în rândurile lor; însă, în general, partidul avea să fie cruţat, cu condiţia ca membrii lui să-l urmeze pe Stalin în vara lui 1937 şi să fie de acord să-i caute pe adevăraţii duşmani în societatea sovietică. Epurările au pus la încercare şi loialitatea NKVD, când conducerea sa a fost schimbată după toanele lui Stalin, iar ofiţerii au fost siliţi să vadă cum simt epuraţi colegii lor. Şi totuşi, în vara lui 1937 NKVD-ul asediat avea să fie asmuţit împotriva unor grupuri sociale pe care mulţi dintre ofiţeri săi erau gata să le considere duşmane. De luni de zile, conducerea Uniunii Sovietice urzea o lovitură împotriva unui grup de care poate că se temea cu adevărat: culacii.43

Culacii erau ţărani, supravieţuitorii încăpăţânaţi ai revoluţiei lui Stalin: ai colectivizării şi ai foametei, şi foarte adesea ai Gulagului. În calitate de clasă socială, culacii (ţăranii prosperi) nu au existat cu adevărat niciodată;

termenul era mai degrabă o clasificare de tip sovietic care a căpătat o viaţă politică proprie. În încercarea de a „lichida culacii”, în timpul primului cincinal au fost ucişi un număr imens de oameni, dar mai degrabă s-a creat decât s-a distrus o clasă: cei care au fost stigmatizaţi şi reduşi la tăcere; dar au supravieţuit. Milioanele de oameni care fuseseră deportaţi sau au fugit în timpul colectivizării au fost consideraţi întotdeauna după aceea „culaci”, şi uneori ei acceptau această clasificare. Lucrul la care trebuiau să cugete conducătorii sovietici era posibilitatea ca revoluţia însăşi să-i fi creat pe propriii oponenţi. La plenara comitetului central al partidului comunist din februarie şi martie 1937, câţiva vorbitori au tras concluziile logice. „Elementele străine” corupeau proletariatul curat din oraşe. Culacii erau „duşmani înfocaţi” ai sistemului sovietic.44

Pentru a fi culac, trebuia nu doar să fi suferit, ci şi să fi supravieţuit deplasării pe distanţe uriaşe. Colectivizarea aruncase milioane de culaci în Gulag sau în oraşe. Aceasta însemna călătorii de sute sau chiar mii de kilometri. Cel puţin trei milioane de ţărani deveniseră muncitori salariaţi în timpul primului cincinal. La urma urmei, acesta era Planul însuşi: ca Uniunea Sovietică să fie transformată dintr-o ţară agrară într-o ţară industrială. Circa două sute de mii de oameni cărora li se pusese stigmatul de culaci plecaseră în oraşe înainte de a ajunge să fie executaţi sau deportaţi. Cam patru sute de mii de culaci izbutiseră să fugă din „aşezările speciale”, unii în oraşe, cei mai mulţi în zone rurale. Altor zeci de mii dintre ei li se îngăduise să plece din lagărele de concentrare şi din „aşezările speciale”, după ce şi-au executat sentinţele. Condamnările pe cinci ani în Gulag pronunţate în 1930, 1931 şi 1932 au însemnat eliberarea în masă a supravieţuitorilor Gulagului în 1935, 1936 şi 1937.45

Presupunerea optimistă fusese că deplasarea şi

pedeapsa aveau să-l cureţe pe culac de originile sale sociale vătămătoare şi aveau să facă din el un om sovietic. În a doua jumătate a anilor ’30, stalinismul îşi pierduse aceste aşteptări ale unui progres. Însăşi mobilitatea socială, intrinsecă politicii sale de industrializare, era acum perturbantă. Culacii se întorceau în colhozuri, poate că aveau să se afle în fruntea unor revolte, aşa cum făcuseră alţi ţărani, în 1930. Culacii se întorceau la o ordine socială care era tradiţională din multe puncte de vedere. Stalin ştia din recensământul din 1937 pe care îl anulase că majoritatea adulţilor încă sfidau ateismul statului sovietic şi credeau în Dumnezeu. La douăzeci de ani după Revoluţia Bolşevică, credinţa religioasă era un lucru uluitor, şi poate iritant. Puteau oare culacii să reconstruiască societatea aşa cum a fost odată? 46

Culacii condamnaţi mai târziu sau la termene mai lungi de detenţie în Gulag erau încă surghiuniţi în Siberia sau Kazahstan, în estul sovietic sau în Asia Centrală: nu cumva aceşti oameni vor sprijini o invazie japoneză? NKVD a raportat în iunie 1937 că, în Siberia, culacii surghiuniţi constituie „o bază largă pe care să se clădească o rebeliune insurgenţă”. Fără îndoială, cu sprijinul unei puteri străine şi sub acoperirea războiului, culacii ar lupta împotriva puterii sovietice. Între timp, erau duşmanul din interior. O politică represivă a creat bazele alteia: culacii surghiuniţi nu iubeau sistemul sovietic; iar locul în care erau trimişi, atât de departe de casele lor, era în apropierea unei surse de ameninţare străine, Imperiul Japonez aflat în expansiune.47

Rapoartele NKVD din Orientul îndepărtat ofereau scenariul unei alianţe între oponenţii interni şi o putere străină. În aprilie 1937, au fost răscoale împotriva prezenţei sovietice în provincia chineză Xinjiang. În statul-marionetă japonez Manchuko, japonezii recrutau emigranţi ruşi, care intrau în contact cu culacii aflaţi în surghiun pe

tot cuprinsul Siberiei. Conform rapoartelor NKVD, o „Uniune Militară Generală Rusă”, sprijinită de Japonia, plănuia să-i incite pe culacii surghiuniţi să se răscoale odată cu declanşarea invaziei japoneze, în iunie 1937, NKVD-ul regional a primit permisiunea de a efectua arestări şi execuţii masive în rândul persoanelor suspectate de colaborare cu „Uniunea Militară Generală Rusă”. Ţintele operaţiunilor erau culacii surghiuniţi şi foştii ofiţeri imperiali ruşi care se presupune că îi comandă. Fireşte, cei dintâi erau mult mai mulţi decât ceilalţi. Şi aşa a început uciderea culacilor în surghiunul lor siberian.48

Conducătorii sovietici au privit întotdeauna ameninţarea japoneză ca pe jumătatea estică a unei încercuiri capitaliste globale, care includea şi Polonia şi Germania nazistă. Pregătirile pentru un război cu Japonia în Asia erau, de asemenea, pregătiri pentru un război în Europa. Tocmai pentru că mulţi culaci se întorceau acasă în acest moment, din Asia sovietică în Europa sovietică, era posibilă imaginarea unor reţele de duşmani care se întindeau de la un capăt la altul al Uniunii Sovietice. Cu toate că împuşcarea ţăranilor începuse în Siberia, Stalin se părea că s-a hotărât să-i pedepsească pe culaci nu numai în surghiunul lor răsăritean, ci peste tot în Uniunea Sovietică.

Printr-o telegramă intitulată „Despre elementele antisovietice”, Stalin şi biroul politic au dat, pe 2 iulie 1937, instrucţiuni generale pentru represiuni în masă în toate regiunile Uniunii Sovietice. Conducerea sovietică îi considera pe culaci răspunzători de recentele valuri de sabotaje şi criminalitate, care însemnau, de fapt, tot ce nu mergea bine în Uniunea Sovietică. Biroul politic a ordonat birourilor NKVD din provincii să-i înregistreze pe toţi culacii care locuiau în regiunile lor şi să recomande cote de execuţii şi de deportare. Cei mai mulţi dintre ofiţerii

NKVD regionali au cerut să li se permită să adauge pe liste diferite „elemente antisovietice” Pe 11 iulie, biroul politic avea deja o primă serie de liste cu persoanele care să fie reduse la tăcere. La inițiativa lui Stalin, aceste cifre inițiale au fost rotunjite, adăugându-se „încă o sută de mii”. Aceasta a crescut miza operațiunii, trimițând un semnal limpede miliției că trebuie să facă mai mult decât să-i condamne pe toți cei ale căror dosare le aveau deja. Pentru a-și dovedi sârguința într-un climat de amenințări și epurări, trebuia ca ofițerii NKVD să găsească și mai multe victime.49

Stalin și Ejov voiau „lichidarea fizică directă a întregii contrarevoluții”, ceea ce însemna eliminarea dușmanilor „o dată pentru totdeauna”. Cotele revizuite au fost trimise înapoi de la Moscova în regiuni, ca parte a Ordinului 00447, datat 30 iulie 1937, „Despre operațiunile de reducere la tăcere a foștilor culaci, a criminalilor și a altor elemente antisovietice”. Aici, Stalin și Ejov au anticipat executarea a 79.950 de cetățeni sovietici prin împușcare și condamnarea a peste 193.000 la opt până la zece ani în Gulag. Nu era vorba că biroul politic sau sediul NKVD din Moscova ar fi avut în vedere 272.950 de oameni anume care să fie reduși la tăcere. Rămânea de văzut care anume dintre cetățenii sovietici aveau să îndeplinească aceste cote; asta aveau să o hotărască birourile locale ale NKVD.50

Cotele de ucidere și de încarcerare erau numite oficial „limite”, cu toate că toți cei implicați știau că rostul lor era să fie depășite. Ofițerii NKVD-ului local erau siliți să explice de ce nu putuseră să îndeplinească o „limită” și erau încurajați să le depășească. Niciun ofițer din NKVD nu voia să fie considerat lipsit de zel când înfrunta „contrarevoluția”, mai ales când linia lui Ejov era „mai bine prea departe decât un destul de departe”. Nu 79.950 de oameni, ci de cinci ori mai mulți aveau să fie uciși în

„operaţiunea culacilor”. La sfârşitul lui 1938, pentru a îndeplini Ordinul 00447, NKVD executase 386.798 de cetăţeni sovietici.51

Ordinul 00447 urma să fie transpus în fapt de aceeaşi instituţie care adusese teroarea în zonele rurale sovietice la începutul anilor ’30: comisia alcătuită din trei persoane, sau „troica”. „Troicile”, alcătuite dintr-un şef regional al NKVD, un cadru de conducere al partidului din acea regiune şi un procuror regional, răspundeau de transformarea cotelor în execuţii, transformarea cifrelor în cadavre. Cota totală pe Uniunea Sovietică fusese împărţită în şaizeci şi patru de regiuni, fiecare cu „troica” respectivă. În practică, „troicile” erau dominate de şefii NKVD, care de obicei prezidau şedinţele. Procurorii aveau ordinul să ignore procedurile juridice. Cadrele de conducere din rândurile partidului aveau alte responsabilităţi, nu erau experte în chestiunile legate de securitate şi se temeau că ar putea fi luate la ochi ele însele. Şefii NKVD erau în elementul lor.52

Îndeplinirea Ordinului 00447 a demarat cu golirea fişetelor. NKVD avea deja nişte materiale despre culaci, deoarece „culac” era o categorie creată de stat. Criminalii, al doilea grup numit în Ordin, erau prin definiţie oameni care avuseseră a face cu sistemul juridic, în practică, celelalte „elemente antisovietice” numite în Ordin erau pur şi simplu oameni despre care NKVD-ul local avea un dosar. Ofiţerii birourilor NKVD locale, ajutaţi de miliţie, au făcut anchete în „sectoarele de operaţii” din fiecare dintre cele şaizeci şi patru de zone. Un „grup operaţional” alcătuia o listă cu oamenii care trebuiau să fie anchetaţi. Cei vizaţi erau arestaţi, siliţi să mărturisească şi îndemnaţi să-i implice pe alţii.53

Mărturisirile erau obţinute prin tortură. NKVD şi alte organe poliţieneşti aplicau metoda „benzii rulante”, care însemna interogatorii neîntrerupte, zi şi noapte. Aceasta

era completată de metoda „statului în picioare”, în care suspecţii erau siliţi să stea în şir în faţa unui perete şi erau bătuţi dacă se rezemau de el sau adormeau. Când erau presaţi de termenul de îndeplinire a cotelor, ofiţerii pur şi simplu îi băteau pe prizonieri până ce mărturiseau. Stalin a autorizat acest lucru pe 21 iulie 1937. În Bielorusia sovietică, ofiţerii anchetatori îi ţineau pe prizonieri cu capul în latrină şi îi băteau dacă încercau să se ridice. Unii anchetatori aduceau cu ei ciorne de mărturisiri şi doar completau pe ele datele prizonierilor şi modificau câte un amănunt. Alţii pur şi simplu îi sileau pe prizonieri să semneze foi albe şi apoi le completau în tihnă. În acest fel, organele sovietice i-au „demascat” pe „duşmani”, punându-le „gândurile” în dosare.54

Cifrele veneau de la centru, însă cadavrele erau fabricate local. „Troicile” care au îndeplinit Ordinul 00447 au fost răspunzătoare de condamnarea prizonierilor, fără să fie nevoie de vreo confirmare de la Moscova şi fără posibilitate de apel. Cei trei membri ai „troicii” se întâlneau noaptea cu ofiţerii anchetatori. Pentru fiecare caz, ascultau un raport foarte scurt şi o recomandare pentru sentinţă: moarte sau Gulag. (Foarte puţini dintre cei arestaţi nu au primit nicio condamnare.) „Troicile” acceptau aproape întotdeauna aceste recomandări. Se ocupau de sute de cazuri deodată, în ritmul de şaizeci sau mai multe pe oră; viaţa sau moartea unei fiinţe omeneşti era hotărâtă într-un minut, sau mai puţin. De exemplu, într-o singură noapte „troica” de la Leningrad a condamnat la moarte 658 de prizonieri din lagărul de concentrare de la Solovki.55

Teroarea predomina în Gulag, ca oriunde altundeva. Poate că e greu de închipuit în ce fel puteau prizonierii dintr-un lagăr de concentrare să ameninţe statul sovietic: dar, asemenea regiunilor din URSS, şi sistemul Gulagului avea cotele de morţi care trebuiau îndeplinite sau

depăşite. Întocmai aşa cum puteau să fie periculoşi oamenii care fuseseră definiţi drept „culaci”, puteau fi şi cei închişi pentru că erau culaci – asta era logica. Lagărele din Gulag au avut o cotă iniţială de zece mii de execuţii, cu toate că până la urmă au fost împuşcaţi 30.178 de prizonieri. Omsk, un oraş din sud-vestul Siberiei ale cărui împrejurimi erau pline de „aşezări speciale” cu deportaţi din timpul colectivizării, a fost sediul unora dintre cele mai perverse campanii. Şeful NKVD-ului de acolo ceruse deja o cotă suplimentară de opt mii de execuţii pe 1 august 1937, când Ordinul 00447 încă nu intrase în vigoare. Odată oamenii lui au condamnat 1.301 oameni într-o singură noapte.56

Această „operaţiune a culacilor” s-a desfăşurat în secret. Nimănui, nici măcar condamnaţilor, nu li s-a spus despre sentinţe. Cei condamnaţi erau pur şi simplu duşi mai întâi într-un soi de închisoare, apoi fie la un camion, fie la un loc de execuţie. Fabricile morţii erau construite sau alese în aşa fel încât să fie discrete. Omorurile se săvârşeau întotdeauna noaptea, şi în locuri retrase. În camere izolate fonic de sub pământ, în clădiri mari, ca garajele, în care zgomotul putea să acopere împuşcăturile, sau departe de aşezările omeneşti, în păduri. Călăii erau întotdeauna ofiţeri NKVD care foloseau, în general, un pistol de tip Nagan. Doi oameni îl ţineau pe prizonier de braţe, iar al treilea îi trăgea un glonţ în ceafa, şi apoi, adesea, o „împuşcătură de control” în tâmplă. „După execuţie”, se preciza într-un set de instrucţiuni, „cadavrele trebuie să fie puse într-o groapă săpată dinainte şi acoperite bine şi groapa trebuie să fie camuflată”. Întrucât se apropia iama lui 1937 şi pământul îngheţa, gropile erau săpate cu ajutorul explozivilor. Toţi cei care luau parte la aceste operaţiuni au jurat să păstreze secretul. Foarte puţini oameni au fost implicaţi nemijlocit. O echipă de numai doisprezece membri ai NKVD din Moscova a

împuşcat 20.761 de oameni la Butovo, la periferia Moscovei, în anii 1937 şi 1938.57

„Operaţiunea culacilor” a implicat de la început până la sfârşit împuşcarea: Ejov i-a raportat lui Stalin, cu evidentă mândrie, că până pe 7 septembrie 1937 au fost împuşcaţi 35.454 de oameni. În timpul războiului însă numărul de condamnări la Gulag a depăşit numărul de condamnări la moarte. Cu trecerea timpului, noile decizii de condamnare au avut tendinţa să fie mai curând moartea prin împuşcare decât surghiunul. În cele din urmă, numărul oamenilor ucişi în „operaţiunea culacilor” a fost cam acelaşi cu al oamenilor trimişi în Gulag (378.326 şi, respectiv, 389.070). Schimbarea generală de la surghiun la execuţie s-a făcut din motive practice: era mai uşor să omori decât să deportezi, iar lagărele se umpluseră rapid până la capacitatea maximă – şi mulţi dintre deportaţi nu erau de niciun folos. O investigaţie din Leningrad a dus la împuşcarea (nu deportarea) a treizeci şi cinci de surdomuţi. În Ucraina sovietică, şeful NKVD, Israel Leplevski, le-a ordonat ofiţerilor săi să omoare, nu să deporteze persoanele în vârstă. În aceste cazuri, cetăţenii sovietici au fost ucişi din cauză că erau ceea ce erau.58

Ucraina sovietică, în care „rezistenţa culăcească” fusese larg răspândită în timpul colectivizării, a fost un centru important al uciderilor. Leplevski a extins cadrul Ordinului 00447, incluzându-i pe presupuşii naţionalişti ucraineni, care, încă din vremea foametei, fuseseră trataţi ca ameninţare la integritatea teritorială a Uniunii Sovietice. Circa 40.530 de oameni din Ucraina sovietică au fost arestaţi sub acuzaţia de naţionalism. Într-o variantă, ucrainenii au fost arestaţi pentru că se presupunea că au cerut ajutor în alimente din Germania în 1933. Când cotele (deja dublate) pentru Ucraina sovietică au fost îndeplinite, în decembrie 1937, Leplevski a cerut suplimentarea lor. În februarie 1938, Ejov a adăugat 23.650 la cota de morţi a

republicii. În total, în 1937 şi 1938 NKVD a împuşcat 70.868 de locuitori ai Ucrainei sovietice în „operaţiunea culacilor”. Rata împuşcărilor faţă de alte sentinţe a fost deosebit de mare în Ucraina sovietică în 1938. Între ianuarie şi august, au fost împuşcaţi 35.563 de oameni, faţă de 830 trimişi în lagăr. De exemplu, „troica” din districtul Stalino s-a întrunit de mai multe ori între iulie şi septembrie 1938 şi a condamnat la moarte toate cele 1.102 persoane acuzate. Tot aşa, „troica” din Voroşilovgrad i-a condamnat la moarte pe toţi cei 1.226 ale căror dosare le-a examinat în septembrie 1938.59

Aceste cifre imense însemnau execuţii regulate şi masive pe marginea unor enorme şi numeroase gropi ale morţii. În oraşele industriale ale Ucrainei sovietice muncitorii care se trăgeau cu adevărat sau imaginar din culaci au fost condamnaţi la moarte pentru un fel sau altul de sabotaj şi, de obicei, executaţi în aceeaşi zi. La Vinniţia, cei condamnaţi la moarte erau legaţi, li se punea căluş şi erau târâţi într-o spălătorie de maşini. Acolo, era un camion cu motorul pornit, ca să acopere zgomotul împuşcăturilor. Apoi, cadavrele erau puse în camion şi duse într-un loc din oraş: o livadă, sau poate un parc ori cimitir. Înainte să-şi isprăvească treaba, membrii NKVD au săpat nu mai puţin de optzeci şi şapte de gropi comune în Vinniţia şi împrejurimi.60

Asemenea proceselor publice, „operaţiunea culacilor” l-a făcut pe Stalin să retrăiască sfârşitul anilor ’20 şi începutul anilor ’30, perioada adevăratei sale vulnerabilităţi politice, dar de această dată cu un rezultat previzibil. Foştii potrivnici politici, reprezentând momentul dezbaterii politice în privinţa colectivizării, au fost eliminaţi fizic. La fel s-a întâmplat şi cu culacii, reprezentând momentul împotrivirii masive la colectivizare. Întocmai cum asasinarea elitei partidului a confirmat succesiunea lui Stalin la poziţia lui Lenin,

asasinarea culacilor a confirmat interpretarea dată de el politicilor lui Lenin. Dacă rezultatul colectivizării a fost foametea în masă, a fost vina celor care mureau de foame şi a agenturilor secrete străine care au aranjat cumva toată treaba. Dacă în urma colectivizării poporul a avut de suferit, pentru aceasta erau vinovaţi chiar oamenii care au suferit şi presupuşii lor susţinători străini. Tocmai din cauză că politica lui Stalin a produs un dezastru atât de mare părea să fie nevoie pentru apărarea ei de o logică atât de întortocheată şi de un număr uriaş de morţi. După ce au fost luate aceste măsuri, puteau fi prezentate ca verdict al istoriei.61

Şi totuşi, chiar dacă Stalin îşi prezenta politicile ca inevitabile, abandona (fără să recunoască asta) marxismul care le permitea conducătorilor să discute şi să pretindă că ar cunoaşte viitorul. Până atunci, marxismul era o ştiinţă a istoriei, lumea lui naturală era economia, iar obiectul lui de cercetare era clasa socială. Chiar şi în cele mai dure interpretări leniniste ale marxismului, oamenii se împotriveau revoluţiei din pricina fundalului clasei lor. Însă odată cu stalinismul s-a schimbat ceva; problemele normale de stat au pătruns în limbajul marxist şi l-au schimbat fără cale de întoarcere. Se presupunea că acuzaţii din procesele publice vânduseră Uniunea Sovietică puterilor străine. Lupta lor era „de clasă”, conform acuzaţiei, doar în sensul cel mai indirect şi mai atenuat: se presupunea că au ajutat ţări care reprezentau statele imperialiste care asediau patria socialismului.

Cu toate că „operaţiunea culacilor” era, la prima vedere, teroare de clasă, acţiunile de ucidere erau îndreptate uneori, ca în Ucraina sovietică, împotriva „naţionaliştilor”. Şi aici Stalin introducea ceva nou. În adaptarea leninistă a marxismului, se presupunea că naţionalităţile conlocuitoare îmbrăţişează proiectul sovietic, întrucât progresul lor social coincidea cu

construcţia statului sovietic. Astfel, problema ţărănească a fost legată la început de problema naţională într-un mod pozitiv: oamenii care se ridicau din rândul ţărănimii în rândurile clasei muncitoare, funcţionarilor sau profesiilor liberale aveau să capete o conştiinţă naţională de cetăţeni sovietici devotaţi. Acum, sub cârmuirea lui Stalin, problema ţărănească era legată de problema naţională într-un sens negativ. Era periculos ca ţăranii ucraineni să ajungă la conştiinţa naţională ucraineană. Alte minorităţi naţionale, mai restrânse, erau şi mai ameninţătoare. Cea mai mare parte a victimelor Ordinului 00447 din Ucraina sovietică au fost ucraineni, dar un număr disproporţionat de mare au fost polonezi. Aici, legătura dintre clasă şi naţiune este, poate, cea mai explicită. Într-un soi de stenografie operaţională, ofiţerii NKVD spuneau: „Cine a fost cândva polonez va fi întotdeauna culac”. 62

*

Teroarea nazistă din 1936 – 1938 s-a desfăşurat pe aceleaşi linii, de obicei prin pedepsirea membrilor unor grupuri sociale definite în plan politic pentru ceea ce erau, nu a unor persoane pentru ceva ce ar fi făcut. Pentru naziţti, cea mai importantă categorie erau „asocialii”, grupuri despre care se considera (şi uneori chiar era adevărat) că se împotrivesc concepţiei naziste despre lume. Aceştia erau homosexualii, nomazii şi persoanele despre care se credea că sunt alcoolice, dependente de droguri sau că nu vor să muncească. Printre ei, se numărau şi Martorii lui Iehova, care respingeau premisele concepţiei naziste despre lume cu o claritate izbitor mai mare decât majoritatea altor creştini germani. Conducerea nazistă îi considera pe aceşti oameni rasial germani, dar corupţi, şi astfel care trebuie să fie corectaţi prin închisoare şi pedepse. Asemenea NKVD-ului sovietic, poliţia germană a efectuat descinderi organizate în districte în anii 1937 şi 1938, încercând să îndeplinească o

cotă numerică pentru anumite secţiuni ale populaţiei. Adesea, depăşeau şi ei aceste cote, în zelul lor de a-şi dovedi loialitatea şi de a-şi impresiona superiorii. Însă rezultatul arestărilor a fost diferit: aproape întotdeauna închisoarea, foarte rar execuţia.63

Represiunea nazistă împotriva acestor grupuri sociale indezirabile necesita crearea unei reţele de lagăre de concentrare germane. Lagărelor de la Dachau şi Lichtenberg, ambele create în 1933, li s-au adăugat Sachsenhausen (1936), Buchenwald (1937) şi Flossenberg (1938). În comparaţie cu Gulagul, aceste cinci lagăre erau destul de modeste. La sfârşitul lui 1938, în vreme ce un milion de cetăţeni sovietici trudeau în lagărele de concentrare sovietice şi în „aşezările speciale", numărul de cetăţeni germani din lagărele de concentrare germane era de circa douăzeci de mii. Dacă ţinem cont de diferenţa dintre cele două numere de cetăţeni, sistemul lagărelor de concentrare sovietice era de circa douăzeci şi cinci de ori mai mare decât cel german din acel moment.64

Teroarea sovietică, în acest moment, se petrecea nu doar la o scară cu mult mai mare; era incomparabil mai ucigătoare. Nimic din Germania lui Hitler nu semăna cu execuţia a aproape patru sute de mii de oameni în optsprezece luni, cum s-a întâmplat în urma Ordinului 00447 din Uniunea Sovietică. În anii 1937 şi 1938, în Germania nazistă au fost condamnate la moarte 267 de persoane, în comparaţie cu 378.326 de condamnări la moarte doar în cadrul „operaţiunii culacilor" din Uniunea Sovietică. În plus, dată fiind diferenţa în privinţa proporţiei populaţiei, riscul unui cetăţean sovietic de a fi executat în „operaţiunea culacilor" a fost de circa şapte sute de ori mai mare decât riscul unui cetăţean german de a fi condamnat la moarte în Germania nazistă pentru orice delict.65

După epurarea conducerii şi afirmarea dominaţiei

asupra instituţiilor-cheie, atât Stalin, cât şi Hitler au efectuat, în anii 1937 şi 1938, purificări sociale. „Operaţiunea culacilor” n-a ţinut însă în întregime de Marea Teroare. Ea poate fi privită, sau cel puţin prezentată, ca luptă de clasă. Dar Uniunea Sovietică, în vreme ce ucidea duşmanii de clasă, ucidea şi duşmanii etnici.

La sfârşitul anilor ’30, regimul naţional-socialist al lui Hitler era bine-cunoscut pentru rasismul şi antisemitismul său. Însă Uniunea Sovietică a lui Stalin a fost cea care a făcut primele campanii de împuşcare a duşmanilor naţionali interni.

CAPITOLUL 3
Teroarea naţională
5

Oamenii care aparţin minorităţilor naţionale „ar trebui să fie puşi în genunchi şi împuşcaţi ca nişte câini turbaţi”. Nu sunt vorbele unui ofiţer SS, ci ale unui cadru de conducere din partidul comunist, în spiritul operaţiunilor împotriva naţionalităţilor conlocuitoare din Marea Teroare a lui Stalin. În 1937 şi 1938, un sfert de milion de cetăţeni sovietici au fost împuşcaţi pe temeiuri esenţialmente etnice. Se presupunea că cincinalele duc Uniunea Sovietică spre înflorirea culturii naţionale în regimul socialist. În realitate, Uniunea Sovietică de la sfârşitul anilor ’30 era ţara unor persecuţii naţionale fără seamăn. Deşi Frontul Popular susţinea că Uniunea Sovietică este patria toleranţei, Stalin a poruncit uciderea în masă a câteva minorităţi naţionale sovietice. Cea mai persecutată minoritate naţională europeană din cea de-a doua jumătate a anilor ’30 nu au fost cei patru sute de mii de evrei germani (cu numărul redus din cauza emigrărilor), ci cei şase sute de mii de polonezi sovietici (cu numărul redus din cauza execuţiilor).1

Stalin a fost un pionier al masacrelor naţionale, iar

polonezii au fost victimele predominante dintre naţionalităţile sovietice. Minoritatea naţională polonă, asemenea culacilor, a trebuit să poarte vina pentru eşecul colectivizării. Justificarea a fost inventată chiar în timpul foametei, în 1933, şi apoi aplicată în perioada Marii Terori din 1937 şi 1938. În 1933, şeful NKVD din Ucraina, Vsevolod Balâtki, prezentase numeroasele decese din pricina foametei ca provocare a unei cabale a spionajului, pe care o numise „Organizaţia Militară Polonă”. După spusele lui Balâtki, această „Organizaţie Militară Polonă” se infiltrase în ramura ucraineană a partidului comunist şi îi sprijinea pe naţionaliştii ucraineni şi polonezi care au sabotat recolta şi apoi au folosit trupurile ucrainenilor care mureau de foame ca propagandă antisovietică. Ea inspirase aşa-zicând o „Organizaţie Militară Ucraineană” naţionalistă, o sosie care acţiona cu aceeaşi cruzime şi era, şi ea, răspunzătoare de foamete.2

Aceasta a fost o invenţie istoriceşte inspirată. N-a existat nicio „Organizaţie Militară Polonă” în anii ’30, nici în Ucraina sovietică, nici altundeva. A existat cândva, în timpul Războiului Polono-Bolşevic din 1919 – 1920, ca grup de recunoaştere al armatei polone. Organizaţia Militară Polonă a fost învinsă de Ceka şi dizolvată în anul 1921. Balâtki cunoştea povestea, deoarece luase parte atunci la deconspirarea şi distrugerea Organizaţiei Militare Polone. În anii ’30, spionii polonezi n-au jucat niciun rol în Ucraina Sovietică. Le-a lipsit capacitatea de a face aceasta chiar şi în 1930 şi 1931, când URSS era mai vulnerabilă ca oricând şi încă mai puteau să conducă activitatea unor agenţi peste graniţă. După ce a fost semnat pactul de neagresiune sovieto-polon, în ianuarie 1932, n-au mai avut intenţia să intervină. După foamete, şi-au pierdut, în general, orice încredere în capacitatea de a înţelege sistemul sovietic, cu atât mai mult de a-l schimba. Spionii polonezi au fost şocaţi când s-a produs înfometarea în masă, şi nu au reuşit

să reacţioneze. Tocmai pentru că în 1933 nu exista vreo ameninţare poloneză reală a reuşit Balâtki să manipuleze în voie simbolurile spionajului polon. Acest lucru era tipic pentru stalinism: era totdeauna mai uşor să exploatezi presupusele acţiuni ale unei „organizaţii” care nu există.3

După cum argumenta Balâtki în vara anului 1933, „Organizaţia Militară Polonă” strecurase în Uniunea Sovietică nenumăraţi agenţi care pretindeau că sunt comunişti fugiţi din calea persecuţiilor din patria lor, Polonia. De fapt, comunismul era marginalizat şi ilegal în Polonia, iar comuniştii polonezi vedeau în Uniunea Sovietică locul firesc în care să se refugieze. Cu toate că, fără îndoială, serviciile de informaţii polone au încercat să recruteze comunişti polonezi, cei mai mulţi dintre adepţii stângii polone care s-au dus în Uniunea Sovietică erau pur şi simplu refugiaţi politici. Arestarea emigranţilor politici polonezi din Uniunea Sovietică a început în iulie 1933. Dramaturgul comunist polonez Witold Wandurski a fost închis în august 1933 şi silit să-şi mărturisească apartenenţa la „Organizaţia Militară Polonă”. După ce această legătură dintre comunismul polon şi spionajul polon a fost consemnată în procesele-verbale ale anchetei, în URSS au fost arestaţi şi alţi comunişti polonezi. În 1933, comunistul polonez Jerzy Sochacki a lăsat un mesaj scris cu propriul sânge înainte de a sări pe fereastră dintr-o închisoare din Moscova şi de a-şi pierde viaţa. „Sunt credincios partidului până în ultima clipă”. 4

„Organizaţia Militară Polonă” a oferit motivaţia pentru a pune în cârca polonezilor eşecurile politicii sovietice. După semnarea declaraţiei de neagresiune germano-polonă, în ianuarie 1934, polonezii au fost învinovăţiţi nu numai de foamete, ci şi de înrăutăţirea poziţiei internaţionale a Uniunii Sovietice. În acea lună, Balâtki a dat vina pe „Organizaţia Militară Polonă” pentru perpetuarea naţionalismului ucrainean. În martie 1934, în

Ucraina sovietică au fost arestaţi aproximativ 10.800 de cetăţeni sovietici de naţionalitate polonă sau germană. În 1935, când nivelul activităţii NKVD a scăzut la nivelul Uniunii Sovietice, în general, a continuat să crească în Ucraina sovietică, vizând în special polonezii sovietici. În februarie şi martie 1935, circa 41.650 de polonezi, germani şi culaci au fost strămutaţi din partea apuseană în partea răsăriteană a Ucrainei. Între iunie şi septembrie 1936, au fost deportaţi din Ucraina în Kazahstan 69.283 de oameni, în marea lor majoritate polonezi sovietici. Diplomaţii polonezi au fost derutaţi de aceste evenimente. Polonia practica o politică echidistantă faţă de Uniunea Sovietică şi de Germania nazistă: acorduri de neagresiune cu amândouă, ahanţe cu niciuna din ele.5

„Organizaţia Militară Polonă”, evocată în timpul foametei din 1933, a fost menţinută ca pură fantezie birocratică în Ucraina sovietică şi apoi a fost adaptată pentru a justifica teroarea împotriva polonezilor în întreaga Uniune Sovietică. Stalin a dat un prim indiciu în decembrie 1934, când a cerut ca polonezul Jerzy Sosnowski să fie scos din NKVD. Sosnowski, care cu mult timp înainte fusese membru al Organizaţiei Militare Polone, a fost racolat de Ceka şi a desfăşurat o activitate rodnică în favoarea sovieticilor mai mult de un deceniu. Parţial datorită faptului că poliţia de stat sovietică fusese fondată de un comunist polonez, Feliks Dzeijiński, mulţi dintre cei mai importanţi ofiţeri ai ei erau polonezi, adesea persoane recrutate în acele zile de început. Ejov, şeful NKVD, se pare că s-a simţit ameninţat de aceşti ofiţeri polonezi veterani; e sigur că era obsedat de polonezi, în general. Fiind înclinat să creadă în comploturi întortocheate puse în scenă de agenţii de spionaj străine, a acordat locul de onoare Poloniei, deoarece polonezii, după părerea sa, „le ştiu pe toate”. Anchetarea lui Sosnowski, care a fost arestat în decembrie 1936, se poate să fi adus

în atenţia lui Ejov istorica Organizaţie Militară Polonă.6

Ejov s-a angajat în campania antipolonă a lui Balâtki din Ucraina sovietică şi apoi a reconceptualizat-o. Când au început la Moscova procesele publice, în 1936, Ejov l-a atras într-o capcană pe subordonatul său Balâtki. În vreme ce comunişti importanţi făceau mărturisiri la Moscova, Balâtki raporta de la Kiev că „Organizaţia Militară Polonă" a fost recreată în Ucraina sovietică. Fără îndoială, el nu voia decât să atragă atenţie şi resurse pentru sine şi pentru aparatul local într-un moment de panică legată de securitate. Şi totuşi, printr-o răsturnare a evenimentelor care trebuie să-l fi surprins pe Balâtki, Ejov a declarat că „Organizaţia Militară Polonă" este un pericol chiar *mai mare* decât susţinea Balâtki. Chestiunea nu era de competenţa NVKD din Kiev, ci de competenţa organizaţiei centrale din Moscova. Balâtki, care inventase complotul „Organizaţiei Militare Polone", a pierdut astfel controlul poveştii. Curând, a fost obţinută o mărturisire de la comunistul polonez Tomasz Dbal, care a pretins că fusese la conducerea „Organizaţiei Militare Polone" pe întreaga Uniune Sovietică.7

Ca urmare a iniţiativei lui Ejov, „Organizaţia Militară Polonă" şi-a pierdut originile istorice şi regionale şi a devenit pur şi simplu o ameninţare la adresa Uniunii Sovietice ca atare. Pe 16 ianuarie 1937, Ejov şi-a prezentat în faţa lui Stalin teoria despre o mare conspiraţie polonă, şi apoi, cu aprobarea lui Stalin, a prezentat-o la o plenară a comitetului central. În martie, Ejov a epurat NKVD de ofiţerii polonezi. Cu toate că Balâtki nu era de naţionalitate polonă, ci ucraineană, acum s-a pomenit într-o situaţie foarte proastă. Dacă „Organizaţia Militară Polonă" era atât de importantă, întreba Ejov, de ce Balâtki n-a fost mai vigilent? Şi astfel, Balâtki, cel care crease spectrul „Organizaţiei Militare Polone", a devenit o victimă a propriei creaţii. În mai, i-a cedat locul fostului său adjunct,

Israel Leplevski – ofiţerul NKVD care a desfăşurat atât de energic „operaţiunea culacilor” în Ucraina sovietică. Pe 7 iulie, Balâtki a fost arestat, sub învinuirea de spionaj în slujba Poloniei; după o săptămână, numele său a fost şters de pe stadionul pe care juca Dinamo Kiev – şi a fost înlocuit cu al lui Ejov. Balâtki a fost executat în luna noiembrie a aceluiaşi an.8

În iunie 1937, când Ejov a vorbit despre „Centrul Centrelor” ca să explice „operaţiunea culacilor” şi continuarea proceselor publice, a anunţat şi ameninţarea la fel de iluzorie a „Organizaţiei Militare Polone”. Se presupunea că cele două sunt legate între ele. Asemenea justificării pentru „operaţiunea culacilor”, justificarea pentru „operaţiunea polonezilor” permitea rescrierea întregii istorii sovietice, astfel încât răspunderea pentru toate problemele politice să poată fi pusă în cârca duşmanilor, iar acei duşmani să poată fi definiţi cu exactitate. În varianta lui Ejov, „Organizaţia Militară Polonă” era activă în Uniunea Sovietică încă de la început, şi penetrase nu numai partidul comunist, ci şi Armata Roşie şi NKVD. Fusese invizibilă (argumenta Ejov în continuare) tocmai din cauza faptului că era atât de puternică; avea plasaţi în locuri înalte agenţi capabili să se mascheze pe ei şi acţiunile lor.9

Pe 11 august 1937, Ejov a dat Ordinul 00485, prin care împuternicea NKVD să efectueze „lichidarea totală a reţelelor de spioni ai Organizaţiei Militare Polone”. Cu toate că a fost dat curând după începutul „operaţiunii culacilor”, Ordinul 00485 practic radicaliza teroarea. Spre deosebire de Ordinul 00447, viza categorii familiare de duşmani care puteau fi definite, cel puţin teoretic, pe baza clasei, Ordinul 00485 părea să trateze un grup naţional ca duşman al statului. Desigur, şi Ordinul despre culaci specifica delincvenţii şi se aplică mai multor feluri de naţionalişti şi de inamici politici. Acolo însă exista cel puţin

o aureolă şovăielnică de analiză de clasă. Culacii, ca grup, puteau cel puţin să fie descrişi în termeni marxişti. Duşmănia minorităţilor naţionale din Uniunea Sovietică faţă de proiectul sovietic era altceva. Părea să fie o abandonare a premisei socialiste fundamentale a înfrăţirii între popoare.10

Influenţa sovietică asupra lumii în aceşti ani ai Frontului Popular depindea de o imagine a toleranţei. Principala pretenţie a Moscovei la superioritatea morală, într-o Europă în care fascismul şi naţional-socialismul erau în creştere, şi pentru sudiştii americani, care veneau dintr-o ţară a discriminării rasiale şi a linşării negrilor, se baza pe calitatea de stat multicultural cu acţiune pozitivă. De exemplu, în popularul film sovietic *Circul* din 1936, eroina era o artistă americană care, după ce a născut un copil negru, s-a adăpostit de rasism în Uniunea Sovietică.11

Internaţionalismul nu era ipocrizie, iar uciderea pe criterii etnice a fost un şoc pentru sistemul sovietic. NKVD era alcătuit din multe naţionalităţi şi reprezenta un soi de internaţionalism. În 1936, când au început procesele publice, treptele superioare ale NKVD erau dominate de oameni care se trăgeau din rândurile minorităţilor naţionale sovietice, cu precădere evrei. Circa patruzeci şi cinci la sută dintre ofiţerii superiori ai NKVD aveau pe cartea de identitate naţionalitatea evreiască, asemenea a peste jumătate dintre generalii NKVD. în climatul acelei vremi, evreii poate că aveau mai multe motive decât alţii să se împotrivească politicilor de exterminare etnică. Ejov, poate că în scopul de a contracara instinctul internaţionalist (sau de conservare) al ofiţerilor săi, a trimis o circulară specială, în care îi asigura că sarcina lor este să pedepsească spionajul, nu apartenenţa la o anumită etnie: „Despre activitatea de rebeliune fascistă, de sabotaj, defetistă şi teroristă a serviciilor de spionaj polone în URSS a în cele treizeci de pagini este prezentată teoria

pe care Ejov o prezentase deja comitetului central şi lui Stalin: Organizaţia Militară Polonă este legată de alte „centre” de spionaj şi a penetrat toate instituţiile-cheie sovietice.12

Chiar dacă ideea unei penetrări profunde a instituţiilor sovietice de către polonezi i-a convins pe Ejov şi pe Stalin, ea nu putea sluji drept bază de dovezi pentru arestările individuale. Pur şi simplu, nu exista nimic care să arate a complot imens polonez în Uniunea Sovietică. Ofiţerii NKVD nu prea aveau piste pe care să le urmeze. Oricât ar fi fost de mare naivitatea, legăturile dintre statul polon şi evenimentele din Uniunea Sovietică aveau să fie greu de dovedit. Era limpede că grupurile cele mai vizibile de cetăţeni polonezi, diplomaţii şi comuniştii, sunt inadecvate pentru o acţiune de ucidere în masă. Epoca de aur a spionajului polon în Uniunea Sovietică era de mult apusă, şi NKVD ştia ce era de ştiut despre ceea ce încercaseră polonezii să facă la sfârşitul anilor ’20 şi la începutul anilor ’30. Desigur, diplomaţii polonezi încă mai încercau să adune informaţii. Dar erau protejaţi de imunitatea diplomatică, nu erau prea numeroşi, şi erau deja sub supraveghere continuă. Cei mai mulţi dintre ei aflaseră până în 1937 că e bine să nu contacteze cetăţeni sovietici, pentru că le-ar primejdui viaţa – acestea erau vremuri în care ei înşişi primiseră instrucţiuni cum să se comporte dacă sunt arestaţi. Ejov i-a spus lui Stalin că emigranţii politici polonezi sunt importanţi „furnizori de spioni şi de elemente provocatoare în URSS”. În multe cazuri, comunişti de frunte polonezi erau deja în Uniunea Sovietică, şi uneori erau deja morţi. Cam şaizeci şi nouă dintre cei o sută de membri ai comitetului central al partidului polon au fost executaţi în URSS. Cea mai mare parte dintre ceilalţi erau după gratii în Polonia, aşa încât nu puteau fi executaţi. Şi, în orice caz, aceste cifre erau mult prea mici.13

Tocmai din cauză că nu exista niciun complot polon, ofiţerii NKVD nu aveau de ales, trebuiau să-i persecute pe polonezii sovietici şi pe alţi cetăţeni sovietici asociaţi cu Polonia, cu cultura polonă sau cu religia romano-catolică. În practică, a prevalat rapid caracterul etnic polon al operaţiunii, aşa cum, probabil, trebuia să se întâmple încă de la început. Scrisoarea lui Ejov a autorizat arestarea elementelor naţionaliste şi a membrilor „Organizaţiei Militare Polone" *care încă nu fuseseră descoperiţi*. Aceste categorii erau atât de vagi, încât ofiţerii NKVD le puteau aplica aproape oricărei persoane de origine polonă sau care avea vreo legătură cu Polonia. Trebuia ca ofiţerii NKVD care doreau să-şi arate râvna cuvenită în efectuarea operaţiunii să folosească un limbaj destul de vag în privinţa acuzaţiilor împotriva arestaţilor individuali. Acţiunile precedente împotriva polonezilor efectuate de Balâtki creaseră o rezervă de suspecţi suficientă pentru câteva epurări, însă acum era departe de a fi suficientă. Trebuia ca ofiţerii NKVD locali să ia iniţiativa – nu scociorând prin dosare, ca în „operaţiunea culacilor", ci creând o nouă pistă de documente care să fie urmată. Unul dintre şefii NKVD de la Moscova a înţeles esenţa ordinului: organizaţia sa trebuia să „distrugă cu totul polonezii". Ofiţerii lui au căutat în cartea de telefon numele polone.14

Trebuia ca cetăţenii sovietici se se „demaşte" ei înşişi ca agenţi polonezi. Întrucât trebuia ca grupurile şi scenariile aşa-zisului complot polon să răsară din nimic, tortura a jucat un rol important în anchete. Pe lângă metoda tradiţională a „benzii rulante" şi metoda „statului în picioare", mulţi polonezi sovietici au fost supuşi unei forme de tortură colectivă numită „metoda conferinţei". După ce erau strânşi mulţi suspecţi polonezi într-un loc, cum ar fi beciul unei clădiri publice dintr-un oraş sau sat din Ucraina sovietică sau Bielorusia sovietică, un miliţian îl tortura pe unul dintre ei în faţa celorlalţi. După ce victima

mărturisea, ceilalţi erau îndemnaţi să evite astfel de suferinţe, mărturisind la rândul lor. Dacă voiau să scape de durere şi de vătămare, trebuiau nu numai să se implice pe sine, ci să-i implice şi pe alţii. În această situaţie, fiecare persoană era stimulată să mărturisească în cel mai scurt timp posibil: era limpede că în cele din urmă oricum aveau să fie implicaţi cu toţii, iar dacă mărturiseau rapid puteau măcar să scape cu trupul nevătămat. În acest fel, mărturiile care implicau un grup întreg puteau fi adunate foarte repede.15

Procedurile juridice se deosebeau întrucâtva de cele din „operaţiunea culacilor", dar nu erau mai puţin sumare. În „operaţiunea polonezilor", ofiţerul anchetator scria un scurt raport despre fiecare dintre arestaţi, descriind presupusul delict – de obicei sabotaj, terorism sau spionaj –, şi recomanda una dintre cele două sentinţe, moarte sau Gulag. O dată la zece zile, trimitea toate rapoartele şefului NKVD regional şi unui procuror. Spre deosebire de „troicile" din „operaţiunea culacilor", această comisie, formată din două persoane („dvoică"), nu îi putea condamna ea însăşi pe arestaţi, ci trebuia să ceară aprobarea autorităţii superioare. Ea aduna rapoartele într-un volum, nota sentinţa recomandată pentru fiecare caz şi le trimitea la Moscova. În principiu, volumele erau trecute în revistă de o „dvoică" centrală: Ejov în rolul comisarului securităţii de stat şi Andrei Vîşinski în rolul procurorului. De fapt, Ejov şi Vîşinski nu făceau decât să parafeze volumele, după ce fuseseră trecute în revistă rapid de subordonaţii lor. Într-o singură zi, puteau să finalizeze două mii de condamnări la moarte. „Metoda volumului" dădea aparenţa unei examinări oficiale de către cele mai înalte autorităţi sovietice. În realitate, soarta fiecărei victime era hotărâtă de ofiţerul anchetator şi apoi confirmată în mod mai mult sau mai puţin automat.16

Biografiile au devenit condamnări la moarte, dat fiind

că ataşamentul faţă de cultura polonă sau de credinţa romano-catolică a devenit dovada participării la spionajul internaţional. Oamenii erau condamnaţi pentru delicte care păreau să fie dintre cele mai mărunte: zece ani în Gulag pentru că au un rozariu, moarte pentru că nu au produs destul zahăr. Amănunte ale vieţii de zi cu zi erau suficiente pentru a genera un raport, intrarea într-un volum, o semnătură, un verdict, o împuşcătură, un cadavru. După douăzeci de zile, sau două cicluri de volume, Ejov i-a raportat lui Stalin că au fost făcute 23.216 arestări în „operaţiunea polonezilor”. Stalin şi-a arătat încântarea: „Foarte bine! Săpaţi mai departe şi curăţaţi gunoiul ăsta polonez. Eliminaţi-l, în interesul Uniunii Sovietice”. 17

În primele faze ale „operaţiunii polonezilor”, multe dintre arestări s-au făcut la Leningrad, unde NKVD avea un sediu mare şi unde trăiau mii de polonezi, care erau uşor de găsit. Oraşul fusese un loc tradiţional de aşezare a polonezilor încă din vremea Imperiului Rus.

Viaţa Janinei Juriewicz, pe atunci o fetişcană poloneză care trăia la Leningrad, a fost afectată de aceste arestări de la început. Era cea mai mică dintre trei surori şi era foarte legată de sora cea mare, Maria. Maria s-a îndrăgostit de un tânăr pe nume Stanisław Wyganowski, şi ieşeau la plimbare în trei, cu micuţa Janina pe post de „escortă”. Maria şi Stanisław s-au căsătorit în 1936 şi erau o pereche fericită. Când Maria a fost arestată, în august 1937, soţul ei a părut să ştie despre ce este vorba: „O să mă-ntâlnesc cu ea”, a spus, „în pământ”. S-a dus la autorităţi să se intereseze de soarta ei şi a fost arestat şi el. În septembrie, NKVD a percheziţionat casa familiei Juriewicz, a confiscat toate cărţile în limba polonă şi a arestat-o pe cealaltă soră, Elzbieta. Ea, Maria şi Stanisław au fost executaţi toţi trei cu un glonţ în ceafa şi au fost îngropaţi anonim, în gropi comune. Când mama Janinei s-a

interesat de ei la poliţie i s-a spus minciuna tipică: fiicele şi ginerele ei au fost condamnaţi la „zece ani, fără drept la corespondenţă”. Întrucât aceasta era altă sentinţă posibilă, oamenii credeau şi sperau. Mulţi dintre ei au continuat să creadă decenii întregi.18

Oameni ca membrii familiei Juriewicz, care n-aveau nimic a face cu spionajul polon, erau „gunoiul” la care se referea Stalin. Familia lui Jerzy Makowski, un student din Leningrad, a avut aceeaşi soartă. El şi fraţii săi erau ambiţioşi, voiau să-şi facă o carieră în Uniunea Sovietică şi să împlinească visul răposatului lor tată, care dorea ca ei să aibă o meserie. Jerzy, mezinul, voia să devină constructor de vapoare. Studia în fiecare zi împreună cu fratele cel mare, Stanisław. Într-o dimineaţă, cei doi au fost treziţi de oamenii NKVD care veniseră să-l aresteze pe Stanisław. Acesta, cu toate că se străduia să-şi liniştească fratele mai mic, era atât de speriat, încât nu izbutea să-şi lege şireturile pantofilor. Atunci l-a văzut Jerzy pe fratele său pentru ultima oară. Peste două zile a fost arestat şi celălalt frate, Wladistaw. Stanisław şi Wladistaw Makowski au fost executaţi, doi dintre cei 6.597 de cetăţeni sovietici împuşcaţi în regiunea Leningrad în „operaţiunea polonezilor”. Mamei lor i s-a spus minciuna uzuală: că fiii i-au fost trimişi în Gulag fără drept la corespondenţă. Cel de-al treilea frate, Eugeniusz, care voia să fie cântăreţ, a trebuit să se angajeze la o fabrică, pentru a-şi ajuta familia. S-a îmbolnăvit de tuberculoză şi a murit.19

Poeta rusă Anna Ahmatova, care trăia pe atunci la Leningrad, şi-a pierdut fiul în Gulag în timpul Terorii. A evocat o „Rusie nevinovată”, care se zvârcolea „sub cizmele însângerate ale călăilor, sub roţile dubelor”. Rusia nevinovată era o ţară multinaţională, Leningradul era un oraş cosmopolit, iar minorităţile naţionale din el erau oamenii cei mai expuşi riscului. În anii 1937 şi 1938, în oraşul Leningrad riscul ca un polonez să fie arestat era de

treizeci şi patru de ori mai mare decât în cazul concetăţenilor săi sovietici. În cazul unui polonez din Leningrad, după arestare exista o mare probabilitate să fie împuşcat: optzeci şi nouă la sută dintre cei condamnaţi în cadrul „operaţiunii polonezilor” în acest oraş au fost executaţi, de obicei în răstimp de zece zile de la arestare. Situaţia era doar întrucâtva mai gravă decât a polonezilor din alte părţi: în medie, pe tot teritoriul Uniunii Sovietice şaptezeci şi opt la sută dintre cei arestaţi în „operaţiunea polonezilor” au fost executaţi. Restul, desigur, nu au fost eliberaţi: cei mai mulţi dintre ei au primit sentinţe de opt până la zece ani în Gulag.20

În acea vreme, leningrădenii şi polonezii nu aveau idee de aceste proporţii. Nu cunoşteau decât frica de bătăile în uşă în zori şi de vederea dubei: lumea îi zicea „Maria cea neagră”, sau „ucigaşul sufletului”, iar polonezii îi ziceau „corbul cel negru” (*nevermore*). După cum îşi amintea un polonez, oamenii se duceau în fiecare noapte la culcare fără să ştie dacă vor fi treziţi de soare ori de „corbul cel negru”. Industrializarea şi colectivizarea îi împrăştiaseră pe polonezi pe tot cuprinsul uriaşei ţări. Acum, pur şi simplu dispăreau din fabrici, cazărmi sau locuinţe. Să luăm un mic exemplu, din câteva mii: într-o casă modestă din lemn aflată în Kunţevo, în apropiere de Moscova, spre apus, locuiau câţiva lucrători foarte iscusiţi, printre care un mecanic polonez şi un metalurgist polonez. Cei doi au fost arestaţi pe 18 ianuarie 1938 şi, respectiv, 2 februarie 1938 şi au fost împuşcaţi. Evghenia Babuşkina, cea de-a treia victimă a „operaţiunii polonezilor” din Kunţevo, nici măcar nu era poloneză. Era specialistă cu mari perspective în chimia organică şi, aparent, loială. Însă mama ei lucrase cândva pentru nişte diplomaţi polonezi, aşa că a fost împuşcată şi Evghenia.21

Cei mai mulţi dintre polonezii sovietici nu locuiau în oraşe din Rusia sovietică, aşa cum erau Leningrad sau

Kunţevo, ci în Bielorusia sovietică şi Ucraina sovietică, teritorii pe care polonezii locuiau de sute de ani. Aceste regiuni făcuseră parte din vechea Uniune Statală Polono-Lituaniană din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea: în secolul al XIX-lea, când aceste teritorii erau regiuni apusene ale Imperiului

Rus, polonezii au pierdut mult din statutul lor şi, în multe cazuri, au început să fie asimilaţi de populaţiile bieloruse şi ucrainene înconjurătoare. Uneori, asimilarea a fost însă în direcţia opusă, când vorbitorii de bielorusă sau ucraineană care priveau polona ca limbă a civilizaţiei se prezentau drept polonezi. Politica iniţială sovietică din anii ’20 privitoare la minorităţi încercase să facă, din aceşti oameni, polonezi de-a binelea, învăţându-i limba polonă literară în şcoli cu predare în limba polonă. Acum, în vremea Marii Terori, politica sovietică îi deosebea din nou pe aceşti oameni, dar în mod negativ, condamnându-i la moarte sau la Gulag. La fel cu persecutarea din acea vreme a evreilor din Germania nazistă, vizarea unui individ pe motive etnice nu însemna că în realitate acea persoană se identifica puternic cu naţiunea respectivă.22

În Bielorusia sovietică, Teroarea a coincis cu epurarea masivă a conducerii de partid din Minsk, de care s-a ocupat comandantul NKVD Boris Berman. El i-a acuzat pe comuniştii bieloruşi de acolo că abuzează de politicile sovietice de acţiune pozitivă şi instigă la naţionalism bielorus. Mai târziu decât în Ucraina, dar cam cu aceleaşi raţionamente, NKVD a susţinut că „Organizaţia Militară Polonă” este creierul din spatele presupusei trădări bieloruse. Cetăţenii sovietici din Bielorusia au fost acuzaţi că simt „fascişti naţionalişti bieloruşi”, „spioni polonezi”, sau amândouă. Dat fiind că teritoriul bielorus, asemenea celui ucrainean, era împărţit între Uniunea Sovietică şi Polonia, aceste argumente erau uşor de pus pe tapet. Interesul faţă de cultura bielorusă sau ucraineană ca atare

implica atenţie acordată lucrurilor care se petreceau de cealaltă parte a graniţei. Masacrele din Bielorusia sovietică au inclus anihilarea deliberată a reprezentanţilor educaţi ai culturii naţionale bieloruse. Aşa cum a spus mai târziu unul dintre colegii lui Berman, acesta „a distrus floarea intelectualilor bieloruşi” Nu mai puţin de 218 dintre cei mai mari scriitori ai ţării au fost omorâţi. Berman le-a spus subordonaţilor săi că de îndeplinirea rapidă a Ordinului 00485 atârnă slujba lor: „viteza şi calitatea muncii de descoperire şi arestare a spionilor polonezi va fi principalul considerent pentru evaluarea fiecărui conducător”.23

Berman şi oamenii săi au profitat de avantajul economiilor de scară*, ucigând într-unul dintre cele mai mari locuri de masacre din Uniunea Sovietică. Execuţiile au avut loc în Pădurea Kurapati.

Metaforă lugubră: scăderea „preţului unitar” prin sporirea cantităţii de „produs” (n.ed.).

aflată la doisprezece kilometri nord de Minsk. Pădurea era faimoasă pentru florile ei albe – *kurasliepî* în limba bielorusă literară, *kurapati* în dialectul local. „Corbii cei negri” treceau zi şi noapte printre florile albe, atât de mulţi, încât au bătătorit poteca din pietriş, prefăcând-o în ceea ce localnicii numeau „calea morţii”. În pădure, au fost tăiaţi pinii de pe cincisprezece hectare şi au fost săpate sute de gropi comune. După ce treceau de porţi, cetăţenii sovietici condamnaţi erau escortaţi de doi oameni până la marginea unei gropi. Erau împuşcaţi pe la spate şi împinşi în groapă. Când cartuşele s-au împuţinat, NKVD-iştii şi-au silit victimele să stea cu capetele lipite, aşa încât să poată fi tras un singur glonţ prin mai multe ţeste. Trupurile erau puse unul peste altul şi acoperite cu nisip.24

Dintre cei 19.931 de oameni arestaţi în republica bielorusă în „operaţiunea polonezilor”, 17.772 au fost condamnaţi la moarte. Unii dintre ei erau bieloruşi, iar alţii

erau evrei. Dar cei mai mulţi erau polonezi, care fuseseră ţinta arestărilor din Bielorusia şi în „operaţiunea culacilor”, ca şi în alte epurări. Cu totul, în urma execuţiilor şi condamnărilor la moarte, numărul polonezilor din Bielorusia sovietică a scăzut în perioada Marii Terori cu peste şaizeci de mii.25

„Operaţiunea polonezilor” a fost foarte amplă în Ucraina sovietică, în care locuiau cam şaptezeci la sută dintre cei şase sute de mii de polonezi din Uniunea Sovietică. În Ucraina sovietică, au fost arestaţi în timpul „operaţiunii polonezilor” 55.928 de oameni, dintre care 47.327 au fost împuşcaţi. În anii 1937 şi 1938, în cazul polonezilor riscul de a fi arestaţi era de douăsprezece ori mai mare decât la restul populaţiei ucrainene sovietice. Ucraina sovietică a fost locul în care foametea a generat teoria „Organizaţiei Militare Polone”, aici i-a persecutat Balâtki pe polonezi ani la rând şi aici fostul său adjunct, Israel Leplevski, a trebuit să-şi dovedească vigilenţa după ce fostul său şef a fost scos de pe scenă. Asta nu i-a priit prea mult lui Leplevski: în aprilie 1938, fost arestat şi el şi a fost executat înainte chiar de încheierea „operaţiunii polonezilor” din Ucraina. (Succesorul său, A.I. Uspenski, a avut destulă minte ca să se facă nevăzut în septembrie 1938, dar, în cele din urmă, a fost găsit şi executat.) 26

Unul dintre adjuncţii lui Leplevski, Lev Raihman, a creat categorii de arestare aplicabile numeroasei populaţii polone din Ucraina sovietică. Este interesant că unul dintre grupurile suspecte a fost cel al agenţilor de poliţie sovietici care lucrau printre polonezii sovietici.

Aceasta a readus în prim-plan dilema vigilenţei cu care s-au confruntat Balâtki, Leplevski şi, în general, ofiţerii NKVD. După ce s-a „stabilit” că „Organizaţia Militară Polonă” este şi a fost peste tot în Ucraina sovietică şi este puternică în întreaga Uniune Sovietică, NKVD putea să susţină că agenţii de poliţie şi informatorii nu

dovediseră mai înainte destulă vigilenţă. Chiar dacă mulţi dintre aceşti agenţi de poliţie erau polonezi, unii erau ucraineni, evrei sau ruşi.27

Jadwiga Moszynska a căzut în această capcană. Era jurnalistă la un ziar de limbă polonă şi a dat informaţii poliţiei despre colegii săi. Când colegii au fost arestaţi şi acuzaţi că sunt spioni polonezi, ea a ajuns într-o poziţie critică. De ce nu le spusese autorităţilor că întreaga comunitate polonă era un cuibar de agenţi străini? Czesława Angielczyk, ofiţer NKVD de origine iudeo-polonă care dădea informaţii despre profesorii de limba polonă, a avut aceeaşi soartă. Când „operaţiunea polonezilor" era în plină desfăşurare, iar profesorii erau arestaţi pe capete, şi ea s-a confruntat cu acuzaţia că nu-şi făcuse treaba cu destulă sârguinţă. Amândouă au fost executate şi îngropate la Bâkivnia, un teren uriaş plin de gropi comune din partea de nord-vest a Kievului. Acolo au fost executaţi în vremea Marii Terori cel puţin zece mii de cetăţeni sovietici.28

În zona rurală a Ucrainei, „operaţiunea polonezilor" a fost şi mai arbitrară şi feroce decât la Kiev şi în celelalte oraşe. „Corbul cel negru zbura", după cum îşi aminteau polonezii care au supravieţuit, dintr-un oraş în altul şi din sat în sat, aducând jalea în casele polonezilor. NKVD aducea în oraşe echipe, în speranţa de a îndeplini în câteva săptămâni, sau chiar zile, acţiunea de arestare şi de executare a polonezilor. La Jmerinka, important nod de cale ferată, NKVD şi-a făcut apariţia în martie 1938, a adunat sute de polonezi şi i-a torturat ca să obţină mărturisiri. La Polonne, „dvoica" alcătuită din şeful NKVD şi procuror a rechiziţionat clădirea pângărită a bisericii romano-catolice. Polonezii din Polonne şi din satele din jur au fost arestaţi şi închişi în subsolul bisericii. În biserica din Polonne au fost ucişi 168 de oameni.29

În cele mai mici aşezări, era greu să vezi chiar şi cele

mai vagi forme de justiţie. Trupele NKVD se iveau pe neaşteptate, cu instrucţiunile să aresteze şi să execute un anumit număr de oameni. Porneau de la presupunerea că întregul sat, colhoz sau fabrică sunt vinovate, încercuiau noaptea locul şi apoi îi torturau pe bărbaţi până ce obţineau rezultatele care le trebuiau. Apoi, duceau la îndeplinire execuţiile şi plecau. În multe astfel de cazuri, victimele muriseră demult până să fie adunate volumele cu cazurile lor şi trimise la Moscova. În zona rurală, trupele NKVD erau escadroane ale morţii. La Chemiivka, NKVD a aşteptat până pe 25 decembrie 1937 (Crăciunul polonezilor romano-catolici, nu al ucrainenilor ortodocşi) şi i-a arestat pe toţi cei care s-au dus la biserică. Arestaţii au dispărut, pur şi simplu, aşa cum îşi amintea o femeie de acolo: „Ca o piatră în apă”. 30

Cei arestaţi au fost, aproape toţi, bărbaţi, iar arestarea le-a lăsat familiile în deznădejde. Zeferyna Koszewicz şi-a văzut pentru ultima oară tatăl când a fost arestat la fabrica la care lucra şi a fost dus la Polonne, la interogatoriu. Ultimele lui cuvinte către ea au fost: „Să asculţi de mama!” Cele mai multe dintre mame erau însă neputincioase. În zona rurală ucraineană, ca peste tot în Uniunea Sovietică, femeile urmau ritualul drumului zilnic la închisoare cu mâncare şi rufărie curată. Gardienii le dădeau, în schimb, rufăria murdară. Întrucât ea era singurul semn că soţul mai trăia, era primită cu bucurie. Uneori, cineva izbutea să strecoare un mesaj, cum a făcut un soţ care l-a ascuns între rufele date soţiei: „Sufăr, şi simt nevinovat!” într-o zi, rufăria avea să fie mânjită de sânge. Şi într-o zi nu mai avea să fie rufărie, şi nu mai avea să fie un soţ.31

În octombrie şi noiembrie 1937, înainte ca lagărele şi „aşezările speciale” să fie pline, după împuşcarea soţilor soţiile au fost exilate în Kazahstan. În acele săptămâni, agenţii NKVD răpeau adesea copii în vârstă de peste zece

ani şi îi duceau în orfelinate. În acest fel, era sigur că nu vor fi crescuţi ca polonezi. Începând cu decembrie 1937, când n-a mai fost loc în Gulag, în general femeile n-au mai fost exilate, ci lăsate singure cu copiii lor. De exemplu, Ludwik Piwiński a fost arestat pe când soţia îi năştea al treilea fiu. Nu a putut să-i spună care i-a fost sentinţa, pentru că nu i s-a dat voie să o vadă şi pentru că el însuşi nu a aflat decât în tren: zece ani de tăiat copaci în Siberia. El a fost unul dintre norocoşi, unul dintre destul de puţinii polonezi care au fost arestaţi, dar au supravieţuit. Cleanora Paszkiewicz a fost martoră la arestarea tatălui ei, pe 19 decembrie 1937, şi apoi şi-a văzut mama născând, în ziua de Crăciun.32

Cea mai sălbatică „operaţiune a polonezilor” a fost în Ucraina sovietică, tocmai în ţinuturile în care politicile de înfometare deliberată uciseseră milioane cu doar câţiva ani înainte. Unele familii poloneze care s-au împuţinat în vremea Terorii din Ucraina sovietică fuseseră

deja lovite crunt de foamete. De exemplu, în 1933 Hanna Sobolewska a văzut cum mor de foame tatăl şi cinci fraţi. Fratele ei mai mic, Jozef, era băiatul care, înainte de a muri de foame, zicea: „Acum o să trăim!” în 1938, „corbul cel negru” i-a luat singurul frate care mai trăia, precum şi soţul. Aşa cum îşi amintea ea Teroarea în satele poloneze din Ucraina: „Copiii plâng, femeile rămân”. 33

În septembrie 1938, procedurile din „operaţiunea polonezilor” au ajuns să semene cu cele din „operaţiunea

culacilor”, întrucât NKVD a fost împuternicit să condamne, să ucidă şi să deporteze fără aviz oficial. „Metoda volumelor”, aşa simplă cum era, devenise prea greoaie. Chiar dacă volumele nu aveau parte la Moscova decât de cea mai rapidă trecere în revistă, tot ajungeau mai repede decât puteau fi prelucrate. Până în septembrie 1938, se adunaseră peste o sută de mii de cazuri care aşteptau să se ocupe cineva de ele. Ca urmare, au fost create „troici speciale” care să citească volumele la nivel local. Ele erau formate dintr-un cadru local de conducere a partidului, un şef NKVD local şi un procuror; adesea, erau aceiaşi oameni din „operaţiunea culacilor”. Sarcina lor era acum să treacă în revistă volumele acumulate din districtele lor şi să dea sentinţe în toate cazurile. Dat fiind că de obicei noile „troici” erau doar vechile „dvoici” plus un membru al partidului comunist, ele nu făceau altceva decât să-şi aprobe propriile recomandări.34

În ritmul de examinare a câteva sute de cazuri zilnic şi trecând în aproximativ şase săptămâni prin tot materialul acumulat, „troicile speciale” au condamnat la moarte circa 72.000 de oameni. În zona rurală ucraineană, „troicile” acţionau acum aşa cum făcuseră în „operaţiunea culacilor”, condamnând şi omorând oamenii la grămadă şi în mare grabă. În regiunea Jitomir, în partea apuseană îndepărtată a Ucrainei sovietice, în apropierea Poloniei, o „troică” a condamnat la moarte 100 de oameni pe 22 septembrie 1938, a doua zi încă 138, iar apoi alţi 408 pe 28 septembrie.35

„Operaţiunea polonezilor” a fost, din unele puncte de vedere, cel mai sângeros capitol al Marii Terori din Uniunea Sovietică. Nu a fost cea mai mare operaţiune, dar a fost pe locul doi, după cea a culacilor. Nu a fost acţiunea cu cel mai mare procent de execuţii din rândurile celor arestaţi, dar a fost foarte aproape, iar acţiunile comparabile soldate cu moartea au fost la o scară mult mai

mică.

Dintre cei 143.810 oameni arestaţi sub acuzaţia de spionaj în favoarea Poloniei, au fost executaţi 111.091. Nu toţi erau polonezi, dar cei mai mulţi dintre ei erau. Polonezi au fost vizaţi în mod disproporţionat şi în timpul „operaţiunii culacilor", mai ales în Ucraina sovietică. Dacă ţinem cont de numărul morţilor, de procentajul condamnărilor la moarte dintre cei arestaţi şi de riscul de a fi arestat, etnia poloneză a suferit în timpul Marii Terori mai mult decât orice alt grup din Uniunea Sovietică. Conform unei estimări modeste, în 1937 şi 1938 au fost executaţi aproximativ optzeci şi cinci de mii de polonezi, ceea ce înseamnă că o optime dintre cei 681.692 de oameni ucişi în timpul Marii Terori au fost polonezi. Este un procent uimitor de mare, dat fiind că polonezii erau o minoritate redusă numeric din Uniunea Sovietică, sub O, 4% din totalul populaţiei. În timpul Marii Terori, polonezii sovietici riscau de patruzeci de ori mai mult să moară decât cetăţenii sovietici în general.36

„Operaţiunea polonezilor" a slujit drept model pentru o serie de alte acţiuni împotriva naţionalităţilor conlocuitoare. Toate vizau naţionalităţi care aveau diasporă, „naţionalităţi duşmane" conform noii terminologii staliniste, grupuri care aveau legături reale sau imaginare cu un stat străin. În „operaţiunea letonilor", au fost împuşcaţi 16.573 de oameni, presupuşi spioni ai Letoniei. Alţi 7.998 de cetăţeni sovietici au fost executaţi ca spioni ai Estoniei, iar 9.078 ca spioni ai Finlandei. Cu totul, în operaţiunile împotriva naţionalităţilor conlocuitoare, inclusiv polonezii, au fost ucişi 247.157 de oameni. Aceste operaţiuni au fost îndreptate împotriva unor grupuri naţionale care, luate laolaltă, reprezentau doar 1, 6 procente din populaţia sovietică; au reprezentat nu mai puţin de treizeci şi şase de procente dintre victimele Marii Terori. Prin urmare, în timpul Marii Terori

minorităţile naţionale vizate riscau să fie ucise cu un procent de peste douăzeci de ori mai mare decât cetăţenii sovietici obişnuiţi. De asemenea, la cei arestaţi în timpul acţiunilor împotriva naţionalităţilor conlocuitoare probabilitatea de a muri era foarte mare: în „operaţiunea polonezilor”, probabilitatea de a fi executat era de şaptezeci şi opt la sută, iar în totalul operaţiunilor împotriva naţionalităţilor conlocuitoare cifra era de şaptezeci şi patru la sută. În vreme ce în cazul unui cetăţean sovietic arestat în „operaţiunea culacilor” probabilitatea de a fi trimis în Gulag era la fel de mare, în cazul unui cetăţean sovietic arestat într-o operaţiune împotriva naţionalităţilor conlocuitoare probabilitatea de a fi împuşcat era de trei din patru. Acesta a fost, poate, mai degrabă un accident legat de succesiunea temporală a evenimentelor decât semnul unei intenţii neobişnuit de ucigaşe: grosul arestărilor în „operaţiunea culacilor” s-a petrecut înainte de grosul arestărilor din operaţiunile împotriva naţionalităţilor conlocuitoare. În general, cu cât arestarea cuiva a avut loc mai târziu în perioada Marii Terori, cu atât era mai mare probabilitatea împuşcării lui, din simplul motiv că în Gulag nu mai era loc.37

Cu toate că Stalin, Ejov, Balâtki, Leplevski, Berman şi alţii legau etnia poloneză de securitatea sovietică, omorârea polonezilor nu a îmbunătăţit cu nimic poziţia internaţională a statului sovietic. În vremea Marii Terori, au fost arestaţi mai mulţi oameni ca spioni polonezi decât au fost arestaţi spioni germani şi japonezi la un loc, dar puţini dintre cei arestaţi (şi este foarte posibil să nu fi fost niciunul) erau cu adevărat angrenaţi în spionajul pentru Polonia. În anii 1937 şi 1938, Varşovia a urmat cu grijă o politică echidistantă faţă de Germania nazistă şi Uniunea Sovietică. Polonia nu mai nutrea planuri de război ofensiv cu Uniunea Sovietică.38

Dar, cine ştie – gândea Stalin –, poate că nu strică să

omoare polonezi. Avea dreptate să-şi spună că Polonia nu avea să se alieze cu Uniunea Sovietică într-un război împotriva Germaniei. Polonia, aşezată între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică, nu putea să fie neutră în niciun război din estul Europei. Trebuia fie să se opună Germaniei şi să fie învinsă, fie să se alieze cu Germania şi să invadeze Uniunea Sovietică. Oricum, uciderea în masă a polonezilor sovietici n-avea să dăuneze intereselor Uniunii Sovietice – câtă vreme interesele Uniunii Sovietice nu aveau nimic a face cu viaţa şi bunăstarea cetăţenilor săi. Chiar şi acest raţionament cinic era, foarte probabil, greşit: după cum observau uluiţi în acea vreme diplomaţii şi spionii, Marea Teroare a înghiţit multă energie care ar fi putut să fie canalizată în altă parte. Stalin a înţeles greşit poziţia securităţii Uniunii Sovietice, iar o abordare mai tradiţională a chestiunilor legate de informaţiile secrete i-ar fi fost de mai mult folos la sfârşitul anilor ’30.

În 1937, Japonia părea să fie ameninţarea nemijlocită. Activitatea japoneză în Asia de Est fusese justificarea pentru „operaţiunea culacilor”. Ameninţarea japoneză era pretextul pentru acţiuni împotriva minorităţii chineze din Uniunea Sovietică şi împotriva muncitorilor feroviari sovietici întorşi din Manciuria. Spionajul japonez a constituit, de asemenea, justificarea pentru deportarea întregii populaţii coreene sovietice, circa 170.000 de oameni, din Extremul Orient în Kazahstan. Coreea era pe atunci sub ocupaţie japoneză, aşa încât coreenii sovietici au devenit un soi de naţionalitate conlocuitoare cu diaspora asociată cu Japonia. Trepăduşul lui Stalin din districtul chinez apusean Xinjiang, Sheng Shicai, a declanşat propria teroare, în care au fost ucişi mii de oameni. Republica Populară Mongolă, aflată la nordul Chinei, fusese un satelit sovietic încă de la crearea ei, în 1924. Trupele sovietice au intrat în Mongolia aliată în 1937, şi autorităţile mongole au declanşat teroarea în 1937

– 1938, când au fost omorâţi 20.474 de oameni. Toate acestea erau îndreptate împotriva Japoniei.39

Niciunul dintre aceste omoruri nu a slujit prea mult vreunui scop strategic. Conducerea japoneză hotărâse să adopte o strategie sudică, spre China şi apoi spre Pacific. Japonia a intervenit în China în iulie 1937, chiar când începea Marea Teroare, şi s-a îndreptat către sud de-abia după aceea. Prin urmare, raţionamentul pe care s-a bazat „operaţiunea culacilor", ca şi operaţiunile împotriva acestor naţionalităţi conlocuitoare răsăritene, era fals. S-ar putea ca Stalin să se fi temut de Japonia, şi avea motive întemeiate de îngrijorare. Intenţiile japoneze erau cu siguranţă agresive în anii '30, şi singura întrebare era în privinţa direcţiei expansiunii: nord sau sud. Guvernele japoneze erau instabile şi înclinate spre schimbări rapide ale politicii. Totuşi, la urma urmei, masacrele nu puteau apăra Uniunea Sovietică de un atac care nu se producea.

Poate că, la fel ca în cazul polonezilor, Stalin chibzuia că masacrele nu-l costă nimic. Dacă Japonia voia să atace, avea să găsească mai puţin sprijin în interiorul Uniunii Sovietice. Dacă nu, atunci interesele sovietice nu erau vătămate nicicum de masacre şi deportările preventive. Din nou, un astfel de raţionament este coerent doar dacă se consideră că interesele statului sovietic nu au a face cu viaţa şi bunăstarea populaţiei sale. Şi din nou folosirea NKVD împotriva inamicilor interni (şi împotriva lui însuşi) a împiedicat o abordare mai sistematică a ameninţării reale cu care se confrunta Uniunea Sovietică: un atac german, fără sprijin japonez ori polonez şi fără ajutorul opozanţilor interni ai regimului sovietic.

Germania, spre deosebire de Japonia şi Polonia, chiar se gândea la un război de agresiune împotriva statului sovietic. În septembrie 1936, Hitler şi-a înştiinţat Cabinetul că obiectivul principal al politicii sale externe este distrugerea Uniunii Sovietice. „Esenţa şi scopul

bolşevismului", a declarat el, „este eliminarea acelor straturi ale omenirii care au asigurat până acum conducerea şi înlocuirea lor cu evreimea mondială". După părerea lui Hitler, Germania trebuia să fie gata de război în răstimp de patru ani. Astfel, Hermann Göring a preluat în 1936 comanda Autorităţii Planului Cvadrienal care avea să pregătească sectoarele de stat şi privat pentru un război de agresiune. Hitler era o ameninţare reală la adresa Uniunii Sovietice, însă Stalin părea să nu-şi fi pierdut nădejdea în posibilitatea de îmbunătăţire a relaţiilor sovieto-germane. Poate că acesta a fost motivul pentru care acţiunile împotriva germanilor sovietici au fost mai blânde decât cele împotriva polonezilor sovietici. Într-o „operaţiune

a germanilor", au fost împuşcaţi 41.989 de oameni, dintre care cei mai mulţi nu erau germani.40

În aceşti ani ai Frontului Popular, asasinatele şi deportările sovietice nu au fost remarcate în Europa. În

măsura în care a fost observată, Marea Teroare a fost privită doar ca o serie de procese publice şi epurări ale partidului şi armatei. Însă nu acele evenimente, observate de specialişti şi jurnaliştii vremii, au fost esenţa Marii Terori. Esenţa Marii Terori au fost „operaţiunile culacilor” şi operaţiunile împotriva naţionalităţilor conlocuitoare. Dintre cele 681.692 de execuţii pentru delicte politice din anii 1937 şi 1938, 625.483 au fost culacii şi membrii minorităţilor naţionale. „Operaţiunea culacilor” şi operaţiunile împotriva naţionalităţilor au reprezentat mai mult de nouă zecimi dintre condamnările la moarte şi trei sferturi dintre sentinţele de trimitere în Gulag.41

Prin urmare, Marea Teroare a fost, în principal, o „operaţiune a culacilor”, care a lovit cel mai greu Ucraina sovietică, şi o serie de operaţiuni împotriva naţionalităţilor, cea mai importantă dintre ele fiind cea poloneză, în care, din nou, Ucraina sovietică a fost regiunea cea mai afectată. Dintre cele 681.692 de condamnări la moarte sovietică – şi cifra nu-i cuprinde pe cei originari din Ucraina sovietică împuşcaţi în Gulag. Ucraina, ca republică sovietică, a fost suprareprezentată în Uniunea Sovietică, iar polonezii au fost suprareprezentaţi în Ucraina sovietică.42

Marea Teroare a fost a treia revoluţie sovietică. Dacă Revoluţia Bolşevică a adus schimbarea regimului politic după 1917, iar colectivizarea a adus un nou sistem economic după 1930, Marea Teroare din 1937 – 1938 a implicat o revoluţie a gândirii. Stalin şi-a transpus în viaţă teoria că duşmanul poate fi demascat doar prin interogatoriu. Basmul său cu agenţi străini şi conspiraţii interne a fost spus în camerele de tortură şi a fost scris în procesele-verbale ale interogatoriilor. Dacă se poate spune că cetăţenii sovietici au participat la politicile de nivel înalt din anii ’30 a fost tocmai în chip de instrumente ale povestirii. Pentru ca povestea mai mare a lui Stalin să continue, trebuia uneori ca propriile lor poveşti să se

sfârşească.

Şi totuşi, transformarea unor şiruri de ţărani şi de muncitori în şiruri de cifre a părut să îmbunătăţească dispoziţia lui Stalin, iar cursul Marii Terori cu siguranţă i-a confirmat poziţia la putere. După ce a oprit acţiunile în masă în noiembrie 1938, Stalin şi-a schimbat din nou şeful NKVD. Lavrenti Beria i-a urmat lui Ejov, care după o vreme a fost executat. Aceeaşi soartă au avut mulţi dintre cei mai înalţi ofiţeri din NKVD, învinuiţi de presupuse abuzuri, care erau, de fapt, substanţa politicii lui Stalin. Întrucât Stalin fusese în stare să-l înlocuiască pe Iagoda cu Ejov, şi apoi pe Ejov cu Beria, s-a dovedit a fi în vârful aparatului securităţii. Întrucât a fost în stare să folosească NKVD împotriva partidului, dar şi partidul împotriva NKVD, s-a dovedit a fi conducătorul incontestabil al Uniunii Sovietice. Socialismul sovietic devenise o tiranie, în care puterea tiranului era dovedită de stăpânirea politicilor din propria ogradă.43

Uniunea Sovietică era un stat multinaţional care folosea un aparat de represiune multinaţional pentru a-şi desfăşura campaniile de asasinate. În vremea în care NKVD ucidea membri ai unor minorităţi naţionale, cei mai mulţi dintre ofiţerii care îl conduceau erau ei înşişi membri ai unor minorităţi naţionale. În 1937 şi 1938, ofiţerii din NKVD, mulţi dintre ei de naţionalitate evreiască, letonă, polonă sau germană, au transpus în fapt politici de ucidere a naţionalităţilor care au întrecut tot ceea ce încercaseră (până atunci) Hitler şi SS-iştii săi. În săvârşirea acestor masacre etnice, lucru pe care, desigur, erau siliţi să-l facă dacă voiau să-şi păstreze poziţia şi viaţa, ei includeau o etică a internaţionalismului care trebuie să fi fost importantă pentru unii dintre ei. Apoi, au fost ucişi totuşi, pe măsură ce Teroarea continua, şi au fost înlocuiţi cu ruşi.

Ofiţerii evrei care au adus „operaţiunea polonezilor” în Ucraina şi Bielorusia, ca Israel Leplevski, Lev Raihman

şi Boris Berman, au fost arestaţi şi executaţi. Aceasta făcea parte dintr-un ciment mai larg. Când au început asasinatele în masă din perioada Marii Terori, cam o treime dintre ofiţerii superiori din NKVD erau de naţionalitate evreiască. Când Stalin a pus capăt Marii Terori, pe 17 noiembrie 1938, evreii mai reprezentau cam douăzeci la sută dintre ofiţerii superiori. După un an, cifra ajunsese la mai puţin de patru. Pentru Marea Teroare, s-ar putea da vina, şi mulţi chiar o dau, pe evrei. Să gândeşti aşa înseamnă să cazi într-o capcană stalinistă: Stalin şi-a dat seama, cu siguranţă, că ofiţerii NKVD evrei ar fi ţapii ispăşitori nimeriţi pentru operaţiunile de ucidere a naţionalităţilor, mai ales după ce mureau şi membrii evrei ai poliţiei secrete, şi elitele naţionalităţilor. În orice caz, beneficiarii instituţionali ai Terorii nu au fost evreii ori membrii altor minorităţi naţionale, ci ruşii, care au avansat pe scara ierarhică. În 1939, ruşii (două treimi dintre ofiţerii superiori) îi înlocuiseră pe evrei la vârful NKVD, situaţie care avea să devină permanentă. Ruşii au devenit o majoritate naţională suprareprezentată; ponderea lor la conducerea NKVD era mai mare decât ponderea lor în întreaga populaţie sovietică. Singura minoritate naţională cu un grad înalt de suprareprezentare în NKVD la sfârşitul Marii Terori erau georgienii – naţionalitatea lui Stalin.44

Cea de-a treia revoluţie a fost, în realitate, o contrarevoluţie, care recunoştea implicit că marxismul şi leninismul eşuaseră. În cei aproximativ cincisprezece ani de existenţă, Uniunea Sovietică făcuse multe pentru cetăţenii săi aflaţi în viaţă: de exemplu, pe când Marea Teroare ajunsese la apogeu, a fost introdus sistemul de stat al pensiilor. Fuseseră abandonate însă unele teze esenţiale ale doctrinei revoluţionare. Existenţa nu mai preceda esenţa, cum spuseseră marxiştii. Oamenii erau vinovaţi nu din cauza locului lor într-o ordine socioeconomică, ci din cauza identităţii lor personale sau a

pretinselor lor legături culturale. Politica nu mai era înţeleasă în termenii luptei de clasă. Dacă etniile din Uniunea Sovietică care aveau diasporă nu erau loiale, aşa cum se spunea, aceasta nu era din cauză că erau legate de o ordine economică anterioară, ci din cauză că se presupunea că erau legate prin caracterul lor etnic de un stat străin.45

Legătura dintre loialitate şi etnie a fost considerată un lucru de la sine înţeles în Europa anului 1938. Hitler folosea exact acest argument, exact în acel moment, pentru a declara că celor trei milioane de germani din Cehoslovacia şi regiunilor în care locuiau ei trebuie să li se permită să se alipească Germaniei. În septembrie 1938, la o conferinţă din München, Marea Britanie, Franţa şi Italia au convenit să permită Germaniei să anexeze marginea apuseană a Cehoslovaciei, unde locuiau cei mai mulţi dintre acei germani. Prim-ministrul britanic Neville Chamberlain a declarat că aranjamentul a adus „pace în vremea noastră”. Prim-ministrul francez Édouard Daladier nu gândea deloc aşa, dar a lăsat poporul francez să se legene în această iluzie. Cehoslovacii nici măcar nu au fost invitaţi la conferinţă, iar de la ei se aştepta pur şi simplu să accepte rezultatul. Acordul de la München a lipsit Cehoslovacia de protecţia naturală a lanţurilor muntoase şi de fortificaţiile de acolo, lăsând ţara vulnerabilă la un viitor atac german. În interpretarea lui Stalin, acest aranjament însemna că puterile apusene vor să-i facă lui Hitler concesii ca să întoarcă Germania către Răsărit.46

În 1938, liderii sovietici se străduiau să-şi prezinte propria politică în privinţa naţionalităţilor ca foarte diferită de rasismul din Germania nazistă. O campanie din acel an dedicată acestui scop cuprindea publicarea de poveşti pentru copii, printre care era una intitulată „Povestea numerelor”. Copiii sovietici învăţau că naziştii „scociorăsc prin tot soiul de hârţoage vechi” ca să stabilească

naţionalitatea populaţiei germane. Acest lucru era, desigur, adevărat. Legile germane de la Nürnberg, din 1935, îi excludeau pe evrei din viaţa politică a statului german şi defineau statutul de evreu pe baza descendenţei. De fapt, oficialităţile germane foloseau documentele sinagogilor pentru a stabili ai cui bunici erau evrei. În Uniunea Sovietică, situaţia nu era prea diferită. Buletinele de identitate sovietice aveau rubrica „naţionalitatea", aşa încât orice evreu sovietic, orice polonez sovietic şi, de fapt, orice cetăţean sovietic avea naţionalitatea înregistrată oficial. În principiu, cetăţenii sovietici aveau dreptul să-şi aleagă singuri naţionalitatea, dar în practică lucrurile nu stăteau întotdeauna aşa. În aprilie 1938, NKVD a cerut ca, în anumite cazuri, informaţiile să fie completate cu date despre naţionalitatea părinţilor. Prin acelaşi ordin, polonezilor şi altor membri ai naţionalităţilor cu diasporă b se interzicea formal să-şi schimbe naţionalitatea. NKVD n-avea nevoie să „scociorască prin hârţoage vechi", deoarece le avea pe ale sale.47

În 1938, oprimarea germană a evreilor a fost mult mai vizibilă decât operaţiunile împotriva naţionalităţilor din URSS, cu toate că a fost la scară mult mai mică. Regimul nazist a început o propagandă de „arianizare", care avea scopul de a-i deposeda pe evrei de bunuri. Acest lucru a fost pus în umbră de furtul şi violenţele mult mai vizibile şi spontane care au urmat anexării Austriei de către Germania, în aceeaşi lună. În februarie, Hitler i-a dat un ultimatum cancelarului austriac, Kurt von Schuschnigg, cerându-i să-şi transforme ţara în satelit al Germaniei. La început, Schuschnigg a acceptat termenii, după care s-a întors în Austria şi l-a sfidat pe Hitler, făcând un referendum despre independenţă. Pe 12 martie, armata germană a intrat în Austria; a doua zi, Austria nu mai exista. În acea vară şi toamnă, circa zece mii de evrei

austrieci au fost deportaţi la Viena. Mulţumită eforturilor energice ale lui Adolf Eichmann, ei s-au numărat printre numeroşii evrei austrieci care au plecat din ţară în cursul lunilor următoare.48

În octombrie 1938, Germania a expulzat din *Reich* în Polonia şaptesprezece mii de evrei cu cetăţenie polonă. Aceşti evrei au fost arestaţi noaptea, urcaţi în vagoane de tren şi descărcaţi fără menajamente în partea polonă a graniţei. Un evreu polonez din Franţa, ai cărui părinţi fuseseră expulzaţi, s-a hotărât să se răzbune. A asasinat un diplomat german – un fapt nefericit atât în sine, cât şi din punctul de vedere al momentului ales: împuşcarea s-a petrecut pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluţiei Bolşevice; victima a murit a doua zi, care era aniversarea „Puciului din berărie" al lui Hitler, din 1923. Omorul le-a dat autorităţilor germane pretextul pentru *Kristallnacht*, primul mare pogrom din Germania nazistă efectuat în văzul lumii. În *Reich*, se acumulase tensiune, mai ales la Viena, unde în săptămânile precedente fusese cel puţin *un* atac pe zi împotriva proprietăţilor evreilor, între nouă şi unsprezece noiembrie 1938, au fost ucişi câteva sute de evrei (cifra oficială a fost nouăzeci şi unu) şi au fost devastate mii de prăvălii şi sute de sinagogi. Acest lucru a fost privit de europeni, în afară de cei care îi sprijineau pe nazişti, ca un semn de barbarie.49

Uniunea Sovietică a profitat de violenţa publică din Germania, în această atmosferă, suporterii Frontului Popular contau pe Uniunea Sovietică să apere Europa de prăbuşirea în violenţa etnică. Doar că Uniunea Sovietică tocmai se angajase într-o campanie de omoruri etnice pe o scară cu mult mai largă. Probabil că este corect să spunem că nimeni din afara Uniunii Sovietice nu avea nici cea mai mică idee despre asta. La o săptămână după *Kristallnacht*, s-a pus capăt Marii Terori, după ce fuseseră împuşcaţi în operaţiunile împotriva naţionalităţilor 247.157 de cetăţeni

sovietici. La sfârşitul anului 1938, URSS omorâse pe temeiuri etnice cam de o mie de ori mai mulţi oameni decât naziştii. Evreii nu fuseseră desemnaţi drept ţintă în niciuna dintre operaţiunile împotriva naţionalităţilor, însă au murit cu miile în vremea Marii Terori – ca şi în timpul foametei din Ucraina sovietică. N-au murit pentru că erau evrei, ci doar pentru că erau cetăţeni ai celui mai criminal regim din acea vreme.

În timpul Marii Terori, numărul cetăţenilor sovietici omorâţi de conducerea sovietică a fost de două ori mai mare decât cel al evreilor care locuiau în Germania; dar nimeni din afara Uniunii Sovietice, nici măcar Hitler, nu părea să înţeleagă că simt posibile execuţiile în masă de acest soi. E sigur că nimic de acest fel nu s-a petrecut în Germania înainte de război. După *Kristallnacht*, evreii au intrat, pentru prima oară, în număr mare în sistemul german al lagărelor de concentrare. În acest moment, Hitler voia să-i intimideze pe evreii germani, ca să plece din ţară; imensa majoritate a celor douăzeci şi şase de mii de evrei care au intrat în lagărele de concentrare în acea vreme le-au părăsit în scurt timp. Peste o sută de mii de evrei au părăsit Germania la sfârşitul anului 1938 sau în 1939.50

Violenţa şi migrarea au stimulat imaginaţia naziştilor în privinţa sorţii evreilor europeni în general. La câteva zile după *Kristallnacht*, pe 12 noiembrie 1938, Hitler l-a pus pe colaboratorul său apropiat, Hermann Göring, să prezinte un plan de îndepărtare a evreilor europeni: aveau să fie trimişi cu vaporul în insula Madagascar, în sudul Oceanului Indian, în dreptul coastei sud-estice a Africii. Cu toate că lui Hitler şi Göring tare le-ar mai fi plăcut să-i vadă pe evreii germani storşi de puteri într-un soi de rezervaţie SS de pe insulă, astfel de planuri mari şi ingenioase ţineau, de fapt, de un scenariu viitor, în care Germania controla o mare populaţie de evrei. Evreii din

acea vreme nu reprezentau mai mult de o jumătate de procent din populaţia germană, şi chiar şi acest total se reducea pe măsura emigrărilor. N-au fost niciodată foarte mulţi evrei în Germania; dar, în măsura în care au fost consideraţi „problemă", s-a găsit întotdeauna „soluţia": expropriere, timorare şi emigrare. (Evreii germani ar fi plecat şi mai repede dacă britanicii le-ar fi permis să se ducă în Palestina, ori dacă americanii ar fi considerat util să crească – sau chiar şi doar să se ţină de – cotele de imigrare. La Conferinţa de la Evian din iulie 1938, doar Republica Dominicană a acceptat să preia mai mulţi refugiaţi evrei din Germania.) 51

Cu alte cuvinte, Madagascarul era o „soluţie" pentru o „problemă" legată de evrei care încă nu apăruse cu adevărat. Marile planuri de deportare aveau oarecum sens în 1938, când conducătorii nazişti încă se mai puteau amăgi cu gândul că Polonia ar deveni un satelit german şi li s-ar alătura la invadarea Uniunii Sovietice. În Polonia, trăiau peste trei milioane de evrei, şi autorităţile polone examinaseră şi ele Madagascarul ca loc de strămutare. Deşi conducătorii polonezi nu aveau în vedere politici îndreptate împotriva minorităţilor lor naţionale mari numeric (cinci milioane de ucraineni, trei milioane de evrei, un milion de bieloruşi) care să fie comparabile măcar pe departe cu realităţile sovietice şi cu planurile naziste, doreau totuşi să reducă dimensiunile populaţiei evreieşti prin emigrare voluntară. După moartea dictatorului polonez Jozef Piłsudski, în 1935, succesorii lui au adoptat în această chestiune aparte poziţia dreptei naţionaliste polone şi au format un partid de guvernământ accesibil doar persoanelor de etnie polonă. La sfârşitul anilor '30, statul polon a sprijinit obiectivele aripii drepte a Sioniştilor Revizionişti din Polonia, dornici să creeze un stat foarte mare, Israel, în Palestina, care se afla sub mandat britanic – la nevoie, prin violenţă.52

Atâta vreme cât Varşovia şi Berlinul gândeau în termeni de „problemă” evreiască şi de soluţie reprezentată de un teritoriu aflat departe şi atâta vreme cât germanii încă îi mai curtau pe polonezi în vederea unei alianţe răsăritene, germanii puteau să îşi imagineze un aranjament de deportare a evreilor din Europa de Est care să implice sprijin şi infrastructură polone. Nu avea să existe însă nici alianţă cu Polonia, şi nici vreun plan comun germano-polonez referitor la evrei. În această privinţă, urmaşii lui Piłsudski au urmat linia acestuia: o politică echidistantă faţă de Berlin şi Moscova, cu pacte de neagresiune atât cu Germania nazistă, cât şi cu Uniunea Sovietică, dar fără să se alieze cu vreuna din ele. Pe 26 ianuarie 1939, la Varşovia, polonezii l-au refuzat pentru ultima oară pe ministrul german de externe, Joachim von Ribbentrop. În cinci ani de încercări, Germania nu izbutise să-i convingă pe polonezi că este în interesul Poloniei să intre într-un război de agresiune pentru teritoriul sovietic – în vreme ce Germaniei i se garanta teritoriu polon, iar Polonia devenea satelit german. Aceasta însemna un război al Germaniei nu împreună cu Polonia, ci împotriva Poloniei – şi a evreilor polonezi.53

Cu toate că „planul Madagascar” nu a fost abandonat, se pare că acum lăsa loc în mintea lui Hitler unei viziuni despre o rezervaţie evreiască într-o Polonie cucerită. Dacă Polonia nu voia să coopereze la război şi la deportare, atunci Polonia însăşi ar putea să devină o colonie în care să fie adunaţi alţi evrei europeni, poate că în aşteptarea unei alte deplasări finale. Exact după întoarcerea lui Ribbentrop de la Varşovia a înţeles Hitler că primul său război va fi împotriva Poloniei şi a ţinut un discurs important despre chestiunea evreiască. Pe 30 ianuarie 1939, Hitler a promis Parlamentului german că îi va distruge pe evrei dacă vor antrena Germania în alt război mondial: „Vreau să mai fiu o dată profet astăzi: dacă

evreimea finanţelor internaţionale din Europa şi din afara ei va mai izbuti o dată să azvârle omenirea într-un război mondial, rezultatul nu va fi bolşevizarea pământului, şi astfel victoria evreimii, ci anihilarea rasei evreieşti în Europa". În momentul discursului lui Hitler, circa nouăzeci şi opt la sută dintre evreii din Europa trăiau în afara hotarelor Germaniei, majoritatea în Polonia şi în partea apuseană a Uniunii Sovietice. Cum ar fi putut să fie anihilaţi nu se ştia, însă războiul avea să fie primul pas.54

La începutul lui 1939, Hitler ajunsese la un punct de cotitură: politica sa externă de reunire a germanilor avusese succes în Cehoslovacia şi Austria, iar încercările de a atrage Polonia pentru un război răsăritean eşuaseră. Reînarmase Germania şi îi lărgise graniţele cât de mult se putea fără război. Anexarea Austriei adusese şase milioane de cetăţeni şi rezerve uriaşe de valută. Münchenul îi adusese lui Hitler nu numai încă trei milioane de cetăţeni, ci şi cea mai mare parte a industriei de armament cehoslovace, poate că cea mai bună din lume în acea vreme. În martie 1939, Hitler a distrus Cehoslovacia ca stat, distrugând prin aceasta orice iluzie că scopurile sale se limitau la etnicii germani. Teritoriile cehe au fost adăugate la *Reich* ca „protectorat"; Slovacia a devenit un stat nominal independent sub tutelă nazistă. Pe 21 martie, germanii au încercat să-i intimideze pe polonezi ca să obţină un acord, însă au fost din nou respinşi. Pe 25 martie, Hitler a dat instrucţiuni *Wehrm*achtului să se pregătească de invadarea Poloniei.55

În vreme ce puterea lui Hitler creştea, se schimba natura diplomaţiei lui Stalin. Slăbiciunea Frontului Popular în faţa fascismului era evidentă. München a însemnat sfârşitul unei democraţii

cehoslovace favorabilă Uniunii Sovietice, iar Cehoslovacia însăşi a fost dezmembrată în martie 1939. În aprilie 1939, reacţionarii lui Francisco Franco au câştigat Războiul Civil Spaniol. Guvernul Frontului Popular din Franţa căzuse deja. Relaţiile dintre Moscova şi puterile europene aveau să fie, în principal, militare şi diplomatice, dat fiind că lui Stalin îi lipseau pârghiile politice pentru a le influenţa din interior comportamentul.

În primăvara lui 1939, Stalin a făcut un gest uimitor faţă de Hitler, marele duşman ideologic. Hitler jurase să nu facă pace cu comuniştii evrei; propaganda nazistă îl numea pe Maksim Litvinov, comisarul sovietic pentru afaceri externe, Finkelstein. Într-adevăr, Litvinov era evreu – fratele său era rabin. Stalin i-a făcut o favoare lui Hitler, concediindu-l pe Litvinov la 3 mai 1939. Litvinov a fost

înlocuit de cel mai apropiat aliat al lui Stalin, Molotov, care era rus. Indulgenţa lui Hitler nu era atât de stranie cum ar putea să pară. Ideologia stalinistă răspundea la toate întrebările pe care şi le punea el. În iunie 1934, de pe o zi pe alta, Frontul Popular îi transformase pe social-democraţi, din „social-fascişti", în aliaţi. Dacă „social-fasciştii" puteau fi prietenii Uniunii Sovietice, de ce nu şi fasciştii înşişi? La urma urmei, fascismul nu era altceva (conform analizei sovietice) decât o deformare a capitalismului; iar Uniunea Sovietică avusese relaţii bune cu Germania capitalistă între 1822 şi 1933.56

În termeni pur politici, aranjamentul cu Germania avea o anumită logică. Alternativa la orientarea germană – o alianţă cu Marea Britanie şi Franţa – părea să ofere puţine lucruri. Londra şi Parisul îi dăduseră Poloniei garanţii de securitate în martie 1939, pentru a încerca să prevină un atac german, şi apoi au încercat să aducă Uniunea Sovietică într-un fel de coaliţie defensivă. Dar Stalin îşi dădea seama că erau puţine şanse ca Londra şi Parisul să intervină în Europa de Est dacă Germania ataca Polonia sau Uniunea Sovietică. Lucrul cel mai înţelept era să ajungă la o înţelegere cu Germania şi apoi să se uite cum se luptă între ele puterile capitaliste în Europa de Vest. „Distruge duşmanii cu propriile lor mâini", acesta era planul lui Stalin, „şi rămâi puternic până la sfârşitul războiului".57

Stalin putea să vadă, după cum a spus mai târziu, că el şi Hitler au „o dorinţă comună de a scăpa de vechiul echilibru". În august 1939, Hitler a răspuns la deschiderea făcută de Stalin. Hitler voia război în acel an; era mult mai flexibil în privinţa posibililor aliaţi decât în privinţa momentului ales. Dacă polonezii nu i se alăturau într-un război împotriva Uniunii Sovietice, atunci poate că sovieticii o să i se alăture într-un război împotriva Poloniei. Din perspectiva lui Hitler, un acord cu Moscova prevenea o

încercuire completă dacă britanicii şi francezii îi declarau război după atacul german asupra Poloniei, care urma să se producă. Pe 20 august 1939, Hitler i-a trimis lui Stalin un mesaj personal, cerându-i să-l primească pe Ribbentrop în ziua de 23. Ribbentrop s-a dus la Moscova, unde, aşa cum au observat şi Orwell, şi Koestler, svasticile împodobeau aeroportul din capitala patriei socialismului. Acest lucru, şocul ideologic suprem care l-a despărţit pe Koestler de comunism, a fost cu adevărat un semn că Uniunea Sovietică nu mai era un stat ideologic.58

Cele două regimuri au găsit pe dată un teren comun în năzuinţa lor de a distruge Polonia. După ce Hitler şi-a pierdut nădejdea de a-şi atrage Polonia într-un război împotriva Uniunii Sovietice, retorica nazistă şi cea sovietică despre această ţară erau greu de deosebit între ele. Hitler vedea în Polonia „creaţia ireală" a Tratatului de la Versailles, Molotov o vedea ca pe „odrasla urâtă" a acestuia. Din punct de vedere oficial, acordul semnat la Moscova pe 23 august 1939 nu era altceva decât un pact de neagresiune. De fapt, Ribbentrop şi Molotov au căzut de acord în privinţa unui protocol secret, în care erau desemnate zone de influenţă ale Germaniei naziste şi ale Uniunii Sovietice în Europa de Est: în care se aflau statele încă independente Finlanda, Estonia, Letonia, Lituania, Polonia şi România. Ironia era că Stalin justificase de curând asasinarea a mai mult de o sută de mii dintre propriii cetăţeni prin afirmaţia falsă că Polonia tocmai semnase cu Germania un codicil secret, sub acoperirea unui pact de neagresiune. „Operaţiunea polonezilor" fusese prezentată ca o pregătire a unui atac germano-polon; acum, Uniunea Sovietică era de acord să atace Polonia, alăturându-se Germaniei.59

Pe 1 septembrie 1939, *Wehrmachtul* a atacat Polonia de la nord, vest şi sud, folosind oameni şi armament din Austria şi Cehoslovacia anexate. Hitler îşi începuse

războiul.

În august şi septembrie 1939, Stalin studia hărţi nu numai ale estului Europei, ci şi ale estului Asiei. Găsise ocazia de a îmbunătăţi poziţia sovietică în Orientul îndepărtat. Stalin putea acum să fie sigur că nu va veni dinspre apus vreun atac germano-polon. Dacă Uniunea Sovietică ar face o mişcare împotriva Japoniei în partea răsăriteană a Asiei, nu ar trebui să se teamă de un al doilea front. Pe 20 august 1939, sovieticii (şi aliaţii lor mongoli) au atacat forţele japoneze (şi ale marionetei lor, Manchuko) într-o zonă de frontieră disputată (între Mongolia şi Manchuko). Politica lui Stalin de apropiere de Berlin din 23 august 1939 era dirijată în acelaşi timp împotriva Tokioului. Pactul Molotov-Ribbentrop dintre Germania şi Uniunea Sovietică, semnat la trei zile după ofensiva sovietică, a anulat Pactul Anti-comintern dintre Germania şi Japonia. Mai mult decât o înfrângere pe câmpul de luptă, alianţa sovieto-nazistă a însemnat la Tokio un cutremur. Guvernul japonez a căzut, aşa cum aveau să mai cadă câteva în lunile următoare.60

După ce Germania părea că şi-a ales ca aliat Uniunea Sovietică, nu Japonia, guvernul japonez s-a pomenit într-o situaţie neaşteptată şi năucitoare. Exista deja între conducătorii japonezi consens în privinţa expansiunii spre sud-vest, nu spre nord-vest, în China şi Pacific, nu în Siberia sovietică. Şi totuşi, dacă alianţa dintre Moscova şi Berlin avea să reziste, Armata Roşie putea să-şi concentreze forţele în Asia, nu în Europa. Atunci, Japonia avea să fie silită să-şi ţină cele mai bune trupe în nord, în Manchuko, ca simplă apărare, ceea ce avea să îngreuneze mult înaintarea spre sud. Hitler îi dăduse lui Stalin mână liberă în estul Asiei, iar japonezii nu puteau decât să spere că Hitler o să-şi trădeze curând noul prieten. Japonia şi-a deschis un consulat în Lituania, ca punct de observaţie pentru pregătirile militare germane şi sovietice. Consulul

era spionul rusofon Chinuie Sugihara.61

Când Armata Roşie i-a învins pe japonezi, pe 15 septembrie 1939, Stalin a obţinut exact rezultatul pe care îl dorea. Operaţiunile împotriva naţionalităţilor din vremea Marii Terori fuseseră îndreptate împotriva Japoniei, Poloniei şi Germaniei, în această ordine, şi împotriva posibilităţii de încercuire de către aceste state aflate mână în mână. Cei 681.692 de oameni ucişi în Marea Teroare nu au făcut ca încercuirea să fie mai puţin probabilă, însă diplomaţia şi forţa militară au reuşit să facă acest lucru. Până pe 15 septembrie, Germania practic distrusese armata polonă ca forţă de luptă. Un atac germano-polon asupra Uniunii Sovietice ieşea din discuţie, evident, iar un atac germano-japonez asupra Uniunii Sovietice părea şi el foarte puţin probabil. Stalin înlocuise fantoma încercuirii germano-polono-japoneze a Uniunii Sovietice cu o foarte reală încercuire germano-sovietică a Poloniei, o alianţă care izola Japonia. La două zile după victoria militară sovietică asupra Japoniei, pe 17 septembrie 1939, Armata Roşie a invadat Polonia dinspre est. Armata Roşie şi *Wehrmachtul* s-au întâlnit în mijlocul ţării şi au organizat o paradă comună a victoriei. Pe 28 septembrie, Berlinul şi Moscova au încheiat al doilea acord în privinţa Poloniei, un „Tratat al Graniţelor şi Prieteniei”.

Aşa a început o nouă etapă din istoria zonei morţii. Deschizând către Uniunea Sovietică jumătate din Polonia, Hitler avea să îngăduie Terorii lui Stalin, atât de feroce în „operaţiunea polonezilor”, să reînceapă în Polonia însăşi. Mulţumită lui Stalin, Hitler a fost capabil să-şi pună în aplicare în Polonia ocupată primele politici de masacre. În cele douăzeci şi una de luni care au urmat invaziei comune germano-sovietice din Polonia, germanii şi sovieticii aveau să ucidă, fiecare, cam tot atâţia civili polonezi, din motive similare, pe când fiecare aliat stăpânea jumătatea sa din Polonia ocupată.

Organele de distrugere din fiecare ţară aveau să se concentreze pe teritoriul celei de-a treia. Hitler, la fel cu Stalin, avea să-şi aleagă polonezii ca ţintă a primei sale campanii importante de împuşcare a membrilor unei naţionalităţi.

CAPITOLUL 4

Europa liniei Molotov-Ribbentrop

Teroarea germană a început din cer. În dimineaţa de 1 septembrie 1939, la ora 4.20, bombele au căzut, fără niciun avertisment, peste Wielun, oraş din centrul Poloniei. Germanii aleseseră o localitate fără nicio însemnătate militară ca loc al unui experiment aflat sub semnul morţii. Putea oare o forţă aeriană modernă să terorizeze o populaţie civilă prin bombardare deliberată? Biserica, sinagoga, spitalul, toate au fost mistuite de flăcări. Muniţiile au căzut val după val, în total şaptezeci de tone de bombe, distrugând cele mai multe dintre clădiri şi omorând sute de oameni, cea mai mare parte dintre ei femei şi copii. Populaţia a părăsit oraşul; când a sosit un administrator german, acolo erau mai multe cadavre decât oameni vii. În toată partea apuseană a Poloniei, o mulţime de sate au avut aceeaşi soartă. Au fost bombardate nu mai puţin de 158 de aşezări diferite.1

În capitala polonă, Varşovia, oamenii au văzut avioanele brăzdând cerul senin. „Ale noastre”, îşi ziceau ei, nădăjduind. Se înşelau. În ziua de 10 septembrie 1939 a fost prima dată când un oraş european important a fost bombardat sistematic de o forţă aeriană inamică. În acea zi, au fost şaptesprezece raiduri germane asupra Varşoviei. La jumătatea lunii, armata polonă a fost înfrântă cu totul, dar capitala încă se mai apăra. Pe 25 septembrie, Hitler a declarat că doreşte capitularea Varşoviei. În acea zi, au fost aruncate 560 de tone de bombe, alături de şaptezeci şi două de tone de bombe incendiare. În total, au fost ucişi douăzeci şi cinci de mii de civili (şi şase mii de soldaţi), în

vreme ce o mare aglomerare de populaţie, capitală europeană istorică, era bombardată, la începutul unui război nedeclarat. În toată acea lună, coloanele de refugiaţi s-au scurs spre est, departe de *Wehrmacht*. Piloţii de vânătoare germani se distrau mitraliindu-le.2

Polonia a luptat singură. Franţa şi Marea Britanie au declarat război Germaniei, aşa cum promiseseră, însă n-au luat în timpul campaniei nicio măsură militară însemnată. (Francezii au înaintat câţiva kilometri în regiunea Saar, apoi s-au retras.) Armata polonă s-a grăbit să ia poziţii de apărare. Militarii polonezi fuseseră instruiţi să se aştepte la un atac fie de la răsărit, fie de la apus, de la Armata Roşie sau de la *Wehrmacht*. În planurile de război şi jocurile războinice din anii ’20 şi ’30, fuseseră luate în calcul ambele variante. Acum, toate forţele disponibile, circa treizeci şi nouă de divizii (circa nouă sute de mii de oameni), au fost aruncate în luptă împotriva celor cincizeci de divizii germane (1, 5 milioane de soldaţi). Oricum, forţele polone erau depăşite numeric, depăşite ca armament şi depăşite pe flancuri de atacurile motorizate de la nord, vest şi sud. Cu toate acestea, în unele locuri împotrivirea era îndârjită.

Wehrmachtul se învăţase să se plimbe prin ţări care se predaseră deja, cum au fost Austria şi Cehoslovacia. Acum, soldaţii germani s-au pomenit de-a binelea în faţa focului inamic. Nu le mergea totul ca pe roate. La Danzig, oraşul liber de pe coasta baltică pe care Hitler îl râvnea pentru Germania, polonezii şi-au apărat oficiul poştal. Pompierii germani au turnat benzină în pivniţă şi i-au ars pe apărători. Dirigintele poştei a ieşit din clădire fluturând o batistă albă. A fost împuşcat pe loc. Unsprezece oameni au murit de pe urma arsurilor. Germanii le-au refuzat îngrijirile medicale. Treizeci şi opt de oameni au fost condamnaţi la moarte şi împuşcaţi pentru apărarea aşa-zis ilegală a clădirii. Unul dintre ei, Franciszek Krause, era

unchiul unui băiat pe nume Günter Grass, care a devenit apoi marele romancier al Germaniei Federale. Datorită romanului *Toba de tinichea*, această crimă de război a ajuns să fie cunoscută pe larg. Au mai fost multe.3

Soldaţilor germani li se băgase în cap că Polonia nu este o ţară adevărată şi că armata ei nu este armată adevărată. Prin urmare, oamenii care se împotriveau invaziei nu puteau fi soldaţi adevăraţi. Ofiţerii germani le-au spus trupelor lor că uciderea germanilor în luptă e „crimă". Întrucât a te împotrivi rasei germane de stăpâni era, în terminologia lui Hitler, „neruşinare", soldaţii polonezi nu aveau dreptul să fie trataţi ca prizonieri de război. În satul Urycz, prizonierii de război polonezi au fost adunaţi într-un hambar şi li s-a spus că îşi vor petrece noaptea acolo. Apoi, germanii au dat foc hambarului. În apropiere de satul Sladow, germanii au folosit prizonierii de război ca pe un scut uman când au atacat ceea ce mai rămăsese dintr-o unitate de cavalerie. După ce i-au ucis pe cavalerişti, care au refuzat să tragă în alţi polonezi, germanii i-au pus pe prizonieri să îngroape cadavrele camarazilor lor. Apoi, i-au înşirat în dreptul unui zid de pe malul Vistulei şi i-au împuşcat. Cei care au încercat să se salveze sărind în râu au fost împuşcaţi – după cum îşi amintea singurul supravieţuitor, „ca nişte raţe". Au murit în jur de trei sute de oameni.4

Pe 22 august 1939, Hitler şi-a instruit comandanţii să-şi „ferece inimile în faţa milei". Germanii au ucis prizonierii. La Ciepielow, după o bătălie aprigă, au fost luaţi prizonieri trei sute de polonezi, în ciuda tuturor dovezilor, comandantul german a declarat că aceşti soldaţi capturaţi sunt partizani, luptători ilegali, care nu simt protejaţi de legile războiului. Ofiţerii şi soldaţii polonezi, care purtau uniforma completă, au fost uluiţi. Germanii i-au pus să se dezbrace. Acum arătau mai mult a partizani. Au fost împuşcaţi până la unul şi aruncaţi într-o groapă

comună. În scurta campanie polonă, au existat cel puţin şaizeci şi trei de astfel de acţiuni. Au fost ucişi nu mai puţin de trei mii de prizonieri de război polonezi. Germanii au omorât şi răniţi polonezi. Într-unul dintre cazuri, tancurile germane s-au întors să atace un hambar însemnat cu o cruce roşie. Era un punct de prim-ajutor al polonezilor. Dacă nu ar fi avut pe el crucea roşie, comandanţii tancurilor probabil că l-ar fi ignorat. Tancurile au tras asupra hambarului, incendiindu-l. Mitraliorii au tras în cei care încercau să fugă. Apoi tancurile au trecut peste ruinele hambarului şi peste cei care supravieţuiseră.5

Ofiţerii şi soldaţii *Wehrmachtului* dădeau vina pe civilii polonezi pentru ororile pe care le sufereau. După cum susţinea un general, „germanii sunt stăpânii, iar polonezii sunt sclavii” Conducerea armatei ştia că obiectivele campaniei lui Hitler numai tradiţionale nu erau. Aşa cum a rezumat un şef de stat-major, „intenţia Führerului era să distrugă şi să extermine poporul polonez”. Soldaţii fuseseră pregătiţi să vadă în populaţia civilă poloneză făpturi viclene şi subumane. Unul dintre ei era atât de convins de ostilitatea polonezilor, încât a interpretat rictusul morţii de pe chipul unui polonez ca expresie a urii iraţionale faţă de germani. Soldaţii s-au obişnuit la iuţeală să-şi verse mânia pe oricine se nimerea să le iasă în faţă. Ca regulă, germanii ucideau civili după ce cucereau noi teritorii. De asemenea, ucideau civili după ce pierdeau teren. Dacă erau printre ei victime, dădeau vina pe oricine le era la îndemână: în primul rând, pe bărbaţi, dar şi pe femei şi pe copii.6

În oraşul Widzöw, germanii i-au chemat la ei pe bărbaţi, care, netemători, pentru că ştiau că nu făcuseră nimic, s-au dus. O soţie însărcinată a avut o presimţire, dar soţul n-a luat-o în seamă. Toţi bărbaţii din oraş au fost aliniaţi în dreptul unui gard şi împuşcaţi. La Longinöwka,

patruzeci de cetăţeni polonezi au fost încuiaţi într-o clădire, care a fost incendiată. Soldaţii au tras în oamenii care săreau pe ferestre. Unele dintre acţiunile de represalii erau declanşate de motive incredibil de mărunte. Într-unul dintre cazuri, o sută de civili au fost adunaţi ca să fie împuşcaţi din cauză că cineva trăsese un foc. S-a dovedit că focul fusese tras de un soldat german.7

Polonia nu s-a predat, însă ostilităţilor li s-a pus capăt pe 6 octombrie 1939. Chiar şi atunci când germanii şi-au instalat autorităţile de ocupaţie civile, în acea toamnă, *Wehrmacht*ul a continuat să omoare numeroşi cetăţeni polonezi în acţiuni de represalii cu totul arbitrare. În decembrie, după ce doi soldaţi germani au fost ucişi de criminali polonezi care au fost identificaţi, germanii au mitraliat 114 oameni care nu aveau nimic a face cu incidentul. În ianuarie, germanii au împuşcat la Varşovia 225 de evrei, după ce comunitatea evreiască nu predase pe cineva despre care germanii, judecând după nume, credeau că este evreu. Persoana în cauză nu avea nimic a face cu comunitatea evreiască.8

Soldaţii germani fuseseră instruiţi să-i considere pe evrei barbari răsăriteni, iar în Polonia au întâlnit ceva ce n-ar fi văzut niciodată în Germania: mari comunităţi de evrei ortodocşi. Chiar dacă Hitler tuna şi fulgera despre rolul distructiv al evreilor în societatea germană, evreii alcătuiau un procent extrem de mic din populaţia germană. Dintre cetăţenii germani definiţi de Legile de la Nürnberg drept evrei, cei mai mulţi erau laici, şi mulţi nu se identificau ferm cu comunitatea evreiască. Evreii din Germania erau asimilaţi în foarte mare măsură, şi adeseori se căsătoreau cu neevrei. Din motive istorice, viaţa evreilor din Polonia era foarte diferită. Evreii fuseseră expulzaţi din Germania spre sfârşitul Evului Mediu, aşa cum fuseseră expulzaţi din cea mai mare parte a Europei Centrale şi de Vest. De secole întregi, Polonia era un

adăpost al evreilor, devenise şi rămăsese centrul aşezărilor evreieşti din Europa. În 1939, circa 10 % din populaţia poloneză erau evrei, şi cei mai mulţi dintre ei erau ortodocşi, adică tradiţionalişti în privinţa veşmintelor şi obiceiurilor, în general, vorbeau idiş, pe care germanii tindeau să-l considere o variantă stâlcită a propriei limbi. La Varşovia şi Łódź, cele mai importante oraşe evreieşti din Polonia, evreii reprezentau circa o treime din populaţie.

Judecând după corespondenţa lor, ofiţerii şi soldaţii germani îi priveau pe evreii polonezi mai degrabă ca pe nişte profiluri rasiale vii, nu ca pe nişte fiinţe omeneşti, o pacoste aparte într-o Polonie şi aşa scufundată în bezna ignoranţei. Germanii le scriau soţiilor şi prietenelor despre o combinaţie inumană de dezordine şi murdărie. În imaginea lor despre Polonia, tot ce era frumos era rodul muncii coloniştilor germani de dinainte, în vreme ce tot ce era urât era rezultatul murdăriei evreieşti şi leneviei poloneze. Germanii păreau stăpâniţi de nevoia irepresibilă de a aranja înfăţişarea evreilor. Soldaţii îi tot înconjurau pe bărbaţii evrei şi le râdeau favoriţii, în vreme ce alţi soldaţi râdeau şi făceau fotografii. De asemenea, violau evreice oricând aveau chef, de parcă n-ar fi fost un delict pentru care puteau să fie pedepsiţi. Când erau prinşi, li se amintea de legile germane împotriva amestecului rasial.9

În oraşul Solec, nişte evrei au fost luaţi ostatici şi încuiaţi într-un beci. După o încercare de evadare, soldaţii au aruncat în beci grenade, omorându-i pe toţi. În Rawa Mazowieczka, un soldat german i-a cerut unui băiat evreu apă. Când băiatul a luat-o la goană, soldatul l-a ochit şi a tras. Dar l-a nimerit pe unul dintre camarazii săi. Atunci, germanii au strâns sute de oameni în piaţa satului şi i-au omorât. La Dynow, aproximativ două sute de evrei au fost mitraliaţi într-o noapte de la mijlocul lunii septembrie. În total, cam şapte mii de evrei s-au numărat printre cei circa

patruzeci şi cinci de mii de civili polonezi omorâţi de germani până la sfârşitul anului 1939, puţin mai mult decât ponderea evreilor din populaţia poloneză.10

În viziunea nazistă despre lume cu care fuseseră îndoctrinaţi soldaţii şi ofiţerii germani, un soldat evreu punea chiar mai multe probleme decât unul polonez. În 1935, evreii fuseseră epuraţi din forţele armate germane. Şi totuşi, evreii polonezi, la fel cu toţi cetăţenii polonezi de sex masculin, îşi făceau stagiul militar în armata polonă. Evreii, în special medicii evrei, erau bine reprezentaţi în rândurile ofiţerilor. Germanii i-au scos pe evrei din unităţile de care aparţineau şi i-au trimis în lagăre speciale de muncă.

*

Germanii câştigaseră deja războiul în momentul în care sovieticii şi-au făcut apariţia, pe 17 septembrie. În ziua aceea, forţele aeriene germane bombardau Lwówul (actualmente, Lviv), cel mai important oraş polonez din sud-est, în vreme ce Armata Roşie se apropia de el. Intrarea în Polonia a unei jumătăţi de milion de soldaţi sovietici a stârnit atât teamă, cât şi speranţă. Polonezii voiau să creadă că sovieticii veniseră să lupte cu germanii. Unii soldaţi polonezi derutaţi, împinşi către est de atacul german, au putut să creadă pentru o clipă că şi-au găsit aliaţi. Forţele armate polone aveau nevoie disperată de sprijin.11

Sovieticii au declarat că intervenţia lor era necesară, deoarece statul polon încetase să existe. Argumentul suna aşa: dat fiind că Polonia nu îşi mai putea apăra cetăţenii, Armata Roşie a trebuit să intre în ţară, într-o misiune de păstrare a păcii. Minorităţile ucraineană şi bielorusă din Polonia, numeroase, zicea propaganda sovietică, aveau mare nevoie să fie salvate. Şi totuşi, în ciuda vorbăriei goale, ofiţerii şi soldaţii sovietici erau pregătiţi de război, şi au dus război. Armata Roşie a dezarmat unităţile polone

şi le-a atacat ori de câte ori a fost nevoie. O jumătate de milion de oameni au trecut o graniţă care nu mai era păzită, ca să lupte cu un duşman care era deja învins. Soldaţi sovietici s-au întâlnit cu soldaţi germani, au trasat hotarul şi, într-un caz, au făcut împreună o paradă militară a victoriei. Stalin vorbea despre o alianţă cu Germania „pecetluită cu sânge”. Era, mai ales, sângele soldaţilor polonezi, dintre care au murit în luptă peste şaizeci de mii.12

În oraşe ca Lwów, în care *Wehrmacht*ul şi Armata Roşie erau vecine, soldaţii polonezi aveau de făcut o alegere dificilă: cui să se predea? Militarii sovietici le-au promis că îi lasă să se întoarcă acasă, după o scurtă discuţie. Nikita Hruşciov, care îi însoţise pe soldaţii sovietici, a repetat asigurarea. Artistul Jozef Czapski, ofiţer polonez în rezervă, s-a numărat printre cei care au fost înşelaţi de această minciună. Unitatea sa fusese împinsă înapoi de germani şi apoi înconjurată de blindatele sovietice. Lui şi oamenilor săi li s-a promis că vor fi duşi la Lwów şi acolo vor fi eliberaţi. Dar au fost încărcaţi cu toţii în camioane în piaţa oraşului. Femei înlăcrimate le aruncau pachete de ţigări. Un evreu tânăr a cumpărat mere de la o tarabă şi le-a aruncat prizonierilor dintr-un camion. Lângă oficiul poştal, o femeie a adunat biletele pe care soldaţii le scriseseră celor de acasă. Prizonierii au fost duşi la gară şi expediaţi în est.13

Când au trecut graniţa sovietică, li s-a părut, cum îşi amintea Czapski, că au pătruns „în altă lume”. Czapski şedea lângă un prieten

botanist, alt ofiţer rezervist, care se minuna de ierburile înalte din stepa ucraineană. În alt tren, ţărani polonezi se uitau prin crăpături la colhozurile sovietice şi clătinau din cap, mâhniţi de dezordinea şi paragina pe care le vedeau. La o oprire din Kiev, capitala Ucrainei sovietice, ofiţerii polonezi au avut parte de o primire neaşteptată. Ucrainenii s-au întristat când au văzut ofiţeri polonezi sub pază sovietică. Unii dintre ei, se pare, mai credeau că Armata Polonă va fi cea care va elibera Ucraina de Stalin. În realitate, circa cincisprezece mii de ofiţeri polonezi au fost duşi în trei lagăre de prizonieri sovietice conduse de NKVD: unul în partea răsăriteană a Ucrainei sovietice, la Starobilsk, şi alte două în Rusia sovietică, la Kozelsk şi Ostaşkov.14

Exilarea acestor oameni – cu o singură excepţie, erau bărbaţi – a fost un fel de decapitare a societăţii polone. Sovieticii au luat peste o sută de mii de prizonieri de război, dar i-au eliberat pe soldaţi şi au păstrat doar ofiţerii. Peste două treimi dintre aceşti ofiţeri erau profesionişti şi intelectuali cu educaţie, nu militari. Mii de medici, avocaţi, oameni de ştiinţă, profesori şi politicieni au fost îndepărtaţi astfel din Polonia.15

Între timp, forţele de ocupaţie sovietice din estul Poloniei au pus în posturile înalte rămase neocupate oameni din păturile inferioare ale societăţii. Închisorile au fost golite, iar prizonierii politici, de obicei comunişti, au fost numiţi în conducerea locală. Agitatorii sovietici îi îmboldeau pe ţărani să se răzbune pe moşieri. Cu toate că cei mai mulţi s-au împotrivit îndemnurilor la comiterea de delicte, domnea haosul, întrucât câteva mii s-au lăsat convinşi. Brusc, au devenit frecvente omorurile săvârşite cu toporul. Un bărbat a fost legat de un stâlp, apoi i-a fost jupuită o parte din piele şi i s-a pus sare pe rană, după care a fost silit se uite cum îi este omorâtă familia. De obicei, Armata Roşie s-a purtat bine, chiar dacă uneori soldaţii participau la săvârşirea de violenţe, cum a fost când doi dintre ei au omorât un conducător local şi apoi i-au scos dinţii de aur16.

În aceste împrejurări, NKVD-ul a pătruns în ţară în forţă. În următoarele douăzeci şi una de luni, a făcut mai multe arestări în partea răsăriteană a Poloniei ocupate decât în întreaga Uniune Sovietică, circa 109.400 de cetăţeni polonezi. Sentinţa tipică era de opt ani în Gulag; 8.513 oameni au fost condamnaţi la moarte.17

*

La vestul liniei Molotov-Ribbentrop, unde domnea Germania, metodele erau şi mai puţin subtile. Acum, după ce *Wehrmacht*ul învinsese o armată străină, metodele SS puteau fi încercate pe o populaţie străină.

Unealta de persecuţie, *Einsatzgruppen*, a fost creaţia lui Reinhard Heydrich, mâna dreaptă a lui Heinrich Himmler. *Einsatzgruppen* erau unităţi speciale conduse de Siguranţă şi includeau alţi poliţişti, care aparent aveau misiunea de a pacifica zonele din spatele frontului, după expansiunea militară. Din 1939, au fost subordonate Biroului Principal al Securităţii, condus de Heydrich, care unea Siguranţa (instituţie de stat) cu *Sicherheitsdienst* sau SD (serviciile de informaţii ale SS, o instituţie a partidului nazist). *Einsatzgruppen* fuseseră folosite în Austria şi Cehoslovacia, dar rezistenţa întâmpinată în aceste ţări a fost mică, şi nu avuseseră misiunea specială de a ucide anumite grupuri. În Polonia, *Einsatzgruppen* aveau să-şi îndeplinească misiunea de „soldaţi ideologici", eliminând clasele educate ale inamicului învins. (într-un fel, îşi omorau egalii: cincisprezece dintre comandanţii celor douăzeci şi cinci de *Einsatzgruppen* şi *Einsatzkommando* aveau doctorat.) În Operaţiunea Tannenberg, intenţia lui Heydrich a fost ca *Einsatzgruppen* să facă inofensive „păturile superioare ale societăţii" prin omorârea a şaizeci şi una de mii de cetăţeni polonezi. După cum a spus Hitler, „doar o naţiune ale cărei pături superioare sunt distruse poate fi împinsă în rândurile sclavilor" Scopul suprem al acestui proiect de decapitare era „să distrugă Polonia" ca societate funcţională. Prin uciderea celor mai dotaţi dintre polonezi, *Einsatzgruppen* aveau să facă Polonia să semene cu fantasma rasistă germană despre această ţară şi să lase populaţia incapabilă să se împotrivească stăpânirii germane.18

Einsatzgruppen s-au pus pe treabă cu o energie ucigaşă, dar le lipsea experienţa şi, ca atare, tehnicile NKVD. Au omorât civili, fără îndoială, adesea sub pretextul unor operaţiuni de pedepsire împotriva unor presupuşi partizani. La Bydgoszcz, *Einsatzgruppen* au ucis aproape nouă sute de polonezi. La Katowice, au omorât într-o *curte*

alţi 750, printre care erau multe femei şi fete. În total, *Einsatzgruppen* au ucis, probabil, cam cincizeci de mii de cetăţeni polonezi în acţiuni care nu au avut nimic a face cu lupta. Însă aceştia nu au fost, se pare, cei cincizeci de mii din fruntea listei cu şaizeci şi una de mii. Adeseori, erau grupuri alese pe moment. Spre deosebire de NKVD, *Einsatzgruppen* nu respectau cu sfinţenie procesele-verbale, şi în Polonia nu au ţinut o evidenţă atentă cu oamenii pe care i-au omorât.19

Einsatzgruppen aveau mai mult succes în misiunile împotriva evreilor, în care era nevoie de mult mai puţin discernământ. O *Einsatzgruppe* a primit sarcina de a-i teroriza pe evrei, astfel încât să fugă din zona de ocupaţie germană către est, în partea sovietică. O parte importantă a acestei sarcini avea să fie dusă la îndeplinire în septembrie 1939, în vreme ce operaţiunile militare erau în desfăşurare. Aşadar, la Bedzin, de exemplu, această *Einsatzgruppe* a ars cu aruncătoarele de flăcări până la temelii sinagoga, omorând circa cinci sute de evrei în două zile. *Einsatzkommandos* (grupe mai mici) îndeplineau misiuni asemănătoare. În oraşul Chelm, uneia dintre ele i s-a dat sarcina să-i jefuiască pe evreii bogaţi. Germanii percheziţionau în văzul lumii femeile care arătau a evreice, punându-le să se dezbrace, iar cercetarea cavităţilor o făceau în particular. Rupeau degetele ca să ia verighetele. La Przemyśl, între 16 şi 19 septembrie, *Einsatzgruppen* au împuşcat cel puţin cinci sute de evrei. În urma acestor acţiuni, sute de mii de evrei au fugit în zona de ocupaţie sovietică. În apropierea oraşului Lublin, peste douăzeci de mii de evrei au fost pur şi simplu expulzaţi.20

După terminarea cuceririi Poloniei, germanii şi aliaţii lor sovietici s-au întâlnit din nou, ca să-şi reevalueze relaţiile. Pe 28 septembrie 1939, ziua în care Varşovia a căzut în mâinile germanilor, aliaţii au semnat „Tratatul Graniţelor şi Prieteniei”, care a schimbat întrucâtva zonele

de influenţă. A atribuit Varşovia germanilor, iar Lituania sovieticilor. (Graniţa ei apare pe hartă ca „linia Molotov-Ribbentrop”.) Pe 4 octombrie, Germania nazistă şi Uniunea Sovietică au căzut de acord în privinţa unui nou protocol, care definea noua lor frontieră comună. Polonia nu mai exista.

După câteva zile, Germania a anexat oficial câteva dintre teritoriile din zona sa, lăsând restul sub forma unei colonii cunoscute ca Guvernământul General. Aceasta avea să fie groapa de gunoi a oamenilor nedoriţi, polonezi şi evrei. Hitler credea că evreii ar fi putut să fie ţinuţi într-un district răsăritean, într-un soi de „rezervaţie naturală” Guvernatorul general, fostul avocat al lui Hitler, Hans Frank, a lămurit prin două ordine emise la sfârşitul lui octombrie 1939 situaţia populaţiei supuse. Unul preciza că ordinea trebuie menţinută de poliţia germană; celălalt arăta că poliţia germană are autoritatea de a condamna la moarte orice polonez care a făcut ceva ce ar putea să pară că este împotriva intereselor Germaniei sau germanilor. Frank credea că polonezii îşi vor da curând seama de „situaţia fără ieşire a destinului lor naţional” şi vor accepta conducerea germanilor.21

*

La est de linia Molotov-Ribbentrop, sovieticii îşi extindeau propriul sistem. Moscova şi-a lărgit către vest Republica Ucraineană şi Republica Bielorusă, silind noile lor populaţii, locuitorii din ceea ce fusese partea răsăriteană a Poloniei, să participe la anexarea propriei patrii. Când Armata Roşie a intrat în Polonia, a prezentat puterea sovietică drept marea eliberatoare a minorităţilor naţionale de sub jugul polonez şi marea sprijinitoare a ţăranilor împotriva stăpânilor lor. În partea răsăriteană a Poloniei, populaţia era alcătuită din circa patruzeci şi trei la sută polonezi, treizeci şi trei la sută ucraineni, câte opt la sută evrei şi bieloruşi şi un mic număr de cehi, germani,

ruşi, ţigani, tătari şi alţii. Acum însă, fiecare om, din toate naţionalităţile şi din toate clasele, trebuia să-şi exprime după rânduială sprijinul pentru noua ordine. Pe 22 octombrie 1939, toţi adulţii din ceea ce sovieticii numeau „Bielorusia Apuseană" şi „Ucraina Apuseană" au fost chemaţi la vot pentru a alege două adunări, al căror caracter provizoriu a fost dezvăluit de singura lor misiune legislativă: de a cere ca ţinuturile din partea răsăriteană a Poloniei să fie încorporate în Uniunea Sovietică. Pe 15 noiembrie, fuseseră îndeplinite formalităţile de anexare.22

Uniunea Sovietică şi-a adus propriile instituţii şi practici în estul Poloniei. Toată lumea trebuia acum să se înregistreze pentru un paşaport intern, ceea ce însemna că statul avea evidenţa tuturor noilor săi cetăţeni. Odată cu înregistrarea, a venit recrutarea: curând, vreo 150.000 de tineri (polonezi, ucraineni, bieloruşi, evrei) s-au pomenit în rândurile Armatei Roşii. Înregistrarea a permis şi aplicarea lesnicioasă a unei politici sociale sovietice importante: deportarea.23

Pe 4 decembrie 1939, biroul politic sovietic a ordonat NKVD-ului să aranjeze expulzarea anumitor grupuri de cetăţeni polonezi considerate periculoase pentru noua ordine: veterani, pădurari, funcţionari, poliţişti şi familiile lor. Apoi, într-o seară din februarie 1940, la temperaturi de – 40°C, NVKD i-a strâns pe toţi: 139.794 de oameni, smulşi din casele lor în toiul nopţii sub ameninţarea puştilor şi urcaţi în trenuri de marfa lipsite de orice confort, care să-i ducă hăt-departe, în Kazahstanul sovietic sau în Siberia. Tot cursul vieţii lor fusese schimbat înainte să apuce să priceapă ce se întâmplă cu ei. „Aşezările speciale", parte a sistemului Gulagului, erau zone de muncă silnică în care cu zece ani înainte fuseseră trimişi culacii.24

Dat fiind că NKVD dădea „familiei" o definiţie foarte largă, trenurile erau pline de rude vârstnice, precum şi de copiii oamenilor consideraţi periculoşi. La opririle de pe

drumul către est, paznicii treceau din vagon în vagon, întrebând dacă mai simt copii morţi. Wiesław Adamczyk, care pe atunci avea unsprezece ani, şi-a întrebat mama dacă sovieticii îi duc în iad. Hrana şi apa erau distribuite cum se nimerea, iar vagoanele pentru vite erau lipsite de orice confort şi foarte reci. Cu vremea, copiii au învăţat să lingă promoroaca de pe buloane, şi vedeau cum cei mai vârstnici încep să degere. Acum, adulţii morţi erau scoşi şi aruncaţi într-o groapă comună săpată în pripă. Alt băiat s-a uitat şi s-a străduit să-i ţină minte, scriind mai târziu că, deşi morţii dispăreau, „în gândurile noastre rămâneau visele şi dorinţele lor”.25

Numai în timpul călătoriei au pierit cam cinci mii de oameni; încă aproximativ unsprezece mii aveau să piară până în vara următoare. O micuţă poloneză dintr-o şcoală siberiană povestea ce s-a petrecut cu familia ei: „Fratele meu s-a îmbolnăvit şi într-o săptămână a murit de foame. L-am îngropat pe un deal din stepa siberiană. Mama s-a îmbolnăvit şi ea de inimă rea şi s-a umflat de foame şi a zăcut în baracă două luni. N-au vrut s-o ducă la spital până la sfârşit. Atunci, au dus-o, mama a zăcut în spital două săptămâni. Apoi, viaţa i s-a sfârşit. Când am aflat asta, ne-a cuprins o disperare mare. Ne-am dus la îngropăciune la douăzeci şi cinci de kilometri, ne-am dus la deal. Puteai să auzi sunetul pădurii siberiene unde au rămas doi din familia mea”. 26

Chiar mai mult decât culacii care îi precedaseră, aceşti polonezi erau străini şi neajutoraţi în Asia Centrală sau în nordul rusesc. De obicei, nu vorbeau limba rusă, ca să nu mai vorbim de kazahă. Localnicii, mai ales cei din Asia Centrală, îi priveau ca pe altă povară venită de la centru. „Băştinaşii”, după cum îşi amintea un polonez Kazahstanul, „nu cunoşteau prea bine limba rusă şi îi supărau tot acest aranjament şi noile guri de hrănit; la început, nu voiau să ne vândă nimic şi nici să ne ajute în

vreun fel”. Polonezii se poate să nu fi ştiut că o treime din populaţia Kazahstanului murise de foame cu doar un deceniu înainte. La un colhoz, un tată polonez cu patru copii a fost ucis ca să i se ia cizmele. Alt tată a murit de foame în Siberia. Fiul lui îşi amintea: „S-a umflat. L-au înfăşurat într-un cearşaf şi l-au aruncat în pământ”. Un al treilea tată a murit de tifos la Vologda, oraşul morţii din nordul rusesc. Fiul lui, care avea doisprezece ani, deprinsese deja un fel de filosofie: „Un om se naşte numai o dată şi moare numai o dată. Şi aşa a fost”. 27

Cetăţenii polonezi deportaţi probabil că nu auziseră până atunci cuvântul rusesc *kulak* (culac), dar acum îi descopereau istoria. Într-o aşezare siberiană, polonezii au găsit scheletele culacilor deportaţi în anii ’30. În alta, un polonez de şaisprezece ani şi-a dat seama că şeful de echipă din lagărul acela de muncă era culac. „Mi-a spus deschis”, îşi amintea băiatul, „ce era în inima lui”: credinţa în Dumnezeu. Dat fiind că polonezii erau consideraţi romano-catolici şi, ca atare, creştini, prezenţa lor stârnea astfel de mărturisiri ale credinţei din partea ucrainenilor şi ruşilor. Dar până şi în Orientul îndepărtat autorităţile sovietice reacţionau cu mare ostilitate la orice semn al spiritului polonez. Un băiat polonez care s-a dus într-un oraş ca să-şi vândă hainele pe mâncare s-a întâlnit cu un poliţist care i-a dat jos şapca de pe cap. Şapca avea pe ea un vultur alb, simbolul statului polon. Poliţistul nu l-a lăsat pe băiat să ia şapca de jos. După cum tot scriau ziariştii sovietici şi tot spuneau profesorii, Polonia căzuse şi nu mai avea să se ridice niciodată.28

*

Cu ajutorul calculelor, clasificării şi practicării violenţei, sovieticii au putut să-i silească pe polonezi să intre într-un sistem deja existent. După câteva săptămâni de haos, şi-au extins statul către vest şi s-au descotorosit de cei mai periculoşi dintre oponenţii posibili. În jumătatea

apuseană a Poloniei, la vest de linia Molotov-Ribbentrop, germanii nu puteau folosi această metodă. Hitler îşi mărise *Reich-ul* de foarte puţină vreme cu Austria şi Cehoslovacia, dar niciodată în teritorii populate cu atâţia negermani. Spre deosebire de sovietici, naziştii nu puteau nici măcar să susţină că le aduc dreptate şi egalitate persoanelor sau claselor oprimate. Toată lumea ştia că Germania nazistă este pentru germani, iar germanii nu-şi dădeau osteneala să pretindă altceva.

Premisa naţional-socialismului era că germanii sunt o rasă superioară, o presupunere pe care, când s-a confruntat cu dovezile civilizaţiei polone, naziştii au fost siliţi să o dovedească, cel puţin lor înşişi. În vechiul oraş polonez Cracovia, tot corpul profesoral al faimoasei universităţi a fost trimis în lagăre de concentrare. Statuia lui Adam Mickiewicz, marele poet romantic, a fost dată jos de pe soclul aflat în piaţa oraşului, iar aceasta a fost rebotezată Adolf-Hitler-Platz. Universitatea din Cracovia era mai veche decât oricare universitate din Germania. Mickiewicz a fost respectat de europenii din vremea lui la fel de mult ca Goethe. Existenţa unei astfel de instituţii şi a unei astfel de istorii, la fel cu prezenţa în sine a claselor poloneze culte, era un obstacol în calea planurilor germane, dar şi o problemă pentru ideologia nazistă.29

Polonitatea însăşi avea să dispară din aceste ţinuturi, înlocuită de germanitate. Aşa cum scrisese Hitler, Germania „trebuie să se descotorosească de toate aceste elemente rasiale străine, astfel încât sângele poporului ei să nu mai fie întinat, adică trebuie pe dată să-i alunge şi să dea teritoriul liber propriilor camarazi naţionali”. La începutul lui octombrie 1939, Hitler i-a conferit lui Heinrich Himmler o nouă responsabilitate. Himmler, care era deja conducătorul SS şi şeful poliţiei germane, a devenit acum „Comisarul *Reich-uhii* pentru întărirea Germanităţii”, un fel de ministru al problemelor rasiale, în

regiunile polone anexate de Germania, Himmler trebuia să îndepărteze populaţia băştinaşă şi să o înlocuiască cu germani.30

Cu toate că Himmler a primit cu entuziasm proiectul, era o sarcină grea. Acestea erau teritorii polone. În Polonia independentă, nu existase o minoritate germană numeroasă. Când sovieticii au spus că intră în partea răsăriteană a Poloniei ca să-i apere pe ucraineni şi bieloruşi, acest lucru măcar era plauzibil din punct de vedere demografic: existau în Polonia cam şase milioane de astfel de oameni, în schimb, erau sub un milion de germani. În teritoriile anexate de curând de Germania, polonezii îi depăşeau pe germani cu circa cincizeci la unu.31

De acum, ministrul propagandei lui Hitler, Joseph Goebbels, pusese stăpânire pe presa germană, aşa încât germanii (şi cei care credeau în propaganda lor) aveau impresia că în partea apuseană a Poloniei există un număr mare de germani şi că ei fuseseră ţinta unor represiuni cumplite. Realitatea era cu totul alta. Nu numai că cele circa nouă milioane de polonezi îi depăşeau cu mult pe germanii din noile districte ale *Reich-uhh*, dar Hitler tocmai adăugase *Reich-uh*ii sau mult mai mulţi *evrei* (cel puţin 600.000) decât germani şi, de fapt, aproape că triplase populaţia evreiască din Germania (de la aproximativ 330.000 la aproape un milion). Dacă era inclus şi Guvernământul General (cu cei 1.560.000 de evrei), adăugase cu mult peste două milioane de evrei teritoriilor Berlinului. Erau mai mulţi evrei în oraşul Łódź (233.000), care fusese adăugat Germaniei, decât în Berlin (82.788) şi Viena (91.480) la un loc. Erau mai mulţi evrei în Varşovia, care făcea acum parte din Guvernământul General, decât fuseseră în întreaga Germanie. Hitler adăugase *Reich-ului* prin această anexare mai mulţi polonezi decât germanii adăugaţi în această anexare şi în toate cele precedente,

inclusiv cea a Austriei şi a regiunilor de graniţă ale Cehoslovaciei. Dacă luăm în calcul Guvernământul General şi Protectoratul Boemiei şi Moraviei, anexat din Cehoslovacia dezmembrată, Hitler a adăugat imperiului său circa douăzeci de milioane de polonezi, şase milioane de cehi şi două milioane de evrei. Acum, erau în Germania mai mulţi slavi decât în orice stat european, cu excepţia Uniunii Sovietice. În cruciada sa pentru puritatea rasială, Germania ajunsese până la sfârşitul anului 1939 pe locul doi ca stat multinaţional european. Cel mai mare era, desigur, Uniunea Sovietică.32

Arthur Greiser, care fusese numit la cârma celei mai mari dintre noile regiuni ale Germaniei, *Reichsgau Wartheland*, era deosebit de receptiv la ideea de „întărire a germanităţii”. Provincia lui se întindea de la vest la est între oraşul polonez important Poznan şi oraşul polonez important Łódź. Era patria a patru milioane de polonezi, 366.000 de evrei şi 327.000 de germani. Himmler a propus deportarea unui milion de oameni până în februarie 1940, printre care toţi evreii şi câteva sute de mii de polonezi. Greiser a început proiectul de „întărire a germanităţii” prin golirea a trei spitale de psihiatrie şi împuşcarea pacienţilor. Pacienţii din al patrulea spital de psihiatrie, de la Owinska, au avut altă soartă. În octombrie şi noiembrie 1939, au fost duşi la cartierul general local al Gestapoului şi au fost gazaţi cu monoxid de carbon eliberat din canistre. A fost primul masacru efectuat de germani prin această metodă. Circa 7.700 de cetăţeni polonezi găsiţi în spitalele de boli mintale au fost asasinaţi, şi a început o politică de „eutanasiere” care avea să fie aplicată curând şi între hotarele Germaniei antebelice. În următorii doi ani, peste şaptezeci de mii de cetăţeni germani aveau să fie gazaţi, fiind „viaţă improprie vieţii”. Întărirea germanităţii avea o dimensiune internă şi una externă; războiul de agresiune de peste hotare permitea asasinarea de cetăţeni

germani. Aşa a început, şi aşa avea să continue.33

Scopul eliminării evreilor din Germania a intrat în conflict cu altă prioritate ideologică, cea a strămutării germanilor din Uniunea Sovietică. După ce Uniunea Sovietică şi-a extins hotarele către apus, prin preluarea părţii răsăritene a Poloniei, Hitler trebuia să-şi facă griji pentru germanii (foşti cetăţeni polonezi) care au intrat sub stăpânire sovietică. Hitler a aranjat ca aceşti oameni să fie trimişi în Germania. Aveau să trăiască în *Wartheland*, în gospodăriile părăsite de polonezii deportaţi. Aceasta însemna însă că mai întâi trebuiau deportaţi fermierii polonezi, nu evreii, ca să le facă loc germanilor care veneau acolo. Însă, chiar dacă pe moment evreilor li se îngăduia să rămână în casele lor, aveau de suportat enorme suferinţe şi umilinţe. La Kozienice, evreii ortodocşi au fost siliţi să danseze în jurul unui morman de cărţi care ardeau şi să cânte „Războiul e din vina noastră”. Pe 7 noiembrie 1939, la Lowicz, toţi evreii de sex masculin au fost siliţi să defileze până la închisoare, urmând să fie răscumpăraţi de comunitatea evreiască.34

În prima deportare din *Wartheland* către Guvernământul General, care a avut loc între 1 şi 17 decembrie 1939, uriaşa majoritate a celor 87.883 de oameni alungaţi erau polonezi. Poliţia i-a ales, în primul rând, pe polonezii care „reprezintă o primejdie nemijlocită pentru germanism”. În a doua deportare, efectuată între 10 februarie şi 15 martie 1940, alţi 40.128 de oameni au fost alungaţi, majoritatea dintre ei fiind polonezi. Călătoria era destul de scurtă. În vremuri normale, drumul de la Poznan, capitala *Wartheland*-ului, la Varşovia, cel mai mare oraş din Guvernământul General, ar fi durat câteva ore. Sute de mii de oameni au murit însă de frig în trenuri, care erau lăsate uneori zile întregi pe linii secundare. Comentariul lui Himmler: „Aşa-i clima de acolo”. Nu mai este nevoie să spunem că vremea în Polonia este, în fond,

aceeaşi cu cea din Germania.35

*

Iarna 1939 – 1940 a fost neobişnuit de grea în Polonia şi Germania. Iarna din Ucraina, Rusia şi nordul Kazahstanului a fost şi mai grea. Pe măsură ce zilele deveneau mai scurte în „aşezările speciale" sovietice, mii de cetăţeni polonezi s-au îmbolnăvit şi au murit. În cele trei lagăre din Rusia sovietică şi Ucraina sovietică în care sovieticii îi ţineau pe prizonierii de război polonezi, oamenii îşi urmau propriul calendar politic şi religios. Prizonierii din Kozelsk, Ostaşkov şi Starobilsk au găsit modalităţi de a sărbători 11 noiembrie, ziua independenţei Poloniei. În toate cele trei lagăre, oamenii plănuiau să sărbătorească Crăciunul. Aceşti prizonieri erau, în general, romano-catolici, cu un adaos considerabil de evrei, protestanţi, ortodocşi şi greco-catolici. Se aflau în foste mănăstiri ortodoxe şi se rugau sau se cuminecau în colţuri tăcute ale unor catedrale în ruină.36

Prizonierii puteau să-şi dea seama ce se petrecuse cu călugării şi călugăriţele de credinţă ortodoxă în timpul Revoluţiei Bolşevice: schelete în gropi superficiale, siluete omeneşti desenate cu gloanţe pe ziduri. Un prizonier de la Starobilsk nu putea să nu observe norii de corbi, care păreau că nu se îndepărtează niciodată de mănăstire. Totuşi, rugăciunea părea să dea speranţă, şi oamenii de diferite credinţe se rugau împreună – până pe 24 decembrie 1939, când preoţii, pastorii şi rabinii au fost luaţi din toate cele trei lagăre, şi nimeni nu i-a mai văzut niciodată.37

Cele trei lagăre erau un fel de laborator pentru observarea comportamentului claselor polone culte. Kozelsk, Ostaşkov şi Starobilsk au căpătat înfăţişare polonă. Prizonierii nu aveau alte haine în afara uniformelor militare, cu vulturii albi pe caschetă. Inutil să mai spunem că nimeni nu purta în public acea emblemă în fosta parte

răsăriteană a Poloniei, unde spaţiul public se pricopsise acum cu ciocan, seceră şi stea roşie. Cu toate că universităţile polone erau închise în partea germană şi transformate în universităţi ucrainene şi ruse în partea sovietică, prizonierii din lagăre organizau cursuri ţinute de savanţii şi umaniştii polonezi de frunte care se aflau printre ofiţerii rezervişti. Ofiţerii au organizat mici cooperative de credit, aşa încât cei mai săraci să poată împrumuta de la cei mai bogaţi. Recitau pe de rost poeziile învăţate la şcoală. Unii dintre ei puteau să reproducă din memorie romane lungi din perioada realismului polon. Fireşte, se întâmpla şi ca prizonierii să se contrazică, să se încaiere şi să fure. Iar câţiva dintre ei – după cum s-a dovedit, foarte puţini – au acceptat să coopereze cu sovieticii. Ofiţerii nu erau toţi de aceeaşi părere în privinţa felului în care trebuie să se comporte în timpul lungilor interogatorii de noapte. Şi totuşi, spiritul solidarităţii naţionale era real, poate că şi pentru sovietici.38

Oamenii nu se simţeau niciodată singuri. Aveau voie să le scrie familiilor, dar nu aveau voie să vorbească despre situaţia lor. Ştiind că NKVD citeşte tot ce scriu ei, trebuiau să fie discreţi. Unul dintre prizonierii de la Kozelsk, Dobiesław Jakubowicz, a încredinţat jurnalului intim toate scrisorile pe care voia să i le scrie soţiei, visele sale să o vadă îmbrăcându-se şi să se joace cu fiica lor. Prizonierii fuseseră siliţi să dea pentru răspuns adresa unui sanatoriu, ceea ce a dus la multă confuzie dureroasă.39

Prizonierii s-au împrietenit cu câinii de pază şi cu câini din localităţile învecinate. Câinii veneau în lagăre, intrau pe poartă, printre paznici, sau prin găurile din gardurile de sârmă ghimpată, sau de sub ele, care erau prea mici pentru un om. Unul dintre ofiţerii rezervişti de la Starobilsk era Maksymilian tabşdz, cel mai renumit veterinar din Varşovia. Era un domn mai vârstnic, care a

supravieţuit cu greu drumului. Îngrijea câinii, şi uneori chiar făcea operaţii. Preferatul său era o corcitură pe care ofiţerii o numiseră Linek, prescurtarea de la Stalinek – „micul Stalin” în limba polonă. Dintre câinii care veneau pe acolo, preferatul celor din lagăr era unul căruia i-au zis Foch, după generalul francez care a fost comandantul suprem al armatelor aliate care au învins Germania în 1918. Era un moment, la sfârşitul lui 1939 şi începutul lui 1940, în care un guvern polon în exil se stabilise la Paris şi când polonezii sperau, în general, că Franţa poate să învingă Germania şi să salveze Polonia. Şi-au pus nădejdea de legătură cu lumea din afară în câinele cel mic, zis Foch, care părea să aibă stăpâni în oraş. îi puneau sub zgardă bilete, sperând să capete răspuns. Într-o zi, în martie 1940, au primit unul: „Se spune că o să fiţi eliberaţi curând de la Starobilsk. Se spune că o să plecaţi acasă. Nu ştim dacă e adevărat sau nu”. 40

Nu era adevărat. În acea lună, la Moscova, şeful poliţiei secrete a lui Stalin, Lavrenti Beria, ajunsese la o concluzie, poate că inspirată de Stalin. Beria a declarat limpede, în scris, că vrea ca prizonierii de război polonezi să fie omorâţi. Într-o propunere făcută biroului politic – şi, ca atare, de fapt lui Stalin –, Beria scria, pe 5 martie 1940, că fiecare dintre prizonierii polonezi „nu aştepta decât să fie eliberat ca să se angajeze energic în lupta împotriva puterii sovietice”. El afirma că organizaţiile contrarevoluţionare din noile teritorii sovietice sunt conduse de foşti ofiţeri. Spre deosebire de afirmaţiile despre „Organizaţia Militară Polonă”, cu doi ani înainte, aceasta nu era născocire. Uniunea Sovietică ocupase şi anexase jumătate din Polonia, şi era normal ca unii polonezi să li se împotrivească. În 1940, cam douăzeci şi cinci de mii dintre ei au participat la o formă sau alta de rezistenţă organizată. Este adevărat că aceste organizaţii au fost penetrate în scurt timp de NKVD, şi cei mai mulţi

dintre membri au fost arestaţi: însă opoziţia era reală şi demonstrabilă. Beria a folosit realitatea rezistenţei poloneze pentru a-şi justifica propunerea în privinţa prizonierilor – „să li se aplice pedeapsa supremă: împuşcarea”.41

Stalin a aprobat recomandarea lui Beria, şi mecanismele Marii Terori s-au declanşat din nou. Beria a creat o „troică specială” care să se ocupe rapid de dosarele tuturor prizonierilor de război polonezi. Ea era împuternicită să nu ţină cont de recomandările interogatoriilor precedente şi să dea verdicte fără vreun contact cu prizonierii înşişi. Se pare că Beria a stabilit o cotă a omorurilor, aşa cum se făcuse în 1937 şi 1938: toţi prizonierii din cele trei lagăre, plus şase mii de oameni ţinuţi în închisori din vestul Bielorusiei şi vestul Ucrainei (câte trei mii în fiecare), plus elementele deosebit de periculoase din rândurile subofiţerilor care nu erau. În captivitate. După o examinare rapidă a dosarelor, nouăzeci şi şapte la sută dintre polonezii din cele trei lagăre, circa 14.587 de oameni, au fost condamnaţi la moarte. Excepţiile au fost câţiva agenţi sovietici de etnie germană sau letonă şi persoane cu protecţie străină. Cei şase mii din închisori au fost şi ei condamnaţi la moarte, împreună cu alte 1.305 de persoane arestate în aprilie.42

Prizonierii din cele trei lagăre se aşteptau să fie lăsaţi să se întoarcă acasă. Când, în aprilie 1940, au fost luate din lagărul Kozelsk primele grupuri, camarazii au dat o petrecere de despărţire. Colegii lor ofiţeri au alcătuit cum au putut ei, fiind lipsiţi de arme.

O gardă de onoare la urcarea în autobuze. Prizonierii, în grupuri de câte o sută, au fost duşi prin Smolensk la o gară mai mică, Gniazdovo. Acolo, au coborât din tren şi s-au trezit în faţa unui cordon de soldaţi NKVD cu baioneta la arme. Câte treizeci o dată erau urcaţi într-un autobuz care îi ducea la Dealurile Caprelor, la marginea

unei păduri numite Katyn. Acolo, la o imitate a NKVD, erau percheziţionaţi şi li se luau obiectele de valoare. Un ofiţer, Adam Solski, a ţinut până în acel moment un jurnal: „M-au întrebat de verighetă, pe care eu…” Prizonierii erau duşi într-un corp de clădire al complexului, unde erau împuşcaţi. Apoi, cadavrele le erau duse, probabil cu camioanele, în loturi de câte treizeci, la o groapă comună care fusese săpată în pădure. Aceasta a continuat până ce au fost împuşcaţi toţi cei 4.410 prizonieri trimişi de la Kozelsk.43

La Ostaşkov, o orchestră le-a cântat prizonierilor care părăseau lagărul, pentru a le ridica moralul. Au fost duşi cu trenul, în grupuri de circa 250 – 500, la închisoarea NKVD de la Kalinin (în prezent, Tver). Au fost ţinuţi toţi acolo ceva timp, până s-au făcut verificările. Au aşteptat, neştiind ce avea să se întâmple mai departe, probabil fără să bănuiască nimic până în ultimul moment. Un ofiţer NKVD l-a întrebat pe unul dintre prizonierii care aşteptau, pe când era singur printre paznici, câţi ani are. Băiatul a zâmbit. „Optsprezece”. Cu ce te ocupai? Zâmbind în continuare: „Operator telefonic”. Câtă vreme ai lucrat? Băiatul a socotit pe degete. „Şase luni”. Apoi şi lui, la fel ca tuturor cei 6.314 prizonieri care au trecut prin acea încăpere, i s-au pus cătuşe şi a fost dus într-o celulă izolată fonic. Doi bărbaţi l-au ţinut de braţe iar al treilea l-a împuşcat în ceafa.44

Călăul-şef de la Kalinin, pe care prizonierii nu-l vedeau niciodată, era Vasili Blohin. Fusese unul dintre principalii ucigaşi în vremea Marii Terori, când comandase un pluton de execuţie de la Moscova.

I se încredinţase executarea unora dintre acuzaţii marcanţi din procesele publice, însă împuşcase şi mii de muncitori şi ţărani, ucişi în secret. La Kalinin, purta o şapcă de piele, şorţ şi mănuşi lungi, ca să nu se mânjească de sânge nici el, nici uniforma. Folosind pistoale

germane, a împuşcat în fiecare noapte cam două sute cincizeci de oameni, unul după altul. Apoi, leşurile erau duse cu camionul la Mednoe, aflat în apropiere, unde NKVD avea nişte case de vacanţă, şi erau aruncate într-o groapă mare, săpată dinainte cu excavatorul.45

Din lagărul de la Starobilsk, prizonierii făceau drumul cu trenul, câte o sută sau două sute, până la Harkov, unde erau ţinuţi în închisoarea NKVD. Cu toate că nu aveau de unde să ştie, fuseseră aduşi într-unul dintre

principalele centre din Uniunea Sovietică de asasinare a polonezilor. Acum, era rândul lor, şi mergeau la moarte fără să ştie despre masacrele din trecut, fără să ştie ce se întâmplă cu camarazii lor din alte lagăre, fără să ştie ce se va întâmpla cu ei. După o zi sau două în închisoare, erau duşi într-o încăpere, unde li se verificau datele personale. Apoi, erau conduşi în altă încăpere, întunecată şi fără ferestre. Un paznic zicea: „Îmi dai voie?”, şi îl conducea pe prizonier înăuntru. După cum îşi amintea unul dintre NKVD-işti, „se auzea un pocnet, şi ăsta era sfârşitul”. Cadavrele erau îngrămădite în camioane. Vestoanele erau trase peste capul morţilor, ca să nu se păteze de sânge podeaua camionului. Cadavrele erau încărcate alternativ, cu capul înainte şi cu picioarele înainte, ca să nu se răstoarne grămada.46

În acest fel au fost ucişi 3.739 de prizonieri din Starobilsk, printre care toţi prietenii şi cunoştinţele lui Jozef Czapski: botanistul pe care îl ţinuse minte pentru calmul lui, dar şi un economist care încerca să-şi ascundă temerile de soţia gravidă, un doctor despre care toată lumea din Varşovia ştia că frecventează cafenelele şi sprijină artiştii, locotenentul care ştia pe de rost piese şi romane, avocatul înflăcărat de ideea unei federaţii europene, toţi inginerii, profesorii, poeţii, asistenţii sociali, jurnaliştii, chirurgii şi soldaţii. Dar nu şi Czapski. El şi câţiva alţii din fiecare dintre cele trei lagăre au fost trimişi în alt lagăr şi au supravieţuit.47

Fiodor Dostoievski a plasat o scenă crucială din *Fraţii Karamazov* la Mănăstirea Obţină din Kozelsk, care în 1939 şi 1940 a devenit sediul lagărului prizonierilor de război ai sovieticilor. Aici a avut loc cel mai renumit schimb de replici din carte: o discuţie între un tânăr nobil şi stareţul mănăstirii despre posibilitatea unei morale fără Dumnezeu. Dacă Dumnezeu e mort, este îngăduit orice? în 1940, clădirea reală în care a avut loc această conversaţie

imaginară, unde locuiseră câţiva dintre călugări, îi găzduia pe anchetatorii NKVD. Ei reprezentau răspunsul sovietic la acea întrebare: numai moartea lui Dumnezeu permite eliberarea omenirii. Fără s-o ştie, mulţi dintre ofiţerii polonezi au dat un răspuns diferit: că într-un loc în care totul este permis, Dumnezeu este un refugiu. Ei considerau că lagărele sunt biserici, şi se rugau în ele. Mulţi dintre ei au fost la slujba de Paşte înainte de a fi trimişi la moarte.48

Prizonierii din cele trei lagăre, sau, cel puţin, mulţi dintre ei, bănuiau că sunt filtraţi, aleşi pentru un rol pe care l-ar putea juca în Uniunea Sovietică. Însă ştiau prea puţin, sau deloc, că dacă picau la acest test aveau să fie ucişi. Nu ştiau nimic de „operaţiunea polonezilor" din Marea Teroare, în care zeci de mii de polonezi sovietici fuseseră împuşcaţi cu numai doi ani înainte. Chiar dacă ar fi cunoscut mizele, pare greu de crezut că foarte mulţi dintre ei ar fi reuşit să demonstreze vreun fel de loialitate credibilă faţă de sovietici. În lagăre, erau siliţi să citească ziare sovietice, să vadă filme de propagandă sovietice şi să asculte ştiri sovietice transmise prin difuzoare. În general, toate astea li se păreau ridicole şi jignitoare. Până şi celor care dădeau informaţii despre camarazii lor sistemul li se părea absurd.49

Cele două culturi nu comunicau bine, cel puţin nu fără vreun interes comun evident. În această perioadă, când Stalin era aliatul lui Hitler, niciun astfel de teren comun nu era uşor de imaginat. Pe de altă parte, posibilităţile de neînţelegere erau enorme. Colectivizarea şi industrializarea modernizaseră Uniunea Sovietică, însă fără atenţia acordată populaţiei, sau mai degrabă consumatorilor, care caracteriza Occidentul capitalist. Cetăţenii sovietici care cârmuiau partea răsăriteană a Poloniei cădeau de pe bicicletă, mâncau pasta de dinţi, foloseau WC-urile pe post de chiuvete, purtau mai multe

ceasuri, îşi puneau sutiene ca apărătoare pentru urechi, sau lenjerie ca rochii de seară. Şi prizonierii polonezi erau ignoranţi, şi asta în privinţa unor probleme mult mai elementare. Spre deosebire de cetăţenii sovietici aflaţi în poziţia lor, polonezii credeau că nu pot să fie condamnaţi sau ucişi fără o bază juridică. Faptul că aceşti cetăţeni sovietici şi polonezi, dintre care mulţi se născuseră în acelaşi Imperiu Rus, se înţelegeau unii pe alţii atât de puţin era un semn al marii transformări din planul civilizaţiei aduse de stalinism.

Anchetatorul-şef de la Kozelsk, bărbatul care moştenise locuinţa stareţului lui Dostoievski, a formulat-o cu subtilitate: era vorba despre „două filosofii divergente" în cele din urmă, sovieticii au putut să o răspândească şi să o transpună în viaţă pe a lor. La glumele care circulau pe seama sovieticilor în partea răsăriteană a Poloniei se putea da cu uşurinţă replica: cum i se spune acum ţării? Polonezii din lagăre nu puteau fi determinaţi să se încadreze în civilizaţia sovietică. Nu trăiau ca sovieticii: aşa îşi aminteau ţăranii ruşi şi ucraineni care i-au văzut şi care nu uitaseră nici după decenii întregi cât erau de îngrijiţi şi de curaţi şi ce ţinută mândră aveau. Nu puteau fi făcuţi să trăiască asemenea sovieticilor: dar puteau fi făcuţi să moară ca ei. Mulţi dintre ofiţerii polonezi erau mai puternici şi mai culţi decât NKVD-iştii care îi capturaseră. Când erau însă dezarmaţi, dezorientaţi şi ţinuţi de braţe de câte doi bărbaţi, puteau fi împuşcaţi de al treilea şi apoi îngropaţi acolo unde, se părea, nu avea să-i mai găsească nimeni. În moarte, se pare, se puteau alătura tăcerii cetăţenilor din istoria sovietică.50

În total, această Teroare la scară mai mică, această reluare a „operaţiunii polonezilor" a ucis 21.892 de cetăţeni polonezi. O uriaşă majoritate, cu toate că nu toţi erau de naţionalitate polonă. Polonia era un stat multinaţional, cu un corp ofiţeresc multinaţional, aşa încât

mulţi dintre morţi au fost evrei, ucraineni şi bieloruşi. Cam opt la sută dintre victime au fost evrei, corespunzând proporţiei evreilor din estul Poloniei.51

Ca şi în timpul Marii Terori, şi familiile celor osândiţi au fost pedepsite. Cu trei zile înainte de a propune ca toţi prizonierii din aceste lagăre să fie împuşcaţi, Beria dăduse ordin ca familiile lor să fie deportate. Sovieticii ştiau cine sunt aceşti oameni: de aceea îi lăsaseră pe prizonieri să corespondeze cu cei dragi, ca să facă rost de nume şi de adrese. „Troicile" operative din vestul Bielorusiei şi vestul Ucrainei au pregătit numele a 60.667 de oameni care să fie trimişi în „aşezări speciale" din Kazahstan. Multe dintre ele erau rudele celor numiţi într-unul dintre ordine „foşti oameni". Acestea erau de obicei familii fără soţi şi taţi. Soţiilor li se spunea că sunt trimise să li se alăture soţilor – minciună sovietică tipică. În realitate, familiile erau lăsate în taigaua siberiană („veşnică mocirlă şi zăpadă", cum îşi amintea un băieţel polonez de treisprezece ani), în vreme ce bărbaţii erau împuşcaţi la Katyn, Kalinin, Harkov, Bâkivnia şi Kurapati. Câţiva copii polonezi i-au trimis o scrisoare lui Stalin pe 20 mai 1940, în care îi promiteau să fie buni cetăţeni sovietici, şi nu se plângeau decât că „e greu să trăim fără taţii noştri". A doua zi, NKVD-iştii au primit bani ca recompensă pentru că au curăţat cele trei lagăre fără să se producă nici o singură evadare.52

Dat fiind că bărbaţii lipseau, această deportare a fost şi mai grea pentru victime decât cea din februarie. Femeile erau lăsate în Kazahstan cu copiii lor şi adesea cu socrii bătrâni. Întrucât au plecat în aprilie, fără să li se spună dinainte, cele mai multe femei erau îmbrăcate nepotrivit. Adesea au fost silite să vândă hainele pe care le luaseră cu ele, ca să cumpere mâncare. Femeile au supravieţuit în iarna următoare, învăţând să adune bălegar ca să facă focul. Mii de femei au murit. Multe dintre ele au fost silite să hotărască în ce fel să-şi ţină în viaţă copiii. Doreau să-i

crească în tradiţia polonă, însă adesea îşi dădeau seama că trebuie să-i încredinţeze instituţiilor sovietice dacă vor ca ei să fie hrăniţi şi să supravieţuiască. O femeie şi-a lăsat cinci dintre cei şase copii la un birou NKVD şi a dispărut cu al şaselea, un sugar, şi nimeni n-a mai auzit niciodată de ea. Soţia gravidă a economistului îngrijorat care a fost deţinut la Starobilsk şi omorât la Harkov a născut în exil cel de-al treilea copil al lor. Pruncul a murit.53

În acelaşi timp, în martie 1940, şeful NKVD, Beria, a ordonat deportarea celor care au refuzat să accepte buletinul de identitate rus. Aceasta însemna respingerea sistemului sovietic şi, de asemenea, o problemă practică pentru birocraţii sovietici. Cetăţenii polonezi care au refuzat intrarea identităţii lor în registrele sovietice nu puteau să fie supravegheaţi şi pedepsiţi cu eficienţa dorită. De fapt, imensa majoritate a celor care au respins buletinul de identitate sovietic erau evrei refugiaţi din vestul Poloniei. Fugiseră de germani, dar nu-şi doreau să devină cetăţeni sovietici. Se temeau că, dacă ar fi acceptat actele de identitate sovietice, nu li s-ar mai fi permis să se întoarcă în Polonia – după ce avea să fie refăcută. Aşadar, în acest fel evreii au dovedit că sunt cetăţeni loiali ai Poloniei şi au devenit victimele ambelor regimuri care le cuceriseră ţara. Au reuşit să fugă de ravagiile SS, ca să ajungă să fie deportaţi de NKVD în Kazahstan şi Siberia. Dintre cei 78.339 de oameni deportaţi în cadrul operaţiunii din iunie 1940 care îi viza pe refugiaţi, circa optzeci şi patru la sută au fost evrei.54

Evreii polonezi, în general oameni fără experienţa traiului la ţară, erau cel puţin la fel de neajutoraţi ca polonezii care plecaseră înaintea lor. Meşteşugari şi cizmari, au fost trimişi în nordul îndepărtat al Rusiei să taie copaci. Un băiat evreu pe nume Joseph îşi amintea că evreii din oraşul său natal fuseseră siliţi să-şi incendieze propria sinagogă, în vreme ce germanii râdeau. Familia sa

a fugit în zona sovietică, dar a refuzat buletinul de identitate sovietic. Şi fratele, şi tatăl, şi mama i-au murit în surghiun.55

*

În Europa de Vest, această perioadă a fost cunoscută ca „războiul ciudat”: părea că nu se întâmplă nimic. Franţa şi Marea Britanie erau în război cu Germania din septembrie 1939. În acea toamnă şi iarnă însă, precum şi în primăvara care a urmat, în vreme ce Polonia era învinsă, distrusă şi împărţită, iar zeci de mii dintre cetăţenii ei asasinaţi şi alte sute de mii deportaţi, în acel război n-a existat un front de vest. Germanii şi aliaţii lor sovietici erau liberi să facă tot ce aveau chef.

Germanii au invadat Danemarca şi Norvegia în aprilie 1940, asigurându-şi astfel accesul la resursele minerale din Scandinavia şi împiedicând vreo intervenţie britanică în nordul Europei. Însă „războiul ciudat” s-a încheiat cu adevărat atunci când Germania a atacat Olanda şi Franţa, pe 10 mai. Până la 14 iunie, au murit circa o sută de mii de francezi şi şaizeci de mii de soldaţi britanici, iar germanii erau în Paris. Franţa căzuse mult mai repede decât s-ar fi aşteptat oricine. În aceeaşi lună, iunie 1940, şi Uniunea Sovietică şi-a extins stăpânirea către vest, anexând toate cele trei ţări baltice independente: Estonia, Letonia şi Lituania.

Cea mai mare şi mai populată ţară baltică, Lituania, avea şi cele mai complicate probleme naţionale şi relaţii internaţionale. Pe toată perioada interbelică, Lituania ceruse oraşul Vilnius cu împrejurimile, aflat în partea nord-estică a Poloniei. Cu toate că aceste teritorii erau locuite în principal de polonezi, evrei şi bieloruşi, lituanienii considerau că Vilnius este de drept capitala lor, dat fiind că fusese capitala unui important stat din Evul Mediu şi de la începuturile epocii moderne, cunoscut sub numele de Marele Ducat al Lituaniei, în anii ’20 şi ’30, conducătorii

statului lituanian independent au folosit Kaunas drept centru administrativ, însă considerau că Vilnius este capitala lor. Stalin a profitat de aceste sentimente în 1939. În loc să anexeze Vilnius la Uniunea Sovietică, i l-a dat Lituaniei, care era încă independentă. Preţul, nu-i de mirare, a fost amplasarea de baze militare sovietice pe teritoriul Lituaniei. Forţele sovietice, instalate deja în Lituania, au fost gata de intervenţie atunci când, în vara lui 1940, a fost impusă o revoluţie, cu şi mai mare grabă şi în mod şi mai artificial decât în partea răsăriteană a Poloniei. O mare parte a elitei politice a Lituaniei a fugit în Germania nazistă.56

Toate acestea erau observate cu atenţie de consulul japonez din Lituania, Chinuie Sugihara, care se afla la Kaunas ca să urmărească mişcările militare germane şi sovietice. În vara lui 1940, conducerea japoneză a stabilit o direcţie clară: va încerca să încheie un pact de neutralitate cu Uniunea Sovietică. Nordul fiind astfel asigurat, japonezii puteau să plănuiască o mişcare către sud în 1941. Sugihara era unul dintre relativ puţinii demnitari japonezi care putea să observe relaţiile germano-sovietice după căderea Franţei. Dat fiind că îi lipsea personalul propriu, folosea ca informatori şi asistenţi ofiţeri

din armata polonă care reuşiseră să nu fie arestaţi de germani şi de sovietici. I-a răsplătit cu paşapoarte japoneze şi cu dreptul de a se folosi de postul diplomatic japonez. Sugihara i-a ajutat pe polonezi să găsească o cale de evadare pentru camarazii lor ofiţeri. Polonezii şi-au dat seama că, folosind un anumit tip de viză de ieşire japoneză, se putea organiza o călătorie de-a curmezişul Uniunii Sovietice până în Japonia. Nu au evadat pe această cale decât foarte puţini ofiţeri polonezi, dar măcar unul dintre ei a ajuns în Japonia şi le-a făcut serviciilor secrete rapoarte despre cele văzute în timpul traversării Uniunii Sovietice.57

În acelaşi timp, evreii refugiaţi au început să-l viziteze pe Sugihara. Aceşti evrei erau cetăţeni polonezi

care fugiseră de invazia germană din septembrie 1939, dar acum se temeau de sovietici. Auziseră de deportările de evrei din iunie 1940 şi se temeau că vor avea aceeaşi soartă. Şi aveau mare dreptate: un an mai târziu, sovieticii aveau să deporteze circa 17.500 de oameni din Lituania, 17.000 din Letonia şi 6.000 din Estonia. Cu ajutorul ofiţerilor polonezi, Sugihara a ajutat câteva mii de evrei să fugă din Lituania. Ei au făcut cu trenul lunga călătorie prin Uniunea Sovietică, apoi cu vaporul până în Japonia şi apoi către Palestina sau Statele Unite ale Americii. Această acţiune a fost epilogul, tăcut dar ferm, al unor decenii de colaborare a serviciilor secrete polone şi japoneze.58

*

În 1940, conducătorilor nazişti le-ar fi plăcut să se descotorosească de cele vreo două milioane de evrei din partea lor de Polonie, dar nu reuşeau să cadă de acord între ei în privinţa felului în care s-o facă. Planul iniţial pentru perioada războiului fusese crearea unui fel de rezervaţie pentru evrei în regiunea Lublin din Guvernământul General. Dat fiind însă că aria cuceririi germane din Polonia era relativ mică, iar Lublinul nu se afla mult mai departe de Berlin (şapte sute de kilometri) decât cele două oraşe mari din care trebuia să fie deportaţi evreii, Varşovia (şase sute de kilometri) şi Łódź (cinci sute de kilometri), această soluţie nu a fost niciodată satisfăcătoare. Hans Frank, guvernatorul general, s-a opus faţă de venirea altor evrei pe teritoriul său. La sfârşitul anului 1939 şi în 1940, Himmler şi Greiser au continuat să azvârle polonezi din *Wartheland* în Guvernământul General – în total 408.525, asemănător cu numărul de cetăţeni polonezi deportaţi de sovietici. Aceasta le-a produs suferinţe enorme acelor oameni, însă n-a schimbat prea mult echilibrul naţionalităţilor din Germania. Erau pur şi simplu prea mulţi polonezi, iar prin mutarea lor dintr-o parte în alta a Poloniei ocupate nu s-a obţinut mare lucru,

în afară de haos. Nu se poate spune că îi împlinea lui Hitler visurile despre spaţiul vital din est.59

În toamna lui 1939, a fost recrutat un specialist în deportări, Adolf Eichmann, ca să crească eficienţa operaţiunii. Eichmann îşi dovedise deja abilitatea prin accelerarea emigrării evreilor austrieci din Viena. Însă, după cum a constatat Eichmann, problema deportării evreilor în Guvernământul General nu era atât ineficienţa, cât lipsa de sens. Eichmann a aflat că Hans Frank, guvernatorul general, nu voia să mai vadă şi alţi evrei în colonia sa. Eichmann a reuşit să trimită în luna octombrie 1930 în Guvernământul General cam patru mii de evrei austrieci şi cehoslovaci, după care politicii sale i s-a pus capăt. Atunci, Eichmann a tras ceea ce părea să fie concluzia evidentă: că cele două milioane de evrei de sub cârmuirea germană trebuie să fie deportaţi în est, pe teritoriul imens al aliatei Germaniei, Uniunea

Sovietică. La urma urmei, Stalin crease deja o zonă de aşezări evreieşti: Birobidjan, în inima Asiei sovietice. După cum au observat germanii (şi aveau să mai aibă ocazia să observe), regimul sovietic, spre deosebire de al lor, avea capacitatea statală şi terenul necesar pentru deportări în masă eficiente. În ianuarie 1940, germanii au propus un transfer de evrei europeni. Stalin nici n-a vrut să audă de aşa ceva.60

Dacă Guvernământul General era prea aproape şi prea mic ca să rezolve ceea ce pentru naziști era problema rasială, iar sovieticii nu erau interesaţi să ia evrei, ce era de făcut cu duşmanii rasiali din care era alcătuită populaţia lui băştinaşă? Trebuia ca ea să fie ţinută sub control şi exploatată până venea momentul Soluţiei Finale (care încă mai era văzută ca deportare). Modelul a venit de la Greiser, care pe 8 februarie 1940 a ordonat crearea unui ghetou pentru cei 233.000 de evrei din Łódź. În aceeaşi lună, Ludwig Fischer, primarul german al Varşoviei, i-a

încredinţat avocatului Waldemar Schön sarcina de a proiecta un ghetou. În octombrie şi noiembrie, peste o sută de mii de polonezi neevrei au fost dislocaţi din cartierul de nord-vest al Varşoviei, pe care germanii l-au declarat ghetou, şi peste o sută de mii de evrei varşovieni s-au mutat acolo din celelalte părţi ale oraşului. Evreii au fost siliţi să poarte banderole care îi identificau ca evrei şi să se supună altor reglementări umilitoare. Şi-au pierdut proprietăţile din afara ghetourilor, care au fost preluate la început de germani şi apoi, uneori, de polonezi (dintre care mulţi îşi pierduseră casele sub bombele germane). Dacă evreii varşovieni erau prinşi în afara ghetoului fără bilet de voie, erau condamnaţi la moarte. Soarta evreilor din restul Guvernământului General a fost aceeaşi.61

Ghetoul varşovian şi alte ghetouri au devenit în 1940 şi 1941 lagăre de muncă şi închisori. Germanii au ales un consiliu evreiesc, *Judenrat*, în general din rândurile celor care fuseseră liderii comunităţilor evreieşti locale în perioada antebelică. La Varşovia, şeful *Judenrat* era Adam Czerniakow, care înainte de război fusese jurnalist şi scriitor. Sarcina *Judenrat* era medierea dintre germani şi evreii din ghetou. De asemenea, germanii au creat forţe de poliţie evreieşti neînarmate, care la Varşovia îl aveau în frunte pe Jozef Szerynski, şi al căror rol era să păstreze ordinea, să împiedice evadările şi să aplice politicile germane de constrângere. Nu era deloc limpede care aveau să fie acestea, cu toate că, treptat, evreii au început să vadă că nu pot trăi la infinit în ghetou. Între timp, ghetoul din Varşovia a devenit o atracţie turistică pentru germanii care veneau acolo. Istoricul ghetourilor Emanuel Ringelblum a remarcat că „baraca în care zac zeci de cadavre în aşteptarea îngropăciunii se bucură de mare popularitate”. În 1943, avea să apară Ghidul Baedeker al Guvernământului General.62

Germanii înşişi au revenit în vara lui 1939, după

căderea Franţei, la ideea unei Soluţii Finale îndepărtate. Sovieticii respinseseră deportarea evreilor în Uniunea Sovietică, iar Frank împiedicase strămutarea lor masivă în Guvernământul General. Madagascarul era posesiune franceză; Franţa fiind acum supusă, tot ce mai stătea în calea recolonizării lui era Royal Navy. Himmler chibzuia cam aşa: „Sunt convins că prin călătoria evreilor către Africa ori vreo altă colonie o să văd cum este extirpat complet conceptul de evrei”. Nu acesta era, desigur, scopul final al ambiţiei sale, căci Himmler continuă: „Pe o perioadă ceva mai lungă, trebuie să fie posibil să facem să dispară de pe teritoriul nostru conceptele naţionale de ucraineni, gorali, lemki. Şi cele spuse despre aceste grupuri se aplică, pe o scară adecvat mărită, la polonezi. […]” 63

Rata de deces a evreilor era mare, în special în ghetoul din Varşovia, unde au fost adunaţi mult mai mult de patru sute de mii de evrei. Ghetoul avea o suprafaţă de circa trei kilometri pătraţi, astfel încât densitatea populaţiei era de circa o sută treizeci de mii de oameni pe kilometrul pătrat. Totuşi, cea mai mare parte dintre evreii care mureau la Varşovia nu erau evrei varşovieni. În regiunea Varşovia, ca şi în alte părţi din Guvernământul General, germanii au deplasat evreii din aşezările mai mici în ghetouri mai mari. În primul rând, evreii din afara Varşoviei erau de obicei mai săraci, şi au pierdut tot ce aveau atunci când au fost deportaţi. Au fost trimişi la Varşovia fără să li se lase prea mult timp de pregătire, şi adesea nu au fost în stare să ducă ceea ce aveau. Aceşti evrei din regiunea Varşoviei au devenit clasa inferioară din ghetou, vulnerabilă, expusă la foamete şi boli. Dintre cei aproximativ şaizeci de mii de evrei care au murit în ghetoul varşovian între 1940 şi 1941, marea majoritate erau cei strămutaţi şi refugiaţii. Ei au fost cei care au suferit cel mai mult de pe urma politicilor germane aspre,

cum ar fi decizia de a nu livra alimente în ghetou în toată lima decembrie 1940. Au murit adesea în chinurile foamei, după suferinţe îndelungate şi degradare morală.64

Adesea, părinţii mureau primii, lăsându-şi copiii singuri într-un oraş străin. Gitla Szuleman îşi amintea că, după ce i-au murit mama şi tatăl, „a rătăcit prin ghetou şi s-a umflat cu totul de foame”. Sara Zborow, a cărei mamă murise lângă ea, în pat, şi a cărei soră s-a umflat de foame şi a murit, scria: „Înăuntrul meu ştiu totul, dar nu pot să rostesc nimic”. Adolescentul iscusit la vorbire Israel Lederman a înţeles că „erau două războaie, unul cu gloanţe şi unul cu foame. Războiul cu foame e mai rău, pentru că atunci suferi, de gloanţe mori pe loc”. După cum îşi amintea un medic, „copii de zece ani se vindeau pe o bucată de pâine”.65

În ghetoul Varşoviei, organizaţiile comunităţii evreieşti au creat adăposturi pentru orfani. Unii copii, disperaţi, îşi doreau să le moară părinţii, ca să poată avea parte în sfârşit de hrana alocată orfanilor. Unele dintre adăposturi ofereau spectacole îngrozitoare. Aşa cum îşi amintea una dintre asistentele sociale, copiii „înjurau, se băteau, se îmbrânceau unii pe alţii în jurul oalei cu păsat. Copii grav bolnavi zăceau pe podea, copii umflaţi de foame, cadavre care nu fuseseră luate de acolo de zile întregi” S-a trudit din răsputeri să facă ordine într-un adăpost, după care copiii s-au molipsit de tifos. împreună cu ajutoarele sale, a fost blocată acolo, în carantină. Adăpostul, scria ea în jurnal cu o tulburătoare intuiţie, „slujeşte acum de cameră de gazare”.66

Chiar dacă au păstrat elitele antebelice polono-evreieşti, alegând dintre ele un *Judenrat* care să aplice în ghetou politicile germane, germanii erau înclinaţi să privească elitele polone neevreieşti ca pe o ameninţare politică. La începutul anului 1940, Hitler a ajuns la concluzia că polonezii mai periculoşi din Guvernământul

General trebuie să fie pur şi simplu omorâţi. I-a spus lui Frank că „elementele conducerii” trebuie să fie „eliminate”. Frank a făcut o listă cu grupurile care să fie anihilate, foarte asemănătoare cu cea din Operaţiunea Tannenberg: cei culţi, clerul, cei activi în plan politic. Printr-o coincidenţă interesantă, acest plan de „lichidare” a grupurilor considerate „lideri spirituali” l-a anunţat subordonaţilor săi pe 2 martie 1940, cu trei zile înainte ca Beria să declanşeze teroarea împotriva prizonierilor polonezi din Uniunea Sovietică. Politica sa de bază era aceeaşi cu a lui Beria: să ucidă oamenii aflaţi deja în arest, precum şi să-i aresteze pe cei consideraţi periculoşi şi să-i ucidă şi pe ei. Spre deosebire de Beria, Frank avea să folosească ocazia pentru a executa şi delincvenţii, probabil pentru a face loc în închisori. Până la sfârşitul verii lui 1940, germanii asasinaseră circa trei mii de oameni pe care îi considerau primejdioşi din punct de vedere politic şi cam acelaşi număr de delincvenţi.67

Operaţiunea germană nu a fost la fel de bine coordonată ca a sovieticilor. *AB Aktion* (*Ausserordentliche Befriedungsaktion*, Operaţiunea Extraordinară de Pacificare), cum erau numite aceste omoruri, a fost implementată în mod diferit în fiecare dintre diferitele regiuni ale Guvernământului General. În regiunea Cracovia, prizonierilor li s-a citit un verdict sumar, cu toate că nu s-a înregistrat, de fapt, nicio sentinţă. Verdictul era de trădare, care ar fi justificat condamnarea la moarte: dar, în mod contradictoriu, toţi au fost înregistraţi ca împuşcaţi în vreme ce încercau să evadeze. De fapt, prizonierii erau duşi de la închisoarea Montelupi din Cracovia până la Krzesawice, unde îşi săpau singuri groapa. A doua zi, erau împuşcaţi, câte treizeci până la cincizeci deodată. În regiunea Lublin, cei vizaţi erau ţinuţi în fortăreaţa oraşului, apoi duşi într-un loc la sud de oraş. Erau mitraliaţi, la lumina farurilor camioanelor, în dreptul

gropilor, într-o noapte, pe 15 august 1940, au fost uciși 450 de oameni.68

În regiunea Varşovia, prizonierii erau ţinuţi în închisoarea Pawiak, apoi duşi în Pădurea Palmiry. Acolo, germanii folosiseră forţă de muncă silnică pentru a săpa câteva şanţuri lungi, de trei metri pe treizeci de metri. Prizonierii erau treziţi în zori şi li se spunea să-şi adune toate lucrurile. La început, cel puţin, îşi spuneau că urmează să fie transferaţi în alt lagăr. De-abia când camioanele coteau spre pădure îşi dădeau seama ce îi aşteaptă. Cea mai sângeroasă noapte a fost cea din 20 – 21 iunie 1940, când au fost împuşcaţi 358 de oameni.69

În regiunea Radom, acţiunea a fost extrem de sistematică şi de brutală. Prizonierii erau legaţi şi li se citea un verdict: erau „un pericol pentru securitatea germană”. La fel ca în alte oraşe, de obicei polonezii nu înţelegeau că asta trebuie să însemne o procedură judiciară. Erau luaţi în grupuri mari după-amiaza, conform unui program: „15.30 legarea, 15.45 citirea verdictului, 16.00 transportul”. Primele grupuri au fost duse pe un teren nisipos, la doisprezece kilometri nord de Czşstochowa, unde erau legaţi la ochi şi împuşcaţi. Soţia unuia dintre prizonieri, Jadwiga Flak, a reuşit mai târziu să găsească locul omorului. A găsit pe nisip urmele neîndoielnice ale celor petrecute: aşchii de oase şi bucăţi din fâşiile cu care oamenii fuseseră legaţi la ochi. Soţul ei, Marian, era student şi abia împlinise douăzeci şi doi de ani. Patru prizonieri, care fuseseră membri ai consiliului local, au supravieţuit. Cumnatul lui Himmler, care se nimerise să conducă acel oraş din partea germanilor, a considerat că are nevoie de ei ca să construiască o piscină şi un bordel pentru germani.70

Mai târziu, grupurile din Czşstochowa au fost duse în pădure. Pe 4 iulie 1940, cele trei surori Glinska, pe nume Irena, Janina şi Serafina, au fost împuşcate acolo. Toate

trei refuzaseră să dezvăluie locul în care se aflau fraţii lor. Janina numea regimul german „ridicol şi vremelnic”. Spunea că nu şi-ar trăda niciodată „fratele ori vreun alt polonez”. Nu a făcut-o.71

Pe drum spre locurile masacrelor, prizonierii aruncau din camion bilete, nădăjduind că le vor găsi trecătorii şi le vor transmite familiilor lor. Acesta era un fel de obicei polonez, şi de surprinzător de multe ori biletele reuşeau să ajungă la destinaţie. Cei care le scriseseră, spre deosebire de prizonierii din cele trei lagăre sovietice, ştiau că vor muri. Şi prizonierii de la Kozelsk, Ostaşkov şi Starobilsk au aruncat bilete din autobuze când au plecat din lagăre, dar scriau: „Nu ştim unde ne trimit”. 72

Iată o diferenţă între represiunea sovietică şi cea germană. La est de linia Molotov-Ribbentrop, sovieticii voiau să păstreze taina şi, în afară de vreun accident extraordinar, au reuşit. La vest de linia Molotov-Ribbentrop, germanii nu voiau întotdeauna discreţie, şi nu se pricepeau să o păstreze nici când voiau. Aşa încât victimele din AB *Aktion* se împăcau, sau încercau să-şi împace familiile, cu o soartă pe care o prevedeau. Cei care aşteptau moartea gândeau în feluri diferite despre toate astea. Mieczysław Habrowski a scris: „Sângele vărsat pe pământul polonez îl va îngrăşa şi va hrăni răzbunătorii unei Polonii libere şi măreţe”. Ryszard Schmidt, care şi-a atacat cu pumnii anchetatorii, voia să nu fie răzbunare: „Copiii să nu se răzbune, căci răzbunarea iscă şi mai multă răzbunare”. Marian Muszyński şi-a luat pur şi simplu rămas-bun de la ai săi: „Domnul fie cu voi. Vă iubesc”. 73

*

Unii dintre cei care aveau să moară în *AB Aktion* se gândeau la rudele care fuseseră luate în prizonierat de către sovietici. Cu toate că sovieticii şi germanii nu îşi coordonau politicile împotriva claselor polone cultivate, vizau acelaşi gen de oameni. Sovieticii îndepărtau

elementele pe care le considerau primejdioase faţă de sistemul lor, sub pretextul luptei de clasă. Şi germanii îşi apărau câştigurile teritoriale, numai că acţionau pe baza ideii că rasa inferioară trebuie ţinută la locul ei. La urma urmei, cele două politici erau foarte asemănătoare, cu deportări mai mult sau mai puţin coincidente şi împuşcări în masă mai mult sau mai puţin coincidente.

În cel puţin două cazuri, teroarea sovietică l-a ucis pe unul dintre fraţi, iar teroarea germană pe celălalt. Janina Dowbor a fost singura femeie printre ofiţerii polonezi luaţi prizonieri de sovietici. Era un spirit aventuros, încă de mică practica deltaplanorismul şi paraşutismul. A fost prima femeie din Europa care a sărit de la o înălţime de cinci kilometri sau mai mult. A antrenat piloţi în 1939 şi s-a înrolat în forţele aeriene polone de rezervă. În septembrie 1939, a fost luată prizonieră de către sovietici. După una dintre variante, avionul ei a fost doborât de germani. A reuşit să se paraşuteze şi s-a trezit că este arestată de sovietici ca sublocotenent polonez. A fost dusă la Ostaşkov şi apoi la Kozelsk. Avea propria încăpere şi îşi petrecea vremea cu camarazii din forţele aeriene, printre care se simţea în siguranţă. Pe 21 sau 22 aprilie 1940, a fost executată la Katyn şi îngropată acolo, în gropile comune, alături de 4.409 bărbaţi. Sora ei mai mică, Agnieszka, rămăsese în zona germană. Spre sfârşitul lui 1939, împreună cu nişte prieteni, s-a alăturat unei organizaţii de rezistenţă. A fost arestată în aprilie 1940, cam în vremea în care era executată sora ei. A fost ucisă în Pădurea Palmiry pe 21 iunie 1940. Amândouă surorile au fost înmormântate în gropi săpate superficial, după un simulacru de proces, şi împuşcate în cap.74

Fraţii Wnuk, originari dintr-o provincie care fusese în centrul Poloniei, dar acum era aproape de graniţa germano-sovietică, au avut aceeaşi soartă. Bolesław, fratele mai mare, era un politician populist care fusese

ales în parlamentul polonez. Jakub, fratele mai mic, a studiat farmacologia şi a proiectat măşti de gaze. Amândoi s-au însurat în 1932 şi au avut copii. Jakub, împreună cu ceilalţi specialişti de la institutul unde lucra, a fost arestat de sovietici şi ucis la Katyn în 1940. Bolesław a fost arestat de germani în octombrie 1939, dus la fortăreaţa din Lublin în ianuarie şi executat în cadrul *AB Aktion* pe 29 iunie 1940. A lăsat un bilet de adio pe o batistă: „Mor pentru patrie cu zâmbetul pe buze, dar mor nevinovat”. 75

În primăvara şi vara anului 1940, germanii şi-au extins micul sistem de lagăre de concentrare, ca să-i poată intimida şi exploata pe polonezi. La sfârşitul lui aprilie 1940, Heinrich Himmler a vizitat Varşovia şi a ordonat ca douăzeci de mii de polonezi să fie duşi în lagăre de concentrare. La iniţiativa lui Erich von dem Bach-Zelewski, comisarul lui Himmler pentru întărirea Germanităţii din Silezia, a fost creat un nou lagăr de concentrare într-o fostă cazarmă polonă, în apropiere de Cracovia: Oświęcim, cunoscut mai bine sub numele german, Auschwitz. Pe măsură ccă BA – kiion se apropia de final, prizonierii nu mai erau împuşcaţi, ci trimişi în lagăre germane, cel mai adesea la Auschwitz. Primul convoi către Auschwitz a fost alcătuit din prizonieri politici polonezi din Cracovia; au fost trimişi pe 14 iunie 1940 şi li s-au dat numerele 31 – 758. În iulie, convoaiele de prizonieri politici polonezi au fost trimise la Sachsenhausen şi Buchenwald; în noiembrie, au mai fost două către Auschwitz. Pe 15 august au început descinderi masive la Varşovia, când sute şi apoi mii de oameni au fost arestaţi pe stradă şi trimişi la Auschwitz. În noiembrie 1940, lagărul a devenit un loc de executare a polonezilor. Cam în acelaşi timp, a atras atenţia investitorilor de la IG Farben. Auschwitz a devenit un gigantic lagăr de muncă, foarte apropiat de modelul sovietic, cu toate că munca sclavilor din el slujea intereselor companiilor germane, nu visului lui Stalin de

industrializare planificată.76

*

Spre deosebire de germani, care credeau că au eliminat clasele polone culte din partea lor de Polonie – dar se înşelau –, sovieticii chiar făcuseră acest lucru într-o măsură considerabilă. În Guvernământul General, creştea rezistenţa polonezilor, în vreme ce în Uniunea Sovietică reţelele erau distruse rapid, iar activiştii erau arestaţi, exilaţi şi uneori executaţi. Între timp, se prefigura o nouă ameninţare la adresa regimului sovietic din partea ucrainenilor. În Polonia, locuiau circa cinci milioane de ucraineni, şi aproape toţi se aflau acum în Ucraina sovietică. Nu toţi erau încântaţi de noul regim. Naţionaliştii ucraineni, ale căror organizaţii fuseseră ilegale în Polonia interbelică, ştiau cum să lucreze în ilegalitate. Acum, că Polonia nu mai exista, ţinta activităţii lor s-a schimbat în mod firesc. Politica sovietică i-a făcut pe unii ucraineni locali receptivi la mesajul naţionaliştilor. În vreme ce unii ţărani ucraineni se bucuraseră la început de regimul sovietic şi de pământurile arabile pe care li le dăruise acesta, colectivizarea i-a întors rapid împotriva regimului.77

Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni a început acum să acţioneze împotriva instituţiilor puterii sovietice. Unii naţionalişti ucraineni de frunte avuseseră în perioada interbelică legături cu serviciile de informaţii ale armatei germane şi cu serviciul de informaţii SS al lui

Reinhard Heydrich, *Sicherheitsdienst*. După cum ştia Stalin, câţiva dintre ei culegeau în continuare informaţii pentru Berlin. Prin urmare, a patra deportare sovietică din teritoriile anexate din partea răsăriteană a Poloniei i-a vizat pe ucraineni. Primele două au fost concentrate în principal pe polonezi, iar cea de-a treia mai cu seamă pe evrei. O acţiune din mai 1941 a strămutat 11.328 de cetăţeni polonezi, cei mai mulţi dintre ei ucraineni, din

vestul Ucrainei sovietice, în „aşezările speciale”. Ultima deportare, pe 19 iunie, a fost de 22.353 de cetăţeni polonezi, cei mai mulţi dintre ei polonezi.78

Aşa cum îşi amintea un băieţel polonez din Białystok, „Ne-au dus sub bombe şi a fost foc, căci oamenii au început să ardă în vagoane”. Germania a invadat Uniunea Sovietică, atacând prin surprindere pe 22 iunie, şi bombardierele ei au ajuns din urmă trenurile-închisoare ale sovieticilor. Circa două mii de deportaţi au murit în vagoanele de marfa, victime ale ambelor regimuri.79

În vreme ce îşi epura noile teritorii, Stalin se pregătea de alt război. Dar nu credea că o să vină aşa de repede.

*

Când Germania a invadat Uniunea Sovietică, cu atacul prin surprindere de pe 22 iunie 1941, Polonia şi Uniunea Sovietică s-au transformat brusc, din inamici, în aliaţi. Fiecare lupta acum cu Germania. Cu toate acestea, situaţia era jenantă. În cei doi ani precedenţi, sovieticii reduseseră la tăcere vreo jumătate de milion de cetăţeni polonezi: circa 315.000 deportaţi, circa 110.000 arestaţi şi 30.000 executaţi, şi încă vreo 25.000 care au murit în arest. Guvernul polon ştia de deportări, dar nu şi de masacre. Cu toate acestea, sovieticii şi polonezii au început să formeze o Armată Polonă din sutele de mii de cetăţeni polonezi care erau acum împrăştiaţi prin închisorile, lagărele de muncă şi „aşezările speciale” sovietice.80

Înaltul Comandament polon şi-a dat seama că lipsesc câteva mii de ofiţeri polonezi. Jozef Czapski, ofiţerul şi artistul polonez care a supravieţuit la Kozelsk, a fost trimis la Moscova de guvernul polon cu misiunea de a-i găsi pe cei care lipseau, foştii săi tovarăşi din lagăr. Cu toate că era un om cumpătat, şi-a înţeles misiunea ca pe o chemare. Polonia avea acum şansa să lupte cu germanii, şi Czapski

trebuia să-i găsească pe ofiţerii care să conducă oamenii la luptă. Pe când călătorea spre Moscova, i-au venit în minte crâmpeie din poezia romantică polonă, mai întâi reveria profund masochistă a lui

Juliusz Słowacki, care îl ruga pe Dumnezeu să ţină Polonia pe cruce până ce va avea puterea să se ţină singură pe picioare. Apoi, vorbind cu un polonez care i-a câştigat încrederea, Czapski şi-a amintit cele mai faimoase versuri din poezia lui Cyprian Norwid despre dorul de patrie, scrisă în exil: „Tânjesc după cei ce zic da când e da şi nu când e nu / După o lumină fără umbră”. Czapski, o persoană educată, rafinată, dintr-o familie în care se amestecau naţionalităţile, găsea consolare în faptul că îşi privea propria naţiune în termenii idealismului romantic.81

Czapski invoca, indirect, Scriptura, deoarece poezia lui Norwid citează din Evanghelia lui Matei: „Ci cuvântul vostru să fie: Ceea ce este da, da; şi ceea ce este nu, nu; iar ce e mai mult decât acestea, de la cel rău este”. Era exact versetul cu care Arthur Koestler a încheiat *întuneric la amiază*, romanul despre Marea Teroare. Czapski era în drum spre închisoarea Lubianka din Moscova, locul în care se desfăşoară acţiunea acelui roman; era, de asemenea, locul în care a fost anchetat prietenul lui Koestler, Aleksander Weissberg, înainte de a fi eliberat, în 1940. Weissberg şi soţia sa fuseseră arestaţi la sfârşitul anilor ’30; experienţa lor e una dintre sursele romanului lui Koestler. Czapski avea de gând să-l întrebe pe unul dintre anchetatorii din Lubianka despre prietenii săi, ofiţerii polonezi care lipseau. Avea întâlnire cu Leonid Reihman, ofiţer NKVD care interogase prizonieri polonezi.82

Czapski i-a înmânat lui Reihman un raport în care erau descrise mişcările cunoscute ale miilor de ofiţeri care lipseau. Reihman a părut să-l citească de la început până la sfârşit, urmărind rândurile cu un creion, dar fără să

marcheze nimic. Apoi, a rostit câteva cuvinte neutre şi a promis că-l sună pe Czapski la hotel după ce se informează despre acea chestiune. Într-o noapte, aproape de ora douăsprezece, telefonul a sunat. Era Reihman, care spunea că trebuie să plece din oraş cu o treabă importantă. Nu avea nicio veste. I-a dat lui Czapski numele altor oficialităţi cu care să stea de vorbă, cu toţii persoane care fuseseră deja abordate de guvernul polon. Nici măcar acum Czapski n-a bănuit adevărul că toţi ofiţerii care lipseau fuseseră ucişi. Dar a înţeles că i se ascunde ceva. A hotărât să plece din Moscova.83

A doua zi, pe când se întorcea în camera de hotel, Czapski a simţit o privire aţintită asupra lui. Sătul de atenţia pe care o atrăgea uniforma sa de ofiţer polonez în capitala sovietică, nu i-a dat nicio atenţie. Când a ajuns la lift, s-a apropiat de el un evreu vârstnic. „Sunteţi ofiţer polonez?” Evreul era din Polonia, dar nu-şi văzuse ţara de treizeci de ani şi dorea să o revadă. „Apoi”, a spus el, „pot să mor împăcat”. Czapski l-a invitat pe domn în camera sa, cu gândul să-i dea un exemplar din revista publicată de ambasada polonă. Pe prima pagină, s-a nimerit să fie o fotografie a Varşoviei – Varşovia, capitala Poloniei, centrul vieţii evreieşti, spaţiul a două civilizaţii şi locul lor de întâlnire. Piaţa castelului era distrusă. Era Varşovia de după bombardamentul german. Însoţitorul lui Czapski s-a prăbuşit pe un scaun, şi-a lăsat capul în jos şi a izbucnit în plâns. După plecarea lui, Czapski a început să plângă şi el. După izolarea şi nesinceritatea Moscovei oficiale, un singur moment de contact uman schimbase totul. „Ochii bietului evreu”, îşi amintea el, „m-au salvat de la prăbuşirea în abisul neîncrederii şi disperării depline”. 84

Tristeţea pe care au împărtăşit-o cei doi bărbaţi a fost a unui moment care tocmai se încheiase, momentul ocupaţiei germano-sovietice a Poloniei. Între septembrie 1939 şi iunie 1941, perioadă în care au fost aliaţi, statele

sovietic şi german au omorât împreună, cam două sute de mii de cetăţeni polonezi şi au deportat alţi circa un milion. Polonezii au fost trimişi în Gulag şi la Auschwitz, unde aveau să moară alte zeci de mii în lunile şi anii următori. Sub ocupaţia germană, evreii polonezi au fost închişi în ghetouri, în aşteptarea unei sorţi nesigure. Zeci de mii de evrei polonezi muriseră deja de foame sau de boală.

O rană aparte fusese produsă atât la Moscova, cât şi la Berlin, de intenţia de a decapita societatea polonă, de a-i transforma pe polonezi într-o masă maleabilă, care să poată fi mai degrabă călcată în picioare decât guvernată. Hans Frank, citându-l pe Hitler, îşi definea sarcina drept eliminarea „elementelor de conducere" ale Poloniei. Ofiţerii NKVD şi-au îndeplinit sarcina până la consecinţele ei logice ultime, consultând un *Who's Who* polonez ca să-şi identifice ţintele. Era vorba de un atac împotriva conceptului însuşi de modernitate, ba chiar împotriva întrupării sociale a Iluminismului în această parte a lumii. În Europa de Est, mândria societăţilor era „inteligheţia", clasele educate care se socoteau conducătoare ale naţiunii, mai ales în perioadele de absenţă a statului şi de greutăţi, şi păstrătoare ale culturii naţionale prin scrierile, vorbirea şi comportamentul lor. Limba germană are acelaşi cuvânt, cu acelaşi înţeles. Hitler a ordonat tocmai „exterminarea inteligheţiei polone". Anchetatorul-şef de la Kozelsk vorbise despre o „filosofie divergentă"; unul dintre anchetatorii germani din *ABA – kiion* ordonase uciderea unui polonez bătrân din cauză că prezintă „un mod de gândire polonez". Inteligheţia era cea despre care se credea că întruchipează această civilizaţie şi că manifestă acest mod special de gândire.85

Masacrarea ei de către cei doi ocupanţi a fost un semn tragic că inteligheţia polonă îşi îndeplinise misiunea istorică.

CAPITOLUL 5

Economia Apocalipsului

Ziua de 22 iunie 1941 este una dintre cele mai semnificative din istoria Europei. Invazia germană în Uniunea Sovietică, începută în acea zi sub numele de cod Operaţiunea Barbarossa, a fost mult mai mult decât un atac prin surprindere, o schimbare a alianţelor sau o nouă fază dintr-un război. A fost începutul unei calamităţi de nedescris. Încleştarea *Wehrm*achtului (şi a aliaţilor săi) cu Armata Roşie a ucis zece milioane de soldaţi, ca să nu mai vorbim despre numărul comparabil de civili care au murit pe când se refugiau, sub bombe sau de foame şi boli, în urma războiului de pe frontul de est. În timpul acestui război din răsărit, germanii au ucis cu bună ştiinţă şi circa zece milioane de oameni, printre care se numărau peste cinci milioane de evrei şi peste trei milioane de prizonieri de război.

În istoria zonei morţii, Operaţiunea Barbarossa marchează începutul celei de-a treia perioade. În prima (1933 – 1938), Uniunea Sovietică a efectuat aproape toate masacrele; în cea de-a doua, în perioada alianţei germano-sovietice (1939 – 1941) omorurile au fost comparabile între cele două părţi. Între 1941 şi 1945, germanii au fost răspunzători de aproape toate asasinatele politice.

Fiecare schimbare de fază ridică o întrebare. În trecerea de la prima fază la a doua, întrebarea a fost: cum au putut sovieticii să facă o alianţă cu naziştii? în trecerea de la a doua la a treia, întrebarea este: de ce au rupt germanii acea alianţă? Europa pactului Molotov-Ribbentrop, alcătuită de Moscova şi Berlin între 1939 şi 1941, a însemnat ocupaţie sau pierdere de teritoriu pentru Belgia, Danemarca, Estonia, Finlanda, Franţa, Letonia, Lituania, Luxemburg, Olanda, Polonia şi România. De asemenea, a însemnat pentru oamenii din Polonia, România şi ţările baltice deportări în masă şi execuţii în masă prin împuşcare. Pentru Uniunea Sovietică şi

Germania nazistă, a însemnat însă o cooperare economică fructuoasă, victorii militare şi expansiune pe socoteala acestor ţări. Ce anume din sistemele nazist şi sovietic a permis cooperarea reciproc avantajoasă între 1939 şi 1941, dar şi cel mai distructiv război din istoria omenirii, între 1941 şi 1945?

Foarte des, problema anului 1941 e pusă într-un mod mai abstract, ca o chestiune care ţine de civilizaţia europeană. În unele argumentări, politicile de masacrare germane (şi sovietice) constituie apogeul modernităţii, care se presupune că a început când au fost puse în practică idei iluministe de raţiune în politică, în timpul Revoluţiei Franceze şi al Războaielor Napoleoniene. Căutarea modernităţii în acest sens nu explică dezastrul din 1941, cel puţin nu în vreun mod direct. Ambele regimuri respingeau optimismul Iluminismului, conform căruia progresul social va face parte din marşul triumfal al ştiinţei în lumea naturii. Şi Hitler, şi Stalin acceptau o modificare darwinistă de sfârşit de secol al XIX-lea: progresul e posibil, dar numai ca rezultat al luptei aprige dintre rase sau clase. Prin urmare, era legitimă distrugerea claselor superioare polone (stalinismul) sau a păturilor artificial educate ale subumanităţii poloneze (naţional-socialismul). Până aici, ideologia Germaniei naziste şi cea a Uniunii Sovietice permiteau un compromis, cel reprezentat de cucerirea Poloniei. Alianţa le-a îngăduit să distrugă roadele Iluminismului european din Polonia prin distrugerea unei mari părţi a claselor polone educate. I-a permis Uniunii Sovietice să-şi extindă propria versiune despre egalitate, iar Germaniei naziste să-şi impună proiectul rasial câtorva zeci de milioane de oameni, cel mai dramatic fiind izolarea evreilor în ghetouri în aşteptarea unei „Soluţii Finale”. Putem, aşadar, să considerăm că Germania nazistă şi Uniunea Sovietică reprezintă două instanţe ale modernităţii, care au putut să emane ostilitate

către a treia, polonezii. Dar aceasta e foarte departe de ideea că ei ar reprezenta modernitatea ca atare.1

Răspunsul la problema anului 1941 are mai puţin a face cu moştenirea intelectuală a Iluminismului şi mai mult cu posibilităţile imperialismului, mai puţin a face cu Parisul şi mai mult cu Londra. Şi Hitler, şi Stalin s-au confruntat cu cele două moşteniri principale ale secolului al XIX-lea britanic: imperialismul ca principiu organizator al politicii mondiale şi puterea neînvinsă a Imperiului Britanic pe mare. Hitler, care nu-i putea concura pe britanici pe oceane, a considerat că Europa de Est este pregătită pentru un nou imperiu continental. Estul nu era chiar *tabula rasa*. Trebuia să dispară statul sovietic şi toată moştenirea sa. Apoi însă avea să fie, cum a spus Hitler în iulie 1941, o „Grădină a Raiului". Imperiul Britanic fusese o preocupare importantă a predecesorului lui Stalin, Lenin, care credea că imperialismul susţine în mod artificial capitalismul. Problema cu care se confrunta Stalin, ca succesor al lui Lenin, era să apere patria socialismului, Uniunea Sovietică, împotriva unei lumi în care persistau atât imperialismul, cât şi capitalismul. Stalin făcuse o concesiune lumii imperialiste cu mult înainte de venirea la putere a lui Hitler: dat fiind că imperialismul continua, socialismul va trebui să fie reprezentat nu de revoluţia mondială, ci de statul sovietic. După acest compromis ideologic („socialism într-o singură ţară"), alianţa lui Stalin cu Hitler nu era decât un fleac. La urma urmei, când ţara cuiva este o cetate a binelui înconjurată de o lume a răului, orice compromis este justificat, şi niciunul nu este mai grav ca altul. Stalin spunea că aranjamentul cu Germania slujise bine intereselor sovietice. Se aştepta să se termine la un moment dat, dar nu în 1941.2

Hitler voia ca poporul german să devină unul imperial; Stahn voia ca sovieticii să suporte faza imperială

a istoriei, oricât avea ea să dureze. Aici, contradicţia era mai puţin legată de principii şi mai mult de teritorii. Grădina Raiului a lui Hitler, trecutul curat de găsit în viitorul apropiat, era Ţara Făgăduinţei a lui Stalin, un teritoriu stăpânit cu mari eforturi, despre care fusese deja scrisă o istorie canonică (*Cursul scurt* [*de istorie a Partidului Comunist* (*bolşevic*) *al U.R.S.S.* – n.ed.] al lui Stalin din 1938). Hitler dorise dintotdeauna să cucerească partea apuseană a Uniunii Sovietice. Stalin voia să dezvolte şi să întărească Uniunea Sovietică în numele autoapărării tocmai faţă de aceste viziuni imperialiste, cu toate că temerile sale erau stârnite mai degrabă de Japonia şi Polonia sau de o încercuire japono-polono-germană decât de o invazie a Germaniei. Japonezii şi polonezii s-au străduit mai mult decât germanii să cultive mişcările naţionale dintre hotarele Uniunii Sovietice. Stalin a presupus că oricine ar plănui o invadare a imensei sale ţări ar trebui mai întâi să cultive un aliat dintre hotarele ei.3

Contradicţia nu ţinea de idei care să acţioneze de la sine. Hitler voia război, iar Stalin nu voia – cel puţin, nu războiul din 1941. Hitler avea viziunea unui imperiu, şi era foarte important; dar, de asemenea, cultiva posibilităţile şi se revolta împotriva constrângerilor unui moment foarte neobişnuit. Perioada crucială a fost anul dintre 25 iunie 1940 şi 22 iunie 1941, între neaşteptata victorie rapidă a germanilor în Franţa şi invadarea Uniunii Sovietice, care se presupunea că avea să aducă un triumf la fel de rapid. Până la jumătatea lui 1940, Hitler cucerise o mare parte din Europa Centrală, de Vest şi de Nord, şi nu avea decât un inamic: Marea Britanie. Guvernul său era susţinut de grâul şi ţiţeiul sovietice, iar armata sa părea invincibilă. De ce, date fiind câştigurile reale ale Germaniei din alianţa cu sovieticii, Hitler a preferat să-şi atace aliatul?

La sfârşitul anului 1940 şi începutul lui 1941, Uniunea Sovietică şi Germania nazistă erau singurele mari

puteri de pe continentul european, dar nu erau singurele două puteri europene. Germania şi Uniunea Sovietică remodelaseră Europa, însă Marea Britanie făurise o lume. Uniunea Sovietică şi Germania nazistă se influenţau reciproc în anumite feluri, dar amândouă erau influenţate de Marea Britanie, inamicul care le sfida alianţa. Imperiul şi flota Marii Britanii au structurat un sistem mondial pe care nici naziştii, nici sovieticii nu aveau de gând să-l răstoarne curând. În schimb, fiecare dintre ele accepta faptul că trebuie să-şi câştige războaiele, să-şi desăvârşească revoluţiile şi să-şi clădească imperiile, în ciuda existenţei Imperiului Britanic şi a dominaţiei lui Royal Navy. Fie că erau inamice sau aliate, şi în ciuda ideologiilor lor diferite, conducerile sovietică şi nazistă se confruntau cu aceeaşi întrebare fundamentală pusă de realitatea puterii britanice. Cum ar putea un mare imperiu continental să prospere şi să domine în lumea modernă fără *un* acces solid la pieţele mondiale şi fără să recurgă prea mult la forţa navală? 4

Stalin şi Hitler ajunseseră la acelaşi răspuns elementar la această întrebare fundamentală. Statul trebuia să aibă teritoriu mare şi să se bazeze pe propria economie, cu un echilibru între industrie şi agricultură care să sprijine o masă de cetăţeni conformişti cu îndrăzneală şi motivaţi din punct de vedere ideologic, capabili să îndeplinească profeţii istorice – fie industrializarea internă a lui Stalin, fie agrarianismul colonial al lui Hitler. Şi Hitler, şi Stalin vizau autarhia imperială, în cadrul unui imperiu uriaş plin de hrană, materii prime şi resurse minerale. Amândoi cunoşteau atracţia ostentativă a materialelor moderne: Stalin îşi luase numele de la oţel, iar Hitler dădea o mare importanţă producţiei oţelului. Şi totuşi, şi Stalin, şi Hitler considerau că agricultura este elementul-cheie în desăvârşirea revoluţiilor lor. Amândoi credeau că sistemele

lor îşi vor dovedi superioritatea faţă de capitalismul decadent şi vor garanta independenţa faţă de restul lumii prin producţia de hrană.5

Spre sfârşitul lui 1940 şi începutul lui 1941, factorul război a intervenit în aceste planuri economice măreţe în mod foarte diferit pentru sovietici şi pentru naziști. În acea vreme, Stalin avea deja o revoluţie de apărat, pe când Hitler avea nevoie de un război pentru transformarea economică. În vreme ce Stalin îşi avea „socialismul într-o singură ţară", Hitler avea în minte ceva de genul naţional-socialismului în mai multe ţări: un vast imperiu german, creat pentru a asigura prosperitatea germanilor pe socoteala altora. Stahn prezenta colectivizarea în sine atât ca luptă de clasă internă, cât şi ca pregătire pentru războaiele care aveau să vină din exterior. Viziunea economică a lui Hitler se putea realiza numai după un conflict militar real – de fapt, după o victorie militară deplină asupra Uniunii Sovietice. Secretul colectivizării (după cum observase Stalin cu mult înainte) era statutul ei de alternativă la colonizarea expansivă, adică o formă de colonizare internă. Spre deosebire de Stalin, Hitler credea că încă mai pot fi cucerite colonii peste hotare; iar coloniile la care se gândea el erau terenurile agricole din partea apuseană a Uniunii Sovietice, precum şi rezervele de ţiţei din Caucazul sovietic. Hitler, după cum spunea, voia ca Germania să fie „cel mai autarhic stat din lume". Pentru aceasta, înfrângerea Marii Britanii nu era necesară. Dar înfrângerea Uniunii Sovietice era. În ianuarie 1941, Hitler le-a spus comandanţilor militari că „imensele bogăţii" ale Uniunii Sovietice vor face Germania „inatacabilă".6

Faptul că britanicii au vrut să continue singuri lupta după căderea Franţei, în iunie 1940, a pus în evidenţă aceste contradicţii. Între iunie 1940 şi iunie 1941, Marea Britanie a fost singurul inamic al Germaniei, dar mai puternic decât părea. Statele Unite ale Americii nu

intraseră în război, însă preşedintele Franklin D. Roosevelt arătase limpede de partea cui este. În septembrie 1940, americanii le-au dat britanicilor cincizeci de distrugătoare în schimbul dreptului de a-şi crea baze în Marea Caraibilor; din martie 1941, preşedintele a avut autoritatea (conform Legii de împrumut şi închiriere*) de a

*Le*nd-*Lease Act* (n.t.). Adoptată de Congres în 1941, această lege îl autoriza pe preşedintele Statelor Unite să vândă, să transfere, să dea şi să ia cu împrumut furnituri de război – ca, de pildă, echipament, hrană şi armament – aliaţilor Americii în timpul celui de-al Doilea Război Mondial (n.ed.).

trimite materiale de război. Trupele britanice fuseseră evacuate din Europa când a căzut Franţa, însă Marea Britanie evacuase multe dintre ele la Dunkerque. În vara lui 1940, Luftwaffe a înfruntat *Royal Air Force*, dar n-a putut să o învingă; putea să bombardeze oraşele britanice, dar nu putea să înspăimânte poporul britanic. Germania n-a putut să obţină superioritatea în aer, o problemă gravă pentru o putere care plănuia o invazie. Pentru asaltul amfibiu asupra insulelor britanice, ar fi fost nevoie de traversarea Mării Mânecii cu mulţi oameni şi materiale de război, însă Germania nu avea navele necesare pentru a controla apele şi pentru a efectua transportul. În vara lui 1940, *Kriegsmarine* avea trei crucişătoare şi patru distrugătoare: nimic mai mult. Pe 31 iulie 1940, pe când tocmai începea Bătălia Angliei, Hitler hotărâse deja să-şi invadeze aliatul, Uniunea Sovietică. Pe 18 decembrie, a ordonat planuri operaţionale de invazie, ca să „zdrobească Rusia sovietică într-o campanie rapidă”.7

Pentru a rezolva problema cu britanicii, Hitler avea de gând să se folosească de Uniunea Sovietică nu în forma ei actuală de aliat, ci în cea viitoare, de colonie. În timpul acestui an crucial, între iunie 1940 şi iunie 1941,

planificatorii economiei germane au trudit să găsească modalităţile prin care URSS cucerită să facă din Germania supraputerea pe care o dorea Hitler. Planificatorii principali lucrau sub supravegherea strictă a lui Heinrich Himmler şi sub comanda directă a lui Reinhard Heydrich. Sub denumirea generală *Generalplan Ost*, profesorul Konrad Meyer, *Standartenführer* SS, a schiţat o serie de planuri pentru o uriaşă colonie răsăriteană. Prima variantă a fost perfectată în ianuarie 1940, a doua în iulie 1941, a treia spre sfârşitul lui 1941, iar a patra în mai 1942. Schema era aceeaşi în toate: germanii aveau să deporteze, să ucidă, să asimileze sau să înrobească băştinaşii şi să aducă ordine şi prosperitate într-o zonă de graniţă înrobită. În funcţie de estimările demografice, între treizeci şi unu şi patruzeci şi cinci de milioane de oameni, în cea mai mare parte slavi, aveau să dispară. Într-una dintre variante, trebuiau să fie eliminaţi între optzeci şi optzeci şi cinci la sută dintre polonezi, şaizeci şi cinci la sută dintre ucrainenii din partea de vest, şaptezeci şi cinci la sută dintre bieloruşi şi cincizeci la sută dintre cehi.8

După ce oraşele sovietice corupte erau şterse de pe faţa pământului, fermierii germani aveau să creeze, după cuvintele lui Himmler, „perle de colonii”, comunităţi fermiere utopice care să producă din belşug hrană pentru Europa. Aşezările germane, de câte cincisprezece – douăzeci de mii de persoane fiecare, aveau să fie înconjurate de sate germane pe o rază de zece kilometri. Coloniştii germani aveau să apere Europa însăşi, în dreptul Munţilor Ural, de barbarismul asiatic, care avea să fie împins înapoi în Orient. Înfruntarea de la marginea civilizaţiei avea să pună la încercare bărbăţia viitoarelor generaţii de colonişti germani. Colonizarea avea să facă din Germania un imperiu continental în stare să rivalizeze cu Statele Unite ale Americii, alt temerar stat-avanpost întemeiat pe colonialism exterminator şi pe munca

sclavilor. Estul stătea sub semnul Destinului Nazist Evident. În viziunea lui Hitler, „în est se va produce pentru a doua oară un proces similar celui al cuceririi Americii”. În viitorul imaginat de Hitler, germanii aveau să procedeze cu slavii aproape la fel cum procedaseră americanii din nord cu indienii. Fluviul Volga din Rusia, a declarat el o dată, avea să fie Mississippi al Germaniei.9

Aici, ideologia se întâlnea cu necesitatea. Câtă vreme Marea Britanie nu cădea, singura viziune relevantă a lui Hitler despre imperiu era cucerirea unor teritorii din Europa de Est. Acelaşi lucru era valabil şi pentru intenţia lui Hitler de a curăţa Europa de evrei: câtă vreme Marea Britanie rămânea în război, trebuia ca evreii să fie duşi undeva pe continentul european, nu într-o insulă îndepărtată, ca Madagascarul. La sfârşitul lui 1940 şi începutul lui 1941, Royal Navy a împiedicat realizarea variantei oceanice a Soluţiei Finale a lui Hitler. Madagascarul era posesiune franceză şi Franţa căzuse, însă britanicii controlau în continuare căile maritime. Aliata Germaniei, Uniunea Sovietică, respinsese propunerea de a importa două milioane de evrei europeni. Câtă vreme Uniunea Sovietică şi Germania nazistă erau aliate, germanii nu prea aveau altceva de făcut decât să accepte refuzul sovieticilor şi să aştepte să le vină apa la moară. Dacă Germania ar fi cucerit însă Uniunea Sovietică, ar fi putut să folosească aşa cum poftea teritoriile sovietice. Hitler tocmai ordonase pregătirile pentru invadarea sovieticilor, când a proclamat în faţa unei mari mulţimi adunate la Sporptalast din Berlin, în ianuarie 1941, că un război mondial ar însemna să „ia sfârşit rolul evreimii în Europa”. Soluţia Finală nu avea să urmeze invadarea Marii Britanii, ale cărei planuri erau amânate pe termen neprecizat. Avea să urmeze invadarea Uniunii Sovietice, pe 22 iunie 1941. Primele mari acţiuni de împuşcare în masă s-au desfăşurat în Ucraina sovietică

ocupată.10

Uniunea Sovietică era singura sursă realistă de calorii pentru Germania şi imperiul ei vest-european care, împreună şi separat, erau neîndoielnic importatoare de hrană. După cum ştia bine Hitler, la sfârşitul lui 1940 şi începutul lui 1941, nouăzeci la sută din livrările de alimente făcute de Uniunea Sovietică proveneau din Ucraina sovietică. Asemenea lui Stalin, Hitler era înclinat să considere că Ucraina este o feudă geopolitică, iar oamenii ei sunt instrumente care cultivă pământul, unelte care pot fi schimbate cu altele sau aruncate. Pentru Stalin, stăpânirea Ucrainei era condiţia *sine qua non* şi dovada triumfului variantei sale de socialism. Epurată, înfometată, colectivizată şi terorizată, ea hrănea şi apăra Rusia sovietică şi restul Uniunii Sovietice. Hitler visa la pământul ucrainean nesfârşit de rodnic, prezumând că germanii vor scoate din el mai mult decât sovieticii.11

Hrana din Ucraina era la fel de importantă pentru viziunea nazistă a unui dominion răsăritean pe cât era pentru apărarea de către Stalin a integrităţii Uniunii Sovietice. „Fortăreaţa" ucraineană a lui Stalin era „grânarul" ucrainean al lui Hitler. Comandamentul general al armatei germane a conchis într-un studiu efectuat în august 1940 că Ucraina este „din punctul de vedere al agriculturii şi industriei cea mai valoroasă parte a Uniunii Sovietice". Herbert Backe, civilul însărcinat cu planificarea, i-a spus lui Hitler în ianuarie 1941 că „ocuparea Ucrainei ne-ar elibera de toate problemele economice". Hitler voia Ucraina „pentru ca nimeni să nu ne mai poată înfometa ca în războiul trecut". Cucerirea Ucrainei avea mai întâi să-i apere pe germani de blocada britanică, iar apoi colonizarea Ucrainei avea să-i permită Germaniei să devină o putere mondială, pe modelul Statelor Unite ale Americii.12

Pe termen lung, *Generalplan Ost* al naziştilor implica

rechiziţionarea pământului arabil, distrugerea celor care îl cultivau şi aducerea de colonişti germani. Între timp, pe durata războiului şi imediat după sfârşitul lui rapid (cum era prevăzut), Hitler avea nevoie de localnici ca să asigure hrana soldaţilor şi civililor germani. La sfârşitul lui 1940 şi începutul lui 1941, planificatorii germani au hotărât că forţele germane victorioase din Uniunea Sovietică ocupată ar trebui să folosească unealta inventată de Stalin pentru controlul alimentelor, colhozul. Unii planificatori politici germani voiau să elimine în timpul invaziei colhozurile, considerând că aceasta ar aduce Germaniei sprijinul populaţiei ucrainene. Planificatorii economici credeau însă că Germania trebuie să păstreze colhozurile, pentru a hrăni armata şi pe civilii germani. Ei au fost cei care au câştigat disputa. Se spune că Backe, expertul în alimentaţie al lui Göring din Autoritatea Planului Cvadrienal, ar fi zis că „germanii ar fi trebuit să creeze colhozurile, dacă nu le-ar fi făcut deja sovieticii”.13

După cum vedeau lucrurile planificatorii germani, trebuia să fie folosite din nou colhozurile pentru a înfometa milioane de oameni: de fapt, de data aceasta intenţia era să ucidă zeci de milioane. Colectivizarea adusese foametea în Ucraina sovietică, mai întâi ca rezultat neprevăzut al ineficienţei şi al obiectivelor nerealiste în privinţa cerealelor şi apoi drept consecinţă intenţionată a rechiziţiilor punitive de la sfârşitul lui 1932 şi începutul lui 1933. Pe de altă parte, Hitler *plănuia* să ucidă prin înfometare populaţia sovietică nedorită. Planificatorii germani se gândeau la părţile din Europa aflate deja sub dominaţie germană, pentru care era nevoie de importuri ca să fie hrănite cam douăzeci şi cinci de milioane de oameni. De asemenea, se gândeau la Uniunea Sovietică, a cărei populaţie urbană sporise cu circa douăzeci şi cinci de milioane de oameni după Primul Război Mondial. Vedeau o soluţie aparent simplă: cei din urmă aveau să moară, ca să

poată trăi cei dintâi. După socotelile lor, colhozurile produceau exact cantitatea de alimente necesară pentru germani, dar nu destulă ca să hrănească popoarele din est. Prin urmare, în acest sens erau unealta ideală pentru controlul politic şi echilibrul economic.14

Acesta era Planul Foamei, aşa cum a fost formulat pe 23 mai 1941: în timpul războiului cu URSS şi după terminarea lui, germanii intenţionau să hrănească soldaţii germani şi civilii germani (şi vest-europeni) prin înfometarea cetăţenilor sovietici pe care aveau să-i cucerească, în special pe cei din oraşele mari. Hrana din Ucraina nu mai avea să fie trimisă spre nord, ca să alimenteze Rusia şi restul Uniunii Sovietice, ci spre vest, ca să hrănească Germania şi restul Europei. În mintea germanilor, Ucraina (şi părţi din sudul Rusiei) era o „regiune cu surplus", care producea mai mult hrană decât îi era de trebuinţă, în vreme ce Rusia şi Bielorusia erau „regiuni cu deficit". Locuitorii din oraşele Ucrainei şi aproape toată lumea din Bielorusia şi nord-vestul Rusiei n-aveau decât să moară de foame ori să fugă de acolo. Oraşele aveau să fie distruse, pământul avea să fie redat pădurii şi vreo treizeci de milioane de oameni aveau să moară de foame în iarna 1941 – 1942. Planul Foamei implica „nimicirea industriei, precum şi a unei părţi mari a populaţiei din regiunile cu deficit". În aceste indicaţii din 23 mai 1941, apăreau unele dintre cele mai explicite formule naziste despre intenţiile de a ucide un număr mare de oameni. „Multe zeci de milioane de pe acest teritoriu vor deveni inutile şi vor muri sau vor fi silite să emigreze în Siberia. Încercările de a salva populaţia de acolo de la moartea prin înfometare prin obţinerea de surplusuri din zona cu pământ roditor nu pot fi decât în detrimentul aprovizionării Europei. Ele împiedică posibilitatea ca Germania să reziste până la sfârşitul războiului, ele împiedică Germania şi Europa să reziste blocadei. În

privinţa acestor lucruri, trebuie ca totul să fie absolut limpede”. 15

Hermann Göring, care în acel moment era cel mai important dintre acoliţii lui Hitler, avea răspunderea generală în privinţa planificării economice. Între 1936 şi 1940, Autoritatea Planului Cvadrienal primise sarcina de a pregăti economia Germaniei pentru război. Acum, Autoritatea Planului Cvadrienal, căreia i se încredinţase Planul Foamei, avea să se întâlnească cu cincinalul lui Stalin şi să-l răstoarne. Cincinalului stalinist avea să-i fie imitată ambiţia (ducerea la bun sfârşit a unei revoluţii), avea să-i fie exploatată realizarea (colhozul), dar aveau să-i fie anulate scopurile (apărarea şi industrializarea Uniunii Sovietice). Planul Foamei prevedea restaurarea Uniunii Sovietice preindustriale, cu mult mai puţini oameni, industrie slabă şi fără oraşe mari. Înaintarea *Wehrmachtului* avea să fie o întoarcere în timp. Naţional-socialismul trebuia să stăvilească înaintarea stalinismului şi apoi să inverseze curgerea marelui lui curs istoric.

Înfometarea şi colonizarea erau politicile germane: discutate, acceptate, formulate, răspândite şi înţelese. Până în martie 1941, a fost pus la punct cadrul Planului Foamei. În mai, a apărut o serie adecvată de „Directive ale politicii economice”. O mie de exemplare ale unei versiuni din care se omiseseră întrucâtva elementele neatractive, versiune numită „Dosarul Verde”, le-au fost distribuite oficialităţilor germane în luna iunie. Înainte de invazie, şi Himmler, şi Göring au monitorizat aspecte importante ale planificării postbelice: Himmler – colonizarea rasială pe termen lung din *Generalplan Ost*, Göring – înfometarea şi distrugerea pe termen scurt din Planul Foamei. Intenţiile germanilor erau să ducă un război de distrugere, care să transforme Europa de Est într-o colonie agrară de exterminare.

Hitler avea de gând să anuleze tot ce făcuse Stalin.

Socialismul într-o singură ţară avea să fie înlocuit de socialismul pentru rasa germană. Acestea erau planurile.16

*

Germania avea alternativă, cel puţin după părerea aliatului său japonez. La treisprezece luni după ce Pactul Molotov-Ribbentrop a îndepărtat Tokio de Berlin, relaţiile germano-japoneze au fost restabilite pe baza unei alianţe militare. Pe 27 septembrie 1940, Tokio, Berlin şi Roma semnau Pactul Tripartit. În acest moment, când conflictul central din războiul european era bătălia aeriană între *Royal Air Force* şi *Luftwaffe*, Japonia spera ca această alianţă să fie îndreptată împotriva Marii Britanii. Tokio le-a cerut germanilor o revoluţie a economiei politice mondiale cu totul diferită de cea prevăzută de planificatorii germani. În loc să colonizeze Uniunea Sovietică, gândeau japonezii, Germania nazistă ar trebui să i se alăture Japoniei şi să înfrângă Imperiul Britanic.

În ochii japonezilor, care îşi clădeau imperiul în afara insulelor lor, marea era metoda de expansiune. Era în interesul Japoniei să-i convingă pe germani că britanicii erau principalul inamic comun, dat fiind că un astfel de acord i-ar fi ajutat pe japonezi la cucerirea coloniilor britanice (şi olandeze) din Pacific. Japonezii aveau însă şi o viziune pe care să le-o ofere germanilor, mai amplă decât nevoia lor imediată de resursele minerale din posesiunile britanice şi olandeze. Era o strategie măreaţă. În loc să atace Uniunea Sovietică, germanii să se îndrepte către sud, să-i alunge pe britanici din Orientul Apropiat şi să se întâlnească cu japonezii undeva în sudul Asiei, poate în India. Dacă germanii şi japonezii controlau Canalul Suez şi Oceanul Indian, argumenta Tokioul, puterea navală britanică ar fi încetat să mai fie un element important. Atunci, Germania şi Japonia ar deveni cele două puteri mondiale.17

Hitler nu s-a arătat interesat de această alternativă. Germanii i-au anunţat pe sovietici despre Pactul Tripartit, dar Hitler n-a avut niciodată intenţia de a-i lăsa pe sovietici să li se alăture. Japonia şi-ar fi dorit o coaliţie germano-sovieto-japoneză împotriva Marii Britanii, dar această posibilitate nu a existat niciodată. Hitler hotărâse deja să invadeze Uniunea Sovietică. Cu toate că Japonia şi Italia erau de-acum aliaţii Germaniei, Hitler nu i-a inclus în principala sa ambiţie războinică. A presupus că germanii pot şi trebuie să-i învingă ei înşişi pe sovietici. Alianţa germană cu Japonia avea să rămână limitată de dezacordurile fundamentale în privinţa scopurilor şi inamicilor. Japonezii aveau nevoie să-i învingă pe britanici, şi în cele din urmă pe americani, pentru a deveni un imperiu naval dominant în Pacific. Germanii aveau nevoie să distrugă Uniunea Sovietică pentru a deveni un imperiu continental masiv în Europa şi, prin urmare, să rivalizeze cu britanicii şi americanii într-o etapă ulterioară.18

Japonia a căutat, încă din vara lui 1940, să obţină un pact de neutralitate cu Uniunea Sovietică; acesta a fost semnat în 1941. Chinuie Sugihara, specialistul în chestiunile sovietice din rândul spionilor japonezi, şi-a petrecut acea primăvară la Königsberg, un oraş german din Prusia Orientală, la Marea Baltică, încercând să ghicească data invaziei germane în Uniunea Sovietică. Însoţit de ajutoare poloneze, a călătorit prin estul Germaniei, inclusiv prin teritoriile luate de Germania de la Polonia. După estimarea sa, bazată pe observarea mişcărilor de trupe germane, era vorba despre jumătatea lui iunie 1941. Rapoartele pe care le-a trimis la Tokio au reprezentat unul dintre miile de indicii trimise de agenturile de informaţii din Europa şi din întreaga lume că germanii vor încălca Pactul Molotov-Ribbentrop şi îşi vor invada aliatul la sfârşitul primăverii sau la începutul verii anului 1941.19

Stalin însuşi a primit peste o sută de astfel de indicii, dar a preferat să nu le ia în considerare. Strategia sa a fost întotdeauna să încurajeze Germania să ducă războaie în vest, în speranţa că astfel se vor epuiza puterile capitaliste, lăsându-i pe sovietici să culeagă roadele pârguite ale unei Europe supuse. Hitler a câştigat războaiele din Europa de Vest (cu Norvegia, Danemarca, Belgia, Luxemburg, Olanda şi Franţa) prea repede şi prea uşor pentru gustul lui Stalin. Şi totuşi, părea incapabil să creadă că Hitler o să-şi abandoneze ofensiva împotriva Marii Britanii, potrivnică atât ambiţiilor naziste, cât şi celor sovietice, singura putere mondială de pe planetă. Se aştepta la un război cu Germania, dar nu în 1941. îşi spunea sieşi şi altora că ameninţarea unui atac german iminent este propagandă britanică în scopul de a despărţi Berlinul de Moscova, în ciuda intereselor lor evident comune.

În plus, Stalin nu putea să creadă că germanii vor ataca fără echipament de iarnă, despre care niciunul dintre rapoartele spionilor nu pomenea nimic.20

Aceasta a fost cea mai mare eroare de calcul din cariera lui Stalin. Atacul prin surprindere asupra Uniunii Sovietice de pe 22 iunie 1941 a părut la început un succes răsunător. Trei milioane de soldaţi germani, grupaţi în trei grupuri de armate, au trecut linia Molotov-Ribbentrop şi au pătruns în ţările baltice, Bielorusia şi Ucraina, vizând să cucerească Leningradul, Moscova şi Caucazul. Germanilor li s-au alăturat în invazie aliaţii lor, Finlanda, România, Ungaria, Italia şi Slovacia, precum şi voluntari, o divizie de spanioli şi un regiment de croaţi. Aceasta a fost cea mai mare ofensivă din istoria războaielor; cu toate acestea, spre deosebire de invadarea Poloniei, nu s-a produs decât dintr-o parte şi avea să ducă la un război pe un singur front (foarte lung). Hitler nu organizase împreună cu aliatul său japonez un atac comun asupra Uniunii

Sovietice. Conducătorii japonezi ar fi putut să atace URSS din proprie iniţiativă, dar au hotărât să nu încalce pactul de neagresiune. Câţiva conducători japonezi, printre care se număra şi ministrul de externe, Yosuke Matsuoka, au cerut invadarea Siberiei sovietice. Propunerea lor a fost însă respinsă. Pe 24 iunie 1941, la două zile după ce trupele germane au intrat în Uniunea Sovietică, armata japoneză şi comandanţii flotei au adoptat rezoluţia „să nu intervină deocamdată în războiul germano-sovietic”. În august, Japonia şi Uniunea Sovietică şi-au reîntărit pactul de neutralitate.21

Ofiţerii germani erau convinşi că vor putea să învingă la iuţeală Armata Roşie. Succesul în Polonia şi, mai presus de toate, în Franţa îi făcuse pe mulţi dintre ei să creadă în geniul militar al lui Hitler. Invadarea Uniunii Sovietice, condusă de blindate, avea să aducă o „victorie fulgerătoare” în răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. Odată cu victoria militară, aveau să vină prăbuşirea ordinii politice sovietice şi accesul la hrana şi ţiţeiul sovietice. Comandanţii germani numeau Uniunea Sovietică „castel din cărţi de joc” şi „uriaş cu picioare de lut”. Hitler se aştepta ca această campanie să nu dureze mai mult de trei luni, probabil mai puţin. Avea să fie „floare la ureche”. A fost cea mai mare eroare de calcul din cariera lui Hitler.22

*

A fi nemilos nu este acelaşi lucru cu a fi eficient, şi planificarea germană era prea setoasă de sânge ca să fie cu adevărat practică. *Wehrmacht*ul nu putea să transpună în fapt Planul Foamei. Problema nu era etică sau juridică. Trupele fuseseră scutite de Hitler să respecte legile războiului în privinţa civililor, şi soldaţii germani nu se codeau să omoare oameni neînarmaţi. În primele zile ale atacului, s-au purtat aşa cum se purtaseră în Polonia. Începând cu a doua zi a invaziei, trupele germane i-au

folosit pe civili ca scuturi umane. La fel ca în Polonia, soldaţii germani îi tratau adesea pe soldaţii sovietici ca pe partizani, care erau ucişi când erau prinşi, şi îi omorau pe soldaţii sovietici care încercau să se predea. La început, femeile în uniformă, care nu erau rare în Armata Roşie, au fost ucise doar pentru că erau femei. Problema germanilor era mai degrabă faptul că înfometarea sistematică a unei populaţii civile numeroase era o treabă inerent dificilă. Este mult mai uşor să cucereşti un teritoriu decât să redistribui caloriile.23

Cu opt ani înainte, fusese nevoie de un stat sovietic puternic pentru a înfometa Ucraina sovietică. Stalin a recurs la resurse logistice şi sociale pe care nu putea spera să le adune vreo armată invadatoare: o poliţie de stat cu experienţă şi informată, un partid cu rădăcinile în zona rurală şi roiuri de voluntari cu motivaţie ideologică. Sub regimul lui, oamenii din Ucraina sovietică (şi din alte părţi) se încovoiau cu pântecele umflat ca să culeagă câţiva snopi de grâu din care nu aveau voie să se hrănească. Ceea ce era, poate, şi mai înspăimântător era faptul că făceau asta sub privirea vigilentă a multe cadre de stat şi de partid, adesea oameni din aceeaşi regiune. Autorii Planului Foamei au presupus că acele colhozuri vor putea fi exploatate astfel, încât producţia de cereale să fie controlată şi să fie înfometaţi mult mai mulţi oameni, în vreme ce era distrusă puterea statului sovietic. Ideea că orice formă de gestionare economică ar funcţiona mai bine sub controlul sovietic decât sub cel nazist se poate să fi fost de neconceput pentru nazişti. Dacă-i aşa, eficienţa germană era mai degrabă o ipoteză ideologică decât o realitate.24

Ocupanţii germani n-au avut capacitatea să înfometeze atunci când voiau şi acolo unde voiau. Pentru a transpune în fapt Planul Foamei, forţele germane ar fi trebuit să pună la adăpost fiecare colhoz, să supravegheze

recoltele de peste tot şi să se asigure că bucatele nu sunt ascunse sau sustrase de la înregistrare. *Wehrmacht*ul a reuşit să păstreze şi să controleze colhozurile, la fel ca SS-ul şi colaboratorii locali, însă nu la fel de eficient cum o făcuseră sovieticii. Germanii nu cunoşteau oamenii locului, recoltele de acolo sau ascunzătorile locale. Puteau să aplice teroarea, însă mai puţin sistematic decât o făcuseră sovieticii; le lipseau partidul, precum şi teama şi

Încrederea pe care le putea stârni el. Le lipsea

personalul ca să izoleze oraşele de zona rurală. Şi, în vreme ce războiul continua mai mult decât fusese plănuit, ofiţerii germani erau îngrijoraţi la gândul că înfometarea va crea o mişcare de rezistenţă în spatele liniilor.25

Se presupusese că Operaţiunea Barbarossa va fi rapidă şi decisivă, aducând o „victorie fulgerătoare" în maximum trei luni. Şi totuşi, chiar dacă Armata Roşie s-a retras, nu a cedat. În două săptămâni de luptă, germanii luaseră înapoi tot ce fuseseră Lituania, Letonia şi estul Poloniei, precum şi cea mai mare parte din Bielorusia sovietică şi o parte din Ucraina sovietică. Franz Halder, şeful statului-major al armatei germane, scria în jurnalul său la 3 iulie 1941 că e de părere că războiul a fost câştigat. La sfârşitul lui august, germanii adăugaseră Estonia, încă o bucată din Ucraina sovietică şi restul Bielorusiei. Şi totuşi, ritmul nu era bun şi obiectivele nu fuseseră îndeplinite. Conducerea sovietică rămânea la Moscova. Aşa cum nota sugestiv pe 5 septembrie un comandant de grup de armate german, „n-a fost un *Blitzkrieg* victorios, n-a fost distrusă armata rusă, n-a fost distrusă Uniunea Sovietică".26

În orice caz, Germania a înfometat cetăţenii sovietici, mai puţin pentru a-i domina politic şi mai mult din disperare politică. Cu toate că Planul Foamei se baza pe ipoteze politice false, oferea premisele morale ale războiului în Est. În toamna lui 1941, germanii au impus foametea nu ca să remodeleze o Uniune Sovietică învinsă, ci ca să-şi continue războiul fără să impună cheltuieli propriei populaţii civile, în septembrie, Göring a trebuit să treacă în revistă noua situaţie, atât de dezastruos diferită de aşteptările naziştilor. Trebuiau abandonate visurile despre o Uniune Sovietică fărâmiţată care îşi dă bogăţiile germanilor triumfători. Se presupusese că dilema clasică a economiei politice, arme sau unt, avea să se rezolve în mod miraculos: armele vor produce unt. Dar acum, după trei

luni de război, bărbaţii care purtau arme aveau mare nevoie de unt. În vreme ce războiul continua dincolo de cele trei luni plănuite, soldaţii germani concurau cu civilii germani la rezervele de hrană limitate. Invazia însăşi stopase livrarea grâului din Uniunea Sovietică. Acum, trei milioane de soldaţi germani trebuiau pur şi simplu hrăniţi, fără să se reducă raţiile de alimente din interiorul Germaniei.27

Germanii nu aveau planuri de rezervă pentru un eşec. Trupele simţeau că ceva nu este în ordine; la urma urmei, nimeni nu le dăduse haine de iarnă, şi celor care erau de gardă noaptea le era frig. Dar cum să-i spui populaţiei germane că invazia eşuase, când *Wehrmachtul* încă mai părea că înaintează, iar Hitler încă mai avea clipe de euforie? Dar, dacă naziştii de la conducere nu recunoşteau că războiul merge rău, civilii germani aveau să fie cruţaţi de consecinţele negative ale invaziei. Murmurele stomacelor ar fi putut duce la murmure în rândul cetăţenilor. Germanii nu puteau fi lăsaţi să se sacrifice pentru trupele de pe front – cel puţin nu prea mult şi nu prea curând. O schimbare în politica alimentară de acasă le-ar îngădui să vadă adevărul: că războiul, cel puţin aşa cum îl concepuseră conducătorii lor, era deja pierdut. Backe, specialistul în alimentaţie al lui Göring, ştia sigur ce trebuia făcut: sovieticii trebuie să fie lipsiţi de hrană pentru ca germanii să poată mânca pe săturate.28

Cădea în sarcina lui Göring să cruţe economia germană în vreme ce alimentează maşina de război germană. Schema lui iniţială, de înfometare a Uniunii Sovietice după o victorie clară, lăsa acum locul unei improvizaţii: soldaţii germani să ia toată hrana care le trebuie, în vreme ce continuă să lupte într-un război care ar fi trebuit să fie deja încheiat. Pe 16 septembrie 1941, tocmai când fusese depăşit termenul iniţial al „victoriei fulgerătoare”, Göring le-a ordonat trupelor să mănânce „ce

găsesc pe acolo”. Un general aflat la faţa locului a vorbit mai clar: germanii trebuie să se hrănească „precum în războaiele coloniale”. Hrana din Uniunea Sovietică avea să le fie alocată în primul rând soldaţilor germani, apoi germanilor din Germania, apoi cetăţenilor sovietici şi apoi prizonierilor de război sovietici. Pe când *Wehrmacht*ul lupta mai departe, în zilele mai scurte şi nopţile mai lungi, pe când drumurile solide lăsau locul mocirlelor aduse de ploile de toamnă, soldaţii erau siliţi să se descurce cum puteau. Ordinul lui Göring a permis continuarea războiului lor prost conceput, cu preţul înfometării câtorva milioane de cetăţeni sovietici şi, desigur, al morţii câtorva milioane de soldaţi germani şi sovietici şi de alte naţionalităţi.29

Acolitul lui Hitler, Göring, s-a purtat în septembrie 1941 izbitor de asemănător cu acolitul lui Stalin, Kaganovici, în decembrie 1932. Amândoi au dat instrucţiuni pentru o politică alimentară care garanta moartea a milioane de oameni în lunile următoare. Amândoi au tratat foametea pe care au adus-o politicile lor nu ca pe o tragedie umană, ci ca pe o agitaţie inamică. Exact aşa cum făcuse Kaganovici, Göring şi-a instruit subordonaţii că foamea era o armă a duşmanului, care avea rostul de a stârni simpatie acolo unde era nevoie de asprime. În 1932 şi 1933, Stalin şi Kaganovici au plasat partidul ucrainean între ei şi populaţia ucraineană, silindu-i pe comuniştii ucraineni să poarte responsabilitatea pentru colectarea grânelor şi să fie blamaţi dacă obiectivele nu erau îndeplinite. În 1941 şi 1942, Hitler şi Göring au plasat *Wehrmachtul* între ei şi populaţia sovietică flămândă. În vara lui 1941, unii soldaţi germani şi-au împărţit raţiile cu civili sovietici flămânzi. Câţiva ofiţeri germani au încercat să se asigure că prizonierii de război sovietici simt hrăniţi. În toamnă, aceste lucruri aveau să înceteze. Soldaţilor germani li s-a spus că, dacă vor să mănânce, trebuie să înfometeze populaţia din jur.

Trebuia să îşi închipuie că orice hrană intra în gura unui cetăţean sovietic era luată de la gura unui copil german.30

Comandanţii germani aveau să continue războiul, ceea ce însemna să-i hrănească pe soldaţi, ceea ce însemna să-i înfometeze pe ceilalţi. Aceasta era logica politică şi capcana morală. Pentru soldaţi şi ofiţerii de grad inferior, nu exista scăpare, în afară de răzvrătire sau de predare în mâinile inamicului, perspective de neconceput pentru trupele germane în 1941, aşa cum fuseseră pentru comuniştii ucraineni în 1932.31

În septembrie 1941, cele trei grupuri de armate ale Wehrmachtului, Nord, Centru şi Sud, au întâmpinat noua politică alimentară de pe poziţii foarte diferite. Grupul de Armate Nord, a cărui misiune era să cucerească ţările baltice şi nord-vestul Rusiei, asediase Leningradul în septembrie. Grupul de Armate Centru a avansat rapid prin Bielorusia în august. După o pauză lungă, în care o parte dintre forţele sale au ajutat Grupul de Armate Sud în bătălia pentru Kiev, la începutul lui octombrie a înaintat din nou spre Moscova. Între timp, Grupul de Armate Sud a înaintat, prin Ucraina, către Caucaz mult mai lent decât fusese prevăzut. Plutoanele de soldaţi germani semănau cu brigăzile comuniste din deceniul precedent care luau câtă hrană puteau cât mai repede posibil.

Grupul de Armate Sud a înfometat Harkovul şi Kievul, cele două oraşe care fuseseră capitale ale Ucrainei sovietice. Kievul a fost cucerit pe 19 septembrie 1941, mult mai târziu decât fusese plănuit şi după multe dezbateri pe tema ce să facă cu oraşul. În conformitate cu *Generalplan Ost*, Hitler voia ca oraşul să fie distrus. Însă comandanţii de la faţa locului aveau nevoie de podul de peste Nipru ca să-şi continue înaintarea către est. Aşa încât, până la urmă, germanii au luat cu asalt oraşul. Pe 30 septembrie, trupele de ocupaţie au interzis aducerea de alimente la Kiev. Logica era că hrana din zonele rurale

trebuie să rămână acolo, ca să fie colectată de armată şi, mai târziu, de autoritatea de ocupaţie civilă germană. Cu toate acestea, ţăranii din jurul Kievului au izbutit să pătrundă în oraş şi chiar să vândă la piaţă. Germanii nu au fost în stare să închidă oraşul aşa cum o făcuseră sovieticii în 1933.32

*Wehrmacht*ul nu transpunea în fapt Planul Foamei iniţial, ci înfometa acolo unde părea util să o facă. *Wehrmacht*ul n-a intenţionat să înfometeze toată populaţia Kievului, doar să se asigure că propriile nevoi simt îndeplinite. Totuşi, aceasta era o politică de indiferenţă faţă de viaţa omenească în sine, şi probabil că a ucis cincizeci de mii de oameni. Aşa cum a scris un locuitor al Kievului în decembrie 1941, germanii sărbătoreau Crăciunul, dar localnicii „umblă cu toţii ca nişte umbre, e foamete cruntă". La Harkov, o politică asemănătoare a ucis circa douăzeci de mii de oameni. Printre ei, s-au numărat 273 de copii din orfelinatul oraşului, în 1942. În apropiere de Harkov, nişte copii de ţăran flămânzi s-au mâncat între ei de vii în 1933, într-un orfelinat improvizat. Acum, copiii din oraş, cu toate că într-un număr mult mai mic, sufereau acelaşi fel de moarte oribilă.33

Planurile lui Hitler pentru Leningrad, vechea capitală a Rusiei imperiale, depăşeau cele mai cumplite temeri ale lui Stalin. Leningradul era la Marea Baltică, mai aproape de capitala finlandeză Helsinki şi de capitala estoniană Tallinn decât de Moscova. În timpul Marii Terori, Stalin s-a asigurat că finlandezii au fost vizaţi pentru una dintre cele mai mortale operaţiuni împotriva naţionalităţilor conlocuitoare, convins că într-o zi finlandezii ar putea să pretindă Leningradul. În noiembrie 1939, Stalin îşi atrăsese duşmănia finlandezilor prin atacarea Finlandei, care era în zona sa de influenţă în conformitate cu termenii Pactului Molotov-Ribbentrop. În acest Război de lamă, finlandezii i-au provocat Armatei Roşii pierderi grele şi i-au

stricat reputaţia. În cele din urmă, în martie 1940, au fost siliţi să cedeze o zecime din teritoriu, dându-i lui Stalin o zonătampon din jurul Leningradului. Aşadar, în iunie 1941, Hitler avea un aliat finlandez, dat fiind că finlandezii doreau, fireşte, să-şi recupereze pământul şi să se răzbune în ceea ce ei numeau „Continuarea Războiului”. Însă Hitler nu voia să ia Leningradul şi să li-l dea

finlandezilor. Voia să-l şteargă de pe faţa pământului.

Hitler voia ca populaţia Leningradului să fie exterminată, oraşul să fie ras din temelii şi abia apoi teritoriul să le fie dat finlandezilor.34

În septembrie 1941, armata finlandeză a blocat Leningradul la nord, în vreme ce Grupul de Armate Nord a început o campanie de asediere şi de bombardare a oraşului dinspre sud. Cu toate că nu ştiau totul despre cele mai radicale planuri ale lui Hitler pentru oraşele sovietice, comandanţii germani au căzut de acord că Leningradul trebuie să fie înfometat. Eduard Wagner, intendentul general al armatei germane, i-a scris soţiei sale că locuitorii Leningradului, toţi cei 3, 5 milioane, aveau să fie lăsaţi în voia sorţii. Erau, pur şi simplu, prea mult pentru „pachetul de provizii" al armatei şi „sentimentalismul ar fi fost deplasat". În jurul oraşului au fost puse mine, ca să împiedice evadările. Predarea oraşului nu părea să fie iminentă şi, chiar dacă s-ar fi produs, nu ar fi fost acceptată. Scopul germanilor era să anihileze Leningradul prin înfometare. Chiar la începutul blocadei Leningradului, pe 8 septembrie 1941, obuzele germane au distrus depozitele de alimente ale oraşului şi rezervoarele de combustibil. În octombrie 1941, circa 2.500 de oameni au murit de foame şi de bolile legate de ea. În noiembrie, numărul a ajuns la 5.500; în decembrie, la 50.000. La sfârşitul blocadei, în 1944, îşi pierduseră viaţa circa un milion de oameni.35

Leningradul nu a pierit cu totul de foame, deoarece autoritatea sovietică locală funcţiona în oraş şi distribuia pâinea existentă şi deoarece conducerea sovietică şi-a asumat riscuri pentru aprovizionarea populaţiei. După ce lacul Ladoga a îngheţat, s-a creat o cale de evadare şi de aprovizionare. Iarna, temperatura a scăzut sub minus patruzeci de grade, iar oraşul a înfruntat frigul fără stocuri de alimente, căldură şi apă curentă. Şi totuşi, puterea sovietică din oraş nu s-a prăbuşit. NKVD a continuat să

aresteze, să interogheze şi să trimită la închisoare. Prizonierii erau şi ei trimişi peste lacul Ladoga; se numărau şi leningrădeni printre cei aproximativ 2, 5 milioane de oameni pe care NKVD i-a dus în Gulag în timpul războiului. Poliţia şi pompierii îşi făceau datoria. Dmitri Şostakovici era voluntar într-o brigadă de pompieri când a scris a treia parte din cea de-a şaptea simfonie. Bibliotecile erau deschise, se citeau cărţi, se scriau şi se susţineau teze de doctorat.36

În marele oraş, ruşii (şi alţii) se confruntau cu aceleaşi dileme cu care ucrainenii şi kazahii (şi alţii) se confruntaseră cu zece ani mai devreme, în timpul perioadelor de foamete din vremea colectivizării. Wanda Zvierieva, o fată din Leningradul aflat sub blocadă, îşi amintea de mama sa cu multă iubire şi admiraţie. „Era o femeie frumoasă. I-aş asemui chipul cu al Monei Lisa". Tatăl era fizician cu înclinaţii artistice, care sculpta cu briceagul zeiţe greceşti. La sfârşitul anului 1941, când familia murea de foame, tatăl ei s-a dus la birou, sperând să facă rost de o cartelă care să-i permită familiei să capete mâncare. A fost plecat câteva zile. Într-o noapte, Wanda s-a trezit şi a văzut-o pe mama ei lângă pat, cu o seceră în mână. S-a luptat şi a învins-o pe mama sa, adică „umbra care mai rămăsese din ea". A interpretat acţiunea mamei drept una pornită din compasiune: mama voia să o cruţe de chinurile foamei printr-o moarte rapidă. În ziua următoare, tatăl s-a întors cu mâncare, dar era prea târziu pentru mamă, care murise de câteva ore. Familia a învelit-o în pături, cusute între ele, şi a lăsat-o în bucătărie până ce pământul s-a înmuiat destul ca să o poată îngropa. În apartament, era atât de frig, încât cadavrul nu s-a descompus. În primăvara aceea, tatăl Wandei a murit de pneumonie.37

În Leningradul din acea vreme, astfel de poveşti puteau să fie reproduse de sute şi de mii de ori. Vera

Kostrovitkaia a fost una dintre numeroşii intelectuali leningrădeni care au ţinut jurnale ca să consemneze grozăviile. Era de origine polonă şi îşi pierduse bărbatul cu câţiva ani înainte, în Marea Teroare. Acum, îşi vedea vecinii ruşi murind de foame. În aprilie 1942, a înregistrat soarta unui străin pe care îl vedea în fiecare zi: „Cu spatele lipit de stâlp, bărbatul şade pe zăpadă, înalt, învelit în zdrenţe, cu o raniţă pe umeri. E ghemuit lângă stâlp. S-ar părea că era pe drum spre Gara Finlanda, a ostenit şi s-a aşezat pe jos. Timp de două săptămâni, pe când mergeam la spital şi mă întorceam, a «şezut»:

1. fără raniţă
2. fără zdrenţe
3. În rufăria de corp
4. despuiat
5. un schelet cu măruntaiele smulse”.38

Cel mai cunoscut jurnal leningrădean al unei fete este al Taniei Saviceva, de unsprezece ani, care sună de la început până la sfârşit în felul următor:

Jenia a murit pe 28 decembrie, la 12.30 dimineaţa 1941.

Bunica a murit pe 25 ianuarie, la 3.30 după-masa 1942.

Leka a murit pe 5 martie, la 5.00 dimineaţa 1942.

Unchiul Vasia a murit pe 13 aprilie, la 2.00 după miezul nopţii 1942.

Unchiul Lioşa a murit pe 10 mai, la 4.00 după-masa 1942.

Mama a murit pe 13 mai, la 7.30 dimineaţa 1942.

Savicevii au murit.

Toţi au murit.

A mai rămas doar Tania”. 39

Tania Saviceva a murit în 1944.

Cu cât era mai mare controlul exercitat de *Wehrmacht* asupra populaţiei, cu atât era mai mare

probabilitatea ca populaţia să moară de foame. Singurul loc în care *Wehrmacht*ul controla pe deplin populaţia, lagărele de prizonieri de război, a fost scena morţii la o scară fără precedent. În aceste lagăre s-a transpus în fapt ceva foarte asemănător cu iniţialul Plan al Foamei.

Niciodată în războaiele moderne nu fuseseră luaţi atât de mulţi prizonieri atât de repede. Într-o bătălie, Grupul de Armate Centru al *Wehrm*achtului a luat 348.000 de prizonieri lângă Smolensk; în alta, Grupul de Armate Sud a luat 665.000 de prizonieri, lângă Kiev. Numai în aceste două victorii au căzut prizonieri peste un milion de bărbaţi (şi câteva femei). Până la sfârşitul lui 1941, germanii luaseră prizonieri circa trei milioane de soldaţi sovietici. Acest lucru nu-i surprindea pe germani. Se presupunea că cele trei grupuri de armate germane se vor mişca chiar mai repede decât au făcut-o, şi atunci s-ar fi putut aştepta la şi mai mulţi prizonieri. Simulările preziseseră ce se va întâmpla. Şi totuşi, germanii nu s-au pregătit pentru prizonierii de război – cel puţin nu în sensul convenţional. Conform legii obişnuite a războiului, prizonierii de război primesc hrană, adăpost şi îngrijiri medicale, dacă nu de altceva, măcar pentru a se asigura că şi inamicul procedează la fel.40

Hitler dorea să răstoarne logica tradiţională. Prin faptul că soldaţii sovietici erau trataţi îngrozitor, voia să se asigure că soldaţii germani se vor teme că păţesc acelaşi lucru din partea sovieticilor şi vor lupta cu disperare, ca să nu cadă în mâinile inamicului. Se pare că nu suporta ideea ca soldaţii din rasa stăpânilor să se predea suboamenilor din Armata Roşie. Stalin avea cam aceeaşi viziune: ca soldaţii Armatei Roşii să nu se lase prinşi de vii. Nu putea să ia în calcul posibilitatea ca soldaţii sovietici să se retragă şi să se predea. Se aştepta de la ei să avanseze, să ucidă şi să moară. Stalin a anunţat în august 1941 că prizonierii de război sovietici vor fi consideraţi dezertori,

iar familiile lor vor fi arestate. Când fiul său a fost luat prizonier de către germani, Stalin a dispus arestarea propriei nurori.

Această tiranie a ofensivei în planificarea sovietică a dus la capturarea soldaţilor sovietici. Comandanţii sovietici se temeau să ordone retragerea, pentru care ar fi fost învinovăţiţi (epuraţi şi executaţi). Astfel, soldaţii lor rezistau pe poziţii prea mult, erau încercuiţi şi luaţi prizonieri. Politicile lui Hitler şi Stalin au conspirat la transformarea soldaţilor sovietici în prizonieri de război şi apoi a prizonierilor în nonoameni.41

După ce se predau, soldaţii sovietici erau şocaţi de sălbăticia germanilor care îi capturaseră. Soldaţii Armatei Roşii căzuţi în captivitate erau duşi în coloane lungi de pe câmpul de luptă în lagăre, iar pe drum erau bătuţi crunt. De exemplu, soldaţii care au fost luaţi prizonieri la Kiev au fost mânaţi pe jos peste patru sute de kilometri. După cum îşi amintea unul dintre ei, dacă un prizonier sleit de puteri se aşeza pe marginea drumului, un paznic german „se apropia de el, călare, şi îl lovea cu biciul. Prizonierul rămânea aşezat acolo, cu capul aplecat. Atunci, paznicul scotea carabina de la oblânc, sau pistolul din toc”. Prizonierii care erau răniţi, bolnavi sau obosiţi erau împuşcaţi pe loc, iar cadavrele erau lăsate acolo, astfel încât cetăţenii sovietici să le găsească, să le spele şi să le îngroape.42

Când *Wehrmacht*ul transporta prizonierii sovietici cu trenul, folosea vagoane de marfa descoperite, care nu ofereau nicio protecţie împotriva intemperiilor. Când trenurile ajungeau la destinaţie, pe uşile deschise se prăvăleau sute, uneori mii de trupuri degerate. Rata deceselor în timpul transportului ajungea la şaptezeci la sută. În aceste marşuri ale morţii şi transporturi ale morţii, au pierit probabil două sute de mii de prizonieri. Toţi prizonierii care au ajuns în cele aproximativ optzeci de

lagăre de prizonieri de război create pe teritoriul ocupat din Uniunea Sovietică erau obosiţi şi flămânzi, şi mulţi dintre ei erau răniţi sau bolnavi.43

De obicei, un lagăr de prizonieri de război este o aşezare simplă, construită de soldaţi pentru alţi soldaţi, dar în scopul de a ţine oamenii în viaţă. Aceste lagăre răsar în condiţii grele şi în locuri nefamiliare; dar sunt construite de oameni care ştiu că propriii camarazi sunt ţinuţi prizonieri de armata inamică. Lagărele de prizonieri de război din Uniunea Sovietică erau însă ceva foarte departe de normalitate. Rostul lor era să pună capăt vieţii. În principiu, erau împărţite în trei tipuri: dulag (lagăr de tranzit), stalag (lagăr de bază pentru soldaţi şi subofiţeri) şi, cel mai mic, oflag (pentru ofiţeri). În realitate, adesea toate cele trei tipuri de lagăr nu erau altceva decât un câmp deschis, înconjurat cu sârmă ghimpată. Prizonierii nu erau înregistraţi după nume, deşi erau număraţi. Era o uluitoare încălcare a legii şi obiceiurilor. Până şi în lagărele de concentrare germane se înregistrau numele. A mai existat doar un singur astfel de tip de centru german în care să nu se înregistreze numele, doar că el nu fusese încă inventat. Nu erau prevăzute dinainte mâncarea, adăpostul sau îngrijirile medicale. Nu existau dispensare şi, de foarte multe ori, nici toalete. De obicei, nu exista niciun adăpost pentru vreme rea. Cotele de calorii oficiale pentru prizonieri erau cu mult sub limita de supravieţuire, şi adesea nu erau respectate. În realitate, doar cei mai puternici prizonieri şi cei care fuseseră aleşi gardieni puteau fi siguri că primesc ceva de mâncare.44

La început, prizonierii sovietici au fost nedumeriţi de acest tratament din partea *Wehrmachtului*. Unul dintre ei a bănuit că „nemţii ne învaţă să ne purtăm tovărăşeşte”. Nefiind în stare să priceapă că foamea era o politică, bănuia că germanii vor ca prizonierii să dovedească solidaritate, împărţind între ei hrana. Poate că acest soldat

pur şi simplu nu putea să creadă că Germania nazistă era, asemenea Uniunii Sovietice, un stat în care înfometarea era o politică. Ironia este că întreaga esenţă a politicii germane faţă de prizonieri era că ei nu sunt în realitate făpturi omeneşti egale, şi astfel cu siguranţă nu sunt tot soldaţi, şi în niciun caz camarazi. Instrucţiunile din mai 1941 le cereau soldaţilor germani să nu uite de presupusa „brutalitate inumană" a ruşilor în luptă. Gardienii lagărelor germane au fost informaţi în septembrie că vor fi pedepsiţi dacă îşi folosesc prea puţin armele.45

În toamna lui 1941, prizonierii de război din toate dulagurile şi stalagurile au făcut foame. Cu toate că până şi Göring recunoştea că Planul Foamei ca atare era nerealist, printre priorităţile ocupaţiei germane figura înfometarea prizoierilor de război. Imitând şi radicalizând politicile din Gulagul sovietic, autorităţile germane le-au dat mai puţină mâncare celor care nu puteau să muncească decât celor care puteau, grăbind astfel moartea celor mai slabi. Pe 21 octombrie 1941, cei care nu puteau să muncească au constatat că raţia oficială le este redusă cu douăzeci şi şapte la sută. Pentru mulţi prizonieri aceasta era o reducere pur teoretică, dat fiind că, în multe lagăre de prizonieri de război, nimeni nu era hrănit în mod regulat, iar în cele mai multe prizonierii cei mai neputincioşi oricum nu aveau acces la mâncare. O observaţie a intendentului general al armatei, Eduard Wagner, a limpezit politica de selecţie: prizonierii care nu pot să muncească, a spus el pe 13 noiembrie, „vor fi ucişi prin înfometare". În lagăre, prizonierii mâncau tot ce găseau: iarbă, scoarţă de copac, ace de pin. Nu aveau came decât dacă era împuşcat vreun câine. Unii prizonierii au primit în câteva rânduri came de cal. Prizonierii se luptau să lingă tacâmurile, în vreme ce gardienii germani râdeau de ei. Când a început canibalismul, germanii l-au prezentat ca rezultat al nivelului scăzut de civilizaţie al

sovieticilor.46

Condiţiile drastice ale războiului au legat şi mai strâns *Wehrmachtul* de ideologia naţional-socialismului. E sigur că, după 1933, armata germană a fost nazificată treptat. În 1934, Hitler a eliminat ameninţarea pe care o reprezentau Röhm şi SA-ului său, iar în 1935 a anunţat reînarmarea germană şi recrutarea. A dirijat industria germană către producţia de armament şi a obţinut o serie de victorii efective în 1938 (Austria, Cehoslovacia), 1939 (Polonia) şi 1940 (Danemarca, Norvegia, Luxemburg, Olanda, Belgia şi, mai presus de toate, Franţa). Avusese la dispoziţie câţiva ani ca să-şi aleagă favoriţii dintre ofiţerii superiori şi să-i elimine pe cei a căror viziune i se părea prea tradiţională. Victoria din Franţa, din 1940, i-a adus pe comandanţii militari foarte aproape de Hitler, întrucât ofiţerii începuseră să creadă în talentul său.

Şi totuşi, *absenţa* victoriei din Uniunea Sovietică a fost ceea ce a făcut *Wehrmachtul* inseparabil de regimul nazist. În toamna anului 1941, în Uniunea Sovietică înfometată, *Wehrmach*tul se afla într-o capcană morală din care singura scăpare părea să o ofere naţional-socialismul. Trebuia să renunţe la orice urmă de ideal militar tradiţional şi să adopte o etică distructivă explicabilă în situaţia grea în care era armata. Soldaţii germani trebuiau, fără îndoială, hrăniţi; însă ei mâncau ca să aibă puterea să ducă un război care era deja pierdut. Fără îndoială, caloriile pentru hrana lor trebuiau extrase din zonele rurale; aceasta a adus însă o înfometare cu totul inutilă. Comandamentul suprem şi ofiţerii de pe câmpul de luptă transpuneau în fapt politici ilegale şi criminale fără să găsească altă justificare decât cea oferită de Hitler: fiinţele umane erau recipiente de calorii care trebuia să fie golite, iar slavii, evreii şi asiaticii, populaţia Uniunii Sovietice, erau mai puţin umani, şi astfel mai mult decât dispensabili. Asemenea comuniştilor ucraineni în 1933, ofiţerii germani

au transpus în fapt în 1941 o politică de înfometare, în ambele cazuri, mulţi dintre ei au avut la început obiecţii sau rezerve, dar în grup s-au implicat, în cele din urmă, în crimele regimului, şi astfel s-au subordonat cerinţelor morale ale conducătorilor lor. Ei au devenit sistemul, iar sistemul a devenit un dezastru.

*Wehrmacht*ul a fost cel care a creat şi administrat prima reţea de lagăre de concentrare din Europa lui Hitler, în care oamenii au murit cu miile, cu zecile de mii, cu sutele de mii şi, în cele din urmă, cu milioanele.

Unele dintre cele mai cumplite lagăre de prizonieri de război au fost în Bielorusia sovietică ocupată, unde, la sfârşitul lui noiembrie 1941, rata deceselor a ajuns la doi la sută *pe zi*. În stalagul 352 din apropiere de Minsk, despre care un supravieţuitor îşi amintea ca despre „iadul pe pământ”, prizonierii erau atât de înghesuiţi în împrejmuirea de sârmă ghimpată, încât abia puteau să se mişte. Trebuiau să-şi facă nevoile fiziologice pe locul în care stăteau. Au murit acolo aproximativ 109.500 de oameni. În dulagul 185, dulagul 127 şi stalagul 341, în oraşul Moghilev din estul Bielorusiei, există martori care au văzut dincolo de sârma ghimpată munţi de cadavre neîngropate. În aceste lagăre, au murit între treizeci şi patruzeci de mii de prizonieri. În dulagul 131 de la Bobruisk, a luat foc cartierul general al lagărului. Mii de prizonieri au murit în flăcări, iar alţi 1.700 au fost împuşcaţi pe când încercau să fugă. În total, la Bobruisk au murit cel puţin treizeci de mii de oameni. În dulagurile 220 şi 121 din Homel, jumătate dintre prizonieri se adăposteau în grajduri părăsite. Alţii nu aveau niciun adăpost. În decembrie 1941, rata deceselor din aceste lagăre a crescut de la două sute la patru sute şi apoi la şapte sute pe zi. În dulagul 342, la Molodecino, condiţiile erau atât de rele, încât prizonierii scriau petiţii în care cereau să fie împuşcaţi.47

Lagărele din Ucraina sovietică ocupată erau asemănătoare. În stalagul 306 de la Kirovograd, gardienii germani au raportat că prizonierii şi-au mâncat camarazii împuşcaţi, uneori înainte ca victimele să fi murit. Rosalia Volkovskaia, supravieţuitoare din lagărul de femei din Volodymyr-Volynsky, a putut să vadă cu ce s-au confruntat bărbaţii din stalagul 365, aflat acolo: „Noi, femeile, puteam vedea de sus cum mulţi dintre prizonieri au mâncat cadavre”. În stalagul 346 din Kremenciuk, unde prizonierii primeau cel mult două sute de grame de pâine pe zi, cadavrele erau aruncate în fiecare dimineaţă într-o groapă. Ca în Ucraina în 1933, uneori cei vii erau îngropaţi împreună cu cei morţi. În acel lagăr au murit cel puţin douăzeci de mii de oameni. În dulagul 162 din Stalino (în prezent, Doneţk), erau înghesuiţi în spatele sârmei ghimpate, într-un mic lagăr din centrul oraşului, cel puţin zece mii de prizonieri. Oamenii nu puteau să stea decât în picioare. Doar muribunzii se culcau pe jos, întrucât altminteri cei care o făceau erau călcaţi în picioare. Au pierit, făcând loc altora, circa douăzeci şi cinci de mii. Dulagul 160 de la Khorol, la sud-vest de Kiev, era unul dintre cele mai mari lagăre. Cu toate că era o cărămidărie abandonată, prizonierii nu aveau voie să se adăpostească în clădiri. Dacă încercau să se strecoare înăuntru ca să se ferească de ploaie sau de ninsoare, erau împuşcaţi. Comandantului acestui lagăr îi plăcea să privească spectacolul prizonierilor care se încăierau pentru mâncare. îşi mâna calul prin mulţime şi omora oameni, strivindu-i. În acest lagăr şi în altele de lângă Kiev, au murit probabil treizeci de mii de prizonieri.48

Prizonierii de război sovietici erau ţinuţi şi în zeci de clădiri din Polonia ocupată, din Guvernământul General (care, după invadarea Uniunii Sovietice, fusese extins spre sud-est). Aici, membrii uluiţi ai Rezistenţei poloneze trimiteau rapoarte despre moartea masivă a prizonierilor

sovietici în iarna 1941 – 1942. În lagărele din Guvernământul General, au murit 45.690 de oameni *în zece zile*, între 21 şi 30 octombrie 1941. În stalagul 307 din Deblin, au murit în timpul războiului aproximativ optzeci de mii de prizonieri sovietici. În stalagul 319 din Chelm, au pierit circa şaizeci de mii de oameni; în stalagul 366 din Siedlce – cincizeci şi cinci de mii; în stalagul 325 din Zamosc – douăzeci şi opt de mii; în stalagul 316 din Siedlce, douăzeci şi trei de mii. Circa o jumătate de milion de prizonieri de război sovietici au murit de foame în Guvernământul General. La sfârşitul lui 1941, cel mai mare grup de victime ucise de regimul german în Polonia ocupată nu au fost nici polonezii băştinaşi, nici evreii băştinaşi, ci prizonierii de război sovietici care fuseseră aduşi în vest, în Polonia ocupată, şi lăsaţi să moară de frig şi de foame. În ciuda recentei invadări sovietice a Poloniei, ţăranii polonezi încercau adesea să-i hrănească pe prizonierii sovietici înfometaţi pe care îi vedeau. Ca răzbunare, germanii au împuşcat femei poloneze care duceau urcioare cu lapte şi au distrus sate poloneze întregi.49

Chiar dacă prizonierii sovietici ar fi fost cu toţii sănătoşi şi bine hrăniţi, rata deceselor în iarna 1941 – 1942 ar fi fost mare. În ciuda a ceea ce credeau mulţi germani, slavii nu au o rezistenţă înnăscută la frig. Spre deosebire de germani, soldaţii sovietici fuseseră uneori echipaţi de iarnă; germanii le-au furat efectele. De obicei, prizonierii de război erau lăsaţi fără adăpost şi fără haine groase, răbdând temperaturi cu mult sub zero. Dat fiind că lagărele erau adesea pe câmp, nu existau copaci sau dealuri care să mai taie din sălbăticia viscolului. Prizonierii îşi înjghebau, săpând cu mâinile pământul îngheţat, gropi în care dormeau. La Homel, trei soldaţi sovietici, prieteni, au încercat să se încălzească unul pe altul dormind strânşi laolaltă. Pe rând, fiecare dormea la mijloc, în locul cel mai

bun, preluând căldura prietenilor săi. Cel puţin unul dintre ei a trăit, ca să spună povestea.50

Pentru sute de mii de prizonieri de război, aceasta a fost a doua foamete politic indusă din Ucraina în răstimp de opt ani. Multe mii de soldaţi din Ucraina sovietică şi-au văzut a doua oară burţile umflându-li-se, sau au fost a doua oară martori ai canibalismului. Fără îndoială, foarte mulţi dintre supravieţuitorii primei înfometări în masă au murit în timpul celei de-a doua. Câţiva ucraineni, ca Ivan Shulinskyi, au reuşit să supravieţuiască amândurora. Fiul unui culac deportat, îşi amintea de foametea din 1933; le-a spus oamenilor că venea din „ţara foamei" Se înveselea în prizonieratul la germani, cântând un cântec popular ucrainean: 51

Aripi dacă aş avea.
Către cer eu aş zbura.
Către nori.
Unde nu-i durere ori osândă.

La fel ca în campania de înfometare sovietică din 1933, în timpul campaniei de înfometare germane din 1941 mulţi dintre localnicii ucraineni au făcut tot ce au putut ca să-i ajute pe muribunzi. Erau femei care declarau că unii bărbaţi le sunt rude, şi astfel aceştia erau eliberaţi. Unele tinere se măritau cu prizonieri care erau scoşi la muncile câmpului, în afara lagărelor. Uneori, germanii acceptau aceasta, deoarece însemna că bărbaţii vor munci într-o zonă de sub ocupaţia germană ca să producă mâncare pentru germani. În oraşul Kremenciuk, în care se pare că problema hranei nu era chiar atât de gravă, prizonierii care mergeau la lucru lăsau în oraş dimineaţa pungi goale, iar seara le găseau pline cu mâncare pusă de trecători, în 1941, condiţiile erau favorabile unui astfel de ajutor, deoarece recolta a fost neobişnuit de bună. Femeile (rapoartele sunt aproape totdeauna despre femei) încercau să-i hrănească pe prizonieri în timpul marşurilor morţii sau

în lagăre. În majoritatea cazurilor însă, comandanţii lagărelor de prizonieri de război îi împiedicau pe civili să se apropie de lagăre cu mâncare. De obicei, erau îndepărtaţi prin foc de avertizare. Uneori, erau ucişi.52

Organizarea lagărelor din est dovedea dispreţ faţă de viaţă – în orice caz, faţă de viaţa slavilor, a asiaticilor şi a evreilor – care făcea imaginabilă această înfometare în masă. În lagărele germane de prizonieri de război pentru soldaţii din Armata Roşie, rata deceselor din timpul războiului a fost de 57, 5 la sută. În primele opt luni după Operaţiunea Barbarossa, trebuie să fi fost mult mai mare. În lagărele germane de prizonieri de război pentru aliaţii occidentali, rata deceselor era sub cinci la sută. Au murit *într-o singură zi* din toamna lui 1941 tot atâţia prizonieri de război sovietici câţi britanici şi americani pe tot parcursul celui de-al Doilea Război Mondial.53

*

Aşa cum populaţia sovietică nu putea fi înfometată după plac, statul sovietic nu putea fi distrus dintr-o lovitură. Dar e sigur că germanii au încercat. O parte din ideea „victoriei fulgerătoare" era ca *Wehrmachtul* să acopere terenul atât de repede, încât soldaţii şi *Einsatzgruppen* care veneau după ei să poată ucide elitele sovietice şi comisarii politici ai Armatei Roşii. „Îndrumarul pentru comportamentul trupelor în Rusia", document oficial, apărut pe 19 mai 1941, cerea „măsuri energice" împotriva a patru grupuri: agitatorii, partizanii, sabotorii şi evreii. „Îndrumarul pentru tratarea comisarilor politici" de pe 6 iunie 1941 preciza că ofiţerii politici prinşi trebuie să fie omorâţi.54

De fapt, elitele sovietice au fugit spre est; şi, cu cât oamenii erau de rang mai înalt, cu atât era mai mare probabilitatea ca ei să fi fost evacuaţi ori să dispună de resurse pentru a-şi organiza evadarea. Ţara era imensă, iar Hitler nu avea aliaţi care să invadeze pe altă linie şi să-i

poată prinde pe aceşti oameni. Politicile germane de ucidere în masă puteau afecta conducerea sovietică doar în ţările deja cucerite: Ucraina, Bielorusia, ţările baltice şi o fâşie foarte îngustă din Rusia. Aceasta nu era o parte mare din Uniunea Sovietică, iar oamenii respectivi nu aveau o importanţă critică pentru sistemul sovietic. Oamenii erau împuşcaţi, dar consecinţele pentru statul sovietic era minime. Cele mai multe unităţi ale *Wehrmachtului* păreau să aibă puţine probleme cu îndeplinirea „ordinului despre comisari"; optzeci la sută dintre ele au raportat că au executat comisari. Arhivele militare păstrează însemnări despre 2.252 de astfel de oameni care au fost împuşcaţi de armată; numărul real probabil că a fost mai mare.55

Împuşcarea civililor era, în principal, sarcina celor din *Einsatzgruppen* sarcină deja dusă la bun sfârşit în Polonia în 1939. La fel ca în Polonia, aceste *Einsatzgruppen* primiseră misiunea anihilării anumitor grupuri politice, pentru ca astfel statul să se prăbuşească. Patru *Einsatzgruppen* au urmat *Wehrmacht*ul în Uniunea Sovietică: *Einsatzgruppe* A a urmat Grupul de Armate Nord în ţările baltice, către Leningrad, *Einsatzgruppe* B a urmat Grupul de Armate Centru prin Bielorusia, către Moscova, *Einsatzgruppe* C a urmat Grupul de Armate Sud în Ucraina, iar *Einsatzgruppe* D a urmat Armata a II-a în extremitatea sudică a Ucrainei. Aşa cum a explicat Heydrich într-o telegramă din 2 iulie 1941, după ce dăduse verbal ordinele cuvenite, treaba acestor *Einsatzgruppen* era să ucidă funcţionarii comunişti, evreii care aveau poziţii în partid şi în aparatul de stat, precum şi alte „elemente periculoase". Eliminarea persoanelor definite ca ameninţări politice a avut loc asemenea scenariului aplicat prin Planul Foamei: cei mai vulnerabili erau cei închişi. La jumătatea lui iulie, s-a primit ordinul declanşării de masacre, prin împuşcarea prizonierilor din stalaguri şi

dulaguri. Pe 8 septembrie 1941, unităţile de *Einsatzkommando* au primit ordin să facă „selecţii” în rândurile prizonierilor de război şi să execute funcţionarii de stat şi de partid, comisarii politici, intelectualii şi evreii. În octombrie, înaltul Comandament al armatei a dat unităţilor de *Einsatzkommando* şi celor de *Geheime Feldpolizei* acces nelimitat la lagăre.56

Unităţile de *Einsatzkommando* nu puteau tria prea atent prizonierii de război sovietici. îi interogau în împrejmuirile în care erau ţinuţi. Cereau să iasă în faţă comisarii, comuniştii şi evreii. Apoi, îi duceau de acolo, îi împuşcau şi îi aruncau în gropi. Aveau puţini translatori, şi în general aceştia îşi amintesc că trierea se făcea cam la nimereală. Germanii nu cunoşteau prea bine gradele şi însemnele Armatei Roşii, iar la început i-au confundat pe gornişti cu ofiţerii politici. Ştiau că ofiţerii au voie să poarte părul mai lung decât soldaţii, dar acesta era un indiciu nesigur. Uneori, trecuse multă vreme de când oamenii aceştia ajunseseră la frizer. În acel moment, singurul grup care putea fi identificat cu uşurinţă erau bărbaţii evrei: paznicii germani se uitau dacă penisul este sau nu circumcis. Foarte rar se întâmpla ca un evreu să supravieţuiască susţinând că este musulman circumcis; mai des se întâmpla ca un musulman să fie împuşcat ca evreu. Se pare că medicii germani au colaborat de bunăvoie la această procedură; medicina era o profesie cu grad înalt de nazificare. După cum îşi amintea un medic din lagărul de la Horol: „În acea vreme, pentru orice ofiţer şi soldat era lucrul cel mai firesc din lume ca orice evreu să fie împuşcat”. Cel puţin cincizeci de mii de evrei sovietici au fost împuşcaţi după selecţie, precum şi circa cincizeci de mii de neevrei.57

În lagărele germane de prizonieri de război din est, moartea era mult mai prezentă decât în lagărele de concentrare germane. De fapt, lagărele de concentrare

existente şi-au schimbat caracterul în urma contactului cu prizonierii de război: Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen, Mauthausen şi Auschwitz au devenit lagăre de exterminare, întrucât SS le-a folosit la executarea prizonierilor de război sovietici. Circa opt mii de prizonieri sovietici au fost executaţi la Auschwitz, zece mii la Mauthausen, optsprezece mii la Sachsenhausen. La Buchenwald, în noiembrie 1941, SS a folosit o metodă de masacrare a prizonierilor sovietici care semăna izbitor cu metodele sovietice din vremea Marii Terori, cu toate că făceau în mai mare măsură joc dublu şi inducere în eroare. Prizonierii erau duşi într-o încăpere din mijlocul unui grajd în care era destul de mult zgomot. Se trezeau în ceea ce părea să fie o cameră de examinare clinică, înconjuraţi de bărbaţi în halate albe – SS-işti care se prefăceau că sunt doctori. îl puneau pe prizonier să stea cu spatele la zid într-un anumit loc, chipurile ca să-i măsoare înălţimea. În perete, era o fantă verticală, pe care o acoperea gâtul prizonierului. În camera alăturată, era alt SS-ist cu un pistol. Când vedea gâtul prin fantă, trăgea. Cadavrul era aruncat în a treia cameră, „camera de examinare” era curăţată rapid şi era poftit înăuntru următorul prizonier. Grămezi de treizeci şi cinci până la patruzeci de cadavre erau duse cu camionul la un crematoriu: un progres tehnic faţă de practicile sovietice.58

Germanii au împuşcat, după o estimare modestă, o jumătate de milion de prizonieri de război sovietici. Prin înfometare sau tratament brutal în timpul tranzitului au mai ucis circa 2, 6 milioane. Cu totul, se poate să fi fost ucişi 3, 1 milioane de prizonierii de război sovietici. Brutalitatea nu a doborât ordinea sovietică; ba chiar a întărit moralul sovieticilor. Filtrarea ofiţerilor politici, a comuniştilor şi a evreilor a fost inutilă. Uciderea acestor oameni aflaţi deja în captivitate nu a slăbit cine ştie cât statul sovietic. De fapt, politicile de înfometare şi de

filtrare au sporit împotrivirea Armatei Roşii. Dacă soldaţii ştiau că vor muri de foame, în chinuri, ca prizonieri ai germanilor, cu siguranţă că se îndemnau mai abitir la luptă. Dacă evreii şi comuniştii şi comisarii politici ştiau că vor fi împuşcaţi, şi ei aveau puţine motive să se predea. Pe măsură ce se răspândeau informaţiile despre metodele germane, cetăţenii sovietici au început să creadă că s-ar putea ca puterea sovietică să fie alternativa preferabilă.59

În plin război, în noiembrie 1941, din ce în ce mai mulţi soldaţi germani mureau pe front şi trebuiau înlocuiţi cu recruţi din Germania. Hitler şi Göring şi-au dat seama că va fi nevoie de prizonieri de război ca forţă de muncă în *Reich*. Pe 7 noiembrie, Göring a dat ordin să se facă selecţii pozitive (pentru muncă). Până la sfârşitul războiului, peste un milion de prizonieri de război sovietici munceau în Germania. Peste tratamentul brutal şi foame nu se putea trece uşor. Un observator german a observat, cu compasiune: „Dintr-un milion de prizonieri, doar câteva mii sunt în stare să muncească. Incredibil de mulţi dintre ei au murit, mulţi au tifos, iar restul sunt atât de neputincioşi şi de prăpădiţi, încât nu simt buni de muncă”. Circa patru sute de mii dintre prizonierii trimişi în Germania au murit.60

*

În termenii planurilor germane, invadarea Uniunii Sovietice a fost un fiasco total. Se presupunea că Operaţiunea Barbarossa va aduce o „victorie fulgerătoare”; la sfârşitul toamnei lui 1941, nu se întrezărea nicio victorie. Se presupunea că invadarea Uniunii Sovietice va rezolva toate problemele economice, şi nu a făcut-o. La urma urmei, de exemplu, Belgia ocupată avea o valoare economică mai mare pentru Germania nazistă. Se presupunea că populaţia sovietică va fi eliminată; în realitate, cel mai important rezultat economic obţinut din Uniunea Sovietică a fost forţa de muncă. Se

presupunea, de asemenea, că Uniunea Sovietică cucerită va oferi spaţiul pentru o „Soluţie Finală” la ceea ce naziştii considerau că este „problema” evreiască. Se presupunea că evreii vor fi puşi să muncească până mor în Uniunea Sovietică, sau vor fi trimişi peste Munţii Ural, sau exilaţi în Gulag. Felul în care s-a apărat Uniunea Sovietică în vara lui 1941 a făcut să fie imposibilă reiterarea Soluţiei Finale.61

Spre sfârşitul anului 1941, conducerea nazistă se gândise deja la patru versiuni distincte ale Soluţiei Finale, dar fusese silită să le abandoneze. În noiembrie 1939, eşuase „planul Lublin” de realizare a unei rezervaţii în partea răsăriteană a Poloniei, din cauză că Guvernământul General era prea aproape şi prea complex; în februarie 1940, eşuase „planul consensual sovietic”, deoarece Stalin nu era interesat de emigrarea evreilor; în august 1940, eşuase „planul Madagascar”, din pricină că întâi Polonia, apoi Marea Britanie au luptat în loc să coopereze; iar acum, în noiembrie 1941, eşuase „planul coercitiv sovietic”, din cauză că germanii nu distruseseră statul sovietic. Invadarea Uniunii Sovietice nu a oferit o „soluţie”, în schimb a exacerbat „problema” evreiască. Zona răsăriteană cucerită de Germania coincidea acum, în esenţă, cu acea parte a lumii în care locuiau cei mai mulţi evrei. Prin ocuparea Poloniei, a ţărilor baltice şi a părţii apusene a Uniunii Sovietice, germanii preluaseră controlul asupra celui mai important ţinut natal tradiţional al evreilor europeni. Aproximativ cinci milioane de evrei trăiau acum sub regimul german. Cu excepţia fostului Imperiu Rus, nicio administraţie politică nu a cârmuit vreodată atâţia evrei ca Germania în 1941.62

Soarta unora dintre prizonierii sovietici care au fost eliberaţi din lagărele din est sugera ce îi aşteaptă pe evrei. La Auschwitz, la începutul lui septembrie 1941, sute de prizonieri sovietici au fost gazaţi cu acid cianhidric, un

pesticid (cu denumirea comercială Zyklon B) care fusese folosit iniţial pentru dezinfectarea barăcilor prizonierilor polonezi din lagăr. Mai târziu, la Auschwitz aveau să fie asfixiaţi cu Zyklon B circa un milion de evrei. Cam în acelaşi timp, alţi prizonieri de război sovietici erau folosiţi pentru a testa o dubă de gazare la Sachsenhausen. Duba îşi pompa înăuntru gazele de eşapament, asfixiindu-i astfel cu monoxid de carbon pe oamenii închişi în ea. În acea toamnă, dubele de gazare au fost folosite la uciderea de evrei în Bielorusia sovietică şi în Ucraina sovietică aflate sub ocupaţie. Din decembrie 1941, monoxidul de carbon avea să fie folosit, într-o dubă parcată la Chełmno, pentru a ucide evrei polonezi din teritoriile anexate de Germania.63

Dintre populaţiile terorizate şi înfometate din lagărele de prizonieri de război, germanii au recrutat nu mai puţin de un milion de bărbaţi, pentru a munci alături de armată şi de poliţie. La început, ideea era că îi vor ajuta pe germani să controleze teritoriul Uniunii Sovietice după ce guvernul acesteia avea să cadă. Cum asta nu s-a întâmplat, cetăţenii sovietici au fost puşi să ajute la crimele în masă săvârşite de Hitler şi acoliţii săi pe teritoriul ocupat, în vreme ce războiul continua. Multora dintre foştii prizonieri li se dădeau lopeţi şi li se ordona să sape şanţuri pe marginea cărora germanii împuşcau evrei. Alţii erau recrutaţi pentru formaţiuni poliţieneşti folosite la vânătoarea de evrei. Unii prizonieri erau trimişi într-o tabără de pregătire din Trawniki, unde învăţau să fie gardieni. Aceşti cetăţeni sovietici şi veterani de război aleşi să slujească Germania nazistă au stat în anul 1942 în trei fabrici ale morţii din Polonia ocupată, Treblinka, Sobibor şi Belzec, unde au fost gazaţi peste un milion de evrei polonezi.64

Astfel, unii dintre supravieţuitorii politicii de ucidere germane au devenit complici la alta, în vreme ce războiul

de distrugere a Uniunii Sovietice a devenit un război de ucidere a evreilor.

CAPITOLUL 6
Soluţia Finală

Utopiile lui Hitler s-au năruit la contactul cu Uniunea Sovietică, dar au fost mai degrabă remodelate decât aruncate la gunoi. El era *FIX – hr*erul, iar acoliţii îşi datorau poziţiile capacităţii lor de a-i ghici dorinţele şi de a i le aduce la îndeplinire. Când acele dorinţe întâmpinau împotrivire, cum s-a întâmplat pe frontul de est în cea de-a doua jumătate a anului 1941, sarcina celor ca Göring, Himmler şi Heydrich era de a repetrivi ideile lui Hitler astfel, încât să i se confirme geniul – şi deopotrivă poziţiile lor în regimul nazist. În vara lui 1941 au existat patru utopii: o victorie-fulger, care să distrugă Uniunea Sovietică în răstimp de câteva săptămâni; un Plan al Foamei, care să înfometeze treizeci de milioane de oameni vreme de câteva luni; o Soluţie Finală, care să-i elimine pe evreii europeni după război; şi un *Generalplan Ost*, care să facă din partea apuseană a Uniunii Sovietice o colonie germană. La şase luni după ce a fost declanşată Operaţiunea Barbarossa, Hitler îşi reformulase obiectivele războiului astfel, încât exterminarea fizică a evreilor să devină prioritate. Până atunci, acoliţii săi cei mai apropiaţi luaseră iniţiativele ideologice şi administrative necesare pentru realizarea acestei dorinţe.1

N-a urmat nicio victorie-fulger. Cu toate că milioane de cetăţeni sovietici îndurau foamea, Planul Foamei s-a dovedit irealizabil. *Generalplan Ost*, sau orice variantă a planurilor de colonizare postbelică, mai avea de aşteptat. Întrucât aceste utopii au pierit, viitorul politic al unora dintre ei depindea de extragerea elementelor realizabile din acele fantezii. Göring, Himmler şi Heydrich se zbăteau printre ruinele în mişcare, salvând tot ce se putea. Göring,

care avea ca sarcină economia şi Planul Foamei, avea poziţia cea mai şubredă. Era considerat „al doilea bărbat din *Reich*" şi succesorul lui Hitler. Göring rămânea extrem de important în Germania, însă juca un rol din ce în ce mai mic în est. Dat fiind că economia ajunsese să aibă mai puţin a face cu planurile mari pentru perioada postbelică şi mai mult cu improvizaţiile pentru a putea continua războiul, Göring şi-a pierdut poziţia de frunte în favoarea lui Albert Speer. Himmler şi Heydrich au reuşit, spre deosebire de Göring, să răstoarne în avantajul lor situaţia defavorabilă de pe câmpul de luptă, prin reformularea Soluţiei Finale, astfel încât să poată fi aplicată în timpul unui război care nu se desfăşură conform planului. îşi dădeau seama că războiul devenea, după cum a început să spună Hitler în august 1941, „un război împotriva evreilor".2

Himmler şi Heydrich au considerat că misiunea lor este să-i elimine pe evrei. Pe 31 iulie 1941, Heydrich a obţinut de la Göring împuternicirea oficială de a formula Soluţia Finală. Aceasta implica în continuare coordonarea proiectelor de deportare anterioare cu planul lui Heydrich de a-i pune pe evrei să muncească, în estul sovietic cucerit, până la ultimele lor puteri. Până în noiembrie 1941, când a încercat să organizeze o întâlnire la Wannsee pentru coordonarea Soluţiei Finale, Heydrich a păstrat în minte această viziune. Evreii care nu puteau să muncească aveau să fie eliminaţi. Evreii capabili de muncă fizică aveau să trudească pe undeva, prin Uniunea Sovietică cucerită, până ce îşi dau duhul. Heydrich reprezenta un larg consens din guvernul german, cu toate că planul său nu prea era oportun. Ministerul Estului, care supraveghea autorităţile de ocupaţie civile create în septembrie, considera de la sine înţeles faptul că evreii o să dispară. Conducătorul ministerului, Alfred Rosenberg, a vorbit în noiembrie despre „eradicarea biologică a evreimii din

Europa”. Acest lucru avea să fie înfăptuit prin trimiterea evreilor dincolo de Munţii Ural, hotarul răsăritean al Europei. Până în noiembrie 1941 însă, viziunea lui Heydrich despre înrobirea şi deportarea evreilor devenise destul de incertă, deoarece Germania nu distrusese Uniunea Sovietică, iar Stalin încă mai controla imensa majoritate a teritoriului său.3

În vreme ce Heydrich făcea aranjamente birocratice la Berlin, Himmler a fost cel care a extras cu cea mai mare iscusinţă tot ce ţinea de partea practică şi de prestigiu din gândirea utopică a lui Hitler. Din Planul Foamei, a păstrat categoriile „populaţii excedentare” şi „guri de hrănit netrebuincioase” şi i-a oferit pe evrei drept persoanele de la care puteau fi economisite caloriile. Din obiectivul victoriei-fulger a luat cele patru *Einsatzgruppen*. Sarcina lor fusese să ucidă elitele sovietice, în scopul de a grăbi prăbuşirea statului sovietic. Prima lor misiune nu fusese să-i omoare pe evrei ca atare. *Einsatzgruppen* nu primiseră un astfel de ordin când a început invazia, şi numărul lor era prea mic. Dar aveau experienţă în uciderea civililor şi puteau să găsească sprijin local, după cum puteau să primească întăriri. Din *Generalplan Ost*, Himmler a extras batalioanele de *Ordnungspolizei* şi miile de colaboratori locali, ale căror atribuţii prealabile fuseseră de a ajuta să ţină sub control Uniunea Sovietică cucerită. Ei au furnizat mai degrabă efectivele care au permis germanilor să treacă la masive execuţii prin împuşcare ale evreilor, începând cu august 1941. Aceste organisme, sprijinite de *Wehrmacht* şi de *Feldgendarmerie*, le-au dat germanilor posibilitatea să asasineze până la sfârşitul războiului circa un milion de evrei la estul liniei Molotov-Ribbentrop.4

Himmler a reuşit, deoarece a înţeles extremele din utopiile naziste care acţionau în mintea lui Hitler, chiar dacă dorinţele lui Hitler se confruntau cu cea mai mare împotrivire din partea lumii exterioare. Prin Himmler,

Soluţia Finală a devenit mai radicală, deoarece acesta a redirecţionat-o din perioada postbelică în perioada războiului însuşi şi a arătat (după eşecul celor patru planuri de deportare precedente) cum poate fi realizată: prin împuşcarea în masă a civililor evrei. Prestigiul său suferise un pic de pe urma eşecurilor victoriei-fulger şi Planului Foamei, de care răspundeau *Wehrmachtul* şi autorităţile economice. Chiar dacă a conferit Soluţiei Finale consistenţa lucrului realizabil, încă mai visa la *Generalplan Ost*, „Grădina Raiului" a lui Hitler. A continuat să ordone revizuiri ale planului şi a organizat o deportare experimentală în regiunea Lublin din Guvernământul General şi, de câte ori se prezenta ocazia, îl îndemna pe Hitler să radă de pe faţa pământului oraşele.5

În vara şi toamna lui 1941, Himmler a respins ca nefondat ceea ce nu era cu putinţă, a chibzuit ce anume este mai prestigios şi a făcut ceea ce putea fi făcut: a ucis evrei la est de linia Molotov-Ribbentrop, în teritoriile ocupate din partea răsăriteană a Poloniei, ţările baltice şi Uniunea Sovietică. Ajutat de conştientizarea doctrinei naziste în lunile în care puterea germană era contestată, Himmler şi SS au ajuns să eclipseze autorităţile civile şi militare din partea ocupată a Uniunii Sovietice şi din Imperiul German. După cum spunea Himmler, „estul aparţine SS".6

Până de foarte curând, estul aparţinuse NKVD. Unul dintre secretele succesului lui Himmler a fost că a reuşit să exploateze moştenirea puterii sovietice în locurile în care fusese instalată cel mai recent.

În primele ţinuturi în care au ajuns soldaţii germani în cadrul Operaţiunii Barbarossa, ei au fost cel de-al doilea ocupant de război. Primele cuceriri ale germanilor în vara lui 1941 au fost teritoriile pe care germanii le oferiseră sovieticilor prin „Tratatul Graniţelor şi Prieteniei" din septembrie 1939: ceea ce fusese estul Poloniei, Lituania,

Letonia şi Estonia, anexate între timp de Uniunea Sovietică. Cu alte cuvinte, în cadrul Operaţiunii Barbarossa trupele germane au intrat, întâi în ţinuturi care fuseseră state independente până în 1939 sau 1940, şi abia după aceea au intrat în Uniunea Sovietică antebelică. Între timp, aliatul lor român cucerea teritoriile care îi fuseseră luate de Uniunea Sovietică în 1940.7

Dubla ocupaţie, mai întâi sovietică, apoi germană, a făcut cu atât mai complicată şi mai periculoasă situaţia locuitorilor din aceste ţinuturi. O singură ocupaţie poate să frângă o societate pe parcursul a generaţii întregi; dubla ocupaţie este cu atât mai dureroasă şi mai dezbinătoare. Ea a creat riscuri şi provocări necunoscute în Occident. Plecarea unui cârmuitor străin nu a însemnat altceva decât venirea altuia. Când au plecat trupele străine, oamenii nu au avut parte de pace, ci de politicile noului ocupant. Când a venit următorul ocupant, au fost siliţi să se confrunte cu consecinţele propriilor implicări din perioada celui anterior; sau să facă alegeri în timpul unui ocupant în vreme ce îl anticipau pe următorul. Pentru grupuri diferite, aceste alternări puteau să însemne altceva. De exemplu, neevreii lituanieni puteau să considere că plecarea sovieticilor, în 1941, este o eliberare; evreii nu puteau să vadă în acest fel sosirea germanilor.

Până în momentul în care au sosit trupele germane, la sfârşitul lui iunie 1941, Lituania trecuse deja prin două transformări importante. În vreme ce era încă stat independent, Lituania a părut să profite de pe urma Pactului Molotov-Ribbentrop din august 1939. „Tratatul Graniţelor şi Prieteniei” din septembrie 1939 dăduse Lituania sovieticilor, însă lituanienii nu aveau de unde să ştie acest lucru. Ceea ce a perceput conducerea lituaniană în acea lună a fost altceva: Germania nazistă şi Uniunea Sovietică au distrus Polonia, care în toată perioada interbelică fusese potrivnica Lituaniei. Guvernul lituanian

a considerat că Vilnius, un oraş din Polonia interbelică, este capitala ţării sale. În septembrie 1939, fără să fi participat la vreo luptă, Lituania a căpătat teritoriu polon. În octombrie 1939, Uniunea Sovietică a dat Lituaniei oraşul Vilnius şi regiunile învecinate (4.400 de km² şi 457.500 de locuitori). Preţul pentru Vilnius şi alte foste teritorii polone a fost dreptul de a instala baze militare pentru soldaţii sovietici.8

Apoi, la numai o jumătate de an după ce Lituania fusese mărită mulţumită lui Stalin, a fost cucerită de aparentul său binefăcător sovietic. În iunie 1940, Stalin a preluat controlul asupra Lituaniei şi a celorlalte ţări baltice, Letonia şi Estonia, şi le-a integrat la iuţeală în Uniunea Sovietică. După această anexare, Uniunea Sovietică a deportat circa douăzeci şi una de mii de persoane din Lituania, în care intra o mare parte a elitei lituaniene. Printre cei exilaţi, se numărau un prim-ministru lituanian şi un ministru de externe lituanian. Câţiva lideri politici şi militari au scăpat de Gulag fugind în Germania. Mulţi dintre ei aveau dinainte legături la Berlin şi erau cu toţii supăraţi din cauza agresiunii sovietice. Germanii îi preferau pe naţionaliştii de aripă dreaptă din emigraţia lituaniană, şi i-au antrenat pe unii dintre ei să participe la invadarea Uniunii Sovietice.9

Aşadar, când germanii au invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, Lituania avea o poziţie aparte. A profitat de pe urma Pactului Molotov-Ribbentrop; apoi, a fost cucerită de sovietici; acum, avea să fie ocupată de germani. După anul de nemiloasă ocupaţie sovietică, mulţi lituanieni s-au bucurat de această schimbare; puţini evrei lituanieni s-au numărat printre ei. În iunie 1941, trăiau în Lituania două sute de mii de evrei (cam tot atâţia ca în Germania). Germanii au intrat în Lituania împreună cu naţionaliştii lituanieni pe care îi aleseseră cu grijă şi s-au întâlnit cu localnici doritori să creadă, sau să dea impresia că ar

crede, că evreii sunt răspunzători de represiunile sovietice. Deportările sovietice avuseseră loc chiar în luna aceea, şi NKVD împuşcase lituanieni în închisori cu câteva zile înainte de venirea germanilor. Diplomatul lituanian Kazys Skirpa s-a folosit de aceste suferinţe în emisiunile sale radiofonice pentru a îndemna gloatele la omoruri. La începutul lui iulie, lituanienii au ucis circa 2.500 de evrei în pogromuri sângeroase.10

Date fiind colaborarea celor antrenaţi anume şi asistenţa locală, ucigaşii germani au avut parte în Lituania de tot ajutorul de care aveau nevoie. Directivele iniţiale pentru uciderea evreilor aflaţi în anumite poziţii au fost depăşite curând de *Einsatzgruppe* A şi de

colaboratorii locali pe care i-a recrutat. *Einsatzgruppe* A urmaşe grupul de Armate Nord până în

Lituania. *Einsatzkommando* 3 din *Einsatzgruppe* A, care răspundea de oraşul lituanian important Kaunas, nu se putea plânge deloc de lipsa ajutoarelor. *Einsatzkommando* 3 nu avea decât 139 de oameni, inclusiv secretarii şi şoferii, în număr de patruzeci şi patru. În săptămânile şi lunile următoare, germanii au dus lituanieni la locurile de exterminare din jurul oraşului Kaunas. Până pe 4 iulie 1941, unităţi lituaniene ajunseseră să ucidă evrei sub supravegherea şi la ordinele germane. Pe 1 decembrie, *Einsatzkommando* 2 a considerat că problema evreiască din Lituania a fost rezolvată. A putut să raporteze uciderea a 133.346 de persoane, dintre care 114.856 erau evrei. În ciuda dorinţelor lui Skirpa, nimic din toate acestea n-a slujit vreunui scop politic lituanian. După ce a încercat să proclame independenţa statului lituanian, a fost pus în arest la domiciliu.11

Oraşul Vilnius fusese centrul metropolitan nord-estic al Poloniei independente şi, pentru scurtă vreme, capitala Lituaniei independente şi a celei sovietice. De-a lungul tuturor acestor vicisitudini şi, de fapt, în jumătatea de mileniu precedentă, Vilnius fusese altceva: un centru al civilizaţiei evreieşti, cunoscut ca „Ierusalimul Nordului”. Când a început războiul, în oraş trăiau circa şapte sute de mii de evrei. În vreme ce restul Lituaniei şi celelalte ţări baltice erau acoperite de *Einsatzgruppe* A, zona Vilnius (şi Bielorusia sovietică) a căzut în sarcina trupelori *Einsatzgruppe* B. Unitatea desemnată pentru uciderea evreilor din Vilnius a fost *Einsatzkommando* 9. Aici, împuşcarea se făcea în Pădurea Ponary, la marginea oraşului. Până pe 23 iulie 1941, germanii creaseră o unitate de auxiliari lituanieni care ducea convoaiele de evrei către Ponary. Acolo erau luaţi oamenii în grupuri de doisprezece până la douăzeci şi duşi la marginea unei gropi, unde erau puşi să predea obiectele de valoare şi hainele. Dinţii de aur le erau smulşi. La Ponary au fost

împuşcaţi circa 72.000 de evrei din Vilnius şi din alte părţi (şi aproximativ opt mii de polonezi şi lituanieni neevrei).12

Ita Straz a fost una dintre foarte puţinele persoane dintre evreii din Vilnius care au supravieţuit. A fost târâtă de poliţiştii lituanieni până la o groapă care era deja plină de cadavre. Avea nouăsprezece ani şi îşi spunea: „Asta-i sfârşitul. Şi ce am văzut eu din viaţă?” Gloanţele nu au nimerit-o, dar de spaimă a căzut în groapă. Apoi, a fost acoperită de cadavrele celor care au fost aduşi după ea. Cineva a păşit peste cadavre şi a tras cu pistolul în jos, ca să se asigure că toţi sunt morţi. Un glonţ i-a străpuns mâna, dar ea nu a scos niciun sunet. Mai târziu, s-a târât afară: „Eram desculţă. Am mers şi am tot mers peste leşuri. Părea că nu se mai isprăveşte”. 13

Şi Letonia vecină a fost anexată de Uniunea Sovietică cu doar un an înainte de invazia germană. Circa douăzeci şi una de mii de cetăţeni letoni (mulţi dintre ei, evrei) au fost deportaţi de sovietici cu numai câteva săptămâni înainte de sosirea germanilor. NKVD împuşca prizonieri letoni, în vreme ce *Wehrmacht* se apropia de Riga. Principalul colaborator al germanilor de aici a fost Viktor Arajs, naţionalist leton (german din partea mamei) care s-a nimerit să-l cunoască pe translatorul adus la Riga de forţele de poliţie germane. I s-a permis să formeze Comandoul Arajs, care, la începutul lui iulie 1941, a ars de vii evrei într-o sinagogă din Riga. Pe când organizau masacrele, germanii au avut grijă să aleagă trăgători letoni dintre cei ale căror familii suferiseră sub regimul sovietic. În iulie, sub supravegherea comandanţilor trupelor *Einsatzgruppe* A, Comandoul Arajs a dus evrei din Riga în Pădurea Bikernieki din apropiere şi i-a împuşcat. Mai întâi, germanii au făcut o „împuşcare demonstrativă”, după care au pus Comandoul Arajs să termine cea mai mare parte din treabă. Cu ajutorul unor astfel de letoni, până la sfârşitul anului 1941 germanii au reuşit să ucidă cel puţin 69.750

dintre cei 80.000 de evrei din ţară.14

În cea de-a treia republică baltică, Estonia, sentimentul de umilinţă după ocupaţia sovietică era la fel de puternic ca în Lituania şi Letonia, dacă nu chiar mai mare. Spre deosebire de Vilnius şi Riga, Tallinnul nu-şi mobilizase nici măcar parţial armata înainte de a se preda sovieticilor, în 1940. S-a înclinat în faţa cererilor sovietice înaintea celorlalte ţări baltice, excluzând astfel posibilitatea vreunui fel de solidaritate diplomatică baltică. Sovieticii au deportat circa 11.200 de estonieni, dintre care cea mai mare parte a conducerii politice. *Einsatzgruppe* A şi-a găsit colaboratori locali mai mult decât suficienţi şi în Estonia. Estonienii refugiaţi prin păduri, care se împotriviseră sovieticilor, s-au alăturat acum unui Comando de Autoapărare, sub îndrumarea germanilor. Li s-au alăturat şi estonienii care *colaboraseră* cu sovietici, încercând să-şi spele reputaţia.

Estonienii i-au întâmpinat pe germani ca pe nişte eliberatori, iar în schimb, germanii i-au considerat pe estonieni superiori din punct de vedere rasial nu doar evreilor, ci şi celorlalte popoare baltice. În Estonia, erau foarte puţini evrei. La ordinul germanilor, estonienii din Comandoul de Autoapărare i-au omorât pe toţi cei 963 de evrei estonieni pe care i-au putut găsi. În Estonia, omorurile şi pogromurile au continuat fără evrei. Circa cinci mii de estonieni neevrei au fost ucişi pentru aşa-zisa lor colaborare cu regimul sovietic.15

La est de linia Molotov-Ribbentrop, când au început să-şi clădească noua stăpânire, germanii au dat peste urmele proaspete ale construirii statului sovietic. Semnele erau şi mai puternice în ceea ce fusese partea răsăriteană a Poloniei decât în ţările baltice. În vreme ce Estonia, Letonia şi Lituania au fost încorporate în Uniunea Sovietică cu doar un an înainte de invazia germană, în iunie 1940, estul Poloniei fusese anexat de sovietici cu

nouă luni înainte de acest moment, în septembrie 1939. Aici, germanii au găsit dovezile unei transformări sociale. Industria fusese naţionalizată, unele ferme fuseseră colectivizate, iar ebta băştinaşă nimicită de-a binelea. Sovieticii deportaseră peste trei sute de mii de cetăţeni polonezi şi împuşcaseră alte zeci de mii. Invazia germană a determinat NKVD să împuşte 9.817 cetăţeni polonezi arestaţi, ca să nu-i lase să ajungă în mâinile germanilor. Germanii au ajuns în vestul Uniunii Sovietice în vara lui 1941 şi au găsit închisorile NKVD pline de cadavre care abia se răciseră. Aceste închisori au trebuit curăţate înainte ca germanii să le poată folosi în scopuri proprii.16

Masacrele sovieticilor le-au dat germanilor ocazia de a face propagandă. Tema naziştilor era că suferinţa în timpul regimului sovietic era din vina evreilor, şi a găsit întrucâtva ecou. Cu sau fără agitaţia germană, mulţi oameni din Europa interbelică îi asociau pe evrei cu comunismul. De fapt, partidele comuniste interbelice au avut foarte mulţi evrei, în special în conducere, lucru pe care presa din întreaga Europă l-a comentat timp de douăzeci de ani. Partidele de dreapta au semănat confuzie, argumentând că, de vreme ce mulţi comunişti sunt evrei, înseamnă că mulţi evrei sunt comunişti. Acestea sunt două enunţuri foarte diferite; oricum, cel de-al doilea nu a fost niciodată adevărat. Pe evrei s-a dat vina şi înainte de război pentru eşecurile statelor naţionale; după ce a început războiul şi statele naţionale s-au prăbuşit, în timpul invaziei sovietice sau germane, tentaţia de a recurge la aceşti ţapi ispăşitori a fost cu atât mai mare. Estonienii, letonii, lituanienii şi polonezii îşi pierduseră nu doar statele independente create pentru naţiunile lor, ci şi statutul şi autoritatea locală. În multe cazuri, cedaseră toate acestea fără prea mare luptă. Prin urmare, propaganda nazistă exercita o dublă atracţie: nu era nicio ruşine să pierzi în faţa comuniştilor sovietici, dat fiind că

se sprijineau pe o conspiraţie evreiască mondială puternică; dar, de vreme ce evreii erau în ultimă instanţă vinovaţi pentru comunism, era drept să fie uciși acum.17

Pe un arc care se întindea spre sud, de la Marea Baltică până la Marea Neagră, ultima săptămână din iunie şi primele săptămâni din iulie 1941 au adus violenţă împotriva evreilor. În Lituania şi Letonia, unde germanii au putut să aducă cu ei naţionaliştii locali şi au putut să pozeze cel puţin pe moment în eliberatorii unor state întregi, rezonanţa propagandei a fost mai mare şi participarea locală a fost mai intensă. În unele locuri importante din fosta parte estică a Poloniei, ca Białystok, germanii au săvârşit omoruri pe scară largă cu propriile forţe, creând astfel un fel de exemplu. Białystok, aflat lângă linia Molotov-Ribbentrop, la est, fusese un oraş din nordul

Poloniei, apoi din Bielorusia sovietică. Imediat după ce a fost ocupat de *Wehrmacht*, pe 27 iunie, batalionul de *Ordnungspolizei* 309 a început să jefuiască şi să ucidă civili. Poliţiştii germani au omorât aproape trei sute de evrei i le-au lăsat cadavrele presărate prin oraş. Apoi, au mânat câteva sute de evrei într-o sinagogă căreia i-au dat foc, împuşcându-i pe cei care încercau să scape. În următoarele două săptămâni, localnici polonezi au luat parte la circa treizeci de pogromuri în regiunea Białystok. Între timp, Himmler s-a dus la Białystok, unde a dat instrucţiuni ca evreii să fie trataţi ca partizani. *Ordnungspolizei* a dus o mie de bărbaţi evrei din Białystok la periferia oraşului şi i-a împuşcat, între 6 şi 11 iulie.18

Mai la sud, în ceea ce fusese estul Poloniei, în regiunile în care ucrainenii erau majoritari, germanii au făcut apel la naţionalismul ucrainean. Aici, germanii au dat vina pe evrei pentru oprimarea sovietică a ucrainenilor. La Kremeneţ, unde au fost găsiţi peste o sută de prizonieri uciși, au fost omorâţi într-un pogrom 130 de evrei. La Lutk,

unde au fost găsiţi 2.800 de prizonierii mitraliaţi, germanii au ucis două mii de evrei şi au numit aceasta răzbunare pentru răul făcut ucrainenilor de comuniştii evrei. La Lvov, unde înjur de 2.500 de prizonieri au fost găsiţi morţi în închisoarea NKVD, *Einsatzgruppe* C şi gărzile locale au organizat un pogrom care a durat zile în şir. Germanii i-au prezentat drept victimele ucrainene ale poliţiei secrete evreieşti: în realitate, unele dintre victime erau polonezi şi evrei (iar cei mai mulţi dintre membrii poliţiei secrete erau, probabil, ruşi şi ucraineni). Jurnalul unui bărbat din alt *Einsatzgruppe* a înregistrat scena din 5 iulie 1941: „Sute de evrei fug pe străzi, cu feţele pline de sânge, cu găuri în cap şi cu ochii atârnând din orbite". În primele zile ale războiului, gărzile locale, cu şi fără diferite tipuri de ajutor şi încurajare din partea germanilor, au ucis şi i-au instigat pe alţii să ucidă în pogromuri 19.655 de evrei.19

Calculele politice şi suferinţele locale nu explică în totalitate participarea la aceste pogromuri. Violenţa împotriva evreilor slujea la apropierea dintre germani şi elementele populaţiei locale neevreieşti. Mânia era îndreptată, aşa cum doreau germanii, împotriva evreilor, nu împotriva colaboratorilor regimului sovietic ca atare. Cei care reacţionau la imboldul german ştiau că le fac pe plac noilor lor stăpâni, indiferent dacă credeau sau nu că evreii sunt răspunzători pentru propriile necazuri. Prin acţiunile lor, confirmau concepţia despre lume a naziştilor. Actul de ucidere a evreilor ca răzbunare pentru execuţiile NKVD confirma credinţa naziştilor că Uniunea Sovietică este un stat evreiesc. Violenţa împotriva evreilor le permitea localnicilor estonieni, letoni, lituanieni, ucraineni, bieloruşi şi polonezi care cooperaseră cu regimul sovietic să se cureţe de orice pată de acest fel. Ideea că numai evreii i-au slujit pe comunişti era convenabilă nu doar pentru ocupanţi, ci şi pentru unii dintre cei ocupaţi.20

Şi totuşi, această nazificare psihică ar fi fost mult mai

grea fără dovada palpabilă a atrocităţilor sovietice. Pogromurile au avut loc acolo unde sovieticii veniseră de curând şi unde puterea sovietică era instalată de puţin timp, unde în lunile precedente organele sovietice de constrângere organizaseră arestări, execuţii şi deportări. Erau o coproducţie, o ediţie nazistă a unui text sovietic.21

Întâlnirea cu violenţa sovietică la estul liniei Molotov-Ribbentrop a slujit SS şi conducătorilor săi. Himmler şi Heydrich susţinuseră întotdeauna că viaţa este o luptă între ideologii şi că ideea europeană tradiţională despre domnia legii trebuie să facă loc violenţei necesare pentru a distruge duşmanul rasial şi ideologic din est. Cei care aplicau în mod tradiţional legea germană, poliţiştii, fuseseră siliţi să devină „soldaţi ideologici”. Astfel, înainte de război, Himmler şi Heydrich i-au eliminat din rândurile poliţiei pe cei consideraţi nesiguri, i-au îndemnat pe poliţişti să se alăture SS şi au plasat SS şi Siguranţa (*Kriminalpolizei* plus Gestapo) într-o structură de comandă unică. Scopul lor era să creeze o forţă unificată dedicată războiului rasial preventiv. Până în momentul invadării Uniunii Sovietice, aproximativ o treime dintre poliţiştii germani cu rang de ofiţer aparţineau SS şi aproximativ două treimi erau membri ai partidului naţional-socialist.22

Atacul prin surprindere al germanilor a prins NKVD cu garda coborâtă şi a determinat apariţia estului drept o zonă a fărădelegii, pregătită pentru o nouă ordine germană. NKVD, de obicei discret, fusese dat de gol ca ucigaş al prizonierilor. Germanii au pătruns prin straturile de mistificare, secret şi disimulare care învăluiseră crimele sovietice (mult mai mari) din 1937 – 1938 şi 1930 – 1933. Germanii (împreună cu aliaţii lor) au fost singura putere care a pătruns vreodată în acest fel pe teritoriul Uniunii Sovietice şi, prin urmare, singurii oameni care puteau să prezinte astfel de dovezi directe ale masacrelor staliniste. Dat fiind că germanii au fost cei care au descoperit

crimele, omorurile din închisori au devenit politice înainte să devină istorie.

Faptele folosite ca propagandă sunt cu totul imposibil de descâlcit din politica transmiterii lor iniţiale.

Datorită dovezilor vizibile ale violenţei sovietice, forţele germane de ordine au putut pretinde că răzbună crimele sovietice, în vreme ce ele însele se angrenau în crime. În lumina îndoctrinării lor, ceea ce au găsit germanii în ţinuturile de dublă ocupaţie li se părea că are sens, într-un fel. Părea să fie o confirmare a ceea ce fuseseră antrenaţi şi pregătiţi să vadă: criminalitatea sovietică, despre care se presupunea că era acţionată de evrei şi era în folosul evreilor. Atrocităţile sovietice aveau să-i ajute pe SS-iştii, poliţiştii şi soldaţii germani să-şi justifice lor înşişi metodele care aveau să le fie impuse curând: uciderea femeilor şi copiilor evrei. Şi totuşi, masacrele din închisori, chiar dacă erau semnificative pentru localnicii care suferiseră din cauza criminalităţii sovietice, pentru nazişti erau mai degrabă catalizator decât cauză.

În iulie 1941, Himmler ardea de nerăbdare să-i arate stăpânului său, Hitler, că e la unison cu latura mai întunecată a naţional-socialismului şi că este gata să pună în operă metodele de cruzime absolută. SS şi poliţia conduse de el rivalizau pentru putere în noile colonii răsăritene cu autorităţile de ocupaţie militare şi civile. De asemenea, el însuşi era într-o rivalitate personală pentru favorurile lui Hitler cu Göring, ale cărui planuri de expansiune economică şi-au pierdut credibilitatea pe măsură ce continua războiul. Himmler avea să demonstreze că era mai uşor să împuşti decât să înfometezi, să deportezi şi să înrobeşti. În funcţia sa de Comisar al *Reich-ului* pentru întărirea Germanităţii, autoritatea lui Himmler ca şef al afacerilor rasiale se extindea doar la Polonia cucerită, nu la partea cucerită din

Uniunea Sovietică. Dar, în vreme ce trupele germane înaintau în Uniunea Sovietică antebelică, Himmler se purta ca şi cum aşa ar fi fost, folosindu-şi puterea ca şef al poliţiei şi al SS ca să înceapă o politică de transformare rasială care depindea de o violenţă mortală.23

În iulie 1941, Himmler a călătorit prin partea apuseană a Uniunii Sovietice, pentru a transmite noua linie de gândire: împreună cu bărbaţii evrei, trebuiau ucise şi femeile şi copiii. Forţele aflate la faţa locului au reacţionat pe dată. *Einsatzgruppe* C, care urmase Grupul de Armate Sud în Ucraina, se achitase mai lent decât *Einsatzgruppe* A (ţările baltice) şi *Einsatzgruppe* B (Vilnius şi Bielorusia) de împuşcarea în masă a evreilor ca atare. Dar atunci, la instigarea lui Himmler, *Einsatzgruppe* C a ucis în august şi septembrie aproximativ şaizeci de mii de evrei. Acestea erau campanii organizate de execuţii prin împuşcare, nu pogromuri. De fapt, *Einsatzkommando 5* din *Einsatzgruppe* C s-a plâns pe 21 iulie că un pogrom pornit de ucraineni locali şi soldaţi germani l-a împiedicat să-i împuşte pe evreii din Uman. În următoarele două zile însă, *Einsatzkommando 5* a împuşcat circa 1.400 de evrei din Uman (cruţând câteva evreice, care să ia lespezi de mormânt din cimitirul evreiesc şi să le folosească la construirea *unui* drum). *Einsatzkommando* 6 din *Einsatzgruppe* C pare să nu fi ucis femei şi copii înainte de inspecţia personală făcută de Himmler.24

Uciderea femeilor şi copiilor era un obstacol psihologic, pe care Himmler a avut grijă să îl învingă. Chiar dacă, în general, *Einsatzgruppen* omorau doar bărbaţii evrei, Himmler a trimis unităţi din *Waffen-SS*, unităţile de luptă ale SS, să ucidă comunităţi întregi, inclusiv femeile şi copiii. Pe 17 iulie 1941, Hitler i-a dat lui Himmler instrucţiunea de a „pacifica” teritoriile ocupate. Peste două zile, Hitler a trimis brigada de Cavalerie SS în regiunea mlăştinoasă Polesia dintre Ucraina şi Bielorusia,

cu ordinul direct să împuşte bărbaţii evrei şi să împingă femeile în mlaştină. Himmler şi-a formulat instrucţiunile în termenii războiului cu partizanii. Pe 1 august însă, comandantul brigăzii de cavalerie clarifica lucrurile: „Niciun bărbat evreu să nu fie lăsat în viaţă, nicio familie să nu mai rămână în sate”. Curând, *Waffen-SS* au înţeles mesajul lui Himmler şi au ajutat la difuzarea lui. Până pe 13 august, au fost asasinaţi 13.788 de evrei, bărbaţi, femei şi copii. Himmler a trimis şi Brigada 1 de infanterie SS în ajutorul celor din *Einsatzgruppen* şi al forţelor de poliţie din Ucraina. În anul 1941, formaţiunile *Waffen-SS* au omorât peste cincizeci de mii de evrei la estul liniei Molotov-Ribbentrop.25

Himmler s-a asigurat că *Einsatzgruppen* au suficiente întăriri ca să ucidă toţi evreii pe care îi găseau. Începând cu august 1941, douăsprezece batalioane ale *Ordnungspolizei* aveau să furnizeze cea mai mare parte a trupelor pentru acţiunile de ucidere. Se presupunea că *Ordnungspolizei* este desfăşurată pe întregul teritoriu cucerit al Uniunii Sovietice; întrucât campania militară mergea mai încet decât fusese prevăzut, erau disponibili într-un număr care depăşea prevederile în zonele ocupate din apropiere. În august, forţele disponibile pentru masacrele de la estul liniei Molotov-Ribbentrop ajunseseră la aproape douăzeci de mii. Până atunci, Himmler părea să fi autorizat practica, deja larg răspândită, a recrutării poliţiştilor locali care să ajute la acţiunile de execuţii prin împuşcare. Lituanieni, letoni şi estonieni au participat la acţiunile de împuşcare aproape de la început. Până la sfârşitul lui 1941, zeci de mii de ucraineni, bieloruşi, ruşi şi tătari au fost recrutaţi în forţele de poliţie locale. Etnicii germani din Uniunea Sovietică erau cei mai căutaţi, şi au avut o contribuţie importantă la omorârea evreilor. Cu *Ordnungspolizei* şi recruţii locali, existau destule resurse umane pentru exterminarea evreilor din partea ocupată a

Uniunii Sovietice.26

Himmler a luat iniţiativa, i-a îndrumat pe ucigaşi şi a organizat birocraţia coercitivă. Întrucât se bucura de încrederea lui Hitler, Himmler a putut să aranjeze după cum a vrut instituţiile poliţiei. A extins instituţia comandanţilor superiori ai SS şi ai poliţiei la partea ocupată din Uniunea Sovietică. În Germania, comandanţii superiori ai SS şi ai poliţiei s-au dovedit a nu fi mai mult decât o altă pătură a administraţiei; în est, au devenit ceea ce Himmler dorise întotdeauna să fie: reprezentanţii săi personali, o etapă crucială într-o ierarhie simplificată a puterii poliţieneşti coercitive. Grupurilor de Armate Nord, Centru şi Sud, le era atribuit câte un comandant superior al SS şi al poliţiei, în vreme ce ai patrulea era ţinut în rezervă, gata pentru înaintarea în Caucaz. Aceşti oameni erau, teoretic, subordonaţii autorităţilor civile de ocupaţie (*Reichskommissariat Ostland* la nord, *Reichskommissariat Ukraine* la sud) create în septembrie 1941. În realitate, ofiţerii superiori ai SS şi şefii poliţiei îi raportau direct lui Himmler. Ei au înţeles că a ucide evrei însemna a-i împlini dorinţele. La Bletchley Park, unde britanicii decodificau comunicaţiile germane, a devenit limpede că aceşti comandanţi superiori ai SS şi ai poliţiei „sunt oarecum în competiţie între ei în privinţa «scorurilor»”.27

La sfârşitul lui august 1941, coordonarea forţelor germane era evidentă în masacrarea evreilor din sud-vestul oraşului ucrainean Kamianeţ-Podilski. Aici, războiul însuşi crease o problemă a refugiaţilor evrei.

Ungariei, aliata Germaniei, i se aprobase să anexeze Rutenia subcarpatică, regiunea din extremitatea răsăriteană a Cehoslovaciei, în loc să le ofere evreilor din regiune cetăţenie ungară, Ungaria i-a expediat pe evreii „făr’ de ţară” în est, către Ucraina ocupată de germani. Influxul de evrei într-un teritoriu controlat de germani a grevat resursele limitate. Friedrich Jeckeln, comandantul

superior al SS şi al poliţiei din acea zonă, a luat iniţiativa, probabil ca să-i poată raporta lui Himmler un succes la o întrunire de pe 12 august. S-a dus el însuşi acolo cu avionul ca să facă pregătirile necesare. Germanii au ales un loc de lângă Kamianeţ-Podilski şi i-au silit pe refugiaţii evrei şi pe unii evrei localnici să se ducă acolo. Evreii au fost împuşcaţi în gropi de Batalionul *Ordnungspolizei* 320 şi de compania personală a lui Jeckeln. În răstimp de patru zile, din 26 până în 29 august, au fost omorâţi circa 23.600 de evrei. Jeckeln i-a raportat lui Himmler cifra prin radio. Acesta a fost de departe cel mai mare masacru săvârşit de germani, şi a stabilit un model pentru cele ce aveau să urmeze.28

*Wehrmacht*ul a ajutat şi a încurajat astfel de operaţiuni de împuşcare, şi uneori le-a cerut. La sfârşitul lui august 1941, după nouă săptămâni de război, *Wehrmachtul* avea griji serioase în privinţa hranei şi a siguranţei spatelui frontului. Omorârea evreilor reducea numărul gurilor de hrănit şi, conform logicii naziste, prevenea revoltele partizanilor. După masacrul de la Kamianeţ-Podilski, *Wehrmacht*ul a cooperat în mod sistematic cu *Einsatzgruppen* şi cu forţele de poliţie la anihilarea comunităţilor evreieşti. Când era cucerit un târguşor sau un oraş, poliţia (dacă era prezentă) aduna câţiva evrei şi îi împuşca. Armata înregistra populaţia supravieţuitoare, notând evreii. Apoi, *Wehrmachtul* şi poliţia stabileau împreună câţi dintre evreii rămaşi puteau să fie ucişi şi câţi trebuiau lăsaţi în viaţă ca forţă de muncă într-un ghetou. După această selecţie, poliţia trecea la a doua acţiune de împuşcare în masă, şi adesea armata oferea camioane, muniţie şi paznici. Dacă nu erau prezenţi poliţiştii, armata îi înregistra pe evrei şi organiza ea însăşi forţa de muncă. Poliţia urma să se ocupe mai târziu de omoruri. Dat fiind că directivele centrale deveneau mai limpezi şi aceste protocoale de colaborare fuseseră

stabilite, rata morţii în rândurile evreilor din zona ocupată a Ucrainei sovietice s-a dublat, în mare, din iulie până în august 1941 şi apoi încă o dată din august până în septembrie.29

În septembrie 1941, la Kiev, o altă confruntare cu ceea ce mai rămăsese din puterea sovietică a constituit pretextul pentru următoarea escaladare: prima încercare de a-i ucide pe toţi evreii băştinaşi aflaţi într-un oraş mare.

Pe 19 septembrie 1941, Grupul de Armate Sud al *Wehrm*achtului a cucerit Kievul, cu câteva săptămâni mai târziu decât fusese planificat şi cu ajutorul Grupului de Armate Centru. Pe 24 septembrie, au explodat o serie de bombe şi de mine, distrugând clădirile din centrul Kievului în care îşi făcuseră germanii birourile regimului de ocupaţie. Unele dintre aceste dispozitive erau cu explozie întârziată, reglate dinainte de retragerea din oraş a

forţelor sovietice, însă unele dintre ele păreau să fi fost detonate de oamenii NKVD rămaşi la Kiev. Pe măsură ce germanii îşi scoteau de sub dărâmături morţii şi răniţii, oraşul a părut dintr-odată nesigur. După cum îşi aminteau localnicii, germanilor le-a pierit zâmbetul. Trebuiau să încerce să guverneze o metropolă, deşi aveau foarte puţini oameni, dintre care câteva zeci tocmai fuseseră omorâţi, chiar dacă se pregăteau să-şi continue înaintarea spre est. Germanii aveau de urmat o linie ideologică clară: dacă NKVD este vinovat, totul se pune în cârca evreilor. La o şedinţă din 26 septembrie, autorităţile militare au căzut de acord cu reprezentanţii poliţiei şi ai SS că masacrarea evreilor din Kiev ar constitui represalii adecvate pentru atentat. Cu toate că majoritatea evreilor din Kiev fugiseră înainte ca germanii să cucerească oraşul, au rămas câteva zeci de mii. Aveau să fie ucişi până la unul.30

Dezinformarea era cheia întregii operaţiuni. O echipă de propagandă a *Wehrmachtului* a tipărit afişe mari, în care li se cerea evreilor din Kiev să se ducă la un colţ de stradă dintr-un cartier apusean al oraşului, pentru că altfel riscă să fie condamnaţi la moarte. Evreilor li s-a spus că urmează să fie strămutaţi, o minciună care avea să devină standard în acţiunile de împuşcare în masă. Trebuia să-şi ia la ei actele, banii şi obiectele de valoare. Pe 29 septembrie 1941, cea mai mare parte din comunitatea evreiască rămasă la Kiev s-a arătat, într-adevăr, în locul indicat. Unii evrei îşi spuneau că, întrucât a doua zi era Yom Kipur, cea mai mare sărbătoare evreiască, nu avea cum să li se facă vreun rău. Mulţi au sosit înainte de ivirea zorilor, nădăjduind să apuce locuri bune în trenul pentru strămutare – care nu exista. Oamenii şi-au luat bagaje pentru o călătorie lungă, bătrânele îşi atârnaseră la gât funii de ceapă. După ce s-au adunat, cei peste treizeci de mii de oameni au mers, aşa cum li s-a spus, de-a lungul străzii Melnik, spre cimitirul evreiesc. Cei care priveau din

casele învecinate şi-au amintit, de „un şir nesfârşit”, care „se revărsa peste întreaga stradă şi pe trotuare”.31

Germanii au blocat drumul în apropierea porţilor cimitirului evreiesc, unde li s-au verificat documentele, iar neevreilor li s-a spus să plece acasă. Din acel punct, evreii erau escortaţi mai departe de germani cu puşti automate şi câini. La punctul de control, dacă nu mai devreme, mulţi evrei trebuie să se fi întrebat care le va fi, de fapt, soarta. Dina Proniceva, o femeie de treizeci de ani, a mers în fruntea familiei sale până la un punct unde a auzit împuşcături. Pe dată a înţeles totul; dar a preferat să nu le spună părinţilor, ca să nu-i neliniştească. A mers mai departe, până ce au ajuns la mesele pe care germanii le cereau să-şi pună obiectele de valoare şi hainele. Un german îi luase deja mamei verigheta, când Dina şi-a dat seama că mama sa înţelesese la fel de bine ca ea ce se petrece. Şi totuşi, doar când mama i-a şoptit iute – „Tu nu arăţi a evreică” – a încercat să se salveze. O comunicare atât de limpede este rară în acest gen de situaţii, când mintea omului se străduieşte să nege ceea ce se întâmplă în realitate, iar spiritul omenesc acţionează în direcţia imitării, supunerii, şi astfel a extincţiei. Proniceva, care era măritată cu un rus şi, prin urmare, avea nume de familie rusesc, i-a spus unui german de la o masă din apropiere că nu este evreică. El a pus-o să aştepte deoparte, până ce se încheia munca din acea zi.32

Astfel, Dina Proniceva a văzut ce se întâmplă cu părinţii şi sora sa, şi cu evreii din Kiev. După ce predau obiectele de preţ şi actele, erau siliţi să se dezbrace până la piele. Apoi, erau mânaţi în grupuri de câte zece, cu ameninţări sau cu focuri trase pe deasupra capetelor, până la marginea unei râpe numite Babi iar. Mulţi dintre ei erau bătuţi: Proniceva şi-a amintit că oamenii „erau deja plini de sânge pe drumul ce ducea spre locul unde erau împuşcaţi”. Trebuiau să se culce pe burtă peste cadavrele

de sub ei şi să aştepte împuşcăturile care veneau de sus şi din spate. Apoi, venea următorul grup. Evreii au venit şi au murit timp de treizeci şi şase de ore. Poate că erau cu toţii asemănători în clipa morţii şi în moarte, dar fiecare dintre ei era diferit până în acea clipă de pe urmă, fiecare avea preocupările şi presentimentele sale, până ce totul devenea clar şi apoi totul devenea negru. Unii au murit gândindu-se mai mult la alţii decât la sine, cum a fost mama unei fete frumoase de cincisprezece ani, Sara, care s-a rugat să fie omorâtă în acelaşi timp cu fata ei. Aici a existat, chiar şi la sfârşit, un gând şi o grijă: că, dacă îşi vede fata împuşcată, n-o s-o vadă violată. O mamă în pielea goală şi-a petrecut secundele despre care ştia că sunt ultimele pe care le mai are de trăit alăptându-şi pruncul. Când pruncul a fost aruncat de viu în râpă, a sărit după el, şi astfel a murit. Doar acolo, în groapă, oamenii aceştia erau reduşi la zero, sau la numărul lor, care a fost 33.761. Dat fiind că trupurile au fost apoi exhumate şi arse pe ruguri, iar oasele care nu au ars au fost sfărâmate şi amestecate cu nisip, doar totalul este ceea ce rămâne.33

La sfârşitul zilei, germanii au hotărât s-o omoare pe Dina Proniceva. Poate că era sau poate că nu era evreică; dar văzuse prea multe. A fost dusă pe întuneric pe malul râpei, împreună cu alţi câţiva oameni. N-au silit-o să se dezbrace. A supravieţuit în singurul fel posibil în acea situaţie: exact când au început împuşcăturile, s-a aruncat în râpă şi apoi s-a prefăcut că e moartă. A suportat greutatea unui german care a călcat peste ea, rămânând nemişcată „ca o moartă”, când bocancii au apăsat-o pe sâni şi pe mână. Pe când cădea ţărâna în jurul ei, a izbutit să-şi păstreze o gaură mică prin care să respire. A auzit un copilaş strigându-şi mama şi s-a gândit la copiii ei. A început să vorbească cu ea însăşi: „Dina, scoală-te şi fugi, fugi la copiii tăi!” Poate că vorbele au schimbat totul, aşa cum făcuseră mai devreme, când mama ei, care acum

zăcea moartă undeva, dedesubt, îi vorbise în şoaptă. A săpat pământul până a ieşit la suprafaţă şi a plecat de acolo pe furiş.34

Dina Proniceva s-a alăturat lumii pline de primejdii a puţinilor evrei din Kiev care au supravieţuit. Legea cerea ca evreii să fie predaţi autorităţilor. Germanii ofereau răsplată materială: bani, şi uneori cheile locuinţei evreului respectiv. Localnicii din Kiev, ca de pretutindeni în Uniunea Sovietică, erau, desigur, obişnuiţi cu denunţarea „duşmanilor poporului". Nu cu foarte mult timp înainte, în 1937 şi 1938, principalii duşmani locali, denunţaţi în acea vreme la NKVD, erau „spionii polonezi". Acum, când Gestapoul se instalase în fostele birouri ale NKVD, duşmanii erau evreii. Cei care veneau la poliţia germană să raporteze despre evrei treceau pe lângă o santinelă care purta brasardă cu svastica – stând în faţa unor frize cu secera şi ciocanul. Biroul care se ocupa de problemele evreieşti era destul de mic, dat fiind că investigarea „delictelor" evreilor era simplă: un act sovietic cu naţionalitatea evreiască înregistrată (sau un penis fără prepuţ) însemna moarte. Iza Belozovskaia, o evreică din Kiev care se ascundea, avea un băiat pe nume Igor, pe care toate acestea îl nedumereau. Şi-a întrebat mama: „Ce e un evreu?" În practică, răspunsul îl dădea un poliţist german care citea un act de identitate sovietic, sau medicii germani care supuneau băieţi ca Igor unor „examinări medicale".35

Iza Belozovskaia simţea peste tot moartea. „Îmi doream cu tărie", îşi amintea, „să-mi pun cenuşă în cap, pe tot trupul, să nu aud nimic, să mă transform în ţărână". Dar a rezistat şi a trăit. Adesea, cei care îşi pierdeau nădejdea supravieţuiau datorită devotamentului soţilor sau rudelor lor neevrei. Sofia Eizenştain, de exemplu, care era moaşă, a fost ascunsă de soţul ei într-o groapă pe care a săpat-o în spatele unei curţi. A dus-o acolo îmbrăcată ca o

cerşetoare şi trecea pe la ea în fiecare zi, când scotea la plimbare câinele. Vorbea cu ea, prefăcându-se că vorbeşte cu câinele. Ea l-a implorat să o otrăvească. Însă el continua să-i aducă mâncare şi apă. Evreii care erau prinşi de poliţie erau împuşcaţi. Erau duşi în celulele închisorii din Kiev în care stătuseră cu trei ani înainte victimele Marii Terori. Când închisoarea se umplea, evreii şi ceilalţi arestaţi erau duşi, când se crăpa de ziuă, într-un camion acoperit. Locuitorii Kievului învăţaseră să se teamă de acest camion aşa cum se temuseră de „corbii cei negri" ai NKVD care ieşeau pe aceleaşi porţi. îi ducea pe evrei şi pe ceilalţi arestaţi la Babi iar, unde erau siliţi să se dezbrace, să îngenuncheze pe marginea râpei şi să aştepte împuşcătura.36

Babi iar a confirmat precedentul de la Kamianeţ-Podilski în privinţa anihilării evreilor din oraşele din centrul, estul şi sudul Ucrainei. Întrucât Grupul de Armate Sud a cucerit târziu oraşul Kiev şi datorită faptului că veştile despre metodele germane s-au răspândit rapid, cei mai mulţi evrei din această regiune au fugit spre est şi, astfel, au supravieţuit. Aproape toţi cei care au rămas au murit. Pe 13 octombrie 1941, circa 12.000 de evrei au fost ucişi la Dnepropetrovsk. Germanii au putut să se folosească de instituţiile administrative locale, stabilite de ei înşişi, pentru a uşura munca de adunare şi apoi de ucidere a evreilor. La Harkov, se pare că *Sonderkommando* 4 a din *Einsatzgruppe* C a pus administraţia oraşului să-i instaleze pe evreii rămaşi într-un singur cartier. Pe 15 şi 16 decembrie, peste 10.000 de evrei din Harkov au fost duşi la o uzină de tractoare de la periferia oraşului. Acolo, au fost împuşcaţi pe grupuri de către Batalionul 314 *Ordnungspolizei* şi *Sonderkommando* 4 a în ianuarie 1942. Unii dintre ei au fost gazaţi într-un camion care evacua gazele de eşapament în propria remorcă şi, astfel, în plămânii evreilor care erau închişi acolo. S-a încercat şi la

Kiev folosirea dubelor de gazare, dar au fost respinse când membrii Securităţii s-au plâns că îi dezgustă să scoată din ele cadavrele contorsionate, pline de sânge şi de excremente. La Kiev, poliţiştii germani preferau să împuşte pe marginea râpelor şi gropilor.37

Momentele masacrelor au fost puţin diferite în Bielorusia sovietică ocupată, în spatele liniilor Grupului de Armate Centru. În primele săptămâni de război, pe parcursul lunii august 1941, *Einsatzgruppe* B, sub comanda lui Artur Nebe, a ucis la Vilnius şi în Bielorusia mai mulţi evrei decât oricare dintre celelalte *Einsatzgruppen*. Următorul masacru al evreilor din Bielorusia a fost însă amânat o vreme, din considerente militare. Hitler a hotărât să trimită divizii din Grupul de Armate Centru în ajutorul Grupului de Armate Sud pentru bătălia de la Kiev, din septembrie 1941. Această hotărâre a lui Hitler a întârziat înaintarea Grupului de Armate Centru către Moscova, care era sarcina sa principală.38

După ce Kievul a fost cucerit şi s-a putut relua înaintarea către Moscova, s-au reluat şi omorurile. Pe 2 octombrie 1941, Grupul de Armate Centru a început a doua ofensivă împotriva Moscovei, cu numele de cod Operaţiunea Taifun. Diviziile de poliţie şi de securitate au început să elimine evreii din spatele trupelor. Grupul de

Armate Centru înainta cu 1, 9 milioane de oameni împărţiţi în şaptezeci şi opt de divizii. În acel moment, politica de masacrare generală a evreilor, inclusiv a femeilor şi copiilor, se extinsese pe tot teritoriul Bielorusiei ocupate. În luna septembrie 1941, *Sonderkommando* 4 a şi *Einsatzkommando* 5 din *Einsatzgruppe* C exterminau deja evreii din sate şi din oraşele mici. La începutul lui octombrie, acea politică a fost aplicată şi la oraşele mari.39

În octombrie 1941, Moghilev a devenit primul oraş mai mare din Bielorusia sovietică ocupată în care au fost

ucişi aproape toţi evreii. Un poliţist german (austriac) i-a scris soţiei despre sentimentele şi trăirile sale din timpul împuşcării evreilor din oraş în primele zile ale acelei luni. „Prima dată, mi-a tremurat un pic mâna când am tras, dar te înveţi cu asta. A zecea oară, am ţintit liniştit şi am tras cu precizie în mulţimea de femei, copii mai mari şi sugari. îmi tot spuneam că am acasă doi prunci cu care hoardele astea s-ar purta la fel, dacă nu mai rău. Moartea pe care le-am dat-o a fost frumoasă şi rapidă în comparaţie cu chinurile iadului suferite de mii şi mii de oameni în închisorile GPU. Sugarii zburau în sus, descriind un arc înalt, iar noi trăgeam în ei şi trupurile li se prefăceau în bucăţi înainte de a cădea în groapă şi apoi în apă". Pe 2 şi 3 octombrie 1941, germanii (cu ajutorul poliţiştilor auxiliari din Ucraina) au împuşcat la Moghilev 2.273 de bărbaţi, femei şi copii. Pe 19 octombrie, au urmat încă 3.726.40

Aici, în Bielorusia, ordinul direct de a ucide femeile şi copiii a venit de la Erich von dem Bach-Zelewski, comandantul superior al SS şi poliţiei pentru „Rusia Centrală", teritoriul din spatele Grupului de Armate Centru. Bach, pe care Hitler îl considera „un bărbat care poate să se treacă printr-o mare de sânge", era reprezentantul direct al lui Himmler şi, desigur, acţiona în conformitate cu dorinţele lui Himmler. În Bielorusia sovietică ocupată, acordul dintre SS şi armată în privinţa sorţii evreilor era cât se poate de evident. General Gustav von Bechtolsheim, comandantul diviziei de infanterie care răspundea de securitate în regiunea Minsk, pleda cu înflăcărare pentru masacrarea evreilor ca măsură preventivă. Nu se mai sătura să spună că, dacă sovieticii ar fi invadat Europa, evreii i-ar fi exterminat pe germani. Evreii „nu mai erau oameni în sensul european al cuvântului" şi, prin urmare, „trebuiau distruşi".41

Himmler îşi dăduse în iulie 1941 acordul pentru

uciderea femeilor şi copiilor, iar apoi, în august 1941, pentru exterminarea comunităţilor evreieşti, ca o mică mostră a paradisului care avea să fie, Grădina Raiului pe care o dorea Hitler. Era o viziune postapocaliptică de exaltare după război, de viaţă după moarte, noul avânt al unei rase după exterminarea altora. Membrii SS împărtăşeau rasismul şi visul. *Ordnungspolizei* împărtăşea uneori această viziune, viciată, fireşte, de propria participare. Mulţi dintre ofiţerii şi soldaţii *Wehrm*achtului aveau în esenţă aceleaşi viziuni cu SS, susţinute de o anumită interpretare care ţinea de aspectul practic militar: eliminarea evreilor putea să ajute la încheierea victorioasă a unui război din ce în ce mai greu sau putea să prevină împotrivirea partizanilor, sau măcar să sporească rezervele de hrană. Cei care nu erau de acord cu uciderea în masă a evreilor credeau că nu au de ales, dat fiind că Himmler era mai apropiat de Hitler decât erau ei. Şi totuşi, pe măsură ce trecea timpul, de obicei chiar şi aceşti ofiţeri din armată au ajuns să capete convingerea că uciderea evreilor este necesară, nu pentru că războiul era pe cale să fie câştigat, aşa cum Himmler şi Hitler mai puteau să creadă în vara lui 1941, ci pentru că războiul putea cu uşurinţă să fie pierdut.42

Puterea sovietică nu s-a prăbuşit. În septembrie 1941, la două luni de la invazie, NKVD era cât se poate de vizibil, acţionând împotriva unei ţinte foarte sensibile: germanii din Uniunea Sovietică. Printr-un ordin dat pe 28 august, Stalin a dispus ca 438.700 de germani sovietici să fie deportaţi în Kazahstan în prima jumătate a lunii septembrie 1941, cei mai mulţi dintre ei fiind dintr-o regiune autonomă din zona râului Volga. Prin viteza, competenţa şi amploarea teritorială, acest act al lui Stalin a făcut ca acţiunile de deportare confuze şi contradictorii efectuate de germani în cei doi ani precedenţi să pară ridicole. Tocmai în acest moment al energicei sfidări a lui

Stalin, la jumătatea lui septembrie 1941, a luat Hitler o hotărâre ciudat de ambiguă: să-i trimită spre est pe evreii germani. În octombrie şi noiembrie, germanii au început să deporteze evreii germani la Minsk, Riga, Kaunas şi Łódź. Până în acel moment, evreii germani îşi pierduseră drepturile şi proprietăţile, dar rareori viaţa. Acum erau trimişi, deşi fără instrucţiuni de a fi ucişi, în locuri în care fuseseră împuşcaţi foarte mulţi evrei. Poate că Hitler voia răzbunare. Nu se poate să nu fi observat că Volga nu devenise Mississippiul Germaniei. În loc să se stabilească în bazinul

Volgăi în chip de colonişti triumfători, germanii erau deportaţi de acolo în chip de cetăţeni sovietici reduşi la tăcere şi umiliţi.43

Disperarea şi euforia mergeau mână în mână în mintea lui Hitler, aşa încât e posibilă o interpretare complet diferită. Este perfect plauzibil ca Hitler să fi început deportarea de evrei germani, deoarece dorea să creadă, sau voia ca alţii să creadă, că Operaţiunea Taifun, a doua ofensivă împotriva Moscovei, care începuse pe 2 octombrie 1941, avea să pună capăt războiului. Într-un moment de exaltare, Hitler chiar a proclamat aceasta, într-un discurs din 3 octombrie: „Duşmanul e zdrobit şi n-o să se mai ridice niciodată!” Dacă războiul era cu adevărat sfârşit, atunci Soluţia Finală, ca program de deportări din perioada postbelică, putea să înceapă.44

Cu toate că Operaţiunea Taifun nu a adus victoria finală, germanii au continuat deportarea în est a evreilor germani, care a declanşat un fel de reacţie în lanţ. Nevoia de a face loc în acele ghetouri a confirmat o metodă de ucidere în masă (la Riga, în Letonia ocupată) şi probabil că a grăbit crearea alteia (la Łódź, în Polonia ocupată).

În fruntea poliţiei din Riga era acum Friedrich Jeckeln, care era comandantul superior al SS şi al poliţiei din *Reichskommissariat Ostland*. Jeckeln, născut la Riga,

organizase prima campanie de împuşcare masivă a evreilor la Kamianeţ-Podilski, în august, în funcţia sa precedentă de comandant superior al SS şi al poliţiei din *Reichskommissariat Ukraine*. Acum, după transfer, şi-a adus în Letonia metodele de împuşcare la scară industrială. Îi punea mai întâi pe prizonierii de război sovietici să sape o serie de gropi în zona Letbarskii din Pădurea Rumbula, în apropiere de Riga. Într-o singură zi, la 30 noiembrie 1941, germanii şi lituanienii au condus circa paisprezece mii de evrei încolonaţi către locurile de execuţie, i-au silit să se culce unii lângă alţii în gropi şi i-au împuşcat de sus.45

Oraşul Łódź era pe teritoriul lui Arthur Greiser, care cârmuia *Wartheland*-ul, cea mai mare regiune de pe teritoriul polon anexată *Reich-vla*\. Łódź fusese al doilea dintre cele mai populate oraşe evreieşti din Polonia, iar acum era cel mai populat oraş evreiesc din *Reich*. Ghetoul de acolo era arhiplin înainte de sosirea evreilor germani. Poate că nevoia de a-i elimina pe evreii din Łódź l-a inspirat pe Greiser, sau poate pe comandanţii SS şi ai Securităţii din *Wartheland*, să caute o metodă de ucidere mai eficientă. *Wartheland* fusese dintotdeauna centrul politicii de „întărire a germanităţii”.

Începând cu 1939, fuseseră deportaţi sute de mii de polonezi, urmând să fie înlocuiţi de sute de mii de germani care veneau din Uniunea Sovietică (înainte ca invazia germană în URSS să facă să nu mai aibă niciun sens trimiterea germanilor spre vest). Îndepărtarea evreilor, care fusese întotdeauna un element central al planului de a face ca această nouă zonă germană să fie germană din punct de vedere rasial, s-a dovedit însă a fi cel mai greu de transpus în fapt. Greiser se confrunta la scara regiunii sale cu o problemă cu care Hitler se confrunta la scara imperiului său: Soluţia Finală era în mod oficial deportarea, dar nu exista niciun loc în care să-i trimită pe

evrei. De la începutul lui decembrie 1941 încolo, la Chełmno a fost parcată o dubă de gazare.46

Hotărârea lui Hitler, din octombrie 1941, de a deporta evreii germani arăta a improvizaţie la vârful ierarhiei şi a nesiguranţă în josul ei. Evreii germani trimişi la Minsk şi Łódź nu au fost ucişi, ci duşi în ghetouri. Evreii germani duşi la Kaunas au fost însă omorâţi de cum au ajuns acolo, aşa cum s-a întâmplat şi cu cei din primele convoaie către Riga. Oricare ar fi fost intenţiile lui Hitler, acum evreii germani erau împuşcaţi. Poate că Hitler hotărâse până în acel moment să-i omoare pe toţi evreii din Europa, inclusiv pe evreii germani; dacă aşa stăteau lucrurile, nici măcar Himmler încă nu-i desluşise intenţia. Jeckeln a fost cel care i-a ucis pe evreii germani ajunşi la Riga, pe care Hitler *nu* dorise să-i omoare.

Himmler a declanşat, tot în octombrie 1941, căutarea unei modalităţi noi şi eficiente de a omorî evrei. A luat legătura cu protejatul său, Odilo Globocnik, comandantul SS şi al poliţiei din regiunea Lublin a Guvernământului General, care s-a apucat pe dată să lucreze la un nou centru de exterminare a evreilor într-un loc numit Belzec. Până în noiembrie 1941, conceptul nu a fost foarte limpede, şi dispozitivele încă nu erau instalate, însă erau vizibile anumite elemente ale versiunii finale a Soluţiei Finale a lui Hitler. În Uniunea Sovietică ocupată, evreii erau ucişi de gloanţe pe scară industrială, în Polonia anexată şi ocupată (*Wartheland* şi Guvernământul General), se construiau echipamentele de gazare (la Chełmno şi Belzec). În Germania, evreii erau trimişi către est, unde unii din etnia lor fuseseră deja ucişi.47

Soluţia Finală ca masacrarea, iniţiată la estul liniei Molotov-Ribbentrop, se întindea către vest.

FINLANDA
SUEDIA
Armata Finlandeză
Lacul Ladoga
Helsinki
Leningrad
Tallinn
Tihvin
18
18
Marea Baltică
xxxxx
NORD
Leeb
Novgorod
linia frontului pe 5 dec. 1941
Volga
16
Riga
REICHSKOMMISSARIAT OSTLAND
Kalinin
Nevel
Klin
PANZER 3
9
Moscova
Dvina
Danzig
Kaunas
Vilnius
Ielnia
Vlazma
Oka
Smolensk
PANZER 4
GERMANIA
Riazan
Minsk
Tula
Venev
xxxxx
CENTRU
Bock
2
Briansk
PANZER 2
Varşovia
Łódź
1 oct. 1941
Orel
U.R.S.S.
Brest
Pinsk
Pripet
Mlaştinile Pripet
Homel
GUVERNĂMÂNTUL GENERAL
Cernigov
Kursk
Voronej
Cracovia
Lutsk
Rivne
Romni
Belgorod
Lviv
Jitomir
Kiev
6
Harkov
Nistru
17
Poltava
Vinniţa
Nipru
Don
xxxxx
SUD
Rundstedt
Lozovaia
UNGARIA
REICHSKOMMISSARIAT UKRAINE
Dnepropetrovsk
PANZER 1
Stalino
Chişinău
Nikolaev
Rostov
Odessa
Armata 11
Melitopol
Mariupol
Marea Azov
ROMÂNIA
Kerci
Bucureşti
Crimeea
Dunărea
Sevastopol
Sofia
BULGARIA
Marea Neagră
GRECIA
Istanbul
TURCIA
ÎNAINTAREA GERMANĂ
1 OCTOMBRIE–5 DECEMBRIE 1941
Armate de blindate (Panzergruppen)
Infanteria germană

În noiembrie 1941, Grupul de Armate Centru înainta spre Moscova, ca să obţină acea victorie finală, amânată, dar nu mai puţin glorioasă: sfârşitul sistemului sovietic, începutul transformării apocaliptice a ţinuturilor sovietice ruinate într-un mândru dominion de la hotarele germane. De fapt, soldaţii germani se îndreptau către un apocalips mult mai convenţional. Camioanele şi tancurile le erau încetinite de mocirlele toamnei, iar trupurile de lipsa hainelor potrivite şi a mâncării calde. La un moment dat, ofiţerii germani au putut să vadă cu binoclul turlele Kremlinului, dar nu aveau să ajungă niciodată în capitala sovietică. Oamenii lor erau la limita extremă a proviziilor şi a rezistenţei. împotrivirea Armatei Roşii era din ce în ce mai puternică, iar tacticile ei din ce în ce mai inteligente.48

Pe 24 noiembrie 1941, Stalin şi-a aruncat rezervele strategice din Estul sovietic în lupta cu Grupul de Armate Centru al *Wehrmachtului*. Nu se temea să-şi asume acest risc. De la un informator foarte bine plasat la Tokio şi, fără îndoială, din alte surse, Stalin a primit rapoarte care arătau că Japonia nu va ataca Siberia sovietică. Refuzase să creadă într-un atac german în vara lui 1941, şi s-a înşelat; acum, refuza să creadă într-un atac japonez în toamna lui 1941, şi avea dreptate. îşi păstrase calmul. Pe 5 decembrie, Armata Roşie a pornit ofensiva la Moscova. Soldaţii germani au simţit gustul înfrângerii. Caii lor sleiţi de puteri nu puteau deplasa destul de repede înapoi echipamentele. Trupele aveau să-şi petreacă iama afară, tremurând de frig, lipsite de toate.49

Agenţii secreţi ai lui Stalin nu s-au înşelat. Japonia era pe cale să se implice în mod decisiv într-un război în Pacific, care avea să excludă deplin orice ofensivă japoneză în Siberia. Traseul sudic al imperialismului japonez fusese stabilit în 1937. A fost limpede pentru toată lumea când Japonia a invadat Indochina Franceză, în septembrie 1940.

Hitler îşi împiedicase aliatul japonez să participe la invadarea Uniunii Sovietice; acum, că invazia eşuase, trupele japoneze mergeau mai departe, în direcţia opusă.

În vreme ce Armata Roşie mergea spre vest, pe 6 decembrie 1941, o unitate japoneză de trupe aeropurtate se îndrepta spre Pearl Harbor, baza Flotei Pacificului a Statelor Unite ale Americii. Pe 7 decembrie, un general german, într-o scrisoare trimisă familiei, descria luptele din jurul Moscovei. El şi oamenii săi „luptăm pur şi simplu pentru viaţa noastră, oră de oră şi zi de zi, cu un inamic care ne depăşeşte în toate privinţele". În aceeaşi zi, două valuri de avioane japoneze au atacat flota americană, distrugând câteva nave de război şi omorând două mii de militari. În ziua următoare, Statele Unite ale Americii au declarat război Japoniei. După trei zile, pe 11 decembrie, Germania nazistă a declarat război Statelor Unite ale Americii. Aceasta a uşurat foarte mult decizia preşedintelui Franklin D. Roosevelt de a declara război Germaniei.50

Poziţia lui Stalin în estul Asiei era acum destul de bună. Dacă japonezii voiau să lupte cu Statele Unite ale Americii pentru controlul asupra Pacificului, era de neconceput să-i înfrunte pe sovietici în Siberia. Stalin nu mai trebuia să se teamă de un război pe două fronturi. Ba, mai mult, atacul japonez a adus în război Statele Unite ale Americii – ca aliat al Uniunii Sovietice. La începutul anului 1942, americanii luptau deja cu japonezii în Pacific. Curând, navele de alimentare americane aveau să ajungă în porturile sovietice de la Pacific fără să fie împiedicate de submarinele japoneze – dat fiind că japonezii erau neutri în războiul sovieto-german. O Armată Roşie care primea din est provizii americane era un inamic cu totul diferit de o Armată Roşie îngrijorată de un atac japonez din est. Stalin nu trebuia decât să se folosească de ajutorul american şi să-i îndemne pe americani să deschidă al doilea front în

Europa. Atunci, germanii erau încercuiţi, iar victoria sovietică era sigură.

Încă din 1933, Japonia a fost marele coeficient în pariurile pe care Hitler şi Stalin le făceau între ei şi unul împotriva celuilalt. Amândoi, fiecare din propriile motive, doreau ca Japonia să-şi ducă războaiele în sud, împotriva Chinei pe uscat şi împotriva imperiilor europene şi Statelor Unite ale Americii pe mare. Hitler s-a bucurat de bombardamentul de la Pearl Harbor, zicându-şi că Statelor Unite ale Americii le va fi greu să se înarmeze şi că vor lupta în Pacific, nu în Europa. Chiar şi *după* eşecul Operaţiunilor Barbarossa şi Taifun, Hitler dorea ca japonezii să lupte cu Statele Unite ale Americii, nu cu Uniunea Sovietică. Părea să creadă că poate cuceri URSS la începutul anului 1942 şi apoi să lupte cu o Americă slăbită de Războiul din Pacific. Şi Stalin dorea ca japonezii să înainteze spre sud, şi făurise cu multă grijă o politică externă şi militară care să aibă exact acest efect. În esenţă, gândea la fel ca Hitler: japonezii să stea deoparte, pentru că teritoriile Uniunii Sovietice sunt ale mele. Şi Berlinul, şi Moscova voiau să ţină Japonia în Asia de Est şi în Pacific, iar Tokio i-a mulţumit pe amândoi. Cui avea să-i fie de folos acest lucru depindea de rezultatul atacului german asupra Uniunii Sovietice.51

Dacă invazia germană s-ar fi produs aşa cum fusese prevăzut, ca o victorie-fulger care să radă de pe faţa pământului marile oraşe sovietice şi să ofere hrana ucraineană şi ţiţeiul caucazian, lovitura japonezilor de la Pearl Harbor ar fi putut, într-adevăr, să fie o veste bună pentru Berlin. În acest scenariu, atacul de la Pearl Harbor ar fi însemnat că japonezii distrăgeau atenţia Statelor Unite ale Americii, în vreme ce Germania îşi consolida poziţia victorioasă în noua sa colonie. Germanii ar fi iniţiat *Generalplan Ost* sau o variantă a sa, încercând să devină un mare imperiu continental, care să fie independent din

punctul de vedere al hranei şi ţiţeiului şi să fie capabil să se apere împotriva unei blocade navale din partea Marii Britanii şi unui asalt amfibiu din partea Statelor Unite ale Americii. Acesta fusese întotdeauna un scenariu fantezist, dar avea o oarecare priză asupra realităţii câtă vreme trupele germane se îndreptau către Moscova.

Dar fiindcă germanii erau respinşi la Moscova tocmai în momentul în care avansau japonezii, Pearl Harbor avea exact semnificaţia opusă. Însemna că Germania era în cea mai proastă configuraţie posibilă: nu un imperiu continental uriaş care să intimideze Marea Britanie şi să se pregătească de o confruntare cu Statele Unite ale Americii, ci o ţară europeană care luptă de una singură cu Uniunea Sovietică, Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii şi ai cărei aliaţi sunt fie slabi (Italia, Ungaria, România, Slovacia), fie neimplicaţi (Japonia, Bulgaria). Se părea că japonezii înţeleg asta mai bine decât germanii. Voiau ca Hitler să facă pace separată cu Stalin şi apoi să lupte cu britanicii şi americanii pentru controlul Asiei şi al nordului Africii. Japonezii voiau să doboare puterea navală a Marii Britanii; germanii încercau să acţioneze în limitele ei. Aceasta nu i-a lăsat lui Hitler decât o strategie mondială, şi s-a ţinut de ea: distrugerea Uniunii Sovietice şi crearea unui imperiu continental pe ruinele ei.52

*

În decembrie 1941, Hitler a găsit o rezolvare ciudată pentru situaţia sa strategică extrem de grea. El însuşi le spusese generalilor săi că „toate problemele continentale" trebuie rezolvate până la sfârşitul lui 1941, astfel încât Germania să se poată pregăti pentru un conflict global cu Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii. În schimb, Germania s-a pomenit în faţa eternului coşmar strategic.

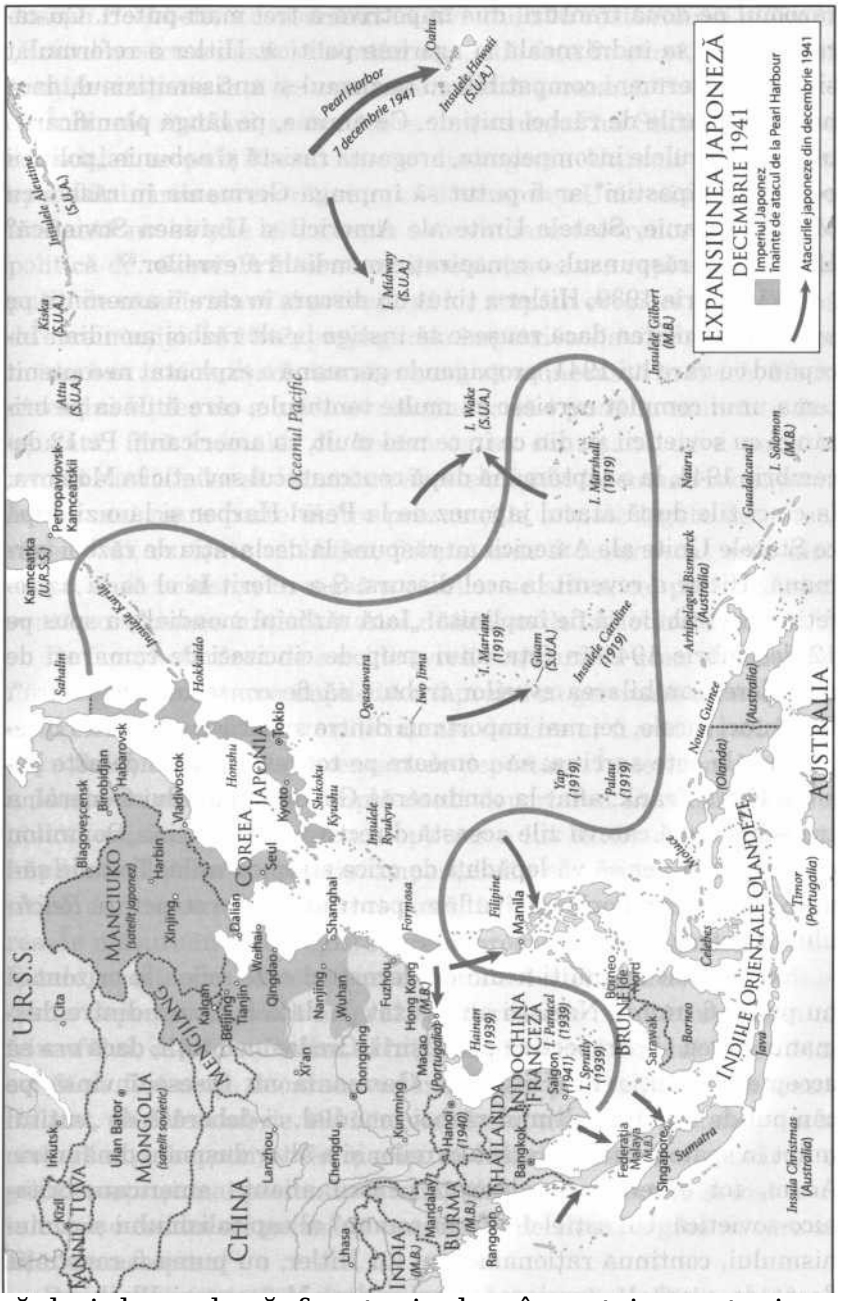

războiul pe două fronturi, dus împotriva a trei mari

puteri. Cu caracteristica sa îndrăzneală şi agerime politică, Hitler a reformulat situaţia în termeni compatibili cu nazismul şi antisemitismul, dacă nu cu planurile de război iniţiale. Ce anume, pe lângă planificarea utopică, calculele incompetente, aroganţa rasistă şi nebunia „politicii pe buza prăpastieiw ar fi putut să împingă Germania în război cu Marea Britanie, Statele Unite ale Americii şi Uniunea Sovietică? Hitler avea răspunsul: o conspiraţie mondială a evreilor.53

În ianuarie 1939, Hitler a ţinut un discurs în care îi ameninţa pe evrei cu nimicirea dacă reuşesc să instige la alt război mondial. Începând cu vara lui 1941, propaganda germană a exploatat necontenit tema unui complot evreiesc cu multe tentacule, care îi unea pe britanici cu sovieticii şi, din ce în ce mai mult, cu americanii. Pe 12 decembrie 1941, la o săptămână după contraatacul sovietic la Moscova, la cinci zile după atacul japonez de la Pearl Harbor şi la o zi după ce Statele Unite ale Americii au răspuns la declaraţia de război germană, Hitler a revenit la acel discurs. S-a referit la el ca la o profeţie care trebuie să fie împlinită. „Iată războiul mondial”, a spus pe 12 decembrie 1941 în faţa unui grup de cincizeci de camarazi de încredere; „anihilarea evreilor trebuie să fie consecinţa necesară” De atunci încolo, cei mai importanţi dintre subordonaţii săi au înţeles care le este sarcina: să-i omoare pe toţi evreii oriunde este posibil. Hans Frank, aflat la conducerea Guvernământului General, a transmis după câteva zile această directivă la Varşovia: „Domnilor, trebuie să vă cer să vă lepădaţi de orice strop de milă. Trebuie să-i anihilăm pe evrei oriunde îi aflăm, pentru a păstra structura Reichului ca întreg”. 54

Evreii erau învinuiţi acum de dezastrul care mijea la orizont şi nu putea fi numit. Naziştii au sesizat pe dată legătura dintre duşmanul evreu şi perspectiva prăbuşirii. Credeau cu toţii, dacă era să accepte concepţia lui Hitler,

că Germania nu fusese învinsă pe câmpul de luptă în ultimul război mondial, ci doborâtă de „cuţitul înfipt în spate”, o conspiraţie a evreilor şi a altor duşmani dinăuntru. Acum, tot evreii erau vinovaţi pentru alianţa americano-britanico-sovietică. Un astfel de „front comun” al capitalismului şi comunismului, continua raţionamentul lui Hitler, nu putea fi consfinţit decât de o cabală evreiască din Londra, Moscova şi Washington. Evreii erau agresorii, germanii erau victimele. Dacă vor să evite dezastrul, evreii trebuie să fie eliminaţi. Şeful propagandei lui Hitler.

Joseph Goebbels, a consemnat în jurnalul său răsturnarea moralei: „Rostul nostru nu este să simţim simpatie faţă de evrei, ci numai să simţim simpatie faţă de naţiunea noastră germană”. 55

Întrucât războiul se desfăşura în avantajul lui Stalin, Hitler i-a remodelat scopul. Planul fusese distrugerea Uniunii Sovietice şi apoi eliminarea evreilor. Acum, că distrugerea Uniunii Sovietice era amânată nu se ştie cât, simpla exterminare a evreilor a devenit o politică de război. Prin urmare, ameninţarea era reprezentată mai puţin de masele slave şi presupuşii lor stăpâni evrei, ci mai degrabă de evreii înşişi. În 1942, propaganda împotriva slavilor s-a redus, pe măsură ce mai mulţi dintre ei veneau să muncească în *Reich*. Hotărârea lui Hitler de a ucide evreii (în loc să-i pună la muncă) a fost uşurată, fără îndoială, de hotărârea sa simultană de a pune la muncă slavii (în loc să-i omoare). Aceste mişcări însemnau renunţarea la cea mai mare parte dintre prezumţiile iniţiale legate de cursul războiului, cu toate că Hitler, firește, n-ar fi recunoscut asta niciodată. Însă uciderea în masă a evreilor se arăta, cel puţin, consecventă cu viziunea iniţială a unui dominion de la hotarele din est.56

De fapt, hotărârea de a ucide evreii contrazicea acea viziune, dat fiind că era acceptarea implicită a faptului că germanii nu aveau să controleze niciodată teritoriile

imense de care ar fi avut nevoie pentru o Soluţie Finală reprezentată de deportare. În termeni logistici, uciderea în masă e mai simplă decât deportarea în masă. În acest punct, asasinarea era singura opţiune a lui Hitler dacă voia să-şi împlinească propria profeţie. Imperiul său era continental, nu maritim, dar nu controla ţinuturi pustii în care evreii să poată dispărea. În măsura în care a existat vreun progres în chestiunea Soluţiei Finale, acesta era demonstrarea metodei lui Himmler, care nu necesita deportarea: adică omorul. Uciderea era nu atât un semn al triumfului, cât un substitut al lui. Începând cu finele lui iulie 1941, evreii au fost ucişi, deoarece victoria-fulger prevăzută nu s-a materializat. Din decembrie 1941 încolo, evreii aveau să fie ucişi, deoarece alianţa împotriva Germaniei se întărise. Hitler a căutat şi a găsit emoţii şi mai profunde şi a dat glas unor obiective şi mai brutale, iar o conducere germană conştientă de situaţia grea în care se află le-a acceptat.57

Prin definirea conflictului drept „război mondial”, Hitler a distras atenţia de la lipsa victoriei-fulger şi de la lecţiile deloc bine-venite ale istoriei care au decurs din eşecul său militar. În decembrie 1941, soldaţii germani se confruntau nemijlocit cu soarta lui Napoleon, a cărui *Grande Armée* ajunsese în 1812 la periferia Moscovei mai repede decât *Wehrmacht*ul în 1941. Şi totuşi, în cele din urmă Napoleon s-a retras din cauza iernii şi a întăririlor primite de ruşi. Dacă se menţineau pe poziţii, trupele germane aveau să se confrunte în mod inevitabil cu repetarea genurilor de bătălii duse în 1914 – 1918: zile lungi de stat la adăpost în tranşee pentru a se feri de mitraliere şi artilerie şi ani lungi de mişcare lentă, fără sens, şi nenumăraţi morţi. Plana asupra lor genul de război pe care se presupunea că geniul lui Hitler îl aruncase în uitare. Cartierul general german anticipase pierderi de circa o jumătate de milion de oameni şi o victorie până în

septembrie; pierderile se apropiau de un milion, iar victoria nu se arăta nici în decembrie.58

Toate ofensivele ratate, termenele depăşite şi perspectivele deprimante ar fi fost mai puţin ruşinoase dacă *Wehrmacht*ul nu ar fi luptat într-un război de agresiune colonial prost planificat, ci într-un război mondial glorios, chiar dacă tragic, de apărare a civilizaţiei. Dacă soldaţii germani ar fi luptat cu puterile întregii lumi, organizate de cabalele evreieşti de la Moscova, Londra şi Washington, cauza lor ar fi fost măreaţă şi dreaptă. Dacă trebuia ca ei să ducă un război de apărare, aşa cum chiar era acum cazul, atunci altcuiva trebuia să i se încredinţeze rolul de agresor. Evreii au ocupat acel loc în istorie, cel puţin pentru cei care credeau în nazism şi pentru mulţi civili germani care aşteptau întoarcerea taţilor şi soţilor. Soldaţii germani, indiferent dacă credeau sau nu în răspunderea pe care o purtau evreii pentru declanşarea războiului, probabil că aveau mai puţină nevoie de revizuiri ideologice decât politicienii şi civilii. Erau disperaţi, dar rămâneau o forţă implacabilă; şi aveau să lupte bine, şi aveau să lupte mai departe, cel puţin destul de mult ca Hitler să-şi poată împlini profeţia. *Wehrmachtul* era şi avea să rămână de departe cea mai eficientă forţă armată de pe câmpul de luptă european, chiar dacă acum şansele lui de victorie erau nule.

Prin magia gândirii rasiale, însăşi uciderea evreilor era un triumf german, într-un moment în care orice altă victorie dispăruse dincolo de orizontul posibilului. Statele Unite ale Americii, Marea Britanie şi Uniunea Sovietică erau duşmanii Germaniei, iar evreii erau duşmanii Germaniei şi, prin urmare, suna falsul silogism, acestea erau sub influenţa evreilor. Dacă acestea erau state evreieşti, atunci evreii din Europa erau agenţii lor. Anihilarea evreilor din

Europa era, prin urmare, un atac împotriva

duşmanilor Germaniei, direct şi indirect, şi era justificat nu numai de morală, ci şi de logica militară. Himmler a remarcat dorinţa lui Hitler ca, începând cu decembrie 1941, evreii din Europa să fie ucişi „ca partizani”, ca agenţi din spatele liniilor inamice ale Germaniei. Până atunci, fusese deja elaborată logica uciderii evreilor ca „pedeapsă” pentru atacurile partizanilor: în Mlaştinile Pripeat dintre Bielorusia şi Ucraina, unde Himmler o folosise din iulie 1941 ca motiv pentru a ucide bărbaţi, femei şi copii evrei; la Kiev, unde germanii au asasinat peste treizeci de mii de evrei ca pedeapsă pentru bombele puse în oraş de sovietici; şi chiar mai mult în Serbia, unde forţele armate germane s-au izbit de o împotrivire înverşunată puţin mai devreme decât în Uniunea Sovietică.59

Exemplul Serbiei a fost probabil deosebit de pertinent. Războiul german în sud-estul Europei începuse ceva mai devreme decât cel din Uniunea Sovietică şi oferise câteva lecţii adecvate. În primăvara anului 1941, Germania a invadat Iugoslavia şi Grecia, chiar înainte de Operaţiunea Barbarossa, mai ales pentru a-şi salva aliatul italian incompetent de o înfrângere în propriile lui războaie balcanice. Cu toate că Germania a distrus la iuţeală armata iugoslavă şi a creat un stat-marionetă croat, rezistenţa în zona de ocupaţie sârbă pe care o împărţea cu Italia era considerabilă. O parte din ea venea din partea comuniştilor. Generalul comandant din Serbia a ordonat să fie omorâţi doar evrei şi ţigani, ca răzbunare pentru moartea germanilor care cădeau în acţiunile împotriva partizanilor – într-un raport de o sută la unu. În acest fel, aproape toţi bărbaţii evrei din Serbia au fost împuşcaţi până în momentul în care Himmler a făcut observaţia despre distrugerea evreilor „ca partizani”. Logica din Serbia a fost universal aplicată. Evreii ca atare aveau să fie ucişi ca pedeapsă pentru alianţa SUA-Marea Britanie-

URSS. Nimeni nu se aştepta ca evreii sau aliaţii să priceapă acest lucru. Nu avea sens decât în concepţia nazistă despre lume, pe care Hitler tocmai o adaptase pentru folosirea viitoare.60

Cea de-a cincea variantă a Soluţiei Finale, şi ultima, a fost moartea în masă. În limbajul nazist, cuvântul „strămutare" a trecut acum de la descriere la eufemism. Ani întregi, conducătorii germani îşi imaginaseră că ar putea să „rezolve" „problema" evreiască a Europei prin strămutarea evreilor într-un loc sau altul. În orice loc ar fi nimerit, evreii aveau să fie puşi la muncă până mureau, şi poate că aveau să fie sterilizaţi, ca să nu se poată înmulţi, dar nu aveau să fie omorâţi pur şi simplu. Aşadar, „strămutare" era o descriere incompletă, chiar dacă nu cu totul incorectă, a politicii din anii 1940 şi 1941 în privinţa evreilor. De atunci încolo, „strămutare" sau „strămutare în est" avea să însemne ucidere în masă. Poate că eufemismul „strămutare", prin faptul că sugera continuarea esenţială a politicii, îi ajuta pe nazişti să treacă cu vederea faptul că politica germană nu numai că se schimbase, dar trebuise să se schimbe, din cauză că războiul nu decurgea aşa cum fusese prevăzut. Astfel, îi putea ajuta pe germani să se ferească de realitatea că dezastrul militar le-a condiţionat politica în privinţa evreilor.61

Până în decembrie 1941, germanii arătaseră deja că pot să facă un lucru mult mai rău decât să-i deporteze pe evrei în Polonia, Madagascar sau Uniunea Sovietică. Puteau să-i ucidă pe evreii pe care îi aveau sub control şi să dea vina pe victime pentru soarta lor. Realitatea „strămutării" de care germanii se distanţau acum poate fi adusă mai aproape printr-un simplu citat despre practica germanilor: „Locul de strămutare: în locul de strămutare, sunt opt şanţuri. La fiecare şanţ, lucrează un pluton de zece ofiţeri şi soldaţi, şi trebuie să fie înlocuiţi după două ore". 62

*

Până să-şi transmită Hitler preferinţele, în decembrie 1941, SS şi forţele de poliţie ale lui Himmler (ajutate de *Wehrmacht* şi de poliţiştii locali) omorâseră deja o jumătate de milion de evrei în partea ocupată a Uniunii Sovietice. Examinarea retrospectivă dă o senzaţie de inevitabil, şi noua politică germană de ucidere a tuturor evreilor europeni poate să pară că nu a fost altceva decât îndeplinirea unui obiectiv care, într-un fel, era deja un lucru stabilit. Chiar dacă e adevărat că Hitler considera de la sine înţeles faptul că evreii nu aveau ce să caute în Europa sa viitoare, iar masacrele din ce în ce mai mari ale lui Himmler trebuie să fi corespuns dorinţelor lui Hitler, decizia lui Hitler de a vorbi despre masacrarea tuturor evreilor trebuie să fie privită exact aşa: o decizie. La urma urmei, erau posibile şi alte reacţii la aceleaşi evenimente.63

România, aliata Germaniei, a dovedit posibilitatea unor astfel de răsturnări. Şi la Bucureşti se căuta purificarea naţională. În decembrie 1941, evreii români suferiseră mai mult decât evreii germani. România s-a alăturat la invadarea Uniunii Sovietice – la fel cu

Germania, în urma propagandei care asocia comunismul cu evreii. Prin invadarea Uniunii Sovietice alături de Germania, România îşi recăpăta teritoriile Basarabia şi Bucovina, pe care Uniunea Sovietică le anexase în 1940. Apoi, România şi-a adăugat o nouă regiune, numită „Transnistria”, luată din partea sudică a Ucrainei sovietice. În această zonă, în 1941, politicile româneşti faţă de evrei nu au fost deloc mai blânde decât echivalentele lor germane. După ce au cucerit Odessa, trupele româneşti au ucis circa douăzeci de mii de localnici evrei ca „pedeapsă” pentru o explozie care le-a distrus cartierul general din oraş. În regiunea Bogdanovka, românii au împuşcat peste patruzeci de mii de evrei în

răstimp de câteva zile de la sfârşitul lui decembrie 1941. De asemenea, românii şi-au creat propria serie de ghetouri şi lagăre de muncă în Transnistria, unde au pierit zeci de mii de evrei din Basarabia şi Bucovina. În total, românii au ucis circa trei sute de mii de evrei.64

Şi totuşi, conducerea României a reacţionat la schimbarea cursului războiului altfel decât Hitler. Politicile legate de evrei rămâneau brutale, dar treptat s-au îmblânzit în loc să se înăsprească. Până în vara lui 1942, România nu mai deporta evrei în Transnistria. Când germanii au construit centre de exterminare, România a refuzat să-şi trimită evreii acolo. Până la sfârşitul lui 1942, politica românească se îndepărtase în mod semnificativ de cea germană. Mai târziu, în cursul războiului, România avea să încerce să treacă de cealaltă parte, iar în acel moment supravieţuirea evreilor rămaşi avea să reprezinte un atu. Prin urmare, anul 1942 a fost un important punct de cotitură, când politicile germană şi română s-au orientat în direcţii opuse. Germania avea să ucidă toţi evreii, din cauză că războiul era pierdut; România, mai târziu în acel an, avea să salveze nişte evrei în mare parte din acelaşi motiv. Dictatorul român Ion Antonescu avea să lase o portiţă pentru negocierile cu americanii şi britanicii; Hitler nu le-a lăsat germanilor nicio posibilitate de a scăpa de propria vinovăţie.65

*

Pe parcursul anului 1942, germanii au omorât cea mai mare parte dintre evreii care mai rămăseseră sub ocupaţia lor. La vestul liniei Molotov-Ribbentrop masacrele aveau să se desfăşoare în centrele de gazare. La estul liniei Molotov-Ribbentrop, germanii au continuat execuţiile în masă şi au folosit, de asemenea, dubele de gazare care

fuseseră testate pe prizonierii de război sovietici. În partea ocupată a Ucrainei sovietice, omorurile au reînceput de îndată ce pământul s-a înmuiat destul ca să poată fi săpate gropile şi, uneori, acolo unde erau disponibile utilaje de săpat, au reînceput chiar mai devreme. În partea răsăriteană a Ucrainei sovietice, aflată încă sub ocupaţie militară, campaniile de împuşcarea au continuat pur şi simplu, fără pauză, din ultima parte a anului 1941 până la începutul lui 1942. În ianuarie, *Einsatzgruppen*, sprijinite de *Wehrmacht*, au ucis comunităţile evreieşti mai mici care supravieţuiseră primului val, precum şi grupurile de muncitori evrei. În primăvara lui 1942, acţiunea s-a mutat de la est la vest, din zona militară la autoritatea de ocupaţie civilă, *Reichskommissariat Ukraine*. Aici, toate acţiunile erau

efectuate de forţele de poliţie staţionate acolo, batalioane de *Ordnungspolizei* germani sprijinite de gărzile locale. Cu ajutorul a zeci de mii de colaboratori locali, germanii aveau efectivele necesare.66

Ultimele teritorii în care uciderea a devenit exterminare au fost primele cucerite de germani. Cu toate că germanii au pus stăpânire pe toate teritoriile din partea estică a fostei Polonii în primele zile ale războiului, în iunie 1941, mulţi dintre evreii băştinaşi din sud-estul Poloniei, acum în vestul *Reichskommissariat-ului Ukraine*, au supravieţuit până în 1942. Trupele germane trecuseră deja pe acolo când Himmler a început să ordone distrugerea în întregime a comunităţilor evreieşti. Până să se schimbe politica, cele mai multe dintre trupele germane plecaseră deja. În 1942, germanii au început a doua rundă de împuşcări în masă în regiunile vestice ale *Reichskommissariat-ului Ukraine*, de data aceasta organizate de autorităţile civile şi transpuse în fapt de poliţie, cu un sprijin substanţial din partea poliţiei auxiliare locale.67

Aceste regiuni din vestul Ucrainei erau tipice în ceea ce priveşte numeroasele oraşe şi orăşele din ţinuturile care fuseseră în estul Poloniei, unde evreii reprezentau aproape jumătate din populaţie, uneori ceva mai puţin, alteori ceva mai mult. De obicei, evreii locuiau în centrul oraşului, în case de piatră din jurul pieţei centrale, nu în barăcile de lemn de la periferie. Erau aşezări în care evreii trăiau de peste o jumătate de mileniu, sub diferite cârmuiri şi cu diferite niveluri de prosperitate, dar cu un succes demonstrat de cele mai simple argumente arhitecturale şi demografice. În Polonia interbelică, majoritatea acestei populaţii evreieşti rămăsese evlavioasă şi destul de separată de lumea din afară. Limbile vorbite rămâneau idiş şi (în scopuri religioase) ebraica, iar rata căsătoriilor cu creştinii era scăzută. Partea răsăriteană a Poloniei

rămăsese miezul unei civilizaţii evreieşti aşkenaze, care vorbea idiş şi era dominată de clanuri rivale de *hasidim* charismatici. Tradiţia evreiască a supravieţuit Uniunii Statale Polono-Lituaniene în care şi-a avut originea, a supravieţuit Imperiului Rus şi a supravieţuit Republicii Polone interbelice.68

După Pactul Molotov-Ribbentrop şi invadarea comună a Poloniei, puterea sovietică şi cetăţenia sovietică au fost extinse în anii 19391941 asupra acestor evrei, astfel încât de obicei ei sunt consideraţi evrei sovietici victime ale naziştilor. Aceşti evrei au trăit, într-adevăr, o vreme în Uniunea Sovietică, după ce graniţele sovietice au fost extinse spre vest ca să includă ceea ce fusese estul Poloniei, şi au fost supuşi politicilor sovietice. La fel cu polonezii, ucrainenii şi bieloruşii din aceste ţinuturi, ei au fost supuşi apoi arestărilor, deportărilor şi execuţiilor prin împuşcare. Evreii şi-au pierdut firmele şi şcolile religioase. Şi totuşi, această scurtă perioadă de regim sovietic n-a prea avut cum să facă din ei evrei sovietici. Cu excepţia copiilor celor mai

mici, oamenii din Râvne şi din aşezările asemănătoare fuseseră mult mai mult timp cetăţeni ai Poloniei, Lituaniei, Letoniei sau României decât ai Uniunii Sovietice. Dintre cei aproximativ 2, 6 de milioane de evrei ucişi pe pământul Uniunii Sovietice, circa 1, 6 fuseseră sub jurisdicţie sovietică mai puţin de doi ani. Civilizaţia lor fusese şubrezită mult de regimul sovietic în perioada 1939 – 1941; nu avea să-i supravieţuiască *Reich*-ului german.69

Râvne, lucru neobişnuit pentru aceste oraşe, trecuse deja printr-o execuţie în masă în 1941. Cu toate că Kievul era centrul statului poliţienesc german din Ucraina, Râvne era în 1941 capitala provizorie a *Reichskommissariat-ului Ukraine*. *Reichskommissar-vi*, Erich Koch, era faimos pentru brutalitatea sa. Consilierii lui Hitler îl numeau pe Koch „al doilea Stalin”, şi asta însemna la ei un compliment. În toamna lui 1941, Koch ordonase deja uciderea majorităţii evreilor din Râvne. Pe 6 noiembrie

1941, poliţia le-a spus tuturor evreilor care nu aveau permis de muncă să se înfăţişeze pentru strămutare. Apoi, circa şaptesprezece mii de oameni au fost duşi în pădurea din apropiere, numită Sosenky. Au fost omorâţi la marginea unor gropi săpate dinainte de prizonieri de război sovietici. Restul de aproximativ zece mii de evrei au fost siliţi să trăiască într-un ghetou din partea cea mai rea a oraşului.70

La începutul anului 1942, chiar şi după ce muriseră cei mai mulţi dintre evrei, *Judenra*tul din Râvne încerca să le păstreze supravieţuitorilor unele mijloace de subzistenţă. Autorităţile germane hotărâseră însă că evreii nu trebuie să mai existe deloc. În vara lui 1942, Koch, atent la penuria de hrană, a făcut pasul următor, cerându-le subordonaţilor săi o „soluţie 100%" la problema evreiască. În noaptea de 13 iulie 1942, evreii din Râvne au fost mânaţi afară din ghetou de poliţia germană şi auxiliarii ucraineni. Au fost siliţi să meargă până la gară, unde au fost închişi în vagoane. După două zile fără mâncare şi apă, au fost duşi la o carieră din apropierea pădurii de lângă oraşul Kostopil. Acolo, au fost împuşcaţi de Securitatea germană şi de poliţiştii auxiliari.71

La Lutsk, evreii reprezentau cam jumătate din populaţie, în jur de zece mii de oameni. În decembrie 1941, evreii au fost duşi cu sila într-un ghetou, unde germanii au numit un *Judenrat*. În general, *Judenratul* avea rostul de a stoarce bogăţia comunităţii în schimbul unor suspendări ale execuţiilor, unele reale, altele false. De asemenea, germanii obişnuiau să organizeze o forţă de poliţie evreiască folosită la crearea ghetourilor şi apoi la curăţarea lor. Pe 20 august 1942, la Lutsk, poliţia evreiască locală a pornit să caute evreii care poate că se ascundeau. În aceeaşi zi, bărbaţii evrei au fost trimişi în Pădurea Hirka Polonka, aflată în apropiere, la şapte kilometri de Lutsk, să sape gropi. Germanii care îi păzeau

nu s-au străduit deloc să ascundă ce urma să se întâmple. Le-au spus bărbaţilor să sape bine, pentru că în ziua următoare în gropi aveau să se odihnească nevestele şi mamele lor. Pe 21 august, au fost duse la Hirka Polonka femeile şi copiii din Lutsk. Germanii au mâncat, au băut, au râs şi le-au silit pe femei să recite: „Pentru că sunt evreică, nu am dreptul să trăiesc”. Apoi, femeile, în grupuri de câte cinci, au fost obligate să se dezbrace şi să îngenuncheze goale la marginea gropilor. Grupul următor trebuia să se culce în pielea goală peste primul strat de cadavre şi era împuşcat. În aceeaşi zi, bărbaţii evrei au fost duşi în curtea castelului Lutsk şi au fost ucişi acolo.72

Şi la Kovel evreii alcătuiau cam jumătate din populaţie, circa paisprezece mii de oameni. În mai 1942, evreii din oraş au fost împărţiţi în două grupuri, muncitori şi nemuncitori, şi aşezaţi în două ghetouri separate, primul în Oraşul Nou, al doilea în Oraşul Vechi.

Un evreu localnic care învăţase termenii nazişti ştia că în concepţia germanilor al doilea ghetou era pentru „gurile de hrănit netrebuincioase”. Pe 2 iunie, germanii şi poliţia auxiliară locală au încercuit ghetoul din Oraşul Vechi. Toţi cei şase mii de oameni au fost duşi într-un luminiş de lângă Kamin-Kaşirski şi au fost împuşcaţi. Pe 19 august, poliţia a repetat acţiunea la celălalt ghetou, împuşcând încă opt mii de evrei. Apoi, a început vânătoarea evreilor care se ascundeau; ei au fost adunaţi şi încuiaţi în sinagoga cea mare a oraşului, fără hrană şi apă. Apoi, au fost împuşcaţi, dar nu înainte ca unii dintre ei să-şi lase ultimele mesaje, în idiş şi poloneză, scrijelite cu pietre, cuţite, tocuri sau unghiile pe zidurile templului în care unii dintre ei au celebrat Sabatul.73

O soţie a lăsat un mesaj de iubire şi devotament pentru „soţul drag”, ca să ştie ce s-a întâmplat cu ea şi cu copilul lor cel „frumos”. Două fete au scris împreună despre dragostea lor de viaţă: „Vrei aşa de tare să trăieşti,

iar ei nu te lasă. Răzbunare. Răzbunare”. O tânără era mai resemnată: „Sunt ciudat de liniştită, cu toate că e greu să mori la douăzeci de ani”. O mamă şi un tată îşi rugau copiii să spună *kadişul* pentru ei şi să ţină sărbătorile. O fiică i-a lăsat mamei un mesaj de adio: „Mamă scumpă! N-a fost scăpare. Ne-au adus aici din afara ghetoului şi acum trebuie să murim de o moarte cumplită. Ne pare tare rău că nu eşti cu noi. Nu mă pot ierta pentru asta. îţi mulţumim, mamă, pentru tot ce ai făcut pentru noi. Te sărutăm mult de tot”.

CAPITOLUL 7

Holocaust şi răzbunare

Bielorusia a fost în miezul confruntării dintre Germania nazistă şi Uniunea Sovietică. După invazia germană din iunie 1941, locuitorii ei, dacă au supravieţuit, au fost martorii escaladării atât a violenţei germane, cât şi a celei sovietice. Patria lor era o zonă de ocupaţie germană şi fusese cândva, şi avea să fie în viitor, republică sovietică. Oraşele sale mari erau câmpuri de luptă ale armatelor care avansau sau se retrăgeau, oraşele mai mici erau centre ale populaţiei evreieşti distruse de Holocaust. Câmpurile ei au devenit lagăre germane de prizonieri de război, în care soldaţii sovietici mureau de foame cu zecile, şi sutele, şi miile. În pădurile ei, partizanii sovietici şi poliţiştii germani şi *Waffen-SS* duceau un sălbatic război de partizani. Ţara, ca întreg, era locul unei rivalităţi emblematice între Hitler şi Stalin, reprezentată nu numai de soldaţii din spatele frontului, partizanii din păduri şi poliţiştii de la marginea gropilor, ci şi de propagandişti din Berlin şi Moscova şi Minsk, capitala republicii.

Minsk era un centru al distructivităţii naziste. Forţele aeriene germane au bombardat oraşul până ce s-a predat, pe 24 iunie 1941; *Wehrmacht*ul a trebuit să aştepte să se stingă incendiile ca să poată pătrunde în oraş. Până la sfârşitul lunii iulie, germanii împuşcaseră mii de

intelectuali şi îi izolaseră pe evrei în nord-vestul oraşului. Minskul avea să aibă ghetou, şi lagăr de concentrare, şi lagăre de prizonieri de război şi locuri de exterminare. În cele din urmă, Minskul a fost transformat de germani într-un soi de teatru macabru în care puteau să-şi pună în scenă victoria-surogat a uciderii de evrei.1

La Minsk, în toamna anului 1941, germanii au sărbătorit un triumf imaginar, chiar dacă Moscova rezista cu îndârjire. Pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluţiei Bolşevice, germanii au organizat ceva şi mai dramatic decât simple acţiuni de ucidere în masă. În acea dimineaţă, au adunat mii de evrei din ghetou. Germanii i-au silit pe evrei să poarte hainele cele mai bune pe care le aveau, ca şi cum s-ar fi pregătit pentru sărbătoarea sovietică. Apoi, i-au încolonat, le-au dat steaguri sovietice şi le-au ordonat să intoneze cântece revoluţionare. Oamenii erau siliţi să zâmbească în faţa aparatelor care filmau scena. După ce au ieşit din Minsk, cei 6.624 de evrei au fost duşi cu camioanele la un fost depozit al NKVD din satul învecinat Tucinka. Bărbaţii evrei care s-au întors în seara aceea de la munca silnică au descoperit că le dispăruse toată familia. Unul dintre ei îşi amintea: „Din opt oameni – nevasta mea, cei trei copii, cumnata mea mai vârstnică şi cei trei copii ai ei – nu mai rămăsese nimeni!” 2

Teroarea, în sine, nu era ceva nou. Oamenii din Minsk fuseseră duşi la Tucinka, în „corbii cei negri” ai NKVD, nu cu mult înainte, în 1937 şi 1938. Şi totuşi, chiar şi la apogeul Marii Terori declanşate de Stalin în acei ani, NKVD fusese întotdeauna discret, luând oamenii câte unul sau câte doi, în toiul nopţii. Germanii desfăşurau o acţiune în masă în miezul zilei, destinată publicului, plină de înţeles, potrivită cu un film de propagandă. Organizarea manifestaţiei se presupunea că dovedeşte afirmaţia naziştilor că evreii simt comunişti, iar comuniştii sunt evrei. De aici decurgea, în modul de gândire al naziştilor,

că eliminarea lor nu numai că proteja ariergarda Grupului de Armate Centru, dar era şi un fel de victorie în sine. Şi totuşi, această exprimare lipsită de conţinut a triumfului părea sortită să ascundă o şi mai evidentă înfrângere. Până pe 7 noiembrie 1941, Grupul de Armate Centru ar fi trebuit să cucerească Moscova, şi nu o făcuse.3

Stalin încă mai era în capitala sovietică şi îşi organiza propria sărbătorire a victoriei. Nu părăsise oraşul, nici măcar în timpul ofensivei iniţiale din Operaţiunea Barbarossa, în iunie 1941, nici în timpul celei de-a doua ofensive, din Operaţiunea Taifun, în octombrie. Cadavrul îmbălsămat al lui Lenin fusese scos din Kremlin şi dus la loc sigur, însă Stalin a rămas şi a cârmuit. Leningradul era asediat, iar Minskul şi Kievul erau cucerite, însă Moscova se apăra sub comanda îndârjită a lui Stalin. Pe 6 noiembrie, Stalin le-a ţinut cetăţenilor sovietici un discurs provocator. Făcând observaţia că germanii îşi numesc campania „război de anihilare", le-a promis acelaşi lucru. A evocat, pentru singura şi unica oară, asasinarea evreilor de către germani. Numind însă regimul nazist um imperiu avid să organizeze „pogromuri", a fost departe de a descrie cu adevărat masacrele care aveau loc. Evreii din Minsk duşi la Tucinka pe 7 noiembrie (sărbătoarea sovietică) au fost împuşcaţi pe 9 noiembrie (sărbătoarea naţional-socialistă). Le-au urmat alte cinci mii pe 20 noiembrie. Stăpânirile tradiţionale nu le-au făcut niciodată aşa ceva evreilor. În orice zi din a doua jumătate a anului 1941, germanii au împuşcat mai mulţi evrei decât au fost omorâţi în pogromuri în întreaga istorie a Imperiului Rus.4

Faptul că germanii omorau evrei nu avea să joace niciodată un rol prea important în viziunea sovietică despre război. Din perspectivă stalinistă, nu uciderea evreilor conta, ci posibilităţile interpretării ei politice. Faptul că germanii îi identificau pe evrei cu comunismul nu era doar o convingere a naziştilor şi un pretext pentru

omorurile în masă; era, de asemenea, un instrument de propagandă împotriva Uniunii Sovietice. Dacă Uniunea Sovietică nu era altceva decât un imperiu evreiesc, atunci (argumentau naziştii) era sigur că imensa majoritate a cetăţenilor sovietici nu avea motive să o apere. În noiembrie 1941, Stalin pregătea, aşadar, şi o apărare ideologică, nu doar militară, a Uniunii Sovietice. Uniunea Sovietică nu era un stat al evreilor, cum pretindeau naziştii; era statul popoarelor sovietice, printre care cel dintâi erau ruşii. Pe 7 noiembrie, în vreme ce evreii mărşăluiau prin Minsk către moarte, Stalin asista la Moscova la o paradă militară. Pentru a spori moralul popoarelor sovietice şi a le arăta germanilor cât de sigur este, el a chemat divizii ale Armatei Roşii de pe poziţiile lor de apărare din vestul Moscovei şi le-a pus să defileze pe bulevarde. În discursul din acea zi, a făcut apel la poporul sovietic să urmeze exemplul „marilor lor strămoşi”, pomenind şase eroi militari prerevoluţionari – cu toţii ruşi. Într-un moment de restrişte, conducătorul sovietic făcea apel la naţionalismul rus.5

Stalin se asocia pe sine şi poporul său cu Imperiul Rus de mai înainte, pe care cu doar o zi înainte îl pomenise în legătură cu pogromurile împotriva evreilor. Când secretarul general al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice i-a evocat pe eroii din istoria rusă prerevoluţionară, a trebuit să stea la sfat cu duhurile lor. Plasându-i pe ruşi în centrul istoriei, reducea implicit rolul altor popoare sovietice, inclusiv al celor care au suferit şi mai mult decât ruşii în timpul ocupaţiei germane. Dacă acesta era un „Măreţ Război pentru Apărarea Patriei”, cum spusese tovarăşul apropiat al lui Stalin, Viaceslav Molotov, în ziua invaziei germane, care era patria? Rusia, sau Uniunea Sovietică? Dacă acel conflict era un război de apărare rus, cum rămâne cu uciderea în masă a evreilor de către germani?

Antisemitismul declarat al lui Hitler i-a creat lui Stalin, asemenea tuturor conducătorilor din rândul Aliaţilor, o dilemă profundă. Hitler spusese că Aliaţii luptau pentru evrei, astfel încât (de teamă că popoarele lor ar putea fi de acord) Aliaţii erau siliţi să insiste asupra faptului că luptă pentru eliberarea naţiunilor (dar nu a evreilor, anume). Răspunsul lui Stalin la propaganda lui Hitler a modelat istoria Uniunii Sovietice pe toată perioada în care a existat: toate victimele politicilor de exterminare germane simt „cetăţeni sovietici", însă cea dintâi dintre naţiunile sovietice sunt ruşii. Unul dintre propagandiştii săi de frunte, Aleksandr Şcerbakov, a clarificat ideea în ianuarie 1942: „Poporul rus – primul între egali din familia popoarelor din URSS – suportă cea mai grea povară a luptei cu ocupantul german". Până în momentul în care Şcerbakov a rostit aceste cuvinte, germanii mai omorâseră un milion de evrei la estul liniei Molotov-Ribbentrop, inclusiv circa 190 de evrei din Bielorusia.6

Cum gerurile au cuprins ghetoul din Minsk, aşa lipsit de electricitate sau combustibili cum era, evreii şi-au numit căminul „oraşul mort" În iarna 1941 – 1942, Minskul avea cel mai mare ghetou de pe teritoriul Uniunii Sovietice antebelice, în care erau închişi circa şaptezeci de mii de evrei. Conform ultimului recensământ sovietic (din 1939), dintre cei 239.000 de locuitori ai oraşului aproximativ 71.000 erau evrei. Unii dintre evreii originari din Minsk fugiseră înainte ca germanii să cucerească oraşul, la sfârşitul lui iunie 1941, iar alte câteva mii au fost împuşcaţi în timpul verii şi toamnei; pe de altă parte, populaţia evreiască a oraşului sporise odată cu sosirea evreilor refugiaţi din Polonia. Aceşti evrei polonezi fugiseră de invazia germană în Polonia, în 1939, dar, după ce au fost preluaţi de trupele germane, în 1941, nu aveau să fugă mai departe. Drumul lor spre est era acum blocat. După dispariţia puterii sovietice din aceste ţinuturi, au încetat şi

deportările sovietice, care, oricât de ucigătoare ar fi fost, îi feriseră pe evreii polonezi de gloanţele germane. Nu mai putea fi vorba de operaţiuni de salvare de felul celor organizate de spionul japonez Sugihara în Lituania, în 1940.7

Minskul era capitala provinciei numite Comisariatul General al Ruteniei Albe (cum spuneau germanii Bielorusiei). Comisariatul General cuprindea cam o pătrime din Bielorusia sovietică: partea estică a republicii sovietice rămânea sub administraţie militară, partea sudică a fost adăugată *Reichskommissariat-ului Ukraine*, iar Białystokul a fost anexat de *Reich*. Alături de cele trei ţări baltice, Comisariatul General al Ruteniei Albe alcătuia *Reichskommissaria*tul *Ostland*. Evreii bieloruşi, indiferent dacă aparţineau acestei autorităţi de ocupaţie civile sau zonei de ocupaţie militară de la estul ei, erau în spatele liniilor Operaţiunii Taifun. Pe măsură ce *Wehrmacht*ul înainta, erau omorâţi; când bătea pasul pe loc, unii dintre ei mai rămâneau o vreme în viaţă. Neputinţa germanilor de a cuceri Moscova la sfârşitul anului 1941 a salvat restul evreilor din Minsk, cel puţin pe moment. Întrucât divizii ale Armatei Roşii cu întăriri din Extremul Orient apărau capitala sovietică, au fost trimise pe front batalioane de *Ordnungspolizei*. Aceştia erau tocmai poliţiştii care altfel ar fi primit sarcina să împuşte evrei. Când ofensiva germană s-a împotmolit, la sfârşitul lui noiembrie, militarii şi-au dat seama că cizmele şi hainele luate de la soldaţii sovietici morţi sau care căzuseră în captivitate nu aveau să le fie suficiente pentru iarna grea care îi aştepta. Trebuia ca lucrătorii evrei din Minsk să confecţioneze mai multe, aşa încât avea să li se îngăduie să trăiască pe durata iernii.8

De vreme ce Moscova rezista, germanii au fost siliţi să renunţe la planurile lor pentru Minsk; acesta nu putea fi înfometat; ţăranii din zonele rurale dimprejur nu puteau fi

alungaţi; trebuia ca unii dintre evreii de acolo să mai trăiască o vreme. Germanii şi-au afirmat dominaţia în Minsk prin faptul că au silit coloane de prizonieri de război să mărşăluiască prin ghetou şi prin oraş. La sfârşitul anului 1941, când probabilitatea ca prizonierii de război să moară de foame era foarte mare, unii dintre ei au supravieţuit fugind – în ghetoul din Minsk. Ghetoul era totuşi un loc mai sigur decât lagărele de prizonieri de război. În ultimele luni ale lui 1941, au murit mai mulţi oameni în dulagurile şi stalagurile din împrejurimi decât în ghetoul din Minsk. Enormul stalag 352, probabil cel mai implacabil lagăr de prizonieri de război dintre toate, era un complex de închisori din oraşul Minsk şi din jurul lui. Într-un lagăr de pe strada Şârokaia, din mijlocul oraşului, erau atât prizonieri de război, cât şi evrei. Fostele clădiri ale NKVD de la Tucinka funcţionau acum ca închisoare şi loc de execuţie folosite de germani.9

Politica germană în Minskul ocupat era caracterizată prin teroare crâncenă şi imprevizibilă. Convoiul carnavalesc al morţii din

7 noiembrie 1941 a fost doar unul dintr-o serie de incidente sângeroase care i-au îngrozit pe evrei şi i-au făcut să-şi piardă încrederea în ce avea să li se întâmple. Evreilor cunoscuţi şi respectaţi înainte de război le-au fost rezervate umilinţe speciale. Un om de ştiinţă de renume a fost obligat să traverseze târâş Piaţa Jubileului, centrul ghetoului, cu o minge de fotbal aşezată pe spate. Apoi, a fost împuşcat. Germanii au luat evrei ca sclavi, punându-i să le cureţe locuinţele şi hainele. Medicul german (austriac) Irmfried Eberl, aflat la Minsk după o perioadă în care se ocupase de gazarea handicapaţilor din Germania, i-a scris soţiei că nu are nevoie de bani în acest „paradis” Când Himmler a vizitat Minskul, în cinstea sa a avut loc

execuţia publică filmată a unor evrei. Se pare că mai târziu a vizionat filmul despre el însuşi şi despre masacru.10

Evreicele au avut de suferit în mod special. În ciuda reglementărilor împotriva „pângăririi rasiale”, unii germani au prins iute gustul violului ca preludiu al uciderii. Cel puţin o dată germanii au organizat un „concurs de frumuseţe” al evreicelor – le-au dus la cimitir, le-au silit sa de dezbrace şi apoi le-au omorât. În ghetou, soldaţii germani le sileau pe evreicele tinere să danseze goale noaptea; dimineaţa, nu mai rămâneau decât cadavrele fetelor. Perla Aginskaia îşi aminteşte ce a văzut într-un apartament întunecat din ghetoul din Minsk în toamna anului 1941: „[…] o odăiţă, o masă, un pat. Sângele şiroia pe trupul fetei din rănile adânci, întunecate, din piept. Era clar că fusese violată şi omorâtă. Se vedeau împuşcături în jurul organelor genitale”. 11

Violenţa nu înseamnă curaj, iar teroarea nu înseamnă putere. În primele nouă luni de ocupaţie, din vara lui 1941 până la începutul primăverii lui 1942, dezlănţuirea de crime şi violuri nu a adus Minskul sub totală dominaţie germană.

Minskul era un oraş insolit, un loc în care structura socială sfida atât mintea germanilor, cât şi experienţa acumulată de ei în Polonia ocupată. Aici, într-o metropolă sovietică, istoria evreilor luase altă turnură decât în Polonia. Douăzeci de ani de şanse sociale şi constrângere politică îşi arătau roadele. Evreii fără barbă din oraş nu erau organizaţi în niciun fel de comunitate tradiţională, dat fiind că sovieticii distruseseră în anii ’20 şi ’30 instituţiile religioase şi comunitare. Generaţia mai tânără de evrei era asimilată într-o măsură atât de mare, încât pe actele de identitate sovietice ale multora dintre ei apărea la naţionalitate „bielorus” sau „rus”. Cu toate că aceasta nu însemnase probabil prea mult pentru ei înainte de 1941, putea să le salveze viaţa sub regimul german. Unii evrei

din Minsk aveau prieteni sau colegi bieloruşi sau ruşi care nu le cunoşteau religia sau naţionalitatea, ori nu se sinchiseau de ele. Un exemplu izbitor de ignorare a originilor evreieşti a fost Isai Kazinieţ, care a organizat mişcarea comunistă clandestină din întregul oraş Minsk. Nici prietenii, nici duşmanii sau nu ştiau că este evreu.12

Regimul sovietic a dat naştere unei anume toleranţe şi asimilări, cu preţul subordonării şi acceptării ordinelor venite de la Moscova. Iniţiativa politică nu fusese recompensată în Uniunea Sovietică a lui Stalin. Oricine reacţiona cu prea mare zel într-o anumită situaţie sau chiar faţă de o anumită linie politică risca mult când situaţia sau linia politică se schimbau. Regimul sovietic în general, şi Marea Teroare din 1937 – 1938 în special, i-a învăţat pe oameni să se ferească de acţiunile spontane. Cei care s-au evidenţiat la Minsk în anii ’30 au fost împuşcaţi de NKVD la Europati. Chiar şi când la Moscova trebuie să fi fost limpede că cetăţenii sovietici din Minsk au propriile motive să li se împotrivească germanilor, comuniştii ştiau că acest lucru nu va fi suficient pentru a-i apăra de persecuţii când sovieticii aveau să se întoarcă. Kazinieţ şi toţi comuniştii locali şovăiau să creeze vreun soi de organizaţie, ştiind că stalinismul se opune oricărei acţiuni spontane pornite de jos. Lăsaţi de capul lor, l-au răbdat pe Hitler de teama lui Stalin.13

Un străin, comunistul polono-evreu Herş Smolar, a ajutat la stimularea la acţiune a comuniştilor şi a evreilor din Minsk. Combinaţia ciudată de experienţă sovietică şi polonă pe care o avea i-a oferit abilitatea (şi, poate, naivitatea) de a răzbate. Anii ’20 îi petrecuse în Uniunea Sovietică, şi vorbea rusă – principala limbă din Minsk. După ce s-a întors în Polonia, unde partidul comunist era scos în afara legii, s-a obişnuit să acţioneze în ilegalitate împotriva autorităţilor locale. Arestat de poliţia polonă, a stat în închisoare, astfel că a scăpat de acţiunile de

execuţii prin împuşcare în masă dispuse de Stalin, care au marcat atât de intens Minskul. Era după gratii în timpul Marii Terori din 1937 – 1938, când comuniştii polonezi au fost chemaţi în Uniunea Sovietică pentru a fi împuşcaţi. Smolar a fost eliberat din închisoare când Uniunea Sovietică a invadat Polonia, în 1939, şi a slujit noul regim sovietic. A fugit pe jos de germani în iunie 1941, ajungând până la Minsk. După ce oraşul a fost ocupat de germani, a început să organizeze mişcarea clandestină din ghetou şi l-a convins pe Kazinieţ că e posibilă şi o mişcare clandestină în tot oraşul. Kazinieţ a vrut să ştie pe cine reprezintă Smolar; acesta i-a spus sincer că nu acţionează decât în numele său. Această negare se pare că l-a convins pe Kazinieţ că Smolar este, de fapt, autorizat de Moscova să acţioneze sub acoperire. Amândoi au găsit un mare număr de oameni, din ghetou şi din afara lui, dornici să colaboreze; până la începutul toamnei anului 1941, şi ghetoul, şi oraşul au fost împânzite de o mişcare comunistă clandestină, alcătuită din oameni devotaţi.14

Mişcarea clandestină a perturbat activitatea organelor prin care germanii controlau viaţa evreilor, *Judenrat* şi poliţia evreiască. Şi în partea ocupată a Uniunii Sovietice, şi în Polonia ocupată, germanii îi sileau pe evrei să stea în ghetouri, care erau administrate de un consiliu evreiesc local cunoscut sub numele german *Judenrat*.

În multe dintre oraşele din Polonia ocupată, *Judenrat*ul era alcătuit din persoane care avuseseră o poziţie importantă în comunitatea evreiască antebelică, adesea aceiaşi oameni care conduseseră structurile comunitare evreieşti legale din Polonia independentă. La Minsk, continuitatea la nivelul conducerii evreieşti era imposibilă, dat fiind că sub sovietici viaţa comunitară evreiască dispăruse. Germanilor nu le era uşor să-i găsească pe reprezentanţii elitelor evreieşti, învăţaţi să accepte compromisuri cu autorităţile locale. Se pare că au

ales, mai mult sau mai puţin la nimereală, primul *Judenrat* din Minsk – şi au ales prost. Întregul *Judenrat* coopera cu mişcarea clandestină.15

La sfârşitul lui 1941 şi începutul lui 1942, evreii care voiau să fugă din ghetou puteau să se bazeze pe sprijinul *Judenrat*. Poliţiştii evrei aveau să fie amplasaţi departe de locurile în care era plănuită evadarea. Dat fiind că ghetoul din Minsk era încercuit doar cu sârmă ghimpată, lipsa momentană de atenţie a poliţiei le permitea oamenilor să fugă în pădure – care era foarte aproape de marginea oraşului. Copiii foarte mici erau daţi prin sârma ghimpată unor neevrei care erau de acord să-i crească sau să-i ducă în orfelinate. Copiii mai mărişori au învăţat traseele de evadare şi au ajuns să fie călăuze din oraş până în pădurea apropiată. Sima Fiterson, una dintre aceste călăuze, avea o minge cu care se juca pentru a le semnala celor care o urmau că s-a ivit o primejdie. Copiii s-au adaptat rapid şi bine, dar tot erau într-o primejdie cumplită. Pentru a sărbători primul Crăciun sub ocupaţie germană, Erich von dem Bach-Zelewski, comandantul superior al SS şi al poliţiei, a trimis familiilor celor din SS, aflate în Germania, sute de perechi de mănuşi şi şosete pentru copii.16

Spre deosebire de evreii din alte locuri aflate sub ocupaţie germană, cei din Minsk aveau unde să fugă. În pădurea din apropiere, puteau încerca să-i găsească pe partizanii sovietici. Ştiau că germanii luaseră nenumăraţi prizonieri de război şi că unii dintre ei fugiseră în păduri. Aceşti oameni rămâneau în păduri, deoarece ştiau că germanii i-ar împuşca sau i-ar înfometa. În iulie 1941, Stalin făcuse apel la comuniştii loiali să organizeze unităţi de partizani în spatele frontului, în speranţa de a câştiga un anumit grad de control asupra acestei mişcări spontane înainte ca ea să devină importantă. Centralizarea încă nu era posibilă; soldaţii se ascundeau în pădure, iar comuniştii, dacă nu fugiseră, se străduiau din răsputeri să-

şi ascundă trecutul faţă de germani.17

În orice caz, activiştii clandestini din Minsk încercau să-şi sprijine camarazii înarmaţi. În cel puţin un caz, membrii mişcării clandestine din ghetou au eliberat un ofiţer al Armatei Roşii din lagărul de pe strada Şârokaia; el a devenit un comandant important al partizanilor din pădurea învecinată şi, la rândul său, a salvat evrei. Muncitorii evrei din fabricile germane furau haine de iarnă şi cizme destinate soldaţilor germani din Grupul de Armate Centru şi le trimiteau partizanilor. Muncitorii din fabricile de armanent procedau la fel, ceea ce era un lucru remarcabil. *Judenrat*, căruia i se cerea să colecteze în mod regulat o „contribuţie" bănească de la populaţia evreiască din ghetou, deturna o parte din aceste fonduri către partizani. Mai târziu, germanii au tras concluzia că întreaga mişcare a partizanilor sovietici a fost finanţată din ghetou. Aceasta era o exagerare izvorâtă din ideile stereotipe despre bogăţia evreilor, însă ajutorul dat de ghetoul din Minsk a fost real.18

*

Războiul de partizani a fost un coşmar pentru planurile militare germane, iar ofiţerii germani erau instruiţi să se poarte aspru. Li se spusese să-i considere pe soldaţii sovietici nişte slugi ale comisarilor politici comunişti, care îi învăţau să lupte ca partizani într-un scelerat mod „asiatic". Războiul de partizani era (şi este) ilegal, deoarece aduce atingere convenţiei armatelor regulate de a-şi dirija violenţa una împotriva alteia, nu împotriva populaţiilor din jur. În teorie, partizanii îi apărau pe civili de un ocupant ostil; în practică, şi ei, asemenea forţelor de ocupaţie, erau siliţi să trăiască din ceea ce luau de la civili. Dat fiind că partizanii se ascundeau printre civili, atrăgeau – şi adesea chiar şi voiau să atragă – represalii din partea ocupanţilor asupra populaţiei locale. Retorsiunile le slujeau apoi partizanilor ca propagandă

pentru recrutare, sau nu le lăsau supravieţuitorilor alt loc în care să meargă decât pădurea. Dat fiind că forţele germane erau totdeauna restrânse şi totdeauna era nevoie de ele pe front, autorităţile militare şi civile se temeau cu atât mai mult de perturbările pe care le puteau crea partizanii.19

Bielorusia, plină de păduri şi de mlaştini, era teritoriul ideal pentru războiul de partizani. Mai târziu, şeful de stat-major al armatei germane şi-a imaginat cum ar fi să folosească arme nucleare pentru a curăţa de oameni mlaştinile de acolo. Tehnologia nu era disponibilă, desigur, dar această fantezie ne dă o imagine atât despre cruzimea planurilor germane, cât şi despre temerile stârnite de terenul dificil. Politica armatei era de a stopa războiul de partizani prin „terorizarea populaţiei, în aşa măsură, încât să-i piară pofta de orice împotrivire". Bach, comandantul superior al SS şi al poliţiei, a spus mai târziu că explicaţia fundamentală pentru uciderea de civili în acţiunile antipartizani a fost dorinţa lui Himmler de a-i omorî pe toţi evreii şi treizeci de milioane de slavi. Se pare că pe germani nu-i costa prea mult teroarea preventivă, dat fiind că oamenii respectivi erau oricum sortiţi să moară (în Planul Foamei sau în *Generalplan Ost*). Hitler, care privea războiul de partizani ca pe o şansă de a distruge posibila opoziţie, a reacţionat energic când Stalin i-a îndemnat, în luna iulie, pe comuniştii locali să se împotrivească germanilor. Chiar şi înainte de invadarea Uniunii Sovietice, Hitler îşi exonerase soldaţii de orice răspundere juridică pentru acţiunile împotriva civililor. Acum, voia ca soldaţii şi poliţia să ucidă pe oricine „ne aruncă fie şi numai o privire chiorâşă".20

Germanilor nu le-a fost greu să controleze mişcarea de partizani la sfârşitul lui 1941, şi pur şi simplu au socotit că uciderea în masă a evreilor este pedeapsa potrivită. În septembrie 1941, în apropiere de Moghilev, s-a făcut o

analiză privind găsirea de soluţii la problema luptei împotriva partizanilor; punctul culminant l-a reprezentat împuşcarea a treizeci şi doi de evrei, dintre care nouăsprezece erau femei. Linia generală era că „unde sunt partizani, acolo sunt evrei, iar unde sunt evrei, acolo sunt partizani”. De ce anume era aşa, asta era mai greu de arătat. Ideile antisemite despre slăbiciunea şi făţărnicia evreilor conlucrau la un fel de explicaţie: comandanţii militari n-aveau cum să creadă că evreii ar recurge cu adevărat la folosirea armelor, însă adesea considerau că populaţia evreiască este în spatele acţiunilor partizanilor. Generalul Bechtolsheim, care răspundea de securitatea din zona Minsk, credea că, dacă „se comite într-un sat un act de sabotaj şi îi distrugi pe toţi evreii din acel sat, poţi să fii sigur că i-ai distrus pe făptaşi sau, cel puţin, pe cei din spatele acestora”.21

În această atmosferă, în care partizanii erau slabi, iar pedepsele germane erau îndreptate împotriva evreilor, cei mai mulţi evrei din ghetoul din Minsk nu se grăbeau să fugă în pădure. La Minsk, în ciuda tuturor ororilor, cel puţin erau acasă. În ciuda masacrelor obişnuite, nu mai puţin de jumătate dintre evreii din Minsk erau încă în viaţă la începutul anului 1941.

În 1942, mişcarea sovietică de partizani a luat un nou avânt, în acelaşi moment în care soarta evreilor bieloruşi era pecetluită, şi în mare parte din acelaşi motiv. În decembrie 1941, Hitler, pus în faţa unui „război mondial”, şi-a exprimat dorinţa ca toţi evreii din Europa să fie ucişi. Înaintarea Armatei Roşii era una dintre principalele surse ale slăbirii poziţiilor germane în Bielorusia şi ale dorinţei de curând definite explicit a lui Hitler de asasinare a tuturor evreilor. Forţele sovietice care avansau au reuşit chiar să deschidă o breşă în frontul german la începutul lui 1942. „Coridorul Suraj”, cum a fost numit spaţiul dintre Grupul de Armate Nord şi Grupul de Armate Centru, a

rămas deschis o jumătate de an. Până în septembrie 1942, sovieticii au putut să trimită oameni de încredere şi armament pentru controlul şi aprovizionarea partizanilor care acţionau în Bielorusia. Astfel, autorităţile sovietice creau canale de comunicare mai mult sau mai puţin sigure. În mai 1942, s-a creat la Moscova un Comandament Central al Mişcării de Partizani.22

Hotărârea fermă a lui Hitler de a omorî toţi evreii din Europa a ridicat conexiunea dintre evrei şi partizani la rangul de abstracţie: evreii îi sprijineau pe duşmanii germanilor, aşa încât trebuia să fie eliminaţi în mod preventiv. Himmler şi Hitler au asociat ameninţarea evreiască cu ameninţarea mişcării de partizani. Logica legăturii dintre evrei şi partizani era vagă şi tulbure, însă semnificaţia pentru evreii din Bielorusia, centrul luptelor de partizani, era cât se poate de limpede. În zona de ocupaţie militară, în spatele Grupului de Armate Centru, omorârea evreilor a început din nou în ianuarie 1942. Un *Einsatzkommando* şi-a pictat pe camioane Steaua lui David, pentru a-şi face cunoscută misiunea de a găsi evrei şi de a-i ucide. Conducătorii lui *Einsatzgruppe* B au hotărât să-i ucidă, până în ziua de 20 aprilie 1942, care era ziua de naştere a lui Hitler, pe toţi evreii din zona de care răspundeau.23

Autorităţile de ocupaţie civile din Minsk urmau şi ele noua linie. Wilhelm Kube, comisarul general al Ruteniei Albe, s-a întâlnit cu comandanţii poliţiei din zonă pe 19 ianuarie. Toţi au părut să accepte formularea lui Kube: chiar dacă măreaţa sarcină „colonial-politică” a Germaniei în est cerea omorârea tuturor evreilor, va trebui ca unii să fie păstraţi o vreme, ca mână de lucru. Acţiunile de ucidere din Minsk aveau să înceapă în martie şi vor fi îndreptate împotriva populaţiei care rămânea în ghetou în timpul zilei, în vreme ce brigăzile de lucrători erau plecate din ghetou.24

Pe 1 martie 1942, germanii i-au ordonat *Judenrat*-ului să dea pentru a doua zi o cotă de cinci mii de evrei. Mişcarea clandestină din ghetou a spus *Judenrat*-ului să nu negocieze sângele evreiesc, ceea ce probabil că nici nu era înclinat să facă. Unii dintre poliţiştii evrei, în loc să-i ajute pe germani să realizeze acea cotă, le-au spus celorlalţi evrei să se ascundă. Pe 2 martie, când cota nu a fost livrată, germanii au omorât copii – pe unii i-au împuşcat, iar pe cei aflaţi în orfelinatul evreiesc i-au înjunghiat. Au omorât chiar şi câţiva lucrători care se întorceau acasă. Un copil evreu care a scăpat de masacru a fost Feliks Lipski. Tatăl său fusese ucis ca spion polonez în timpul Marii Terori a lui Stalin, dispărând aşa cum dispăreau pe atunci oamenii, fără ca nimeni să-i mai vadă vreodată. Acum, băiatul a văzut oameni pe care îi cunoştea zăcând morţi în gropi. îşi amintea nuanţele de alb: piele, rufărie de corp, zăpadă.25

După eşecul acţiunii de la începutul lunii martie 1942, germanii au nimicit mişcarea clandestină din Minsk şi au accelerat masacrarea evreilor. La sfârşitul lui martie şi începutul lui aprilie 1942, germanii au arestat şi au executat 251 de activişti clandestini, evrei şi neevrei, inclusiv căpetenia *Judenrat-uhii*. (Kazinieţ, organizatorul mişcării clandestine, a fost executat în luna iulie a acelui an.) Cam în acelaşi timp, Reinhard Heydrich a vizitat Minskul şi se pare că a ordonat construirea unei fabrici a morţii. SS-iştii au început lucrările unui nou complex la Malî Trasţianeţ, în afara Minskului. La începutul lui mai 1942, aveau să fie ucise acolo circa patruzeci de mii de persoane. Soţiile oficialităţilor germane îşi aminteau de Malî Trasţianeţ ca de un loc drăguţ, în care puteai să călăreşti şi să faci rost de haine de blană (luate de la evreice înainte de a fi împuşcate).26

Câteva zeci de mii de evrei din Minsk au fost ucişi în ultimele zile ale lunii iulie 1942. În ultima zi a lunii, Junita

Vişniatkaia i-a scris o scrisoare de adio tatălui ei. „Îţi spun adio înainte să mor. Mi-e tare frică de moartea asta, pentru că ei îi aruncă pe copiii mici de vii în gropile comune. Adio. Te sărut, te sărut”. 27

Era adevărat că uneori germanii evitau împuşcarea copiilor mici şi îi aruncau în gropi împreună cu cadavrele, lăsându-i să se sufoce sub pământ. Mai aveau la dispoziţie şi alte metode de ucidere, care îi scuteau să vadă cum se sfârşeşte o viaţă fragedă. Dubele de gazare colindau străzile din Minsk, şi conducătorii lor îi căutau pe copiii evrei rămaşi pe drumuri. Oamenii dădeau dubelor de gazare un nume, folosit pentru camioanele NKVD cu câţiva ani înainte, în timpul Marii Terori: „exterminatorii de suflete”.28

Fetele şi băieţii ştiau ce o să li se întâmple dacă simt prinşi. Cereau o fărâmă de demnitate pe când urcau rampa către moarte: „Vă rugăm, domnilor”, le spuneau germanilor, „să nu ne bateţi. Putem urca singuri în camioane”.29

*

Până în primăvara lui 1942, evreii din Minsk ajunseseră să considere pădurea mai puţin primejdioasă decât ghetoul. Herş Smolar însuşi a fost silit să părăsească ghetoul şi să se ducă la partizani. Dintre cei aproximativ zece mii de evrei din Minsk care au ajuns la unităţile de partizani, cam jumătate au supravieţuit războiului. Smolar s-a numărat printre ei. Partizanii nu erau însă neapărat bucuroşi de venirea evreilor. Rostul unităţilor de partizani era să învingă ocupaţia germană, nu să-i ajute pe civili să o suporte. Evreii lipsiţi de arme erau adesea refuzaţi, ca şi femeile şi copiii. Chiar şi bărbaţii evrei înarmaţi erau uneori trimişi înapoi sau chiar, în unele cazuri, ucişi, ca să li se ia armele. Căpeteniile partizanilor se temeau că evreii din ghetouri sunt spioni germani, acuzaţie care nu era chiar aşa de absurdă cum poate să pară. Se întâmpla, într-

adevăr, ca germanii să captureze soţiile şi copiii şi apoi să-i pună pe soţii evrei să se ducă în pădure şi să se întoarcă cu informaţii, dacă voiau să-şi mai vadă familiile.30

Situaţia evreilor din păduri s-a îmbunătăţit treptat pe parcursul anului 1942, deoarece unii evrei şi-au alcătuit propriile unităţi de partizani, lucru pe care, în cele din urmă, l-a confirmat Comandamentul Central al Mişcării de Partizani. Israil Lapidus a alcătuit o unitate de circa cincizeci de oameni. Detaşamentul 16, al lui Solem Zorin, avea de zece ori mai mulţi, şi a făcut incursiuni în ghetoul din Minsk ca să salveze evrei. În unele cazuri, unităţi de partizani sovietici au făcut diversiuni, ca să le permită evreilor să fugă din ghetou. Într-un caz, partizanii au atacat o unitate germană care mergea să lichideze un ghetou. Osvald Rufeisen, un evreu care lucra ca translator al poliţiei germane din oraşul Mir, a strecurat arme în ghetou şi i-a avertizat pe cei de acolo când a fost ordonată lichidarea.31

Tuvia Bielski, şi el evreu, probabil că a salvat mai mulţi evrei decât oricare alt şef de partizani. Dispunea de capacitatea specială de a înţelege primejdiile luptei de gherilă dintre Stalin şi Hitler. Bielski era originar din vestul Bielorusiei, adică din partea de nord-est a

Poloniei, anexată de sovietici în 1939 şi apoi pierdută în faţa germanilor în 1941. Fusese în armata polonă, aşa încât avea pregătire militară. Şi el, şi familia sa cunoşteau bine pădurile, probabil pentru că se îndeletniceau cu mici acţiuni de contrabandă. Şi totuşi, spiritul tactic nu i se reducea la nicio experienţă anume. Pe de o parte, scopul său era să salveze evrei, nu să ucidă germani. În general, şi el, şi oamenii săi încercau să evite lupta. „Nu vă repeziţi să luptaţi şi să muriţi”, zicea el. „Au rămas atât de puţini dintre noi, încât trebuie să salvăm vieţi. Să salvezi un evreu e mult mai important decât să omori germani”. Pe de altă parte, era capabil să conlucreze cu partizanii sovietici,

când îşi făceau apariţia, chiar dacă principala lor sarcină era tocmai să omoare germani. Cu toate că tabăra sa mobilă era alcătuită în mare parte din femei şi copii, a reuşit să obţină de la sovietici recunoaşterea statutului de comandant de partizani. Prin faptul că se concentra pe salvare, nu pe luptă, Bielski a salvat peste o mie de oameni.32

Bielski era o persoană neobişnuită în cadrul mişcării de partizani sovietici, care era din ce în ce mai amplă şi din ce în ce mai subordonată Moscovei. La începutul anului 1942, existau în Bielorusia (după calculele sovieticilor) cam douăzeci şi trei de mii de partizani; probabil că numărul s-a dublat până în momentul în care a fost creat Comandamentul Central al Mişcării de Partizani, în luna mai, şi s-a dublat iarăşi până la sfârşitul anului. În 1941, partizanii abia reuşeau să rămână în viaţă; în 1942, erau în stare să îndeplinească anumite obiective cu valoare militară şi politică. Plantau mine şi distrugeau linii de cale ferată şi locomotive. Se aştepta de la ei să-i împiedice pe germani să găsească alimente şi să distrugă administraţia germană. În practică, cea mai sigură cale de a ataca structura de ocupaţie germană era să ucidă personalul neînarmat din administraţia civilă: primari ai oraşelor mici, învăţători, proprietari de pământuri şi familiile lor. Nu era un exces, a fost politica oficială a mişcării sovietice de partizani până în noiembrie 1942. Partizanii au încercat să obţină controlul deplin al teritoriilor, pe care le numeau „republici ale partizanilor”.33

Operaţiunile partizanilor, aşa eficiente cum erau uneori, au provocat populaţiei civile bieloruse, evrei şi neevrei deopotrivă, distrugeri inevitabile. Când partizanii sovietici îi împiedicau pe ţărani să le dea germanilor alimente, ei dădeau pur şi simplu ca sigură uciderea ţăranilor de către germani. O puşcă sovietică îl ameninţa pe ţăran şi apoi o puşcă germană îl ucidea. Odată ce

germanii socoteau că au pierdut controlul asupra unui anumit sat, preluat de partizani, dădeau pur şi simplu foc caselor şi ogoarelor. Dacă nu puteau să obţină grâne, puteau măcar să nu le lase sovieticilor, având grijă ca aceştia să nu ajungă să le recolteze. Când partizanii sovietici sabotau trenurile, ei garantau de fapt exterminarea populaţiei din apropierea locului respectiv. Când partizanii sovietici plantau mine, ştiau că unele dintre ele vor exploda sub paşii unor cetăţeni sovietici. Germanii curăţau minele, obligându-i pe localnici, bieloruşi şi evrei, să meargă ţinându-se de mână peste câmpurile de mine. În general, conducerii sovietice nu-i păsa prea mult de această risipă de vieţi omeneşti. Oamenii care mureau fuseseră sub ocupaţia germană şi, prin urmare, erau suspecţi – aşadar poate chiar mai uşor de sacrificat decât cetăţenii sovietici obişnuiţi. Represaliile germane asigurau şi ele creşterea numărului de partizani, căci supravieţuitorii nu mai aveau casă, mijloace de existenţă sau o familie la care să se întoarcă.34

Conducerea sovietică nu prea era afectată de necazurile evreilor. După noiembrie 1941, Stalin nu i-a scos niciodată în evidenţă pe evrei ca victime ale lui Hitler. Unii comandanţi de partizani au încercat să-i apere pe evrei. Sovieticii însă, asemenea americanilor sau britanicilor, se pare că nu s-au gândit niciodată serios la vreo acţiune militară directă care să-i salveze pe evrei. Logica sistemului sovietic era totdeauna să se împotrivească liberei iniţiative şi să pună foarte puţin preţ pe viaţa omenească. Evreii din ghetouri sprijineau, prin munca silnică pe care o făceau, efortul de război german, aşa încât moartea lor în jurul gropilor comune nu îngrijora autorităţile din Moscova. Evreii care nu ajutau, ci îi hărţuiau pe germani dădeau dovadă de o primejdioasă capacitate de iniţiativă şi ar fi putut mai târziu să opună rezistenţă la restabilirea regimului sovietic. Conform

logicii staliniste, evreii erau oricum suspecţi: şi dacă rămâneau în ghetou şi munceau pentru germani, şi dacă plecau din ghetou şi se dovedeau capabili să acţioneze independent. Şovăielile anterioare ale comuniştilor locali din Minsk s-au dovedit justificate: organizaţia lor de rezistenţă a fost tratată de către Comandamentul Central al Mişcării de Partizani din Moscova ca un cap de pod al Gestapoului. Cei care i-au salvat pe evreii din Minsk şi au aprovizionat partizanii sovietici au fost etichetaţi drept unelte ale lui Hitler.35

Evreii care au reuşit să ajungă la partizani „se simţeau deja eliberaţi", după cum îşi aminteşte Lev Kraveţ. Evreicelor, în general, le era mai greu. În unităţile de partizani, forma obişnuită de adresare către fete şi femei era „târfa", şi, de obicei, femeilor nu le rămânea decât să-şi caute un protector. Poate că asta voia să spună Rosa Gherasimova, care a supravieţuit printre partizani, când îşi amintea că „viaţa era, de fapt, insuportabilă, dar partizanii chiar m-au salvat". Unii comandanţi de partizani, evrei şi neevrei, au încercat să fie protectorii „taberelor familiale" pentru femei, copii şi vârstnici. Copiii care au avut norocul să fie în taberele familiale jucau un fel de v-aţi ascunselea, în care germani vânau evrei, iar aceştia erau apăraţi de partizani. Acest lucru era adevărat în cazul lor; şi totuşi, chiar dacă partizanii au salvat aproximativ treizeci de mii de evrei, nu este limpede dacă, în cele din urmă, acţiunile lor au împiedicat omorârea evreilor ori au provocat-o. Luptele de partizani din spatele liniilor au atras forţe de poliţie şi militare germane către spatele frontului, unde poliţiştilor şi soldaţilor le era aproape întotdeauna mai uşor să omoare evrei decât să urmărească partizanii şi să lupte cu ei.36

În a doua jumătate a anului 1942, operaţiunile germane împotriva partizanilor erau cu neputinţă de diferenţiat de masacrarea evreilor. Pe 18 august 1942,

Hitler a ordonat ca partizanii din Bielorusia să fie „exterminaţi” până la sfârşitul anului. Se înţelegea, de asemenea, că şi evreii trebuie ucişi până la acelaşi termen. Eufemismul „tratament special”, care însemna împuşcare, apare în rapoarte în legătură atât cu evrei, cât şi cu civili bieloruşi. Logica celor două acţiuni era întortocheată, şi totuşi, cumva, convingătoare: iniţial, evreii au fost ucişi „ca partizani”, în 1941, când încă nu existau formaţiuni de partizani cu adevărat ameninţătoare; apoi, când au existat astfel de formaţiuni de partizani, în 1942, ţăranii care colaborau cu ele au fost ucişi „ca evrei”. Echivalenţa dintre evrei şi partizani era subliniată iar şi iar, într-un ciclu retoric descendent, care se putea sfârşi doar odată cu dispariţia, pur şi simplu, a ambelor grupuri.37

La jumătatea anului 1942, numărul evreilor scădea vertiginos, însă numărul partizanilor creştea rapid. Aceasta n-a avut niciun efect asupra raţionamentului naziştilor, cu excepţia faptului că metodele de tratare a civililor bieloruşi au ajuns să fie şi mai asemănătoare cu metodele de tratare a evreilor. Întrucât partizanii au început să fie greu de găsit pentru că erau prea puternici, iar evreii au început să fie greu de găsit pentru că erau prea puţini, germanii au supus populaţia bielorusă neevreiască la o campanie tot mai amplă de omoruri. Din punctul de vedere al poliţiei germane, Soluţia Finală şi ofensiva împotriva partizanilor au interferat.

Să luăm un singur exemplu: pe 22 şi 23 septembrie 1942, Batalionul de *Ordnungspolizei* 310 a fost trimis să distrugă trei sate, din cauza unor presupuse legături cu partizanii. În primul sat, Borki, poliţiştii i-au arestat pe toţi oamenii, bărbaţi, femei şi copii, i-au încolonat şi i-au mânat la o distanţă de şapte sute de metri, apoi le-au dat hârleţe ca să-şi sape singuri gropile. Poliţiştii i-au împuşcat pe ţăranii bieloruşi fără niciun răgaz, de la 9.00 dimineaţa până la 18.00 seara: au murit 203 bărbaţi, 372 de femei şi

130 de copii. Trupele *Ordnungspolizei* au cruţat 104 oameni, clasificaţi drept „de încredere”, cu toate că este greu de crezut că au mai putut rămâne aşa după acest spectacol. Batalionul a ajuns în satul următor, Zabloiţe, la 2.00 dimineaţa şi l-a încercuit la 5.00. I-au dus cu forţa pe toţi locuitorii în şcoală, şi apoi au împuşcat 284 de bărbaţi, femei şi copii. În al treilea sat, Borisovka, batalionul a raportat uciderea a 169 de bărbaţi, femei şi copii. Peste patru săptămâni, batalionul a primit sarcina să lichideze evreii dintr-un lagăr de muncă. Când au omorât 461 de evrei, pe 21 octombrie, au folosit metode foarte asemănătoare: cu singura deosebire că nu a mai fost nevoie să surprindă populaţia, dat fiind că era deja sub pază, în lagăr.38

În ciuda unor noi ofensive, „războiul” împotriva evreilor a fost singurul pe care îl câştigau germanii în anul 1942. Grupul de Armate Nord continua blocada Leningradului. Grupul de Armate Centru n-a înaintat deloc către Moscova. Grupul de Armate Sud trebuia să asigure fluviul Volga şi alimentarea cu ţiţei din Caucaz. O parte din trupe au ajuns la Volga în august 1942, dar nu au putut să cucerească Stalingradul. Trupele germane s-au repezit prin sudul Rusiei până în Caucaz, dar nu au reuşit să controleze până în iarnă zonele cruciale. Aceasta avea să fie ultima ofensivă germană importantă pe frontul de răsărit. Până la sfârşitul anului 1942, germanii au ucis cel puţin 208.089 de evrei în Bielorusia. Uciderea civililor evrei nu a reuşit însă să împiedice în vreun fel Armata Roşie, şi nici măcar să încetinească acţiunile partizanilor.39

Germanii, care duceau lipsă de personal în spatele frontului şi aveau nevoie să-şi păstreze trupele pe front, au încercat în toamna lui 1942 să facă mai eficient războiul împotriva partizanilor. Himmler l-a numit pe Bach, comandantul superior al SS şi al poliţiei de acolo,

conducător al războiului împotriva partizanilor din zonele aflate sub autoritate civilă. În realitate, răspunderea a căzut pe umerii adjunctului lui, Curt von Gottberg, un beţivan a cărui carieră în SS fusese salvată de Himmler. Gottberg nu fusese rănit în război, dar îşi pierduse o parte din picior (şi autoritatea în SS) când a intrat cu maşina într-un pom. Himmler a fost cel care a plătit proteza lui Gottberg şi l-a repus în funcţie. Sarcina primită în Bielorusia era o şansă să-şi dovedească bărbăţia, şi a prins-o din zbor. După numai o lună de antrenament de poliţie, şi-a alcătuit propriul grup de luptă, care a activat din noiembrie 1942 până în noiembrie 1943. În primele lor cinci luni de campanie, oamenii din grupul de luptă au raportat uciderea a 9.432 de „partizani", a 12.946 de „suspecţi de a fi partizani" şi a circa 11.000 de evrei. Cu alte cuvinte, grupul de luptă a împuşcat, în medie, două sute de oameni în fiecare zi, aproape toţi civili.40

Unitatea răspunzătoare de mai multe atrocităţi decât oricare alta a fost comandoul special SS Dirlewanger, care a sosit în Bielorusia în februarie 1942. În Bielorusia şi, de fapt, pe toate teatrele de luptă din cel de-al Doilea Război Mondial, puţini s-au putut compara cu Oskar Dirlewanger din punctul de vedere al cruzimii. Era alcoolic şi dependent de droguri, înclinat spre violenţă. A luptat în rândurile gărzilor germane de dreapta după Primul Război Mondial şi şi-a petrecut anii '20 schingiuind comunişti şi scriind o teză de doctorat despre economia planificată. S-a alăturat partidului nazist în 1923, dar şi-a periclitat viitorul politic din cauza accidentelor de maşină şi a legăturii sexuale cu o minoră. În martie 1940, Himmler l-a pus în fruntea unei formaţiuni speciale, brigada braconierilor, alcătuită din delincvenţi care fuseseră arestaţi pentru că au vânat pe terenurile altora. Unii conducători naziști aveau o concepţie romantică despre aceşti oameni, privindu-i ca pe tipul de vechi germani puri, care se

împotriveau tiraniei legii. Vânătorii au fost trimişi mai întâi la Lublin, unde unitatea a fost întărită cu alţi delincvenţi, inclusiv asasini şi persoane care sufereau de boli psihice. În Bielorusia, Dirlewanger şi vânătorii săi au luptat într-adevăr cu partizanii. Cel mai adesea însă, au omorât civili ale căror sate erau în locul nepotrivit. Metoda preferată a lui Dirlewanger era să mâne populaţia locală într-un hambar, să-i dea foc şi să mitralieze pe oricine încerca să fugă. În perioada în care a fost în misiune în Bielorusia, comandoul special SS Dirlewanger a omorât cel puţin treizeci de mii de civili.41

Unitatea lui Dirlewanger a fost una dintre cele câteva formaţiuni ale *Waffen-SS* şi *Ordnungspolizei* detaşate în Bielorusia ca să întărească armata obişnuită care era greu încercată. La sfârşitul anului 1942, soldaţii germani erau cumplit de obosiţi, conştienţi de înfrângere, scutiţi de obligaţiile legale normale faţă de civili, şi li se ordonase să-i trateze pe partizani extrem de brutal. Când li s-a dat misiunea de a lupta cu partizanii, soldaţii s-au confruntat cu neliniştea provocată de lupta cu un inamic care putea să apară şi să dispară în orice moment şi care cunoştea ţinutul, în vreme ce ei nu-l cunoşteau. Trupele *Wehrmacht* cooperau acum cu poliţia şi cu SS, a căror sarcină principală era de câtăva vreme uciderea în masă a civililor, în primul rând a evreilor. Ştiau cu toţii că, în principiu, extermină partizanii. În aceste condiţii, rata deceselor din rândurile populaţiei civile nu avea cum să nu fie foarte mare, indiferent de particularităţile tacticilor germane.

Principalele acţiuni germane de la jumătatea lui 1942, numite „Marile Operaţiuni”, erau, de fapt, *proiectate* să omoare în aceeaşi măsură civili bieloruşi şi evrei bieloruşi. Germanii, incapabili să-i înfrângă pe partizani ca atare, omorau oamenii care i-ar fi putut ajuta pe partizani să lupte. Unităţile aveau o cotă zilnică de ucideri, pe care o îndeplineau în general încercuind satele

şi împuşcând aproape toţi locuitorii, sau pe toţi. Omorau oamenii la marginea gropilor, sau, ca în cazul lui Dirlewanger şi al celor care îi urmau exemplul, îi ardeau în hambare sau îi aruncau în aer, silindu-i să cureţe câmpurile de mine. În toamna lui 1942 şi la începutul lui 1943, germanii au lichidat ghetouri şi sate întregi care aveau legături cu partizanii. În Operaţiunea Febra Mlaştinilor, din septembrie 1942, Brigada Dirlewanger i-a ucis pe cei 8.350 de evrei supravieţuitori din ghetoul din Baranovici, după care a omorât 389 de „bandiţi" şi 1.274 de „suspecţi de a fi bandiţi". Aceste atacuri a fost conduse de Friedrich Jeckeln, comandantul superior al SS şi al poliţiei din *Reichskommissaria*tul *Ostland*, cel care organizase împuşcarea în masă a evreilor din Kamianeţ-Podilski, în Ucraina, şi lichidarea ghetoului din Riga, în Letonia. Operaţiunea Hornung, din februarie 1943, a început cu lichidarea ghetoului din Slutk, adică împuşcarea a circa 3.300 de evrei. Într-o zonă de la sud-vest de Slutk germanii au omorât alţi aproape 9.000 de oameni.42

La începutul anului 1943, oamenii din Bielorusia, în special tinerii, erau prinşi într-o rivalitate înverşunată între trupele germane şi partizanii sovietici, care transforma în nonsens ideologiile ambelor părţi. Germanii, care duceau lipsă de personal, au recrutat localnici pentru trupele lor de poliţie (iar în a doua jumătate a anului 1942 pentru o organizaţie de gărzi de „autoapărare"). Înainte de război, mulţi dintre aceştia fuseseră comunişti. În ceea ce-i priveşte, partizanii au început în 1943 să recruteze poliţiştii bieloruşi din slujba germanilor, deoarece aceşti oameni aveau cel puţin, într-o oarecare măsură, arme şi pregătire.43

Eşecurile *Wehrm*achtului pe câmpul de luptă, mai mult decât orice implicare politică sau ideologică locală, au fost ceea ce a determinat de care parte au hotărât

bieloruşii să lupte, când au avut de ales. Ofensiva de vară a Grupului de Armate Sud a eşuat, şi întreaga Armată a Şasea a fost distrusă în Bătălia Stalingradului. În februarie 1943, când veştile despre înfrângerea suferită de *Wehrmacht* au ajuns în Bielorusia, douăsprezece mii de poliţişti şi de membri ai gărzilor au plecat din serviciul germanilor şi li s-au alăturat partizanilor sovietici. Conform unui raport, numai pe 23 februarie au plecat opt sute. Aceasta însemna că unii bieloruşi, care omorâseră evrei când erau în slujba naziştilor, în 1941 şi 1942, li s-au alăturat în 1943 partizanilor sovietici. Mai mult: oamenii care i-au recrutat pe aceşti poliţişti bieloruşi, ofiţerii politici din rândurile partizanilor, erau uneori evrei care nu fuseseră omorâţi de poliţiştii bieloruşi pentru că fugiseră din ghetouri. Evreii încercau să supravieţuiască Holocaustului prin recrutarea celor care îl înfăptuiseră.44

Numai evreii, adică puţinii evrei care rămăseseră în Bielorusia în 1943, aveau un motiv limpede să fie mai degrabă de o parte decât de cealaltă. Întrucât erau duşmanul evident şi declarat al germanilor în acest război, iar duşmănia germanilor însemna moarte, aveau toate stimulentele ca să li se alăture sovieticilor, în ciuda pericolelor vieţii de partizan. Pentru bieloruşi (şi ruşi şi polonezi), riscurile erau mai echilibrate; însă posibilitatea de a nu se implica era din ce în ce mai mică. Pentru bieloruşii care au ajuns să lupte şi să moară de o parte sau de cealaltă a fost de foarte multe ori vorba de hazard, în funcţie de cine era în sat când partizanii sovietici sau poliţia germană îşi făceau apariţia în misiunile lor de recrutare, care constau adesea pur şi simplu în silirea tinerilor să li se alăture. Întrucât ambele părţi ştiau că statutul de membru al acestor tineri era în mare măsură accidental, îi supuneau pe recruţi la teste de loialitate monstruoase, cum ar fi uciderea unor prieteni sau a unor membri ai familiilor lor care fuseseră prinşi luptând de

partea cealaltă. Dat fiind că din ce în ce mai mulţi bieloruşi se alăturau partizanilor sau diferitelor formaţiuni de poliţie şi paramilitare pe care germanii le organizau în mare grabă, aceste evenimente dezvăluiau pur şi simplu esenţa situaţiei: Bielorusia era o societate divizată împotriva ei înseşi de către alţii.45

În Bielorusia, ca oriunde altundeva, poliţia germană locală era condiţionată de preocupările economice generale. În 1943, germanii erau preocupaţi mai mult de penuria forţei de muncă decât de penuria alimentelor, aşa încât politica lor în privinţa Bielorusiei s-a schimbat. Dat fiind că războiul cu Uniunea Sovietică mergea mai departe, iar *Wehrmacht*ul avea pierderi cumplite lună după lună, a trebuit ca bărbaţii germani să fie luaţi de la ferme şi din fabrici şi trimişi pe front. Pentru ca economia germană să poată funcţiona, a trebuit să li se găsească înlocuitori. În octombrie 1942, Hermann Göring a dat o directivă extraordinară: bărbaţii bieloruşi din satele asupra cărora plana îndoiala nu mai trebuiau împuşcaţi, ci ţinuţi în viaţă şi trimişi la muncă forţată în Germania. Oamenii care puteau munci trebuiau „selectaţi” pentru muncă, nu omorâţi – chiar dacă ridicaseră armele împotriva Germaniei. De acuma – părea să fie raţionamentul lui Göring – forţa lor de muncă era tot ce puteau să ofere *Reich-ului*, şi era mai importantă decât moartea lor. Întrucât partizanii sovietici controlau o parte din ce în ce mai mare din teritoriul bielorus, oricum ajungea în Germania din ce în ce mai puţină hrană. Dacă ţăranii bieloruşi nu puteau să muncească pentru Germania în Bielorusia, cel mai bine era să-i silească să muncească în Germania. Era o o achiziţie cât se poate de macabră. Hitler a spus limpede în decembrie 1942 acelaşi lucru la care Göring făcuse aluzie: femeile şi copiii, consideraţi mai puţin folositori la muncă, trebuie să fie împuşcaţi.46

A fost un exemplu cât se poate de spectaculos al

campaniei germane de recrutare a forţei de muncă din răsărit, care începuse cu polonezii din Guvernământul General şi s-a întins la Ucraina, înainte de a ajunge la apogeul sângeros în Bielorusia. La sfârşitul războiului.

cam opt milioane de străini din est, cei mai mulţi

dintre ei slavi, munceau în *Reich*. Era un rezultat destul de nefiresc, chiar şi după standardele rasismului nazist: bărbaţii germani au plecat peste hotare şi au omorât milioane de „suboameni” doar ca să importe milioane de alţi „suboameni” ca să facă în Germania munca pe care bărbaţii germani ar fi făcut-o ei înşişi – dacă nu ar fi fost peste hotare, omorând „suboameni”. Efectul net, lăsând deoparte uciderile în masă de peste hotare, a fost că Germania a devenit o ţară mai slavă decât fusese vreodată în istorie. (Nefirescul avea să ajungă la extrem în primele luni din 1945, când evreii supravieţuitori au fost trimişi în lagăre de muncă din Germania însăşi. După ce omorâseră 5, 4 milioane de evrei ca duşmani rasiali, germanii au adus apoi supravieţuitorii evrei acasă, ca să facă munca pe care ucigaşii poate că ar fi făcut-o ei înşişi dacă nu ar fi fost peste hotare, ca să omoare.)

Conform acestei noi politici, poliţiştii şi soldaţii germani aveau să ucidă femeile şi copiii bieloruşi, astfel încât soţii şi taţii şi fraţii lor să poată fi folosiţi ca sclavi. Aşadar, operaţiunile împotriva partizanilor din primăvara şi vara lui 1943 au fost campanii sclavagiste, nu război încadrabil în vreo categorie. Dar, întrucât vânătoarea de sclavi şi masacrele asociate cu ea se izbeau uneori de împotrivirea partizanilor sovietici, germanii au avut pierderi. În mai şi iunie 1943, prin Operaţiunile Freischiitz (sau Trăgătorul de elită) şi Voievodul ţiganilor (numite după o operă şi o operetă), germanii au vrut să asigure căile ferate din regiunea Minsk, precum şi muncitorii pentru Germania. Au raportat uciderea a 3.152 de „partizani” şi deportarea a 15.801 de muncitori. Dintre ei însă, au murit 294 de oameni: un raport ridicol de mic, de 1: 10, dacă presupunem (greşit) că partizanii morţi din raport chiar erau partizani, şi nu (în general) civili, dar tot este un număr semnificativ.47

În mai 1943, prin Operaţiunea Cottbus, germanii au

încercat să cureţe de partizani o zonă aflată în nordul Minskului, la 140 de kilometri. Trupele lor au distrus sat după sat, îngrămădind sătenii în hambare şi apoi arzându-le până în temelii. În zilele următoare, porcii şi câinii de acolo, rămaşi fără stăpân, erau văzuţi prin sate cărând în falei membre omeneşti arse. Numărătoarea oficială a fost de 6.087 de morţi; însă numai Brigada Dirlewanger a raportat paisprezece mii de oameni ucişi în această operaţiune. Majoritatea morţilor erau femei şi copii; circa şase mii de bărbaţi au fost trimişi în Germania, la muncă.48

Operaţiunea Hermann, numită după Hermann Göring, a atins extrema acestei logici economice în vara lui 1943. Între 13 iulie şi 11 august, grupurile de luptă germane şi-au ales câte un sector, i-au ucis pe toţi locuitorii, în afară de bărbaţii buni de muncă, au luat toate bunurile care puteau fi cărate şi apoi au ars tot ce mai rămăsese în picioare. După trierea pentru muncă a populaţiilor locale bielorusă şi polonă, femeile, copiii şi bătrânii bieloruşi şi polonezi au fost împuşcaţi. Această operaţiune a avut loc în vestul Bielorusiei – în ţinuturi care fuseseră invadate de Uniunea Sovietică şi anexate din Polonia în 1939, înainte de invazia germană care a urmat, în 1941.49

Prin aceste păduri erau şi partizani polonezi, luptători care credeau că aceste teritorii trebuie să fie redate Poloniei. Astfel, acţiunile germane împotriva partizanilor erau îndreptate aici atât împotriva partizanilor sovietici (reprezentând puterea care guvernase în 1939 – 1941), cât şi împotriva mişcării clandestine polone (luptând pentru independenţa Poloniei şi integritatea teritorială, cu graniţele din 1918 – 1939). Trupele polone făceau parte din Armata Polonă a Ţării, subordonată guvernului polon aflat în exil la Londra. Polonia era unul dintre aliaţi, aşa încât, în principiu, trupele polone şi

sovietice luptau împreună împotriva germanilor. Dar, din cauză că şi Uniunea Sovietică, şi Polonia îşi revendicau aceste teritorii din partea apuseană a Bielorusiei sovietice (din punctul de vedere al sovieticilor) sau partea de nord-est a Poloniei (din punctul de vedere al polonezilor), în practică lucrurile nu erau aşa de simple. Luptătorii polonezi s-au pomenit prinşi între trupele sovietice şi germane care nu se sinchiseau de legi. Când trupele polone nu s-au subordonat Moscovei, civili polonezi au fost masacraţi de partizanii sovietici. De exemplu, pe 8 mai, la Naliboki, partizanii sovietici au împuşcat 127 de polonezi.50

În vara lui 1943, ofiţeri ai Armatei Roşii au invitat la negocieri ofiţeri ai Armatei Polone a Ţării, şi apoi i-au ucis în drum spre locurile de întâlnire. Comandantul mişcării de partizani sovietice credea că modalitatea de a trata Armata Ţării este ca oamenii ei să fie denunţaţi germanilor, care apoi îi împuşcau pe polonezi. Între timp, trupele polone erau atacate şi de germani. În diferite momente, comandanţii polonezi erau în contact atât cu sovieticii, cât şi cu germanii, dar n-au putut face o alianţă reală cu nici unii: la urma urmei, scopul polonezilor era să refacă o Polonie independentă între hotarele sale antebelice. Cât de greu avea să fie acest lucru, în vreme ce puterea lui Hitler ceda locul puterii lui Stalin, începea să devină limpede în mlaştinile bieloruse.51

Germanii numeau zonele curăţate de populaţie în Operaţiunea Hermann şi în operaţiunile următoare din 1943 „zone moarte” Oamenii găsiţi într-o „zonă moartă” erau „pradă sigură” Regimentul de Siguranţă 45 al *Wehrm*achtului a omorât civili în Operaţiunea Iepuraşul de Paşte din 1943. Resturile lui *Einsatzgruppe* D, trimise în Bielorusia în primăvara lui 1943, au contribuit la această acţiune. Veneau din sudul Rusiei şi sudul Ucrainei, unde restul grupului de Armate Sud se retrăgea, în urma

înfrângerii de la Stalingrad. Sarcina lui *Einsatzgruppe* D acolo era să acopere retragerea germană, omorând civilii oriunde se raporta vreo împotrivire. În Bielorusia, unitatea a ars până în temelii sate în care nu exista nicio împotrivire, după ce a luat toate animalele pe care le putea lua. *Einsatzgruppe* D nu mai acoperea o retragere a *Wehrm*achtului, cum se întâmplase mai la sud, ci pregătea o retragere.52

Recurgerea la „zone moarte" implica recunoaşterea faptului că puterea sovietică avea să se întoarcă în curând în Bielorusia. Grupul de Armate Sud (mult diminuat şi luptând sub alte nume) se retrăgea. Grupul de Armate Nord încă mai asedia, fără rost, Leningradul. Bielorusia însăşi era încă în spatele liniilor Grupului de Armate Centru, dar nu pentru mult timp.

În diferite momente din timpul ocupaţiei germane a Bielorusiei, unii militari şi civili germani şi-au dat seama că teroarea în masă eşuează, iar populaţia bielorusă trebuie să fie silită prin alte mijloace să sprijine regimul german, dacă voiau să învingă Armata Roşie. Acest lucru era imposibil. La fel ca în celelalte locuri din partea ocupată a Uniunii Sovietice, germanii reuşiseră să-i facă pe mulţi oameni să-şi dorească revenirea regimului sovietic. Un specialist german în propagandă trimis în Bielorusia a raportat că nu avea nimic de spus populaţiei.53

Armata Populară Rusă de Eliberare (RONA, după abrevierea rusă) sprijinită de germani a fost cea mai spectaculoasă încercare de a câştiga sprijin local. Era condusă de Bronislav Kamiński, cetăţean sovietic de naţionalitate rusă şi polonă şi poate că şi cu ceva strămoşi germani, care se pare că fusese trimis în anii '30 într-o „aşezare specială" sovietică. S-a prezentat ca opozant al colectivizării. Germanii i-au permis un experiment de autoguvernare locală în oraşul Lokot, din partea nord-vestică a Rusiei. Lui Kamiński i s-au încredinţat

operaţiunile antipartizani, iar localnicilor li s-a îngăduit să păstreze o parte mai mare din cerealele pe care le produceau. Când războiul s-a întors împotriva germanilor, Kamiński şi întregul lui aparat au fost trimişi din Rusia în Bielorusia, unde trebuiau să joace un rol similar. Lui Kamiński i s-a ordonat să lupte împotriva partizanilor sovietici din Bielorusia, însă el şi oamenii săi de-abia au reuşit să se apere la cartierul lor general. Fireşte, în ochii localnicilor bieloruşi, RONA erau străinii care luau pământurile, în vreme ce vorbeau despre dreptul la proprietate.54

În anii 1942 şi 1943, Wilhelm Kube, căpetenia Comisariatului General Rutenia Albă, a încercat să răstoarne unele dintre principiile fundamentale ale colonialismului german, cu speranţa de a determina populaţia să se împotrivească Armatei Roşii. A căutat să facă unele concesii naţionale, sponsorizând şcoli bieloruse şi organizând tot soiul de comitete consultative şi unităţi de gardă. În iunie 1943, a mers până acolo, încât a abolit colectivizarea agriculturii, decretând că ţăranii bieloruşi pot să aibă pământul lor. Această politică era o dublă absurditate: o mare parte a zonei rurale era controlată de partizani, iar aceştia îi omorau pe oamenii care se împotriveau colectivelor agricole de producţie; între timp, armata şi poliţia germană respingeau în mod la fel de categoric dreptul la proprietate, prin faptul că jefuiau şi ardeau gospodăriile, ucideau familiile de ţărani şi îi trimiteau pe aceştia la muncă silnică în Germania. De vreme ce germanii nu respectau dreptul la viaţă al ţăranilor bieloruşi, ţăranilor le venea greu să ia în serios noua grijă faţă de proprietatea privată.55

Chiar dacă ar fi avut cumva succes, politicile lui Kube dezvăluiau imposibilitatea unei colonizări gemane a estului. Rostul slavilor era să fie înfometaţi şi strămutaţi; Kube a vrut să guverneze şi să lupte cu ajutorul lor.

Colhozul trebuia păstrat, pentru a obţine hrană; Kube a propus să fie desfiinţat, iar bieloruşii să fie lăsaţi să cultive pământul în voie. Prin anularea ambelor politici, sovietică şi nazistă, Kube dezvăluia asemănarea lor fundamentală în zonele rurale. Şi autocolonizarea sovietică, şi colonizarea rasială germană implicau o exploatare economică deliberată. Din cauză însă că germanii erau mai cruzi şi pentru că masacrele germane erau mai actuale în mintea localnicilor, puterea sovietică a izbutit să pară mai puţin rea, sau chiar să arate a eliberare. Partizanii sovietici au pus capăt experimentelor lui Kube. El a fost ucis în septembrie 1943 de o bombă pe care servitoarea lui i-a pus-o sub pat.56

*

În Bielorusia, mai mult decât oriunde altundeva, sistemele nazist şi sovietic s-au suprapus parţial şi au interacţionat. Teritoriul ei relativ mic a fost spaţiul pe care s-au desfăşurat un război aprig, campanii împotriva partizanilor şi atrocităţi în masă. A fost zona din spatele Grupului de Armate Centru al germanilor, care ar fi făcut orice ca să cucerească Moscova, şi ţinta diviziilor Armatei Roşii de pe frontul bielorus, care plănuiau să se întoarcă. Nu a fost controlat deplin nici de administraţia germană, nici de partizani, fiecare dintre aceştia recurgând la teroare, în lipsa unor elemente materiale solide sau a unor stimulente morale la loialitate. A fost căminul uneia dintre cele mai mari populaţii evreieşti din Europa, sortită pieirii, dar şi neobişnuit de capabilă de împotrivire. Se pare că la Minsk şi în Bielorusia i s-au împotrivit lui Hitler mai mulţi evrei decât oriunde altundeva – cu toate că, în afară de puţine cazuri, nu au putut să se împotrivească regimului nazist fără să ajute puterea sovietică. Unităţile lui Bielski şi Zorin erau cele mai mari formaţiuni de partizani evrei din Europa.57

Aceasta nu era o zonă cenuşie, o zonă liminală, un

spaţiu marginal; nu i se aplică niciunul dintre clişeele convenabile sociologiei masacrului. A fost negru pe negru. Germanii i-au omorât pe evrei ca partizani, şi mulţi evrei au devenit partizani. Evreii care au devenit partizani au slujit regimul sovietic şi au participat la politica sovietică de represalii împotriva populaţiei civile. Războiul de partizani din Bielorusia a fost un pervers efort interactiv al lui Hitler şi Stalin, care au ignorat legile războiului şi au determinat escaladarea conflictului din spatele frontului. După eşecul Operaţiunii Barbarossa şi al Operaţiunii Taifun, soarta poziţiilor germane din spatele frontului a fost pecetluită. Iniţial, politica împotriva partizanilor, la fel ca multe altele dintre planurile germane, depindea de o victorie rapidă şi deplină. Personalul era suficient pentru uciderea evreilor, dar nu pentru lupta cu partizanii. În lipsa personalului adecvat, germanii ucideau şi terorizau. Teroarea slujea la sporirea forţei, însă forţele sporite au fost, în ultimă instanţă, ale lui Stalin.

Exista o mişcare de partizani sovietici, iar germanii chiar au încercat să o suprime. În practică însă, politicile germane nu erau altceva decât crimă în masă. Într-un raport al *Wehrm*achtului, s-a raportat împuşcarea a 10.431 de partizani, dar s-a raportat capturarea a numai nouăzeci de puşti. Aceasta înseamnă că aproape toţi cei ucişi erau, de fapt, civili. În timp ce a ucis primii cincisprezece mii de oameni, Comandoul Special Dirlewanger a pierdut doar nouăzeci şi doi de membri – mulţi dintre ei, fără îndoială, în accidente de tir sau la beţie. Un astfel de raport poate exista doar când victimele sunt civili neînarmaţi. Sub acoperirea operaţiunilor împotriva partizanilor, germanii au asasinat civili bieloruşi (sau evrei, sau polonezi, sau ruşi) din 5.295 de localităţi din Bielorusia sovietică ocupată. Câteva sute dintre aceste sate şi oraşe au fost arse complet. În total, în campania lor împotriva partizanilor, germanii au ucis aproximativ 350.000 de

oameni, dintre care cel puţin nouăzeci la sută nu erau înarmaţi. Germanii au ucis în Bielorusia o jumătate de milion de evrei, dintre care treizeci de mii în timpul operaţiunilor împotriva partizanilor. Doar că nu era limpede felul în care trebuiau luaţi în calcul aceşti treizeci de mii de oameni: ca evrei omorâţi în cadrul Soluţiei Finale, sau ca bieloruşi civili ucişi în represaliile împotriva partizanilor? Adesea, germanii înşişi nu reuşeau să facă deosebirea, din motive foarte pragmatice. După cum mărturisea un ofiţer german în jurnalul său, „bandiţii şi evreii arşi în case şi buncăre nu au fost număraţi”.58

Din nouă milioane de oameni care erau pe teritoriul Bielorusiei sovietice în 1941, circa 1, 6 milioane au fost omorâţi de germani în acţiuni din afara câmpului de luptă, şi anume cam 700.000 de prizonieri de război, 500.000 de evrei şi 320.000 de oameni consideraţi partizani (imensa lor majoritate fiind civili neînarmaţi). Aceste trei campanii generale au fost cele mai mari atrocităţi germane din Europa de Est, şi împreună au lovit Bielorusia cu cea mai mare forţă şi cruzime. Alte câteva sute de mii de locuitori ai Bielorusiei sovietice au fost omorâţi în luptă, ca soldaţi ai Armatei Roşii.59

Partizanii sovietici au contribuit şi ei la numărul total de victime. Până la 1 ianuarie 1944, au raportat uciderea pe teritoriul Bielorusiei sovietice a 17.431 de oameni pentru trădare; în acest număr, nu intră civilii pe care i-au omorât din alte motive, sau civilii pe care aveau să-i ucidă în lunile următoare. În total, zeci de mii de oameni din Bielorusia au fost omorâţi de partizani în cursul propriilor represalii (sau, în regiunile apusene luate de la Polonia, ca duşmani de clasă). Alte câteva zeci de mii de localnici au murit cu siguranţă după arestările din timpul ocupaţiei sovietice din 1939 – 1941 şi, mai ales, în timpul deportărilor făcute de sovietici în 1940 şi 1941, în timpul călătoriei sau în Kazahstan.60

O estimare generală a pierderilor totale de vieţi omeneşti la două milioane de morţi pe teritoriul Bielorusiei de azi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial pare rezonabilă şi modestă. Alţi peste un milion de oameni au fugit în Germania, şi alte două milioane au fost deportaţi ca forţă de muncă sau îndepărtaţi din alt motiv. Începând cu 1944, sovieticii au deportat încă un sfert de milion de oameni în Polonia şi alte zeci de mii în Gulag. La sfârşitul războiului, o jumătate din populaţia Bielorusiei fusese fie ucisă, fie deplasată. Acest lucru nu poate fi spus despre nicio altă ţară europeană.61

Germanii au vrut să facă mai mult rău decât au reuşit. Înfometarea prizonierilor de război din stalagul 352 din Minsk şi din alte lagăre de prizonieri de război nu a fost decât o fracţiune a cazurilor de deces prevăzute în Planul Foamei. Eliminarea ţăranilor s-a petrecut la o scară mai mică decât depopularea masivă a Bielorusiei pe care o plănuise Germania. Cam un milion de bieloruşi au fost exploataţi prin muncă silnică, deşi nu întotdeauna au fost storşi de puteri până mureau, aşa cum prevedea *Generalplan Ost*. Se presupunea că Moghilev, unde a început exterminarea evreilor din oraşe şi unde se afla unitatea de instruire în lupta împotriva partizanilor, avea să devină un mare centru de exterminare. Nu a devenit; crematoriile comandate de SS pentru Moghilev se pare că au ajuns la Auschwitz. Şi la Minsk trebuia să fie un centru de exterminare, cu propriile crematorii. După terminarea operaţiunii de exterminare, Minskul însuşi urma să fie ras de pe faţa pământului. Wilhelm Kube şi-a imaginat înlocuirea oraşului cu o aşezare germană numită Asgard, după căminul mitic al zeilor scandinavi.62

Dintre utopiile naziste, doar eliminarea evreilor a fost realizată, cu toate că nici ea exact aşa cum plănuiseră germanii. În Bielorusia, ca şi în alte părţi, Soluţia Finală a fost singura atrocitate care a căpătat o formă mai radicală

în realizare decât în concepţie. Evreii sovietici trebuiau să lucreze până la moarte la construirea unui imperiu german, sau aveau să fie deportaţi mai spre est. Acest lucru s-a dovedit imposibil; cei mai mulţi evrei din est au fost omorâţi acolo unde trăiau. La Minsk, au fost câteva excepţii: evreii care au fugit şi au supravieţuit – adesea cu preţul cufundării în violenţa de masă – precum şi evreii ţinuţi pentru muncă şi care au murit ceva mai târziu decât ceilalţi, şi uneori mai departe de casă. În septembrie 1943, unii dintre ultimii evrei din Minsk au fost deportaţi în vest, în Polonia ocupată, într-un loc numit Sobibor.63

Acolo, au găsit o fabrică a morţii de un soi necunoscut până şi în Bielorusia, unde s-ar putea crede că fuseseră deja dezvăluite toate ororile de pe Pământ.

CAPITOLUL 8

Fabricile naziste ale morţii

5

Sub ocupaţia germană, au murit aproximativ 5, 4 milioane de evrei. Aproape jumătate dintre ei au fost omorâţi la est de linia Molotov-Ribbentrop, de obicei cu gloanţe, uneori prin gazare. Restul au pierit la vest de linia Molotov-Ribbentrop, de obicei din plin gazare, uneori prin gloanţe. La est de linia Molotov-Ribbentrop în a doua jumătate a anului 1942, adică primele şase luni de ocupaţie germană, au fost ucişi un milion de evrei. Alt milion au fost omorâţi în 1942. La vest de linia Molotov-Ribbentrop, evreii au ajuns sub control german cu destul de mult timp înainte, dar au fost ucişi mai târziu. În est, evreii cei mai productivi din punct de vedere economic, bărbaţii tineri, au fost adesea împuşcaţi de la început, în primele zile sau săptămâni ale războiului. Argumentele economice s-au întors apoi împotriva femeilor, copiilor şi vârstnicilor, care au devenit „guri de hrănit netrebuincioase” La vest de linia Molotov-Ribbentrop, ghetourile erau create în vederea unei deportări (la Lublin,

în Madagascar sau în Rusia) care nu s-a mai realizat. Nesiguranţa în privinţa versiunii definitive a Soluţiei Finale între 1939 şi 1944 a însemnat că evreii de la vest de linia Molotov-Ribbentrop au fost puşi la muncă. Aceasta a creat un anumit argument economic pentru păstrarea lor în viaţă.

Masacrarea evreilor polonezi în Guvernământul General şi în ţinuturile polone anexate de Germania a fost iniţiată după peste doi ani de ocupaţie germană şi la peste un an după ce evreii începuseră să fie închişi în ghetouri. Aceşti evrei polonezi au fost gazaţi în şase mari fabrici ale morţii, patru în Guvernământul General şi două în teritoriile anexate de *Reich*, funcţionând într-o combinaţie sau alta din decembrie 1941 până în noiembrie 1944: Chełmno, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek, Auschwitz. Nucleul campaniei de asasinate de la vestul liniei Molotov-Ribbentrop a fost Operaţiunea Reinhard, gazarea a 1, 3 milioane de evrei polonezi la Belzec, Sobibor şi Treblinka în 1942. Ultimul său capitol a fost Auschwitz, unde au fost gazaţi circa două sute de mii de evrei polonezi şi peste şapte sute de mii de alţi evrei europeni, majoritatea în 1943 şi 1944.1

Operaţiunea Reinhard îşi are originile în interpretarea dată de Himmler dorinţelor lui Hitler. Himmler, care cunoştea succesul experimentelor de gazare efectuate pe prizonierii de război sovietici, i-a încredinţat, în jurul datei de 13 octombrie 1941, acolitului său Odilo Globocnik sarcina de a crea un nou dispozitiv de gazare a evreilor. Globocnik era comandantul superior al SS şi al poliţiei din regiunea Lublin a Guvernământului General, care era o bază crucială de testare a utopiilor rasiale naziste. Globocnik se aşteptase ca milioane de evrei să fie deportaţi în regiunea sa, unde să-i pună la muncă în colonii de sclavi. După atacarea Uniunii Sovietice, Globocnik a primit sarcina de a transpune în fapt *Generalplan Ost*. Cu

toate că acest mare proiect de colonizare în vederea exterminării a fost, în general, sortit eşecului după ce Uniunea Sovietică nu s-a prăbuşit, Globocnik l-a realizat parţial în regiunea Lublin, după ce a alungat din casele lor o sută de mii de polonezi. Dorea o „curăţare" totală „a Guvernământului General de evrei, ca şi de polonezi".2

La sfârşitul lui octombrie 1941, Globocnik a ales un loc pentru noul dispozitiv de gazare: Belzec, în apropiere de Lublin, la sud-est. Alternanţa planurilor pentru folosirea acestui loc dezvăluie schimbarea utopiilor naziste, de la colonizarea în vederea exterminării la exterminarea în sine. În 1940, Globocnik a creat la Belzec un loc pentru munca sclavilor, unde îşi imagina două milioane de evrei săpând cu mâinile tranşee antitanc. Avea astfel de fantezii, deoarece una dintre primele versiuni ale Soluţiei Finale necesitase deportarea evreilor europeni în regiunea Lublin. În realitate, Globocnik a trebuit să se mulţumească la Belzec cu o forţă de muncă de numai treizeci de mii de evrei. În cele din urmă, în octombrie 1940, a abandonat acest proiect de apărare. Peste un an, după ce a vorbit cu Himmler, a imaginat altă modalitate de a folosi locul: pentru exterminarea evreilor.3

Globocnik avea să caute, şi să găsească, o modalitate prin care germanii să ucidă evrei la vest de linia Molotov-Ribbentrop, unde lipsea personalul pentru campaniile de execuţii în masă şi unde nu erau de acord să-i înarmeze pe auxiliarii polonezi. Pentru funcţionarea

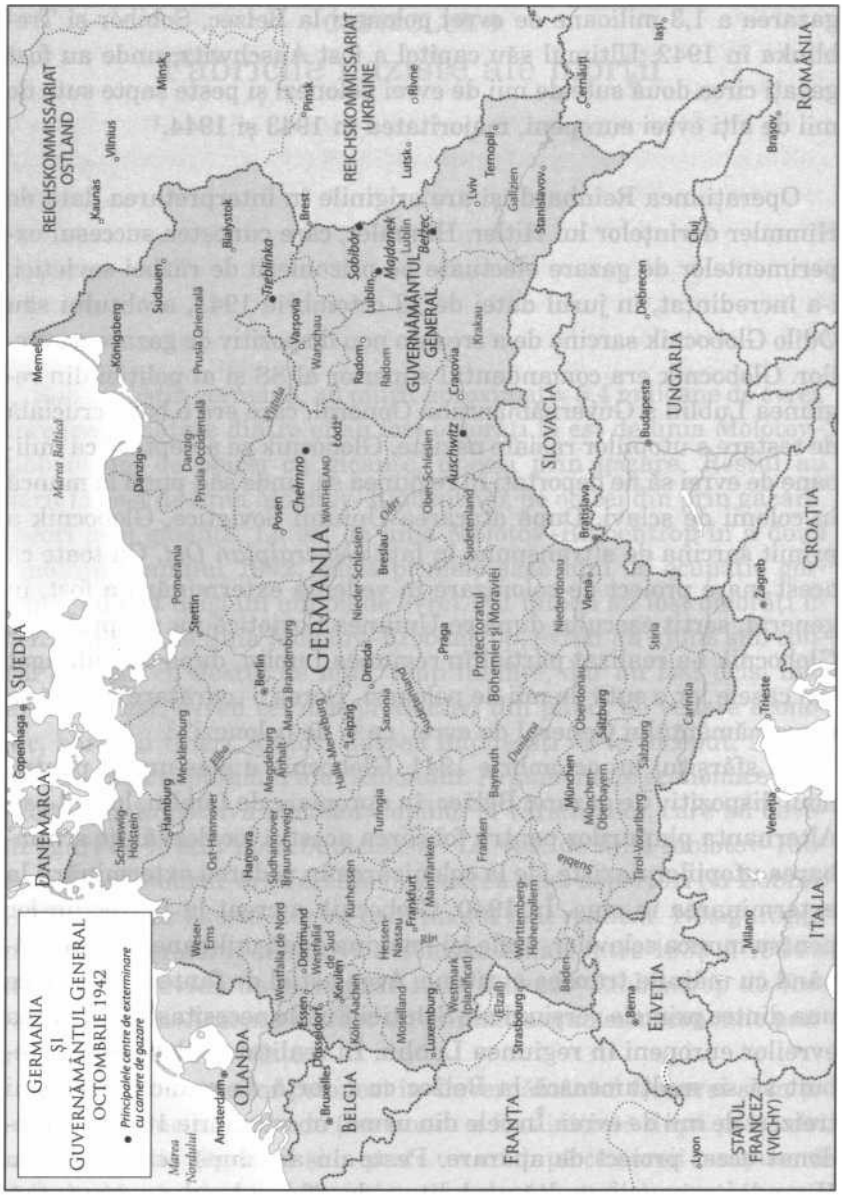

dispozitivului de la Belzec nu era nevoie decât de câţiva comandanţi germani. Munca de bază avea să fie executată de sclavi evrei. Dispozitivul avea să fie păzit şi

exploatat de negermani, aleşi din tabăra de pregătire de la Trawniki, din regiunea Lublin. Primii bărbaţi de la Trawniki au fost ostaşi ai Armatei Roşii luaţi din lagărele de prizonieri de război. Bărbaţii de la Trawniki erau în mare parte ucraineni sovietici, dar existau şi reprezentanţi ai altor naţionalităţi sovietice, inclusiv ruşi şi unele persoane de origine evreiască – alese, desigur, în mod accidental. Germanii îi preferau pe germanii sovietici, atunci când puteau fi găsiţi.4

Schimbarea misiunii bărbaţilor de la Trawniki, la fel cu schimbarea utilizării Belzecului, dezvăluia modificarea utopiilor lui Hitler. În schema iniţială a lui Globocnik, aceşti bărbaţi aveau să fie folosiţi ca poliţişti, sub comandă germană, în Uniunea Sovietică deja cucerită. Dat fiind că, de fapt, Uniunea Sovietică nu era cucerită, bărbaţii de la Trawniki puteau să fie pregătiţi pentru altă sarcină specială: să aibă grijă de funcţionarea dispozitivelor cu ajutorul cărora aveau să fie gazaţi evreii din Polonia. Când fuseseră recrutaţi, bărbaţii de la Trawniki nu cunoşteau planul general şi nu aveau vreo mizã de tip politic sau personal în această politică. Pentru ei, Polonia era o ţară străină, şi evreii din ea erau străini. În mod neîndoielnic, erau cât se poate de interesaţi să-şi păstreze locul de muncă; recrutarea îi salvase probabil de la moartea prin înfometare. Chiar dacă ar fi avut cumva curajul să-i sfideze pe germani, ştiau că nu se pot întoarce în siguranţă în Uniunea Sovietică. Când au părăsit dulagurile şi stalagurile, îşi puseseră eticheta de colaboraţionişti ai germanilor.

În decembrie 1941, bărbaţii de la Trawniki, în uniforme negre, au ajutat la construirea unui rambleu şi a unei linii secundare de cale ferată, care să permită accesul cu trenul la Belzec. Cetăţenii sovietici munceau pentru o politică germană de exterminare.5

Belzec nu avea să fie un lagăr. Oamenii îşi petrec

nopţile în lagăr. Belzec avea să fie o fabrică a morţii, în care evreii să fie ucişi de îndată ce ajungeau.

A existat un precedent german al unui astfel de dispozitiv, în care oamenii erau duşi din motive neadevărate, li se spunea că trebuie să facă duş şi apoi erau ucişi cu monoxid de carbon. Între 1939 şi 1941, în Germania au fost folosite şase dispozitive de ucidere a handicapaţilor, a celor cu boli mintale şi a altor persoane considerate „nedemne să trăiască”. După testarea gazării handicapaţilor polonezi din *Wartheland*, Cancelaria lui Hitler a creat un program secret de omorâre a cetăţenilor germani. Personalul era alcătuit din medici, asistente medicale şi şefi de poliţie; unul dintre principalii organizatori era medicul personal al lui Hitler. Ştiinţa medicală a uciderii în masă era simplă: monoxidul de carbon (CO) se leagă mai bine decât oxigenul (02) de hemoglobina din sânge şi, prin urmare, împiedică celulele roşii să-şi îndeplinească funcţia normală de a aduce oxigen în ţesuturi. Victimele erau aduse pentru false examinări medicale şi trimise la „duşuri”, unde erau asfixiate de monoxidul de carbon eliberat din canistre. Dacă victimele aveau dinţi de aur, erau mai întâi marcate cu o cruce desenată cu creta pe spatele lor, aşa încât, după ce mureau, dinţii să le fie scoşi. Copiii au fost primele victime, iar părinţilor li se trimiteau scrisori mincinoase, în care li se spunea că muriseră în timpul tratamentului. Cele mai multe dintre victimele „programului de eutanasiere” au fost germani neevrei, în vreme ce evreii germani cu dizabilităţi au fost omorâţi pur şi simplu, fără nicio procedură de selecţie. La una dintre fabricile morţii, personalul a sărbătorit arderea numărul zece mii, acoperind cadavrul cu flori.6

Sfârşitul declarat al „programului de eutanasiere” a coincis cu misiunea lui Globocnik de a crea o nouă tehnică de gazare a evreilor polonezi. În august 1941, când Hitler

a oprit programul, de teama opoziţiei interne, se înregistraseră 70.273 de morţi şi se crease modelul unei uciderи camuflate cu gaz letal. Suspendarea „programului de eutanasiere” a determinat rămânerea unui grup de poliţişti şi de doctori cu anumite abilităţi fără loc de muncă. În octombrie 1941, Globocnik i-a chemat pe câţiva dintre ei în regiunea Lublin, ca să administreze fabricile morţii pe care le plănuise pentru evrei. Vreo 92 de oameni dintre cei aproximativ 450 care aveau să-l slujească pe Globocnik în munca de gazare a evreilor polonezi fuseseră deja în „programul de eutanasiere”. Cel mai important dintre ei era Christian Wirth, care supraveghease „programul de eutanasiere”. După cum spusese şeful Cancelariei lui Hitler, „o mare parte din organizaţia mea” avea să fie folosită „pentru o soluţie la problema evreilor, care se va extinde până la ultimele consecinţe posibile”.7

Globocnik nu era singurul care să fi utilizat experienţa echipelor de „eutanasiere”. Un dispozitiv de gazare de la Chełmno, în *Wartheland*, beneficiase, şi el, de experienţa tehnică din „programul de eutanasiere”. În vreme ce regiunea Lublin, a lui Globocnik, a fost locul unde s-a pus în aplicare experimental latura distructivă a programului lui Himmler de „întărire a germanităţii”, *Wartheland-ul* lui Arthur Greiser a fost locul unei deportări efective: sute de mii de polonezi erau trimişi în Guvernământul General şi sute de mii de germani soseau din Uniunea Sovietică. Greiser se confrunta cu aceeaşi problemă ca Hitler, dar la scară mai mică: după toată mişcarea aceasta, evreii rămâneau pe loc, iar pe la sfârşitul lui 1941 nicio zonă plauzibilă pentru deportare nu mai era bine determinată. Greiser reuşise să deporteze câteva sute de mii de evrei în Guvernământul General, dar ei fuseseră înlocuiţi cu evreii deportaţi din restul Germaniei.8

Şeful organizaţiei *Sicherheitsdienst* (SD) din capitala

regională a lui Greiser, Poznan, propusese pe 16 iulie 1941 o soluţie: „Există în iarna aceasta primejdia să nu mai poată fi hrăniţi toţi evreii. Trebuie să ne gândim serios dacă soluţia cea mai umană nu ar fi ca, printr-o metodă care acţionează rapid, să punem capăt vieţii evreilor care nu pot munci. În orice caz, ar fi de preferat decât să-i lăsăm să moară de foame”. „Metoda care acţionează rapid” era monoxidul de carbon, folosit deja în „programul de eutanasiere”. În septembrie 1941, o dubă de gazare a fost testată pe prizonierii de război sovietici; după aceea, dubele de gazare au fost folosite în Bielorusia şi Ucraina ocupate, în special la uciderea copiilor. Maşina de ucis de la Chełmno era o dubă de gazare care funcţiona sub supravegherea lui Herbert Lange, care se ocupase de gazarea handicapaţilor în „programul de eutanasiere”. De pe 5 decembrie, germanii au folosit dispozitivul de la Chełmno pentru a ucide evreii din *Wartheland*. În 1941 sau 1942, au fost ucişi la Chełmno 145.301 evrei. Chełmno a funcţionat până ce populaţia evreiască din *Wartheland* a fost redusă, în esenţă, la un lagăr de muncă foarte funcţional aflat în ghetoul din Łódź. Omorurile au fost însă întrerupte la începutul lui aprilie: tocmai când începea exterminarea în regiunea Lublin.9

Belzec avea să fie un nou model, mai eficient şi mai durabil decât Chełmno. Globocnik, foarte probabil după o consultare cu Wirth, a hotărât să construiască un centru permanent, în care să poată fi gazaţi deodată mulţi oameni în spatele unor ziduri (ca în „programul de eutanasiere”), dar în care monoxidul de carbon putea fi generat în siguranţă de motoare cu combustie internă (ca la dubele de gazare). În loc să parcheze un vehicul, ca la Chełmno, aceasta a însemnat scoaterea motorului dintr-un vehicul, legarea lui prin conducte de o cameră de gazare anume construită, înconjurarea camerei cu o protecţie ermetică şi apoi conectarea acelei fabrici a morţii la centrele cu

populaţie prin intermediul căii ferate. Acestea erau inovaţiile simple de la Belzec, dar au fost suficiente.10

*

Conducerea nazistă considerase întotdeauna că evreii polonezi sunt în miezul „problemei" evreieşti. Ocupaţia germană i-a împărţit pe evreii care fuseseră cetăţeni polonezi în trei zone politice diferite. Din decembrie 1941, circa trei sute de mii de evrei polonezi trăiau în *Wartheland* şi în alte ţinuturi polone anexate de Germania. Acum, puteau fi gazaţi la Chełmno. Cei aproximativ 1, 3 milioane de evrei polonezi de la estul liniei Molotov-Ribbentrop puteau, încă din iunie 1941, să fie împuşcaţi; cea mai mare parte dintre ei au fost ucişi în 1942. Cel mai mare grup de evrei polonezi de sub ocupaţia germană se afla în ghetourile din Guvernământul General. Până în iunie 1941, în Guvernământul General se afla jumătate din populaţia antebelică de evrei polonezi, circa 1.613.000 de oameni. (Când a fost adăugată regiunea Galiţia, după invazia germană în Uniunea Sovietică, numărul evreilor din Guvernământul General a ajuns la circa 2.143.000. Cei aproximativ o jumătate de milion de evrei din Galiţia, la est de linia Molotov-Ribbentrop, au făcut obiectul posibilităţii de a fi împuşcaţi.) 11

În martie 1942, când au început să ucidă evreii polonezi din Guvernământul General, Himmler şi Globocnik s-au angajat într-o politică clară de distrugere a celei mai mari populaţii evreieşti din Europa. Pe 14 martie 1942, Himmler a înnoptat la Lublin şi a stat de vorbă cu Globocnik. Peste două zile, germanii au început deportarea la Belzec a evreilor din regiunea Lublin. În noaptea de 16 martie, circa 1.600 de evrei care nu aveau documente de muncă au fost adunaţi din Lublin, expediaţi şi gazaţi. În a doua jumătate a lunii martie 1942, germanii au început să golească sat cu sat şi oraş cu oraş regiunea Lublin de evrei. Hermann Hofle, locţiitorul lui Globocnik pentru

„strămutare”, conducea o echipă care a dezvoltat tehnicile necesare. Evreii din ghetourile mai mici erau trimişi în ghetouri mai mari. Apoi, evreii cu legături primejdioase, cei bănuiţi că sunt comunişti şi veteranii din Armata Polonă erau împuşcaţi. În etapa pregătitoare finală, populaţia era filtrată, iar bărbaţii mai tineri şi ceilalţi care erau consideraţi buni de muncă primeau acte noi.12

La vest de linia Molotov-Ribbentrop, germanii au făcut în aşa fel, încât să se ocupe mai puţin ei înşişi de acţiunile concrete de exterminare. Instituţiile ghetoului – *Judenra*tul şi forţele de poliţie evreieşti – erau îndreptate către distrugerea lui. Echipa lui Globocnik îşi începea acţiunea într-un oraş mai mic sau mai mare cu contactarea Siguranţei locale, după care aduna o trupă de poliţişti germani. Dacă germanii aveau la dispoziţie o forţă de poliţie evreiască, aşa cum se întâmpla în comunităţile de orice mărime, poliţiştilor evrei li se cerea apoi să execute cea mai mare parte a muncii efective de adunare a celorlalţi evrei, pentru a fi transportaţi. În oraşe, poliţia evreiască îi depăşea cu mult la număr pe germanii care le dădeau ordine. Întrucât nu aveau arme de foc, nu puteau folosi decât forţa împotriva celorlalţi evrei. Uneori, erau disponibili şi bărbaţi de la Trawniki, ca să dea o mână de ajutor.13

Poliţia germană ordona poliţiei evreieşti să adune populaţia evreiască într-un anumit loc la o anumită oră. La început, evreii erau adesea momiţi la locul de adunare cu promisiunea de alimente sau de locuri de muncă mai atrăgătoare „în est”. Apoi, în cursul unor razii care durau câteva zile, germanii şi poliţiştii evrei înconjurau anumite blocuri de locuinţe sau case şi îi sileau pe locuitori să se ducă la un loc de adunare. Germanii împuşcau pe loc copiii mici, femeile gravide, handicapaţii şi vârstnicii. În oraşele mai mari, unde era nevoie de mai multe razii, aceste măsuri erau repetate cu o violenţă din ce în ce mai mare.

Germanii aveau cote zilnice de umplere a trenurilor, şi uneori le transmiteau cotele poliţiştilor evrei, care răspundeau (cu propria poziţie şi, astfel, cu viaţa) de îndeplinirea lor. Ghetoul era sigilat în timpul acţiunii şi, de asemenea, după aceea, astfel încât poliţia germană să poată jefui populaţia locală fără să fie stingherită de nimic.14

După ce evreii ajungeau la Belzec, soarta le era pecetluită. Erau neînarmaţi, într-un loc închis şi păzit, cu puţine şanse de a înţelege în ce situaţie sunt, ca să nu mai vorbim de vreo împotrivire faţă de germani şi de bărbaţii de la Trawniki, înarmaţi. În mod foarte asemănător cu pacienţii din centrele de „eutanasiere”, li se spunea că trebuie să intre într-o anumită clădire, ca să fie dezinfectaţi. Li se cerea să-şi scoată hainele şi să-şi lase obiectele de valoare, cu explicaţia că şi ele vor fi dezinfectate şi apoi le primesc înapoi. Apoi, erau duşi, goi, în camere care erau umplute cu gaze de eşapament (ce conţineau monoxid de carbon). Au supravieţuit doar doi sau trei evrei dintre cei debarcaţi la Belzec; cel puţin 434.508 au murit. Wirth a fost comandantul acelui centru pe tot parcursul verii lui 1942, şi pare să fi excelat în îndeplinirea datoriei. Avea să fie apoi inspectorul general de la Belzec şi de la celelalte două centre construite pe acelaşi model.15

Acest sistem a funcţionat aproape perfect în regiunea Lublin din Guvernământul General. Deportările la Belzec din regiunea Cracovia au început puţin mai târziu, cu rezultate similare. Evreii din regiunea Galiţia au avut parte de suprapunerea celor două metode de ucidere ale germanilor: începând cu vara lui 1941, au fost împuşcaţi; apoi, din martie 1942, au fost gazaţi la Belzec. Galiţia era la estul liniei Molotov-Ribbentrop, aşa încât evreii puteau fi împuşcaţi; dar fusese anexată la Guvernământul General, aşa încât evreii puteau fi, de asemenea, gazaţi. Thomas

Hecht, un evreu galiţian care a supravieţuit, a enumerat câteva dintre felurile în care evreii puteau muri în Galiţia: două mătuşi, un unchi şi un văr au fost gazaţi la Belzec; tatăl său, unul dintre fraţi, o mătuşă, un unchi şi un văr au fost împuşcaţi; celălalt frate a murit într-un lagăr de muncă.16

Între timp, echipa lui Globocnik şi bărbaţii de la Trawniki au construit în regiunea Lublin o altă fabrică a morţii, după modelul Belzec: la Sobibor, în apropiere de Lublin, spre nord-est. A fost dată în funcţiune în aprilie 1942 şi a ucis, exact în acelaşi fel ca la Belzec, circa 180.000 de evrei; au existat doar vreo patruzeci de supravieţuitori. Globocnik şi oamenii săi ajunseseră să-şi însuşească procedurile necesare pentru esenţialul operaţiei: razii în ghetouri, efectuate de oamenii lui Hofle, poliţia germană şi localnici; ordine în lagăre, pe care o asigurau o echipă de bărbaţi de la Trawniki, câţiva germani şi o mare forţă de muncă evreiască; şi uciderea în masă ca atare, asfixierea prin expunerea la gaze de eşapament.17

După ce a obţinut rate de mortalitate de 99, 99 la sută la Belzec şi Sobibor, Himmler a ordonat, pe 17 aprilie 1942, construirea celui de-al treia dispozitiv, de data aceasta în regiunea Varşovia din Guvernământul General. O echipă cu experienţă în „eutanasierea, însoţită de bărbaţi de la Trawniki, a fost trimisă într-un loc din apropierea satului Treblinka, unde a început, pe 1 iunie 1942, construirea unei fabrici a morţii. Muncitorii erau evrei din acea zonă, care au fost ucişi la încheierea proiectului. Cel care a supravegheat construcţia a fost, asemenea comandanţilor de la Belzec şi Sobibor, un veteran al „programului de eutanasiere”. Spre deosebire însă de Franz Stângi (la Sobibor) şi Christian Wirth (la Belzec), Irmfried Eberl era medic, nu şef de poliţie. Condusese două dintre centrele de „eutanasiere”.18

Eberl părea să fie încântat de ultima sa numire. „Îmi merge de minune”, i-a scris soţiei în timp ce se construia fabrica morţii de la Treblinka. „Sunt o mulţime de lucruri de făcut şi e distractiv”. Când lagărul a fost aproape terminat, el se simţea „mulţumit şi mândru de această realizare”. Era fericit că modelul lui Globocnik avea să fie extins la Varşovia.19

Varşovia, leagănul unei mari părţi a claselor polone educate şi al celei mai mari societăţi evreieşti din Europa, era o metropolă care nu îşi avea locul în concepţia despre lume a naziştilor. În primăvara lui 1942, în ghetoul Varşoviei încă mai trăiau peste 350.000 de evrei.

Varşovia era cel mai mare oraş din Guvernământul General, dar nu centrul său administrativ. Hans Frank, guvernatorul general, prefera să cârmuiască de la Cracovia, unde pusese stăpânire pe un vechi castel al regilor polonezi şi se prezenta ca membru al rasei regale moderne. În octombrie 1939, făcuse câteva încercări ratate de a rezolva „problema” evreiască prin transportarea evreilor în regiunea Lublin din Guvernământul General. În decembrie 1941, Frank le-a spus subordonaţilor săi că „trebuie să se descotorosească de evrei”. Nici măcar atunci nu avea habar cum s-ar putea face asta. Însă, în primăvara lui 1942, Frank ştia. Lublin avea ceva de oferit lui Frank: nu mai era districtul care să atragă mai mulţi evrei în Guvernământul General, ci locul în care puteau să fie omorâţi evreii care trăiau deja în Guvernământul General. Acest lucru era bine-venit. Bărbaţii de la Trawniki au ajuns la Varşovia în lunile februarie şi aprilie. În vara lui 1942, Frank a cedat SS-ului controlul asupra folosirii evreilor la muncă, şi apoi ghetourile însele.20

Asasinarea unui comandant SS foarte important a oferit pretextul escaladării violenţei. După Hitler şi Himmler, Reinhard Heydrich era cel mai important

arhitect al politicii de exterminare a evreilor. De asemenea, era un exemplu tipic al tendinţei naziste de a-i încredinţa unei persoane mai multe funcţii: pe când era deja şeful Biroului Central al Siguranţei *Reich*-ului, i-a fost încredinţată răspunderea Protectoratului Boemiei şi Moraviei, teritorii cehe anexate de Germania în 1939. Pe 27 mai 1942, a fost rănit într-un atentat săvârşit de un ceh şi un slovac din slujba serviciilor de informaţii britanice, şi a murit pe 4 iunie. Hitler şi Himmler îi reproşaseră că se deplasa fără pază, despre care Heydrich credea că nu îi este necesară, deoarece se bucură de popularitate printre cehi. În teritoriile cehe, germanii nu aplicaseră politici represive comparabile cu cele din părţile ocupate ale Poloniei şi Uniunii Sovietice; Heydrich îşi făcuse o chestiune de onoare din susţinerea clasei muncitoare cehe.21

Asasinarea lui Heydrich a însemnat pierderea unuia dintre proiectanţii Soluţiei Finale, dar câştigarea unui martir. Hitler şi Himmler s-au întâlnit şi au stat de vorbă pe 3, 4 şi 5 iunie 1942. Himmler a ţinut discursul funebru: „Avem datoria sfântă să-i răzbunăm moartea, să-i continuăm munca şi să-i nimicim fără milă ori şovăială pe duşmanii poporului nostru”. Un sat ceh, Lidice, avea să fie ras de pe faţa pământului, ca pedeapsă pentru asasinarea lui Heydrich. Bărbaţii au fost ucişi pe loc, femeile au fost trimise în lagărul de concentrare german de la Ravensbrück, iar copiii au fost gazaţi la Chełmno.22

Politica nazistă de eliminare completă a evreilor polonezi din Guvernământul General a luat acum numele de Operaţiunea Reinhard, în onoarea lui Heydrich. Referirea la asasinare îi transforma pe germani în victime şi permitea prezentarea uciderii în masă a evreilor ca pedeapsă. În concepţia despre lume a naziştilor, asasinarea lui Heydrich în mai 1942 a jucat un rol similar cu declaraţia de război americană din decembrie 1941: a

creat un spirit de îndreptăţită solidaritate printre nazişti, care erau, chipurile, atacaţi, şi a distras atenţia de la adevăratele surse ale situaţiilor critice şi politicilor germane. Heydrich a devenit o „victimă” importantă a presupusei conspiraţii evreieşti internaţionale, care era răspunzătoare pentru război.23

*

Evreii erau ucişi, deoarece asta definise Hitler ca unul dintre scopurile războiului. Dar chiar şi după ce şi-a făcut cunoscute dorinţele, determinarea momentului morţii lor era condiţionată de felul în care germanii percepeau cursul războiului şi de priorităţile economice aferente. Probabilitatea ca evreii să moară era mai mare când germanii erau preocupaţi de lipsa alimentelor şi mai redusă când germanii erau preocupaţi de lipsa forţei de muncă.

Hitler şi-a anunţat decizia de a-i omorî pe toţi evreii la puţin timp după ce şi-a făcut cunoscută hotărârea ca prizonierii de război sovietici să fie folosiţi la muncă în loc să fie ucişi. La începutul anului 1942, prizonierii de război sovietici care supravieţuiseră au fost integraţi în forţa de muncă din Germania, în vreme ce Hans Frank a reuşit să organizeze o economie polonă colonială în cadrul Guvernământului General pe care îl conducea. Forţa de muncă fiind asigurată pe moment, hrana a devenit preocuparea principală atât în *Reich*, cât şi în Polonia ocupată. În aprilie 1942, Göring a trebuit să anunţe reducerea raţiilor de alimente ale germanilor din *Reich* şi, într-adevăr, consumul mediu de calorii a scăzut considerabil în *Reich* în acel an. În ceea ce-l priveşte, Frank era preocupat de îmbunătăţirea aprovizionării cu alimente a clasei muncitoare poloneze de pe teritoriul său.24

Prin urmare, în vara lui 1942 problemele economice, aşa cum le vedeau germanii, au grăbit mai degrabă decât

au împiedicat planul de asasinare a tuturor evreilor polonezi. Când hrana, nu munca, era principalul motiv de nelinişte, evreii deveneau „guri de hrănit netrebuincioase”, şi erau în primejdie chiar şi cei care munceau pentru economia germană şi pentru *Wehrmacht*. La sfârşitul anului 1942, Frank dorea din nou mai mult muncă decât hrană, astfel încât voia ca evreii care mai rămăseseră să fie ţinuţi în viaţă. Până atunci, cei mai mulţi dintre evreii polonezi muriseră deja. Economia germană era ca o sârmă tăioasă pe care evreii erau siliţi să păşească desculţi, legaţi la ochi şi fără plasă de siguranţă. Asta era tot ceea ce se afla între ei şi moarte – era sângeroasă şi înşelătoare, era sigur că o să le înşele aşteptările.25

*

Fabrica morţii de le Treblinka a fost terminată pe 11 iulie 1942. Opt zile mai târziu, pe 19 iulie 1942, Himmler a ordonat „strămutarea” completă „a întregii populaţii evreieşti din Guvernământul General până pe 31 decembrie 1942”. Aceasta însemna, înainte de toate, Varşovia.26

La Varşovia, pe 22 iulie 1942, specialistul în „strămutare” al lui Globocnik, Hermann Hofle, şi grupul său de SS-işti curăţători de ghetouri au dat instrucţiuni Siguranţei locale din Varşovia şi apoi l-au vizitat pe Adam Czerniakow, şeful *Judenrat-uhii*. Hofle i-a spus lui Czerniakow că în ziua următoare trebuie să aducă cinci mii de evrei la un punct de transfer, *Umschlagplatz*. Czerniakow, care ştia de curăţirile de ghetouri efectuate deja în regiunea Lublin, a înţeles ce se pregăteşte. Nevrând să accepte răspunderea pentru coordonarea uciderii alor săi, s-a sinucis. După moartea lui Czerniakow, germanii au recurs la înşelăciune, ordonând poliţiei evreieşti să atârne afişe în care celor care aveau să meargă în *Umschlagplatz* li se promiteau pâine şi marmeladă. Primul convoi de aproximativ cinci mii de

evrei a plecat din Varşovia către Treblinka pe 23 iulie. După cum îşi aminteşte Bluma Bergman, oamenii înfometaţi ar fi făcut orice pentru un pic de mâncare, „chiar dacă ştiai că o să te omoare”.27

Aşa a început operaţiunea din ghetoul Varşoviei, numită de germani „Marea Acţiune” Hofle şi echipa sa s-au instalat în ghetou, pe strada Zelazna, la numărul 103. Aşa cum făcuseră în alte oraşe mari şi mici din regiunile Lublin, Cracovia şi Galiţia ale Guvernământului General, au recurs la constrângere, ajutaţi de Siguranţa locală. Cu ajutorul câtorva sute de bărbaţi de la Trawniki şi a circa două mii de poliţişti evrei, germanii au organizat razii în ghetoul varşovian aproape în fiecare zi din următoarele două luni. După ce au dispărut cei foarte flămânzi, poliţiştii au luat apoi grupurile care păreau neajutorate: orfanii, săracii, cei fără locuinţă, deţinuţii. Bătrânii şi tinerii nu aveau nicio şansă. Copiii sub cincisprezece ani dispăreau pur şi simplu din ghetou. Germanii împuşcau pe loc copiii foarte mici, bolnavii, handicapaţii şi bătrânii.28

La început, poliţia evreiască putea să-şi îndeplinească sarcinile cu puţină supraveghere din partea germanilor. După câteva zile de deportare a celor flămânzi şi a celor neajutoraţi, germanii au aplicat şi la Varşovia aceeaşi tehnică de peste tot: blocarea prin surprindere a unui bloc de locuinţe sau a unei porţiuni de stradă, verificarea actelor de identitate şi deportarea tuturor evreilor care nu erau consideraţi necesari pentru muncă. Poliţia evreiască, supravegheată de poliţia germană, a făcut prima astfel de blocadă pe 29 iulie 1942. Germanii hotărau care zone să fie curăţate şi în ce moment; poliţiştii evrei deschideau dis-de-dimineaţă un plic sigilat cu instrucţiuni despre zonele care trebuie să fie curăţate în acea zi. În general, germanii efectuau două acţiuni în fiecare zi, pentru a-şi îndeplini cota.29

Selectarea pentru muncă a ţinut în viaţă unele

persoane, dar a compromis posibilitatea unui spirit de rezistenţă colectiv. Cu toate că germanii nu erau nici pe departe pricepuţi să observe diferenţele dintre muncitorii cu acte în regulă şi ceilalţi, selectarea crea o diviziune socială hotărâtoare între evreii care aveau acte şi cei care nu aveau, şi determina o preocupare generală pentru siguranţa personală. Oamenii erau înclinaţi să creadă că ei şi familiile lor ar putea să rămână în ghetou dacă ar avea slujba potrivită şi actele în regulă. Această plasare a speranţei la nivelul vieţii private a însemnat condamnarea colectivităţii. Energia disponibilă era risipită în vânătoarea de acte, nu în coordonarea rezistenţei. Nimeni nu încerca (încă) să smulgă monopolul forţei din ghetou din mâinile germanilor şi ale poliţiei evreieşti. Câtă vreme nu exista vreun grup evreiesc dispus să se împotrivească poliţiei evreieşti, raziile şi deportările puteau să continue, sub supraveghere germană, dar cu personal german destul de restrâns.30

În august 1942, germanii au cerut ca fiecare poliţist evreu să aducă, în fiecare zi, câte cinci evrei pentru deportare, altfel urma să fie deportaţi membrii familiei lor. Aceasta a avut ca efect eliminarea celor care nu se puteau apăra. Pe 5 august, orfelinatele cele mai mari erau goale. Renumitul pedagog Janusz Korczak şi-a dus copiii în *Umschlagplatz*. Pe doi dintre ei, îi ţinea de mână şi mergea cu fruntea sus. Printre cele 6.623 de persoane deportate în acea zi odată cu el, s-au numărat învăţătorii şi îngrijitorii orfanilor din ghetou: colega sa Stefania Wilczynska şi mulţi alţii. Poliţiştii i-au dus pe bătrâni şi pe copii la *Umschlagplatz* în căruţuri. Un poliţist evreu a luat dintr-o casă o fetiţă a cărei mamă plecase un pic cu treabă. Ultimele cuvinte ale fetiţei înainte de a fi deportată la Treblinka au fost consemnate: „Ştiu că sunteţi un om bun, domnule. Vă rog să nu mă duceţi de aici. Mama a plecat doar un pic. O să se întoarcă repede şi eu n-o să fiu aici,

aşa că vă rog să nu mă duceţi de aici”. 31

În primele două luni ale Marii Acţiuni au fost duşi în *Umschlagplatz* circa 265.040 de evrei, iar alţi aproximativ 10.380 au fost omorâţi chiar în ghetou. Au rămas vreo şaizeci de mii de evrei. Cei mai mulţi erau bărbaţi tineri, cu o stare fizică bună.32

*

Fiecare etapă a uciderii în masă a evreilor din Varşovia a fost atât de cumplită, încât nu mai rămăsese decât speranţa că viitorul apropiat ar putea cel puţin să fie mai bun decât trecutul recent. Unii evrei credeau cu adevărat că munca în est ar putea fi mai bună decât viaţa din ghetou. Evreilor li s-ar putea trece cu vederea că s-au adunat în *Umschlagplatz*, pentru că au crezut că îmbarcarea în trenuri va fi un lucru mai bun decât să aştepte nu se ştie cât în soarele arzător, fără mâncare, hrană şi condiţii de igienă. Supravegherea *Umschlagplatz*-ului le era încredinţată poliţiştilor evrei, care uneori eliberau pe câte cineva cunoscut, sau pe cei care îşi puteau permite să-i mituiască. Aşa cum îşi amintea istoricul Emanuel Ringelblum, poliţiştii evrei cereau uneori, pe lângă bani gheaţă, plată „în natură”, adică sex cu femeile pe care le salvau.33

În tren, iluziile se topeau. Cu toate că li se garanta că destinaţia lor este un lagăr de muncă „din est”, unii evrei trebuie să fi bănuit că e o minciună: la urma urmelor, tocmai persoanele cu certificate de muncă au fost cele care rămăseseră la Varşovia. Dacă scopul era munca, atunci de ce erau trimişi mai întâi cei foarte bătrâni şi cei foarte tineri? Trenurile lor nu aveau niciodată prioritate în sistemul de căi ferate, şi adesea treceau zile întregi până să ajungă la o destinaţie care, de fapt, era destul de apropiată de Varşovia – Treblinka se afla la circa o sută de kilometri spre nord-est. Evreilor nu li se dădeau nici mâncare, nici apă, şi mulţi dintre ei au murit în aceste

convoaie. Copiii îşi lingeau unul altuia broboanele de transpiraţie. Uneori, mamele îşi aruncau copiii mici din tren, crezând că au mai multe şanse să supravieţuiască la întâmplare decât în orice loc ar fi mers trenul. Unii părinţi le explicau copiilor foarte mici, născuţi în ghetou, ceea ce se putea vedea pe ferestre sau prin crăpăturile uşilor. Cei mai mici nu mai văzuseră niciodată câmpii sau păduri. Nici nu aveau să mai vadă.34

Polonezii începeau să strige la trecerea trenurilor. Gestul cu degetul în dreptul beregatei, pe care şi-l amintesc cu oroare câţiva evrei supravieţuitori, voia să le transmită evreilor că vor muri – nu neapărat că polonezii le doresc asta. Unii polonezi le cereau bani; alţii, poate mai milostivi, poate cu alte necazuri, le cereau copii. Yankiel Wiernik îşi aminteşte de propriul convoi, unul dintre primele de la Varşovia: „Îi cuprindeam cu mintea pe toţi şi toate, dar n-am putut cuprinde imensitatea nenorocirii”. Nimeni n-a putut.35

Fiecare convoi era alcătuit din cincizeci şi şapte până la şaizeci de vagoane, sau cinci-şase mii de oameni. La sosirea în staţia cea mai apropiată de Treblinka, trenul se oprea. Apoi, după o aşteptare de ore sau chiar de zile întregi, venea altă locomotivă şi trecea nouăsprezece – douăzeci de vagoane pe o linie secundară a fabricii morţii din Treblinka. Cea de-a doua locomotivă împingea vagoanele, nu le trăgea, aşa încât mecanicul nu era niciodată cu faţa spre centrul de exterminare, şi nici nu pătrundea în el.36

Evreii care mai erau în viaţă erau scoşi cu de-a sila din vagoane de bărbaţi de la Trawniki, care îi aţinteau cu puştile şi pocneau din bice. Evreii deportaţi la Treblinka mureau, aproape toţi, în aceste prime săptămâni, dar lucrurile nu mergeau aşa de lin ca la Belzec şi Sobibor, şi nu cum intenţionaseră germanii. Transporturile regulate şi masive de evrei au depăşit foarte repede capacitatea micii

camere de gazare de la Treblinka, iar germanii şi bărbaţii de la Trawniki erau siliţi să recurgă la împuşcare. Nu aceasta era sarcina pentru care fuseseră pregătiţi bărbaţii de la Trawniki. O făceau prost, dar o făceau. În august, linia secundară către centrul de exterminare de la Treblinka era înconjurată de mormane de leşuri.

Oskar Berger, care a sosit cu un convoi pe 22 august, îşi amintea „sute de cadavre care zăceau prin jur”. Yankiel Wiemik îşi amintea de momentul sosirii sale, pe 24 august: „Curtea lagărului era presărată cu cadavre, unele încă îmbrăcate, iar altele goale, cu feţele schimonosite de groază, negre şi umflate, cu ochii larg deschişi şi limbile scoase, capete strivite, trupuri mutilate”. Un evreu care sosise cu o zi înainte, pe 23 august, scăpase ca prin urechile acului să îngroaşe mormanul. A fost ales pentru lucru, care consta, în principal, în înlăturarea rămăşiţelor omeneşti. îşi amintea cum se petreceau omorurile în acele prime săptămâni de la Treblinka: „După ce am coborât din vagon, germani şi ucraineni, cu bice în mâini, ne-au mânat într-o curte şi ne-au ordonat să ne culcăm cu faţa în jos. Apoi, au trecut printre noi şi ne-au împuşcat în ceafa”. Adam Krzepicki, care a sosit pe 25 august, şi-a notat o impresie asemănătoare: „Cadavre de oameni de toate vârstele, în toate poziţiile, cu expresii diferite pe feţe în clipa în care şi-au dat ultima suflare. De jur-împrejur, doar pământul, cerul şi cadavrele!” Edward Weinstein îşi amintea de a doua zi, 26 august: „Şi m-am uitat afară, şi am văzut Iadul. Leşuri, până la înălţimea ferestrelor vagoanelor de vite, pe rambleu”. Franz Stângi, ofiţerul de poliţie german (austriac) care a fost comandatul centrului de exterminare de la Sobibor, a fost chemat să investigheze haosul de la Treblinka. Fără îndoială, nu era omul pe care moartea să-l poată copleşi cu uşurinţă şi, spre deosebire de evrei, cam ştia la ce să se aştepte. Şi totuşi, a fost şocat de ceea ce a găsit: „Duhoarea era de

nedescris: peste tot sutele, nu, miile de cadavre care se descompuneau, putrezeau”. 37

Irmfried Eberl, medicul german (austriac) comandantul centrului de la Treblinka, sperase să-şi dovedească valoarea. Voia să atingă o rată a mortalităţii care să le depăşească pe cele ale comandanţilor altor centre de exterminare, şefii de poliţie de la Belzec şi Sobibor. În august 1942, a continuat să accepte convoaie, deşi numărul de oameni care să fie ucişi depăşea cu mult capacitatea dispozitivului care trebuia să-i asfixieze. Atunci moartea s-a revărsat în afară: din camera de gazare, către zona de aşteptate din curte şi, din curte, către trenurile care aşteptau în gară, sau pe calea ferată, sau undeva, departe, în Polonia ocupată. Evreii mureau oricum, aproape toţi; acum însă, câţiva dintre ei au evadat din trenuri, lucru rar întâmplat în timpul primelor convoaie către Belzec şi Sobibor.38

Cei fugiţi din trenuri se întorceau în ghetoul din Varşovia, adesea cu gândul că au fost cruţaţi. Dezorganizarea a atras, şi ea, atenţia privitorilor. Din cauza tuturor acestor întârzieri, era mai mare probabilitatea ca trenurile care duceau soldaţi germani pe frontul de est să treacă pe lângă unul dintre trenurile morţii, sau să fie blocat în spatele lui; unii privitori făceau fotografii, alţii vomitau din pricina duhorii. Unii dintre aceşti soldaţi erau în drum spre sud-vestul Rusiei sovietice, ca să participe la ofensiva împotriva Stalingradului. Soldaţii germani care au văzut convoaiele către Treblinka ştiau, dacă voiau să ştie, pentru ce anume luptă ei.39

Eberl a fost destituit pentru incompetenţă, iar în august 1942 Stângi a preluat comanda Treblinkăi. Stângi, care mai târziu avea să spună că priveşte gazarea în masă a evreilor ca pe „profesiunea” sa şi că „îi place”, a făcut cât ai bate din palme ordine la Treblinka. A oprit temporar transporturile şi i-a pus pe muncitorii evrei să îngroape

cadavrele. Când centrul de exterminare s-a redeschis, în septembrie 1942, el funcţiona mult mai bine în parametrii maşinăriei care fusese proiectată să fie.40

Stângi comanda cu ajutorul unui adjunct deosebit de brutal, Kurt Franz, pe care muncitorii evrei îl porecliseră „Păpuşel" (din cauza înfumurării şi a faptului că era chipeş). Lui Franz îi plăcea să se uite la evreii care boxau, îi plăcea să-şi vadă câinele atacându-i pe evrei şi îi plăcea să privească animalele, în general: la un moment dat, i-a pus pe muncitorii evrei să amenajeze o grădină zoologică. Germanii erau asistaţi de câţiva bărbaţi de la Trawniki, care erau gardieni şi îndeplineau câteva funcţii esenţiale în cadrul centrului, cum ar fi să-i mâne pe evrei în camerele de gazare şi să dea drumul monoxidului de carbon. Restul muncilor erau efectuate de câteva sute de evrei cruţaţi de la moarte doar pentru a executa sarcini legate de omorul în masă şi de jefuire, şi care se condamnau singuri la o moarte rapidă dacă dădeau cel mai mic semn de slăbiciune. Asemenea centrelor de la Belzec şi Sobibor, Treblinka era programată să funcţioneze pe baza muncii evreilor, astfel încât bărbaţii de la Trawniki să aibă puţine de făcut, iar germanii aproape nimic.41

Dat fiind că zvonurile despre Treblinka s-au răspândit, germanii au început propaganda. Guvernul polon, aflat în exil la Londra, a transmis aliaţilor săi britanici şi americani rapoarte despre gazări, alături de alte exemple de masacrare a civililor polonezi de către germani. Pe tot parcursul verii, i-au îndemnat pe britanici şi americani să ia măsuri de pedepsire a civililor germani, dar în zadar. Ofiţerii din rezistenţa polonă, Armata Ţării, s-au gândit la un atac asupra Treblinkăi, dar n-au trecut la acţiune. Germanii tăgăduiau gazările. Şeful poliţiei evreieşti din Varşovia şi „însărcinatul oficial cu strămutarea", Jozef Szerynski, pretindeau că primiseră cărţi poştale din Treblinka. Într-adevăr, exista un serviciu

poştal în ghetoul din Varşovia, care a funcţionat chiar şi în acele săptămâni. Poştaşii purtau şepci cu un cozoroc portocaliu aprins, ca să nu fie înşfăcaţi în razii. Dar, firește, n-au adus nicio veste de la Treblinka.42

Convoaiele de la Varşovia către Treblinka au pornit din nou pe 3 septembrie 1942. Din ultimul convoi din Marea Acţiune, de pe 22 septembrie 1942, făceau parte poliţiştii evrei şi familiile lor. Pe când se apropiau de staţie, poliţiştii evrei şi-au aruncat pe ferestre caschetele şi orice alte însemne ale fostei lor misiuni sau ale fostului lor statut social (poliţiştii evrei proveneau adesea din familii prospere). Era o comportare prudentă, deoarece poliţiştii evrei puteau să aibă parte de o primire dură din partea celorlalţi evrei dintr-un lagăr de concentrare. Treblinka însă nu era lagăr. Era un centru de exterminare, aşa încât măsurile lor n-au contat deloc. Poliţiştii au fost gazaţi ca toţi ceilalţi.

În câteva luni, Stângi a schimbat aspectul Treblinkăi şi, prin aceasta, i-a sporit funcţionalitatea ucigaşă. Evreii care au sosit la Treblinka în cea de-a doua parte a anului 1942 nu mai coborau din tren pe un simplu rambleu înţesat de cadavre, ci într-o falsă gară, zugrăvită de un lucrător evreu, ca să arate ca una adevărată. Avea un ceas, un orar şi ghişee de bilete. În timp ce ieşeau din „gară”, evreii auzeau muzică, interpretată de o orchestră condusă de muzicianul varşovian Artur Gold. Evreii care şchiopătau sau se poticneau sau dădeau în vreun fel semne de slăbiciune erau duşi într-o „clinică”. Muncitori evrei cu banderole roşii îi ajutau să ajungă la o clădire marcată cu crucea roşie. În spatele acestei clădiri, evreii bolnavi erau împuşcaţi în ceafa pe marginea unui şanţ de către germani în halate de doctori. Călăul-şef era August Miete, pe care muncitorii evrei îl porecliseră „Îngerul Morţii”, *Malakh Ha-Mavet*. Evreii care se puteau mişca singuri făceau câţiva paşi înainte, într-un fel de curte în care bărbaţii şi femeile

erau despărţiţi: bărbaţii la dreapta, femeile la stânga, după cum li se spunea în limbile germană şi idiş.43

În curte, evreii erau siliţi să se dezbrace până la piele, sub pretextul că urmează să fie dezinfectaţi înainte de a fi transportaţi mai departe, „spre est”. Trebuiau să-şi împacheteze frumos hainele şi să-şi lege un pantof de celălalt cu ajutorul şireturilor. Trebuiau să predea toate obiectele de valoare; femeile erau supuse la examinarea cavităţilor. Moment în care câteva femei din unele convoaie erau alese pentru viol, iar câţiva bărbaţi din unele convoaie erau aleşi pentru muncă. Femeile împărtăşeau apoi soarta celorlalte, în vreme ce bărbaţii mai trăiau câteva zile, săptămâni sau chiar luni ca sclavi.44

Toate femeile se duceau în camerele de gazare fără haine şi cu părul tuns. Fiecare dintre ele trebuia să se aşeze în faţa unui „frizer” evreu. Femeile credincioase care purtau perucă trebuiau să o predea. Chiar şi în acea ultimă clipă dinaintea morţii, oamenii reacţionau diferit, fiecare în felul său. Pentru unele femei, tunderea părului era confirmarea versiunii cu „dezinfectarea”; pentru altele, era dovada că urmau să fie omorâte. Părul femeilor avea să fie folosit la fabricarea de ciorapi pentru muncitorii feroviari germani şi la căptuşirea papucilor pe care îi purtau echipajele submarinelor germane.45

Cei din ambele grupuri, mai întâi femeile, iar apoi bărbaţii, goi cu toţii, umiliţi şi neajutoraţi, erau siliţi să alerge printr-un tunel. Era lat de câţiva metri şi lung de circa o sută de metri; germanii îl numeau „drumul spre ceruri”. La capătul lui, evreii vedeau o Stea a lui David de mari dimensiuni pe frontonul de deasupra intrării într-o încăpere întunecată. Pe o draperie rituală era trecută inscripţia în ebraică: „Aceasta este poarta către Dumnezeu. Cei drepţi vor trece prin ea”. Probabil că destul de puţini dintre ei au observat aceste amănunte, întrucât

erau siliţi brutal înăuntru de doi paznici postaţi la intrare, amândoi din Trawniki. Unul dintre ei ţinea o bucată de ţeavă, celălalt o sabie, şi amândoi zbierau şi îi loveau pe evrei. Apoi, unul dintre ei închidea şi încuia uşa şi striga: „Apă!” – ultima parte a înşelătoriei, care nu mai era necesară pentru acest grup condamnat, încuiat acum într-o cameră de gazare, ci pentru cei care aşteptau. Un al treilea bărbat de la Trawniki ridica o manetă, şi un motor de tanc pompa în cameră monoxid de carbon.46

După circa douăzeci de minute, bărbaţii din Trawniki deschideau uşa din spate a camerei de gazare, iar muncitorii evrei scoteau cadavrele. În urma luptei disperate şi a agoniei, trupurile erau contorsionate, cu membrele, uneori foarte fragile, prinse unele în altele. După cum îşi amintea muncitorul Chil Rajehman de la Treblinka, treceau „printr-o schimbare cumplită” Cadavrele, ca întreaga cameră, erau pline de sânge, fecale şi urină. Muncitorii evrei curăţau camera, aşa încât următorul grup să nu se îndoiască de minciuna cu dezinfectarea şi să se creeze panică atunci când intrau acolo. Apoi, trebuiau să despartă cadavrele şi să le aşeze pe pământ cu faţa în sus, pentru ca o echipă de „dentişti” evrei să poată să-şi facă treaba: scoaterea dinţilor de aur. Uneori, feţele erau înnegrite cu totul, de parcă ar fi fost arse, iar maxilarele erau încleştate atât de tare, încât „dentiştii” abia reuşeau să le deschidă. După scoaterea dinţilor de aur, muncitorii evrei târau cadavrele până în locurile în care erau îngropate. Întregul proces, de la debarcarea evreilor vii până la debarasarea de cadavre, nu dura mai mult de două ore.47

În iarna 1942 – 1943, germanii au început să-i despartă pe evrei nu în două, ci în trei grupuri: bărbaţii, femeile mai în vârstă şi femeile tinere. Le trimiteau pe femeile tinere la gazare ultimele, deoarece le plăcea să le privească trupurile goale în frig. În acea vreme, cadavrele

erau arse, nu îngropate. Rugurile erau cuptoare imense, făcute din şine de cale ferată puse pe stâlpi de beton, cu diametrul de circa treizeci de metri. În primăvara lui 1943, focul ardea la Treblinka zi şi noapte, uneori incinerând cadavrele descompuse pe care muncitorii evrei le scoteau din gropi, alteori arzând cadavrele celor care tocmai fuseseră asfixiaţi. Femeile, cu mai multe ţesuturi adipoase, ardeau mai bine decât bărbaţii; astfel încât muncitorii au învăţat să le pună pe ele la baza mormanului. Pântecul gravidelor tindea să crape şi se vedea fătul dinăuntru. În nopţile friguroase din primăvara lui 1943, germanii stăteau în jurul focului, bând şi încălzindu-se. Fiinţele omeneşti erau din nou reduse la calorii, unităţi de căldură. Arderea avea scopul îndepărtării tuturor dovezilor crimei, însă muncitorii evrei au avut grijă ca asta să nu se întâmple. Au lăsat neatinse schelete întregi şi au îngropat mesaje în sticle, ca să fie găsite.48

Era foarte greu ca victimele să lase vreun alt fel de urme. Chil Rajehman a ajuns la Treblinka împreună cu sora sa. De cum a văzut dispozitivele a lăsat valizele din mâini. Sora n-a înţeles de ce. „N-are rost”, au fost ultimele cuvinte pe care el i le-a spus. A fost ales pentru muncă. Pe când sorta haine, „am dat peste rochia pe care o purta sora mea. M-am oprit, am luat rochia, am ţinut-o în mâini, m-am uitat lung la ea”. Apoi, rochia a trebuit să treacă mai departe, iar el a trebuit să-şi vadă de ale lui. Tamara şi Itta Willenberg şi-au lăsat laolaltă boccelele cu haine. Fratele lor Samuel, muncitor evreu, a dat peste hainele agăţate unele de altele „ca îmbrăţişarea unor surori” Dat fiind că femeilor li se tăia părul, au avut parte de câteva momente în care să vorbească cu alţi evrei care, poate, cine ştie, aveau să supravieţuiască şi să-şi amintească de cuvintele lor. Ruth Dorfmann a fost în stare să accepte de la frizer consolarea că moartea va fi rapidă, şi să plângă împreună cu el. Hanna Levinson i-a spus frizerului ei să fugă şi să

spună lumii ce se întâmplă la Treblinka.49

Doar cu multă prevedere puteau evreii să-şi controleze bunurile, chiar şi prin astfel de metode limitate. În general, instinctul le spunea să-şi ţină la ei averea portabilă (dacă aveau), în speranţa că mai târziu vor putea să o schimbe pe ceva sau vor putea să mituiască. Uneori, când desluşeau ce îi aşteaptă, evreii aruncau din tren banii şi obiectele de valoare, ca să nu-i îmbogăţească pe asupritorii lor. De obicei, aceasta se întâmpla în apropiere de Treblinka. În interiorul centrului de exterminare, era treaba muncitorilor evrei să caute obiectele de valoare, şi sigur că mai băgau câte ceva şi în buzunar. Pe acestea le dădeau bărbaţilor de la Trawniki, care aveau dreptul că între şi să iasă, ca să le schimbe pe mâncare în satele învecinate. Bărbaţii de la Trawniki le dădeau obiectele de valoare femeilor de pe acolo şi prostituatelor, care se pare că veneau chiar şi de la Varşovia. Dat fiind că astfel se pricopseau cu boli venerice, bărbaţii de la Trawniki se duceau la doctorii evrei aflaţi în rândurile muncitorilor. Iată circuitul special al economiei locale, pe care unul dintre martori a numit-o „înzorzonata şi dezonorata Europă”.50

Prin astfel de contacte, muncitorii evrei care mai trăiau în 1943 au aflat câte ceva despre lumea din afară şi despre mersul războiului. De obicei, bărbaţii de la Trawniki ştiau să citească în limba rusă şi reuşeau să facă rost de materiale de propagandă sovietice şi de ziare sovietice. Se numărau printre milioanele de cetăţeni sovietici care munceau pentru germani într-un loc sau altul, aşa că auzeau zvonuri. Ştiau – şi aşa au aflat şi muncitorii evrei – de înfrângerea germanilor la Stalingrad, în februarie 1943. Muncitorii au văzut ei înşişi că, în 1943, convoaiele s-au rărit, şi se temeau, pe drept cuvânt, că raţiunea existenţei lor se apropie de sfârşit. Până atunci, imensa majoritate a evreilor polonezi muriseră deja.

Bănuind că nu peste multă vreme centrul avea să se închidă, unii dintre muncitorii evrei s-au răsculat pe 2 august 1943, au luat arme şi au dat foc unor părţi din dispozitiv. Câteva sute dintre ei au fugit printr-o spărtură din gard; câteva zeci au supravieţuit războiului. Printre ei, s-au numărat Chil Rajehman şi alţi muncitori, care au scris amintiri despre Treblinka.51

Într-adevăr, centrul a fost închis pe 17 noiembrie 1943. Ultimele ei victime au fost restul de treizeci de muncitori evrei care au demontat dispozitivul. La sfârşit, au fost ucişi în grupuri de câte cinci, fiecare grup fiind ars de cei rămaşi. Bărbaţii de la Trawniki i-au ars pe ultimii cinci. Cam în acelaşi timp, germanii au organizat împuşcarea în masă a altor muncitori evrei, aceştia aflaţi încă la lucru în lagărele de concentrare din Guvernământul General. În această operaţiune, numită Sărbătoarea Recoltei, au fost ucişi circa patruzeci şi două de mii de evrei.52

Unul dintre cei aproximativ cincizeci de supravieţuitori de la Treblinka, Saul Kuperhand, a înţeles că la Treblinka „domnesc cifrele”. Cei 265.040 de evrei varşovieni deportaţi în Marea Acţiune au fost număraţi cu atenţie. În circa paisprezece săptămâni, între 4 august şi jumătatea lui noiembrie, cel puţin 310.000 de evrei din regiunea Radom a Guvernământului General au fost gazaţi la Treblinka. În total, au fost ucişi la Treblinka 780.863 de oameni, imensa majoritate fiind evrei polonezi din Guvernământul General. Cei mai mulţi evrei din Guvernământul General care nu au fost gazaţi la Belzec sau Sobibor au fost gazaţi la Treblinka. Cu totul, Operaţiunea Reinhard a luat vieţile a circa 1, 3 milioane de evrei polonezi.53

Scopul Treblinkăi era din ce în ce mai limpede, pe măsură ce războiul continuă: să cureţe de populaţia sa evreiască un imperiu rasial aflat în descreştere şi astfel să

proclame o victorie firavă şi roadele ei sinistre. Un trup poate fi ars pentru a da căldură, sau poate să hrănească microorganismele care fac pământul roditor. Până şi cenuşa omenească este îngrăşământ. După ce Treblinka a fost demontată, germanii au folosit cărămizile camerei de gazare la construirea unei ferme şi au schimbat destinaţia câmpurilor morţii în terenuri agricole. Doi dintre bărbaţii de la Trawniki au acceptat să rămână acolo ca agricultori. Iată o sumbră transpunere în realitate a fantasmei naziste de a mântui pământul prin nimicirea evreilor. Cadavrele şi cenuşa evreilor aveau să îngraşe pământul pentru roade pe care aveau să le mănânce germanii. N-a fost însă nicio recoltă.54

*

După dezafectarea Treblinkăi, focarul Holocaustului s-a mutat către vest, la un centru foarte special din teritoriile Poloniei anexate de *Reich*, la Auschwitz. Era un lagăr creat în 1940, pe un teritoriu polonez pe care îl anexase Germania. Auschwitz a funcţionat ca lagăr de concentrare cu aproape un an înainte de invazia germană în Uniunea Sovietică, şi cu peste un an înainte ca Hitler să spună limpede ce anume înseamnă Soluţia Finală. Spre deosebire de fabricile morţii de la Treblinka, Sobibor şi Belzec, care au fost create cu scopul unic de a ucide evreii din Polonia, complexul de la Auschwitz a evoluat pe măsură ce se schimbau politicile germane legate de evrei şi de alţii. Crearea centrului de la Auschwitz ilustrează transformarea unui vis de colonizare în est într-un program de exterminare a evreilor.

Lagărul german creat la Auschwitz în 1940 avea rostul de a intimida populaţia polonă. După agresiunea împotriva Uniunii Sovietice din vara lui 1941, prizonierii de război sovietici li s-au adăugat polonezilor, şi lagărul a fost folosit ca loc de execuţie pentru toţi. Himmler voia ca Auschwitz să devină un exemplu de sistem economic

colonial de tip SS, în care ţinuturile obţinute prin forţă de la o naţiune inamică să poată fi date unei întreprinderi germane care să exploateze munca sclavilor pentru a produce bunuri necesare economiei de război germane. Dat fiind că Auschwitz era bine alimentat cu apă şi era legat la calea ferată, Himmler l-a considerat, asemenea conducerii IG Farben, un loc ideal pentru producerea de cauciuc artificial. Himmler a căutat muncitori evrei în Slovacia, ai cărei conducători erau bucuroşi să scape de ei. Himmler şi-a prezentat argumentele în octombrie 1941; în răstimp de un an, Slovacia şi-a deportat 57.628 dintre cetăţenii săi evrei. Aproape toţi aveau să moară.55

În 1942, s-a adăugat al doilea centru important, astfel încât Auschwitz a devenit o fabrică a morţii pe lângă lagăr de concentrare şi loc de execuţii. Rudolf Hoss, comandantul său, era un veteran al lagărelor de concentrare de la Dachau şi Buchenwald, nu al fabricilor morţii din „programul de eutanasiere”. Sub comanda sa, Auschwitz a devenit un fel de hibrid special, un centru de muncă, alături de care se afla o fabrică a morţii. Muncitorii neevrei continuau să sosească şi să muncească în condiţii îngrozitoare. Acum, evreii erau selectaţi pentru muncă de îndată ce ajungeau la Auschwitz, iar cei consideraţi inutilizabili (marea majoritate) erau gazaţi imediat. În 1942, cei 140.146 de evrei care nu au fost selectaţi pentru muncă au fost gazaţi în sălile cunoscute sub numele de buncărul 1 şi buncărul 2 din Auschwitz. După februarie 1943, cei mai mulţi dintre evrei erau ucişi în noile camere de gazare construite la Birkenau, aflat în apropiere, iar cadavrele erau arse în crematoriile anexate. În camerele de gazare de la Auschwitz-Birkenau granulele de Zyklon B sublimau în contact cu aerul, producând un gaz care ucidea în proporţie de un miligram la kilogram de masă corporală. Cianura omoară la nivel celular, perturbând capacitatea mitocondriilor din celule de a produce energia

care alimentează viaţa.56

Asemenea celorlalte cinci fabrici ale morţii, Auschwitz era amplasat în Polonia ocupată. A slujit însă ca principal loc de exterminare a populaţiei evreieşti *din afara* Poloniei. Cu toate că unii evrei din afara Poloniei au fost omorâţi în celelalte cinci centre de exterminare, imensa majoritate a victimelor lor au fost evreii polonezi. Auschwitz era singura fabrică a morţii dintre cele şase în care evreii polonezi nu reprezentau majoritatea victimelor. A devenit centru de exterminare cam în acelaşi timp în care politicile de exterminare germane trecuseră de Polonia ocupată şi de partea ocupată din Uniunea Sovietică, ajungând la alte populaţii de evrei europeni. În cadrul Biroului Central al Siguranţei *Reich-ului*, Adolf Eichmann şi personalul din departamentul pentru evrei au organizat în 1942 deportări din Franţa, Belgia şi Olanda. În 1943, Eichmann a organizat convoaiele de evrei din Grecia şi din Italia ocupată. Italia fascistă nu i-a trimis lui Hitler propriii evrei câtă vreme Mussolini a fost la putere, iar Germania şi Italia au fost aliate. Dar, după ce americanii, britanicii, canadienii şi polonezii au ajuns în sudul Italiei, iar italienii au capitulat, germanii au ocupat partea de nord a ţării şi au deportat ei înşişi evreii. În 1943, au fost gazaţi la Auschwitz circa 220.000 de evrei.57

În 1944, n-a mai fost posibilă împuşcarea evreilor sovietici, deoarece germanii fuseseră alungaţi din Uniunea Sovietică, iar centrele Reinhard au fost închise din cauza apropierii Armatei Roşii; în acel an, Auschwitz a devenit locul esenţial al Soluţiei Finale. Aproape toate cele şase sute de mii de evrei ucişi de germani în 1944 au murit la Auschwitz. Cei mai mulţi dintre ei erau evrei maghiari. Ungaria, la fel ca Italia, nu şi-a trimis evreii în lagărele de exterminare câtă vreme a fost un stat suveran şi aliat al Germaniei. (Ca regulă, evreii o duceau mai puţin rău în ţările aliate cu Germania decât în cele ocupate de

Germania.) După ce conducerea Ungariei a încercat să treacă, în martie 1944, de partea cealaltă a baricadei, germanii şi-au instalat în Ungaria propria cârmuire. Noul regim fascist ungar a început să-şi deporteze evreii. În opt săptămâni, au ajuns la Auschwitz circa 437.000 de evrei maghiari. Aproximativ 110.000 dintre ei au fost selectaţi pentru muncă, şi mulţi dintre ei au supravieţuit; cel puţin 327.000 dintre ei au fost gazaţi. Pe parcursul războiului, au fost trimişi la Auschwitz circa 300.000 de evrei polonezi, dintre care au fost omorâţi cam 200.000. La un loc, evreii maghiari şi polonezi reprezintă majoritatea victimelor evreieşti de la Auschwitz.58

Auschwitz a fost punctul culminant al Holocaustului, atins într-un moment în care cei mai mulţi dintre evreii sovietici şi polonezi de sub cârmuirea germană muriseră deja. Dintre milioanele de evrei sovietici omorâţi în Holocaust, mai puţin de unu la sută au murit la Auschwitz. Dintre cei aproximativ trei milioane de evrei polonezi omorâţi în Holocaust, doar circa şapte la sută au pierit la Auschwitz. Aproape 1, 3 milioane de evrei polonezi au fost omorâţi, de obicei prin împuşcare, la est de linia Molotov-Ribbentrop. Alţi aproximativ 1, 3 milioane de evrei polonezi au fost gazaţi în cadrul Operaţiunii Reinhard în Guvernământul General (peste 700.000 la Treblinka, aproximativ 400.000 la Belzec, 150.000 la Sobibor şi 50.000 la Majdanek). Încă 350.000 au fost gazaţi în ţinuturile anexate de *Reich* (în afară de cei 200.000 de la Auschwitz, circa 150.000 la Chełmno). Cea mai mare parte a celorlalte victime polono-evreieşti au fost împuşcate în timpul curăţării ghetourilor (circa 100.000) sau în Operaţiunea Sărbătoarea Recoltei (42.000) ori în timpul numeroaselor acţiuni de mai mică amploare, precum şi în execuţii individuale. Mulţi alţii au murit de foame sau de boli în ghetouri sau ca muncitori în lagărele de concentrare.59

Un număr considerabil dintre cei care au murit la Auschwitz, peste 100.000, nu erau evrei. Circa 74.000 de polonezi neevrei şi cam 15.000 de prizonieri de război sovietici au murit şi ei la Auschwitz: fie executaţi, fie exploataţi până la epuizare. Cu excepţia prizonierilor de război sovietici care au fost gazaţi experimental, aceşti oameni nu au fost trimişi în camerele de gazare. Însă romii şi sinti au fost.

Cu toate că n-au fost urmăriţi la fel de energic ca evreii, romii şi sinti au fost supuşi politicii de exterminare în toate locurile unde se extinsese puterea germană. Erau împuşcaţi de *Einsatzgruppe* care acţionau în partea ocupată a Uniunii Sovietice (circa 8.000 de cazuri înregistrate); incluşi în deciziile privind acţiunile de pedepsire din Bielorusia; împuşcaţi de poliţie în Polonia ocupată; împuşcaţi în represalii, alături de evrei, în Serbia; ucişi într-un lagăr de concentrare din aliatul-marionetă al Germaniei, Croaţia (circa 15.000); epuraţi etnic din teritoriile cucerite de România aliată cu Germania; şi gazaţi la Chełmno, în ianuarie 1942 (circa 4.400), şi apoi la Auschwitz, în mai 1943 (circa 1.700) şi august 1944 (circa 2.900, după ce mulţi alţii au murit din cauza foamei, bolilor sau brutalităţilor). Cel puţin o sută de mii de romi şi sinti, dar mai degrabă de două sau trei ori pe atâţia, au fost ucişi de germani.60

*

Cu toate că nimeni n-a supravieţuit camerelor de gazare din Auschwitz, peste o sută de mii de oameni au supravieţuit lagărului de concentrare cu acelaşi nume. Acest nume avea să fie ţinut minte după război, o umbră întunecată din spatele Cortinei de Fier, o aluzie la marele întuneric din est. Mai puţin de o sută de muncitori evrei au văzut interiorul uneia dintre fabricile morţii din Operaţiunea Reinhard şi au mai rămas în viaţă. Şi totuşi, până şi Treblinka a lăsat câteva urme în aer.

Prizonierii cântau la Treblinka la ordinul germanilor, dar şi pentru ei înşişi. *El male rahamim* era cântat în fiecare zi pentru evreii ucişi. SS-iştii stăteau afară şi ascultau. Bărbaţii de la Trawniki au adus cu ei din răsărit, după cum a recunoscut unul dintre muncitorii evrei, „un minunat har" al „cântatului care merge la suflet". Era muzică mai puţin elevată, cântece populare poloneze care le aminteau muncitorilor din Treblinka de viaţa din afara lagărului şi îi ajutau să-şi adune curajul de a-şi pregăti evadarea. Acele cântece vorbeau despre dragoste şi lucruri caraghioase şi, prin aceasta, despre viaţă şi libertate. Au fost câteva căsătorii la Treblinka, între muncitori şi femeile care se ocupau de treburile gospodăreşti ale germanilor.61

Frizerii evrei care au tuns părul a mii şi mii de femei le-au ţinut minte pe cele frumoase.

CAPITOLUL 9

Rezistentă şi incinerare

Noaptea de 21 iunie 1944 a fost noaptea partizanilor sovietici din Bielorusia. Cu trei ani înainte, *Wehrmacht*ul trecuse rapid peste Bielorusia în drum spre Moscova – la care n-a ajuns, de fapt, niciodată. Acum, sovieticii înaintau către linia Molotov-Ribbentrop şi mai departe, către Varşovia şi Berlin. Grupul de Armate Centru al *Wehrmachtului* se întorsese în Bielorusia, dar în retragere. Comandanţii Armatei Roşii plănuiseră o ofensivă masivă în vară, care să înceapă cu cea de-a treia aniversare a Operaţiunii Barbarossa, anume ca să le amintească germanilor de ambiţiile lor funeste. Partizanii sovietici puseseră mii de încărcături explozive pe căile ferate din Bielorusia. Când ostaşii sovietici au declanşat atacul, trupele germane nu au putut să primească întăriri şi nici să se retragă rapid. Aşadar, ziua de 22 iunie 1944 a fost ziua soldaţilor din Primul, al Doilea şi al Treilea Front Bielorus al Armatei Roşii. împreună cu două alte grupuri

de armate, erau peste un milion de soldaţi, mai mult decât dublu faţă de trupele Grupului de Armate Centru al *Wehrmachtului*. Ofensiva, Operaţiunea Bagration, a adus una dintre cele mai importante victorii sovietice din război.1

Cu două săptămâni înainte, americanii se alăturaseră bătăliei pentru Europa. După ce au învins flota japoneză în Pacific, Statele Unite ale Americii au deschis un front european important pe 6 iunie 1944. Armata SUA a debarcat (împreună cu britanicii şi alţi aliaţi occidentali) 160.000 de oameni pe plajele din Normandia. Dar forţa americană era prezentă şi în interiorul Bielorusiei, unde unităţile motorizate sovietice, echipate cu camioane şi maşini de teren americane, au încercuit nenorocoasele trupe germane. Tacticile de încercuire germane fuseseră învăţate, accelerate şi întoarse împotriva germanilor înşişi. Pătrunderea sovieticilor în Bielorusia a fost mai spectaculoasă decât înaintarea americanilor prin Franţa. Soldaţii germani erau depăşiţi din punct de vedere numeric, iar ofiţerii lor erau depăşiţi din punctul de vedere al iscusinţei. Comandanţii germani se aşteptaseră ca ofensiva sovietică să treacă prin Ucraina, nu prin Bielorusia. Germanii au pierdut circa patru sute de mii de oameni – dispăruţi, răniţi sau ucişi. Grupul de Armate Centru a fost zdrobit. Calea spre Polonia era deschisă.2

Armata Roşie a trecut repede linia Molotov-Ribbentrop şi a intrat în zona care fusese regiunea Lublin din Guvernământul General. Vasili Grossman, un scriitor sovietic care a urmat Armata Roşie ca jurnalist, a văzut ce au lăsat în urmă germanii. Armata Roşie a descoperit lagărul de la Majdanek pe 24 iulie 1944. La începutul lui august, Grossman a dat peste o oroare şi mai mare, pe care cineva cu mai puţină imaginaţie nu şi-ar fi putut-o închipui niciodată. Ajungând la Treblinka, a înţeles repede despre ce era vorba: evreii din Polonia au fost asasinaţi în

camere de gazare, cadavrele le-au fost arse, iar cenuşa şi oasele le-au fost îngropate pe câmpuri. A păşit pe „pământul nesigur ca marea” şi a găsit rămăşiţe: fotografii cu copii din Varşovia şi Viena; o bucăţică de broderie ucraineană; un sac cu păr, blond şi negru.3

*

În acel moment, teritoriile polone erau deja sub ocupaţie germană de aproape cinci ani. Pentru evreii din Varşovia, sau pentru aproape toţi evreii, Operaţiunea Bagration a însemnat eliberarea care nu s-a mai arătat. Rămăşiţele a peste un sfert de milion de evrei varşovieni se aflau în cenuşa şi oasele pe care Grossman le-a găsit la Treblinka.

În 1939, Polonia a avut doi ocupanţi, german şi sovietic. Pentru neevreii din Varşovia care conspirau împotriva regimului german, Operaţiunea Bagration a anunţat sosirea unui aliat foarte discutabil, însemna a doua incursiune a Armatei Roşii pe teritoriul polonez în timpul celui de-al Doilea Război Mondial.

Aceasta a fost deosebirea dintre cele trăite în război de polonezi şi de evreii polonezi. Polonezii neevrei au suferit îngrozitor şi sub ocupaţia sovietică, şi sub cea germană, dar, au avut, comparabil, parte de fiecare. Polonezii neevrei care voiau să se împotrivească puteau uneori să aleagă: cărui ocupant să i se împotrivească şi în ce împrejurări.

Evreii polonezi supravieţuitori aveau toate motivele să-i prefere pe sovietici şi să considere că Armata Roşie este eliberatoare. Mulţi

dintre cei circa şaizeci de mii de evrei care mai erau

în viaţă în ghetoul din Varşovia după Marea Acţiune din vara lui 1942 au ales rezistenţa. Dar nu puteau alege momentul şi locul rezistenţei lor. Nu puteau decât să lupte.

*

Varşovia era centrul rezistenţei urbane împotriva regimului nazist din Europa ocupată. În cei doi ani care s-au scurs între septembrie 1942, dată până la care Treblinka luase vieţile celor mai mulţi dintre evreii varşovieni, şi septembrie 1944, când cele întâmplate acolo au fost descrise de Grossman în articolul său „Iadul de la Treblinka", şi polonezii, şi evreii s-au răsculat împotriva ocupaţiei germane, separat, dar şi împreună, în revoltele din aprilie 1943 şi august 1944.

Consecinţele rezistenţei evreieşti şi poloneze din Varşovia au fost cam aceleaşi: exterminarea. Când a sosit Armata Roşie (şi Grossman) în oraş, în ianuarie 1945, totul era moloz şi cenuşă. Jumătate din populaţie murise, iar supravieţuitorii plecaseră. Grossman a găsit o referinţă literară cunoscută cititorilor săi: ultimii oameni rămaşi, evrei şi polonezi, pe care i-a găsit locuind împreună în ruinele unei clădiri, erau „Robinsonii" Varşoviei: asemenea lui Robinson Crusoe, eroul romanului lui Daniel Defoe, care a stat singur pe o insulă ani în şir, rupt de lume. Poetul polonez Czesław Miłosz, care a locuit la Varşovia în timpul războiului, şi-a petrecut o perioadă de timp scriind un studiu literar despre acest roman. Pentru el, *Robinson Crusoe* era „legenda insulei", era ideea că scăderile morale provin din experienţă, că, dacă am fi lăsaţi singuri, am putea fi buni. În acest eseu, ca şi în poeziile sale despre polonezii şi evreii din Varşovia, el a propus ideea contrară că singura speranţă pentru etică este ca fiecare să-şi amintească de singurătatea celuilalt.4

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, la Varşovia polonezii şi evreii erau singuri uneori în acelaşi fel, lipsiţi de ajutorul lumii din afară, chiar şi din partea

celor pe care îi considerau prieteni şi aliaţi. Dar erau singuri şi în feluri diferite, confruntându-se cu o soartă diferită în acelaşi război. împărţeau un oraş care fusese centru al ambelor civilizaţii, polonă şi evreiască. Acel oraş nu mai este; ceea ce rămâne din el este legenda sa, sau mai degrabă două legende, una poloneză, cealaltă evreiască, la jumătatea drumului dintre solidaritate şi singurătate, fiecare conştientă de cealaltă, dar singură în lumea postbelică.

*

Conspiraţia poloneză şi cea evreiască împotriva cârmuirii germane, distinctă fiecare, dar având legătură una cu cealaltă, începuseră mult mai devreme, odată cu invadarea Poloniei de către Germania, în septembrie 1939.

Pe 27 septembrie 1939, în subsolul unei bănci, opt bărbaţi şi femei, majoritatea francmasoni, au pus bazele unei conspiraţii care avea să devină armata clandestină polonă. Cunoscută, la început, sub numele Slujitorii Victoriei Poloniei, a fost condusă de un general cu consemnul de a organiza o mişcare clandestină naţională. În 1940, când guvernul polon în exil s-a stabilit în Franţa, mişcarea clandestină din ţară a primit numele de Uniunea Luptei Armate. În 1940 şi 1941, principala ei sarcină a fost unificarea sutelor de mici grupuri de rezistenţă care se formaseră în Polonia şi culegerea de informaţii pentru guvernul polon şi aliaţii lui. Uniunea Luptei Armate a activat în zona de ocupaţie germană; încercările de a crea o reţea sub ocupaţia sovietică au fost dejucate de NKVD. După ce germanii au invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, rezistenţa poloneză a putut să acţioneze pe tot teritoriul Poloniei ocupate.5

La începutul anului 1942, Uniunea Luptei Armate a fost transformată în Armata Ţării. Armata Ţării era perechea Armatei Polone care lupta peste hotare, alături de aliaţi, pe frontul de vest. La fel cu guvernul polon, care

era în exil la Londra, Armata Ţării reprezenta toate forţele politice şi sociale din ţară. Trebuia să lupte pentru restaurarea Poloniei între hotarele antebelice, ca republică democrată, în care toţi cetăţenii au drepturi egale. Cei mai mulţi polonezi care au ales rezistenţa au izbutit să ajungă în Armata Ţării, cu toate că aripa stângă a extremei comuniste şi aripa dreaptă a extremei naţionaliste şi-au format propriile unităţi de partizani. Comuniştii au organizat Garda Poporului, cunoscută mai târziu sub numele de Armata Poporului, care avea legături strânse cu Uniunea Sovietică şi cu NKVD. Naţionaliştii, pentru care comuniştii şi sovieticii erau un duşman mai mare decât germanii, au luptat în rândurile Forţelor Armate Naţionale.6

Rezistenţa evreiască din Varşovia a urmat o cale diferită, chiar dacă la început nu a fost prea clară. În primele luni de ocupaţie germană a Poloniei, în 1939, rezistenţa evreiască în sine nu părea să aibă vreun rost. La început, nu a fost evident faptul că soarta evreilor polonezi avea să fie foarte diferită de cea a neevreilor. Mulţi dintre evreii varşovieni care s-au simţit cel mai tare ameninţaţi de invazia germană au fugit în zona de ocupaţie sovietică a Poloniei, de unde mulţi au fost deportaţi în Kazahstan. Crearea ghetourilor, în 1940, nu le-a semnalat neapărat evreilor polonezi că soarta lor era mult mai rea decât cea a polonezilor neevrei, dintre care în acel moment mulţi erau împuşcaţi şi trimişi în lagăre de concentrare. În 1940, polonezii, din afara ghetoului, erau trimişi la Auschwitz, în vreme ce, în general, evreii nu erau trimişi. Ghetourile au însemnat însă că orice rezistenţă evreiască va trebui să fie reacţia la anumite circumstanţe complexe cărora trebuiau să le facă faţă evreii. Când i-au despărţit cu forţa la Varşovia pe evrei de neevrei, în octombrie 1940, germanii creau o nouă realitate socială, creau categorii care aveau să definească destine diferite.7

Ghetoul nu a determinat însă în rândul evreilor un consens în privinţa întrebării dacă să acţioneze sau nu împotriva germanilor, şi în ce fel. Evreii polonezi din ghetoul Varşoviei erau de mult implicaţi în viaţa politică dinamică a comunităţii evreieşti din Polonia interbelică. Evreii participaseră la alegerile locale şi naţionale din Polonia, precum şi la propriile alegeri comunitare. Existau o mulţime de partide, şi loialitatea partinică era profundă. La extrema dreaptă a spectrului, erau sioniştii revizionişti, care se pregătiseră dinainte de război pentru rezistenţă armată împotriva britanicilor în Palestina. Ei se numărau printre primii care au crezut că lupta armată împotriva germanilor este necesară şi posibilă în condiţiile de ghetou. Revizioniştii şi membrii organizaţiei lor de tineret, Betar, au aflat de la camarazii de partid, încă din vara lui 1941, despre uciderea evreilor din Vilnius. Au auzit, de asemenea, mai mult sau mai puţin aşa cum s-a întâmplat, de lichidarea ghetoului din Lublin, în primăvara lui 1942. Aveau o oarecare idee despre extinderea Soluţiei Finale de la estul la vestul liniei Molotov-Ribbentrop, despre trecerea de la gloanţe la gaz.8

A fost nevoie de Marea Acţiune de la Varşovia din iulie-septembrie 1942 pentru a-i determina pe revizionişti să formeze o Uniune Militară Evreiască. Comandantul ei militar era Pawel Frenkel; membrii comitetului politic erau Michal Strychowski, Leon Rodai şi Dawid Wdowiński. Era ancorată în tradiţiile antebelice de cooperare cu statul polon, ceea ce ar putea explica faptul că era bine înarmată. La sfârşitul anilor ’30, regimul polon sperase să transfere o mare parte din populaţia sa evreiască în Orientul Apropiat. Aşadar, conducătorii polonezi au avut relaţii strânse cu sioniştii revizionişti, care nădăjduiau să ducă o mare parte dintre evreii polonezi în Palestina. Revizioniştii erau gata să recurgă la violenţă pentru a crea un stat evreiesc, viziune agreată de autorităţile polone. Tineretul sionist

revizionist din Betar se pregătise în Polonia antebelică de lupta pentru Palestina. La fel cu tinerii din Irgun, organizaţia din Palestina căreia aveau să i se alăture unii dintre ei, erau antrenaţi uneori de Armata Polonă. În ghetou, în 1942, revizioniştii au strâns bani, şi chiar i-au jefuit pe evreii bogaţi, ca să cumpere arme din afara ghetoului.9

În vreme ce istoria Uniunii Militare Evreieşti este cea a partidului militarist de dreapta care s-a adaptat la condiţiile chiar mai grele decât cele pe care le prevăzuse, istoria celeilalte grupări de rezistenţă din ghetoul varşovian, Organizaţia Evreiască de Luptă, este cea a unuia dintre numeroasele partide de centru-dreapta care a hotărât că numai acţiunea militară le poate fi de folos evreilor.

La fel cu Uniunea Militară Evreiască a aripii drepte, Organizaţia Evreiască de Luptă a apărut ca rezultat al Marii Acţiuni. Aproape toţi cei foarte bătrâni şi cei foarte tineri fuseseră deja deportaţi şi erau morţi. Se părea că deportările, cu toate că afectau toate grupurile, i-au eliminat pe cei care constituiseră centrul conservator al politicii evreieşti: Agudat Israel, partid ortodox în planul religios şi conciliant în planul politic. Platforma sa dinainte de război a fost cooperarea cu guvernul polon în schimbul autonomiei comunitare şi religioase. Acest demers bazat pe compromis a fost pus la grea încercare de violenţa antisemită şi de legislaţia antisemită din Polonia de la sfârşitul anilor ’30, însă a continuat să se bucure de popularitate în rândurile generaţiilor mai vârstnice de evrei varşovieni credincioşi – care acum erau aproape toţi morţi la Treblinka. Nimic din Polonia nu pregătise Agudat pentru naziști, care au răsplătit compromisurile prin crimă.10

După septembrie 1942, ghetoul varşovian era esenţialmente un lagăr de muncă, locuit în cea mai mare

parte de bărbaţi tineri. Taţii care înainte poate că s-ar fi temut că îşi pun în primejdie familiile nu mai aveau de ce să stea deoparte. Politicile stângiste au ajuns în prim-plan. Stânga evreiască din Polonia antebelică fusese împărţită în privinţa câtorva chestiuni fundamentale: dacă trebuie să plece în Palestina sau să rămână în Polonia, dacă trebuie să se încreadă sau nu în Uniunea Sovietică, dacă activitatea agitatorică trebuie să se facă în idiş, poloneză sau ebraică etc. Cea mai radicală formă a stângii, comunismul, a reapărut în acest moment printre evreii varşovieni. Stalin, care dizolvase Partidul Comunist din Polonia în 1938, a permis refacerea sa ca Partid al Muncitorilor Polonezi, în ianuarie 1942. Unii dintre activiştii iudeo-polonezi ai partidului s-au strecurat atunci *înăuntrul* ghetoului varşovian, unde au îndemnat la rezistenţă armată. Cel mai mare partid socialist evreiesc, Bund, era mult mai puţin înclinat către folosirea violenţei. În general, aceste organizaţii îşi continuau activitatea ca entităţi distincte. În cele trei luni de după Marea Acţiune, s-a ajuns la un acord general în privinţa nevoii de rezistenţă armată. În decembrie 1942, s-a format Organizaţia Evreiască de Luptă. Fiind un grup de politicieni cu pregătire militară puţină, sau deloc, fără arme, prima lor necesitate au fost armele. Prima lor acţiune a fost să le ceară de la Armata Ţării.11

În afara ghetoului, Marea Acţiune a obligat Armata Ţării să-şi asume o politică evreiască. Rezistenţa poloneză luase deja o poziţie clară în câteva rânduri în anul 1941, condamnând bunăoară asumarea rolului de gardieni în lagărele de concentrare drept „trădare naţională”. Înainte de 1942 însă, Armata Ţării avea tendinţa de a trata situaţia disperată a Poloniei şi situaţia disperată a polonezilor drept unul şi acelaşi lucru. Stimulată de împuşcarea în masă a evreilor polonezi în est, Armata Ţării a creat în februarie 1942 o secţiune evreiască. Aceasta a adunat

dovezi ale masacrelor care au fost transmise Aliaţilor şi BBC-ului în aprilie 1942. Deportările din vara lui 1942 i-au determinat pe polonezii catolici să creeze o organizaţie de facilitare a evadării, sub criptonimul Zegota. (Polonezii riscau condamnarea la moarte dacă îi ajutau pe evrei.) Din ea făceau parte unii ofiţeri ai Armatei Ţării. Ofiţerii din Armata Ţării le furnizau evreilor care se ascundeau în afara zidurilor ghetoului acte de identitate. Când Organizaţia Evreiască de Luptă a cerut arme, în decembrie 1942, Armata Ţării s-a oferit să-i ajute pe evrei să evadeze din ghetou, amânând lupta pentru altă dată. Organizaţia Evreiască de Luptă n-a acceptat. Conducătorii ei voiau să lupte, astfel încât au refuzat o strategie de ieşire.12

Comandanţii Armatei Ţării din Varşovia aveau suspiciuni strategice care militau împotriva înarmării evreilor. Cu toate că Armata Ţării înclina pentru acţiunile de partizani, se temea că o revoltă în ghetou ar provoca o răscoală a întregului oraş, care ar fi înăbuşită de germani. La sfârşitul lui 1942, Armata Ţării nu era pregătită pentru o astfel de luptă. Comandanţii ei au considerat că o revoltă prematură este o provocaţie comunistă, care trebuie evitată. Ştiau că sovieticii şi, prin urmare, comuniştii polonezi îndemnau populaţia locală să lupte nemijlocit cu arma în mână împotriva germanilor. Sovietici voiau să stimuleze războiul de partizani în Polonia, pentru a slăbi forţele germane – dar şi pentru a împiedica orice rezistenţă polonă la propriul lor regim, când avea să se instaureze. Sarcina Armatei Roşii avea să fie mai uşoară dacă soldaţii germani erau ucişi în războiul de partizani, aşa cum avea să fie sarcina NKVD dacă elitele polone erau ucise pentru că se împotriviseră germanilor. Din Organizaţia Evreiască de Luptă, făceau parte comuniştii, care urmau linia sovietică şi credeau că Polonia trebuie să fie subordonată Uniunii Sovietice. Comandanţii Armatei Ţării nu puteau să uite că cel de-al Doilea Război Mondial

începuse când *şi* germanii, *şi* sovieticii au invadat Polonia. O jumătate din Polonia a petrecut jumătate din război în Uniunea Sovietică. Sovieticii voiau înapoi ţinuturile răsăritene ale Poloniei, şi poate chiar mai mult. Din punctul de vedere al Armatei Ţării, regimul sovietic nu era mult mai bun decât cel nazist. Scopul ei era independenţa. Nu prea existau motive care să justifice înarmarea comuniştilor din interiorul Poloniei de către o organizaţie al cărei obiectiv era independenţa poloneză.13

În ciuda acestor rezerve, în decembrie 1942 Armata Ţării le-a dat celor din Organizaţia Evreiască de Luptă câteva pistoale. Organizaţia le-a folosit pentru a câştiga autoritate şi putere în ghetou. Pistoalele şi îndrăzneala erau suficiente pentru a înfrunta *Judenrat-v* şi o forţă de poliţie evreiască înarmată doar cu bâte. Prin omorârea – sau încercarea de a-i omorî – pe poliţiştii evrei şi pe informatorii Gestapoului la sfârşitul lui 1942 şi începutul lui 1943, Organizaţia Evreiască de Luptă a creat impresia că în ghetou a apărut o nouă ordine morală. Jozef Szerynski, şeful poliţiei evreieşti, a fost împuşcat în gât, chiar dacă nu a murit. Organizaţia Evreiască de Luptă a reuşit să-l omoare pe Jakub Lejkin, care a condus poliţia în timpul celei mai mari acţiuni de deportare, iar mai târziu pe Mieczysław Brzezinski, care îi suise pe compatrioţii săi evrei în trenurile din *Umschlagplatz*. Organizaţia Evreiască de Luptă a tipărit foi volante în care spunea că fapta de a colabora cu duşmanul e o crimă care se pedepseşte cu moartea. Astfel, Organizaţia Evreiască de Luptă a luat locul *Judenrat*-ului, al cărui conducător a fost silit să admită că nu mai are „autoritate în ghetou, acum există aici altă autoritate”. Fără un aparat administrativ şi coercitiv evreiesc eficient, germanii nu mai puteau să facă în ghetou tot ce pofteau.14

Hotărârile germanilor legate de soarta ghetoului şi a celor care mai locuiau în el au fost influenţate de

considerente pe care evreii nu aveau cum să le înţeleagă. Pentru germani, ghetoul din Varşovia fusese mai întâi un punct de tranzit pentru viitoarele deportări în regiunea Lublin, Madagascar sau Uniunea Sovietică; apoi, un lagăr de muncă temporar; iar apoi un punct de tranzit pentru deportările la Treblinka. La sfârşitul anului 1942 şi începutul anului 1943, a fost din nou lagăr de concentrare, provizoriu şi de dimensiuni reduse, pentru lucrătorii care fuseseră selectaţi pentru muncă în timpul Marii Acţiuni. Cu toate că Himmler n-a şovăit niciodată în hotărârea sa de a-i ucide pe evrei sub regimul german, alte autorităţi doreau, cel puţin în acel moment, să-i ţină în viaţă pe unii dintre ei. Hans Frank era îngrijorat din cauza penuriei de mână de lucru din Germania, aşa încât forţa de muncă evreiască a devenit mai importantă în Polonia ocupată. Evreii munceau pentru economia de război germană, aşa încât şi *Wehrmacht*ul era interesat ca ei să fie ţinuţi în viaţă.15

Himmler ştia să facă compromisuri. La începutul anului 1943, intenţia lui era să-i lase pe cei mai mulţi dintre evreii supravieţuitori din ghetoul varşovian să mai trăiască o vreme, dar şi să elimine ghetoul însuşi, pe care îl considera un focar de rezistenţă politică, de dezordine şi de boli. Himmler avea de gând să-i omoare pe evreii care trăiau în ghetou ilegal, fără documente de muncă. Apoi, să deporteze restul muncitorilor evrei în alte lagăre de concentrare, unde să continue să muncească. Pe 9 ianuarie 1943, când a vizitat Varşovia, Himmler a ordonat desfiinţarea ghetoului. Cei circa opt mii de evrei care erau acolo în mod ilegal aveau să fie trimişi la Treblinka spre gazare, iar restul, circa cincizeci de mii, să fie trimişi în lagăre de concentrare. Peste nouă zile însă, când germanii au intrat în ghetou ca să aducă la îndeplinire ordinele lui Himmler, evreii s-au ascuns ori s-au împotrivit. Câţiva evrei au tras în primii germani care a pătruns în ghetou,

surprinzându-i şi declanşând panica. Germanii au ucis circa 1.170 de evrei pe străzi şi au deportat cam cinci mii. După patru zile, germanii au fost siliţi să se retragă şi să chibzuiască. Comandanţii din Varşovia ai Armatei Ţării au fost impresionaţi. Armele pe care le dăduseră Organizaţiei Evreieşti de Luptă fuseseră folosite cât se poate de bine.16

Nu a fost prima dată când evreii s-au împotrivit germanilor în Polonia. Chiar şi în Armata Ţării erau mulţi oameni de origine evreiască. Cu toate că acest fapt era cunoscut de comandanţii Armatei Ţării, nu se vorbea aproape deloc despre el. Mulţi dintre oamenii de origine evreiască din Armata Ţării se socoteau mai degrabă polonezi decât evrei. Alţii îşi tăinuiau identitatea evreiască, pe motivul că în Varşovia în vreme de război nu-i bine să baţi toba că eşti evreu. Cu toate că antisemiţii din Armata Ţării erau în minoritate, o singură trădare putea să însemne moartea. Noutatea din ianuarie 1943 a fost faptul că evreii au folosit arme împotriva germanilor ca evrei, într-un act făţiş de rezistenţă *evreiască*. Acest lucru a contrazis cu tărie stereotipul antisemit prezent în Armata Ţării şi în societatea polonă că evreii nu luptă. Acum, comandanţii de la Varşovia ai Armatei Ţării au dat Organizaţiei Evreieşti de Luptă o parte substanţială din propria rezervă secretă de arme: puşti, muniţie, explozive.17

La Berlin, Himmler turba. Pe 16 februarie 1943, a hotărât ca ghetoul să fie distrus nu doar din perspectivă comunitară, ci şi ca loc fizic. Că instituţia vecinătăţii în Varşovia nu avea nicio valoare pentru stăpânii rasiali, dat fiind că locuinţele care fuseseră folosite de (după cum spunea Himmler) „suboameni” n-ar putea fi niciodată potrivite pentru germani. Germanii au plănuit un asalt asupra ghetoului pe data de 19 aprilie. Nici acum scopul nemijlocit nu era uciderea tuturor evreilor, ci redirecţionarea forţei de muncă spre lagărele de

concentrare, şi apoi distrugerea ghetoului. Himmler nu se îndoia că aşa se va întâmpla. Se gândea dinainte la utilizarea locului; pe termen lung, avea să devină un parc, între timp un lagăr de concentrare, până la câştigarea războiului. Muncitorii evrei din Varşovia aveau să fie exploataţi până la ultima suflare în alte locuri.18

Cu puţin înainte de asaltul plănuit asupra ghetoului din Varşovia, şeful propagandei germane, Joseph Goebbels, a venit cu contribuţia sa specială. În aprilie 1943, germanii descoperiseră Katyn, unul dintre locurile în care NKVD omorâse prizonieri de război polonezi în 1940. „Katyn", a declarat Goebbels, „este victoria mea". A

ales data de 18 aprilie, ca să anunţe descoperirea cadavrelor ofiţerilor polonezi. Katyn putea fi folosit pentru a crea probleme între sovietici şi polonezi, şi între polonezi şi evrei. Goebbels se aştepta – şi nu se înşela – ca dovezile că poliţia secretă sovietică a împuşcat mii de ofiţeri polonezi să facă mai nesigură colaborarea dintre Uniunea Sovietică şi guvernul polon în exil. Cele două părţi erau, în cel mai bun caz, aliaţi dificili, iar guvernul polon nu primise niciodată de la sovietici un răspuns satisfăcător despre acei ofiţeri dispăruţi. Goebbels voia, de asemenea, să se folosească de Katyn pentru a arăta politicile antipolone ale presupusei conduceri evreieşti a Uniunii Sovietice, şi astfel să-i înstrăineze pe polonezi de evrei. Aşa suna propaganda în ajunul atacului german asupra ghetoului din Varşovia.19

Şi Organizaţia Evreiască de Luptă îşi făcuse planuri. Încercarea ratată a germanilor de a curăţa ghetoul, în ianuarie 1943, confirmase presupunerile conducătorilor evrei că se apropia încheierea socotelilor. Priveliştea germanilor morţi pe străzi a eliminat bariera fricii, iar al doilea transfer de arme de la Armata Ţării a sporit şi el încrederea. Evreii din ghetou bănuiau că orice nouă deportare avea să ducă direct în camerele de gazare. Acest

lucru nu era cu totul adevărat; dacă nu ar fi luptat, cei mai mulţi dintre ei ar fi fost trimişi să muncească în lagăre de concentrare. Dar numai pentru câteva luni. Gândirea evreilor supravieţuitori din ghetoul varşovian era fundamental corectă. „Ultima fază a strămutării”, a scris unul dintre ei, „este moartea”. Puţini dintre ei aveau să moară la Treblinka, dar aproape toţi aveau să moară înainte de sfârşitul anului 1943. Aveau dreptate să creadă că împotrivirea nu prea avea cum să le scadă şansele de supravieţuire. Dacă germanii câştigau războiul, aveau să-i ucidă pe evreii rămaşi sub stăpânirea lor. În cazul în care continuau să se îndrepte spre pierderea războiului, germanii aveau să-i ucidă pe muncitorii evrei, care erau un factor de risc pentru siguranţa lor în condiţiile înaintării sovieticilor. O Armată Roşie aflată la depărtare, dar care se apropia însemna pentru ei încă un moment de trăit, întrucât germanii le foloseau munca. O Armată Roşie aflată însă în prag ar fi însemnat camera de gazare sau un glonţ.20

Tocmai certitudinea evreilor în privinţa morţii comune a fost ceea ce a permis cooperarea în mişcarea de rezistenţă. Câtă vreme politica germanilor i-a lăsat pe evrei să creadă că unii aveau să

supravieţuiască, indivizii puteau să spere că ei vor fi excepţiile, iar diviziunile sociale erau inevitabile. Acum, când politica germanilor i-a convins pe toţi evreii care mai rămăseseră în ghetoul din Varşovia că vor muri, societatea evreiască din ghetou a dat dovadă de o unitate impresionantă. Între ianuarie şi aprilie 1943, evreii şi-au construit nenumărate buncăre în pivniţe, legate uneori prin pasaje secrete. Organizaţia Evreiască de Luptă şi-a

stabilit structura de comandă. Comandantul suprem era Mordechai Anielewicz; cei trei conducători ai celor trei sectoare în care era împărţit ghetoul erau Marek Edelman, Israel Kanal şi Icchak Cukierman (înlocuit, în ultimul moment, cu Eliezer Geller). Organizaţia a cumpărat mai multe arme şi şi-a antrenat membrii la folosirea lor. Unii evrei care munceau în uzine de armament germane au reuşit să fure materiale pentru improvizarea de explozive. Organizaţia Evreiască de Luptă a aflat cu o zi înainte de planul germanilor de a ataca ghetoul, astfel încât, la sosirea germanilor toată lumea era pregătită.21

Unii membri ai Armatei Ţării, surprinşi şi plini de admiraţie, au numit această acţiune „Războiul Iudeo-German".22

Când SS-iştii, membrii *Ordnungspolizei* şi bărbaţii de la Trawniki au intrat în ghetou, pe 19 aprilie 1943, au fost respinşi cu focuri trase de lunetişti şi cu cocteiluri Molotov. Au fost siliţi, de fapt, să se retragă din ghetou. Comandanţii germani au raportat doisprezece oameni ucişi în luptă. Organizaţia Evreiască de Luptă şi-a stabilit structura de comandă. Contraatacul evreiesc, după cum i-a scris Mordechai Anielewicz camaradului său din Organizaţia Evreiască de Luptă Icchak Cukierman, care, în acel moment, era în afara zidurilor ghetoului, „a depăşit cele mai nebuneşti vise ale noastre: germanii au fugit din ghetou de două oriw. Presa Armatei Ţării a scris despre „rezistenţă armată nemăsurat de puternică şi de hotărâtă".23

Uniunea Militară Evreiască, formaţiunea de dreapta, a pus stăpânire pe cea mai înaltă clădire din ghetou şi a înălţat două steaguri: pe cel polonez şi pe cel sionist, vulturul alb şi steaua galbenă. Unităţile ei au luptat cu îndârjire în apropierea cartierului general, aflat în Piaţa Muranowska. Pe 20 aprilie, comandantul SS şi al poliţiei din regiunea Varşovia, Ferdinand von Sammem-

Frankenegg, a fost destituit. Înlocuitorul lui, Jürgen Stroop, a primit un telefon furibund de la Himmler: „Trebuie să dai jos cu orice preţ steagurile alea!” Germanii le-au dat jos, pe 20 aprilie (de ziua lui Hitler), dar cu pierderi. În ziua aceea, germanii au reuşit să intre în ghetou şi să rămână acolo, cu toate că perspectivele lor de a elimina populaţia zonei păreau slabe. Mulţi evrei se ascundeau, iar mulţi erau înarmaţi. Germanii aveau nevoie de tactici noi.24

Au fost, din prima zi a Revoltei Ghetoului Varşovian, evrei care au căzut în luptă. Au fost, de asemenea, omorâţi când erau descoperiţi de germani evreii inapţi de muncă. Germanii ştiau că bolnavii pe care i-au găsit la spitalul de pe strada Gesia, ultimul spital evreiesc din Varşovia, sunt oameni inutili. Marek Edelman a găsit acolo zeci de cadavre în halate de spital. În secţia de ginecologie şi obstetrică, germanii le-au asasinat pe femeile gravide, pe lăuze şi pe pruncii lor. La colţul străzilor Gesia şi Zamenhoff, cineva aşezase un prunc viu pe pieptul dezgolit al unei femei moarte. Cu toate că rezistenţa evreiască arăta din afară a război, germanii n-au respectat între zidurile ghetoului niciuna dintre legile şi uzanţele războiului. Pentru SS-işti, simpla existenţă a suboamenilor evrei era un delict, iar împotrivirea lor constituia un aspect agravant, care justifica orice reacţie.25

Stroop a hotărât că singura modalitate de a curăţa buncărele şi casele era să le dea foc. Dat fiind că Himmler ordonase deja ştergerea de pe faţa pământului a ghetoului, arderea locuitorilor lui nu însemna nicio pierdere. De fapt, de vreme ce Himmler nu ştia cum avea să se facă demolarea, focurile rezolvau deodată două probleme ale naziştilor. Pe 23 aprilie 1943, oamenii lui Stroop au început să dea foc clădirilor din ghetou, una câte una. *Wehrmacht*ul a jucat un rol mic în luptă, însă geniştii şi servanţii aruncătoarelor de flăcări au fost folosiţi la

distrugerea locuinţelor şi buncărelor. Edelman îşi amintea „incendiile uriaşe, care blocau străzi întregi” Sufocaţi, evreii nu aveau altă alegere decât să iasă din buncăre. După cum îşi amintea unul dintre supravieţuitori: „Gândeam că-i mai bine să fim omorâţi prin împuşcare decât de foc”. Evreii blocaţi la etajele superioare ale clădirilor erau siliţi să sară. Germanii au luat mulţi prizonieri cu picioarele rupte. Aceşti oameni au fost interogaţi şi apoi împuşcaţi. Singurul fel în care evreii puteau să scape de incendii era să fugă dintr-un buncăr în altul în timpul nopţii. Timp de câteva zile, SS-iştii nu s-au simţit în siguranţă noaptea pe străzile din ghetou, aşa încât luptătorii şi civilii evrei puteau folosi orele de întuneric ca să se mute şi să se regrupeze. Dar, întrucât nu puteau opri focul, zilele le erau numărate.26

Germanii au atacat ghetoul pe 19 aprilie 1943, în ajunul Paştelui evreiesc. Pastele cădea în sâmbăta următoare, pe 25 aprilie. Poetul polonez Czesław Miłosz a consemnat sărbătoarea creştină din afara ghetoului, scriind în poemul său *Campo di Fiori* că lumea se dădea în caruselul din Piaţa Krasiński, chiar alături de zidul ghetoului, în vreme ce evreii luptau şi mureau. „Mă gândeam atunci”, scria Miłosz, „la singurătatea muribunzilor”. Caruselul s-a învârtit în fiecare zi, pe toată durata revoltei. A devenit simbolul izolării evreilor: evreii mureau în propriul oraş, în vreme ce polonezii de dincolo de zidurile ghetoului trăiau şi se veseleau. Mulţi polonezi nu se sinchiseau de ceea ce li se întâmpla evreilor în ghetou. Altora însă le-a păsat, iar unii au încercat să-i ajute, şi câţiva au murit încercând.27

Cu un an întreg înainte de începerea Revoltei Ghetoului Varşovian, Armata Ţării i-a anunţat pe britanici şi pe americani despre gazarea evreilor polonezi. Armata Ţării a transmis rapoarte despre fabrica morţii de la Chełmno, iar autorităţile polone avuseseră grijă ca acestea

să ajungă în presa britanică. Aliaţii occidentali nu au luat niciun fel de măsuri. În 1942, Armata Ţării a informat Londra şi Washingtonul despre deportările din ghetoul varşovian şi despre gazarea în masă a evreilor varşovieni la Treblinka. Desigur, aceste evenimente erau întotdeauna prezentate de guvernul polon ca un element al tragediei mai mari, cea a cetăţenilor Poloniei. Şi totuşi, informaţia-cheie era comunicată. Şi polonezii, şi evreii crezuseră – şi se înşelau – că dezvăluirea deportărilor avea să le pună capăt. De asemenea, guvernul polon i-a rugat pe Aliaţi să reacţioneze, la masacrarea cetăţenilor polonezi (inclusiv evrei), prin uciderea de civili germani. Nici de data aceasta Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii nu au reacţionat. Preşedintele polonez şi ambasadorul polonez de la Vatican l-au îndemnat pe papă să vorbească despre uciderea în masă a evreilor, dar a fost în zadar.28

Dintre Aliaţii occidentali, doar autorităţile polone au luat măsuri directe pentru oprirea uciderii evreilor. În primăvara anului 1943, Zegota ajuta cam o mie de evrei care se ascundeau. Armata Ţării a anunţat că îi va împuşca pe polonezii care îi şantajează pe evrei. Pe 4 mai, în vreme ce evreii din ghetoul varşovian continuau să lupte, prim-ministrul Władysław Sikorski a lansat un apel: „Fac apel la concetăţenii mei să le dea tot ajutorul şi să-i adăpostească pe cei în pericol de a fi asasinaţi, iar, în acelaşi timp, în faţa întregii omeniri, care a tăcut prea multă vreme, condamn aceste crime”. După cum îşi dădeau seama deopotrivă evreii şi polonezii, conducerea din Varşovia a Armatei Ţării nu ar fi putut salva ghetoul nici dacă şi-ar fi folosit în acest scop toate trupele şi armele. În acel moment, aproape că nu avea experienţă de luptă. Cu toate acestea, şapte dintre cele opt operaţiuni armate efectuate de Armata Ţării la Varşovia au fost în sprijinul luptătorilor din ghetou. Doi polonezi au murit chiar la începutul Revoltei Ghetoului Varşovian, încercând să spargă zidul

ghetoului. Alte câteva încercări de a sparge zidul au eşuat. În total, Armata Ţării a făcut unsprezece încercări de a-i ajuta pe evrei. Propagandiştii sovietici, prinzând ocazia, au declarat că Armata Ţării a refuzat să ajute ghetoul care lupta.29

Aryeh Wilner, pe care polonezii din Armata Ţării îl cunoşteau sub numele Jurek, era un om de legătură important între Organizaţia Evreiască de Luptă şi Armata Ţării. A fost ucis în Revolta Ghetoului Varşovian, dar nu înainte de a transmite legăturilor sale poloneze un mesaj important, aproape o legendă în sine. El a fost cel care a răspândit descrierea rezistenţei evreieşti pe care Armata Ţării avea să o aprobe şi să o facă ea însăşi publică: scopul Revoltei Ghetoului Varşovian nu era păstrarea vieţii evreilor, ci salvarea demnităţii omeneşti. Acest lucru a fost înţeles în termenii romantismului polonez: că faptele trebuie judecate după scopul lor, nu după rezultate, că sacrificiul înnobilează, iar sacrificarea vieţii înnobilează pe vecie. Esenţa ideii lui Wilner a fost trecută adesea cu vederea sau uitată: rezistenţa evreiască la Varşovia nu avea a face doar cu demnitatea evreilor, ci cu demnitatea omenirii ca atare, inclusiv cea a polonezilor, britanicilor, americanilor, sovieticilor: a oricui care ar fi putut să facă mai mult, şi în schimb a făcut mai puţin.30

Şmuel Zygielbojm, reprezentantul Bund-ului în guvernul polon din exil la Londra, a ştiut că ghetoul pierea în flăcări. Avea o imagine clară despre cursul general al Holocaustului de la Jan Karski, un curier al Armatei Ţării care le-a adus în 1942 conducătorilor Aliaţilor veştile despre masacre. Zygielbojm poate că nu cunoştea amănuntele, dar a înţeles cursul general al evenimentelor şi s-a străduit să-l explice restului lumii. Într-o notă de adio scrisă pe 12 mai 1943, adresată preşedintelui şi prim-ministrului Poloniei, dar care trebuia să le fie arătată şi altor conducători ai Aliaţilor, a scris: „Cu toate că

răspunderea pentru crima de a ucide întregul popor evreu stă, în primul rând, pe umerii făptuitorilor, vinovăţia indirectă trebuie să o poarte omenirea însăşi". A doua zi, s-a sinucis, alăturându-se, după cum a scris, sorţii celorlalţi evrei din Varşovia.31

Evreii din Varşovia au luptat mai departe, fără speranţă. În mai, rapoartele lui Stroop către superiori deveniseră calme şi metodice, o chestiune de cifre. Un număr necunoscut de evrei au ars ori s-au sinucis în buncăre; circa 56.065 au fost prinşi, dintre care 7.000 au fost împuşcaţi pe loc; alţi 6.929 au fost trimişi la Treblinka, iar restul, marea majoritate, au fost trimişi la muncă în lagăre cum ar fi Majdanek. Pe 16 mai, Stroop şi-a declarat victoria în ghetoul varşovian prin dinamitarea sinagogii Tlomackie. Acum, germanii au început să distrugă ce mai rămăsese din ghetou, aşa cum ordonase Himmler. Toate clădirile rămase au fost doborâte, pivniţele şi canalele au fost umplute. Pe 1 iunie 1943, Himmler a dat ordin sa de construiască un nou lagăr de concentrare pe ruinele fumegânde ale ghetoului.32

Unii evrei au supravieţuit revoltei din ghetou, dar au avut parte de o primire dură în afara ghetoului. În 1943, Armata Ţării era şi mai îngrijorată de comunism decât fusese în 1942. În urma unei arestări şi a prăbuşirii unui avion în vara lui 1943, un comandant şi un prim-ministru polonezi mai înţelegători au fost înlocuiţi cu unii mai puţin înţelegători. Armata Ţării n-a organizat o unitate evreiască din veteranii Revoltei Ghetoului Varşovian, în ciuda promisiunilor de a face acest lucru. În cursul lui 1943, unităţi ale Armatei Ţării au împuşcat uneori, în zonele rurale, evrei înarmaţi, consideraţi bandiţi. În câteva cazuri, soldaţi din Armata Ţării au omorât evrei ca să-i jefuiască. Pe de altă parte, Armata Ţării i-a executat pe polonezii care denunţau evrei ori încercau să-i şantajeze.33

Aceeaşi campanie de muncă germană care a provocat

Revolta Ghetoului Varşovian a reorientat şi rezistenţa poloneză. Himmler, în timpul aceleiaşi vizite la Varşovia din ianuarie 1943, când ceruse prima oară lichidarea ghetoului, a ordonat şi razii masive printre polonezi pentru a fi trimişi la muncă. Vânarea la întâmplare a muncitorilor care a urmat a perturbat enorm societatea polonă, deoarece femeile şi copiii se pomeneau dintr-odată fără soţi şi taţi. În primele trei luni ale anului 1943, circa trei mii de polonezi din Varşovia au fost trimişi la Majdanek. În luna mai, li s-au alăturat acolo mii de evrei varşovieni, duşi din ghetou după înfrângerea revoltei. Polonezii şi evreii varşovieni, despărţiţi de zidurile ghetoului în anii 1941 şi

1942, s-au regăsit în aceeaşi împrejmuire din sârmă ghimpată în

1943. Majdanek ajunsese deja un lagăr de muncă la care era anexat un centru de gazare, la fel ca la Auschwitz, dar la scară mult mai mică. Circa cincizeci de mii de evrei polonezi au murit acolo, împreună cu circa zece mii de polonezi neevrei.34

Faptul că ştiau de deportări în locuri ca Majdanek i-a făcut pe bărbaţi şi pe femei să se alăture Armatei Ţării. Cum ei puteau fi luaţi în orice moment cu forţa ca muncitori şi trimişi într-un lagăr de concentrare, existenţa clandestină putea părea mai sigură decât viaţa curentă la Varşovia. Activitatea clandestină oferea, de asemenea, instituţia camaraderiei ca antidot la frică şi răzbunarea ca alinare în faţa neputinţei. Germanii încercaseră să prevină rezistenţa organizată la raziile lor de căutare de mână de lucru, ucigând clasele poloneze instruite, zeci de mii de persoane în momentul invaziei din 1939, apoi mii şi mii în cadrul Aktion AB, în 1940. Autorii acestor măsuri au avut în minte exact situaţia pe care o trăiau acum: tratarea Poloniei ca rezervă de mână de lucru stupidă ar determina apariţia unei rezistenţe dacă vreunul rămas în viaţă i-ar putea antrena pe polonezi împotriva germanilor. Cu toate

acestea, clasele poloneze instruite erau cu mult mai mari decât şi-au închipuit germanii, iar în condiţii de opresiune nu era lipsă de persoane gata să preia comanda.

Comandanţii Armatei Ţării au preferat să rămână în clandestinitate, să organizeze, să adune oameni şi arme şi să aştepte cel mai bun moment pentru o insurecţie generală. Răbdarea şi chibzuiala erau din ce în ce mai dificile în 1943. La radio şi în materialele lor de propagandă tipărite, sovieticii îi îndemnau pe polonezi să înceapă insurecţia cât mai repede posibil. Polonezii, care ştiau de soarta evreilor din ţara lor, se temeau că ar putea fi exterminaţi şi ei dacă regimul german mai continua. O lovitură deosebită a reprezentat-o ducerea la îndeplinire a *Generalplan Ost* într-o parte a regiunii Lublin din Guvernământul General. Cu toate că, în general, planul de colonizare germană masivă fusese amânat, Odilo Globocnik l-a aplicat. Cu începere din noiembrie 1942 şi continuând în prima jumătate a anului 1943, germanii au golit trei sute de sate poloneze din jurul localităţii Zamosc, pentru a reconstrui zona drept colonie rasială germană. Circa o sută de mii de polonezi au fost deportaţi în această Operaţiune Zamosc, mulţi la Majdanek şi Auschwitz. Dat fiind că Operaţiunea Zamosc a început tocmai când se încheia Operaţiunea Reinhard şi în aceeaşi regiune în care începuse Operaţiunea Reinhard, mulţi polonezi au privit-o ca pe începutul Soluţiei Finale la problema polonă. Acest lucru nu era adevărat, deoarece *Generalplan Ost* viza nimicirea celor mai mulţi dintre polonezi, nu a tuturor; în acele împrejurări însă, era o concluzie logică.35

Aşadar, în vreme ce politicile germane legate de muncă se schimbau, iar evreii din Varşovia se răsculau, mulţi polonezi din Varşovia şi din alte părţi au trecut, şi ei, la o formă mai hotărâtă de rezistenţă. Evreilor din ghetou nu le rămânea decât să se arunce într-o luptă pe viaţă şi pe moarte, însă polonezii neevrei aveau, într-o oarecare

măsură, posibilitatea de a-şi modifica rezistenţa, de la o conspiraţie clandestină până la lupta deschisă. În martie 1943, Armata Ţării a ieşit din umbră şi a trecut la asasinate şi la lupta de partizani. Încercările ei de a-i ajuta pe luptătorii din ghetou s-au numărat printre primele (încă destul de stângace) acte publice de rezistenţă armată. Cu timpul, operaţiunile au devenit mai eficiente. Au fost împuşcaţi poliţişti germani, ca şi cetăţeni polonezi care colaboraseră cu Gestapoul. În luna august 1943, germanii au înregistrat 942 de cazuri de rezistenţă a partizanilor în regiunea Varşovia a Guvernământului General, şi 6.214 astfel de incidente în întregul Guvernământ General.36

Faptul că Armata Ţării a trecut la rezistenţă armată avea să provoace reacţia germanilor. Ciclul de teroare şi contrateroare a continuat pe tot parcursul anului următor. Pe 13 octombrie, germanii au început să aplice şi la cartierele din restul Varşoviei tehnica blocadelor, perfecţionată în ghetoul din Varşovia în timpul Marii Acţiuni din vara lui 1942. Bărbaţii erau luaţi la întâmplare pentru acţiuni de pedepsire publică prin împuşcare, al căror scop era să înspăimânte populaţia şi să înăbuşe reistenţa din ce în ce mai mare. La o dată şi într-un loc anunţate dinainte, arestaţii erau duşi în grupuri de câte cinci sau zece, legaţi la ochi, şi împuşcaţi de un pluton de execuţie. Mulţi dintre ei strigau „Trăiască Polonia!” înainte de a fi împuşcaţi; aşa că germanii le puneau căluş, sau le puneau pe cap un sac, sau le puneau plasture pe gură. E adevărat că polonezii se adunau ca să vadă execuţiile, dar nu era deloc clar că ar fi învăţat lecţiile pe care voiau germanii ca ei să le înveţe. După execuţie, femeile adunau pământul îmbibat cu sânge, îl puneau în borcane şi îl duceau la biserică.37

Germanii au acceptat eşecul propagandei, însă au continuat să omoare o mulţime de polonezi din Varşovia: uneori oamenii implicaţi în rezistenţă, alteori ostatici luaţi

la nimereală. Şi-au mutat locul de execuţie pe terenul fostului ghetou, unde omuciderile prin împuşcare nu se vedeau. Cea mai mare închisoare în care erau ţinuţi polonezii era, şi ea, în interiorul zidurilor fostului ghetou. În cele mai multe zile ale toamnei anului 1943 vor fi omorâţi în fostul ghetou mulţi polonezi, alături de câţiva evrei găsiţi printre ruine. De exemplu, pe 9 decembrie 1943 au fost împuşcaţi 139 de polonezi, şaisprezece evreice şi un copil evreu. Pe 13 ianuarie 1944, au fost împuşcaţi peste trei sute de polonezi. Aceste execuţii prin împuşcare din ghetou erau, teoretic, „publice", cu toate că nu i se permitea nimănui să le vadă. Familiile erau înştiinţate de soarta celor dragi. După 15 februarie 1944, polonezii dispăreau pur şi simplu de la casele lor sau de pe străzi şi erau împuşcaţi în ghetou, fără vreo înregistrare oficială a evenimentului. Din octombrie 1943 până în iulie 1944, printre ruinele ghetoului au fost împuşcaţi circa 9.500 de oameni, unii dintre ei supravieţuitori evrei, cei mai mulţi polonezi neevrei.38

Aceşti polonezi legaţi la ochi şi cu mâinile prinse la spate nu aveau cum să ştie că au fost duşi la moarte în cel mai nou lagăr de concentrare al lui Himmler. Lagărul de Concentrare Varşovia, deschis pe 19 iulie 1943, a fost unul dintre cele mai cumplite creaţii ale regimului nazist.39

Mai întâi, germanii i-au silit pe evrei să trăiască într-o zonă limitată din Varşovia şi i-au zis ghetou. Apoi, au ordonat deportarea din regiunile învecinate în ghetoul deja suprapopulat, făcând zeci de mii de oameni să moară de foame şi de boli. Au deportat apoi peste un sfert de milion de evrei din ghetou în camerele de gazare de la Treblinka şi au împuşcat alte circa şaptesprezece mii dintre ei în timpul deportărilor. Apoi, au lichidat ghetoul, propria lor creaţie. Au suprimat rezistenţa generată de această acţiune, împuşcând încă aproximativ paisprezee mii de evrei. Apoi, au ars clădirile din ghetoul varşovian. În cele

din urmă, au construit un nou lagăr în acest neloc.

Acesta era Lagărul de Concentrare Varşovia. O insulă de viaţă foarte limitată aflată într-o zonă urbană a morţii. Peste tot erau grupuri de clădiri arse, în care putrezeau rămăşiţe omeneşti. Încercuit larg de zidurile fostului ghetou, Lagărul de Concentrare Varşovia era încercuit strâns de sârmă ghimpată şi de turnuri de veghe. Prizonierii erau câteva sute de polonezi şi câteva sute de evrei. În cea mai mare parte, nu erau evrei polonezi, ci evrei din alte părţi ale Europei. Fuseseră deportaţi din ţările lor la Auschwitz, acolo fuseseră selectaţi pentru muncă, nu pentru gazare, şi apoi trimişi în Lagărul de Concentrare Varşovia. Erau din Grecia, Franţa, Germania, Austria, Belgia şi Olanda, iar în 1944 şi din Ungaria. Condiţiile pe care le-au găsit în Lagărul de Concentrare Varşovia erau atât de îngrozitoare, încât unii dintre ei au cerut să fie trimişi înapoi la Auschwitz şi gazaţi.40

Muncitorii evrei din Lagărul de Concentrare Varşovia aveau de îndeplinit printre ruine trei sarcini importante: să demoleze clădirile fostului ghetou care mai rămăseseră în picioare după incendierea voluntară din aprilie şi mai 1943, să caute obiectele de valoare pe care evreii le-ar fi putut lăsa în urmă şi să-i momească pe evreii care mai erau prin ascunzători să iasă şi să se predea. Unii dintre muncitorii evrei erau trimişi, în uniforma vărgată şi cu saboţi de lemn, să muncească în afara zidurilor fostului ghetou. Între aceşti evrei străini şi polonezii din Varşovia s-au înfiripat prietenii, în ciuda faptului că nu vorbeau aceeaşi limbă. Unul dintre muncitori îşi aminteşte o scenă din afara zidurilor ghetoului: „Un băiat polonez de vreo paisprezece ani, în haine sărăcăcioase, stătea aproape de noi cu un coşuleţ în care erau câteva mere pipernicite. S-a uitat la noi, a stat un pic pe gânduri, după care a înşfăcat coşuleţul şi ni l-a aruncat. A alergat apoi la alţi băieţi care vindeau de-ale gurii, şi deodată a început să plouă peste

noi din toate părţile cu pâine şi fructe. La început, SS-iştii care ne păzeau n-au ştiut ce să facă, au fost surprinşi de această manifestare neaşteptată de solidaritate. Apoi, au început să strige la băieţi şi şi-au aţintit mitralierele asupra lor, şi s-au apucat să ne bată pentru că acceptaserăm mâncarea. Dar nu ne-a durut, n-am băgat în seamă. Am fluturat mâinile către băieţi, în semn de mulţumire". 41

După octombrie 1943, evreii din Lagărul de Concentrare Varşovia au fost siliţi să mai îndeplinească o sarcină: să îndepărteze cadavrele polonezilor luaţi din Varşovia şi executaţi între ruinele ghetoului. Polonezii erau aduşi în camioane, în grupuri de cincizeci-şaizeci, pe terenul fostului ghetou, unde erau executaţi înăuntrul sau în apropierea Lagărului de Concentrare Varşovia de către mitraliori dintre SS-iştii locali şi altă unitate de poliţie. Apoi, prizonierii evrei alcătuiau un comando al morţii, care să elimine urmele execuţiei. Făceau un rug din lemne luate din ruinele ghetoului şi aşezau după aceea pe el câte un rând de cadavre şi un rând de lemne. După care turnau benzină peste rug şi îi dădeau foc. Era însă un comando al morţii mai mult decât în sensul obişnuit. După ce cadavrele polonezilor începeau să ardă, SS-iştii îi împuşcau pe evreii care făcuseră rugul şi le aruncau trupurile în flăcări.42

Poemul lui Miiosz *Un biet creştin priveşte ghetoul*, scris în 1943, vorbeşte despre o putere nepământeană în stare să separe cenuşiul molozului şi al funinginii şi să distingă „cenuşa fiecărui om". Nicio forţă de pe Pământ n-ar fi putut deosebi cenuşa evreilor de cea a polonezilor.

În vara lui 1944, într-un astfel de oraş rezistenţa era aproape inevitabilă. Forma şi direcţia ei nu. Comandanţii Armatei Ţării şi guvernul polon din Londra aveau de luat o hotărâre foarte grea. Poporul lor suferea mai mult decât cel din oricare capitală a Aliaţilor, dar erau într-o poziţie

strategică nemiloasă. Polonezii trebuiau să privească ocupaţia germană prezentă din perspectiva ameninţării unei ocupaţii sovietice viitoare. După succesul Operaţiunii Bagration a Armatei Roşii de la sfârşitul lui iunie, în iulie putea fi văzut un şuvoi de soldaţi germani care se scurgea prin Varşovia. Se părea că germanii erau pe cale să fie înfrânţi, ceea ce era o veste bună; dar se părea şi că sovieticii aveau să le ia curând locul, ceea ce nu mai era o veste bună. Dacă Armata Ţării lupta pe faţă cu germanii şi avea succes, ar fi putut să întâmpine Armata Roşie ca stăpână în casa ei. Dacă lupta pe faţă cu germanii şi eşua, avea să fie la pământ şi neputincioasă la venirea sovieticilor. Dacă nu făcea nimic, nu avea de pe ce poziţie să negocieze cu sovieticii – sau cu aliaţii lor occidentali.43

Cu toate că aliaţii lor britanici şi americani îşi puteau permite să aibă iluzii în privinţa lui Stalin, ofiţerii şi politicienii polonezi nu puteau. Nu uitaseră că Uniunea Sovietică fusese aliata Germaniei naziste în 1939 – 1941 şi că se arătase nemiloasă şi opresivă cât timp a ţinut sub ocupaţie partea răsăriteană a Poloniei. Polonezii ştiau de deportările în Kazahstan şi Siberia; ştiau de execuţiile de la Katyn. Stalin a rupt relaţiile diplomatice cu guvernul polon când a fost descoperit Katynul, ceea ce era un motiv în plus să nu aibă încredere în Uniunea Sovietică. Dacă Stalin folosea masacrul comis de el ca motiv pentru a rupe relaţiile cu guvernul polon, cum s-ar fi putut aştepta cineva ca el să negocieze ceva cu bună-credinţă? Iar dacă Uniunea Sovietică nu recunoştea guvernul polon legitim în timpul unui război comun împotriva Germaniei naziste, ce şanse mai existau să sprijine independenţa Poloniei la terminarea războiului, când poziţia sovieticilor ar fi fost mult mai puternică?

Britanicii şi americanii aveau preocupări mai ample. Armata Roşie câştiga războiul împotriva *Wehrm*achtului pe frontul de est, iar Stalin era un aliat mai important decât

orice guvern polon. Pentru britanici şi americani, era mai comod să accepte versiunea sovietică mincinoasă despre Katyn şi s-o pună în cârca germanilor. Pentru ei, era mult mai uşor să-şi îndemne aliatul polonez să facă un compromis decât să încerce să-l convingă pe Stalin. Voiau ca polonezii să accepte ideea că germanii, nu sovieticii, îi asasinaseră pe ofiţerii polonezi, ceea ce era fals; şi ar fi preferat ca Polonia să dea Uniunii Sovietice jumătatea răsăriteană a teritoriului ei, acţiune la care era greu să te aştepţi din partea oricărui guvern suveran.

De fapt, Londra şi Washingtonul acceptaseră deja, la sfârşitul anului 1943, ca Uniunea Sovietică să revendice după război jumătatea răsăriteană a Poloniei antebelice. Graniţa sovietică vestică, acordată lui Stalin de Hitler, era confirmată de Churchill şi Roosevelt. Londra şi Washingtonul confirmau linia Molotov-Ribbentrop (cu mici modificări) ca viitoare frontieră sovieto-polonă. Din acest punct de vedere, Polonia era trădată nu doar de Uniunea Sovietică, ci şi de aliaţii săi occidentali, care i-au îndemnat pe polonezi să facă compromisuri într-un moment în care aveau de câştigat mai puţin decât le-ar fi trecut prin cap polonezilor. Jumătate din ţara lor fusese deja cedată, fără ca ei să fie întrebaţi.44

Lăsat de izbelişte de către aliaţi, guvernul polon din Londra le-a cedat iniţiativa luptătorilor polonezi din Varşovia. Armata Ţării, care nu prea vedea altă speranţă de a obţine suveranitatea Poloniei, a hotărât să stârnească o revoltă în capitală, începând cu 1 august 1944.

Insurecţia Varşoviană din august 1944 a avut loc în cadrul Operaţiunii Furtuna, o răscoală naţională plănuită de multă vreme, care avea rolul de a da trupelor polone un loc important în eliberarea teritoriului Poloniei antebelice. Până la sfârşitul lui iulie însă, Operaţiunea Furtuna eşuase deja. Armata Ţării plănuise să atace unităţile germane care se retrăgeau din faţa Armatei Roşii în ceea ce fusese estul

Poloniei. Nu s-au putut face dinainte aranjamente politice cu Uniunea Sovietică în privinţa acestei cooperări, dat fiind că Stalin rupsese relaţiile diplomatice. În vara lui 1944, comandanţii polonezi au făcut înţelegeri locale cu omologii lor sovietici, dar plătite scump. Negocierile însemnau părăsirea ascunzătorilor şi dezvăluirea identităţilor, iar sovieticii au exploatat la maximum vulnerabilitatea polonezilor. Polonezii care îşi dezvăluiau intenţia de a se alătura luptei comune împotriva germanilor au fost priviţi drept unii care ar putea să se împotrivească viitorului regim sovietic. Uniunea Sovietică nu a avut niciodată intenţia să sprijine vreo instituţie care susţinea că reprezintă o Polonie independentă. Conducerea sovietică şi NKVD au tratat toate organizaţiile politice polone (în afara comuniştilor) ca parte a unui complot antisovietic.45

În iulie 1944, trupelor polone li s-a permis să ajute Armata Roşie când a atacat Vilnius şi Lvov, oraşele principale din partea răsăriteană a Poloniei antebelice, unde au fost însă dezarmate de aşa-zişii lor aliaţi sovietici. Soldaţilor polonezi li s-a dat de ales între acceptarea conducerii sovietice şi închisoare. După dezarmare, NKVD i-a arestat pe toţi cei cu trecut politic. Partizanilor sovietici li s-a îngăduit să participe la campania victorioasă împotriva germanilor; partizanilor polonezi nu. Ba chiar, în unele cazuri, partizanii sovietici erau asmuţiţi împotriva luptătorilor polonezi. De exemplu, unitatea de partizani a lui Tuvia Bielski a participat la dezarmarea Armatei Ţării. Tragedia Operaţiunii Furtuna a fost triplă: soldaţii din Armata Ţării au pierdut oameni şi şi-au pierdut armele; strategia militară a guvernului Poloniei a eşuat; iar polonezii şi-au pierdut viaţa sau libertatea luptând pentru ţinuturi pe care Polonia oricum nu le putea recupera, de vreme ce Churchill şi Roosevelt i le cedaseră deja lui Stalin.46

Cu toate acestea, o ştire primită din Germania le-a dat un strop de speranţă comandanţilor polonezi din Varşovia. Pe 20 iulie 1944, ofiţerii militari germani au încercat (dar n-au reuşit) să-l asasineze pe Adolf Hitler. Vestea i-a făcut pe unii dintre comandanţii Armatei Ţării să creadă că Germania îşi pierduse dorinţa de a lupta, şi astfel că o lovitură îndrăzneaţă ar putea să-i alunge din Varşovia. Pe 22 iulie, sovieticii au mai dat o lovitură rezistenţei polone când au prezentat la Lublin propriul guvern provizoriu al Poloniei. Laboratorul politicilor de exterminare naziste devenise acum centrul unui viitor guvern-marionetă comunist. Stalin îşi trâmbiţa autoritatea de a hotărî cine va face parte din guvernul polon. Dacă Armata Ţării stătea cu braţele încrucişate, acoliţii lui aveau să se instaleze la Varşovia, iar Polonia avea să treacă de sub ocupaţia nazistă direct sub ocupaţia sovietică. Ca şi în 1939, în 1944 faptul că polonezii aveau aliaţi occidentali a contat prea puţin, sau deloc. În iulie 1944, pe când Armata Roşie ocupase deja peste jumătate din Polonia antebelică, era limpede că ţara avea să fie eliberată prin forţa armată sovietică. Spre sfârşitul lui iulie, americanii mai aveau o lună până să ajungă la Paris (unde aveau să sprijine insurecţia francezilor); nu era nicio şansă ca Statele Unite ale Americii să elibereze vreo bucată din Polonia. Orice împotrivire politică la planurile sovieticilor trebuia să vină din partea polonezilor înşişi.47

Pe 25 iulie 1944, guvernul polon a autorizat Armata Ţării din Varşovia să înceapă o insurecţie în Capitală la momentul pe care îl va considera potrivit. Varşovia fusese exclusă din planul iniţial al Operaţiunii Furtuna; secţiunea din regiunea Varşovia a Armatei Ţării trimisese multe dintre armele sale în estul ţării, iar acum erau în mâna sovieticilor. Logica unei revolte imediate la Varşovia nu era uşor de urmărit. Structura de comandă a Armatei Polone care lupta pe frontul de vest sub comanda generalului

Wladistaw Anders nu intra în discuţie. Date fiind tacticile împotriva partizanilor, o revoltă li se părea multora sinucidere curată. Germanii omorâseră polonezi în cadrul unor represalii masive pe tot parcursul războiului; dacă revolta eşua, îşi ziceau unii dintre comandanţii de la Varşovia, avea să sufere întreaga populaţie civilă. Argumentul în favoarea revoltei era că nu putea să eşueze: indiferent dacă polonezii îi învingeau sau nu pe germani, Armata Roşie se mişca repede şi avea să ajungă la Varşovia în câteva zile. Conform acestei logici, care a atârnat mai greu în cumpănă, singura problemă părea să fie dacă polonezii trebuie sau nu să încerce mai întâi să-şi elibereze Capitala.48

Polonezii erau prinşi între Armata Roşie care se apropia şi trupele germane de ocupaţie. Nu-i puteau înfrânge singuri pe germani, aşa încât nu puteau decât să spere că înaintarea sovieticilor o să-i facă pe germani să se retragă şi că va exista un interval între retragerea *Wehrmachtului* şi sosirea Armatei Roşii. Sperau ca acest interval să nu fie prea scurt, aşa încât să poată să se constituie în guvernul polon înainte să ajungă sovieticii.

În realitate, intervalul a fost prea lung.

Soldaţii polonezi, în uniforme şi cu banderole, au pornit atacul împotriva poziţiilor germane în după-amiaza zilei de 1 august 1944. Cea mai mare parte dintre ei erau din Armata Ţării; li s-au alăturat în luptă unităţi mai mici din Forţele Armate Naţionale ale extremei drepte şi din Armata Poporului, comunistă. În această primă zi a Insurecţiei Varşoviene, Armata Ţării a ocupat o mare parte din centru şi din Oraşul Vechi, dar nu a reuşit să captureze cele mai multe dintre obiectivele militare esenţiale. Germanii nu făcuseră prea multe pregătiri, dar nu au fost luaţi chiar prin surprindere. Fusese greu de tăinuit mobilizarea din oraş. Forţele germane au intrat în alertă

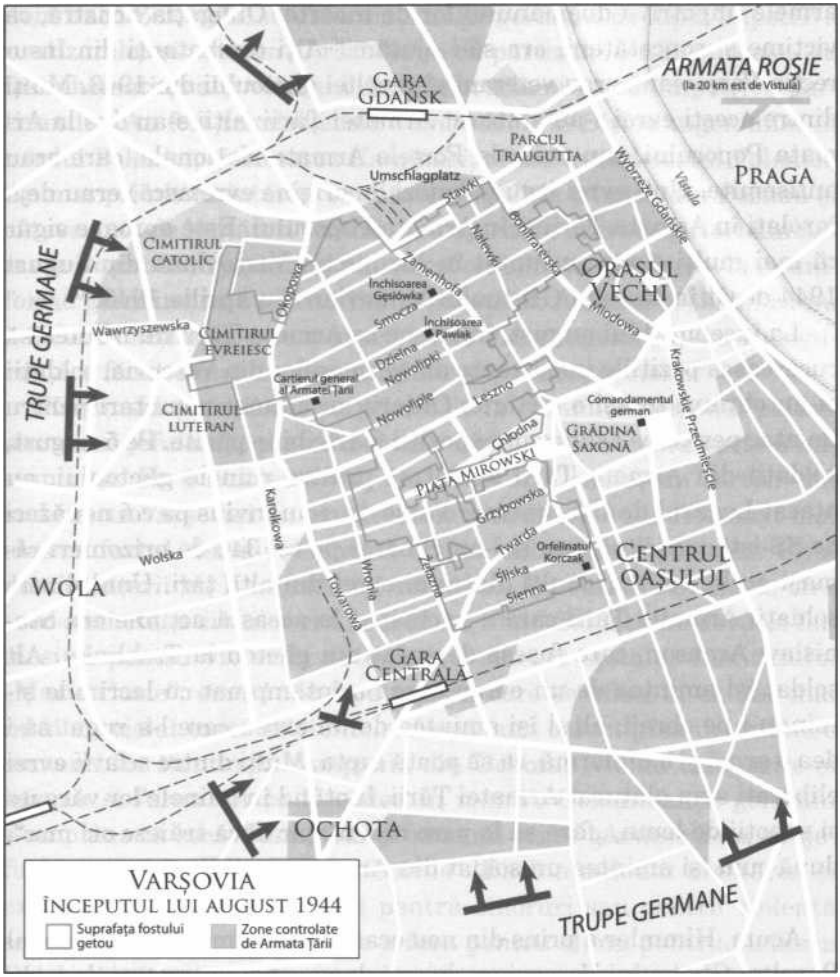

la ora 16.30, cu o jumătate de oră înainte de începerea insurecţiei. Polonezii au atacat în timpul zilei, într-o după-amiază lungă de vară, şi din această cauză au avut multe victime. Trupelor lipsite de experienţă şi slab înarmate le-a fost foarte greu să lupte cu obiectivele păzite şi fortificate. Cu toate acestea, dispoziţia luptătorilor şi a oraşului însuşi era euforică.49

În acele prime zile din august 1944, în orice loc şi în orice moment puterea polonă înlocuia puterea germană,

evreii supravieţuitori răsăreau de prin ascunzişurile lor în mijlocul polonezilor. Mulţi dintre ei cereau să fie lăsaţi să lupte. După cum îşi amintea Michal Zylberberg: „Perspectiva evreiască excludea pasivitatea. Polonezii ridicaseră armele împotriva duşmanului lor de moarte. Obligaţia noastră, ca victime şi concetăţeni, era să-i ajutăm”. Alţi combatanţi din Insurecţia Varşoviană erau veterani ai revoltei ghetoului din 1943. Mulţi dintre aceşti evrei s-au alăturat Armatei Ţării; alţii s-au dus la Armata Poporului, sau chiar la Forţele Armate Naţionale, care erau antisemite. Unii evrei (sau polonezi de origine evreiască) erau deja înrolaţi în Armata Ţării şi în Armata Poporului. Este aproape sigur că mai mulţi evrei au luptat în Insurecţia Varşoviană din august 1944 decât în Revolta Ghetoului Varşovian din aprilie 1943.50

La începutul lui august, în vreme ce Armata Ţării nu izbutea să cucerească poziţiile importante ale germanilor din Varşovia, soldaţii ei au obţinut totuşi o victorie. Ofiţerii au adunat voluntari pentru un atac periculos asupra unei poziţii foarte bine păzite. Pe 5 august, soldaţii din Armata Ţării au intrat printre ruinele ghetoului, au atacat Lagărul de Concentrare Varşovia, i-au învins pe cei nouăzeci de SS-işti care îl păzeau şi i-au eliberat pe cei 348 de prizonieri rămaşi acolo, cei mai mulţi dintre ei evrei din alte ţări. Unul dintre soldaţii Armatei Ţării care a participat la această acţiune era Stanisław Aronson, care fusese deportat din ghetou la Treblinka. Alt soldat îşi amintea de un evreu care l-a întâmpinat cu lacrimile şiroindu-i pe obraji; altul îşi amintea de un evreu care l-a rugat să-i dea o armă şi o uniformă, ca să poată lupta. Mulţi dintre sclavii evrei eliberaţi s-au alăturat Armatei Ţării, luptând în hainele lor vărgate şi saboţii de lemn, „fără să le pese niciun pic dacă trăiesc ori mor”, după cum îşi amintea un soldat din Armata Ţării.51

Acum, Himmler a prins din nou ocazia, aşa cum

făcuse în timpul Revoltei Ghetoului Varşovian, de a-şi demonstra puterea şi de a obţine o victorie simbolică. În ciuda aşteptărilor polonezilor, Armata Roşie îşi încetase înaintarea rapidă. Dat fiind că *Wehrmacht*ul se încăpăţâna să rămână pe poziţiile de pe râul Vistula, la est de centrul Varşoviei, de insurecţie aveau să se ocupe trupele SS şi poliţia germană. Acestea erau instituţiile lui Himmler, iar Himmler dorea să facă din ea insurecţia sa, ca să se arate încă o dată în faţa lui Hitler drept stăpânul neîndurător al situaţiei.52

Spre deosebire însă de Revolta Ghetoului, în această campanie era nevoie de întăriri. În urma retragerii germane din Bielorusia, erau disponibile unităţi cu experienţă de luptă împotriva partizanilor. Comanda supremă la Varşovia i-a fost încredinţată lui Erich von dem Bach-Zelewski, şeful formaţiunilor germane de luptă împotriva partizanilor şi veteran al războiului de partizani din Bielorusia. Au fost chemaţi şi alţi veterani din Bielorusia ai luptei împotriva partizanilor. Au fost trimise acolo Comandoul SS Dirlewanger, aflat în nordul Poloniei, şi unitatea Kamiński, aflată în sud-vestul Poloniei. Au mai primit ca întăriri o unitate de poliţie trimisă din Poznan şi câteva sute de luptători străini, în majoritate azeri dezertori din Armata Roşie. Cam jumătate dintre cei care luptau la Varşovia în uniforme germane nu vorbeau limba germană. Aceasta probabil că nu a făcut ca acţiunea care a urmat să fie mai sângeroasă, dar cu siguranţă a făcut-o mai derutantă, chiar şi pentru germani.53

Kamiński şi ruşii săi au primit de la Himmler personal permisiunea să jefuiască, şi au acceptat cu încântare această parte a misiunii lor. Pe 4 august 1944, au intrat în Ochota, un cartier din sud-vestul Varşoviei. În următoarele zece zile, s-au îndeletnicit mai ales cu furtul, dar au şi omorât câteva mii de civili polonezi. Unul dintre ofiţerii lui Kamiński îşi amintea: „Executarea în masă, fără

vreo anchetă, a civililor era la ordinea zilei”. Soldaţii au devenit faimoşi şi pentru violurile sistematice. Au ars spitalul Institutului „Marie Curie”, omorându-i pe toţi cei care se aflau în el, dar mai întâi au violat toate asistentele. După cum caracteriza unul dintre oamenii lui Kamiński campania din Ochota, „violau călugăriţe şi jefuiau şi furau tot ce le cădea în mână”. Comandanţii germani s-au plâns că acest Kamiński şi oamenii lui se gândesc doar să Jefuiască, să bea şi să violeze femeile” Bach a ordonat arestarea şi executarea lui Kamiński: nu pentru omoruri sau pentru violenţă sexuală, ci pentru năravul de a fura pentru el, nu pentru vistieria *Reich*-ului.54

Comportamentul Comandoului Special SS Dirlewanger a fost şi mai brutal. Membrii lui erau acum o adunătură de criminali, negermani şi SS-işti eliberaţi din lagărele de pedeapsă. Dirlewanger era încarnarea indisciplinei; până şi Himmler a trebuit să-i ordone de două ori să se ducă la Varşovia. Unitatea venea direct din campania bielorusă, în care omorâse zeci de mii de civili în zonele rurale şi în oraşe. Acum, avea să ucidă alţi civili dintr-un oraş mare. Cea mai abjectă dintre unităţile *Waffen-SS* din Bielorusia a devenit acum cea mai abjectă dintre unităţile *Waffen-SS* din Polonia. Unitatea Dirlewanger era alcătuită în cea mai mare parte dintr-un grup de luptă aflat sub comanda lui Heinz Reinefarth, comandantul SS şi al poliţiei din *Warthegau*, cea mai mare regiune din teritoriul polon anexat de Germania.55

Reinefarth a primit de la Hitler un ordin special, care avea trei părţi: toţi combatanţii polonezi trebuie împuşcaţi; toţi necombatanţii polonezi, inclusiv femeile şi copiii, trebuie şi ei împuşcaţi; iar oraşul însuşi trebuie şters de pe faţa pământului. Unităţile de poliţie şi Comandoul Special SS Dirlewanger au îndeplinit cu stricteţe acest ordin pe 5 şi 6 august 1944, împuşcând în numai două zile circa patruzeci de mii de civili. Aveau un obiectiv militar: să

mărşăluiască prin cartierul Wola, aflat în partea central-vestică, şi să vină în ajutorul cartierului general german din Parcul Central *Ogrod Sashi* (Grădina Saxonă). Au dărâmat baricada ridicată de Armata Ţării pe strada Wola, punând nişte polonezi să meargă în faţa lor şi silindu-i să facă ei această operaţiune, în vreme ce foloseau femei şi copii ca scut uman şi le violau pe unele dintre femei. Pe măsură ce înaintau către vest, distrugeau clădirile una câte una, folosind benzină şi grenade de mână. Strada Wola trecea pe la sudul teritoriului pe care fusese ghetoul, şi chiar prin unele dintre extremităţile sale sudice, aşa încât distrugerile săvârşite de ei au transformat în ruine şi cartierul alăturat.56

Oamenii din Brigada Dirlewanger au ars trei spitale cu pacienţii înăuntru. La unul dintre spitale, germanii răniţi, trataţi de doctori şi de asistente medicale care erau cetăţeni polonezi, au cerut să nu li se facă polonezilor niciun rău. N-au fost ascultaţi. Bărbaţii din Brigada Dirlewanger i-au ucis pe polonezii răniţi. În seara aceea, au dus infirmierele în tabără, după cum era obiceiul: în fiecare noapte, femeile alese anume erau biciuite de ofiţeri, violate în grup şi apoi omorâte. Acea seară a fost neobişnuită chiar şi din punctul de vedere al acelor standarde. În sunet de flaut, germanii au ridicat o spânzurătoare şi i-au spânzurat pe doctori şi pe infirmierele despuiate.57

În vreme ce casele ardeau în Wola, lumea şi-a căutat adăpost în fabrici, care au devenit apoi baze comode de execuţii pentru unităţile germane de SS şi de poliţie. Într-una dintre fabrici, au fost împuşcate două mii de persoane; la alta, încă cinci mii. Wanda Lurie – unul dintre puţinii supravieţuitori ai masacrului din fabrica Ursus – era gravidă. „Am intrat ultima şi am rămas în spate, rămâneam mereu în urmă, cu speranţa că nu vor omorî o femeie gravidă. Totuşi, am fost luată cu ultimul grup. Am văzut un

morman de cadavre înalt de vreun metru”. Şi-a pierdut copiii. „Prima rafală l-a nimerit pe băiatul meu cel mare, a doua m-a nimerit pe mine, iar a treia pe copiii mei mai mici”. S-a prăbuşit, rănită, dar a reuşit apoi să iasă din mormanul de cadavre. Mai târziu, a născut un prunc sănătos. Masacrele s-au rărit pe 6 august, poate din cauză că se împuţinaseră gloanţele şi era nevoie de ele în altă parte.58

Masacrele din Wola nu aveau nimic a face cu lupta. Germanii au pierdut şase oameni şi au ucis cam douăzeci de soldaţi din Armata Ţării, în vreme ce au asasinat cel puţin treizeci de mii de oameni. Raportul morţilor civili/militari era de peste o mie la unu, chiar dacă punem la socoteală şi victimele militare ale ambelor părţi. Pe 13 august, Bach a contramandat ordinele de masacrare date de Himmler şi a încetat acţiunile de împuşcare organizate a grupurilor mari de civili. Aveau să mai fie uciși însă mulţi alţi polonezi, în moduri mai mult sau mai puţin planificate. Când germanii au cucerit Oraşul Vechi, au omorât prin împuşcare şi cu aruncătoarele de flăcări şapte mii de răniţi aflaţi în spitale de campanie. În Oraşul Vechi, aveau să fie uciși cam treizeci de mii de civili înainte ca insurecţia să se încheie.59

În cartierul Wola, în care au fost cele mai mari masacre, trebuiau găsite şi îndepărtate cadavrele. Germanii au format un grup de sclavi polonezi, pe care l-au numit comandoul de incinerare. Între 8 şi 23 august 1944 acestor oameni li s-a ordonat să scormonească printre ruinele din cartierul Wola, să scoată cadavrele aflate în stare de putrefacţie şi să le ardă pe ruguri. În Wola, rămăşiţele ghetoului erau peste tot în jurul lor. Muncitorii mergeau pe străzile Wola, Elektoralna şi Chlodna, acum de la est spre vest, urmând în sens invers traseul poliţiei germane şi al Brigăzii Dirlewanger. Primele cinci ruguri au fost alături de ghetou, la est, următoarele treisprezece

alături de ghetou, la vest. Sclavii polonezi (unul dintre ei, era evreu) ardeau cadavrele, în vreme ce paznicii lor SS-işti jucau cărţi şi râdeau.60

*

Insurecţia Varşoviană nu i-a învins pe germani şi a fost ceva mai mult decât o supărare trecătoare pentru sovietici. Armata Roşie fusese oprită de o împotrivire germană neaşteptat de puternică exact lângă Varşovia. Germanii erau pe ultimele poziţii în Polonia, *Wehrmacht*ul pe Vistula, SS-ul şi poliţia la Varşovia. În ciuda celor nădăjduite de unii dintre polonezi, regimul nazist nu s-a prăbuşit după încercarea de asasinare a lui Hitler. Dimpotrivă, germanii şi-au consolidat frontul de est. Operaţiunea Bagration a spart Grupul de Armate Centru, dar nu şi *Wehrmacht*ul însuşi. L-a adus pe Vasili Grossman în locul în care au fost ucişi evreii Varşoviei, dar nu în Varşovia însăşi. Între timp, Frontul Ucrainean al Armatei Roşii era prins în operaţiuni importante în altă parte, către sud-est. Stalin n-avea neapărat nevoie să cucerească Varşovia chiar în acel moment, în august 1944.

Era cu totul în spiritul stalinist să *încurajezi* o insurecţie, şi apoi să nu o sprijini. Până în ultima clipă, propaganda sovietică pledase pentru o revoltă în Varşovia, făgăduind ajutorul sovieticilor. Insurecţia a venit, dar ajutorul nu. Cu toate că nu există motive să credem că Stalin a oprit cu bună ştiinţă operaţiunile la Varşovia, întârzierea de pe Vistula i-a slujit scopurile politice. Din punctul de vedere sovietic, era de dorit o revoltă la Varşovia, deoarece avea să ucidă germani – şi pe polonezii care acceptau să-şi rişte viaţa pentru independenţă. Germanii aveau să facă munca necesară de distrugere a restului elitei intelectuale polone şi a soldaţilor din Armata Ţării, grupuri care se suprapuneau parţial. De îndată ce soldaţii din Armata Ţării au ridicat armele, Stalin i-a numit aventurieri şi delincvenţi. Mai târziu, când Uniunea

Sovietică a câştigat controlul asupra Poloniei, rezistenţa împotriva lui Hitler avea să fie condamnată ca delict, conform logicii că acţiunea armată care nu era controlată de comunişti îi submina pe comunişti, iar comunismul era singurul regim legitim în Polonia.

Britanicii şi americanii nu erau în stare să le ofere polonezilor din Varşovia niciun ajutor semnificativ. Winston Churchill, a cărui încăpăţânare a fost un element crucial al războiului, nu prea putea să facă altceva decât să-i îndemne pe aliaţii polonezi ai Marii Britanii să ajungă la un compromis cu sovieticii. În vara lui 1944, Churchill îl sfătuise pe prim-ministrul polonez Stanisław Mikolajczyk să se ducă la Moscova şi să încerce să obţină o înţelegere care să permită restabilirea relaţiilor diplomatice polono-sovietice. Când Mikolajczyk a ajuns la Moscova, la sfârşitul lui iulie 1944, ambasadorul britanic l-a sfătuit să cedeze în totul: să renunţe la jumătatea răsăriteană a ţării şi să accepte versiunea sovietică despre masacrul de la Katyn (că vina o purtau germanii, nu sovieticii). Mikolajczyk ştia că Roosevelt preferă, şi el, să nu pună sub semnul întrebării explicaţia sovieticilor despre Katyn. Începutul Insurecţiei Varşoviene l-a prins pe Mikolajczyk la Moscova. În această poziţie neprevăzută.

Mikolajczyk a fost silit să-i ceară ajutor lui Stalin, iar Stalin l-a refuzat. Atunci, Churchill l-a rugat pe Stalin să-i ajute pe polonezi. Pe 16 august, Stalin i-a respins cererea, spunând că nu are de gând să ajute „o aventură prostească”.61

Marea Britanie intrase în război cu cinci ani înainte, din cauză că fusese afectată independenţa Poloniei, pe care acum nu era în stare să o apere de aliatul său sovietic. Presa britanică se făcea adesea ecoul liniei staliniste, prezentându-i pe polonezi ca îndrăzneţi şi rebeli, nu ca pe aliaţi britanici care încearcă să-şi recapete capitala. Şi George Orwell, şi Arthur Koestler au protestat:

Orwell vorbind despre „necinstea şi laşitatea” britanicilor care negau responsabilitatea Aliaţilor de a ajuta revolta, iar Koestler numind lipsa de acţiune a lui Stalin drept „una dintre cele mai mari infamii ale războiului”.62

Nici americanii nu s-au descurcat mai bine. Dacă avioanele americane ar fi putut să facă aprovizionare cu combustibil pe teritoriul sovietic, atunci ar fi putut să execute misiuni de zbor din Italia în Polonia, bombardând poziţiile germane şi aprovizionându-i pe polonezi. În aceeaşi zi în care Stalin a respins intervenţia lui Churchill, 16 august 1944, diplomaţii americani au adăugat ţinte poloneze la Operaţiunea Frantic, campania de bombardare din Europa de Est şi Sud-Est. Stalin nu le-a dat aliaţilor săi americani aprobarea pentru aprovizionarea cu combustibil pentru astfel de misiuni. Un diplomat american de rang inferior, George Kennan, şi-a dat seama unde ducea această logică: refuzul era „o mănuşă aruncată cu o încântare plină de răutate”. Într-adevăr, Stalin le spusese americanilor că avea să preia controlul asupra Poloniei, şi prefera ca luptătorii polonezi să moară, iar revolta să eşueze. După o lună, când insurecţia a fost, într-adevăr, înfrântă, Stalin şi-a dovedit puterea şi inteligenţa şi a aruncat praf în ochii istoriei. La jumătatea lui septembrie, când aceasta nu mai putea avea nicio importanţă pentru rezultatul din Varşovia, le-a permis, în sfârşit, americanilor raiduri de bombardament şi a făcut şi el câteva.63

În acel moment, Armata Ţării controla o porţiune atât de mică din Varşovia, încât proviziile au căzut în mâinile germanilor. Trupele polone se retrăseseră în câteva cuiburi de rezistenţă. Apoi, la fel cum făcuseră luptătorii evrei înaintea lor, au încercat să fugă prin canale. Germanii, pregătiţi pentru această eventualitate de propria experienţă din 1943, i-au ars sau i-au gazat.

La începutul lui octombrie 1944, Himmler i-a spus lui Paul Geibel, comandantul SS şi al poliţiei din Varşovia, că

Hitler nu avea dorinţă mai mare decât distrugerea oraşului. Nu trebuia să mai rămână piatră pe piatră. Dorinţa era şi a lui Himmler. Era limpede că războiul ca atare fusese pierdut: britanicii eliberaseră oraşul Antwerpen, americanii se apropiau de Rin, iar sovieticii aveau să asedieze curând Budapesta. Himmler a găsit însă ocazia de a-şi îndeplini unul dintre propriile obiective de război, distrugerea oraşelor slave şi evreieşti care făceau parte din *Generalplan Ost*.

Himmler a dat ordine, se pare că pe 9 şi pe 12 octombrie, să fie distrusă întreaga Varşovie, clădire cu clădire, cvartal cu cvartal. În acel moment, porţiuni mari din oraş erau deja în ruine: ghetoul, cartierul Wola de alături şi clădirile lovite de bombele germane în septembrie 1939 – sau, de fapt, în august 1944, când avioanele germane au bombardat Varşovia plecând de pe propriul aeroport. Cea mai mare parte a oraşului însă mai era încă în picioare, şi mulţi dintre locuitorii lui încă mai existau. Acum, germanii au evacuat supravieţuitorii într-un lagăr temporar de la Pruszkow, de unde circa şaizeci de mii de oameni aveau să fie trimişi în lagăre de concentrare, iar alţi circa nouăzeci de mii la diferite locuri de muncă din *Reich*. Ingineri germani echipaţi cu dinamită şi aruncătoare de flăcări, şi care aveau experienţa distrugerii ghetoului, le-au ars firmele şi şcolile şi casele.64

Decizia lui Himmler de a distruge Varşovia a slujit unei anumite viziuni a Estului nazist, însă nu a slujit cauzei militare germane din cel de-al Doilea Război Mondial. Erich von dem Bach-Zelewski a dat semne că ar dori să recruteze Armata Ţării ca viitor aliat într-o luptă finală împotriva sovieticilor; la jumătatea lui august, a anulat ordinele de execuţie date de Himmler, fără (se pare) să fi avut cu adevărat autoritatea de a o face, şi apoi a fost de acord să negocieze cu comandanţii Armatei Ţării, trataţi ca

adversar învins, spre sfârşitul lui septembrie. În termenii capitulării de pe 2 octombrie 1944, ofiţerii şi soldaţii Armatei Ţării, bărbaţi şi femei deopotrivă, aveau să se bucure de drepturile acordate de legea internaţională prizonierilor de război. Din aceleaşi motive, Bach s-a împotrivit deznodământului insurecţiei preferat de Himmler – distrugerea totală a oraşului.

Este foarte puţin probabil ca Bach să-şi fi găsit mulţi aliaţi în Varşovia, din acelaşi motiv pentru care a găsit puţini în Bielorusia: acţiunile oamenilor lui Dirlewanger şi ale altor formaţiuni germane de luptă împotriva partizanilor fuseseră prea sângeroase, imposibil de uitat. Reacţia germană a fost atât de incredibil de distructivă, încât luptătorilor polonezi nu le rămânea decât să aştepte să fie eliberaţi de sovietici. Aşa cum a scris un soldat din Armata Ţării într-o poezie: „Te aşteptăm, ciumă roşie, / Să ne scapi de ciuma neagră”. Ca şi Bach, *Wehrmachtul* s-a împotrivit politicii lui Himmler. Trupele germane ţineau pe loc Armata Roşie pe râul Vistula şi sperau să folosească Varşovia ca fortăreaţă sau cel puţin clădirile sale ca adăpost. N-a contat asta. Bach a fost transferat; armata a fost ignorată; Himmler a avut câştig de cauză; şi o capitală europeană a fost distrusă. Cu o zi înainte de sosirea sovieticilor, germanii au ars ultima bibliotecă.65

Nicio altă capitală europeană nu a avut o astfel de soartă: distrusă fizic şi lipsită de aproape jumătate din populaţie. Doar în august şi septembrie 1944 au fost omorâţi de germani cam 150.000 de polonezi necombatanţi, în timpul Insurecţiei Varşoviene. Un număr similar de polonezi neevrei din Varşovia fuseseră deja omorâţi în lagăre de concentrare, în locuri de execuţie din ghetou, de bombardamentele germane sau în luptă. Evreii din Varşovia au murit în numere absolute mai mari şi în proporţie mult mai mare. Procentul de evrei din Varşovia care au murit, peste nouăzeci la sută, îl depăşeşte pe cel al

neevreilor, care a fost de circa treizeci la sută. Doar soarta oraşelor aflate mai la est, ca Minsk sau Leningrad, poate fi comparată cu cea a Varşoviei. A pierit, în total, cam jumătate dintre locuitorii unui oraş a cărui populaţie antebelică fusese de aproximativ 1, 3 milioane.66

În cazul unora dintre victime, deosebirea dintre polonezi şi evrei a fost artificială. De exemplu, Ludwik Landau ar fi putut să fie ucis de germani pentru că era ofiţer în Armata Ţării şi propagandist eficient pentru o Polonie independentă. A fost însă ucis ca evreu. Anumite destine s-au împletit pentru totdeauna. Istoricul evreu Emanuel Ringelblum a creat în ghetou, în secret, arhive, pe baza cărora să poată fi scrisă o viitoare istorie a evreilor din Varşovia în timpul războiului. După înfrângerea Revoltei Ghetoului, a fost dus într-un lagăr de concentrare, dar apoi a fost salvat cu ajutorul unui ofiţer din Armata Ţării. A fost adăpostit de polonezi la Varşovia, până ce un polonez l-a trădat germanilor. Apoi, el şi polonezii care i-au dat adăpost au fost împuşcaţi pe ruinele ghetoului din Varşovia. Armata Ţării l-a hăituit şi l-a ucis pe polonezul care îl trădase.67

Şi totuşi, când insurecţia s-a încheiat şi puterea germană a înlocuit-o pe cea polonă, calvarul evreilor a fost iarăşi clar. După distrugerea oraşului, nu mai aveau, literalmente, niciun loc în care să se ascundă. S-au străduit să se facă nevăzuţi în coloanele de civili exilaţi sau, în unele cazuri, să dea de trupele sovietice şi să li se alăture. Înainte de Insurecţia Varşoviană, probabil că mai erau vreo şaisprezece mii de evrei care se ascundeau împreună cu polonezii dincolo de zidurile fostului ghetou. După aceea, au mai rămas în viaţă cam douăsprezece mii.68

*

Germanii câştigaseră a doua bătălie pentru Varşovia, însă victoria politică le-a revenit sovieticilor. Germanii aplicaseră aceleaşi tactici pe care le folosiseră în

Bielorusia, ordonate cam de acelaşi lanţ de comandă: Himmler-Bach-Dirlewanger. De data aceasta, războiul împotriva partizanilor a dat roade: nu pentru că patrioţii din Armata Ţării ar fi fost mai puţin îndârjiţi decât partizanii bieloruşi, ci pentru că erau mai izolaţi. Uniunea Sovietică i-a sprijinit pe partizanii comunişti pe care îi putea controla şi se opunea luptătorilor necomunişti pe care nu îi putea controla. Trupele polone luptau împotriva germanilor, dar şi pentru propria libertate. Aceasta le-a pecetluit soarta. Stalin a sprijinit bucuros Armata Poporului, o trupă comunistă care a luptat, şi ea, în insurecţie. Dacă Armata Poporului, nu Armata Ţării, ar fi fost cea care să conducă insurecţia, atitudinea lui ar fi putut să fie cu totul alta.

Şi totuşi, aceea ar fi fost o Polonie cu totul diferită. Armata Poporului avea un oarecare sprijin din partea poporului, dar mult mai mic decât cel de care se bucura Armata Ţării. Politica polonă trecuse spre stânga în timpul războiului, aşa cum s-a întâmplat în toată partea ocupată a Europei. Însă comunismul nu era popular. Polonezii făcuseră cunoştinţă cu comunismul sovietic în timpul războiului, înjumătăţea răsăriteană a ţării. Nicio Polonie suverană nu avea să devină comunistă. Insurecţia Varşoviană, care i-a distrus pe mulţi dintre cei mai străluciţi şi mai bravi reprezentanţi ai unei generaţii, a făcut, de fapt, ca viitoarea împotrivire să fie mult mai dificilă. Însă tot Insurecţia Varşoviană, aşa cum se aşteptau comandanţii cei mai clarvăzători (şi cu mai mult sânge rece), a adus cruzimea lui Stalin în atenţia americanilor şi britanicilor. Diplomatul american George Kennan a avut dreptate: felul cinic în care a tratat Stalin

Armata Ţării a fost o palmă pe obrazul aliaţilor săi britanici şi americani. În acest sens, Insurecţia Varşoviană a fost începutul confruntării care avea să urmeze după încheierea celui de-al Doilea Război Mondial.

*

În vreme ce Armata Roşie a şovăit lângă râul Vistula, la est, de la începutul lui august 1944 până la jumătatea lui ianuarie 1945, la vest germanii îi ucideau pe evrei. În acele cinci luni, Armata Roşie a fost la mai puţin de o sută de kilometri de Łódź, unde era, în acel moment, cea mai mare concentrare de evrei care rămăsese în Polonia ocupată, şi la mai puţin de o sută de kilometri de Auschwitz, unde încă mai erau gazaţi polonezi şi evrei europeni. Oprirea Armatei Roşii la Vistula le-a pecetluit soarta nu doar luptătorilor polonezi şi civililor din Varşovia, ci şi evreilor din Łódź. Numărul lor fusese redus mult de şirul de deportări la Cheimno, între decembrie 1941 şi septembrie 1942. În 1943 şi 1944 însă, numărul de evrei fusese relativ stabil: cam nouăzeci de mii de muncitori evrei cu familiile lor. Autorităţile civile germane, care uneori preferau să ucidă prin muncă, au avut influenţă acolo o perioadă mai lungă decât în alte părţi. Evreii din Łódź fabricau arme, astfel încât *Wehrmacht*ul a preferat, şi el, să fie ţinuţi în viaţă.

Cei mai mulţi din restul de evrei din Łódź au murit în intervalul dintre începutul Operaţiunii Bagration şi momentul în care sovieticii au trecut în cele din urmă peste Vistula. În ziua de după începerea Operaţiunii Bagration, pe 23 iunie 1944, autorităţile civile din Łódź s-au supus lui Himmler şi SS-ului şi au permis lichidarea ghetoului din Łódź. Pentru o scurtă vreme, a fost redeschis centrul de gazare de la Cheimno şi, între 23 iunie şi 14 iulie, au fost asfixiaţi acolo 7.196 de evrei din Łódź. Apoi, fabrica morţii de la Cheimno a fost închisă în sfârşit. Între timp, evreii din Łódź ştiau că Armata Roşie este aproape. Credeau că, dacă ar putea să mai stea în ghetou doar câteva zile sau săptămâni, ar rămâne în viaţă. Pe 1 august, ziua în care a început Insurecţia Varşoviană, *Judenra*tul din Łódź a fost informat că toţi evreii vor fi „evacuaţi”.

Primarul german al oraşului a încercat chiar să-i convingă pe evrei că trebuie să se grăbească să urce în trenuri înainte de sosirea Armatei Roşii, pentru că soldaţii sovietici aveau să se răzbune pe cei care, pe toată durata războiului, au fabricat arme pentru germani. În luna august, în vreme ce

Insurecţia Varşoviană era în toi, iar Armata Roşie aştepta, aproximativ şaizeci şi şapte de mii de evrei din Łódź au fost deportaţi la Auschwitz. Cei mai mulţi dintre ei au fost gazaţi imediat.69

*

Când soldaţii sovietici au trecut, în sfârşit, Vistula şi au înaintat prin ruinele Varşoviei, pe 17 ianuarie 1945, au mai găsit foarte puţine clădiri în picioare. Locul în care fusese însă Lagărul de Concentrare din Varşovia era încă disponibil. NKVD a preluat clădirile şi le-a folosit în scopuri cunoscute. Acolo au fost soldaţii din Armata Ţării interogaţi şi împuşcaţi de către sovietici în 1945, aşa cum făcuseră germanii în 1944.70

Pe 19 ianuarie 1945, la două zile după ce au ajuns la Varşovia, soldaţii sovietici erau deja la Łódź. Pe 27 ianuarie, au ajuns la Auschwitz. De acolo le vor trebui puţin mai mult de trei luni ca să ajungă la Berlin. În vreme ce Armata Roşie înainta, paznicii SS ai lagărelor de concentrare îi duceau pe evrei, din Auschwitz, în lagăre de muncă din Germania. În aceste marşuri grăbite şi brutale, şi-au pierdut viaţa alte câteva mii de evrei. Aceste convoaie, care au lăsat evrei supravieţuitori în Germania însăşi, au fost ultimele dintre atrocităţile naziste. Frontul Bielorus al Armatei Roşii a început să bombardeze Berlinul pe 20 aprilie 1945, ziua de naştere a lui Hitler; la începutul lui mai făcuse joncţiunea cu Frontul Ucrainean în capitala germană. Berlinul a căzut, şi războiul a luat sfârşit. Hitler le ordonase subordonaţilor să aplice în Germania însăşi tactica pământului pârjolit, însă nu a fost ascultat. Cu

toate că mulţi germani tineri şi-au pierdut viaţa apărând Berlinul, Hitler n-a mai putut să aplice alte tactici de ucidere în masă.71

În aceste ultime luni de război, din ianuarie până în mai 1945, au murit foarte mulţi dintre prizonierii din lagărele de concentrare germane. În această perioadă, în lagărele germane au murit de foame şi lipsă de îngrijiri, probabil, trei sute de mii de oameni. Soldaţii americani şi britanici care au eliberat prizonierii muribunzi din lagărele din Germania au crezut că descoperiseră ororile nazismului. Imaginile luate de fotografii şi operatorii lor, cu cadavrele şi scheletele vii de la Bergen-Belsen şi Buchenwald, păreau că dezvăluie cele mai mari crime ale lui Hitler. După cum ştiau evreii şi polonezii din Varşovia, şi după cum ştiau Vasili Grossman şi soldaţii Armatei Roşii, acest lucru era departe de a fi adevărat. Cele mai mari erau în ruinele Varşoviei, sau pe câmpurile de la Treblinka, sau în mlaştinile Bielorusiei, sau în gropile de la Babi iar.

Armata Roşie a eliberat toate aceste locuri şi toate tărâmurile morţii. Toate locurile şi oraşele moarte au ajuns după Cortina de Fier, într-o Europă pe care a pus stăpânire Stalin, în vreme ce o elibera de Hitler.

Grossman a scris articolul despre Treblinka în vreme ce trupele sovietice se opriseră la Vistula, privind cum germanii înfrâng Armata Ţării în Insurecţia Varşoviană. Cenuşa Varşoviei încă mai era caldă când a început Războiul Rece.

CAPITOLUL 10

Purificările etnice în ianuarie 1945, când Armata Roşie ajungea la ruinele Varşoviei, Stalin ştia ce fel de Polonie doreşte să construiască. Ştia unde îi vor fi hotarele, cine va fi silit să trăiască între ele, cine va fi silit să plece. Polonia avea să fie un stat comunist şi o ţară omogenă din punct de vedere etnic. Cu toate că Stalin nu avea să aplice politici de ucidere în masă în imperiul

european răsăritean pe care îl prevedea, Polonia avea să fie centrul unei zone de puritate etnică. Germania avea să fie pentru germani, Polonia pentru polonezi, iar partea apuseană a Ucrainei sovietice pentru ucraineni. Se aştepta de la comuniştii polonezi, inclusiv cei care reprezentau ei înşişi o minoritate naţională, să îşi cureţe ţara de minorităţile naţionale. Stalin reînviase un partid comunist polonez, îi alesese conducătorii şi îi trimisese în Polonia. Ştia că pentru îndepărtarea unui număr mare de germani va avea sprijin nu numai din partea polonezilor, ci şi din partea americanilor şi britanicilor. Politicile lui Hitler de deplasare a germanilor în timpul războiului sugerau cum trebuiau să fie trataţi germanii după aceea. Colonizarea germană din timpul războiului a făcut să pară inevitabil un anumit grad de transferare forţată a populaţiilor. Singurele întrebări erau cât de mulţi germani şi din ce teritorii. Stalin avea răspunsurile exacte, chiar dacă aliaţii săi americani şi britanici nu le aveau.1

În februarie 1945, la Conferinţa cu aliaţii săi britanici şi americani de la Ialta, Stalin s-a făcut înţeles şi nu avea niciun motiv să se aştepte la împotrivire. Roosevelt şi Churchill nu aveau să obiecteze dacă Stalin îşi lua înapoi teritoriile pe care le primise de la Hitler: o jumătate din Polonia, precum şi ţările baltice şi nord-estul României. Stalin avea să despăgubească Polonia, Polonia sa comunistă, prin pedepsirea Germaniei. Polonia avea să fie mutată către vest, absorbind teritoriu german până la linia trasată de râul Oder şi râul Neiße din Lusatia. Pe teritoriile pe care Stalin le prevedea că vor fi poloneze trăiau nu mai puţin de zece milioane de germani. Mutarea lor, sau împiedicarea pătrunderii lor din afară, avea să fie sarcina unui guvern dominat de comuniştii polonezi. Ei aveau să profite de dorinţa multor polonezi de a-i îndepărta pe germani şi avea să li se atribuie meritul îndeplinirii obiectivului de realizare a purităţii etnice, obiectiv care, la

sfârşitul războiului, li se părea de la sine înţeles multor politicieni polonezi de frunte. Comuniştii aveau să câştige sprijinul polonezilor, distribuindu-le teritoriile părăsite de germani şi aveau să-şi păstreze acest sprijin, amintindu-le polonezilor că doar Armata Roşie îi putea împiedica pe germani să se întoarcă şi să-şi ceară înapoi bunurile pierdute.2

Comuniştii Poloniei acceptaseră aceste hotare şi ştiau că trebuie să-i alunge pe germani. „Trebuie să-i azvârlim de acolo”, spunea Wladistaw Gomułka, secretarul general al partidului polonez, în mai 1945, „dat fiind că toate ţările sunt clădite pe principii naţionale, nu multinaţionale”. Mutarea în sine spre vest a Poloniei nu avea să o facă stat „naţional” în acest sens: mutarea hotarelor nu avea decât să înlocuiască marile minorităţi naţionale ucraineană şi bielorusă cu o foarte mare minoritate germană. Polonia trebuia să efectueze o deplasare masivă, a milioane de germani, pentru a fi „naţională” în felul la care se gândea Gomułka. Aproximativ 1, 5 milioane dintre ei erau funcţionari şi colonişti germani, care nu ar fi venit în Polonia dacă nu era războiul lui Hitler. Trăiau în case sau apartamente luate de la polonezii alungaţi (sau ucişi) în timpul războiului, sau de la evreii omorâţi. Peste încă o jumătate de milion erau germani născuţi în Polonia şi trăiseră între graniţele antebelice ale Poloniei. Restul, de circa opt milioane, aveau să-şi piardă casele de pe teritorii care fuseseră ale Germaniei chiar şi înainte de expansiunea lui Hitler şi avuseseră de veacuri întregi populaţie predominant germană.3

Când şi-a creat Polonia sa, Stalin a răsturnat *Generalplan Ost*. Germania, în loc să se extindă spre est, unde să creeze un imperiu continental uriaş, avea să fie restrânsă în vest. Sovieticii, americanii şi britanicii ocupaseră împreună Germania, şi viitorul ei politic imediat

nu era cu totul limpede. Ceea ce era evident era faptul că avea să fie o Germanie pentru germani – dar nu în sensul lui Hitler. Avea să fie o zonă compactă în mijlocul Europei, despărţită de Austria, despărţită de *Sudetenland* luat de la Cehoslovacia, adunând germanii din est, nu trimiţându-i acolo drept colonişti. În loc să fie o rasă de stăpâni care poruncesc sclavilor de-a lungul unui nou şi solid hotar răsăritean, germanii aveau să fie o naţiune mai omogenă. Spre deosebire de Hitler însă, Stalin nu considera că „strămutare" este un eufemism pentru masacru. Ştia că vor muri oameni în timpul mutărilor masive ale populaţiei, dar obiectivul lui nu era distrugerea naţiunii germane.

Toţi politicienii polonezi de frunte, comunişti sau necomunişti, erau de acord cu Stalin că Polonia trebuie să se întindă cât mai mult spre vest şi că germanii trebuie să plece. Pe 1 august 1944, când Armata Ţării a declanşat Insurecţia Varşoviană, guvernul polon din Londra le-a retras germanilor cetăţenia şi i-a obligat să plece din ţară. Stanisław Mikolajczyk, prim-ministrul guvernului de la Londra, nu a fost mai puţin categoric decât inamicii săi comunişti în privinţa a ceea ce avea să însemne pentru germani colonizarea de după război: „Ceea ce s-a petrecut din cauza coloanei a cincea şi a metodelor de ocupaţie germane face imposibilă convieţuirea populaţiilor polonă şi germană pe teritoriul unui singur stat". Această poziţie reprezenta un consens nu numai în societatea polonă, ci şi în rândurile conducătorilor aliaţi. Roosevelt a spus că germanii „merită" să fie expulzaţi prin teroare (în vreme ce predecesorul său, Herbert Hoover, numea transferurile de populaţie „un remediu eroic"). Churchill le-a promis polonezilor „curăţenie deplină".4

În februarie 1945, la Ialta, americanii şi britanicii au fost de acord, în principiu, ca Polonia să fie mutată spre vest, dar nu erau convinşi că trebuie să fie dusă până la linia Oder-Neibe. Totuşi, aşa cum prevăzuse Stalin, s-au

arătat de părerea lui la următoarea întâlnire la cel mai înalt nivel, de la Potsdam, în iulie. Până atunci, o mare parte din politica lui fusese deja transpusă în viaţă pe teren, în martie, Armata Roşie ajunsese la Berlin, iar războiul din Europa se încheiase. Trupele sovietice au trecut prin partea de est a Germaniei cu atâta iuţeală şi violenţă, încât dintr-odată totul părea posibil. Aproximativ şase milioane de germani fuseseră evacuaţi de autorităţile germane sau fugiseră din faţa Armatei Roşii, creând precondiţiile fundamentale pentru versiunea etnică şi geografică stalinistă a Poloniei. Mulţi dintre ei aveau să încerce să revină după capitularea Germaniei, dar extrem de puţini aveau să izbutească.5

În Marea Britanie, George Orwell şi-a făcut pentru ultima oară auzit glasul, în februarie 1945, numind plănuita expulzare a germanilor „o crimă enormă", care nu putea „să fie dusă până la capăt". Se înşela. De data aceasta, imaginaţia sa politică nu-l slujise cu credinţă.6

*

În timpul marşului către Berlin, Armata Roşie a urmat o procedură extrem de simplă în ţinuturile răsăritene ale *Reich*-ului, teritorii destinate Poloniei: soldaţii au violat femeile germane şi au luat bărbaţi germani (şi unele femei) ca forţă de muncă. Acest comportament a continuat şi când soldaţii au ajuns pe teritoriile care aveau să rămână Germaniei, şi, în cele din urmă, la Berlin. Soldaţii Armatei Roşii au violat femei şi în Polonia, Ungaria şi chiar Iugoslavia, unde revoluţia comunistă avea să transforme ţara în aliata sovieticilor. Comuniştii iugoslavi i s-au plâns lui Stalin de purtarea soldaţilor sovietici, iar acesta le-a ţinut o mică lecţie despre soldaţi şi „distracţie".7

Violurile au luat amploare după ce soldaţii sovietici au ajuns în Germania. Este greu de spus cu exactitate de ce. Uniunea Sovietică, deşi era în principiu egalitară, nu a

insuflat respect faţă de trupul femeii în sensul cel mai elementar. Pe lângă experienţa lor cu germanii, şi fără legătură cu ea, soldaţii Armatei Roşii erau produse ale sistemului sovietic, şi adesea ale celor mai rele instituţii ale acestuia. Circa un milion de prizonieri din Gulag au fost eliberaţi înainte de termen, ca să poată lupta pe front. Toţi soldaţii sovietici păreau frustraţi de absoluta lipsă de sens a atacului german asupra nefericitei lor ţări. Toate casele muncitorilor germani erau mai frumoase decât propriile lor case. Uneori, soldaţii spuneau că nu atacă decât „capitaliştii", însă, din perspectiva lor, un simplu fermier german era neînchipuit de bogat. Şi totuşi, în ciuda standardului lor de viaţă evident mai înalt, germanii veniseră în Uniunea Sovietică să jefuiască şi să ucidă. Poate că pentru soldaţii sovietici violarea femeilor germane reprezenta o modalitate de a-i umili şi a-i dezonora pe bărbaţii germani.8

Dat fiind că Armata Roşie a suferit pierderi enorme în înaintarea către vest, rândurile ei erau completate de recruţi din republicile sovietice Ucraina şi Bielorusia, ale căror familii suferiseră din cauza germanilor şi ale căror vieţi tinere fuseseră modelate de ocupaţia germană. Mulţi soldaţi sovietici aveau, aşadar, motive personale de a accepta propaganda pe care o citeau şi o auzeau, care uneori dădea vina pe întreaga naţiune germană pentru tragedia sovietică.

Imensa majoritate a soldaţilor din Armata Roşie nu răzbunau Holocaustul ca atare, însă citeau propaganda oamenilor care fuseseră răniţi profund de masacrarea evreilor. Ilya Ehrenburg, scriitorul sovietic evreu care lucra atunci ca jurnalist la ziarul armatei, *Steaua roşie*, era în acel moment un specialist al propagandei urii. „De acuma, scrisese în 1942, „am înţeles că germanii nu sunt oameni”.9

Oricare ar fi fost motivaţiile, izbucnirea de violenţă împotriva femeilor germane era ieşită din comun. Bărbaţii care încercau să-şi apere fiicele sau soţiile erau bătuţi şi uneori ucişi. Femeile aveau puţini bărbaţi care să le apere. Ai lor erau morţi în luptă (până în acel moment, fuseseră ucişi în luptă circa cinci milioane de germani), recrutaţi de *Wehrmacht*, înrolaţi în gărzile de apărare civilă sau luaţi de sovietici ca forţă de muncă. În unele sate, erau violate

absolut toate femeile, indiferent de vârstă. Aşa cum avea să afle Günter Grass mai târziu, mama lui se oferise pe sine ca să fie cruţată sora lui. Dar n-a fost cruţată niciuna. Violurile în grup erau un lucru obişnuit. Multe femei au murit în urma rănilor provocate de violurile repetate.10

Adesea, femeile germane se sinucideau sau încercau să se sinucidă, ca să nu fie violate sau ca să scape de ruşinea de a fi fost violate. Una dintre ele îşi reamintea cum a scăpat: „Odată cu întunericul, a venit o spaimă de nedescris. Multe femei şi fete erau chiar acolo, violate de ruşi”. Când le-au auzit ţipetele, ea şi sora ei şi-au tăiat venele, dar au supravieţuit: probabil pentru că era prea frig ca să li se scurgă tot sângele, şi pentru că a doua zi le-a tratat un medic sovietic. Fuseseră cruţate în timpul nopţii pentru că leşinaseră şi păreau moarte. De fapt, moartea a fost una dintre puţinele mijloace de apărare împotriva violului. Martha Kurzmann şi sora ei au fost cruţate doar pentru că îşi îngropau mama. „Tocmai când o spălasem pe mama noastră moartă şi voiam să o îmbrăcăm, a intrat un rus şi a vrut să ne violeze”. A scuipat şi a plecat. Aceea a fost o excepţie.11

Uneori, femeile care erau violate erau luate pentru muncă; dar cei mai mulţi dintre cei luaţi pentru muncă erau bărbaţii. Sovieticii au luat circa 520.000 de germani – cam o zecime dintre cei luaţi la muncă de germani din Uniunea Sovietică. Sovieticii au mai luat pentru muncă 287.000 de persoane din ţările est-europene şi au deportat cel puţin 40.000 de polonezi consideraţi o ameninţare pentru puterea sovietică sau pentru viitorul regim comunist. Au luat civili maghiari din Budapesta, tratându-i ca prizonieri de război, şi i-au silit să muncească în lagăre. Germanii au fost trimişi la muncă murdară şi periculoasă, în minele din Silezia polonă, sau în Ucraina răsăriteană, sau în Kazahstan, sau în Siberia. Rata deceselor în rândurile germanilor era mult mai mare decât în rândurile

cetăţenilor sovietici. În lagărul 517 din Karelia, rata mortalităţii la germani era de cinci ori mai mare decât cea obişnuită în Gulag.12

Circa 600.000 de germani luaţi ca prizonieri de război sau pentru muncă, la sfârşitul războiului, aveau să moară. Vreo 185.000 de civili germani au murit în captivitate sovietică în timpul războiului şi după război, şi, poate, 30.000 în lagărele poloneze. De asemenea, au pierit în lagărele sovietice cam 363.000 de prizonieri de război germani (o rată a mortalităţii de 11, 8, faţă de 57, 5, în cazul soldaţilor sovietici din lagărele germane). Mulţi alţi prizonieri au murit pe drum spre lagăre sau au fost împuşcaţi după ce s-au predat, fără să fie înregistraţi ca prizonieri de război.13

Ca de atâtea ori, crimele lui Stalin au fost posibile din cauza politicilor lui Hitler. În mare măsură, bărbaţii germani erau acolo ca să fie prinşi, iar femeile germane erau acolo ca să fie violate pentru că naziştii nu au organizat evacuări sistematice. În ultimele săptămâni ale războiului, trupele germane se grăbeau către vest, ca să se predea britanicilor sau americanilor, nu sovieticilor; adesea, civililor le lipsea o astfel de opţiune.

Hitler prezentase războiul ca pe o chestiune de voinţă, şi, prin aceasta, a accentuat tendinţa, prezentă întotdeauna în război, de a tăgădui înfrângerea şi, prin urmare, de a-i agrava consecinţele. Vedea în înfruntarea armată o încercare la care era supusă rasa germană: „Germania fie va ajunge o putere mondială, fie nu va mai exista o Germanie”. Naţionalismul său a fost totdeauna de un tip aparte: credea că naţiunea germană este, potenţial, puternică, dar are nevoie de provocarea imperiului ca să se purifice de propria degenerare. Prin urmare, germanii puteau să fie favorizaţi atâta vreme cât era război, şi se desfăşură cu succes. Dacă germanii îl dezamăgeau pe Hitler, nereuşind să se purifice prin sângele duşmanilor

învinşi, atunci era vina lor. Hitler le-a arătat calea, dar germanii n-au reuşit s-o urmeze. Dacă germanii pierdeau războiul lor izbăvitor, nu mai exista niciun motiv pentru care să supravieţuiască. Pentru Hitler, orice suferinţă pe care germanii ar putea-o îndura era consecinţa propriei lor slăbiciuni: „Dacă poporul german nu este pregătit să se lupte pentru propria conservare, prea bine. Să piară”. 14

Hitler însuşi a ales sinuciderea. Atitudinea sa nu era de tip pragmatic, care să cruţe viaţa civililor. Autorităţile civile din partea de est a Germaniei, *Gauleiter*-ii, erau nazişti devotaţi şi se numărau printre cei mai fideli adepţi ai lui Hitler. În trei provincii-cheie *Gauleiter*-ii nu au organizat evacuarea. În Prusia Orientală, *Gauleiter* era Erich Koch, cel care fusese *Reichskommissar* al Ucrainei. Spusese odată că ar trebui să împuşte orice ucrainean care ar merita să stea cu el la masă. Acum, în ianuarie 1945, o armată alcătuită, în mod foarte semnificativ, din ucraineni se năpustea asupra provinciei sale germane, iar el părea că nu poate să creadă aşa ceva. În Pomerania, Franz Schwede-Coburg chiar a încercat să stopeze fluxul de refugiaţi germani. În Silezia Inferioară, Karl Hanke era preocupat de faptul că fuga localnicilor i-ar submina campania de transformare a oraşului Breslau (actualmente Wrocław) într-o fortăreaţă care să poată opri Armata Roşie. De fapt, Armata Roşie a încercuit Breslau atât de repede, încât oamenii au fost prinşi în capcană. Dat fiind că civilii germani au plecat prea târziu, au murit mult mai mulţi dintre ei decât ar fi fost normal. Marina sovietică a scufundat 206 dintre cele 790 de nave folosite la evacuarea germanilor de pe coasta baltică. Una dintre ele, *Wilhelm Gustloff*, a fost evocată mai târziu de Günter Grass în romanul *în mers de rac.15*

Germanii care fugeau pe uscat erau adesea prinşi, literalmente, în schimbul de focuri dintre Armata Roşie şi *Wehrmacht*. În repetate rânduri, unităţile de tancuri

sovietice dădeau peste coloane de civili germani şi peste căruţele trase de cai. Eva Jahntz îşi aminteşte ce s-a întâmplat apoi: „Cei câţiva bărbaţi au fost împuşcaţi, femeile au fost violate, iar copiii au fost bătuţi şi despărţiţi de mamele lor”. Grass, care a văzut o astfel de scenă ca soldat *Waffen-SS*, „a văzut o femeie ţipând, dar nu i-a putut auzi ţipătul”.16

*

Temelia noii Polonii a fost pusă în momentul în care fuga a devenit deportare. Sfârşitul ostilităţilor a adus purificare etnică organizată în noile ţinuturi vestice ale Poloniei, cunoscute oficial sub numele de „teritorii recuperate”. Pe 26 mai 1945, comitetul central al partidului polon a hotărât îndepărtarea tuturor germanilor de pe teritoriul polon. În acel moment, germanii deja se întorceau. Fugiseră de Armata Roşie, dar nu voiau să piardă tot ce aveau sau să-şi părăsească patria. De asemenea, nu aveau cum să ştie că întoarcerea lor e fără rost, că ţinutul lor natal lor avea să devină polon, iar casele lor aveau să le fie date polonezilor. În iunie 1945, se întorseseră cam un milion dintre cele aproximativ şase milioane de refugiaţi germani. Comuniştii polonezi au hotărât să trimită armata nou constituită, aflată acum sub comanda lor, să-i „cureţe” pe aceşti germani de pe ceea ce considerau că este teritoriu polon.17

În vara lui 1945, comuniştii polonezi priveau cu nelinişte spre acordul final de pace. Dacă nu puteau să-i ţină pe germani la vest de linia Oder-Neiße, poate că nu aveau să primească aceste teritorii. De asemenea, urmau exemplul dat de Cehoslovacia democratică, vecina lor de la sud. Preşedintele ei, Edvard Beneš, pledase cel mai vehement în timpul războiului pentru deportarea germanilor. Pe 12 mai, le-a spus cetăţenilor săi că naţiunea germană „încetase să fie umană”. Cu o zi înainte, conducătorul partidului comunist cehoslovac vorbise

despre Cehoslovacia de după război ca despre „o republică a cehilor şi slovacilor”. Cehoslovacii, a căror minoritate germană număra vreo trei milioane (un sfert din populaţie), îşi trimiteau, încă din mai, peste graniţă cetăţenii germani. În aceste expulzări, aveau să fie ucişi în jur de treizeci de mii de germani; 5.558 de germani s-au sinucis în Cehoslovacia în anul 1945. Günter Grass, pe atunci prizonier de război într-un lagăr american din Cehoslovacia, s-a întrebat dacă trupele americane erau acolo ca paznici, ori ca să-i apere pe germani de cehi.18

Ofiţerii din noua armată polonă le-au spus trupelor să-i trateze pe ţăranii germani ca pe duşmani. Întreaga naţiune germană era vinovată, şi nu trebuia să-i fie nimănui milă de ea. Generalul comandant a dat ordinul „să ne purtăm cu ei aşa cum s-au purtat ei cu noi”. Nu s-a ajuns chiar la asta, însă condiţiile deportărilor militare dintre 20 iunie şi 20 iulie 1945 reflectau grabă, indiferenţă şi preeminenţa politicilor dictate de la nivelul superior. Armata a deportat oamenii care locuiseră cel mai aproape de linia Oder-Neiße, pentru a crea impresia că aceste teritorii sunt pregătite pentru trecerea la Polonia. Armata a încercuit sate, le-a dat oamenilor câteva ore ca să-şi împacheteze lucrurile, i-a aşezat în coloane şi i-a dus direct dincolo de graniţă. Armata a raportat că a deplasat în acest fel circa 1, 2 milioane, cu toate că cifra este, probabil, o considerabilă exagerare; în orice caz, unii oameni au fost deportaţi de două ori, dat fiind că nu era deloc greu să te strecori înapoi după ce plecau soldaţii.19

Este foarte probabil ca aceste eforturi ale polonezilor din vara lui 1945 să nu fi contat deloc pentru rezultatul final. Cu toate că britanicii şi americanii căzuseră de acord între ei că trebuie să se împotrivească planurilor lui Stalin în privinţa hotarului apusean al Poloniei, au cedat în această privinţă la Potsdam, spre sfârşitul lui iulie 1945. Au acceptat graniţa Poloniei propusă de Stalin, linia Oder-

Neiße; singura condiţie, pe care Stalin probabil că a perceput-o ca pe o simplă faţadă pentru alegătorii polono-americani, a fost ca următorul guvern polon să fie format prin alegeri libere. Cele trei puteri au fost de acord să continue transferurile de populaţie din Polonia şi Cehoslovacia (şi Ungaria), dar numai după o pauză necesară, pentru a asigura condiţii mai umane pentru persoanele strămutate. Teritoriile germane erau sub ocupaţia comună, sovieticii la nord-est, britanicii la vest, iar americanii la sud. Americanii şi britanicii se temeau că noi mişcări haotice de populaţie ar crea confuzie în zonele lor de ocupaţie din Germania.20

După Potsdam, guvernul polon chiar a căutat să creeze condiţii inumane pentru germani în Polonia, aşa încât germanii să se hotărască să plece. Stalin îi spusese lui Gomułka „să creeze pentru germani tocmai condiţiile ca să vrea ei înşişi să fugă". Din iulie 1945 încolo, autorităţile polone asta au şi făcut, sub forma eufemistică de „repatrieri voluntare". Politica expulzării indirecte a fost probabil cea mai flagrantă în Silezia, unde conducerea regională a interzis folosirea limbii germane în locurile publice, a interzis şcolile germane, a rechiziţionat proprietăţi germane şi le-a ordonat bărbaţilor germani să muncească în mine. Procedura a fost cea mai lipsită de ascunzişuri (sau cinică) în oraşul Olsztyn, care fusese înainte în Prusia Orientală, unde germanii au fost somaţi să plece „voluntar" în Germania până la sfârşitul lui octombrie 1945 – şi, în acelaşi timp, au fost informaţi că „cei care se împotrivesc vor fi trimişi în lagăre".21

Închisorile poloneze şi lagărele temporare de pedeapsă şi de muncă erau, în acea vreme, pline de germani, care, asemenea celorlalţi prizonieri, erau trataţi foarte rău. Închisorile şi lagărele erau puse sub jurisdicţia Ministerului Securităţii Naţionale, condus de comunişti, nu a Ministerului de Justiţie sau a Ministerului de Interne. În

acel moment, guvernul polon era încă de coaliţie, dar era dominat de comunişti, care aveau grijă să-şi asigure controlul asupra unor ministere precum cel al securităţii naţionale. În fruntea haosului general şi a crimelor frecvente erau chiar comandanţii lagărelor, de obicei scutiţi de constrângerea organelor superioare. În satul Nieszawa, din zona de centru-nord a Poloniei, treizeci şi opt de bărbaţi, femei şi copii au fost aruncaţi în râul Vistula; bărbaţii şi femeile au fost mai întâi împuşcaţi, copiii nu. În lagărul de la Lubraniec comandantul a dansat pe trupul unei femei germane care fusese bătută atât de crunt, încât nu se mai putea mişca. „Iată", a exclamat el, cum „punem temelia unei noi Polonii".22

În unele locuri, răzbunarea a fost similară la literă. În lagărul de la Lambinowicze, Czesław Geborski a redactat regulamentul exact în forma celor folosite de germani (în ciuda ordinelor să nu o facă) şi şi-a declarat deschis dorinţa de răzbunare. Pe 4 octombrie 1945, au fost ucişi patruzeci de prizonieri din Lambinowicze; în total, în 1945 şi 1946 au murit acolo 6.488 de germani. Geborski fusese în închisoare în timpul ocupaţiei germane; alţi comandanţi de lagăre poloneze aveau alte motive de răzbunare. Izydor Cedrowski, comandantul lagărului de la Potulice, era un evreu supravieţuitor de la Auschwitz, a cărui familie fusese împuşcată de germani. În aceste lagăre, germanii şi alţii mureau cu sutele în fiecare zi de frig, de boli şi din cauza tratamentului brutal. Cu totul, în lagărele poloneze munceau cam două sute de mii de germani, dintre care un număr foarte mare, poate că treizeci de mii, au murit în 1945 sau în 1946.23

*

În a doua jumătate a anului 1945, germanii au avut motive serioase să plece din Polonia „voluntar", cu toate că plecarea se putea dovedi întru totul la fel de primejdioasă ca rămânerea. Erau alocate acum pentru transport trenuri,

chiar dacă erau marfare, adesea cu vagoane descoperite. Când vagoanele nu erau descoperite, germanii se temeau uneori că vor fi gazaţi. Fireşte, acest lucru nu s-a întâmplat niciodată – însă dovedeşte că germanii ştiau că alţi oameni fuseseră duşi de curând în spaţii închise şi asfixiaţi. De fapt, într-unul dintre locurile din care erau acum alungaţi germanii, la Stutthof, germanii folosiseră un vagon de cale ferată drept cameră de gazare.24

Trenurile se deplasau foarte încet, transformând nişte călătorii care ar fi trebuit să dureze doar câteva ore în terifiante odisei. Germanii din trenuri erau, de foarte multe ori, flămânzi sau bolnavi. Li se îngăduia să ia cu ei doar ceea ce puteau căra în spate. Aceste lucruri le erau furate repede de bandiţi – sau de gărzile poloneze care se presupunea că trebuie să-i protejeze. Un motiv pentru care trenurile se opreau atât de des era ca să le dea bandiţilor ocazia să-i jefuiască pe oameni de ce le mai rămăsese. În aceste condiţii, mortalitatea în trenuri era considerabilă, cu toate că ar fi trebuit să fie neglijabilă. Germanii erau siliţi să-şi îngroape morţii pe drum, la acele opriri anonime, în locuri pustii, fără vreun însemn sau altă modalitate de a şti unde să se întoarcă. Nu aveau pe nimeni în Polonia care să se ocupe de interesele lor, şi foarte adesea pe nimeni care să-i întâmpine de partea cealaltă. În acest fel, în a doua jumătate a anului 1945 au ajuns în Germania cam şase sute de mii de germani.25

Aliaţii au căzut de acord asupra unui plan pentru alte deportări în noiembrie 1945, iar britanicii şi sovieticii s-au pregătit să-i întâmpine pe germanii care aveau să vină în 1946 şi să se îngrijească de ei. Dat fiind că multe dintre cazurile de deces şi dezordine erau cauzate de condiţiile de călătorie şi de îmbarcare, sovieticii şi britanicii au trimis reprezentanţi care să supravegheze deportările din partea polonă. Se presupunea – şi în mare parte aşa a fost – că transporturile reglementate vor însemna mai puţin

haos în Germania, în cursul lui 1946, alte aproximativ două milioane de germani au fost trimişi cu trenul în zonele de ocupaţie britanică şi sovietică din Germania; le-au urmat alte circa şase sute de mii în 1947. Deşi condiţiile erau departe de a fi umane, victimele din aceste transporturi au fost mult mai puţine, doar câteva mii, sau, cel mult, câteva zeci de mii.26

Până la sfârşitul lui 1947, circa 7, 6 milioane de germani părăsiseră Polonia, cam jumătate dintre ei fiind refugiaţi din calea Armatei Roşii şi jumătate deportaţi. Aceste proporţii şi numere nu au cum să fie redate cu exactitate, deoarece mulţi au fugit, s-au întors şi au fost deportaţi; alţii au fost deportaţi mai mult de o singură dată. Mulţi oameni care s-au prezentat drept germani în timpul războiului (sau chiar înaintea lui) susţineau acum că sunt polonezi, şi astfel scăpau de deportare. (în acea vreme, guvernul polon, mai interesat de muncă decât de puritatea etnică, a privit favorabil cererile în cazurile ambigue ca oamenii să fie socotiţi polonezi. Şi tot în acea perioadă mulţi care înainte îşi ziceau polonezi se prezentau ca germani, crezând că viitorul economic al Germaniei este mai promiţător decât al Poloniei.) Echilibrul general e însă limpede: imensa majoritate a oamenilor care se considerau germani au părăsit Polonia până la sfârşitul lui 1947. În toate aceste refugieri şi transporturi precipitate, de la începutul lui 1945 până spre sfârşitul lui 1947, au murit aproximativ patru sute de mii de germani născuţi pe teritoriile anexate de Polonia: cei mai mulţi dintre ei, în lagărele sovietice şi poloneze, iar, într-un al doilea grup mare, cei prinşi între armate sau înecaţi în mare.27

Ultimele săptămâni de război şi evacuările tardive au fost mult mai primejdioase decât expulzările de după sfârşitul războiului. În ultimele patru luni de război, germanii au avut parte de toate felurile de suferinţe prin

care au trecut civilii în cei patru ani precedenţi de război pe frontul de est, în timpul înaintării şi retragerii *Wehrmachtului*. Milioane de oameni au fugit de atacul german în 1941; alte milioane au fost luate la muncă între 1941 şi 1944; şi alte milioane au fost silite să se retragă la replierea *Wehrm*achtului, în 1944. Au murit mult mai mulţi cetăţeni sovietici şi polonezi care au fugit de germani decât cetăţeni germani care au fugit de sovietici. Cu toate că aceste deplasări nu făceau parte dintre metodele de ucidere deliberată (şi, prin urmare, nu li s-a acordat aproape deloc atenţie în studiul de faţă), fuga, evacuarea şi munca silnică au dus, direct sau indirect, la moartea câtorva milioane de cetăţeni sovietici şi polonezi. (Politicile germane de masacrare deliberate au ucis *încă* zece milioane de oameni.) 28

Războiul a fost dus în numele rasei germane, dar s-a încheiat cu lipsa de grijă faţă de civilii germani. Prin urmare, o mare parte din responsabilitatea pentru morţile asociate cu fuga şi cu expulzările o poartă regimul nazist. Civilii germani ştiau destule despre politica germană din timpul războiului ca să-şi dea seama că trebuie să fugă, dar fuga lor nu a fost organizată de statul german. Comportamentul multor soldaţi sovietici a fost, cu siguranţă, tolerat de comandanţii superiori, iar Stalin se aştepta la el; însă Armata Roşie nu ar fi fost în Germania dacă *Wehrmach*tul nu ar fi invadat Uniunea Sovietică. Stalin a favorizat omogenitatea etnică, dar aceasta a fost o idee pe care politici înseşi ale lui Hitler au făcut-o să pară inevitabilă, şi nu numai la Moscova. Expulzările însele au fost rezultatul unui consens internaţional între învingători şi victime.

*

În cele din urmă, expulzările au fost încă o modalitate în care Stalin a câştigat războiul lui Hitler. Prin faptul că a luat atât de mult din Germania în numele Poloniei, Stalin a

fost ferm convins că polonezii, indiferent dacă le place sau nu, vor fi îndatoraţi puterii militare sovietice. Pe cine altcineva decât pe Armata Roşie se puteau baza mai târziu ca să apere o astfel de graniţă apuseană polonă de o Germanie renăscută? 29

În acei ani, Polonia era o naţiune în mişcare. Pe măsură ce germanii au trebuit să se deplaseze către apus, într-o Germanie mai apuseană, polonezii au trebuit să deplaseze către apus, într-o Polonie mai apuseană. În vreme ce germanii erau înlăturaţi din Polonia comunistă, polonezii erau înlăturaţi din Uniunea Sovietică. În ciuda opţiunii tuturor partidelor politice polone, inclusiv a comuniştilor, Uniunea Sovietică a anexat din nou teritoriile care fuseseră partea răsăriteană a Poloniei. Oamenii care erau atunci „repatriaţi" (cum suna eufemismul stalinist) în Polonia nu aveau de ce să iubească sistemul comunist sau pe Stalin. Şi totuşi, erau cu adevărat legaţi de acel sistem. Comuniştii puteau să ia pământul, dar să-l şi ofere, puteau să alunge oamenii, dar să le şi dea adăpost. Oamenii care îşi pierduseră casele dinainte şi căpătaseră case noi depindeau strict de oricine îi putea apăra. Aceştia nu puteau fi decât comuniştii polonezi, care puteau să promită că Armata Roşie va apăra cuceririle Poloniei. Comunismul nu avea prea mult de oferit Poloniei ca ideologie şi niciodată nu fusese prea popular. Geopolitica etnică a lui Stalin a înlocuit însă lupta de clasă, creând o temelie durabilă, care să dea noului regim sprijin, dacă nu şi legitimitate.30

Americanii şi britanicii aprobaseră la Potsdam expulzările, aşteptându-se la alegeri democratice în Polonia. Acestea n-au avut loc. Dimpotrivă, primul guvern postbelic, dominat de comunişti, i-a timorat şi i-a arestat pe opozanţi. Atunci, americanii au început să privească linia Oder-Neiiie ca pe o chestiune care poate fi folosită împotriva Uniunii Sovietice. Când secretarul de stat

american pentru afaceri externe a pus sub semnul întrebării menţinerea ei, în septembrie 1946, el a sporit influenţa americană în Germania şi a slăbit-o pe cea sovietică în rândurile germanilor, care nu se împăcau cu pierderea teritoriului şi cu expulzările. În acelaşi timp însă, a ajutat la consolidarea poziţiei sovieticilor în Polonia. Regimul polon a ţinut alegeri parlamentare în ianuarie 1947, însă a măsluit rezultatele. Atunci au văzut americanii şi britanicii cum le dispar şansele de influenţă în Polonia. Stanisław Mikolajczyk, prim-ministrul guvernului polon din exil, se întorsese, ca să conteste alegerile, ca lider al unui partid ţărănesc. Atunci a fost silit să fugă.31

Regimul polonez putea să susţină sus şi tare că noua graniţă apuseană cu Germania poate fi apărată doar de aliatul său sovietic, pe care americanii nu făceau altceva decât să-l încurajeze. În 1947, polonezii înşişi, indiferent de ceea ce credeau despre comunişti, nu se puteau împăca cu gândul pierderii „teritoriilor recuperate”. Aşa cum anticipase corect Gomułka, expulzarea germanilor avea să „lege naţiunea de sistem” După părerea talentatului ideolog comunist Jakub Berman, comuniştii ar trebui să exploateze la maximum purificarea etnică. „Teritoriile recuperate” le-au oferit multor polonezi care au suferit în timpul războiului o casă mai bună sau o fermă mai mare. Se putea face reforma agrară, primul pas în orice preluare a puterii de către comunişti. Poate că, mai presus de orice, a fost faptul că au oferit unui milion de polonezi care migrau din partea răsăriteană a Poloniei (anexată de URSS) un loc unde să se ducă. Tocmai pentru că Polonia pierduse atât de mult în est, vestul era extrem de preţios.32

Purificarea etnică a germanilor din noile teritorii polone s-a produs la sfârşitul războiului. Era însă a doua jumătate a unei politici sovietice care începuse, de fapt, mult mai devreme, în timpul războiului, în ţinuturile

răsăritene ale Poloniei antebelice, la est de linia Molotov-Ribbentrop. Aşa cum germanii erau siliţi să părăsească ţinuturi care nu mai erau germane, polonezii fuseseră siliţi să părăsească ţinuturi care nu mai erau polone. Cu toate că Polonia era, teoretic vorbind, învingătoare în război, şi-a pierdut aproape jumătate (patruzeci şi şapte la sută) din teritoriul antebelic în favoarea Uniunii Sovietice. După război, polonezii (şi evreii polonezi) nu mai erau bine-veniţi în locurile care deveniseră partea apuseană a republicilor sovietice bielorusă şi ucraineană şi regiunea Vilnius a republicii sovietice Lituania.33

Modificarea structurii populaţiei din estul Poloniei în detrimentul polonezilor şi a evreilor a început mai devreme, în timpul războiului. Sovieticii au deportat sute de mii de oameni în timpul primei lor ocupaţii, în 1940 şi 1941. Un număr disproporţionat dintre ei fuseseră polonezi. Mulţi au izbutit să scape din Gulag, prin Iran şi Palestina, ca să lupte alături de Aliaţi pe frontul de vest, şi unii dintre ei au ajuns în Polonia la sfârşitul războiului; dar aproape niciunul n-a mai ajuns acasă la el. Germanii omorâseră aproximativ 1, 3 milioane de evrei în fosta parte răsăriteană a Poloniei în anii 1941 şi 1942, cu ajutorul poliţiştilor locali. Unii dintre aceşti poliţişti ucraineni au contribuit în 1943 la formarea unei armate de partizani care, sub conducerea naţionaliştilor ucraineni, a epurat fosta parte de sud-est a Poloniei – pe care ei o considerau partea apuseană a Ucrainei – de polonezii care mai rămăseseră acolo. OUN (*Orhanizatsiya Ukrayins kykh Natsionalistiv „*Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineniw) facţiunea Bandera, organizaţia naţionalistă care conducea armata de partizani, jurase de mult să elibereze Ucraina de minorităţile naţionale. Capacitatea ei de a ucide polonezi depindea de pregătirea primită de la germani, iar hotărârea ei de a ucide polonezi avea foarte mult a face cu dorinţa ei de a elibera teritoriul de presupuşii duşmani

înainte de o confruntare finală cu Armata Roşie. UPA (*Ukrainska Povstanska Armiia* „Armata Insurecţională Ucraineană”), cum era numită armata partizanilor, a ucis zeci de mii de polonezi şi a provocat represalii din partea polonezilor asupra civililor ucraineni.34

Cu toate că UPA era un opozant înverşunat (poate cel mai înverşunat) al comunismului, conflictul etnic pe care l-a declanşat nu a făcut altceva decât să întărească dominaţia lui Stalin. Ceea ce au pornit naţionaliştii ucraineni avea să încheie Stalin. El a continuat îndepărtarea polonezilor, anexând teritoriile contestate la Ucraina sovietică. Comuniştii polonezi au semnat, în septembrie 1944, acorduri de schimburi de populaţie între Polonia şi Ucraina sovietică (precum şi Bielorusia sovietică şi Lituania sovietică). În Ucraina sovietică, polonezii îşi aminteau regimul sovietic din trecutul foarte apropiat, iar acum se confruntau cu o ameninţare permanentă din

partea naţionaliştilor ucraineni. Prin urmare, aveau toate motivele să participe la aceste „repatrieri” Circa 780.000 de polonezi au fost expediaţi în Polonia comunistă, între noile sale hotare, împreună cu un număr comparabil din Bielorusia sovietică şi Lituania sovietică. Până la jumătatea lui 1946, plecaseră din Uniunea Sovietică 1.517.983 de oameni, ca polonezi, împreună cu câteva sute de mii care nu s-au înscris în transportul oficial. Cam o sută de mii dintre ei erau evrei: politica sovietică era să îndepărteze din fosta parte răsăriteană a Poloniei persoanele de etnie atât polonă, cât şi evreiască, dar să-i păstreze pe bieloruşi, ucraineni şi lituanieni. Cam un milion de cetăţeni polonezi au fost strămutaţi în ceea ce fusese partea răsăriteană a Germaniei, acum „teritoriile recuperate” din vestul Poloniei. Între timp, 483.099 de ucraineni au fost trimişi din Polonia comunistă în Ucraina sovietică în 1944 – 1946, cei mai mulţi dintre ei cu de-a sila.35

În vreme ce regimul sovietic expedia oameni dincolo de hotare, îşi trimitea propriii cetăţeni în lagăre şi în „aşezările speciale” Cei mai mulţi dintre noii prizonieri din Gulag erau oameni din teritoriile pe care Stalin le luase în 1939 cu consimţământul germanilor, şi apoi le-a luat din nou în 1945. De exemplu, între 1944 şi 1945 au fost deportaţi din Ucraina sovietică în Gulag 182.543 de ucraineni: nu din cauză că ar fi comis vreun delict, nici măcar pentru că erau naţionalişti ucraineni, ci pentru că erau rude sau cunoştinţe ale unor naţionalişti ucraineni. Cam în acelaşi timp, în 1946 şi 1947, sovieticii au condamnat la Gulag 148.079 de veterani din Armata Roşie, pe motivul colaborării cu germanii. Niciodată nu au fost mai mulţi cetăţeni sovietici în Gulag ca în anii de după război; de fapt, numărul cetăţenilor sovietici din lagăre şi din „aşezările speciale” a crescut an de an după 1945, până la moartea lui Stalin.36

Polonia comunistă nu avea Gulag, dar în 1947

conducătorii ei au propus o „soluţie finală” la „problema” lor „ucraineană”: dispersarea restului de ucraineni departe de casă, dar în interiorul hotarelor Poloniei. Între aprilie şi iulie 1947, regimul polon însuşi a efectuat pe teritoriul său încă o operaţiune împotriva ucrainenilor, sub criptonimul Vistula. Aproximativ 140.660 de ucraineni, sau de oameni identificaţi ca atare, au fost strămutaţi cu de-a sila din sudul şi sud-estul ţării spre vest şi nord, în „teritoriile recuperate”, care până de curând fuseseră germane. Operaţiunea Vistula avea rostul de a-i face pe ucrainenii din Polonia, sau măcar pe copiii lor, să fie asimilaţi în cultura polonă. În acelaşi timp, trupele polone învingeau armata partizanilor ucraineni, UPA, pe teritoriul polon. Luptătorii naţionalişti ucraineni din Polonia primiseră un nou imbold la acţiune ca apărători ai celor care nu voiau să fie deportaţi. Dar, după ce au fost deportaţi aproape toţi ucrainenii, UPA nu mai avea ce să caute în Polonia. Unii dintre luptătorii din UPA au fugit în Occident, alţii în Uniunea Sovietică, ca să-şi continue lupta acolo.37

Operaţiunea Vistula, cu numele de cod iniţial Operaţiunea Est, a fost executată în întregime de trupele polone, cu puţin sprijin sovietic în interiorul Poloniei. Persoanele cele mai importante care au fost implicate în organizarea ei au fost însă acoliţii sovieticilor, şi cu siguranţă a fost coordonată de la Moscova. A avut loc în acelaşi timp cu câteva operaţiuni sovietice de pe teritorii sovietice adiacente, cu criptonime similare. Cea a cărei înrudire era cea mai evidentă a fost Operaţiunea Vest, care s-a desfăşurat pe teritoriile învecinate ale Ucrainei sovietice. În vreme ce se încheia Operaţiunea Vistula, sovieticii au ordonat deportarea ucrainenilor din partea vestică a Ucrainei în Siberia şi în Asia Centrală. În octombrie 1947, în răstimp de câteva zile, 76.192 de ucraineni au fost duşi în Gulag. În partea apuseană a Ucrainei, unităţile speciale sovietice au luptat cu UPA într-

un conflict neobişnuit de sângeros. Ambele părţi au comis atrocităţi, inclusiv expunerea publică a cadavrelor mutilate ale duşmanilor sau ale presupuşilor lor colaboratori. În cele din urmă însă, tehnologia deportării le-a dat sovieticilor un avantaj clar. Gulagul a continuat să crească.38

După acest succes la graniţa ucraineano-polonă, sovieticii s-au întors către celelalte graniţe europene şi au aplicat metode asemănătoare în operaţiuni asemănătoare. În Operaţiunea Primăvara, din mai 1948, au fost deportaţi 49.331 de lituanieni. În martie următor, în Operaţiunea Priboi, au fost surghiunite încă 31.917 persoane din Lituania, alături de 42.149 din Letonia şi 20.173 din Estonia. În total, între 1941 şi 1949, Stalin a deportat cam două sute de mii de oameni din cele trei ţări baltice mici. Asemenea teritoriilor de la estul liniei Molotov-Ribbentrop, care fuseseră ocupate de trei ori (de către sovietici, apoi de germani, apoi iar de sovietici), ţările baltice au intrat în 1945 în componenţa URSS, după ce şi-au pierdut cea mai mare parte din elite şi o parte semnificativă din populaţia totală.39

*

Sub domnia lui Stalin, Uniunea Sovietică evoluase, încet şi cu întreruperi, de la un stat marxist revoluţionar la un mare imperiu multinaţional, ambalat într-o ideologie marxistă şi cu tradiţionalele preocupări legate de hotare şi de minorităţile naţionale. Dat fiind că Stalin a moştenit, a păstrat şi a dominat aparatul securităţii din anii revoluţionari, acestor nelinişti li s-a dat frâu liber în masacre dezlănţuite împotriva naţionalităţilor în anii 1937 – 1938 şi în campanii de deportări ale naţionalităţilor, care au început în 1930 şi au continuat pe tot parcursul vieţii lui Stalin. Deportările din timpul războiului au fost pe linia unei anumite evoluţii a politicii sovietice privind deportarea: renunţarea treptată la strămutarea

tradiţională a indivizilor consideraţi duşmani de clasă, în favoarea purificării etnice care să pună în acord populaţiile cu graniţele.

În perioada antebelică, deportările în Gulag au avut întotdeauna două scopuri: dezvoltarea economiei sovietice şi reeducarea populaţiei sovietice. În anii ’30, când sovieticii au început să deporteze un mare număr de oameni pe temeiuri etnice, scopul a fost deplasarea minorităţilor naţionale departe de regiunile de graniţă problematice, către interior. Aceste deportări naţionale nu prea puteau fi considerate o pedeapsă propriu-zisă pentru indivizi, însă erau întemeiate pe presupunerea că persoanele deportate pot fi asimilate mai bine de societatea sovietică dacă sunt despărţite de casă şi de ţinutul natal. În acţiunile împotriva minorităţilor naţionale din timpul Marii Terori au fost ucişi un sfert de milion de oameni în 1937 şi 1938, dar au şi fost trimise sute de mii de oameni în Siberia şi Kazahstan, unde aveau să muncească pentru stat şi să se reeduce. Chiar şi deportările din 1940 – 1941 din teritoriile anexate de la Polonia, ţările baltice şi România pot fi privite în termenii sovietici ai luptei de clasă. Bărbaţii din cadrul elitelor au fost ucişi la Katyn sau în alte locuri, iar femeile, copiii şi rudele au fost lăsaţi în voia stepei kazahe. Acolo, fie se integrau în societatea sovietică, fie mureau.

În timpul războiului, Stalin a luat măsuri de pedepsire care vizau minorităţile naţionale pentru legătura lor cu Germania nazistă, în 1941 şi 1942, au fost deportaţi aproximativ nouă sute de mii de germani sovietici şi optzeci şi nouă de mii de finlandezi. Când Armata Roşie a trecut la ofensivă, după victoria de la Stalingrad de la începutul anului 1943, şeful securităţii lui Stalin, Lavrenti Beria, a recomandat deportarea unor întregi populaţii acuzate de colaborare cu germanii. În cea mai mare parte, erau naţionalităţi musulmane din Caucaz şi Crimeea.40

Când trupele sovietice au recucerit Caucazul, Stalin şi Beria au pus maşinăria în acţiune. Într-o singură zi, 19 noiembrie 1943, sovieticii au deportat întreaga populaţie karaciai, 69.267 de oameni, în Kazahstanul şi Kirghistanul sovietice. În decurs de două zile, 28 – 29 decembrie 1943, sovieticii au trimis în Siberia 91.919 calmâci. Pe 20 februarie 1944, Beria s-a dus el însuşi la Groznîi, ca să supravegheze deportarea populaţiilor cecenă şi inguşă. În fruntea unor trupe speciale cu efectivul de 120.000 de soldaţi, a adunat şi a expulzat 478.479 de persoane în ceva mai mult de o săptămână. Avea la dispoziţie camioane americane Studebaker, primite în timpul războiului. Întrucât nu trebuia să mai rămână picior de cecen sau de inguş, cei care nu se puteau deplasa au fost împuşcaţi. Peste tot, satele au fost arse până la temelii; în unele locuri, au fost arse şi hambare pline de oameni. În decurs de două zile, 8 – 9 martie 1944, sovieticii au trimis populaţia balkară, 37.107 oameni, în Kazahstan. În aprilie 1944, de îndată ce Armata Roşie a ajuns în Crimeea, Beria a propus, iar Stalin a aprobat, strămutarea întregii populaţii tătare din Crimeea. În trei zile, 18 – 20 martie 1944, au fost deportaţi 180.014 oameni, cei mai mulţi dintre ei în Uzbekistan. Mai târziu, în 1944, Beria a dispus ca turcii meşketieni, 91.095 de persoane, să fie deportaţi din Georgia sovietică.41

Pe fundalul acestor epurări naţionale cu caracter, în esenţă, permanent, hotărârea lui Stalin de a purifica graniţa sovieto-polonă pare evoluţia deloc surprinzătoare a unei politici generale. Din perspectiva sovietică, partizanii ucraineni, baltici sau polonezi nu erau decât toţi atâţia bandiţi care iscau dezordine în zonele mărginaşe şi cărora să li se răspundă prin forţă zdrobitoare şi deportări. Exista însă o diferenţă importantă. Toţi culacii şi membrii minorităţilor naţionale deportaţi în anii ’30 s-au trezit departe de casă, dar încă în interiorul URSS. La fel s-a

întâmplat şi cu populaţiile din Crimeea, Caucaz şi ţările baltice care au fost deportate în timpul războiului şi la puţin timp după sfârşitul lui. În septembrie 1944 însă, Stalin a hotărât să strămute polonezi (şi evrei polonezi), ucraineni şi bieloruşi dintr-o parte în alta a unei graniţe *de stat*, pentru a crea omogenitate etnică. Aceeaşi logică le-a fost aplicată, pe scară mult mai mare, germanilor din Polonia.

Regimurile sovietic şi comunist polonez, acţionând în paralel şi deseori laolaltă, au reuşit, între 1944 şi 1947, să facă un lucru ciudat: au îndepărtat minorităţile etnice de pe ambele părţi ale graniţei sovieto-polone care făcuseră ca regiunile de frontieră să fie mixte; şi, exact în acelaşi timp, i-au îndepărtat pe naţionaliştii etnici care luptaseră cel mai aprig exact pentru acest tip de puritate. Comuniştii preluaseră programul inamicilor lor. Regimul sovietic devenise purificare etnică – purificată de purificatorii etnici.

*

Teritoriul Poloniei postbelice era centrul geografic al campaniei postbelice de purificare etnică a lui Stalin. În acea campanie şi-au pierdut casele mai mulţi germani decât orice alt grup. Până la sfârşitul anului 1947, părăsiseră Polonia circa 7, 6 milioane de germani, iar alte trei milioane au fost deportate din Cehoslovacia democrată. Cam nouă sute de mii de germani din bazinul Volgăi au fost deportaţi în timpul războiului în alte locuri din Uniunea Sovietică. Numărul de germani care şi-au pierdut casele în timpul războiului şi după el depăşea douăsprezece milioane.

Oricât de mare ar fi această cifră, nu a reprezentat majoritatea deplasărilor silite din timpul războiului şi de după el. Aproximativ două milioane de negermani au fost deportaţi de autorităţile sovietice (sau comuniste polone) în aceeaşi perioadă postbelică. În acelaşi timp, alte opt

milioane de oameni, cei mai mulţi dintre ei luaţi de germani pentru muncă, au fost returnaţi Uniunii Sovietice. (Dat fiind că mulţi dintre ei, dacă nu chiar majoritatea, ar fi preferat să nu se întoarcă, pot să intre de două ori la socoteală). În Uniunea Sovietică şi Polonia, peste douăsprezece milioane de ucraineni, polonezi, bieloruşi şi alte naţionalităţi au fugit sau au fost mutaţi în timpul războiului sau imediat după terminarea lui. Aceasta nu include cele aproximativ zece milioane de oameni omorâţi cu bună ştiinţă de germani, cei mai mulţi dintre ei fiind deplasaţi într-un fel sau altul înainte de a fi ucişi.42

Fuga şi deportarea germanilor, cu toate că nu a fost o politică de masacrare deliberată, a reprezentat cel mai amplu episod din cadrul purificării etnice postbebce. Per total, conflictul civil, fuga, deportarea şi strămutarea provocate sau determinate de revenirea Armatei Roşii între 1943 şi 1947 a determinat moartea a circa 700.000 de germani, precum şi a cel puţin 150.000 de polonezi şi probabil a 250.000 de ucraineni. Cel puţin 300.000 de alţi cetăţeni sovietici au murit în timpul deportărilor, sau la scurt timp după ele, din Caucaz, Crimeea, Moldova şi ţările baltice. Dacă lupta naţionaliştilor lituanieni, letoni şi estonieni împotriva reimpunerii puterii sovietice este privită ca împotrivire la deportări, ceea ce şi era într-o anumită măsură, ar trebui să se adauge cam o sută de mii de oameni la totalul morţilor legate de purificarea etnică.43

În termeni relativi, procentul de germani deplasaţi din întreaga populaţie de germani era mult inferior procentului populaţiilor din Caucaz şi Crimeea care au fost deportate până la ultima persoană. Procentul germanilor care s-au mutat sau au fost mutaţi la sfârşitul războiului a fost mai mare decât cel al polonezilor, bieloruşilor, ucrainenilor şi balticilor. Dacă adăugăm însă mişcările de populaţie provocate de germani în timpul războiului la cele

determinate de ocupaţia sovietică la sfârşitul războiului, diferenţa dispare. În perioada 1939 – 1947, polonezii, ucrainenii, bieloruşii şi balticii riscau la fel de mult (unii ceva mai mult, alţii ceva mai puţin) să fie mutaţi cu de-a sila ca germanii. În vreme ce toate aceste popoare s-au confruntat cu politici ostile germane şi sovietice, germanii (cu unele excepţii) nu au fost oprimaţi decât de partea sovietică.

În perioada postbelică, germanii riscau să-şi piardă viaţa la fel de mult ca polonezii, celălalt grup care a fost trimis mai cu seamă către vest, într-o patrie naţională. Germanii şi polonezii riscau mult mai puţin să moară decât ucrainenii, românii, balticii şi popoarele din Caucaz şi Crimeea. Mai puţin de unul din zece germani şi polonezi au murit în timpul fugii, surghiunului sau deportării ori ca rezultat direct al acestora; în rândurile cetăţenilor baltici şi sovietici, rata era mai degrabă de unu din cinci. Ca regulă generală, cu cât deportarea era mai departe în est şi cu cât era mai mult implicată puterea sovietică, cu atât era mai fatal rezultatul. Acest lucru este evident în cazul germanilor înşişi: imensa majoritate a germanilor care s-au refugiat din Polonia şi Cehoslovacia au supravieţuit, în vreme ce o mare parte dintre cei transportaţi către est, în Uniunea Sovietică sau în drum către ea, au murit.

Era mai bine să fii trimis către vest decât către est, şi mai bine să fii trimis într-o patrie care te aştepta decât într-o republică sovietică îndepărtată şi străină. De asemenea, era mai bine să ajungi în Germania cea dezvoltată (chiar dacă bombardată şi sfârtecată de război) decât în ţinuturile sovietice pustii, pe care se presupunea că trebuie să le facă să rodească deportaţii înşişi. Era mai bine să fii primit de autorităţile din zonele de ocupaţie britanice şi americane decât de NKVD-ul local din Kazahstan sau Siberia.

*

Destul de repede, la vreo doi ani după terminarea războiului, Stalin şi-a făcut noua Polonie, cu noile ei graniţe şi a mutat şi oamenii care să le corespundă. În 1947, s-ar fi putut crede că războiul s-a terminat, în sfârşit, şi că Uniunea Sovietică a câştigat cu adevărat victoria împotriva Germaniei şi a aliaţilor ei, precum şi o victorie politică asupra oponenţilor comunismului din Europa răsăriteană.

Polonezii, dintotdeauna turbulenţi, fuseseră trimişi din Uniunea Sovietică într-o nouă Polonie comunistă, legată acum de Uniunea Sovietică ca o ancoră de un nou imperiu comunist. S-ar fi putut crede că Polonia a fost îngenuncheată: de două ori invadată, de două ori supusă deportărilor şi masacrelor, cu graniţele şi demografia schimbate, cârmuită de un partid dependent de Moscova. Germania fusese învinsă şi umilită total. Teritoriile sale din 1938 fuseseră împărţite în mai multe zone de ocupaţie care aveau să formeze cinci state suverane: Republica Federală a Germaniei (Germania de Vest), Republica Democrată Germană (Germania de Est), Austria, Polonia şi URSS (la Kaliningrad). Japonia fusese învinsă total de americani, oraşele sale au fost lovite de bombe incendiare sau, chiar la sfârşit, distruse de arme nucleare. Nu mai reprezenta o putere în Asia continentală. Ameninţările tradiţionale percepute de Stalin fuseseră îndepărtate. Coşmarul antebelic al încercuirii germano-polono-japoneze era de domeniul trecutului.

În cel de-al Doilea Război Mondial, au murit mai mulţi cetăţeni sovietici decât ai oricărui alt popor din istoria scrisă. Acasă la ei, ideologii sovietici au profitat de suferinţe, ca să justifice regimul stalinist: era preţul care trebuia plătit pentru victoria în ceea ce s-a numit „Marele Război pentru Apărarea Patriei” Patria respectivă era Rusia, în aceeaşi măsură cu Uniunea Sovietică; se ştie că Stalin însuşi a toastat pentru „marea naţiune rusă” imediat

după sfârşitul războiului, în mai 1945. Ruşii, susţinea el, au câştigat războiul. Desigur, cam jumătate din populaţia Uniunii Sovietice era rusă, aşa că, numeric, ruşii au avut o contribuţie mai mare decât a oricărui alt popor în victoria finală. Ideea lui Stalin conţinea însă o confuzie deliberată: războiul de pe teritoriul sovietic a fost dus şi câştigat mai ales în Bielorusia sovietică şi în Ucraina sovietică, nu în Rusia sovietică. Au fost ucişi mai mulţi civili evrei, bieloruşi şi ucraineni decât ruşi. Dat fiind că Armata Roşie a avut pierderi atât de mari, rândurile ei au fost completate cu recruţii locali bieloruşi şi ucraineni atât la începutul, cât şi la sfârşitul războiului. De altfel, popoarele deportate din Caucaz şi Crimeea au avut un procent mai mare de tineri morţi în rândurile Armatei Roşii decât ruşii. Soldaţii evrei au avut mai multe ocazii să fie decoraţi decât soldaţii ruşi.

Tragedia evreilor, mai ales, nu putea fi inclusă în experienţa sovietică, aşa că reprezenta o ameninţare la adresa fabricării postbelice a miturilor de către sovietici. Circa 5, 7 milioane de civili evrei au

PARTEA DE VEST
A U.R.S.S.
ȘI EUROPA DE EST
CCA 1945

fost asasinaţi de germani şi de români, dintre care, în 1941, cam 2, 6 milioane erau cetăţeni sovietici. Aceasta nu însemna doar că, în termeni absoluţi, fuseseră ucişi mai mulţi civili evrei decât membrii oricărei alte naţionalităţi sovietice. Mai însemna şi că peste jumătate din cataclism s-a produs dincolo de graniţele postbelice ale Uniunii Sovietice. Din perspectivă stalinistă, chiar şi experienţa uciderii în masă a popoarelor sale era un exemplu îngrijorător de vulnerabilitate la lumea din afară. În 1939 – 1941, când Uniunea Sovietică anexase teritoriul Poloniei, iar germanii încă nu invadaseră URSS, evreii sovietici s-au amestecat cu evreii polonezi, care le aminteau de tradiţiile religioase şi lingvistice din lumea bunicilor lor. În timpul acelei scurte, dar importante perioade, au trăit laolaltă. Apoi, după invazia germană, au murit laolaltă. Tocmai pentru că exterminarea a fost soarta comună a evreilor, care n-a ţinut seama de graniţe, amintirea ei nu putea fi redusă la cea a unui element din Marele Război pentru Apărarea Patriei.

Tocmai vulnerabilitatea în faţa Occidentului era ceea ce-l îngrijora pe Stalin, chiar dacă sistemul său era reprodus în câteva state din Europa de Est şi Centrală. În perioada interbelică, cetăţenii sovietici crezuseră cu adevărat că le merge mai bine decât maselor care sufereau sub jugul capitalist în Occident. Acum, America ieşise din cel de-al Doilea Război Mondial ca putere economică fără rival. În 1947, sub forma Planului Marshall, a oferit ajutor economic ţărilor europene care voiau să coopereze între ele în privinţa unor chestiuni de politică comercială şi financiară de bază. Stalin putea să respingă ajutorul Marshall şi să-şi silească acoliţii să-l respingă, la rândul lor, însă nu putea să scoată din mintea cetăţenilor sovietici informaţiile pe care le adunaseră în timpul războiului. Toţi soldaţii sovietici şi oamenii care fuseseră duşi la muncă ştiau că standardele de viaţă din restul Europei, chiar şi

din ţările relativ sărace, ca România şi Polonia, erau mult mai mari decât cele din Uniunea Sovietică. Ucrainenii s-au întors într-o ţară din care iarăşi făcea ravagii foametea. În cei doi ani de după război, au murit de foame cam un milion de oameni. Ucraina de vest, cu sector agricol privat pe care sovieticii nu avuseseră timp să-l colectivizeze, a fost cea care a salvat restul Ucrainei sovietice de la o suferinţă şi mai mare.44

Ruşii erau o temelie mai solidă pentru legenda stalinistă despre război. Bătăliile de la Moscova şi Stalingrad fuseseră victorioase. Ruşii erau naţionalitatea cea mai mare, ale lor erau limba şi cultura dominante, iar republica lor era mai departe de Occident, atât în ipostaza lui nazistă, cât şi în cea care se afirma atunci, americană. Rusia era imensă: germanii n-au avut ca obiectiv decât colonizarea unei cincimi din zona ei vestică şi n-au reuşit să cucerească decât o zecime vestică din ea. Rusia sovietică nu a suferit ocupaţie totală timp de luni şi de ani, ca ţările baltice, Bielorusia sau Ucraina. Toţi cei care au rămas în Bielorusia sovietică şi în Ucraina sovietică au trăit ocupaţia germană; nu la fel s-a întâmplat cu marea majoritate a locuitorilor Rusiei sovietice. Rusia sovietică a fost mult mai puţin marcată de Holocaust decât Ucraina sovietică sau Bielorusia sovietică, pur şi simplu deoarece germanii au ajuns mai târziu şi nu au izbutit să omoare decât puţini evrei (cam şaizeci de mii, sau aproximativ un procent din Holocaust). Şi din acest punct de vedere, Rusia sovietică s-a aflat mai departe de experienţa războiului.

După ce războiul a luat sfârşit, ruşii – şi, desigur, toate celelalte minorităţi naţionale – trebuiau izolaţi de molipsirea culturală. Una dintre cele mai periculoase molime intelectuale era o interpretare a războiului diferită de cea a lui Stalin.

Victoria comunismului de tip sovietic în Europa de Est a produs, în aceeaşi măsură, sentimente de nelinişte şi

de triumf. Victoriile politice erau, firește, impresionante: în 1947, comuniştii din Albania, Bulgaria, Ungaria, Polonia, România şi Iugoslavia ajunseseră să fie forţa dominantă din ţara lor, mulţumită ajutorului sovietic, dar şi prin propria lor pregătire, cruzime şi ingeniozitate. Comuniştii s-au dovedit a fi foarte buni la mobilizarea resurselor umane pentru problemele imediate ale reconstrucţiei postbelice, cum a fost, de exemplu, la Varşovia.

Dar cât de multă vreme ar fi putut oare modelul economiei sovietice de industrializare rapidă să producă creştere în ţări care erau mai industrializate decât fusese Uniunea Sovietică în timpul primului cincinal şi ai căror cetăţeni se aşteptau la standarde de viaţă mai înalte? Cât de multă vreme puteau oare societăţile est-europene să accepte ideea comunismului ca eliberare naţională, când comuniştii aflaţi în fruntea lor erau evident legaţi de o putere străină, Uniunea Sovietică? Cum putea oare Moscova să menţină imaginea Occidentului ca duşman constant, când Statele Unite ale Americii păreau să reprezinte atât prosperitatea, cât şi libertatea? Stalin avea nevoie ca persoanele pe care el însuşi le numise în funcţie, aflate la conducere în Europa de Est, să-i împlinească vrerea, să se folosească de naţionalism şi să-şi izoleze popoarele de Occident, o combinaţie tare greu de realizat.

A fost sarcina lui Andrei Jdanov, noul şef al propagandei şi favorit al lui Stalin, să rezolve cvadratura cercului în toate aceste cazuri. Jdanov trebuia să teoretizeze inevitabila victorie a Uniunii Sovietice în lumea postbelică şi, între timp, să apere puritatea rusă. În august 1946, partidul comunist sovietic a dat o rezoluţie în care condamna influenţa occidentală asupra culturii sovietice. Poluarea putea să vină din Europa apuseană, sau din America, dar şi din culturile care treceau graniţele, cum sunt cea evreiască sau ucraineană sau polonă. De asemenea, Jdanov trebuia să explice noua rivalitate dintre

Uniunea Sovietică şi Statele Unite ale Americii într-un fel în care conducătorii din Europa de Est să-l poată înţelege şi aplica în ţările lor.

În septembrie 1947, conducătorii partidelor comuniste europene s-au adunat în Polonia, ca să asculte noua linie a lui Jdanov. Celor întruniţi în Szklarska Porşba, o fostă staţiune germană care, cu foarte puţin timp înainte, se numise Schreiberhau, li s-a spus că partidele lor vor face parte dintr-un „Birou Comunist de Informaţii", sau „Cominform". Acesta avea să fie mijlocul prin care Moscova îşi comunica linia şi le coordona politicile. Conducătorii comunişti adunaţi acolo au aflat că lumea se împarte în „două tabere", progresistă şi reacţionară, Uniunea Sovietică fiind destinată să conducă noile „democraţii populare" din Europa, în vreme ce Statele Unite ale Americii erau osândite să moştenească toate defectele capitalismului degenerat pe care le etalase de foarte curând Germania nazistă. Legile neclintite ale istoriei garantau victoria finală a forţelor progresului.45

Comuniştii nu aveau altceva de făcut decât să-şi joace rolul care le fusese distribuit în tabăra progresului, condusă, firește, de Uniunea Sovietică, şi să se ferească de ispita vreunei căi naţionale separate către socialism. Astfel, totul mergea bine.

Apoi, Jdanov a avut primul atac de cord, căruia aveau să-i urmeze şi altele. Oarecum, nu totul mergea bine.

CAPITOLUL 11

Antisemitismul stalinist în ianuarie 1948, Stalin omora un evreu. Solomon Mihoels, preşedintele Comitetului Antifascist Evreiesc şi directorul Teatrului Idiş din Moscova, fusese trimis la Minsk, ca să evalueze o piesă pentru Premiul „Stalin" După ce a ajuns, a fost invitat la casa de vacanţă a comandantului miliţiei din Bielorusia sovietică, Lavrenti Ţanava, care a pus să fie asasinat, împreună cu un martor nedorit. Cadavrul lui Mihoels,

călcat de un camion, a fost lăsat pe o stradă pustie.

Cu doar câţiva ani înainte, Minskul fusese martorul masacrării nemiloase a evreilor de către germani. Ironia asasinării de către sovietici a încă unui evreu la Minsk n-avea cum să-i scape lui Ţanava, un miliţian dublat de un istoric. Tocmai termina de scris o istorie a mişcării de partizani bieloruşi, în care erau trecute sub tăcere suferinţa deosebită şi lupta evreilor sub ocupaţia germană. Fusese scrisă o istorie sovietică a partizanilor evrei, dar avea să fie interzisă. Evreii au suferit mai mult decât oricine altcineva din Minsk în timpul războiului; se părea că eliberarea de către sovietici n-a pus capăt suferinţelor evreilor sovietici. Se părea, de asemenea, că istoria Holocaustului în URSS avea să rămână nescrisă.1

Lui Stalin, Mihoels îi aducea aminte de lucruri pe care voia să le evite. Acesta cunoştea nemijlocit persoane de origine evreiască din cercul intim al lui Stalin, cum ar fi Lazar Kaganovici, membru al biroului politic, şi soţiile lui Viaceslav Molotov şi Kliment Voroşilov, membri ai biroului politic. Lucrul cel mai rău era că Mihoels încercase să ajungă la Stalin, ca să discute cu el despre soarta evreilor din perioada războiului. Ca şi Vasili Grossman, în timpul războiului Mihoels fusese membru al Comitetului Antifascist Evreiesc oficial din Uniunea Sovietică. Mihoels activase, la indicaţiile lui Stalin, pentru ca nenorocirea evreilor sovietici să fie adusă la cunoştinţa lumii – ca să obţină bani pentru efortul de război sovietic. După război, Mihoels s-a simţit incapabil să lase ca masacrarea evreilor să fie înghiţită de uitarea istoriei şi n-a vrut ca suferinţele speciale ale evreilor să se piardă printre cele generale ale poporului sovietic, în septembrie 1945, la o conferinţă de la Kiev, a adus într-un vas de cristal cenuşă de la Babi iar, şi în anii de după război a continuat să vorbească deschis despre gropile morţii. De asemenea, în 1947 Mihoels i-a adresat o petiţie şefului propagandei lui Stalin, Andrei

Jdanov, ca să permită publicarea *Cărţii negre a evreilor sovietici*, o colecţie de documente şi mărturii despre masacre, coordonată de Grossman, Ilya Ehrenburg şi alţii. În zadar. În epoca lui Jdanov, cultura sovietică nu putea accepta o istorie evreiască a războiului, în Uniunea Sovietică postbelică, obeliscurile nu puteau să aibă pe ele Steaua lui David, ci numai stele roşii în cinci colţuri. În partea apuseană a Uniunii Sovietice, în ţinuturile anexate de sovietici în timpul războiului şi, iarăşi, după terminarea lui, erau înălţate monumente ale lui Lenin pe socluri clădite din pietre de mormânt evreieşti. Sinagoga în care lăsaseră mesaje evreii din Kovel era folosită ca depozit de cereale.2

Svetlana Alliluieva, fiica lui Stalin, şi-a auzit tatăl pregătind cu Ţanava povestea omorului: „accident de maşină”. Mihoels era o personalitate destul de marcantă în cultura sovietică, iar campania sa nu era deloc bine-venită. Şi totuşi, ostilitatea lui Stalin faţă de Mihoels ca evreu era probabil legată de moştenire la fel de mult cât era legată de politică. Fiul lui Stalin, Iakov, care a murit în prizonierat la germani, se însurase cu o evreică. Prima dragoste a Svetlanei a fost un actor evreu, pe care Stalin l-a etichetat drept spion britanic şi l-a trimis în Gulag. Primul soţ al Svetlanei a fost, şi el, evreu; Stalin îl făcea avar şi laş şi a silit-o să divorţeze de el, ca să se poată mărita cu fiul lui Jdanov, care a epurat pentru Stalin cultura sovietică. Partida mirosea a întemeiere de dinastie, una mai puţin evreiască decât în preferinţele Svetlanei. Stalin avusese dintotdeauna colaboratori apropiaţi care erau evrei, cel mai notabil fiind Kaganovici. Acum însă, că se apropia de vârsta de şaptezeci de ani, iar în mintea sa sporeau grijile legate de succesiune, atitudinea faţă de evrei părea să i se schimbe.3 După moartea lui Mihoels, poliţia politică sovietică, acum sub numele de Ministerul Securităţii Statului, a oferit retroactiv motivul pentru care uciderea a

fost în interesul sovietic: naţionalism evreiesc. Viktor Abakumov, aflat în fruntea ministerului (*Ministerstvo Gossudarstvennoi Bezopastnost* – MGB), a tras concluzia, în martie 1948, că Mihoels era un naţionalist evreu care intrase în legătură cu americani periculoşi. Conform standardelor sovietice, era uşor de susţinut aşa ceva. Mihoels fusese instruit de conducerea sovietică în timpul războiului, pe când era membru al Comitetului Antifascist Evreiesc, să facă apel la sentimentele naţionale ale evreilor. În 1943, făcuse o călătorie în Statele Unite ale Americii ca să adune bani, şi acolo făcuse observaţii favorabile despre sionism. Din cauza unui simplu accident, avionul lui a rămas timp de câteva ore pe o pistă din Palestina, unde el, după cum povestea, a sărutat aerul sfânt al Ţării Sfinte. În februarie 1944, Mihoels s-a alăturat unei campanii de transformare a peninsulei Crimeea, curăţată de sovietici după 1943 de presupuşii duşmani musulmani, într-o „republică socialistă evreiască". Crimeea, aflată pe ţărmul Mării Negre, era o regiune de graniţă maritimă a Uniunii Sovietice. Fusese adusă de câteva ori în discuţie ideea că ar putea fi patria evreilor sovietici, idee sprijinită de unii evrei americani importanţi. Stalin prefera soluţia sovietică, Birobidjan, regiune autonomă evreiască aflată departe, în Extremul Orient sovietic.4

Dată fiind importanţa celui de-al Doilea Război Mondial în experienţa tuturor est-europenilor, în URSS şi în noile state-satelit, toată lumea din noua Europă comunistă trebuia să priceapă că naţiunea rusă s-a luptat şi a suferit mai mult ca oricare alta. Trebuia ca ruşii să fie cei mai mari învingători şi cele mai mari victime, acum şi în vecii vecilor. Miezul patriei ruse ar fi putut să fie apărat de Occidentul primejdios: de către celelalte republici sovietice şi de noile state-satelit din Europa de Est. Contradicţia sărea în ochi: popoarele care alcătuiau

tamponul aveau cele mai puţine motive să accepte pretenţiile staliniste despre martiriul şi nevinovăţia ruşilor. Ideea va fi deosebit de greu de încetăţenit în locuri ca Estonia, Letonia şi Lituania, unde cel de-al Doilea Război Mondial începuse şi se sfârşise cu ocupaţia sovietică. N-avea să fie mai simplu nici în vestul Ucrainei, unde partizanii naţionalişti au luptat cu sovieticii timp de ani întregi după război. Polonezii n-aveau cum să uite că al Doilea Război Mondial începuse cu invadarea Poloniei de către armatele aliate germană şi sovietică.

Dificultăţile logice aveau să fie şi mai mari în cazul evreilor. Dat fiind că germanii omorâseră evrei sovietici, apoi evrei polonezi şi apoi alţi evrei europeni, Holocaustul nu avea cum să fie limitat la vreo istorie sovietică a războiului – cu atât mai puţin una care muta centrul de greutate al suferinţei spre est, în Rusia, unde au murit relativ puţini evrei. Una era ca evreii să considere eliberare revenirea puterii sovietice, lucru pe care l-au făcut cei mai mulţi, dar cu totul altceva era ca ei să admită că alţi cetăţeni sovietici au suferit mai mult decât ei. Evreii priviseră Armata Roşie ca pe o forţă eliberatoare *tocmai din cauză că* politica nazistă voise să îi extermine. Această recunoştinţă, din pricina surselor ei speciale, nu s-a transformat însă automat într-o legendă politică despre un Mare Război pentru Apărarea Patriei şi Rusia. La urma urmei, evreii luptaseră şi ei în rândurile Armatei Roşii şi au avut mai multe ocazii să fie decoraţi pentru fapte de vitejie decât cetăţenii sovietici, în general.5

Numărul de evrei ucişi de germani în Uniunea Sovietică era un secret de stat. Germanii au omorât cam un milion de evrei sovietici nativi, plus circa 1, 6 milioane de evrei polonezi, lituanieni şi letoni care trecuseră în URSS prin anexările făcute de sovietici în 1939 şi 1940. Şi românii au omorât evrei, în principal pe teritoriile care după război au fost înglobate între hotarele Uniunii

Sovietice. Aceste cifre erau, evident, un subiect foarte delicat, deoarece arătau că, până şi în comparaţie cu suferinţele cumplite ale altor popoare sovietice, evreii avuseseră o soartă cu totul aparte. Evreii erau mai puţin de două procente din populaţie, iar ruşii peste jumătate; germanii au omorât mai mulţi civili evrei decât civili ruşi în Uniunea Sovietică ocupată. Evreii erau într-o categorie de sine stătătoare, chiar şi în comparaţie cu popoarele slave care suferiseră mai mult decât ruşii, cum au fost ucrainenii, bieloruşii şi polonezii. Conducerea sovietică ştia toate acestea, aşa cum ştiau şi cetăţenii sovietici din ţinuturile care fuseseră ocupate de germani. După război însă, Holocaustul n-a putut niciodată să devină parte a istoriei sovietice.6

Acest număr imens de evrei ucişi a ridicat şi problema tulburătoare a felului în care germanii reuşiseră să omoare atât de mulţi civili într-un timp atât de scurt în Uniunea Sovietică ocupată. Fuseseră ajutaţi de cetăţeni sovietici. După cum ştie oricine dintre cei care au trecut prin război, armatele germane erau enorme, însă forţele de ocupaţie din spatele frontului erau reduse. Autorităţile civile germane şi poliţia duceau lipsă de personalul cu care să guverneze într-un fel acceptabil partea apuseană a Uniunii Sovietice, ca să nu mai vorbim de punerea în aplicare a unei politici de ucidere în masă. Oficialităţile locale continuau să muncească sub conducerea noilor stăpâni, tinerii localnici se înscriau ca voluntari în poliţie, iar în ghetouri unii evrei şi-au asumat sarcina de a face munca de poliţie. Masacrele de la estul liniei Molotov-Ribbentrop au implicat, într-un fel sau altul, sute de mii de cetăţeni sovietici. (De altfel, o mare parte din munca de bază din centrele de exterminare de la vestul liniei Molotov-Ribbentrop, în Polonia ocupată, au îndeplinit-o cetăţeni sovietici. Nu putea fi pomenit faptul că din personalul de la Treblinka, Sobibor şi Belzec făceau parte

cetăţeni sovietici.) Nu e surprinzător că germanii aveau nevoie de colaboratori şi că şi-i găseau. Colaborarea submina însă mitul unei populaţii unite a Uniunii Sovietice, care a apărat onoarea patriei împotrivindu-i-se cu ură cotropitorului fascist. Prevalenţa ei era încă un motiv pentru care trebuia să fie dată uitării masacrarea evreilor.

În timpul războiului, între sovietici şi aliaţii lor domnea consensul că războiul nu trebuie privit ca unul de eliberare a evreilor. Din perspective diferite, conducerile sovietică, polonă, americană şi britanică credeau că cel mai bine este ca suferinţa evreilor să fie privită ca unul dintre aspectele unei ocupaţii germane în general malefice. Deşi conducătorii Aliaţilor cunoşteau bine cursul Holocaustului, niciunul nu l-a considerat un motiv de a duce război împotriva Germaniei naziste şi nu a dat o atenţie specială suferinţei evreilor. Problema evreiască era evitată, în general, în propagandă. Când Stalin, Churchill şi Roosevelt au dat o „declaraţie despre atrocităţi" la Moscova, în octombrie 1943, au menţionat, printre crimele naziste, „împuşcarea în masă a ofiţerilor polonezi" – o referire la Katyn care era, de fapt, crimă sovietică – şi „executarea ostaticilor francezi, olandezi, belgieni sau norvegieni" şi a „ţăranilor din Creta" – dar nu a evreilor. „Popoarele" din Polonia şi Uniunea Sovietică erau pomenite, dar nu era numită minoritatea evreiască din cele două ţări. În momentul în care a fost publicat rezumatul atrocităţilor, fuseseră împuşcaţi sau gazaţi peste cinci milioane de evrei din pricină că erau evrei.7

În forma sa mai luminată, această reticenţă în privinţa crimelor rasiale reflecta ezitarea principială de a subscrie la concepţia rasistă despre lume a lui Hitler. Evreii nu erau cetăţenii ai vreunei ţări anume – aşa decurgea raţionamentul –, şi astfel a-i pune laolaltă – aceasta era temerea – însemna recunoaşterea unităţii lor ca rasă şi acceptarea concepţiei rasiale despre lume a lui

Hitler. În forma sa mai puţin luminată, această concepţie era o concesie făcută antisemitismului popular, foarte prezent în Uniunea Sovietică, Polonia.

Marea Britanie şi Statele Unite ale Americii. Pentru Londra şi Washington, această tensiune s-a risipit odată cu victoria în război, în 1945. Americanii şi britanicii nu au eliberat nicio parte a Europei care să fi avut înainte de război o populaţie evreiască foarte importantă, şi nu au văzut niciunul dintre principalele fabrici germane ale morţii. Politica de cooperare economică, politică şi militară din vestul Europei avea relativ puţin a face cu problema evreiască.

Teritoriul statului extins al lui Stalin includea cea mai mare parte a teatrelor germane de operaţiuni unde au avut loc execuţii, iar cel al imperiului său postbelic (inclusiv Polonia comunistă) includea toate amplasamentele centrelor de exterminare germane. După război, Stalin şi biroul politic s-au confruntat cu o împotrivire permanentă faţă de reimpunerea puterii sovietice, în modalităţi care făceau ca soarta pe care au avut-o evreii în timpul războiului să fie inevitabilă în plan ideologic şi politic. Rezistenţa postbelică din partea apuseană a Uniunii Sovietice a fost o continuare a războiului în două sensuri: acestea erau ţinuturile pe care le câştigaseră sovieticii în primul rând prin cucerire, şi ţinuturile în care un număr mare de oameni au pus mâna pe arme şi au luptat împotriva lor. În ţările baltice, Ucraina şi Polonia, unii partizani nu-şi tăinuiau antisemitismul şi continuau să folosească tactica nazistă de asociere a puterii sovietice cu evreii.

În această situaţie, sovieticii aveau toate motivaţiile politice necesare pentru a continua să se distanţeze, ei şi statul lor, de suferinţa evreilor, ba chiar pentru a face eforturi speciale de a se asigura că antisemiţii nu asociază revenirea puterii sovietice cu revenirea evreilor. În

Lituania, care fusese din nou încorporată în Uniunea Sovietică, secretarul general al ramurii locale a partidului comunist sovietic îi considera pe evreii uciși în Holocaust drept „fiii neamului”, lituanieni care muriseră ca martiri pentru comunism. Nikita Hruşciov, membru al biroului politic şi secretarul general al partidului din Ucraina, a mers şi mai departe. Răspundea de efortul de a-i învinge pe naţionaliştii ucraineni în ţinuturile care alcătuiseră sud-estul Poloniei, un loc în care înainte de război locuiseră mulţi evrei şi polonezi. Germanii i-au omorât pe evrei, iar sovieticii i-au deportat pe polonezi. Hruşciov voia ca ucrainenii să mulţumească Uniunii Sovietice pentru „unificarea” ţării lor pe socoteala Poloniei şi pentru „epurarea” moşierilor polonezi. Ştiind că naţionaliştii doresc puritate etnică, nu voia ca puterea sovietică să însemne altceva.8

Stalin, care era sensibil la starea de spirit a poporului, s-a gândit la o modalitate de a prezenta războiul care să-i măgulească pe ruşi şi, în acelaşi timp, să-i marginalizeze pe evrei (şi, de altfel, toate celelalte popoare din Uniunea Sovietică). Toată ideea sovietică a Marelui Război pentru Apărarea Patriei se baza pe interpretarea că războiul a început în 1941, când Germania a invadat URSS, nu în 1939, când Germania şi Uniunea Sovietică au invadat împreună Polonia. Cu alte cuvinte, în povestea oficială trebuia cumva să se considere că teritoriile ocupate în urma agresiunii sovietice din 1939 fuseseră dintotdeauna sovietice, nu prada unui război pe care Stalin l-a ajutat pe Hitler să-l înceapă. Altminteri, Uniunea Sovietică avea să apară ca una dintre cele două puteri care începuseră războiul, ca unul dintre agresori, lucru care, evident, nu era acceptabil.

Nicio relatare sovietică despre război nu a putut să cuprindă una dintre realităţile sale principale: ocupaţia germană şi sovietică, laolaltă, au fost mai rele decât

ocupaţia germană singură. Populaţiile de la estul liniei Molotov-Ribbentrop, care au suferit o ocupaţie germană şi două sovietice, au suferit mai mult decât cele din oricare altă regiune din Europa. Din perspectiva sovietică, toate decesele din acea zonă puteau pur şi simplu să fie puse la grămadă cu pierderile sovietice, chiar dacă acei oameni, când au murit, n-au fost cetăţeni sovietici decât timp de câteva luni, şi chiar dacă mulţi dintre ei au fost omorâţi de NKVD, nu de SS. în acest fel, moartea unor polonezi, români, lituanieni, bieloruşi şi ucraineni, provocată de trupele sovietice, mai degrabă decât cele germane, a fost folosită pentru a face să arate şi mai mare tragedia Uniunii Sovietice (sau chiar, în ochii celor neatenţi, a Rusiei).

Pierderile imense suferite de evreii sovietici au fost, în principal, morţile evreilor din teritoriile pe care tocmai le invadase Uniunea Sovietică. Aceşti evrei erau cetăţeni ai Poloniei, României şi ţărilor baltice, aduşi cu forţa sub control sovietic cu doar douăzeci şi una de luni înainte de invazia germană, în cazul Poloniei, şi cu numai douăspezece luni înainte în cazul părţii de nord-est a României şi al ţărilor baltice. Cetăţenii sovietici care au suferit cel mai mult în război fuseseră aduşi cu de-a sila sub regimul sovietic înainte să vină germanii – ca rezultat al alianţei cu Germania nazistă. Iată un lucru jenant. Istoria războiului trebuia să înceapă cu anul 1941, şi trebuia ca aceşti oameni să fie „cetăţeni sovietici paşnici”.

Evreii din ţinuturile de la estul liniei Molotov-Ribbentrop, cucerite atât de recent de Uniunea Sovietică, au fost primii la care au ajuns *Einsatzgruppen* când Hitler l-a trădat pe Stalin şi Germania a invadat Uniunea Sovietică, în 1941. Presa sovietică nu lăsase să ajungă la ei ştirile despre politicile germane din 1939 şi 1940 împotriva evreilor. Practic, nu au avut timp să se retragă, dat fiind că Stalin refuzase să creadă într-o invazie germană. Fuseseră expuşi la teroare şi la deportare în Uniunea Sovietică

lărgită, în 1939 – 1941, în perioada în care Stalin şi Hitler erau aliaţi, şi apoi foarte expuşi trupelor germane prin ruperea acelei alianţe. Evreii din această zonă restrânsă au reprezentat peste un sfert din totalul victimelor Holocaustului.

Ca să poată prevala ideea stalinistă despre război, trebuia să se uite faptul că evreii au fost principalele victime. De asemenea, trebuia să se uite că Uniunea Sovietică fusese aliata Germaniei naziste când a început războiul, în 1939, şi că Uniunea Sovietică nu fusese pregătită de atacul german din 1941. Omorârea evreilor nu era doar o amintire indezirabilă în sine; evoca alte amintiri indezirabile. Trebuia să fie dată uitării.

*

După cel de-al Doilea Război Mondial, conducerii sovietice i-a fost mult mai greu să controleze universul mental al cetăţenilor sovietici. Cu toate că cenzura rămânea puternică, prea mulţi oameni văzuseră cum arată viaţa în afara Uniunii Sovietice pentru ca normele sovietice să pară singurele norme, ori pentru ca viaţa sovietică să fie neapărat cel mai bun fel de viaţă. Războiul însuşi n-a avut cum să fie limitat la o patrie, fie ea rusă sau sovietică; atinsese un număr mult prea mare de alte popoare, iar consecinţele sale şi-au pus amprenta nu doar asupra unei ţări, ci asupra lumii. Mai ales crearea Statului Israel făcea ca amnezia politică sovietică în privinţa sorţii evreilor să fie imposibilă. Chiar şi după Holocaust, în Uniunea Sovietică trăiau mai mulţi evrei decât în Palestina, însă aceasta avea să devină patria naţională a evreilor. Oare faptul că urma ca evreii să aibă un stat naţional însemna o lovitură dată imperialismului britanic, care trebuia sprijinită, sau o provocare la adresa loialităţii evreilor sovietici, de care trebuia să se teamă? 9

La început, conducerea sovietică părea că se aşteaptă ca Israelul să fie un stat socialist prieten faţă de

Uniunea Sovietică, iar blocul comunist a sprijinit Israelul aşa cum n-ar fi putut s-o facă nimeni altcineva. În cea de-a doua jumătate a anului 1947, douăzeci de mii de evrei au primit permisiunea să plece din Polonia în Israel; mulţi dintre ei tocmai fuseseră expulzaţi din Uniunea Sovietică în Polonia. După ce Organizaţia Naţiunilor Unite a recunoscut Statul Israel, în mai 1948 (sovieticii au votat „pentru”), noul stat a fost invadat de vecini. Forţele sale armate abia formate l-au apărat şi, în zeci de cazuri, au curăţat teritoriile de arabi. Polonezii i-au antrenat pe soldaţii evrei pe propriul teritoriu, apoi i-au trimis în Palestina. Cehoslovacii le-au trimis arme. După cum observa Arthur Koestler, transporturile de arme „au stârnit printre evrei un sentiment de recunoştinţă faţă de Uniunea Sovietică”.10

La sfârşitul anului 1948, Stalin a hotărât totuşi că evreii influenţează statul sovietic mai mult decât influenţează sovieticii statul evreu. Se vedeau la Moscova, şi chiar în anturajul lui Stalin, semne spontane de afecţiune faţă de Israel. Moscoviţii păreau să-l adore pe noul ambasador al Israelului, Golda Meir (născută la Kiev şi crescută în Statele Unite ale Americii). Sărbătorile importante se bucurau de o enormă publicitate. De Roş Haşana a fost cea mai mare adunare populară de la Moscova din ultimii douăzeci de ani. Aproximativ zece mii de evrei s-au adunat în Sinagoga Coral şi în jurul ei. Când a sunat *sh ofar*-ul şi oamenii şi-au jurat să se „întâlnească anul viitor la Ierusalim”, atmosfera era euforică. Polina Jemciujina, soţia comisarului pentru afacerile externe Viaceslav Molotov, s-a întâlnit pe 7 noiembrie, aniversarea Revoluţiei Bolşevice, cu Golda Meir şi a îndemnat-o să se ducă în continuare la sinagogă. Mai rău a fost că Polina Jemciujina a spus aceasta în idiş, limba părinţilor săi şi a celor ai Goldei Meir – în acel cadru paranoid, o sugestie a unităţii naţionale a evreilor de pretutindeni. Ekaterina

Gorbman, soţia altui membru al biroului politic, Kliment Voroşilov, a fost auzită exclamând: „Acum, avem şi noi o patrie!” 11

La sfârşitul anului 1948 şi începutul lui 1949, viaţa publică din Uniunea Sovietică a virat către antisemitism. Noua linie a fost stabilită în mod indirect, dar perceptibil, de *Pravda*, pe 28 ianuarie 1949. Un articol despre „criticii de teatru lipsiţi de patriotism”, „purtători ai cosmopolitismului far de ţară”, a declanşat o campanie de denunţare a evreilor din toate sferele vieţii profesionale. *Pravda* s-a epurat de evrei la începutul lunii martie. Ofiţerii evrei au fost daţi afară din Armata Roşie, iar activiştii evrei au fost îndepărtaţi din poziţiile de conducere ale partidului comunist. Câteva duzini de poeţi şi romancieri evrei care foloseau pseudonime literare ruse şi-au

FINLANDA
Oslo
NORVEGIA
Helsinki
R.S.F.S. RUSĂ
Stockholm
Leningrad
Tallinn
R.S.S. ESTONĂ
Novgorod
SUEDIA
Kalinin
DANEMARCA
Riga
R.S.S. LETONĂ
Copenhaga
Marea Baltică
Moscova
R.S.S. LITUANIANĂ
Vitebsk
Smolensk
U.R.S.S.
Kaunas
Kaliningrad (R.S.F.S.R.)
Gdańsk
Vilnius
Minsk
Bremen
Szczecin
Briansk
Berlin
POLONIA
Białystok
R.S.S. BIELORUSĂ
Poznań
Varșovia
Kursk
Voronej
GERMANIA DE EST
Łódź
Pinsk
Radom
Cernigov
Varșovia
Lublin
Praga
Lutsk
Cracovia
Jitomir
Kiev
Harkov
CEHOSLOVACIA
Lviv
GERMANIA DE VEST
R.S.S. UCRAINEANĂ
Dnepropetrovsk
München
Viena
Bratislava
Stalino
Budapesta
AUSTRIA
R.S.S. MOLDOVENEASCĂ
UNGARIA
Chișinău
Cluj
Odessa
Veneția
Trieste
Zagreb
ROMÂNIA
Crimeea (R.S.F.S.R.)
Belgrad
Sevastopol
Ialta
IUGOSLAVIA
București
Sarajevo
ITALIA
Marea Neagră
Roma
Sofia
Skopje
BULGARIA
Tirana
Istanbul
ALBANIA
Ankara
GRECIA
TURCIA
Izmir
Atena
Konya
Adana
Alep
SIRIA
Marea Mediterană
Beirut
Damasc
Tripoli
LIBAN
Cisiordania
ISRAEL
Tel Aviv
Amman
Ierusalim
Benghazi
Fâșia Gaza
Gaza
IORDANIA
TRIPOLITANIA
CYRENAICA
Cairo
EGIPT
Sinai
ARABIA SAUDITĂ
EUROPA DE EST ȘI ISRAEL (CCA 1949)
Sateliți sovietici
Alte state comuniste

văzut numele real publicat în paranteză. Scriitorii evrei care se interesaseră de cultura idiş sau de masacrarea evreilor de către germani s-au pomenit în închisoare. După cum îşi amintea Grossman: „Se crea impresia că în URSS singurii care fură, care iau şperţuri, care manifestă o indiferenţă criminală faţă de suferinţele bolnavilor, care scriu cărţi dăunătoare sau de mântuială sunt evreii". 12

Comitetul Antifascist Evreiesc a fost dizolvat în mod oficial în noiembrie 1948, şi peste o sută de scriitori şi activişti evrei au fost arestaţi. De exemplu, scriitorul Der Nister a fost arestat în 1949 şi a murit în anul următor, în arestul miliţiei. Romanul său *Familia Maşber* conţinea o viziune care acum părea profetică, întrucât practicile sovietice dădeau impresia că se apropie de modelele naziste: „Un tren ticsit, cu un şir lung de vagoane vopsite toate în roşu, cu roţi negre care se învârt toate cu aceeaşi iuţeală, în vreme ce par să stea pe loc". Evreii din întreaga Uniune Sovietică trăiau cu frica în sân. MGB a raportat neliniştea evreilor din Ucraina sovietică, care ştiau că politica vine de la vârf şi îi îngrijora că „nimeni nu poate şti ce formă o să ia". Nu trecuseră decât cinci ani de la sfârşitul ocupaţiei germane. De altfel, trecuseră abia unsprezece ani de la sfârşitul Marii Terori.13

Evreii sovietici riscau acum să primească două epitete: că sunt „evrei naţionalişti" şi „cosmopoliţi fără rădăcini" Cu toate că aceste două acuzaţii ar putea să pară că se contrazic reciproc, dat fiind că un naţionalist este cineva care pune accentul pe propriile rădăcini, în logica stalinistă puteau să funcţioneze împreună. Evreii erau „cosmopoliţi" prin faptul că ataşamentul lor faţă de cultura sovietică şi faţă de limba rusă era, chipurile, praf în ochi. Nu se putea conta pe ei ca să apere Uniunea Sovietică sau naţiunea rusă de pătrunderea diferitelor curente venite din Occident. Astfel, evreul era atras în mod inerent de Statele

Unite ale Americii, unde evreii (aşa credea Stalin că gândesc evreii) se pot duce să se îmbogăţească. Puterea industrială americană era evidentă pentru sovietici, care folosiseră camioane Studebaker la deportarea propriei populaţii. Superioritatea tehnologică (şi cruzimea brută) fuseseră dovedite, de asemenea, la sfârşitul războiului din Japonia, prin bombele atomice lansate asupra oraşelor Hiroşima şi Nagasaki.

Puterea americanilor fusese vizibilă şi în timpul blocadei Berlinului, în a doua jumătate a anului 1948. Germania era încă ocupată de cele patru puteri victorioase: sovieticii, americanii, britanicii şi francezii. Berlinul, care se afla în zona sovietică, era sub ocupaţie comună. Aliaţii occidentali anunţaseră că vor introduce o nouă monedă, *Deutschmark*, în zonele controlate de ei. Sovieticii au blocat vestul Berlinului, în scopul evident de a-i sili pe berlinezii din vest să accepte proviziile de la sovietici, şi astfel să accepte controlul sovietic asupra societăţii lor. Americanii au recurs atunci la aprovizionarea pe calea aerului a oraşului izolat, lucru despre care Moscova susţinea că n-o să reuşească. În mai 1949, sovieticii au fost siliţi să renunţe la blocadă. Americanii, împreună cu britanicii, s-au dovedit în stare să furnizeze zilnic pe calea aerului mii de tone de provizii. Această operaţiune a stat sub semnul bunăvoinţei, prosperităţii şi puterii. Când a început Războiul Rece, America şi americanii s-au dovedit în stare să facă ceea ce nu făcuse niciunul dintre rivalii anteriori ai Moscovei: să prezinte o viziune universală şi atrăgătoare a vieţii. Degeaba erau americanii puşi la grămadă cu naziştii, ca membri ai aceleiaşi „tabere” reacţionare, căci evreii (şi alţii, desigur) socoteau că o astfel de alăturare nu este plauzibilă.

Evreii sovietici erau numiţi şi „sionişti”, în sensul că s-ar fi putut să prefere Israelul, statul naţional evreiesc, Uniunii Sovietice, patria lor. Israelul, după război,

asemenea Poloniei, Letoniei sau Finlandei dinainte de război, era un stat naţional, care ar fi putut să atragă loialitatea unei naţionalităţi aflate în diasporă în Uniunea Sovietică. În perioada interbelică, politica sovietică încercase mai întâi să sprijine dezvoltarea culturală a tuturor naţionalităţilor, însă apoi s-a întors brusc împotriva anumitor minorităţi naţionale, ca polonezii, letonii şi finlandezii. Uniunea Sovietică le-a putut oferi evreilor (ca şi tuturor celorlalte grupuri) educaţie şi asimilare, dar ce se întâmpla dacă evreii sovietici instruiţi, după crearea Israelului şi victoria Statelor Unite ale Americii, au simţit că în altă parte există o posibilitate mai bună?

Evreul sovietic putea să pară că este deopotrivă „cosmopolit fără rădăcini" şi „sionist" câtă vreme Israelul, în nou-apăruta viziune sovietică, era privit ca satelit american. Evreul atras de America s-ar putea să sprijine noul acolit al Americii; evreul atras de Israel sprijinea noul patron al Israelului. În oricare fel, sau în amândouă deopotrivă, evreii sovietici nu mai erau cetăţeni de nădejde ai Uniunii Sovietice. Poate că aşa i se părea lui Stalin.

Acum, când sentimentul naţional evreiesc şi legăturile evreilor cu Statele Unite ale Americii erau suspecte, Viktor Abakumov, şeful MGB, a încercat să găsească o cale de a-i face pe foştii activişti ai Comitetului Antifascist Evreiesc, care fusese dizolvat, să pară agenţi ai spionajului american. Într-un fel, nu era greu. Comitetul fusese creat pentru a le îngădui evreilor sovietici să se adreseze evreilor lumii, aşa încât era uşor ca membrilor lui să li se pună şi eticheta de naţionalişti evrei, şi cea de cosmopoliţi. Această logică nu părea însă să justifice în mod direct o acţiune de teroare în masă, sau modelul operaţiunilor din 1937 – 1938 împotriva naţionalităţilor. Socotelile lui Abakumov au fost dejucate de sus. Fără aprobarea expresă a lui Stalin, nu putea să atragă în complot niciun evreu important, ca să nu mai vorbim de

declanşarea vreunei operaţiuni în masă.

În timpul operaţiunilor din 1937 – 1938 împotriva naţionalităţilor, niciun membru al biroului politic nu aparţinuse vreuneia dintre naţionalităţile vizate. Lucrurile stăteau altfel în cazul oricărei operaţiuni viitoare legate de evrei. În 1949, Lazar Kaganovici nu mai era cel mai apropiat asociat al lui Stalin şi nu mai era presupusul lui succesor, dar încă mai făcea parte din biroul politic sovietic. Orice afirmaţie despre pătrunderea naţionaliştilor evrei în organele de la vârful societăţii sovietice (conform analogiei cu pătrunderea naţionaliştilor polonezi din 1937 – 1938) ar fi trebuit să înceapă cu Kaganovici. Stalin a refuzat să permită anchetarea lui Kaganovici, singurul membru evreu al biroului politic. În acea vreme, cinci din totalul de 210 membri şi membri supleanţi ai comitetului central al partidului comunist sovietic erau bărbaţi de origine evreiască; niciunul dintre ei nu a fost anchetat.

Căutarea de spioni evrei declanşată de Abakumov a reuşit să ajungă până la nivelul familiilor membrilor biroului politic. În ianuarie 1949, a fost arestată Polina Jemciujina, soţia lui Molotov. Ea a negat acuzaţiile de trădare. În singurul său act de răzvrătire, Molotov s-a abţinut de la votul care îi condamna soţia. Mai târziu însă, s-a scuzat: „Recunosc că sunt copleşit de regrete pentru că nu am împiedicat-o pe Jemciujina, o persoană foarte dragă mie, să facă greşeli şi să-şi creeze legături cu naţionalişti antisovietici ca Mihoels”. În ziua următoare, a fost arestată. Jemciujina a fost condamnată la muncă silnică, iar Molotov a divorţat. Ea a stat cinci ani în surghiun în Kazahstan, printre culaci, categoria de oameni la deportarea cărora pusese umărul soţul ei în anii ’30. Se pare că ei au ajutat-o să supravieţuiască. În ceea ce-l priveşte, Molotov şi-a pierdut poziţia de comisar însărcinat cu afacerile externe. Fusese numit în această funcţie în 1939, parţial pentru că (spre deosebire de predecesorul

său, Litvinov) nu era evreu, iar Stalin avusese nevoie de cineva cu care Hitler să accepte să negocieze. Şi-a pierdut funcţia în 1949, cel puţin parţial din cauză că soţia sa *era* evreică.14

Oamenii care au fost anchetaţi nu s-au arătat prea cooperanţi. În mai 1949, când paisprezece evrei sovietici mai mult sau mai puţin cunoscuţi au fost trimişi, în cele din urmă, în faţa tribunalului, rezultatul a fost un fel de haos judiciar neobişnuit. Doar doi dintre acuzaţi recunoscuseră în timpul anchetei toate acuzaţiile; restul au recunoscut doar unele dintre acuzaţii sau le-au respins pe toate. Apoi, chiar în timpul procesului, fiecare dintre ei a susţinut că este nevinovat. Până şi Iţic Fefer, care fusese tot timpul informatorul miliţiei, iar în timpul procesului a fost martorul acuzării, până la urmă a refuzat să coopereze. În august 1952, treisprezece dintre cei paisprezece acuzaţi au fost condamnaţi la moarte şi executaţi. Cu toate că procesul a creat un precedent pentru executarea evreilor ca spioni americani, n-a avut prea mare valoare politică. Oamenii respectivi erau prea puţin cunoscuţi ca să stârnească mult interes, iar comportamentul lor a fost nepotrivit pentru un proces public.15

Dacă Stalin voia cu adevărat un caz evreiesc spectaculos, trebuia să caute în altă parte.

*

Polonia comunistă părea un loc promiţător pentru un proces public antisemit, cu toate că, până la urmă, n-a existat niciunul. La Varşovia, problema evreiască era şi mai delicată decât la Moscova. Polonia fusese înainte de război căminul a peste trei milioane de evrei; în 1948, fusese refăcută ca stat polon cu etnie omogenă, cârmuit de comunişti – dintre care unii erau de origine evreiască. Polonezii au fost atraşi prin fostele proprietăţi germane din vest şi fostele proprietăţi evreieşti din oraşe – în limba polonă, au apărut cuvinte pentru „fost german” şi „fost

evreiesc” aplicate la proprietate. Şi totuşi, în vreme ce ucrainenii şi germanii erau deportaţi *din* Polonia comunistă, evreii erau deportaţi *în* Polonia: cam o sută de mii din Uniunea Sovietică. Polonezii nu aveau cum să nu observe că funcţiile cele mai înalte ale partidului comunist şi ale aparatului său de securitate rămâneau multinaţionale, chiar dacă ţara era purificată etnic: printre conducătorii partidului şi poliţiei secrete, erau disproporţionat de mulţi evrei. Adesea, evreii care au preferat să rămână în Polonia după război erau adeseori comunişti dedicaţi misiunii lor, care credeau în transformarea ţării pentru binele tuturor.16

De cinci sute de ani, Polonia fusese centrul vieţii evreieşti din Europa; acum, acea istorie părea că s-a încheiat. Cam nouăzeci la sută din populaţia evreiască antebelică a Poloniei a fost ucisă în timpul războiului. Cei mai mulţi dintre supravieţuitorii polonoevrei ai războiului şi-au părăsit patria în anii de după război. Mulţi dintre ei oricum nu se puteau întoarce la casele lor, deoarece acestea se aflau în partea răsăriteană a Poloniei, care era acum anexată la Uniunea Sovietică. Conform politicilor sovietice de purificare etnică, ucrainenii, bieloruşii şi lituanienii trebuiau să rămână în republicile sovietice care le purtau numele, în vreme ce evreii, la fel cu polonezii, plecau în Polonia. Evreii care încercau să se întoarcă acasă erau adesea întâmpinaţi cu neîncredere şi violenţă. Poate că unii polonezi se temeau şi că evreii îşi vor cere înapoi proprietăţile pierdute în timpul războiului, dat fiind că, într-un fel sau altul, polonezii le furaseră de la ei (adesea, după ce le fuseseră distruse propriile case). Însă mulţi evrei au fost strămutaţi în fosta Silezie germană, un „teritoriu recuperat” luat de la Germania, unde această problemă nu avea cum să apară. Cu toate acestea, şi aici, ca şi în alte locuri din Polonia postbelică, evreii erau bătuţi, omorâţi şi ameninţaţi în aşa măsură, încât mulţi

dintre supravieţuitori au hotărât să plece. Era desigur important că aveau unde să plece: Statele Unite ale Americii ori Israel. Pentru a ajunge în aceste locuri, evreii s-au dus mai întâi în Germania, în lagărele de tranzit.

Plecarea voluntară în Germania a supravieţuitorilor Holocaustului nu a fost doar o ironie melancolică. A fost, de asemenea, ultima etapă dintr-o călătorie care a dezvăluit multe dintre politicile la care au fost expuşi evreii şi alţii. În foarte multe cazuri, evreii din lagărele de tranzit din Germania erau evrei din părţile apuseană şi centrală ale Poloniei care fugiseră de germani în 1939, sau fuseseră deportaţi de sovietici în Gulag în 1940, şi apoi s-au întors într-o Polonie postbelică în care oamenii nu voiau să le înapoieze proprietăţile şi le puneau în cârcă vinovăţia pentru regimul sovietic. Era foarte periculos să fii evreu în Polonia postbelică – chiar dacă nu mai mult decât să fii ucrainean sau german sau polonez din mişcarea clandestină anticomunistă. Aceste grupuri voiau, în general, să stea în patria lor. Însă evreii aveau un motiv anume să nu se simtă în siguranţă în propria lor ţară: trei milioane de oameni din neamul lor tocmai fuseseră omorâţi în Polonia ocupată.

Plecarea evreilor polonezi în Israel şi în Statele Unite ale Americii a făcut ca rolul comuniştilor evrei din politica polonă să fie şi mai vizibil decât ar fi fost în alte condiţii. Regimul comunist polonez se confrunta cu un dublu handicap politic: nu era naţional în sensul geopolitic, dat fiind că depindea de sprijinul Moscovei; şi nu era naţional în sensul etnic, dat fiind că unii dintre reprezentanţii lui de frunte erau evrei (şi aceşti oameni fuseseră în timpul războiului în Uniunea Sovietică).17

Comuniştii polonezi de origine evreiască puteau să fie la putere în 1949 datorită politicilor internaţionale de la începutul Războiului Rece, în 1948. Din motive care nu aveau nimic a face cu Polonia şi ţineau în întregime de o

scindare mai mare a blocului comunist, în vara anului 1948 Stalin a dat mai multă atenţie riscului de naţionalism majoritar decât celui de „cosmopolism” sau de „sionism” evreiesc.

Întrucât Stalin încerca să coordoneze şi să controleze noul său grup de aliaţi comunişti, linia ideologică a Moscovei a reacţionat la lipsa de loialitate percepută în Europa de Est. Aşa cum probabil că a observat Stalin, conducătorilor regimurilor comuniste le era mult mai greu să urmeze linia sovietică decât le fusese conducătorilor partidelor comuniste înainte de război: tovarăşii aceştia aveau sarcina reală de a conduce o ţară. Şi Stalin a trebuit să-şi adapteze linia ideologică la realităţile puterii americane. Aceste nelinişti au ieşit la iveală în vara lui 1948; pe moment, grijile provocate de evrei au trecut pe planul al doilea. Acest lucru a fost crucial pentru Polonia, deoarece le-a permis comuniştilor de origine evreiască să se instaleze la putere şi apoi să se asigure că nu va avea loc niciun proces public antisemit.

În vara anului 1948, cea mai mare grijă a lui Stalin în Europa de Est era Iugoslavia comunistă. În această ţară balcanică importantă, comunismul implica admiraţia faţă de Uniunea Sovietică, dar nu şi dependenţa de puterea sovietică. Tito (Josip Broz), conducătorul comuniştilor iugoslavi şi al partizanilor iugoslavi, reuşise să preia puterea fără ajutor sovietic. După război, Tito a dat semne de independenţă faţă de Stalin în politica externă. Vorbea de o federaţie balcanică după ce Stalin renunţase la această idee. îi sprijinea pe revoluţionarii comunişti din Grecia învecinată, o ţară pe care Stalin o considera intrată în sfera de influenţă americană şi britanică. Preşedintele Harry Truman arătase limpede, în „doctrina” sa anunţată în martie 1947, că americanii aveau să ia măsuri pentru a împiedica răspândirea comunismului în Grecia. Lui Stalin îi păsa mai mult de stabilizarea celor câştigate de el în

Europa decât de alte aventuri revoluţionare. Era limpede că e convins că poate să-l doboare pe Tito şi să-l înlocuiască cu o conducere iugoslavă mai dornică să-i facă pe plac.18

Sciziunea Tito-Stalin a configurat comunismul internaţional. Poziţia independentă a lui Tito şi excluderea ulterioară a Iugoslaviei din Cominform l-au transformat într-un model de „comunism naţional". Între aprilie şi septembrie 1948, regimurile-satelit ale Moscovei au fost îndemnate să se ocupe de presupusa primejdie naţionalistă („devierea de dreapta" de la linia partidului), nu de cea cosmopolită (evreiască – „devierea de stânga"). Când secretarul general polonez Wladistaw Gomułka a avut obiecţii la noua linie, s-a expus la acuzaţia că şi el exemplifică o „deviere" naţionalistă. În iunie 1948, Andrei Jdanov le-a dat comuniştilor polonezi rivali indicaţia să-l dea jos pe Gomułka. Jakub Berman, membru al biroului politic polon, a recunoscut că partidul polonez suferă de o deviere naţionalistă. În luna august a acelui an, Gomułka a fost scos din funcţia de secretar general. La sfârşitul lunii, a trebuit să-şi facă autocritica în faţa comitetului central reunit al partidului comunist polonez.19

De fapt, Gomułka era un comunist naţionalist, iar tovarăşii polonezi de origine evreiască poate că aveau dreptate să se teamă de el. Nu era evreu (deşi era căsătorit cu o evreică), şi se arăta mai atent la interesele polonezilor neevrei decât tovarăşii săi. Spre deosebire de Jakub Berman şi de alţi câţiva comuniştii de frunte, rămăsese în Polonia în timpul războiului, aşa că era mai puţin cunoscut de conducerea sovietică de la Moscova decât tovarăşii săi care fugiseră în Uniunea Sovietică. A profitat, desigur, de problemele naţionale: a prezidat dubla epurare etnică a germanilor şi ucrainenilor şi şi-a asumat personal răspunderea pentru aşezarea polonezilor în „teritoriile recuperate" din vest. A mers până acolo încât a

ţinut un discurs în comitetul central în care îi critica pe unii trădători din aripa stângă poloneză pentru atenţia disproporţionat de mare acordată evreilor.

După ce Gomułka a fost debarcat, locul său a fost luat de un triumvirat compus din Bolesław Bierut, Jakub Berman şi Hilary Mine (ultimii doi, de origine evreiască). Noua „troică" poloneză a ajuns la putere la timp, ca să evite orice acţiune antisemită în Polonia. Au fost descumpăniţi de faptul că linia Moscovei s-a modificat exact în săptămânile în care se străduiau să-şi consolideze poziţia. Cu toate că devierea naţionalistă de dreapta mai era posibilă, cele mai explicite semne date de Stalin în toamna lui 1948 vizau rolul evreilor în partidele comuniste europene. A arătat limpede că sioniştii şi cosmopoliţii nu mai sunt bine-veniţi. În lima decembrie, Gomułka, poate pentru că percepuse noua stare de spirit, i s-a adresat lui Stalin: erau prea mulţi „tovarăşi evrei" în conducerea partidului polonez, care „nu se simt legaţi de naţiunea polonă". Acest lucru, după părerea lui Gomułka, ducea la înstrăinarea partidului de societatea polonă şi risca „nihilismul naţional".20

Astfel, anul 1949 a adus în Polonia un anumit tip de stalinism. Staliniştii evrei aveau multă putere, dar erau prinşi între antisemitismul stalinist de la Moscova şi antisemitismul popular din propria ţară. Niciunul dintre ele nu era destul de important ca să le facă imposibilă cârmuirea, însă trebuia să se asigure că nu vor ajunge să facă joncţiunea. Comuniştii evrei erau obligaţi să pună accentul pe faptul că identificarea lor politică cu naţiunea polonă era atât de puternică, încât acest lucru le-a şters originile evreieşti şi a eliminat orice posibilitate de politici evreieşti distincte.

O ilustrare izbitoare a acestei tendinţe a fost reinterpretarea Revoltei Ghetoului Varşovian din 1943, principalul moment de împotrivire a evreilor la Holocaust,

ca revoltă naţională poloneză condusă de comunişti. Herş Smolar, comunistul polono-evreu care fusese eroul ghetoului din Minsk, a golit acum de caracterul ei evreiesc împotrivirea evreilor la nazism. A descris Revolta Ghetoului Varşovian în termenii ideologici obligatorii ai lui Jdanov: în ghetou fuseseră „două tabere", una progresistă şi una reacţionară. Cei care vorbiseră despre Israel erau acum în tabăra reacţionară, aşa cum fuseseră şi atunci. Progresiştii erau comuniştii, şi comuniştii au fost cei care au luptat. Aceasta era o distorsionare extraordinară: comuniştii au îndemnat, într-adevăr, la rezistenţă armată în ghetou, sioniştii din aripa stângă şi Bundul aveau mai mult sprijin popular, iar sioniştii din aripa dreaptă aveau mai multe arme. Smolar îi ameninţa cu epurarea pe activiştii politici evrei care nu acceptau comunismul naţional polonez: „Iar dacă se dovedeşte că printre noi se află dintre cei care o să zumzăie ca muştele despre cine ştie ce scopuri naţionale evreieşti chipurile mai înalte şi mai însemnate, atunci îi vom elimina pe acei oameni din societatea noastră, întocmai aşa cum luptătorii din ghetou i-au dat deoparte pe cei laşi şi pe cei slabi de înger". 21

Orice împotrivire la fascism a fost, prin definiţie, condusă de comunişti; dacă nu a fost condusă de comunişti, nu a fost împotrivire. Istoria Revoltei Ghetoului Varşovian din 1943 trebuia rescrisă, astfel încât comuniştii să apară conducătorii evreilor polonezi – aşa cum fuseseră, chipurile, conducătorii rezistenţei antinaziste polone în general. În istoria acceptabilă din punct de vedere politic a celui de-al Doilea Război Mondial, acţiunea de rezistenţă din ghetou a avut prea puţin a face cu masacrarea evreilor şi mult a face cu vitejia comuniştilor. Această deplasare fundamentală a accentului a pus în umbră experienţa evreiască a războiului, Holocaustul devenind nimic mai mult decât o ipostază a fascismului. Tocmai comuniştii evrei erau cei care trebuiau să creeze şi să comunice

aceste reprezentări greşite, ca să nu poată fi acuzaţi că se ocupă mai mult de scopurile evreilor decât de cele ale polonezilor. Pentru a putea să pară conducători comunişti polonezi plauzibili, comuniştii evrei au fost siliţi să şteargă din istorie cel mai important exemplu al rezistenţei evreieşti împotriva naziştilor declanşate din motive evreieşti. Momeala din capcana politică a lui Stalin fusese aşezată de Hitler.22

Aceasta era autoapărarea polono-evreiască de tip stalinist în faţa antisemitismului lui Stalin. Dacă eroii rezistenţei evreieşti au acceptat, într-adevăr, să nege semnificaţia antisemitismului lui Hitler în viaţa şi politica evreilor şi, în unele cazuri, în propria lor dorinţă de a se împotrivi ocupaţiei germane, atunci era sigur că îşi dovedisera devotamentul. Stalinismul implica atât negarea celor mai evidente fapte istorice, cât şi semnificaţia lor personală cea mai presantă: în cazul Revoltei Ghetoului Varşovian din 1943, comuniştii polono-evrei reuşiseră să le facă pe amândouă. În comparaţie cu aceasta, calomnierea comună a Armatei Ţării şi Insurecţiei Varşoviene din 1944 au fost floare la ureche. Întrucât nu fusese condusă de comunişti, nu se putea să fi existat o insurecţie. Dat fiind că soldaţii Armatei Ţării nu erau comunişti, ci erau reacţionari, care acţionau împotriva interesului maselor truditoare. Patrioţii polonezi care au murit încercând să-şi elibereze Capitala erau fascişti, doar un pic mai buni decât Hitler. Armata Ţării, care luptase cu germanii cu mult mai multă hotărâre decât comuniştii polonezi, era „o scârbavnică lepădătură a reacţiunii”.23

În 1949, Jakub Berman era membrul biroului politic pe probleme de ideologie şi de securitate. El a reluat un argument-cheie stalinist despre teroare: când revoluţia se apropie de punctul ei culminant, duşmanii ei luptă cu şi mai mare îndârjire, aşa încât revoluţionarii devotaţi trebuie să recurgă la măsuri şi mai aspre. Simulând

necunoaşterea liniei sovietice, a formulat lupta ca una împotriva deviaţiei de dreapta, sau naţionaliste. Nimeni nu-l putea învinui pe Berman de lipsă de atenţie faţă de naţionalism după sciziunea Tito-Stalin. Între timp, nimeni n-ar fi putut să facă mai mult decât Berman pentru ştergerea amintirii pe care o aveau evreii în privinţa masacrelor germane din Polonia ocupată. Berman, care îşi pierduse o mare parte dintre rudele apropiate la Treblinka, în 1942, ţinea în mână frâiele unui comunism naţional polonez în care, după numai câţiva ani, camerele de gazare s-au scufundat în planul secund al istoriei.24

Holocaustul atrăsese mulţi evrei către comunism, ideologia eliberatorului sovietic; şi totuşi, acum, pentru a conduce Polonia şi a-l linişti pe Stalin, comuniştii evrei de frunte erau siliţi să tăgăduiască importanţa Holocaustului. Berman făcuse deja o mişcare importantă în această direcţie în decembrie 1946, când a dat directiva ca estimarea oficială a deceselor polonezilor neevrei să fie mărită în mod semnificativ, iar cea a deceselor evreilor redusă, astfel încât cele două cifre să fie egale: câte trei milioane fiecare. Holocaustul ţinea deja de politică, şi încă de una de un gen primejdios şi dificil. Şi el, ca orice alt eveniment istoric, trebuia să fie interpretat „dialectic”, în termeni care corespundeau cu linia ideologică a lui Stalin şi cu dezideratele politice ale momentului prezent. S-ar putea să fi murit mai mulţi evrei decât polonezi neevrei. Dar s-ar putea ca asta să nu fie convenabil din punct de vedere politic. Poate că ar fi mai bine dacă cifrele ar fi egale. A-ţi lăsa propria percepţie despre fapte sau simţul dreptăţii să intervină în aceste ajustări dialectice ar însemna să nu-ţi faci datoria de comunist. A-ţi aminti de propriile rude ucise în camerele de gazare nu ar fi decât sentimentalism burghez. Un comunist de succes trebuia să privească înainte, aşa cum a făcut Berman, ca să vadă ce anume cerea momentul respectiv din partea adevărului şi

să acţioneze întocmai aşa, cu hotărâre. Cel de-al Doilea Război Mondial, asemenea Războiului Rece, a fost o luptă a forţelor progresiste împotriva celor reacţionare, şi, cu asta, basta.25

Berman, un om foarte inteligent, a înţeles cum nu se poate mai bine toate acestea, ducând premisele spre concluzia lor logică. A prezidat un aparat al securităţii care a arestat membri ai Armatei Ţării care acceptaseră misiunea specială de a salva evrei. Ei şi acţiunile lor nu intrau în rezonanţă istorică cu concepţia stalinistă despre lume: evreii nu au suferit mai mult decât toţi ceilalţi, iar soldaţii din Armata Ţării n-au fost mai buni decât fasciştii.

Cea mai flagrantă lipsă a lui Berman era, din punctul de vedere al lui Stalin, faptul că este el însuşi de origine evreiască (deşi în acte avea trecută naţionalitatea polonă). Acesta nu era chiar un secret: se căsătorise sub o *hupa*. În iulie 1949, ambasadorul sovietic s-a plâns, într-o notă trimisă la Moscova, că grupul din fruntea Poloniei este dominat de evrei ca Berman şi că aparatul securităţii este condus de evrei – o afirmaţie exagerată, dar nu complet neîntemeiată, în perioada 1944 – 1954, 167 dintre cei 450 de ofiţeri superiori din Ministerul Securităţii Publice erau evrei autodeclaraţi sau ca origine, prin urmare cam treizeci şi şapte la sută, într-o ţară în care evreii reprezentau mai puţin de unu la sută din populaţie. Cele mai multe (deşi departe de a fi toate) dintre persoanele de origine evreiască din straturile înalte ale serviciilor securităţii se defineau în documentele de identitate drept polonezi. Aceasta poate că reflecta – sau poate că nu reflecta – felul în care se considerau ei înşişi; rareori erau simple aceste chestiuni. Identitatea din acte, chiar şi când reflecta (aşa cum se întâmpla în multe cazuri) identificarea sinceră cu statul sau poporul polon, nu punea însă la adăpost persoanele de origine evreiască de a nu fi privite drept evrei de către mulţi dintre polonezi sau de

conducerea sovietică.26

Berman, cel mai important comunist de origine evreiască din Polonia, era ţinta evidentă a oricărui potenţial proces public antisemit. El şi-a dat seama perfect de acest lucru. Ceea ce înrăutăţea lucrurile era că putea fi asociat cu actorii principali ai celei mai importante drame petrecute la începutul Războiului Rece, cea a fraţilor Field. Americanii Noel şi Hermann Field erau pe atunci în stare de arest în Cehoslovacia şi Polonia, ca spioni americani. Noel Field fusese diplomat american, dar şi agent al serviciului de informaţii sovietic; era în termeni buni cu Allen Dulles, şeful serviciului de informaţii american care condusese biroul Oficiului pentru Servicii Strategice (OSS) din Berna, Elveţia; conducea, de asemenea, o organizaţie care le-a oferit ajutoare comuniştilor după război. Field s-a dus la Praga în 1949, probabil crezând că sovieticii i-ar dori din nou serviciile; a fost arestat. Fratele său, Hermann, s-a dus să-l caute şi a fost arestat şi el, la Varşovia. Amândoi au mărturisit sub tortură că au organizat o imensă reţea de spionaj în Europa de Est.27

Cu toate că nu au ajuns niciodată în faţa tribunalului, presupusele activităţi ale fraţilor Field au furnizat intriga câtorva dintre procesele publice care au avut loc în întreaga Europă de Est comunistă. În Ungaria, de exemplu, în septembrie 1949, László Rajk a fost judecat în proces public şi executat, la 15 octombrie, ca agent al lui Noel Field. Ancheta ungară a descoperit, chipurile, celule ale reţelei lui Field şi în ţările comuniste surori. S-a nimerit ca Hermann Field să o cunoască pe secretara lui Berman şi i-a dat o dată o scrisoare pentru el. Fraţii Field erau primejdioşi tocmai din cauză că, de fapt, cunoşteau mulţi comunişti, puteau să fie asociaţi cu serviciile de informaţii americane, iar acum, sub tortură, ar fi putut să spună orice. La un moment dat, Stalin însuşi l-a întrebat pe Berman despre Field.28

Jakub Berman putea fi asociat şi cu un gen de politică evreiască ce nu-şi mai avea locul. îi cunoştea pe membrii Comitetului Antifascist Evreiesc, dat fiind că se întâlnise cu Mihoels şi Fefer înainte de vizita lor în Statele Unite ale Americii, în 1943. Provenea dintr-o familie care reprezenta o parte din gama politicii evreieşti din Polonia. Un frate (ucis la Treblinka) fusese membru al aripii drepte a mişcării „Muncitorii Sionului" (*Poatei-Zion*), *o* ramură a sionismului socialist. Un alt frate, Adolf, care a scăpat cu viaţă din ghetoul varşovian, era membru al aripii stângi a mişcării *Poatei-Zion*, altă ramură a sionismului de stânga. Adolf Berman organizase serviciile locale pentru copiii din ghetoul varşovian, iar după război a condus Comitetul Central al Evreilor Polonezi. În vreme ce Polonia devenise comunistă, el rămăsese sionist de stânga, convins că aceste poziţii politice ar putea, cumva, să se împace între ele.29

În 1949, devenea limpede că oameni ca Adolf Berman nu îşi au locul în Polonia postbelică. De fapt, tocmai lui personal i se adresau cuvintele grele rostite de Smolar despre caracterul reacţionar al sionismului şi nevoia de a elimina evreii laşi din societatea polonă. Procedând astfel, Smolar crea un fel de apărare stalinistă împotriva lui Stalin însuşi: în cazul în care comuniştii evrei din Polonia erau ostentativ antisionişti şi propolonezi, puteau scăpa de acuzaţiile de sionism şi cosmopolitism. Dar era mai puţin clar dacă până şi această abordare categorică l-ar putea feri pe Jakub Berman de asocierea cu fratele său. Nu era atât se simplu să înfrunţi antisemitismul stalinist doar cu loialitatea şi devotamentul individuale.

Jakub Berman a supravieţuit pentru că a fost apărat de prietenul şi aliatul său Bolesław Bierut, secretarul general al partidului polonez şi personajul neevreu din triumviratul aflat la conducere. Stalin l-a întrebat o dată pe Bierut de cine are mai multă nevoie, de Berman sau de

Mine: Bierut era prea deştept ca să cadă în acea cursă. Bierut s-a aşezat între Stalin şi Berman, ceea ce presupunea asumarea unui risc. În general, comuniştii polonezi nu şi-au permis să se poarte între ei cu brutalitatea evidentă în Cehoslovacia, România sau Ungaria. Până şi Gomułka, ajuns în dizgraţie, nu a fost niciodată silit să semneze o mărturisire umilitoare sau să fie judecat. Comuniştii polonezi care erau la putere la sfârşitul anilor ’40 ştiau, de obicei din propria experienţă, ce se întâmplase cu tovarăşii lor în anii ’30. Atunci, Stalin le trimisese un semnal; comuniştii polonezi s-au conformat şi s-au denunţat unii pe alţii, ceea ce a dus la masacre şi la sfârşitul partidului însuşi. Chiar dacă toţi comuniştii străini au suferit în timpul Marii Terori, această experienţă poloneză a fost specială, şi poate că a creat o anumită grijă faţă de viaţa tovarăşilor celor mai apropiaţi.30

Întrucât creştea presiunea din partea Uniunii Sovietice, în cele din urmă, în 1950, Berman le-a permis serviciilor securităţii să urmeze linia antievreiască. Evreii polonezi au ajuns să fie suspectaţi că sunt spioni americani sau israelieni. Treaba nu era lesnicioasă, dat fiind că uneori cei care alcătuiau dosarele de acuzare ale evreilor polonezi erau, şi ei, evrei polonezi. Aparatul securităţii poloneze însuşi a fost epurat de unii dintre ofiţerii evrei. Dat fiind că aceasta implica adesea epurarea evreilor de către alţi evrei, departamentul respectiv al aparatului securităţii a fost poreclit biroul de „autoexterminare”. Era condus de Jozef Swiatlo, care avea el însuşi o soră plecată în Israel în 1947.31

Şi totuşi, Berman, Mine şi Bierut rezistau, susţinând că sunt polonezi adevăraţi, comunişti adevăraţi şi patrioţi adevăraţi, atât în faţa societăţii, incredulă, cât şi în faţa lui Stalin, bănuitor. Cu toate că evreii, comunişti sau nu, au fost siliţi să înăbuşe amintirea Holocaustului, în acei ani nu a fost vreo campanie împotriva sioniştilor şi cosmopoliţilor.

Berman, făcând concesii şi bazându-se pe loialitatea prietenului său Bierut, a reuşit să susţină că în Polonia principala primejdie o reprezintă deviaţia naţionalistă polonă, nu evreiască. În iulie 1951, când Gomułka a fost, în cele din urmă, arestat, cei doi ofiţeri de securitate care s-au dus să-l ridice erau, după cum se pare că îşi amintea el, de origine evreiască.

*

În anii 1950 – 1952, pe când polonezii băteau pasul pe loc, Războiul Rece a devenit o confruntare militară. Războiul din Coreea a intensificat grijile lui Stalin legate de puterea americană.

La începutul anilor ’50, Uniunea Sovietică părea să fie într-o poziţie mult mai puternică decât înainte de război. Cele trei puteri despre care se spunea atunci că încercuiesc Uniunea Sovietică – Germania, Polonia şi Japonia – fuseseră toate mult slăbite. Polonia era acum un satelit sovietic, al cărei ministru al apărării era un ofiţer sovietic. Trupele sovietice au ajuns la Berlin şi au rămas acolo, în octombrie 1949, zona de ocupaţie sovietică din Germania a fost transformată în Republica Democrată Germană, satelit sovietic condus de comuniştii germani. Prusia Orientală, fostă regiune germană la Marea Baltică, a fost împărţită între Polonia comunistă şi URSS. Japonia, marea ameninţare din anii ’30, a fost învinsă şi dezarmată. Acolo însă Uniunea Sovietică nu a contribuit la victorie, aşa încât n-a participat nici la ocupare. Americanii construiau în Japonia baze militare şi îi învăţau pe japonezi să joace baseball.32

Chiar şi înfrântă, Japonia schimbase situaţia politică din Asia de Est. Incursiunea japoneză în China din 1937 nu a făcut, în cele din urmă, decât să-i ajute pe comuniştii chinezi. În 1944, japonezii au declanşat o ofensivă terestră, încununată de succes, împotriva guvernului naţionalist chinez. Aceasta nu a contat pentru rezultatul războiului,

însă a produs o inevitabilă slăbire a regimului naţionalist. După ce Japonia a depus armele, trupele ei au fost retrase din partea continentală a Chinei. Atunci, comuniştilor chinezi le-a venit apa la moară, aşa cum se întâmplase cu comuniştii ruşi cu treizeci de ani înainte. În cel de-al Doilea Război Mondial, Japonia a jucat rolul Germaniei din Primul Război Mondial: nereuşind să câştige pentru sine un mare imperiu, a jucat rolul de slujitor al unei revoluţii comuniste pe teritoriul unei ţări vecine. În octombrie 1949, a fost proclamată Republica Populară Chineză.33

Cu toate că de la Washington comunismul chinez arăta ca o continuare a revoluţiei comuniste mondiale, pentru Stalin aceasta era o veste ambivalenţă. Mao Zedong, conducătorul comuniştilor chinezi.

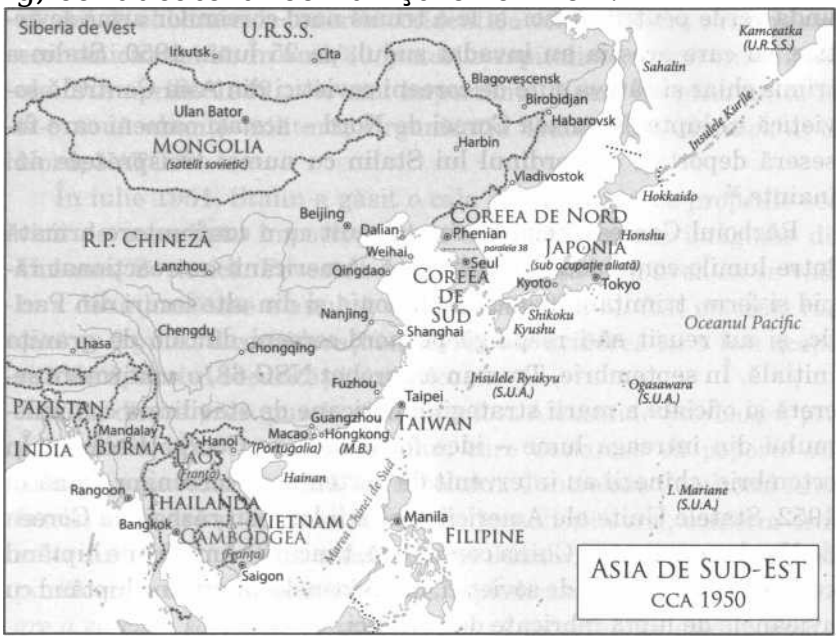

nu era acolitul lui Stalin, cum erau mulţi dintre comuniştii din Europa de Est. Deşi comuniştii chinezi acceptau versiunea stalinistă a marxismului, Stalin nu a exercitat niciodată control personal asupra partidului lor.

Stalin ştia că Mao avea să fie un rival ambiţios şi imprevizibil. „Bătălia pentru China”, a spus el, „încă nu s-a încheiat” În politica sa din estul Asiei, Stalin trebuia acum să se asigure că Uniunea Sovietică îşi păstrează poziţia de conducătoare a lumii comuniste. Această îngrijorare a fost stârnită de Coreea, în care tocmai se întemeiase un stat comunist. Japonia, care cârmuise Coreea din 1905, s-a retras după război. Peninsula Coreeană a fost apoi ocupată de Uniunea Sovietică în nord şi de Statele Unite ale Americii în sud. În 1948, comuniştii nord-coreeni şi-au făcut o republică populară în Coreea de Nord.34

În primăvara anului 1950, Stalin a trebuit să hotărască ce să-i spună lui Kim Ir Sen, conducătorul comunist al Coreii de Nord, care voia să invadeze partea de sud a peninsulei. Stalin ştia că americanii considerau Coreea dincolo de „perimetrul defensiv” pe care îl construiau în Japonia şi în Pacific, deoarece asta spusese în ianuarie secretarul de stat pentru afaceri externe. Armata SUA se retrăsese din peninsulă în 1949. Kim Ir Sen i-a spus lui Stalin că trupele sale ar învinge rapid armata sud-coreeană. Stalin i-a dat lui Kim Ir Sen unda verde pentru război, şi le-a trimis nord-coreenilor arme sovietice, cu care aceştia au invadat sudul, pe 25 iunie 1950. Stalin a trimis chiar şi câteva sute de coreeni sovietici din Asia Centrală sovietică să lupte de partea Coreei de Nord – aceiaşi oameni care fuseseră deportaţi din ordinul lui Stalin cu numai treisprezece ani înainte.35

Războiul Coreean semăna foarte mult cu o confruntare armată între lumile comunistă şi capitalistă. Americanii au reacţionat rapid şi ferm, trimiţând trupe din Japonia şi din alte locuri din Pacific, şi au reuşit să-i respingă pe nord-coreeni dincolo de graniţa iniţială. În septembrie, Truman a aprobat NSC-68, o confirmare secretă şi oficială a marii strategii americane de stăvilire a comunismului din întreaga lume – idee formulată de

George Kennan. În octombrie, chinezii au intervenit de partea nord-coreenilor. Până în 1952, Statele Unite ale Americii şi aliaţii lor s-au războit cu Coreea de Nord comunistă şi China comunistă, tancurile americane luptând cu tancurile fabricate de sovietici, iar avioanele americane luptând cu avioanele de luptă fabricate de sovietici.

Stalin părea să se teamă de un război mai amplu, poate că un război pe două fronturi. În ianuarie 1951, i-a convocat pe conducătorii sateliţilor săi est-europeni şi le-a ordonat să-şi întărească armatele, în vederea unui război în Europa. În 1951 şi 1952, trupele Armatei Roşii s-au dublat.36

Exact în acei ani, 1951 şi 1952, se pare că ideea că evreii sovietici erau agenţi sub acoperire ai Statelor Unite ale Americii şi-a găsit ecou mai amplu în mintea lui Stalin. Sfidat la Berlin, frustrat în Polonia şi prins în încăierare în Coreea, Stalin se confrunta din nou, cel puţin în imaginaţia sa din ce în ce mai tulbure, cu încercuirea de către duşmani. Ca şi în anii ’30, în anii ’50 era posibil să vezi Uniunea Sovietică pe post de ţintă a unui complot internaţional care nu mai era urzit la Berlin, Varşovia şi Tokio (cu Londra pe fundal), ci la Washington (cu Londra pe fundal). Stalin credea, se pare, că un al treilea război mondial era inevitabil şi a reacţionat la ceea ce i se părea că este ameninţarea care se apropia cam aşa cum reacţionase la sfârşitul anilor ’30.

În unele privinţe, situaţia internaţională putea să pară acum şi mai ameninţătoare decât atunci. Marea Criză adusese, cel puţin, sărăcie în lumea capitalistă. La începutul anilor ’50 însă, se părea că statele eliberate de puterile occidentale vor înregistra o recuperare economică rapidă. În anii ’30, puterile capitaliste se înfruntau între ele. Din aprilie 1949, cele mai importante dintre ele erau unite într-o nouă alianţă militară, Organizaţia Tratatului

Atlanticului de Nord, NATO.37

În iulie 1951, Stalin a găsit o cale de a-şi întoarce propriile servicii de securitate împotriva unui complot evreiesc imaginar din Uniunea Sovietică. Povestea complotului, aşa cum avea să se vadă în a doua jumătate a anului, avea două părţi: au fost omorâţi ruşi care ar fi putut fi consideraţi antievrei, iar uciderea lor a fost acoperită de aparatul securităţii sovietice.

Una dintre presupusele victime a fost Aleksandr Şcerbakov, propagandistul din timpul războiului, care declarase că poporul rus „duce cea mai mare povară" a războiului. Controlase Comitetul Antifascist Evreiesc şi epurase ziarele de jurnaliştii evrei, conform ordinelor lui Stalin. A doua a fost Andrei Jdanov, unealta lui Stalin de purificare a culturii sovietice, care împiedicase publicarea *Cărţii negre a evreilor sovietici*. Se presupunea că moartea lor este începutul unui val de terorism medical evreiesc, desfăşurat pe banii americanilor, care avea să se încheie doar cu masacrarea conducătorilor sovietici.

Unul dintre aşa-zişii asasini era medicul evreu Iakov Etinger, care a murit în arestul poliţiei în martie 1951. Se presupunea că Viktor Abakumov, directorul MGB, nu raportase acest complot, din cauză că era el însuşi implicat. Pentru a împiedica dezvăluirea propriului rol, l-a ucis pe Etinger. Întrucât Abakumov îl omorâse pe Etinger, Etinger n-a mai putut să-şi mărturisească toate crimele.38

O primă schiţă a acestor afirmaţii extraordinare a fost prezentată într-un denunţ împotriva lui Abakumov, pe care subordonatul acestuia de la MGB, Mihail Riumin, i l-a trimis lui Stalin. Alegerea lui Etinger a mizat pe îngrijorările lui Stalin. Etinger fusese arestat nu ca participant la vreun complot medical, ci ca evreu naţionalist. Prin iniţiativa sa iscusită, Riumin legase naţionalismul evreiesc – îngrijorarea recentă a lui Stalin – de crimele săvârşite de medici, una dintre preocupările lui

tradiţionale. Desigur, niciuna dintre afirmaţiile lui Riumin nu prea stătea în picioare. Şcerbakov a murit la o zi după ce ţinuse morţiş, împotriva sfatului medicilor, să participe la parada de Ziua Victoriei. Şi Jdanov a ignorat prescripţia doctorilor de a se odihni. Cât despre Etinger, medicul evreu cu pricina, n-a fost omorât de Abakumov, *ci de Riumin însuşi*, în martie 1951. Riumin îl epuizase pe Etinger prin interogatorii necontenite, cunoscute ca „metoda benzii rulante", după ce doctorii i-au spus că aceasta i-ar pune viaţa în pericol.39

Şi totuşi, Riumin nimerise o conexiune de care era convins că o să-l atragă pe Stalin: medici terorişti evrei care omoară comunişti de frunte (ruşi). Prin urmare, direcţia investigaţiilor era limpede: epurarea MGB de evrei şi de slugile lor şi găsirea altor medici evrei ucigaşi. Evident, Abakumov a fost arestat, pe 4 iulie 1951, şi înlocuit cu Riumin, care a declanşat epurarea MGB de evrei. Apoi, pe 11 iulie, comitetul central a ordonat anchetarea amănunţită a „activităţilor teroriste ale lui Etinger". După cinci zile, MGB a arestat-o pe specialista în electrocardiograme Sofia Karpai. Ea era extrem de importantă pentru întreaga investigaţie: era singurul medic evreu în viaţă care să poată fi legat în vreun fel de moartea unuia dintre conducătorii sovietici. Într-adevăr, îi făcuse lui Jdanov două EKG-uri şi le interpretase. După ce a fost arestată, a refuzat însă să accepte povestea omorului prin mijloace medicale şi a refuzat să implice pe oricine altcineva.40

Dosarul era şubred. Se puteau obţine însă de altundeva dovezi despre comploturile evreieşti.

*

Un alt satelit sovietic, Cehoslovacia comunistă, avea să asigure procesul public antisemit pe care Polonia nu l-a făcut. La o săptămână după arestarea Sofiei Karpai, pe 23 iulie 1951, Stalin i-a semnalat lui Klement Gottwald,

preşedintele comunist al Cehoslovaciei, că ar trebui să se descotorosească de asociatul său apropiat, Rudolf Slănsky, care reprezenta, chipurile, „naţionalismul burghez evreiesc” Pe 6 septembrie, Slănsky a fost destituit din funcţia de secretar general.41

Dezaprobarea evidentă a Moscovei a provocat un complot real de spionaj, sau cel puţin încercarea ratată a unei astfel de conspiraţii. Cehii care lucrau pentru serviciile de informaţii americane au observat că Moscova nu i-a trimis felicitări lui Slănsky cu ocazia împlinirii (pe 31 iulie 1951) a vârstei de cincizeci de ani. Au mai făcut un pas şi l-au îndemnat pe Slănsky să fugă din Cehoslovacia. La începutul lui noiembrie, i-au trimis o scrisoare, în care îi ofereau azil în Occident. Curierul care avea să transmită mesajul era, de fapt, agent dublu, lucrând pentru serviciul de securitate comunist cehoslovac. Le-a dat scrisoarea superiorilor săi, care le-au arătat-o sovieticilor. Pe 11 noiembrie, Stalin i-a trimis lui Gottwald un emisar personal, ca să ceară arestarea imediată a lui Strânsky. Cu toate că, până în acel moment, nici Strânsky, nici Gottwald nu văzuseră scrisoarea, acum se părea că Gottwald nu are de ales. Strânsky a fost arestat pe 24 noiembrie şi anchetat timp de un an.42

Rezultatul cazului Strânsky a fost spectaculos: un proces public Stalinist cehoslovac, pe modelul sovietic din 1936, cu un înveliş de antisemitism deconcertant. Cu toate că unele dintre victimele cele mai importante ale proceselor publice de la Moscova din 1936 au fost evrei, ele nu au fost judecate pentru faptul că sunt evrei. La Praga, unsprezece dintre cei paisprezece acuzaţi erau de origine evreiască, şi au fost identificaţi ca atare în dosar. Cuvântul „cosmopolit” a fost folosit de parcă ar fi fost un termen juridic de specialitate, al cărui înţeles îl cunoştea toată lumea. Pe 20 noiembrie 1952, Strânsky a dat tonul şedinţei politice, evocând spiritul comuniştilor care au

mers înaintea lui la moarte: „Îmi recunosc pe deplin vinovăţia şi doresc sincer să descriu aşa cum a fost cu adevărat tot ce am făcut şi delictele pe care le-am săvârşit”. Era evident că urmează un scenariu pe care îl învăţase dinainte. La un moment dat, în timpul procesului, a răspuns la o întrebare pe care procurorul uitase să i-o pună.43

Strânsky a mărturisit o conspiraţie care reunea toată gama obsesiilor obligatorii ale acelui moment: cu titoişti, sionişti, francmasoni şi ofiţeri ai serviciilor de informaţii americane care recrutau doar evrei. Printre presupusele sale delicte, se număra asasinarea prin mijloace medicale a lui Gottwald. Rudolf Margolius, alt acuzat, a trebuit să-şi denunţe părinţii, care muriseră amândoi la Auschwitz. La fel ca pe vremea Marii Terori, s-a dovedit că diferitele comploturi sunt coordonate de un „centru”, în acest caz un „centru de conspiraţie împotriva statului”. Toţi cei paisprezece acuzaţi au cerut pedeapsa cu moartea, iar unsprezece dintre ei au primit-o. Pe 3 decembrie 1952, când lui Strânsky i s-a pus laţul în jurul gâtului, i-a mulţumit călăului şi i-a spus: „Capăt ceea ce mi se cuvine”. Cadavrele celor unsprezece acuzaţi executaţi au fost arse; cenuşa lor a fost folosită apoi la umplerea făgaşelor de pe un drum.44

*

Într-un astfel de moment, nu avea cum să pară improbabil faptul că avea să urmeze un proces public al evreilor sovietici. Treisprezece cetăţeni sovietici au fost executaţi la Moscova sub învinuirea de spionaj în favoarea Statelor Unite ale Americii, pe baza unor acuzaţii de cosmopolitism şi sionism, nu a unor informaţii solide. Ei fuseseră acuzaţi ca naţionalişti evrei şi spioni americani, pe baza unor dovezi obţinute prin tortură, şi apoi judecaţi în secret. Unsprezece cetăţeni cehoslovaci fuseseră executaţi la Praga în decembrie 1952 cam pe acelaşi

temei, dar după un proces public care amintea de Marea Teroare. Acum, până şi regimul polonez începuse să aresteze oameni ca spioni ai Israelului.45

În toamna lui 1952, erau anchetaţi alţi câţiva medici sovietici. Niciunul dintre ei nu avea nimic a face cu Jdanov sau Şcerbakov, dar trataseră alţi demnitari sovietici şi comunişti din străinătate înainte ca aceştia să moară. Unul dintre ei era medicul personal al lui Stalin, care, la începutul anului 1952, îl sfătuise să se retragă din activitate. La ordinele exprese şi repetate ale lui Stalin, aceşti oameni au fost bătuţi îngrozitor, iar unii dintre ei au făcut atunci mărturisirile scrise trebuincioase. Miron Vovsi, care se nimerise să fie vărul lui Solomon Mihoels, a mărturisit în limba de lemn stalinistă: „După ce m-am gândit, am ajuns la concluzia că, în ciuda mizerabilelor mele crime, trebuie să dezvălui cumplitul adevăr în anchetarea activităţii mele ticăloase făcute în scopul distrugerii sănătăţii şi scurtării vieţii anumitor lucrători din conducerea Uniunii Sovietice”. 46

După obţinerea acestor mărturisiri, momentul trebuie să i se fi părut potrivit unui om în vârstă. De obicei, Stalin îşi plănuia cu grijă loviturile, însă acum părea grăbit. Pe 4 decembrie 1952, la o zi după executarea lui Strânsky, comitetului central sovietic i s-a adus la cunoştinţă existenţa unui „complot al halatelor albe”, în care rolul principal îl jucau „oameni de naţionalitate evreiască” Se presupunea că unul dintre complotişti este medicul lui Stalin, care era rus; cei care erau de origine evreiască au fost înregistraţi ca atare. Stalin găsise acum modalitatea de a-şi condamna medicul, omul care îl sfătuise să-şi încheie cariera politică. Stalin a dat şi alte semne că îngrijorările sale politice erau legate de temerile personale. S-a agăţat, literalmente, de fiica ca, Svetlana, când a dansat cu ea la petrecerea dată la împlinirea a şaptezeci şi trei de ani, pe 21 decembrie 1952.47

Era ca şi cum, în acel decembrie, Stalin ar fi vrut să-şi cureţe de impuritate propria moarte. Un comunist nu poate să creadă în nemurirea sufletului, dar trebuie să creadă în Istorie: aşa cum s-a manifestat ea în schimbarea modurilor de producţie, aşa cum s-a reflectat ea în apariţia proletariatului, aşa cum a fost reprezentată de partidul comunist, aşa cum a fost regândită de Stalin şi, prin aceasta, de fapt, aşa cum a fost creată de voinţa acestuia. Dacă viaţa nu este decât o structură socială, atunci poate că şi moartea este tot aşa, şi totul poate fi răsturnat de aplicarea unei dialectici curajoase şi deliberate. Doctorii mai degrabă o provocau decât o întârziau; omul care te avertiza de apropierea morţii e mai degrabă asasin decât sfetnic. Nu era nevoie decât de o funcţionare corectă. Lui Solomon Mihoels îi şedea cel mai bine în rolul Regelui Lear, un cârmuitor care a renunţat prosteşte la putere, prea repede şi încredinţând-o urmaşilor nepotriviţi. Acum, Mihoels fusese alungat, ca un duh al neputinţei. Fără îndoială că evreii lui – laolaltă cu tot ceea ce reprezentau ei: riscul de pângărire a Uniunii Sovietice, riscul unei alte istorii a celui de-al Doilea Război Mondial, riscul unui viitor nedrept – puteau fi, şi ei, alungaţi.48

Stalin, un bărbat bolnav de şaptezeci şi trei de ani, care făcea totul doar după capul lui, a mers mai departe. În decembrie 1952, a spus că „fiecare evreu este un naţionalist şi un agent al serviciilor de informaţii americane”, afirmaţie paranoică până şi după standardele sale. „Evreii”, a spus el în aceeaşi lună, „cred că neamul lor a fost salvat de Statele Unite ale Americii”. Asta era o legendă care încă nici nu se înfiripase; Stalin însă nu se înşela cu totul. Cu perspicacitatea sa caracteristică, Stalin a prevăzut corect unul dintre miturile principale ale Războiului Rece, şi chiar al deceniilor de după sfârşitul lui. Niciunul dintre Aliaţi nu a făcut mare lucru ca să-i salveze pe evrei; americanii nici măcar n-au văzut principalele

locuri unde s-au petrecut masacrele.49

Pe 13 ianuarie 1953, ziarul partidului, *Pravda*, a dezvăluit un complot american de asasinare a conducerii sovietice prin mijloace medicale. Medicii, se înţelege, erau evrei. Agenţia de ştiri TASS a numit „grupul terorist de doctori" „monştri cu formă omenească" şi totuşi, în ciuda limbajului înveninat, care amintea atât de bine de Marea Teroare, nu era gata totul. Cei numiţi în articol încă nu-şi recunoscuseră cu toţii presupusele delicte, ceea ce era o condiţie obligatorie a oricărui proces public. Cei acuzaţi trebuie să mărturisească în particular înainte să se poată aştepta de la ei să mărturisească în public: aceasta era condiţia minimă a scenografiei lui Stalin. Nu te puteai aştepta de la un acuzat să se supună unui proces public în sala de judecată dacă nu a fost mai întâi de acord într-o cameră de interogatoriu.50

Sofia Karpai, medicul cardiolog care era acuzatul-cheie, nu mărturisise absolut nimic. Era evreică şi femeie; poate că anchetatorii au presupus că va fi prima care să cedeze. În cele din urmă, a fost singura dintre acuzaţi care a avut tăria să nu se abată de la povestea ei şi să-şi susţină nevinovăţia. În interogatoriul de pe 18 februarie 1953, care s-a dovedit a fi ultimul, a rămas ferm pe poziţie, negând explicit toate acuzaţiile împotriva ei. Asemenea lui Stalin, era bolnavă şi mai avea puţin de trăit; spre deosebire de el, ea trebuie să fi înţeles cum stau lucrurile. Părea să creadă că era important să spună adevărul. Prin aceasta, a încetinit ancheta. I-a supravieţuit lui Stalin, chiar dacă numai câteva zile; poate că a făcut ca şi alţi oameni să-i supravieţuiască lui Stalin.51

În februarie 1953, conducerea sovietică stătea să redacteze un autodenunţ colectiv al evreilor, în care apăreau expresii din recuzita propagandei naziste. Trebuia să fie semnat de evrei sovietici de frunte şi să fie publicat în *Pravda*. Vasili Grossman se număra printre cei

ameninţaţi să semneze scrisoarea. Din atacurile dure din presă, a reieşit brusc că ultimul său roman, *Pentru o cauză dreaptă*, nu era destul de patriotic. *Pentru o cauză dreaptă* era un amplu roman despre Bătălia Stalingradului, structurată, în cea mai mare parte, pe convenţiile staliniste. (Acum, viziunea lui Grossman se schimbase. În urmarea la roman, capodopera sa, *Viaţă şi destin*, Grossman îl pune pe un anchetator german să contemple viitorul: „Azi, sunteţi consternaţi de ura noastră faţă de evrei. Mâine, s-ar putea să vă folosiţi voi înşivă de experienţa noastră.”) În ultima versiune cunoscută, de pe 20 februarie 1953, a scrisorii, semnatarii afirmau că în rândurile evreilor sunt „două tabere”, cea progresistă şi cea reacţionară. Israelul era în tabăra reacţionară: conducătorii săi erau „milionari evrei aflaţi în legătură cu monopoliştii americani. De asemenea, evreii sovietici recunoşteau că „naţiunile din Uniunea Sovietică şi, mai presus de toate, măreaţa naţiune rusă” au salvat umanitatea şi pe evrei.52

Scrisoarea condamna imperialismul în general şi, pe evreii din complotul medicilor, nominal. În termeni stalinişti, putea fi interpretată ca o justificare, sau chiar ca o invitaţie, la epurarea pe scară largă a evreilor sovietici care nu erau suficient de antiimperialişti. Cetăţenii sovietici care semnau scrisoarea se identificaseră ca evrei (nu toţi erau priviţi astfel sau se vedeau pe ei înşişi astfel) şi ca lideri ai unei comunităţi care era limpede că se află în pericol. Ilya Ehrenburg, care, asemenea lui Grossman, era un scriitor sovietic de origine evreiască, îi îngăduise lui Stalin să-i folosească numele pentru articole polemice despre Israel. Acum însă, şovăia să semneze un astfel de document. I-a trimis lui Stalin o scrisoare făţarnică, în care îl întreba ce să facă. Recurgea la aceeaşi stratagemă de apărare ca Berman şi comuniştii polono-evrei cu câţiva ani înainte: dat fiind că evreii nu sunt o naţiune, iar noi,

personal, suntem comunişti loiali, cum să participăm la o campanie împotriva noastră înşine, ca reprezentanţi ai unei entităţi naţionale colective evreieşti? 53

Stalin nu i-a răspuns. Pe 1 martie 1953, a fost găsit în comă şi a murit după patru zile. Ceea ce voise Stalin nu poate fi decât bănuit; poate că nu fusese întru totul sigur pe sine; poate că aşteptase reacţia societăţii sovietice la primele anchete. Chinuit de ideea morţii şi de îndoieli legate de cine avea să-i urmeze, îngrijorat de ascendenţa evreilor în sistemul sovietic şi ducând un Război Rece împotriva unui inamic pe care nu-l cunoştea decât vag, a recurs la metodele tradiţionale de autoapărare: procese şi epurări. Judecând după zvonurile care circulau în acea vreme, cetăţenilor sovietici nu le-a fost greu să-şi închipuie rezultatele posibile: medicii aveau să fie judecaţi în procese publice împreună cu conducătorii sovietici care erau presupuşii lor aliaţi; restul evreilor aveau să fie eliminaţi din miliţie şi din forţele armate ale ţării; cei treizeci şi cinci de mii de medici evrei sovietici (şi poate că şi oamenii de ştiinţă) aveau să fie deportaţi în lagăre; şi poate că până şi evreii ca atare ar fi fost expuşi la îndepărtare forţată sau chiar masacre.54

Dacă ar fi avut loc, această acţiune ar fi fost încă una dintr-o serie de operaţiuni împotriva naţionalităţilor şi de deportări etnice începute în anii ’30 cu polonezii şi continuate în perioada Marii Terori, precum şi în timpul celui de-al Doilea Război Mondial şi după el. Toate acestea ar fi fost pe linia practicilor precedente ale lui Stalin şi s-ar fi încadrat într-o logică tradiţională. Minorităţile naţionale care stârneau temeri şi care trebuiau pedepsite erau cele care păreau să aibă legături cu lumea nesovietică. Cu toate că pricinuise moartea a 5, 7 milioane de evrei, războiul contribuise şi la crearea unei patrii evreieşti, dincolo de raza de acţiune a lui Stalin. Asemenea naţionalităţilor duşmane din anii ’30, acum evreii aveau motive de

nemulţumire înăuntrul Uniunii Sovietice (patru ani de epurări şi de antisemitism oficial), un protector extern, în afara Uniunii Sovietice (Israelul) şi un rol de jucat într-o luptă internaţională (condusă de Statele Unite ale Americii). Precedentele erau clare şi logica era cunoscută. Stalinismul însă ajunsese la sfârşit.

*

Dacă socotim toate procesele din Uniunea Sovietică şi din Europa de Est şi toţi oamenii care au murit în arestul poliţiei, Stalin nu a omorât în aceşti ultimi ani de viaţă decât câteva zeci de evrei. Dacă şi-a dorit cu adevărat o ultimă operaţiune de teroare naţională, ceea ce nu este deloc limpede, nu a mai reuşit să o ducă la îndeplinire. Ne putem imagina că numai moartea sa a împiedicat acest rezultat, că Uniunea Sovietică se îndrepta vertiginos spre altă epurare naţională la scara celei din anii ’30, însă dovezile sunt foarte contradictorii. Acţiunile înseşi ale lui Stalin erau surprinzător de şovăielnice, iar reacţiile organelor puterii erau lente.

În anii ’50, Stalin nu era acelaşi stăpân al ţării sale care fusese în anii ’30, şi nici ţara nu mai era aceeaşi. El devenise mai degrabă un cult decât o personalitate. După al Doilea Război Mondial n-a mai vizitat fabrici, colhozuri sau instituţii de stat, iar între 1946 şi 1953 a ţinut doar trei discursuri publice. În 1950, Stalin nu mai conducea Uniunea Sovietică în chip de tiran singuratic, cum făcuse în cea mai mare parte dintre cei cincisprezece ani precedenţi. În anii ’50, membrii-cheie ai biroului politic se întâlneau în mod regulat în timpul îndelungatelor sale plecări din Moscova şi îşi aveau propriile reţele de acoliţi în birocraţia sovietică. Asemănător Marii Terori din 1937 – 1938, eliminarea evreilor printr-un masacru ar fi creat posibilităţi de avansare în societatea sovietică în general. Dar nu era deloc limpede dacă cetăţenii sovietici, aşa antisemiţi cum probabil că erau mulţi dintre ei, ar fi dorit

sau nu o astfel de ocazie cu un astfel de preţ.55

Cel mai izbitor lucru era scandalul în jurul acestei chestiuni. În timpul Marii Terori, sugestiile lui Stalin deveneau ordine, ordinele deveneau cote, cotele – cadavre, cadavrele – cifre. Nimic din toate acestea nu s-a întâmplat în cazul evreilor. Cu toate că Stalin şi-a petrecut o mare parte din ultimii cinci ani de viaţă stând să cugete la chestiunea evreilor sovietici, nu a fost în stare să găsească un şef al securităţii care să poată da corect de capătul cazului. Mai demult, Stalin se descotorosea de şefii securităţii după ce aceia finalizau câte o acţiune de masă, apoi dădea vina pe ei pentru abuzuri. Acum, ofiţerii MGB, lucru uşor de înţeles, păreau că şovăie chiar să şi purceadă la aceste abuzuri. Mai întâi, Stalin l-a pus pe Abakumov să lucreze la acest caz, cu toate că Lavrenti Beria avea răspunderea generală a securităţii statului. Apoi, l-a lăsat pe Abakumov să fie denunţat de Riumin, care, la rândul său, a căzut în noiembrie 1952. Succesorul lui Riumin a făcut atac de cord în prima zi de muncă. În cele din urmă, investigaţia a fost preluată de S.A. Goglidze, unul dintre acoliţii lui Beria.56

Stalin îşi pierduse puterea – care odinioară era deplină – de a atrage oamenii în lumea sa artificială. S-a pomenit că îi ameninţă pe şefii securităţii, în loc să le dea instrucţiuni. Subordonaţii săi înţelegeau că Stalin doreşte mărturisiri şi coincidenţe care să poată fi înfăţişate ca dovezi. Erau obstrucţionaţi însă în permanenţă de un anumit grad de respectare a corectitudinii birocratice şi chiar, întrucâtva, de lege. Judecătorul care i-a condamnat pe membrii Comitetului Antifascist Evreiesc le-a spus acuzaţilor că au dreptul să facă apel. Când era vorba despre persecutarea evreilor sovietici, uneori şefii securităţii nu reuşeau să-i facă pe subordonaţi – şi, lucru probabil şi mai important, pe acuzaţi – să priceapă ce anume se aşteaptă de la ei. Interogatoriile, chiar dacă erau

brutale, nu scoteau întotdeauna la iveală acel tip de dovezi de care era nevoie. Tortura, chiar dacă s-a apelat la ea, a fost aplicată doar în ultimă instanţă, şi a trebuit ca Stalin să insiste personal pentru asta.57

*

Stalin avea dreptate să fie preocupat de influenţa războiului şi a Occidentului şi de continuitatea sistemului sovietic aşa cum îl formase el. În anii de după al Doilea Război Mondial, nici vorbă ca toţi cetăţenii sovietici să fie dornici să accepte ideea că anii ’40 au justificat anii ’30, că victoria asupra Germaniei a justificat retrospectiv represiunile împotriva cetăţenilor sovietici. Aceasta fusese, desigur, logica Marii Terori la vremea ei: că vine un război, astfel încât elementele periculoase trebuie să fie înlăturate. În mintea lui Stalin, se pare că profilarea unui război cu americanii justifica un alt şir de represiuni preventive în anii ’50. Nu este deloc clar dacă cetăţenii sovietici erau de acord să facă acest pas. Cu toate că mulţi s-au lăsat purtaţi de isteria antisemită de la începutul anilor ’50 – refuzând, de exemplu, să se ducă la medici evrei sau să cumpere medicamente de la farmacişti evrei aceasta nu însemna că erau de acord cu revenirea la teroarea de masă.

Uniunea Sovietică a mai dăinuit aproape patru decenii după moartea lui Stalin, dar organele securităţii n-au mai organizat niciodată vreo foamete sau vreo execuţie în masă. Succesorii lui Stalin, deşi brutali, au abandonat practica terorii în masă în sens stalinist. Nikita Hruşciov, care a învins, în cele din urmă, în lupta pentru succesiunea lui Stalin, i-a eliberat pe cei mai mulţi dintre prizonierii ucraineni pe care îi trimisese în Gulag cu zece ani înainte. Nu că Hruşciov nu ar fi fost el însuşi în stare de masacre: a fost însetat de sânge în timpul Terorii din 1937 – 1938 şi al recuceririi părţii apusene a Ucrainei după al Doilea Război Mondial. Mai degrabă, nu credea că Uniunea Sovietică ar

mai putea să fie cârmuită în acelaşi fel. Ba chiar a dezvăluit o parte dintre crimele lui Stalin într-un discurs la un congres al partidului, în februarie 1956, cu toate că a pus accentul pe suferinţele elitei de partid, nu pe cea a grupurilor care au suferit în număr mult mai mare: ţăranii, muncitorii şi membrii minorităţilor naţionale.

Ţările est-europene au rămas sateliţi ai Uniunii Sovietice, dar niciuna dintre ele nu a mers mai departe decât procesele publice (preludiul Marii Terori de la sfârşitul anilor ’30), ca să ajungă la masacre. Cele mai multe dintre ele (Polonia a făcut excepţie) şi-au colectivizat agricultura, dar nu le-au interzis niciodată ţăranilor dreptul la loturi proprii. Nu a fost foamete în ţările-satelit, cum fusese în Uniunea Sovietică. Sub conducerea lui Hruşciov, Uniunea Sovietică avea să-şi invadeze satelitul comunist Ungaria, în 1956. Cu toate că războiul civil care a urmat a ucis mii de oameni, iar intervenţia a impus schimbarea conducerii, nu s-au declanşat epurări sângeroase. După 1953, în Europa de Est comunistă au fost ucişi deliberat relativ puţini oameni. Cifrele au fost mai mici decât în timpul epocii masacrelor (1933 – 1945) şi de purificare etnică (1945 – 1947).

*

Antisemitismul stalinist a bântuit în Europa de Est mult după moartea lui Stalin. Rareori a fost un instrument important de guvernare, dar era întotdeauna disponibil în momentele de tensiune politică. Antisemitismul le-a permis conducătorilor să revizuiască istoria suferinţelor din vremea războiului (amintite ca suferinţe doar ale slavilor), precum şi istoria stalinismului însuşi (care a fost înfăţişat ca versiunea deformată, evreiască a comunismului).

În Polonia anului 1968, după cincisprezece ani de la moartea lui Stalin, Holocaustul a fost revizuit în interesul naţionalismului comunist. Între timp, Wladistaw Gomułka revenise la putere. În februarie 1956, criticând unele

aspecte ale regimului lui Stalin, Hruşciov a subminat poziţia liderilor comunişti europeni legaţi de stalinism şi a întărit puterea celor care se autointitulau reformatori. A fost sfârşitul triumviratului Berman, Bierut şi Mine. Gomułka a fost eliberat din închisoare, reabilitat şi a fost lăsat să preia puterea în luna octombrie a aceluiaşi an. El reprezenta speranţa unora dintre polonezi într-un comunism al reformei, speranţa altora într-un comunism mai naţionalist. Polonia câştigase deja tot ce se putea din reconstrucţia postbelică şi industrializarea rapidă; încercările de a îmbunătăţi sistemul economic s-au dovedit fie dăunătoare, fie riscante din punct de vedere politic. După ce toate încercările de a îmbunătăţi sistemul economic au dat greş, a rămas naţionalismul.58

În Polonia anului 1968, regimul lui Gomułka a declanşat o epurare antisionistă care amintea de frazeologia ultimilor ani ai lui Stalin. La douăzeci de ani de când căzuse el însuşi în dizgraţie, în 1948, Gomułka s-a răzbunat pe comuniştii polono-evrei, sau, mai degrabă, pe unii dintre copiii lor. La fel ca în Uniunea Sovietică în 1952 şi 1953, în Polonia anilor 1967 şi 1968 apăruse la orizont problema succesiunii. Gomułka fusese la putere o perioadă îndelungată. Asemenea lui Stalin, era gata să-şi discrediteze rivalii prin asocierea cu chestiunea evreiască, şi, mai ales, prin lipsa lor de tărie în faţa presupusei ameninţări sioniste.

„Sionismul” a revenit în presa polonă comunistă odată cu victoria Israelului în Războiul de Şase Zile din iunie 1967. În Uniunea Sovietică, războiul a confirmat statutul Israelului de satelit american, o linie care avea să fie urmată de statele comuniste din Europa de Est. Şi totuşi, uneori polonezii sprijineau Israelul („evreiaşii noştri”, cum le zicea lumea) împotriva arabilor, care erau sprijiniţi de Uniunea Sovietică. Unii polonezi vedeau Israelul în acel moment cam cum se vedeau pe ei înşişi: ca

personajul mai slab şi persecutat, reprezentant al civilizaţiei occidentale căruia i se opune Uniunea Sovietică. Pentru aceşti oameni, victoria Israelului asupra statelor arabe era o fantezie despre Polonia care învinge Uniunea Sovietică.59

Poziţia comunistă poloneză oficială era cu totul alta. Conducerea partidului comunist polonez identifica Israelul cu Germania nazistă, iar sionismul cu naţional-socialismul. Aceste afirmaţii erau făcute adesea de oameni care trăiseră cel de-al Doilea Război Mondial, şi uneori chiar luptaseră în el. Aceste comparaţii groteşti decurgeau însă dintr-o logică politică anume, care devenise obişnuită în rândul conducătorilor comunişti din Polonia şi Uniunea Sovietică. În concepţia comunistă despre lume, nu evreii, ci slavii (ruşii în URSS, polonezii în Polonia) au fost eroii principali (ca învingători şi victime) din cel de-al Doilea Război Mondial. Evreii, care rămâneau o mare problemă pentru această istorie a suferinţelor, fuseseră asimilaţi în ea în anii de după război, fiind consideraţi, când era cazul, „cetăţeni sovietici" în URSS şi „polonezi" în Polonia. În Polonia, comuniştii evrei făcuseră cel mai mult pentru eliminarea evreilor din istoria ocupaţiei germane a ţării. După ce au îndeplinit, până în 1956, această sarcină, comuniştii evrei şi-au pierdut puterea. Comunistul neevreu Gomułka a fost cel care a exploatat legenda lipsei de vină a etniei polone.

Această declamare despre cel de-al Doilea Război Mondial a fost şi o poziţie propagandistică în Războiul Rece. Polonezii şi ruşii, victimele de neam slav ale ultimului război german, continuau să fie ameninţaţi de Germania, care însemna acum Germania Federală, şi de stăpânul ei, Statele Unite ale Americii. În lumea Războiului Rece, acest lucru nu era cu totul neconvingător. Cancelarul Germaniei Federale din acea vreme era un fost nazist. În hărţile din manualele şcolare germane, apăreau teritoriile

pe care le luase Polonia în 1945 (cu legenda „sub administrare polonă”). Germania Federală nu a recunoscut niciodată în domeniul relaţiilor diplomatice Polonia postbelică. În democraţiile occidentale, ca şi în Germania Federală, existau puţine discuţii publice despre crimele săvârşite în războiul german. Prin acceptarea Germaniei Federale în NATO, în 1955, Statele Unite ale Americii treceau, de fapt, cu vederea atrocităţile comise de Germania, care până de curând le fusese inamică.

Ca şi în anii ’50, antisemitismul stalinist a atribuit Israelului o poziţie perfidă în Războiul Rece. Preluând o temă din presa sovietică din ianuarie 1953, presa polonă explica, în 1967, că Germania Federală transmisese Israelului ideologia nazistă. Caricaturile politice prezentau armata israeliană sub înfăţişarea *Wehrmachtului*. Astfel, se presupunea că se răstoarnă afirmaţia Israelului că existenţa sa este justificată moral de cel de-al Doilea Război Mondial şi de Holocaust: din punctul de vedere al comuniştilor polonezi, capitalismul dusese la imperialism, un exemplu fiind naţional-socialismul.

În acel moment, Statele Unite ale Americii erau în fruntea taberei imperialiste, iar Israelul şi Germania Federală erau cei care scoteau castanele din foc. Israelul nu era altceva decât încă un exemplu de imperialism, sprijinind o ordine a lumii care producea crime împotriva umanităţii, şi nu un mic stat ce-şi revendică statutul istoric special de victimă. Comuniştii voiau să monopolizeze statutul de victimă pentru ei.60

Aceste comparaţii dintre nazişti şi sionişti au început în Polonia comunistă odată cu Războiul de Şase Zile din iunie 1967, dar şi-au atins ţinta când regimul polon i-a reprimat pe opozanţi, în primăvara următoare. Studenţii din universităţile polone care protestau împotriva interzicerii unei piese de teatru au chemat lumea pe 8 martie 1968 la o manifestaţie paşnică împotriva regimului.

Atunci, regimul i-a înfierat pe conducătorii lor ca „sionişti”. Cu un an înainte, evreii din Polonia fuseseră numiţi „coloana a cincea” care îi sprijină pe duşmanii de peste hotare ai Poloniei. Acum, pentru toate problemele Poloniei erau învinovăţiţi evreii, categorisiţi iarăşi, cum fuseseră în URSS cu cincisprezece ani înainte, atât „sionişti”, cât şi „cosmopoliţi”. La fel ca în Uniunea Sovietică, aceasta era o contradicţie doar în aparenţă: se presupunea că „sionştii” preferă Israelul, iar „cosmopoliţii” preferă Statele Unite ale Americii, însă şi unii, şi alţii sunt aliaţii imperialismului şi, prin urmare, duşmanii statului polon. Erau din afară şi erau trădători şi nu se sinchiseau de Polonia şi de sentimentul naţional polonez.61

Printr-o manevră rapidă, comuniştii polonezi îşi însuşiseră un vechi argument antisemit european. Stereotipul nazist al „iudeobolşevismului”, ideea lui Hitler însuşi conform căreia comunismul este o conspiraţie evreiască, fusese foarte răspândită în Polonia antebelică. Predominanţa evreilor polonezi la începuturile regimului comunist, cu toate că era produsul unor circumstanţe istorice cu totul speciale, nu avea cum să elimine asocierea la nivel popular dintre evrei şi comunism. Acum, în primăvara anului 1968, comuniştii polonezi au exploatat acest stereotip, susţinând că problema stalinismului era caracterul său evreiesc. Dacă mersese ceva rău în Polonia comunistă a anilor ’40 şi ’50 era vina evreilor, care au exercitat prea mult control asupra partidului şi, prin urmare, au deformat întregul sistem. Unii comunişti se poate să le fi făcut rău polonezilor, însă – şi în asta consta tâlcul – aceşti comunişti erau evrei. După cum rezulta însă de aici, comunismul polon putea fi curăţat de aceşti oameni, sau, cel puţin, de fiii şi fiicele lor. În acest fel, regimul lui Gomułka a încercat să dea comunismului un caracter etnic polonez.

Soluţia putea fi doar epurarea evreilor din viaţa

publică şi din poziţiile politice influente. Dar cine era evreu? în 1968, studenţii cu nume evreiesc sau cu părinţi stalinişti au primit o atenţie disproporţionată din partea presei. Autorităţile polone s-au folosit de antisemitism pentru a despărţi studenţii de restul populaţiei, organizând mari adunări ale muncitorilor şi soldaţilor. Clasa muncitoare polonă a devenit, în discursurile conducătorilor ţării, clasa muncitoare de etnie polonă. Lucrurile nu erau însă chiar atât de simple. Regimul lui Gomułka era bucuros să se folosească de eticheta „evreu", ca să scape el însuşi de critici. Conform definiţiei partidului, evreul nu era totdeauna cineva ai cărui părinţi sunt evrei. Campania era caracterizată de o anumită imprecizie în privinţa evreilor: adesea, un „sionist" era pur şi simplu un intelectual sau cineva care nu sprijinea regimul.62

Campania a fost calculat nedreaptă, deliberat provocatoare şi absurdă în vacuitatea ei istorică. N-a fost totuşi mortală. Retorica antisemită a comunismului polon amintea de perioada târzie a stalinismului, şi astfel de stereotipurile obişnuite din Germania nazistă. N-a existat însă niciun plan de omorâre a evreilor. Cu toate că a existat cel puţin o sinucidere care să poată fi legată de „campania antisionistă" şi mulţi oameni au fost bătuţi de poliţie, nimeni n-a fost ucis. Regimul a făcut 2.591 de arestări, a trimis alte câteva sute de studenţi ca recruţi în garnizoane aflate departe de Varşovia şi i-a condamnat la închisoare pe unii dintre conducătorii studenţilor. Circa şaptesprezece mii de cetăţeni polonezi (cei mai mulţi dintre ei de origine evreiască, dar nu toţi) au acceptat actele pentru o călătorie dus oferite de regim şi au părăsit ţara.63

Locuitorii Varşoviei nu puteau să nu observe că plecarea a fost dintr-o staţie aflată nu prea departe de acel *Umschlagplatz* din care evreii varşovieni fuseseră deportaţi la Treblinka pe calea ferată cu numai douăzeci şi

şase de ani înainte. În Polonia, locuiseră înainte de cel de-al Doilea Război Mondial cel puţin trei milioane de evrei. După acest episod de antisemitism comunist, au mai rămas vreo treizeci de mii. Pentru comuniştii polonezi şi cei care le credeau vorbele, evreii nu au fost victime în 1968 ori în vreun alt moment: erau oameni care unelteau să-i lipsească pe polonezi de statutul lor îndreptăţit de lipsă de vină şi de eroism.

Antisemitismul stalinist din Polonia anului 1968 a schimbat viaţa câtorva zeci de mii de oameni şi a pus capăt credinţei în marxism a mulţi bărbaţi şi femei tineri şi inteligenţi din Europa de Est. Marxismul avea, desigur, şi alte probleme. În acel moment, potenţialul economic al modelului stalinist se epuizase în Polonia comunistă, aşa cum se întâmplase în întregul bloc comunist. Colectivizarea era departe de a fi o binecuvântare pentru economiile agrare. Prin industrializarea forţată, nu se putea obţine o dezvoltare mai rapidă. După o generaţie, era limpede mai mult sau mai puţin peste tot că Europa de Vest e mai prosperă decât lumea comunistă şi că decalajul creşte. Prin faptul că adoptau antisemitismul, conducătorii comunişti polonezi recunoşteau implicit că sistemul lor nu poate fi îmbunătăţit. îşi înstrăinaseră mulţi dintre oamenii care poate că mai înainte crezuseră într-o reformă a comunismului, şi nu aveau habar cum ar putea să îmbunătăţească sistemul ei înşişi. În 1970, Gomułka a căzut de la putere, după ce a încercat să crească preţurile, şi a fost înlocuit de un succesor lipsit complet de ideologie, care avea să încerce, prin împrumuturi, să ducă Polonia la prosperitate. Eşecul acelei scheme a dus la apariţia mişcării Solidaritatea în 1980.64

În martie 1968, în vreme ce studenţii polonezi erau doborâţi la pământ de bastoanele miliţiei, comuniştii cehoslovaci încercau să reformeze marxismul în Europa de Est. În timpul „Primăverii de la Praga”, regimul comunist a

permis într-o măsură foarte mare exprimarea liberă, în speranţa că va obţine sprijinul pentru reforma economică. Era previzibil faptul ca discuţiile să o ia în altă direcţie decât se aşteptase regimul. În ciuda presiunii sovieticilor, Alexander Dubček, secretarul general al partidului cehoslovac, a permis continuarea adunărilor şi dezbaterilor. În luna august, trupele sovietice (şi poloneze, şi est-germane, şi bulgare, şi ungare) au invadat Cehoslovacia şi au înăbuşit „Primăvara de la Praga".

Propaganda sovietică a confirmat că experimentul conducerii poloneze cu antisemitismul nu era deviaţie. În presa sovietică, a fost acordată multă atenţie originilor evreieşti, reale sau imaginare, ale reformatorilor comunişti cehoslovaci. În Polonia anilor ’70 şi ’80, poliţia secretă a reuşit să pună accentul pe originea evreiască a unora dintre membrii opoziţiei. În 1985, când a venit la putere Mihail Gorbaciov, ca reformator al Uniunii Sovietice, opozanţii reformelor lui au încercat să exploateze antisemitismul rus în apărarea vechiului sistem.65

Stalinismul i-a scos pe evreii est-europeni din poziţia lor istorică de victime ale germanilor şi i-a introdus în povestea unei conspiraţii imperialiste împotriva comunismului. De acolo, nu mai era decât un mic pas până la prezentarea lor ca parte a unei conspiraţii proprii. Şi astfel, şovăiala comuniştilor de a discerne şi de a defini principalele crime ale lui Hitler a tins, pe măsură ce treceau deceniile, să confirme un aspect al viziunii despre lume a lui Hitler.

*

Antisemitismul stalinist de la Moscova, Praga şi Varşovia a ucis doar câţiva oameni, dar a provocat confuzie în trecutul european. Holocaustul complica povestea stalinistă despre suferinţele cetăţenilor sovietici ca atare şi îi scotea pe ruşi şi pe slavi din poziţia de grupuri care au suferit cel mai mult. Cei care trebuiau priviţi atât ca

învingătorii, cât şi ca victimele celui de-al Doilea Război Mondial erau comuniştii şi adepţii lor fideli slavi (şi alţii). Schema lipsei de vină a slavilor şi a agresivităţii occidentale avea să fie aplicată şi Războiului Rece, chiar şi dacă aceasta însemna că evreii, asociaţi cu Israelul şi cu America în tabăra occidentală imperialistă, trebuiau consideraţi agresorii istoriei.

Câtă vreme comuniştii au guvernat în cea mai mare parte a Europei, Holocaustul nu a putut niciodată să fie văzut aşa cum a fost. Din cauza faptului că atâtea milioane de est-europeni neevrei au fost ucişi pe câmpul de luptă, în dulaguri şi stalaguri, în oraşele asediate şi în represaliile din sate şi din zonele rurale, accentul pus de comunişti pe suferinţele neevreilor avea deja o temelie istorică. Conducătorii comunişti, începând cu Stalin şi continuând până la sfârşit, puteau spune, pe drept cuvânt, că puţini occidentali apreciază rolul jucat de Armata Roşie în înfrângerea *Wehrm*achtului, precum şi suferinţa popoarelor din Europa de Est sub ocupaţie germană. A fost nevoie de o singură modificare, cufundarea Holocaustului într-o poveste generală a suferinţelor, pentru a proiecta în exterior ceea ce fusese cândva în miezul Europei de Est, civilizaţia evreiască. În timpul Războiului Rece, reacţia firească a Occidentului a fost accentuarea imensei suferinţe pe care stalinismul a adus-o asupra cetăţenilor Uniunii Sovietice. Şi acest lucru era adevărat; dar, la fel cu varianta sovietică, nu era singurul adevăr, ori întregul adevăr. În această competiţie pentru memorie, Holocaustul, celelalte politici germane de ucidere în masă şi masacrele staliniste au devenit trei istorii diferite, cu toate că, în realitatea istorică, şi-au împărţit în egală măsură locul şi timpul.

Asemenea imensei majorităţi a masacrelor în rândul civililor din ambele regimuri, nazist şi sovietic, Holocaustul s-a petrecut în Tărâmul Morţii. După război, ţinuturile

natale tradiţionale ale evreimii europene s-au pomenit situate în lumea comunistă, ca şi fabricile morţii şi locurile unde au avut loc masacrele. Prin introducerea în lume a unui tip nou de antisemitism, Stalin a făcut din Holocaust ceva mai puţin decât a fost. Când a început, în anii ’70 şi ’80, să prindă contur memoria colectivă internaţională a Holocaustului, ea s-a bazat pe ceea ce trăiseră evreii germani şi vest-europeni, grupuri mici de victime, şi pe Auschwitz, unde a murit doar aproximativ a şasea parte din numărul total al evreilor asasinaţi. Istoricii şi comemoratorii din Europa Occidentală şi din Statele Unite ale Americii au avut tendinţa să corecteze distorsionarea stalinistă, prin exagerare în sensul opus, trecând rapid peste cei aproape cinci milioane de evrei ucişi la est de Auschwitz şi peste cei aproape cinci milioane de neevrei ucişi de naziţti. Privat, în Est, de specificul evreiesc şi golit în Vest de conţinutul geografic, Holocaustul nu a devenit niciodată cu adevărat o parte a istoriei europene, chiar dacă europenii şi mulţi alţii au căzut de acord că trebuie să ne amintim cu toţii de Holocaust.

Imperiul lui Stalin s-a suprapus peste cel al lui Hitler. Cortina de Fier s-a interpus între Vest şi Est, şi între supravieţuitori şi morţi. Acum, că a fost ridicată, putem vedea, dacă dorim să o facem, istoria Europei între Hitler şi Stalin.

CONCLUZIE:

Umanitatea

Fiecare dintre cei vii avea un nume. Băiatul căruia i se părea că vede grâu pe câmpuri era Jozef Sobolewski. A murit de foame, împreună cu mama şi cinci fraţi şi surori, în 1933, în Ucraina înfometată. Singurul frate care a supravieţuit a fost împuşcat în 1937, în timpul Marii Terori a lui Stalin. Nu a mai rămas decât sora sa, Hanna, care să-şi amintească de el şi de speranţa lui. Stanisław Wyganowski a fost tânărul care a presimţit că îşi va

revedea soţia arestată, pe Maria, „în pământ”. Amândoi au fost ucişi de NKVD la Leningrad, în 1937. Ofiţerul polonez care scria despre verigheta sa a fost Adam Solski. Jurnalul a fost găsit asupra lui când i s-au dezgropat rămăşiţele la Katyn, unde fusese împuşcat în 1940. Probabil că şi-a ascuns verigheta; călăii probabil că i-au găsit-o. Rusoaica de unsprezece ani care a ţinut un jurnal simplu în Leningradul asediat şi înfometat din 1941 a fost Tania Saviceva. Una dintre surorile sale a scăpat, traversând lacul Ladoga îngheţat; Tania şi restul familiei au murit. Evreica de doisprezece ani care i-a scris tatălui său din Bielorusia în 1942 despre gropile comune a fost Junita Vişniatkaia. Mama sa, care a scris alături de ea, se numea Zlata. Au fost ucise amândouă. „Adio pentru totdeauna” a fost ultimul rând din scrisoarea Junitei. „Te sărut, te sărut”.

Fiecare dintre cei morţi a devenit o cifră. împreună, regimurile nazist şi stalinist au asasinat în zona morţii peste paisprezece milioane de oameni. Masacrul a început cu o politică de înfometare pe care Stalin a ordonat-o în Ucraina sovietică şi care a răpit peste trei milioane de vieţi. A continuat cu Marea Teroare a lui Stalin din 1937 şi 1938, în care au fost împuşcaţi circa şapte sute de mii de oameni, cei mai mulţi dintre ei ţărani sau membri ai minorităţilor naţionale. Apoi, sovieticii şi germanii au cooperat la distrugerea Poloniei şi a clasei ei intelectuale, omorând, între 1939 şi 1941, cam două sute de mii de oameni. După ce Hitler l-a trădat pe Stalin şi a ordonat invadarea Uniunii Sovietice, germanii i-au înfometat pe prizonierii de război sovietici şi pe locuitorii Leningradului asediat, omorând peste patru milioane de oameni. În Uniunea Sovietică ocupată, Polonia ocupată şi statele baltice ocupate, germanii au împuşcat şi au gazat circa 5, 4 milioane de evrei. Germanii şi sovieticii s-au provocat reciproc la crime şi mai mari, ca în războaiele de partizani

din Bielorusia şi Varşovia, în care germanii au omorât cam o jumătate de milion de civili.

Aceste atrocităţi s-au petrecut într-un anumit loc şi într-o anumită perioadă: zona morţii, între 1933 şi 1945. Descrierea cursului lor înseamnă să introducem în istoria europeană evenimentul său central. Fără expunerea tuturor principalelor politici criminale din cadrul lor istoric european comun nu se poate face o comparaţie între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică. Acum, că această istorie a zonei morţii e completă, comparaţia rămâne în vigoare.

Sistemele nazist şi stalinist trebuie să fie comparate nu atât pentru a-l înţelege pe unul sau pe celălalt, ci pentru a ne înţelege vremurile şi pe noi înşine. Hannah Arendt a argumentat acest lucru în 1951, asociind cele două regimuri în categoria „totalitarism” Literatura rusă din secolul al XIX-lea i-a dat ideea „omului inutil”. Istoricul Raul Hilberg, unul dintre primii care s-au ocupat de Holocaust, i-a arătat mai târziu cum a putut statul birocratic să elimine astfel de oameni în secolul al XX-lea. Hannah Arendt a făcut portretul durabil al omului inutil modern, făcut să se simtă astfel de către apăsarea zdrobitoare a societăţii de masă şi apoi făcut să fie astfel de regimurile totalitariste, în stare să plaseze moartea într-o poveste despre progres şi optimism. Tocmai portretul făcut de Hannah Arendt epocii crimei este cel care a rămas actual: al oamenilor (victime şi călăi deopotrivă) care îşi pierd treptat caracterul uman, mai întâi în anonimatul societăţii de masă, apoi într-un lagăr de concentrare. E o imagine puternică, şi trebuie corectată înainte de a putea începe o comparaţie istorică între crimele săvârşite de nazişti şi sovietici.1

Locurile de exterminare care se potrivesc cel mai bine unui astfel de cadru sunt lagărele de prizonieri de război germane. Erau singurul tip de centre (germane sau

sovietice) în care scopul strângerii de fiinţe omeneşti la un loc era uciderea lor. Prizonierii de război sovietici, înghesuiţi cu zecile de mii laolaltă şi lipsiţi de hrană şi de îngrijire medicală, mureau repede şi în număr mare; au pierit cam trei milioane, mulţi dintre ei în răstimp de câteva luni. Însă acest exemplu important de ucidere prin strângere la un loc are prea puţin a face cu conceptul lui Hannah Arendt de societate modernă. Analiza sa ne îndreaptă atenţia către Berlin şi Moscova, capitalele unor state distincte, care exemplifică sistemul totalitarist, fiecare dintre ele acţionând asupra propriilor cetăţeni. Şi totuşi, prizonierii de război sovietici au murit ca rezultat al *interacţiunii* dintre cele două sisteme. Explicaţia lui Hannah Arendt despre totalitarism este centrată pe dezumanizarea *din interiorul* societăţii industriale de masă, nu pe suprapunerea istorică *dintre* ambiţiile şi puterile germană şi sovietică. Momentul crucial pentru aceşti soldaţi a fost capturarea lor, când au trecut de sub controlul ofiţerilor lor superiori sovietici şi al NKVD-ului sub cel al *Wehrm*achtului şi al SS-ului. Soarta lor nu poate fi interpretată ca alienare progresivă într-o societate modernă; a fost o consecinţă a întâlnirii beligerante dintre două societăţi, a politicilor criminale ale Germaniei pe teritoriul Uniunii Sovietice.

În alte locuri, concentrarea nu a fost de obicei o etapă a unui proces homicid, ci o metodă de neutralizare a minţilor şi de stoarcere a muncii din trupuri. Cu excepţia importantă a lagărelor de prizonieri de război germane, nici germanii, nici sovieticii nu au ucis în mod intenţionat prin concentrare. Lagărele erau de cele mai multe ori alternativa, şi nu preludiul execuţiei. În timpul Marii Terori din Uniunea Sovietică, erau posibile două verdicte: moartea sau Gulagul. Primul însemna un glonţ în ceafă. Al doilea însemna muncă silnică într-un loc îndepărtat, într-o mină întunecată sau într-o pădure îngheţată sau în stepa

bătută de vânturi, dar a însemnat, de obicei, viaţă. Sub dominaţie germană, lagărele de concentrare şi centrele de exterminare funcţionau pe principii diferite. Un verdict pentru lagărul de concentrare Belsen era un lucru, trimiterea în fabrica morţii Belzec era cu totul altceva. Prima însemna foame şi muncă, dar şi posibilitatea de a supravieţui; cea de-a doua însemna moarte imediată şi sigură prin asfixiere. Iată de ce, ironic, oamenii îşi amintesc de Belsen şi uită de Belzec.

Politicile de exterminare nu provin din politicile de concentrare. Sistemul lagărelor de concentrare sovietice era parte integrantă durabilă a economiei politice. Gulagul a existat înainte, în timpul şi după perioadele de foamete de la începutul anilor ’30, precum şi înainte, în timpul şi după acţiunile de împuşcare de la sfârşitul anilor ’30. A ajuns la dimensiuni maxime la începutul anilor ’50, după ce sovieticii au încetat să-şi ucidă la grămadă propriii cetăţeni – parţial chiar din acest motiv. Germanii au început omorârea în masă a evreilor în vara lui 1941, în partea ocupată a Uniunii Sovietice, prin împuşcare pe marginea gropilor comune, departe de un sistem de lagăre de concentrare, care funcţiona deja de opt ani. Într-o acţiune de câteva zile din a doua jumătate a anului 1941, germanii au împuşcat în est un număr de evrei mai mare decât cel al prizonierilor din toate lagărele lor de concentrare. Camerele de gazare nu au fost create pentru lagărele de concentrare, ci pentru fabricile morţii din „programul de eutanasiere”. Au apărut apoi dubele de gazare folosite la uciderea evreilor din estul sovietic, apoi duba de gazare parcată la Chełmno, folosită la omorârea evreilor polonezi de pe teritoriile anexate de Germania, apoi instalaţiile permanente de gazare de la Belzec, Sobibor şi Treblinka, din Guvernământul General. Camerele de gazare au permis ca politica din partea ocupată a Uniunii Sovietice, uciderea în masă a evreilor, să

fie continuată la vest de linia Molotov-Ribbentrop. În imensa lor majoritate, evreii uciși în Holocaust n-au ajuns niciodată în vreun lagăr de concentrare.2

Imaginea lagărelor de concentrare germane ca elementul cel mai sinistru al naţional-socialismului este o iluzie, o himeră întunecată plutind peste un deşert necunoscut. În primele luni ale anului 1945, pe când statul german se năruia, prizonierii din sistemul lagărelor de concentrare ale SS-ului, care erau în majoritate neevrei, mureau pe capete. Soarta lor se asemăna mult cu cea a prizonierilor din Gulagul Uniunii Sovietice între 1941 şi 1943, când sistemul sovietic suporta tensiunea provocată de invazia şi ocupaţia germane. Unele dintre victimele care mureau de foame au fost filmate de britanici şi de americani. Aceste imagini i-au dus pe europeni şi pe americani la concluzii greşite despre sistemul german. Lagărele de concentrare au ucis, într-adevăr, sute de mii de oameni la sfârşitul războiului, dar nu au fost (spre deosebire de centrele de exterminare) destinate uciderii în masă. Cu toate că unii evrei au fost trimişi în lagăre de concentrare ca prizonieri politici, iar alţii au fost trimişi acolo la muncă, lagărele de concentrare nu erau în primul rând pentru evrei. Evreii care au fost trimişi în lagăre de concentrare s-au numărat printre cei care au supravieţuit. Acesta este un alt motiv pentru care lagărele de concentrare ne sunt cunoscute: au fost descrise de supravieţuitori, oameni care vor fi fost exploataţi acolo până îşi dădeau sufletul, dar au fost eliberaţi la sfârşitul războiului. Politica germană de a ucide toţi evreii din Europa a fost transpusă în fapt nu în lagărele de concentrare, ci la marginea gropilor comune, în dubele de gazare şi în fabricile morţii din Chełmno, Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek şi Auschwitz.3

Aşa cum a recunoscut Hannah Arendt, Auschwitz a fost o combinaţie neobişnuită între un complex industrial

concentraţionar şi un centru de exterminare. Este un simbol atât pentru concentrare, cât şi pentru exterminare, ceea ce creează o anumită confuzie. În lagăr au fost mai întâi polonezi, apoi prizonieri de război sovietici, apoi evrei şi romi. După ce i s-a adăugat fabrica morţii, unii evrei au fost selectaţi pentru muncă, au muncit până la epuizare şi apoi au fost gazaţi. Prin urmare, mai ales la Auschwitz poate fi găsită o exemplificare a imaginii lui Hannah Arendt despre alienarea progresivă care se încheie cu moartea. Este o descriere care se armonizează cu textele despre Auschwitz scrise de supravieţuitori: Tadeusz Borowski, Primo Levi sau Elie Wiesel. Însă această secvenţă este o excepţie. Nu surprinde esenţa Holocaustului, nici măcar la Auschwitz. Cei mai mulţi dintre evreii care au murit la Auschwitz au fost gazaţi de cum au ajuns acolo, fără să fi călcat printr-un lagăr de concentrare. Parcursul evreilor din lagăr spre camerele de gazare este o parte minoră a complexului Auschwitz, şi este înşelător ca orientare pentru Holocaust sau pentru ucidere în masă, în general.

Auschwitz a fost, într-adevăr, unul dintre locurile majore ale Holocaustului: cam unu din şase evrei ucişi a pierit acolo. Cu toate că fabrica morţii de la Auschwitz a fost ultima dintre centrele de exterminare care a funcţionat, nu constituia însă o culme a tehnologiei uciderii: cele mai eficiente plutoane de execuţie ucideau mai repede, locurile de înfometare ucideau mai repede şi Treblinka ucidea mai repede. De asemenea, Auschwitz nu a fost locul principal în care au fost exterminate cele mai mari două comunităţi evreieşti din Europa, cea poloneză şi cea sovietică. Cei mai mulţi dintre evreii polonezi şi sovietici aflaţi sub ocupaţia germană muriseră deja când Auschwitz a devenit cea mai mare fabrică a morţii. În momentul în care au apărut complexele de camere de gazare şi crematorii de la Birkenau, în primăvara anului

1943, peste trei sferturi dintre evreii care au pierit în Holocaust erau deja morţi. De altfel, imensa majoritate a tuturor oamenilor ucişi de regimurile nazist şi sovietic, peste nouăzeci la sută, fuseseră deja ucişi în momentul în care camerele de gazare de la Birkenau au trecut la lucru. Auschwitz este coda la *Todesfuge*.

Poate că, aşa cum argumentează Arendt, masacrele naziste şi sovietice sunt semnul unei disfuncţii mai profunde a societăţii moderne. Dar, înainte de a trage o astfel de concluzie teoretică despre modernitate sau despre orice altceva, trebuie să ştim ce s-a întâmplat cu adevărat în Holocaust şi, în general, în zona morţii. Deocamdată, epoca uciderii în masă din Europa este mult prea teoretizată şi înţeleasă greşit.

Spre deosebire de Arendt, care cunoştea extraordinar de multe lucruri în limitele documentaţiei disponibile, nu avem prea multe scuze pentru această disproporţie dintre teorie şi cunoaştere. Acum, dispunem de numărul celor care au murit, uneori cu precizie mai mare, alteori mai mică, dar destul de ancorat în realitate ca să arate caracterul distructiv al fiecăruia dintre regimuri. Prin politici de ucidere a unor civili sau prizonieri de război, Germania nazistă a asasinat în zona morţii circa zece milioane de oameni (şi poate, în total, unsprezece milioane), Uniunea Sovietică sub cârmuirea lui Stalin a asasinat în zona morţii peste patru milioane de oameni (şi, în total, cam şase milioane). Dacă se adaugă decesele previzibile care au rezultat din foamete, purificări etnice şi perioadele lungi petrecute în lagăre, totalul stalinist se ridică la circa nouă milioane, iar cel nazist la circa douăsprezece milioane. Aceste numere mai mari nu pot fi exacte, şi aceasta, nu în ultimul rând, din cauză că milioane de civili care au murit ca rezultat indirect al celui de-al Doilea Război Mondial au fost, într-un fel sau altul, victimele *ambelor* sisteme.

Partea cea mai afectată de ambele regimuri, nazist şi stalinist, a fost cea a zonei morţii: în termenii prezentului, Sankt Petersburg şi marginea apuseană a Federaţiei Ruse, cea mai mare parte a Poloniei, ţările baltice, Bielorusia şi Ucraina. Aici s-au suprapus parţial şi au interacţionat puterea şi intenţia criminală a regimurilor nazist şi sovietic. Zona morţii este importantă nu numai pentru că majoritatea victimelor locuiau acolo, ci şi pentru că acolo a fost centrul principalelor politici care au ucis oameni din alte părţi. De exemplu, germanii au omorât circa 5, 4 milioane de evrei. Dintre aceştia, peste patru milioane erau din zona morţii: evrei polonezi, sovietici, lituanieni şi letoni. O mare parte dintre ceilalţi erau evrei din ţările est-europene. Cel mai mare grup de victime din rândurile evreilor care nu erau din

acea regiune, evreii maghiari, a fost în zona morţii, la Auschwitz. Dacă luăm în considerare şi România şi Cehoslovacia, atunci evreii est-europeni reprezintă aproape nouăzeci la sută dintre victimele Holocaustului. Populaţiile evreieşti mai mici din Europa de Vest şi de Sud

au fost deportate în zona morţii, ca să moară acolo.

Asemenea victimelor evrei, victimele neevrei erau fie originare din zona morţii, fie au fost aduse acolo ca să moară. În lagărele de prizonieri de război, precum şi la Leningrad şi în alte oraşe, germanii au ucis prin înfometare peste patru milioane de oameni. Cele mai multe, dar nu toate, dintre aceste victime ale politicilor de înfometare deliberată erau din zona morţii; cam un milion erau cetăţeni sovietici din afara zonei. Victimele politicilor staliniste de ucidere în masă locuiau pe tot cuprinsul Uniunii Sovietice, cel mai mare stat din istoria lumii. Cu toate acestea, Stalin a lovit cel mai dur ţinuturile de la hotarele sovietice apusene, din zona morţii. Sovieticii au ucis prin înfometare peste cinci milioane de oameni în timpul colectivizării, cei mai mulţi dintre ei din Ucraina sovietică. Sovieticii au înregistrat uciderea a 681.691 de persoane în timpul Marii Terori din 1937 – 1938, dintre care un număr disproporţionat de mare au fost ţărani polonezi sovietici şi ucraineni sovietici, două grupuri care locuiau în partea apuseană a Uniunii Sovietice şi, prin urmare, în zona morţii. Aceste cifre nu constituie în sine o comparaţie a sistemelor, dar sunt un punct de plecare, poate că obligatoriu.4

În mai 1941, Arendt a fugit în Statele Unite ale Americii, unde şi-a folosit formidabila pregătire filosofică germană la cercetarea originilor celor două regimuri, naţional-socialist şi sovietic. La câteva săptămâni după plecarea ei, Germania a invadat Uniunea Sovietică, în Europa ei, Germania nazistă şi Uniunea Sovietică răsăriseră separat, iar apoi s-au aliat.

Europa lui Vasili Grossman, fondatorul unei a doua tradiţii comparative, era una în care Uniunea Sovietică şi Germania nazistă se aflau în război. Grossman, autor sovietic de literatură care a devenit corespondent de război sovietic, a văzut multe dintre bătăliile importante de

pe frontul de est, precum şi dovezile celor mai importante crime germane (şi sovietice). La fel ca Arendt, a încercat să interpreteze în termeni generali uciderea în masă a evreilor de către germani în est. Pentru el, aceasta a însemnat, la început, nu o critică a modernităţii ca atare, ci o condamnare a fascismului şi a Germaniei. Tocmai când Arendt publica *Originile totalitarismului*, Grossman se elibera din acest cadru politic în urma experienţei personale privind antisemitismul din Uniunea Sovietică. A doborât atunci tabuurile unui veac întreg, punând crimele regimurilor nazist şi sovietic pe aceleaşi pagini, în aceleaşi scene, în două romane a căror faimă a fost sporită de trecerea vremii. Intenţia lui Grossman nu era să unifice analitic cele două sisteme într-o singură schemă sociologică (ca totalitarismul lui Arendt), ci mai curând să le elibereze de autojustificările lor ideologice şi, prin aceasta, să ridice vălul de pe inumanitatea lor comună.

În *Viaţă şi destin* (terminat în 1959, publicat în străinătate în 1980), Grossman l-a pus pe unul dintre eroi, un soi de nebun sfânt, să evoce dintr-o suflare împuşcarea de către germani a evreilor din Bielorusia şi canibalismul din Ucraina sovietică. În *Panta rhei* (neterminat la moartea lui Grossman, în 1964, publicat în străinătate în 1970), se foloseşte de familiaritatea cu scenele din lagărele de concentrare germane pentru a pomeni de foametea din Ucraina: „Copiii lor? S-au publicat prin ziare fotografii din lagărele nemţeşti, le-ai văzut? La fel erau: capetele ca nişte ghiulele, gâturi subţiri ca de barză, la mâini şi la picioare se vedea cum se îmbucă între ele toate oscioarele, nişte schelete îmbrăcate în tifon galben”. * Grossman revine de mai multe ori la comparaţiile nazişti-sovietici, nu pentru a stârni controverse, ci pentru a crea o convenţie.5

Vasili Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. de Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, 2077, p. 193 (n.ed.)

După cum exclamă unul dintre personajele lui

Grossman, cheia naţional-socialismului şi a stalinismului era capacitatea de a lipsi grupurile de fiinţe omeneşti de dreptul lor de a fi privite ca umane. De aceea, singurul răspuns era să declari fără încetare că acest lucru pur şi simplu nu este adevărat. Evreii şi culacii „oameni sunt şi ei, oameni! Asta am început să înţeleg. Toţi simt oameni!” * Aceasta e literatura care acţionează împotriva a ceea ce Hannah Arendt numeşte lumea fictivă a totalitarismului. Ea susţinea că pot fi omorâţi mulţi oameni din cauză că unii conducători, ca Stalin şi Hitler, îşi pot închipui o lume fără culaci sau fără evrei, şi apoi fac lumea adevărată să se conformeze, fie şi imperfect, viziunilor lor. Moartea îşi pierde greutatea morală, nu atât din pricină că este ascunsă, cât deoarece e pătrunsă de povestea care a declanşat-o. De asemenea, morţii îşi pierd caracterul uman; sunt reîncarnaţi în mod inexorabil ca actori într-o dramă a progresului chiar şi – sau, poate, mai ales – atunci când poveştii i se împotriveşte un inamic ideologic. Grossman a scos victimele din cacofonia unui secol şi a făcut ca vocile lor să poată fi auzite în polemica nesfârşită.

Prin urmare, de la Arendt şi Grossman, împreună, vin două idei simple. În primul rând, o comparaţie legitimă între Germania nazistă şi Uniunea Sovietică stalinistă trebuie nu doar să explice crimele, ci şi să cuprindă umanitatea tuturor celor implicaţi în ele, adică victimele, făptaşii, privitorii şi conducătorii. În al doilea rând, o comparaţie legitimă trebuie să înceapă cu viaţa, nu cu moartea. Moartea nu este o soluţie, nu este decât un subiect. Trebuie să fie o sursă de nelinişte, niciodată de satisfacţie. Şi, mai presus de toate, nu trebuie să ofere înfloritura retorică ocolitoare care aduce povestea la un sfârşit clar. Dat fiind că viaţa dă sens morţii, şi nu invers, întrebarea importantă nu este „ce concluzie politică, intelectuală, literară sau psihologică poate fi trasă din existenţa masacrelor? 4. Concluzia este o falsă armonie, un

cântec de sirenă care se preface că este cântec de lebădă.

Întrebarea importantă este: cum s-a putut (cum se poate) ca atât de multor vieţi omeneşti să li se pună capăt cu violenţă?

*

Ibid., p. 143.

Şi în Uniunea Sovietică, şi în Germania nazistă utopiile care au fost promovate au fost compromise de realitate şi apoi au fost transpuse în fapt ca masacru: în toamna anului 1932 de Stalin, iar în toamna anului 1941 de Hitler. Utopia lui Stalin a fost colectivizarea Uniunii Sovietice într-un răstimp de nouă până la douăsprezece săptămâni. A lui Hitler a fost să cucerească Uniunea Sovietică în acelaşi interval de timp. Fiecare dintre ele pare, când privim înapoi, cumplit de greu de realizat. Şi totuşi, fiecare dintre ele a fost transpusă în fapt, sub acoperirea unei mari minciuni, chiar şi după ce eşecul a devenit evident. Fiinţele omeneşti moarte ofereau argumente retrospective pentru corectitudinea politicii. Astfel, Hitler şi Stalin au împărtăşit o anumită politică a tiraniei: au declanşat catastrofe, i-au acuzat pe duşmanii aleşi de ei şi apoi s-au folosit de moartea câtorva milioane ca să arate că politicile lor erau necesare sau avantajoase. Fiecare dintre ei a avut o utopie transformatoare, un grup pe care să arunce vina când realizarea s-a dovedit imposibilă şi apoi o politică de ucidere în masă care ar putea fi proclamată ca un fel de victorie-surogat.

Şi în cazul colectivizării, şi în cel al Soluţiei Finale, era nevoie de sacrificiu în proporţii de masă pentru a apăra un conducător de ipoteza de neconceput a unei greşeli. După ce colectivizarea a stârnit împotrivire şi foamete în Ucraina sovietică, Stalin a dat vina pe culaci, pe ucraineni şi polonezi. După ce *Wehrmacht*ul a fost oprit la Moscova şi americanii au intrat în al Doilea Război Mondial, Hitler a dat vina pe evrei. Întocmai aşa cum

culacii, ucrainenii şi polonezii au fost învinuiţi că au încetinit construirea sistemului sovietic, evreii au fost învinovăţiţi că au împiedicat distrugerea lui. Stalin a fost cel care a ales colectivizarea, Hitler a fost cel care a ales războiul: dar era mai convenabil pentru ei şi acoliţii lor să pună pe umerii altcuiva răspunderea pentru catastrofele care au rezultat. Interpretarea lui Stalin a fost folosită pentru a justifica înfometarea Ucrainei şi apoi împuşcarea în masă a culacilor şi a membrilor minorităţilor naţionale; interpretarea lui Hitler a fost folosită pentru a justifica împuşcarea şi gazarea tuturor evreilor. După ce colectivizarea a făcut să moară de foame câteva milioane de oameni, acest fapt a fost invocat de Stalin ca dovadă a unei lupte de clasă victorioase. Când evreii au fost împuşcaţi şi gazaţi, Hitler a prezentat acest lucru, în termeni şi mai clari, ca obiectiv în sine al războiului. Când războiul a fost pierdut, Hitler a spus că uciderea în masă a evreilor este victoria sa.

Stalin avea capacitatea de a reformula utopiile. Stalinismul însuşi era o repliere: de la impulsul spre revoluţia europeană care i-a inspirat pe bolşevici în 1917 la apărarea Uniunii Sovietice, după ce acea revoluţie nu s-a produs. După ce Armata Roşie nu a reuşit să răspândească în Europa comunismul, în 1920 Stalin avea un plan de rezervă: socialismul avea să fie realizat într-o singură ţară, Uniunea Sovietică. Când cincinalul său de construire a socialismului a declanşat un dezastru, el a condus acţiunea de înfometare a câteva milioane de oameni. Însă a explicat evenimentele ca parte a politicii, şi a tras foloasele, ca tătuc temut al naţiunii şi ca personaj dominant din biroul politic. După ce a asmuţit NKVD-ul împotriva culacilor şi a minorităţilor naţionale, în 1937 – 1938, a explicat că acest lucru era necesar pentru siguranţa patriei socialismului. După retragerea Armatei Roşii, în 1941, şi, desigur, după victoria ei, în 1945, a făcut

apel la naţionalismul rus. Când a început Războiul Rece, el a dat vina pe evrei (şi pe alţii, fireşte) pentru vulnerabilitatea Uniunii Sovietice.

Şi Hitler era capabil să-şi revizuiască utopia. Zecile de milioane de morţi avute în vedere în Planul Foamei şi în *Generalplan Ost* au devenit milioanele de morţi care au rezultat din politicile sale de înfometare şi de deportări. În măsura în care războiul a impus o schimbare importantă a gândirii sale, aceasta a fost legată de natura a ceea ce naziştii numeau Soluţia Finală. În loc să aştepte până la câştigarea războiului ca să „rezolve problema" evreiască, Hitler a adoptat o politică de exterminare încă din timpul războiului. Uciderea evreilor s-a intensificat în Uniunea Sovietică în luna iulie 1941, după ce trecuse o lună de război fără rezultate decisive, şi s-a intensificat din nou când Moscova n-a căzut, în decembrie 1941. Politica de ucidere a anumiţi evrei îşi avea iniţial rădăcinile în retorica necesităţii militare şi avea întrucâtva legătură cu planificarea politică şi economică. Însă escaladarea ei după ce s-a schimbat situaţia militară şi după ce acele planuri au fost abandonate sau modificate arată că eliminarea evreilor a fost pentru Hitler un scop în sine.

Ultima variantă a Soluţiei Finale nu a avut rostul, ca în cazul improvizaţiilor lui Stalin, de a-l proteja pe conducător sau sistemul său. Nu era o etapă în planul logic, ci un element dintr-o viziune estetică. Justificările iniţiale pentru uciderea evreilor au lăsat locul incantaţiilor antisemite, mereu prezente, despre un complot evreiesc universal, iar lupta împotriva lui era definiţia însăşi a virtuţii germane. Pentru Stalin, lupta politică avea întotdeauna înţeles politic. Din acest punct de vedere, ceea ce a realizat el a fost aproape invers faţă de Hitler: în vreme ce Hitler a transformat o republică într-un imperiu colonial revoluţionar, Stalin a transpus poetica marxismului revoluţionar în politici obişnuite de durată.

Conflictul de clasă al lui Stalin putea să fie totdeauna exprimat în public, ca fiind linia sovietică; lanţul care îi lega pe cetăţenii sovietici şi pe comuniştii din străinătate de persoana sa era unul logic. În cazul lui Hitler, lupta în sine era binele, iar lupta care îi distrugea pe evrei trebuia să fie bine-venită. A lor era vina dacă germanii erau învinşi.

Stalin a reuşit să-şi realizeze lumea fictivă, dar să se reţină când a fost nevoie. Hitler, cu ajutorul unor parteneri capabili, ca Heinrich Himmler şi Reinhard Heydrich, a trecut de la o lume fictivă la alta şi a dus cu el cea mai mare parte a poporului german.

Numai acceptarea neşovăielnică a asemănărilor dintre sistemele nazist şi sovietic permite înţelegerea diferenţelor dintre ele. Ambele ideologii erau opuse liberalismului şi democraţiei. În ambele sisteme politice, semnificaţia cuvântului „partid” a fost inversată: în loc să fie un grup printre alte grupuri aflate în competiţie pentru putere, în conformitate cu regulile acceptate, a devenit grupul care stabilea regulile. Germania nazistă şi Uniunea Sovietică au fost amândouă ţări cu partid unic. În amândouă sistemele politice, partidul juca un rol conducător în privinţa ideologiei şi a disciplinei sociale. Logica lui politică cerea excluderea celor din afară, iar elita sa economică era convinsă că anumite grupuri sunt inutile sau vătămătoare. În ambele guvernări, planificatorii economici presupuneau că există în zonele rurale mai mulţi oameni decât este nevoie cu adevărat. Colectivizarea socialistă avea să scoată ţăranii inutili din zonele rurale şi să-i trimită în oraşe sau la muncă în Gulag. Dacă mureau de foame, asta nu conta prea mult. Colonizarea de tip hitlerist proiecta uciderea prin înfometare şi deportarea a zeci de milioane de oameni.6

Şi economia nazistă, şi cea sovietică se bazau pe colective care controlau grupurile sociale şi le storceau

resursele. Colhozul (gospodăria agricolă colectivă), instrumentul folosit de Stalin în 1930 pentru marea transformare a zonei rurale sovietice, a fost utilizat de autorităţile de ocupaţie germane din 1941. În oraşele poloneze, lituaniene, letone şi sovietice ocupate, germanii au adăugat un nou tip de colectiv: ghetoul. Ghetourile evreieşti urbane, cu toate că iniţial aveau rolul de puncte de strămutare, au devenit zone de extorcare a bunurilor şi a muncii evreieşti. De obicei, autorităţile evreieşti nominale, *Judenrat*-urile, îşi îndeplineau misiunea de adunare a „contribuţiilor" şi de organizare a brigăzilor de muncă. Atât ghetourile, cât şi colhozurile erau administrate de localnici. Şi sistemul nazist, şi cel sovietic au construit sisteme ample de lagăre de concentrare. Dacă ar fi putut, Hitler ar fi folosit lagărele sovietice pentru evrei şi pentru alţi pretinşi duşmani, dar Germania n-a reuşit să cucerească o parte destul de mare din Uniunea Sovietică pentru ca acest lucru să fie posibil.

Cu toate că instrumentele de exploatare locală arătau la fel, şi uneori erau aceleaşi, slujeau viziuni diferite privind viitorul. În viziunea naţional-socialistă, inegalitatea dintre grupuri era inerentă şi dezirabilă. Inegalităţile din lume – de exemplu, dintre o Germanie mai bogată şi o Uniune Sovietică mai săracă – aveau să sporească. Sistemul sovietic, când s-a extins, a furnizat şi altora versiunea sovietică a egalităţii. Nu a existat un plan mai dramatic decât acesta, iar asta a fost îndeajuns de dramatic. Dacă sistemul sovietic dădea peste nomazi, îi silea să se stabilească. Dacă dădea peste ţărani, îi silea să furnizeze statului alimente. Dacă dădea peste naţionalităţi, le elimina clasele superioare: prin cooptare, deportare sau asasinat. Dacă dădea peste societăţi mulţumite, le silea să adopte sistemul sovietic drept cea mai bună dintre lumile posibile. În acest sens special, era integrator. În vreme ce germanii excludeau majoritatea locuitorilor din imperiul

lor de la statutul de membru egal în stat, sovieticii includeau aproape pe oricine în versiunea lor despre egalitate.

Nici Stalin nu a vorbit mai puţin decât Hitler despre lichidări şi epurări. Însă raţiunea stalinistă a eliminării trebuia întotdeauna să aibă a face cu apărarea statului sovietic sau cu mersul înainte al socialismului. În stalinism, masacrul nu putea fi nimic mai mult decât o apărare reuşită a socialismului, sau un element dintr-o poveste despre progresul către socialism; nu era niciodată victoria politică însăşi. Stalinismul era un proiect de autocolonizare, extins când o permiteau împrejurările. În schimb, colonizarea nazistă era total dependentă de cucerirea imediată şi deplină a unui uriaş imperiu răsăritean, care ar fi făcut Germania antebelică să pară pitică. Condiţia obligatorie a acestei acţiuni era anihilarea a zeci de milioane de civili. În practică, germanii au ucis în general oameni care nu erau germani, în vreme ce sovieticii ucideau, de obicei, oameni care erau cetăţeni sovietici.

Sistemul sovietic a fost cel mai ucigaş când Uniunea Sovietică nu a fost în război. În schimb, naziştii au ucis doar câteva mii de oameni înainte de începerea războiului. În timpul războiului de cucerire, Germania a omorât milioane de oameni cu mai mare iuţeală decât orice stat din istorie (până în acel moment).7

La mare distanţă în timp, putem alege să comparăm sau nu sistemele nazist şi sovietic. Sutele de milioane de europeni care au fost afectaţi de ambele regimuri nu s-au bucurat de acest lux.

Comparaţiile dintre conducători şi sisteme au început în momentul în care Hitler a ajuns la putere. Din 1933 până în 1945, sute de milioane de europeni au fost siliţi să cântărească ceea ce ştiau despre naţional-socialism şi despre stalinism când au luat hotărâri care, de mult prea

multe ori, aveau să le hotărască soarta. Acest lucru era adevărat pentru şomerii din Germania la începutul anului 1933, când au trebuit să hotărască dacă votează pentru social-democraţi, comunişti sau nazişti. Era adevărat, în aceeaşi epocă, pentru ţăranii ucraineni care mureau de foame, dintre care unii sperau într-o invazie germană care să-i scape de nenorocire. Era adevărat pentru politicienii europeni din cea de-a doua jumătate a anilor ’30, puşi în faţa hotărârii de a intra sau nu în fronturile populare ale lui Stalin. Dilema a fost trăită intens în Varşovia din acei ani, când diplomaţii polonezi căutau să se ţină la distanţă egală de puternicii lor vecini germani şi sovietici, în nădejdea de a evita războiul.

Când germanii şi sovieticii au invadat Polonia, în 1939, a trebuit ca ofiţerii polonezi să decidă cui să se predea, iar evreii polonezi (şi alţi cetăţeni polonezi) să hotărască dacă să fugă sau nu în cealaltă zonă de ocupaţie. După ce Germania a invadat Uniunea Sovietică, în 1941, unii prizonieri de război sovietici au pus în balanţă riscurile colaborării cu germanii cu posibilitatea de a muri de foame în lagărele de prizonieri de război. Tinerii bieloruşi au fost siliţi să decidă dacă se alătură partizanilor sovietici sau poliţiei germane – înainte de a se face presiuni asupra lor dintr-o parte sau din cealaltă, în 1942, evreii din Minsk au fost siliţi să aleagă între a rămâne în ghetou sau a fugi în pădure, la partizanii sovietici. Comandanţii Armatei Naţionale din Polonia anului 1944, *Armia Krajowa*, au trebuit să hotărască dacă să încerce să elibereze ei înşişi Varşovia de germani sau să-i aştepte pe sovietici. Cei mai mulţi dintre supravieţuitorii foametei din Ucraina anului 1933 au avut parte mai târziu de ocupaţia germană; cei mai mulţi dintre supravieţuitorii lagărelor germane unde se murea de foame în anul 1941 s-au întors în Uniunea Sovietică a lui Stalin; cei mai mulţi dintre supravieţuitorii Holocaustului care au rămas în Europa au

avut parte şi ei de comunism.

Aceşti europeni, care au locuit în zone critice din Europa într-un moment critic, au fost condamnaţi să compare. Noi avem posibilitatea, dacă vrem, să privim izolat cele două sisteme; oamenii care au trăit în ele au avut parte de suprapunerea şi de interacţiunea lor. Regimurile nazist şi sovietic au fost uneori aliate, ca la ocuparea comună a Poloniei. Uneori, ca duşmane, au avut scopuri compatibile: ca atunci când Stalin a hotărât să nu-i ajute pe răsculaţii din Varşovia, în 1944, lăsându-i astfel pe germani să omoare oameni care mai târziu s-ar fi împotrivit cârmuirii comuniste. Asta e ceea ce François Furet a numit „complicitatea beligerantă" dintre ele. Adesea, germanii şi sovieticii se stimulau unii pe alţii la escaladări care au costat mai multe vieţi decât ar fi făcut-o în sine politicile fiecăruia dintre state. Războiul de partizani a fost pentru fiecare din cei doi conducători ocazia supremă de a-l atrage pe celălalt în brutalităţi şi mai mari. Începând cu 1942, Stalin a încurajat acţiunile de gherilă în Bielorusia sovietică ocupată, ştiind că aceasta va atrage represalii masive împotriva propriilor cetăţeni. Hitler s-a bucurat de ocazia de a ucide „pe oricine ne aruncă fie şi numai o privire chiorâşă".8

În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, zona morţii n-a avut de răbdat o invazie, ci două ori trei, nu un regim de ocupaţie, ci două sau trei. Masacrarea evreilor a început când germanii au intrat pe teritorii pe care Uniunea Sovietică le anexase cu numai câteva luni înainte, din care deportase zeci de mii de oameni cu numai câteva săptămâni înainte şi în care împuşcase mii de prizonieri cu numai câteva zile înainte. *Einsatzgruppen* germane au putut să mobilizeze mânia locală stârnită de uciderea prizonierilor de către NKVD-ul sovietic. Cei douăzeci de mii de evrei ucişi în aceste pogromuri au fost doar o parte foarte mică, mai puţin de unu la sută, din victimele

Holocaustului. Însă tocmai suprapunerea parţială dintre puterea sovietică şi cea germană le-a permis naziştilor să-şi propage descrierea bolşevismului ca pe un complot evreiesc.

Şi alte episoade ale masacrelor au fost rezultatul aceleiaşi acumulări a cârmuirii naziste şi sovietice. În Bielorusia ocupată, bieloruşii au omorât alţi bieloruşi, unii dintre ei ca poliţişti în slujba germanilor, alţii ca partizani sovietici. În Ucraina ocupată, unii poliţişti au fugit din slujba germanilor şi s-au alăturat unităţilor de partizani naţionalişti. Apoi, aceşti oameni au ucis zeci de mii de polonezi şi de ucraineni de-un neam cu ei, în numele revoluţiei sociale şi naţionale. Şi acest gen de acumulare putea să afecteze, şi chiar să curme, vieţile a milioane de oameni care se aflau la mii de kilometri de zona morţii. Mulţimi de cetăţeni sovietici au fugit din zona morţii spre Răsărit, spre centrul statului sovietic, care nu era pregătit să-i primească. Rata deceselor în Gulag a crescut spectaculos în timpul războiului, în urma penuriei de alimente şi a problemelor logistice asociate cu invazia germană. Ca urmare, au murit peste o jumătate de milion de oameni, victime ale războiului şi ale ambelor regimuri.

Şi totuşi, impactul ocupaţiei continue şi multiple a fost mai dramatic în teritoriile pe care Hitler i le-a acordat lui Stalin prin protocolul secret, pactul de neagresiune din 1939, şi apoi le-a luat înapoi în primele zile ale invaziei din 1941, şi le-a pierdut iarăşi în 1944. Înainte de cel de-al Doilea Război Mondial, aceste teritorii erau: Estonia, Letonia şi Lituania independente şi partea de est a Poloniei. Cu toate că aceste ţări erau guvernate de regimuri naţionaliste autoritariste, iar naţionalismul popular era cu siguranţă în creştere, numărul de oameni ucişi fie de stat, fie în conflicte civile în anii ’30 nu a fost decât de câteva mii în toate aceste ţări luate la un loc. Sub guvernarea sovietică, între 1939 şi 1941, sute de mii de

oameni din această zonă au fost deportaţi în Kazahstan şi Siberia şi alte zeci de mii au fost împuşcaţi. Regiunea a fost centrul aşezărilor evreieşti din Europa, iar evreii de acolo au fost prinşi în capcană când germanii au invadat partea de curând extinsă a Uniunii Sovietice, în 1941. Aproape toţi evreii băştinaşi au fost ucişi. Acela a fost spaţiul în care partizanii ucraineni i-au epurat pe polonezi în 1943, înainte ca trupele sovietice să-i epureze începând cu anul 1944 atât pe ucraineni, cât şi pe polonezi.

Această zonă, la est de linia Molotov-Ribbentrop, a fost locul în care a început Holocaustul *şi* cel în care sovieticii şi-au extins în două rânduri hotarele către apus. În această fâşie anume din zona morţii s-au petrecut cele mai multe dintre persecuţiile NKVD-ului din anii ’40, ca şi peste un sfert din totalul masacrelor germane împotriva evreilor, ca şi o purificare etnică masivă. Europa liniei Molotov-Ribbentrop a fost o coproducţie sovieto-nazistă.

Transformările avute în vedere de Hitler şi de Stalin au fost economice, iar consecinţele politicilor lor economice au fost simţite cel mai dureros în zona morţii. Cu toate că ideologiile naţional-socialistă şi stalinistă erau diferite în esenţă, planificatorii nazişti şi sovietici se ocupau de unele probleme economice fundamentale, iar conducătorii nazist şi sovietic trăiau în aceeaşi economie politică mondială pe care au căutat s-o schimbe. Ideologia nu poate funcţiona fără economie, iar economia din acel moment şi loc ţinea foarte mult de controlarea teritoriului. Munca animalelor şi a oamenilor continua să acţioneze plugurile şi armatele. Capitalul era pe atunci mai puţin mobil şi mai redus. Hrana era o resursă naturală, aşa cum erau petrolul şi mineralele şi metalele preţioase. Globalizarea fusese oprită de Primul Război Mondial, iar comerţul liber fusese frânat apoi de Marea Criză.

Din punct de vedere marxist, societăţile ţărăneşti nu aveau dreptul la existenţă în lumea modernă. Din

perspectiva nazistă, ţăranii slavi (dar nu şi fermierii germani) erau inutili. Fermierii germani aveau să recucerească pământul fertil cu sudoarea lor şi cu sângele altora. Acestea erau perspectivele ideologice, desigur: dar, la fel ca toate ideologile, răsăreau dintr-o anumită înţelegere a intereselor economice căreia i se adresau. Când teoria a fost pusă în practică, colonizarea nazistă şi autocolonizarea sovietică puteau funcţiona doar când interesele economice şi ipotezele ideologice păreau să se confirme reciproc. Conducătorii, planificatorii şi ucigaşii aveau nevoie în aceeaşi măsură de priveliştea aurului şi de mirosul cernelii. Politicile de masacrare ale lui Hitler şi Stalin prezentau trei dimensiuni economice: (1) ca elemente ale unor planuri măreţe de transformare politico-economică, (2) ca motive ale modulării (crescătoare şi descrescătoare) a politicilor de masacrare şi (3) ca jefuire a oamenilor de rând, în timpul masacrelor şi după ele.

În planul măreţ al lui Stalin, colectivizarea agriculturii avea rostul de a transforma Uniunea Sovietică într-o putere industrială, mai mult sau mai puţin între hotarele prezente. Colectivizarea a adus foamete, pe care Stalin a îndreptat-o cu bună ştiinţă împotriva ucrainenilor. De asemenea, a contribuit la Marea Teroare, care îi viza, în primul rând, pe ţăranii înstrăinaţi care ar fi putut trece de partea unei puteri străine invadatoare. Planul măreţ al lui Hitler a fost mai mult sau mai puţin invers. Începea cu o teroare peste hotare, în care să fie anihilaţi oamenii pe care el îi considera conducători ai

Uniunii Sovietice, şi astfel să fie doborât regimul. Apoi, avea să exploateze gospodăriile colective pentru a dirija un surplus de grâne către Germania. Pe termen lung, avea să creeze la hotare un imperiu imens cârmuit de germani, lipsit de evrei şi cu puţini slavi, reduşi la sclavie. Hitler a vrut întotdeauna să cureţe Europa de evrei. Dar n-ar fi ajuns să cârmuiască şi n-ar fi putut să ucidă

milioanele de evrei din Polonia, Uniunea Sovietică şi ţările baltice dacă nu ar fi încercat să transpună în fapt prin forţa armată această viziune colonială în Răsărit.

Când Hitler şi Stalin au trebuit să decidă cine urma să suporte consecinţele penuriei, planificate sau neplanificate, ei şi-au dezvăluit şi priorităţile ideologice. Pentru Stalin, profiturile din exporturile de grâne din 1933 au fost mai importante decât vieţile a milioane de ţărani. A hotărât să moară ţăranii şi a decis care dintre ei să moară în numărul cel mai mare: locuitorii Ucrainei sovietice. Grânele care le-ar fi putut salva viaţa au fost expediate în sud cu trenul, sub ochii lor, către porturile de la Marea Neagră. *Wehrmacht*ul s-a găsit în situaţia de a captura un număr uriaş de soldaţi sovietici în toamna lui 1941. Cei mai mulţi dintre ei aveau să moară de foame sau de bolile legate de ea. Şi totuşi, chiar şi în dulaguri şi stalaguri, în care regula era uciderea generală, erau vizibile unele priorităţi: evreii erau împuşcaţi pe loc, în cazul ruşilor şi bieloruşilor era mai mare probabilitatea de a fi lăsaţi să moară de foame, iar în cazul etnicilor germani (şi apoi ucraineni) era mai mare probabilitatea de a fi selectaţi pentru muncă.

Ba chiar este vizibil un anumit grad de adaptare la împrejurări în politica germanilor faţă de evrei. Dintotdeauna intenţia lui Hitler a fost eliminarea evreilor din Europa, iar uciderea lor a fost o politică explicită începând de la sfârşitul anului 1941. Şi totuşi, chiar şi o politică de nimicire a putut să fie adaptată la cerinţele economice ale momentului. De exemplu, în toamna lui 1941 evreii din Minsk au supravieţuit ca să confecţioneze haine şi încălţăminte de iarnă pentru *Wehrmachtul* ajuns la ananghie. Evident, nu era vorba despre vreun gest omenos: Hitler îşi trimisese soldaţii la luptă fără echipament de iarnă, iar nevoia de a-i împiedica să moară de frig a depăşit pe moment nevoia imperativă de a omorî

evreii. Cei mai mulţi dintre aceşti lucrători evrei au fost apoi omorâţi. În vara lui 1942, nevoia de hrană a fost mai presantă decât nevoia de mână de lucru, ceea ce a devenit un argument pentru accelerarea politicii de gazare a evreilor din Polonia ocupată. După 1943, munca a părut mai importantă decât hrana, şi unii dintre evreii care supravieţuiseră au fost lăsaţi să trăiască mai mult, să fie exploataţi până la epuizare, în loc să fie împuşcaţi sau gazaţi.

Uciderea în masă a permis jaful şi avansarea pe scara socială. Acest lucru i-a legat de regimul respectiv, şi uneori de ideologia lui, pe cei care au tras foloasele. Deportarea ţăranilor mai bogaţi din Uniunea Sovietică, în 1930, a permis furtul bunurilor lor, aşa cum s-a întâmplat peste zece ani cu deportarea elitei poloneze. Marea Teroare le-a permis cadrelor mai tinere din partid să avanseze în carieră după ce superiorii lor au fost împuşcaţi sau deportaţi. Holocaustul le-a permis neevreilor să pună mâna pe casele şi apartamentele evreilor. Desigur, şi regimurile însele au furat. Polonezii şi alţi est-europeni care au luat bunurile evreilor s-au pomenit adesea că le sunt luate propriile bunuri de către germani. Ofiţerii polonezi de la Katyn au fost siliţi să se despartă de ceasuri şi de verighete înainte de a fi împuşcaţi. Copiii germani purtau şosetele copiilor evrei împuşcaţi la Minsk, bărbaţii germani purtau ceasurile bărbaţilor evrei împuşcaţi la Babi iar, femeile germane purtau hainele de blană ale evreicelor împuşcate la Malîi Trostianeţ.

Tzvetan Todorov a afirmat că, „date fiind obiectivele pe care şi le propuseseră, opţiunile lui Stalin şi Hitler au fost, din păcate, raţionale”. Acest lucru nu a fost adevărat întotdeauna, dar a fost adevărat de multe ori. Caracterul raţional, în sensul la care se referea, care e şi sensul restrâns folosit în economie, se referă doar la faptul că cineva alege mijloacele corecte pentru a atinge un scop.

Nu are nimic a face cu scopul în sine, cu ceea ce doreau conducătorii. Obiectivele politice trebuie să fie judecate separat, pe baza unor criterii etice. Discuţiile despre caracterul raţional sau iraţional nu pot înlocui discuţiile despre bine şi rău. Atenţia acordată de nazişti (şi de sovietici) economiei nu atenuează din punct de vedere moral crimele regimurilor lor. De fapt, dezvăluie indiferenţa amândurora faţă de viaţa omului, ceea ce este un lucru oribil, la fel cu orice alt aspect al cârmuirii lor. Reducerea la cifre şi jaful sunt, de fapt, motive şi mai mari de condamnare morală. Considerentele economice nu înlocuiesc o ideologie de rasism ucigaş. Mai degrabă îi confirmă şi îi ilustrează puterea.9

În acţiunea de colonizare, ideologia interacţionează cu economia: în administrare, ea interacţionează cu oportunismul şi cu teama. În ambele cazuri, nazist şi sovietic, perioadele de masacre au fost, în acelaşi timp, perioade de randament administrativ entuziast, sau cel puţin neschimbat. Aspectul cel mai apropiat de rezistenţă din partea unui aparat birocratic s-a petrecut la începutul epocii masacrelor, în Ucraina sovietică, în rândurile activiştilor de partid ucraineni care au încercat să facă rapoarte despre foamete. Au fost reduşi rapid la tăcere, prin ameninţarea cu excluderea din partid, arestare şi deportare. Unii dintre cei care cutezaseră să aibă îndoieli au devenit atunci militanţi fervenţi ai înfometării. În timpul Marii Terori din 1937 – 1938 şi în primul val de masacrare a evreilor, în 1941, semnalele de sus au dus la asasinatele de jos şi, adesea, la cereri de creştere a cotelor. În aceeaşi perioadă, NKVD-ul a fost supus epurării. În 1941, în partea apuseană a Uniunii Sovietice, ofiţerii SS, la fel cu ofiţerii NKVD cu câţiva ani înainte, s-au întrecut între ei să ucidă mai mulţi oameni, şi astfel să-şi demonstreze competenţa şi loialitatea. Vieţile omeneşti au fost reduse la momentul plăcut al raportului făcut de un subordonat superiorului

său.

Desigur, SS şi NKVD erau un fel de elite, anume alese şi pregătite ideologic. Când au fost folosite alte feluri de cadre (poliţişti, soldaţi, colaboratori locali), a fost nevoie uneori de ceva mai mult decât de un simplu semnal de sus. Şi Hitler, şi Stalin se pricepeau de minune să pună organizaţiile în faţa unor dileme morale în care masacrul părea să fie răul cel mai mic. Membrii de partid ucraineni au şovăit în 1932 să rechiziţioneze grânele, dar şi-au dat seama că propriile cariere şi vieţi depindeau de îndeplinirea obiectivului. Nu toţi ofiţerii *Wehrm*achtului erau înclinaţi să înfometeze oraşele sovietice: însă când şi-au dat seama că au de ales între civilii sovietici şi propriii oameni, au luat decizia care părea evidentă. În rândul popoarelor, retorica războiului – sau, mai exact, a auto-apărării preventive – a fost convingătoare, sau cel puţin destul de convingătoare ca să preîntâmpine împotrivirea10.

În deceniile scurse de la sfârşitul epocii masacrelor din Europa s-a pus o mare parte din răspundere pe umerii „colaboratorilor”. Exemplul clasic de colaborare este cel al cetăţenilor sovietici care i-au slujit pe germani ca poliţişti sau gardieni în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, printre îndatoririle cărora se număra uciderea evreilor. Aproape niciunul dintre aceşti oameni nu a colaborat din motive ideologice, şi doar puţini dintre ei au avut motive politice evidente în vreun fel. Desigur, unii dintre colaboratori erau motivaţi de o afiliere politică cu regimul de ocupaţie: de exemplu, lituanienii naţionalişti care fugiseră de ocupaţia sovietică şi pe care germanii i-au adus cu ei în Lituania în 1941. În Europa de Est, e greu de găsit vreo colaborare politică cu germanii care să nu fie legată de o experienţă precedentă a cârmuirii sovietice. Dar, chiar dacă au contat politica sau ideile, a fost imposibilă alinierea ideologică. Naziştii nu-i puteau considera pe

negermani egalii lor, şi niciun naţionalist negerman care se respecta n-ar fi acceptat pretenţia nazistă de superioritate rasială germană. Între naziști şi naţionaliştii locali, a existat adesea o suprapunere parţială a ideologiei şi a intereselor legate de distrugerea Uniunii Sovietice şi (mai rar) de omorârea evreilor. Mult mai mulţi colaboratori pur şi simplu au spus ce trebuie, sau n-au spus nimic şi au făcut ce li s-a spus.

Poliţiştii locali care i-au slujit pe germani în teritoriile ocupate ale Ucrainei sovietice sau Bielorusiei sovietice aveau în cadrul regimului puţină putere, sau deloc. Nu erau chiar pe treapta cea mai de jos: evreii erau dedesubtul lor, desigur, aşa cum erau şi oamenii care nu erau poliţişti. Dar erau destul de jos ca să fie nevoie de mai puţine (nu de mai multe) explicaţii ale comportamentului decât în cazul SS-iştilor, membrilor partidului, soldaţilor şi poliţiştilor. Acest fel de cooperare locală este la fel de previzibilă ca supunerea faţă de autorităţi, dacă nu chiar mai mult. Germanii care au refuzat să-i împuşte pe evrei nu au suferit consecinţe grave. În schimb, localnicii care au hotărât să nu se alăture poliţiei sau care au ales să-şi dea demisia din rândurile ei s-au confruntat cu riscuri pe care nu le-au avut germanii: înfometarea, deportarea şi munca silnică. Un prizonier de război sovietic care accepta oferta de colaborare cu germanii putea scăpa de moartea prin înfometare. Un ţăran sovietic care lucra pentru poliţie ştia că va putea să rămână acasă ca să obţină recolta şi că familia sa nu va flămânzi. Acesta era oportunismul negativ, speranţa de a evita o soartă şi mai rea. Poliţiştii evrei din ghetou exemplificau o versiune extremă a oportunismului negativ – chiar dacă, în cele din urmă, opţiunea lor nu a salvat pe nimeni, nici măcar pe ei înşişi.

În cadrul sistemului sovietic, categoria de „colaborator” este mai greu de definit. Spre deosebire de germani, sovieticii au omorât un număr mai mare de civili

pe timp de pace decât pe timp de război, şi de obicei nu au ocupat un teritoriu mult timp fără să-l anexeze Uniunii Sovietice sau să-i ofere suveranitate formală. Acestea fiind spuse, în Uniunea Sovietică unele politici au fost denumite „campanii" sau „războaie" De exemplu, în această atmosferă activiştii Partidului Comunist Ucrainean au fost puşi să-i înfometeze pe cei de acelaşi neam cu ei. Indiferent dacă rechiziţionarea alimentelor de la cei înfometaţi este sau nu numită „colaborare", este un exemplu spectaculos de regim care generează colaborare la o politică de ucidere a vecinilor. Moartea prin înfometare este urâtă, brutală şi îndelungată, iar activiştii de partid şi oficialităţile locale au fost siliţi să privească totul şi să aducă moartea unor oameni pe care îi cunoşteau. Hannah Arendt considera că perioadele de foamete provocate de colectivizare reprezintă începutul unei izolări morale, deoarece oamenii descopereau că sunt neputincioşi în faţa statului modern puternic. În concepţia lui Leszek Kołakowski, aceasta nu era decât o jumătate de adevăr. Implicarea aproape tuturor oamenilor în foamete, pe post de colectori sau de consumatori de hrană, a creat o „nouă specie de unitate morală".11

Dacă oamenii ar fi slujit regimurile doar pentru că îşi urmau preferinţele ideologice anterioare, ar fi existat puţină colaborare. Cei mai mulţi dintre colaboratorii naziştilor din zona morţii fuseseră educaţi în Uniunea Sovietică. În zona de la estul liniei Molotov-Ribbentrop, unde independenţa naţională a cedat mai întâi în faţa cârmuirii sovietice, şi abia apoi germane, unii oameni au colaborat cu germanii din cauză că deja colaboraseră cu sovieticii. Când ocupaţia sovietică a lăsat locul ocupaţiei germane, cei care fuseseră miliţieni sovietici au devenit poliţişti în slujba germanilor. Localnicii care colaboraseră cu sovieticii în 1939 – 1941 ştiau că se pot purifica în ochii naziştilor dacă ucid evrei. Unii partizani ucraineni

naţionalişti îi slujiseră înainte şi pe germani, şi pe sovietici. În Bielorusia, simplul hazard a hotărât adesea care dintre tineri s-a alăturat partizanilor sovietici şi care s-a alăturat poliţiei germane. Foştii soldaţi sovietici, îndoctrinaţi în comunism, au alcătuit personalul din centrele de exterminare ale germanilor. Făptuitori ai Holocaustului, îndoctrinaţi în rasism, li s-au alăturat partizanilor sovietici.

Ideologiile îi ispitesc şi pe cei care le resping. Ideologia, când timpul sau partinitatea o despoaie de legăturile sale politice şi economice, devine o formă moralizatoare de explicare a masacrelor, formă care îi separă confortabil pe cei care explică de cei care ucid. E convenabil să-l priveşti pe făptuitor ca pe cineva care pur şi simplu are o idee greşită, aşa încât, din acest motiv, este diferit. E liniştitor să ignori importanţa economiei şi complicaţiile politicii, factori care ar putea, de fapt, să le fie comuni făptuitorilor din istorie şi celor care le privesc după aceea acţiunile. Este mult mai atrăgător, cel puţin în Occidentul din zilele noastre, să te identifici cu victimele decât să înţelegi cadrul istoric pe care ele l-au împărţit în zona morţii cu făptuitorii şi cu cei care priveau de pe margine. Identificarea cu victima confirmă o separare radicală de făptuitor. Gardianul care porneşte instalaţia la Treblinka sau ofiţerul NKVD care apasă pe trăgaci nu sunt eu, el este persoana care a omorât pe cineva ca mine. Şi totuşi, nu e limpede dacă această identificare cu victimele aduce sau nu multe informaţii, ori dacă acest fel de înstrăinare faţă de ucigaş este sau nu o postură etică. Nu este deloc evident că reducerea istoriei la piese de teatru moralizatoare îl face pe cineva să fie moral.

Din păcate, revendicarea statutului de victimă nu aduce în sine opţiuni etice solide. Şi Stalin, şi Hitler au pretins pe tot parcursul carierei lor că sunt victime. Au convins milioane de oameni că şi ei au fost victime: ale unui complot internaţional capitalist sau evreiesc. În

timpul invaziei germane în Polonia, soldatul german credea că grimasa morţii la un polonez este o dovadă a urii iraţionale a polonezilor faţă de germani. În timpul foametei, un comunist ucrainean s-a trezit încolţit de flămânzii cadaverici de pe pragul uşii sale. Amândoi s-au descris ca victime. Niciunul dintre marile războaie sau masacre din secolul al XX-lea nu a început fără ca agresorii sau făptuitorii să-şi clameze mai întâi nevinovăţia sau statutul de victimă. În secolul al XXI-lea, vedem al doilea val de războaie de agresiune cu revendicări de victimă, în care conducătorii nu numai că îşi prezintă popoarele ca victime, dar fac referire explicită la masacrele din secolul al XX-lea. Se pare că omul are o capacitate nelimitată de transformare subiectivă în victimă, iar cei care cred că sunt victime pot fi motivaţi să săvârşească acte de mare violenţă. Poliţistul austriac care a împuşcat sugari la Moghilev îşi închipuia ce le-ar face sovieticii copiilor săi.

Victimele erau oameni; o identificare reală cu ei ar fi implicat încercarea de a le înţelege viaţa, mai degrabă decât moartea. Prin definiţie, victimele sunt moarte şi nu se pot apăra de felul în care alţii se folosesc de moartea lor. E uşor să justifici politici sau identităţi prin moartea victimelor. E mai puţin atrăgător, dar mai imperativ din punct de vedere moral, să înţelegi acţiunile făptaşilor. La urma urmei, pericolul moral nu este niciodată să devii victimă, ci să devii făptuitor sau privitor de pe margine. E tentant să zici că un ucigaş nazist depăşeşte limitele înţelegerii. Politicieni şi intelectuali remarcabili – de exemplu, Edvard Beneš şi Ilya Ehrenburg – au cedat acestei tentaţii în timpul războiului. Preşedintele cehoslovac şi scriitorul sovieto-iudeu au justificat astfel răzbunarea împotriva germanilor. Cei care îi numesc pe alţii suboameni sunt ei înşişi suboameni. Şi totuşi, a nega unei fiinţe omeneşti caracterul ei omenesc înseamnă a face imposibilă etica.12

Ca să rezişti acestei tentaţii de a crede că alţi oameni sunt inumani trebuie să faci un pas către poziţia nazistă, nu să te îndepărtezi de ea. Dacă îi consideri pe alţi oameni de neînţeles înseamnă că renunţi la încercarea de a înţelege şi, astfel, că abandonezi istoria.

Dacă îi dai deoparte pe nazişti sau pe sovietici ca fiind dincolo de preocupările omeneşti sau de înţelegerea istorică, nu faci decât să cazi în capcana lor morală. Calea mai sigură este să-ţi dai seama că motivele lor de a ucide în masă, oricât de tare ne-ar revolta pe noi, pentru ei aveau sens. Heinrich Himmler a spus că e bine să vezi o sută sau cinci sute, sau o mie de cadavre zăcând unul lângă altul. Ceea ce voia el să spună era că a ucide pe cineva înseamnă sacrificarea purităţii propriului suflet şi că acest sacrificiu îl aşază pe ucigaş la un nivel moral superior. Aceasta era expresia unui anumit tip de devotament. Era o exemplificare, chiar dacă extremă, a unei valori naziste care nu ne este cu totul străină nici nouă: sacrificiul individului în numele comunităţii. Hermann Göring a spus că numele conştiinţei sale este Adolf Hitler. Pentru germanii care îl acceptau pe Hitler ca Führerul lor, credinţa era foarte importantă. Obiectul credinţei lor nu putea fi mai prost ales, însă nu putem nega capacitatea lor de a crede în cineva. Gandhi a fost cel care a făcut observaţia că răul depinde de bine, în sensul că aceia care se adună pentru a săvârşi fapte rele trebuie să-şi fie devotaţi unul altuia şi să creadă în cauza lor. Devotamentul şi credinţa nu i-au făcut pe germani buni, dar i-au făcut cu adevărat umani. La fel cu oricine altcineva, ei au avut acces la gândirea etică, chiar dacă propria lor gândire a fost îngrozitor de eronată.13

Şi stalinismul a fost un sistem în aceeaşi măsură moral şi politic, în care nevinovaţii şi vinovaţii erau categorii atât psihice, cât şi juridice, iar gândirea morală era omniprezentă. Un tânăr activist de partid ucrainean

care le lua înfometaţilor hrana era convins că astfel contribuie la triumful socialismului: „Credeam pentru că voiam să cred”. Sensibilitatea sa era morală, chiar dacă era greşită. Pe când Margarete Buber-Neuman se afla în Gulag, în Karaganda, unul dintre ceilalţi prizonieri i-a spus că „Nu poţi face omletă fără să spargi câteva ouă”. Mulţi stalinişti şi simpatizanţii lor au explicat că victimele perioadelor de foamete şi ai Marii Terori erau necesare construirii unui stat sovietic drept şi sigur. Amploarea însăşi a deceselor părea să întărească această speranţă.

Şi totuşi, justificarea romantică a asasinatelor în masă – prin prezentarea răului, descris corect, drept binele viitor – e pur şi simplu greşită. Poate că ar fi fost cu mult mai bine să nu se facă nimic. Sau poate că printr-o politică mai blândă ar fi ajutat mai mult la realizarea obiectivelor dorite. A crede că o suferinţă imensă trebuie să fie asociată cu un progres mai mare înseamnă a accepta un soi de tainic masochism: prezenţa durerii e semnul unui bine imanent sau emergent. A duce tu însuţi mai departe acest tip de raţionament înseamnă sadism greu de înţeles: dacă am produs durere a fost pentru că exista un scop superior, pe care îl cunoşteam. Dat fiind că Stalin reprezenta biroul politic, care reprezenta comitetul central, care reprezenta partidul, care reprezenta clasa muncitoare, care reprezenta istoria, el avea dreptul special să vorbească despre lucrurile necesare din punct de vedere istoric. Acest statut i-a permis să se absolve singur de orice răspundere şi să dea vina pe alţii pentru eşecurile sale.14

Nu poate fi negat faptul că uciderea în masă prin înfometare a adus un anumit tip de stabilitate politică. Întrebarea trebuie să fie: acesta e oare tipul de pace dorit sau care ar trebui să fie dorit? Masacrele îi leagă, într-adevăr, pe făptaşi de cei care le-au dat ordinele. Acesta e oare tipul corect de loialitate politică? Teroarea

consolidează, într-adevăr, un anumit tip de regim. Acesta e oare genul de regim preferabil? Uciderea civililor este în interesul anumitor tipuri de conducători. Întrebarea nu este dacă toate acestea sunt sau nu adevărate din punct de vedere istoric; întrebarea este ce anume e de dorit. Conducătorii aceştia sunt oare conducători buni, iar regimurile acestea sunt oare regimuri bune? Dacă nu, atunci întrebarea este: cum pot fi prevenite politicile de acest fel?

Cultura noastră contemporană a comemorării consideră de la sine înţeles că aducerea-aminte împiedică crima. Dacă oamenii au murit într-un număr atât de mare, e tentant să crezi că ei trebuie să fi murit pentru ceva cu valoare transcendentă care, asemenea unei fotografii, poate fi expus, developat şi păstrat aşa cum se face cu orice amintire politică. Atunci transcendentul devine naţional. Milioanele de victime trebuie să fi murit pentru ca Uniunea Sovietică să poată câştiga un Mare Război pentru Apărarea Patriei, sau pentru ca America să poată câştiga un război drept. A trebuit ca Europa să-şi înveţe lecţia pacifistă, a trebuit ca Polonia să-şi aibă legenda libertăţii, a trebuit ca Ucraina să-şi aibă eroii, a trebuit ca Bielorusia să-şi dovedească virtutea, a trebuit ca evreii să-şi împlinească destinul sionist. Însă toate aceste justificări ulterioare, cu toate că transmit adevăruri importante despre politicile naţionale şi psihologiile naţionale, au prea puţin a face cu memoria ca atare. Noi ne amintim de morţi, dar morţii nu îşi amintesc. Altcineva deţinea puterea şi altcineva a hotărât cum să moară ei. Mai târziu, altcineva hotărăşte de ce. Când crimei i se conferă un înţeles, există riscul ca mai multă crimă să aducă mai mult înţeles.

Aici e, poate, unul dintre scopurile istoriei, undeva între actul morţii şi permanenta sa reinterpretare. Numai o istorie a masacrelor poate să unească cifrele cu amintirile. Fără istorie, amintirile devin particulare, ceea ce în zilele

noastre înseamnă naţionale; iar cifrele devin publice – cu alte cuvinte, un instrument în competiţia internaţională pentru statutul de martir. Amintirea este a mea, şi am dreptul să fac ce vreau cu ea; cifrele sunt obiective, şi trebuie să-mi accepţi socotelile, indiferent dacă îţi plac sau nu. Acest raţionament îi permite naţionalistului să se îmbrăţişeze singur cu un braţ şi să-şi pocnească vecinul cu celălalt braţ. După ce s-a sfârşit cel de-al Doilea Război Mondial, şi apoi din nou după sfârşitul comunismului, naţionaliştii din întreaga zonă a morţii (şi de dincolo de ea) s-au dedat exagerării cantitative a statutului de victimă, reclamând prin aceasta pentru ei înşişi acoperământul nevinovăţiei.

În secolul al XXI-lea, conducătorii ruşi şi-au asociat ţara cu numărul mai mult sau mai puţin oficial al victimelor sovietice din cel de-al Doilea Război Mondial: nouă milioane de decese din rândurile militarilor şi între paisprezece şi şaptesprezece milioane de decese din rândurile civililor. Spre deosebire de cifrele prezentate în lucrarea de faţă, acestea sunt mai degrabă proiecţii demografice decât numărători. Dar, indiferent dacă sunt corecte sau greşite, sunt cifrele *sovietice*, nu ruseşti. Oricare ar fi cifrele sovietice corecte, cifrele *ruseşti* trebuie să fie mult, mult mai mici. Cifrele sovietice uriaşe includ Ucraina, Bielorusia şi ţările baltice. Deosebit de importante sunt teritoriile pe care Uniunea Sovietică le-a ocupat în 1939: Polonia răsăriteană, ţările baltice, nord-estul României. Acolo, oamenii au murit în proporţii îngrozitor de mari – şi multe dintre victime au fost ucise nu de germani, ci de invadatorul sovietic. Cei mai importanţi dintre toţi în cifrele uriaşe simt evreii: nu evreii din Rusia, dintre care nu au murit decât circa şaizeci de mii, ci evreii din Ucraina sovietică şi din Bielorusia sovietică (aproape un milion) şi cei a căror patrie a fost ocupată de Uniunea Sovietică înainte ca ei să fie ucişi de germani (încă 1, 6

milioane).

Germanii au ucis în mod deliberat aproximativ 3, 2 milioane de civili şi de prizonieri de război care erau originari din Rusia sovietică: mai puţini *în termeni absoluţi* decât din Ucraina sovietică sau din Polonia, ţări mult mai mici, fiecare având circa o cincime din populaţia Rusiei. Cifrele mai mari legate de pierderile civile ruse care sunt oferite uneori ar permite (dacă sunt corecte) două interpretări plauzibile. Fie că au murit mai mulţi soldaţi sovietici decât indică statisticile sovietice, şi aceşti oameni (prezentaţi drept civili în cifrele mai mari) erau de fapt soldaţi. Fie că aceşti oameni (prezentaţi drept victime ale războiului în cifrele mai mari) nu au fost ucişi direct de germani, ci au murit din pricina foamei, lipsurilor şi represiunii *sovietice* în timpul războiului. Cea de-a doua variantă sugerează posibilitatea ca mai mulţi ruşi să fi murit prematur în timpul războiului în ţinuturile controlate de Stalin decât în ţinuturile controlate de Hitler. Acest lucru este foarte posibil să fie adevărat, cu toate că vina pentru multe dintre morţi este împărţită.15

Să ne gândim la Gulag. Cea mai mare parte a lagărelor de concentrare sovietice se aflau în Rusia sovietică, mult dincolo de zona ocupată de germani. Când Germania a invadat Uniunea Sovietică, în iunie 1941, se aflau în Gulag circa patru milioane de cetăţeni sovietici. În timpul războiului, autorităţile sovietice au condamnat la trimiterea în Gulag peste 2, 5 milioane dintre cetăţenii lor. NKVD acţiona în orice loc în care nu ajunseseră germanii, inclusiv în Leningradul asediat şi înfometat. Între 1941 şi 1943, s-a înregistrat moartea a 516.841 de prizonieri din Gulag, iar cifra se poate să fi fost mai mare. Aceste sute de mii de morţi suplimentare nu s-ar fi produs, fără îndoială, dacă germanii nu ar fi invadat Uniunea Sovietică: însă aceşti oameni nu ar fi fost atât de vulnerabili dacă nu ar fi fost în Gulag. Oamenii care au murit în lagărele de

concentrare sovietice nu pot să fie socotiţi pur şi simplu victime ale Germaniei, chiar dacă războiul lui Hitler le-a grăbit moartea.16

Alţi oameni, ca locuitorii Ucrainei sovietice, au suferit mai mult sub Stalin şi Hitler decât locuitorii Rusiei sovietice. În Uniunea Sovietică antebelică, ruşii riscau mult mai puţin să fie afectaţi de Marea Teroare a lui Stalin (cu toate că mulţi dintre ei au fost) decât minorităţile naţionale mai puţin numeroase, şi riscau mult mai puţin să fie ameninţaţi de foamete (cu toate că mulţi au fost) decât ucrainenii sau kazahii. În Ucraina sovietică, întreaga populaţie a fost sub ocupaţie germană o mare parte din război, şi rata deceselor era mult mai mare decât în Rusia sovietică. Teritoriile din Ucraina de astăzi au fost în centrul politicilor de asasinat staliniste şi naziste deopotrivă, pe întreaga perioadă a masacrelor. Circa 3, 5 milioane de oameni au fost victimele politicilor de exterminare staliniste între 1933 şi 1938, şi apoi alte 3, 5 milioane au fost victimele politicilor de exterminare germane între 1941 şi 1944. Probabil că încă trei milioane de locuitori ai Ucrainei sovietice au murit în luptă sau drept consecinţă indirectă a războiului.

Cu toate acestea, statul independent ucrainean a dat uneori dovadă de opinii politice exagerate. În Ucraina, care a fost un loc principal atât al foametei staliniste din 1932 – 1933, cât şi al Holocaustului din 1941 – 1944, numărul de ucraineni ucişi în timpul foametei a fost exagerat, depăşind numărul total de evrei ucişi în Holocaust. Între 2005 şi 2009 istoricii ucraineni angajaţi în instituţiile de stat au repetat cifra de zece milioane de morţi în timpul foametei, fără vreo încercare de a aduce dovezi. La începutul lui 2010, estimarea oficială a celor morţi de foame a scăzut discret la 3, 94 milioane. Această ajustare lăudabilă (şi neobişnuită) în jos a adus poziţia oficială aproape de adevăr. (într-o ţară dezbinată,

preşedintele care a urmat a negat specificitatea foametei din Ucraina.) 17

Bielorusia a fost centrul înfruntării sovieto-naziste, şi nicio altă ţară nu a avut mai mult de suferit sub ocupaţia germană. Pierderile proporţionale din timpul războiului au fost mai mari decât în Ucraina. Bielorusia, chiar mai mult decât Polonia, a suferit decapitarea socială: mai întâi NKVD-ul i-a ucis în 1937 – 1938 pe membrii elitei intelectuale, sub acuzaţia că sunt spioni, apoi partizanii sovietici i-au omorât pe profesori, sub acuzaţia de colaborare cu germanii, în 1942 – 1943. Capitala Minsk a fost depopulată complet de bombardamentele germane, de valul refugiaţilor, de foamete şi de Holocaust;

a fost apoi reconstruită după război, ca metropolă eminamente sovietică. Şi totuşi, chiar şi Bielorusia urmează curentul general. Douăzeci la sută din populaţia antebelică de pe teritoriul bielorus a fost ucisă în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Şi totuşi, tinerilor li se spune, şi ei par să o creadă, că cifra nu a fost de unu din cinci, ci de unu din trei. Un guvern care celebrează moştenirea sovietică neagă caracterul ucigaş al stalinismului, dând toată vina pe germani sau, mai general, pe Occident.18

Exagerarea nu este doar un fenomen post-sovietic sau postcomunist, după cum arată cazul Germaniei. Fără îndoială, faptul că Germania ţine cont de Holocaust este excepţional şi paradigmatic. Nu aceasta e problema. Faptul că germanii comemorează masacrarea evreilor de către germani este un exemplu unic de responsabilitate politică, intelectuală şi pedagogică lipsită de ambiguitate faţă de masacre, şi principala sursă de speranţă că alte societăţi ar putea să urmeze un traseu asemănător. Însă jurnaliştii şi istoricii germani (unii dintre ei) au exagerat numărul germanilor ucişi în război şi în timpul evacuării de după război, al fugii sau al deportării de după sfârşitul

celui de-al Doilea Război Mondial. Încă mai sunt citate un milion sau chiar două milioane de morţi, fără vreo dovadă.

Prin 1974, un raport al arhivelor vest-germane estima numărul de decese din rândurile germanilor care au fugit sau au fost deportaţi din Polonia la circa patru sute de mii; a fost trecut sub tăcere, deoarece cifrele erau prea mici pentru a sluji scopul politic de a dovedi statutul de victime. În acest raport, se estima, de asemenea, numărul de morţi în rândul germanilor din Cehoslovacia la două sute de mii. Conform unui raport comun al istoricilor cehoslovaci şi germani, această a doua cifră este exagerată cu un factor de aproximativ zece. Aşadar, cifra de patru sute de mii de germani ucişi pe când părăseau Polonia (citată într-un capitol precedent) este mai bine să fie considerată maximă, nu minimă.

Soarta germanilor care au fugit sau au fost evacuaţi în timpul războiului a fost asemănătoare cu cea a numărului mai mare de cetăţeni sovietici şi polonezi care au fugit sau au fost evacuaţi în timpul înaintării şi retragerii germane. Ceea ce au trăit acei germani deportaţi la sfârşitul războiului este comparabil cu ceea ce au trăit un număr mai mare de cetăţeni sovietici şi polonezi care au fost deportaţi în timpul războiului şi după el. Însă cele trăite de germanii care au fugit, au fost evacuaţi şi au fost deportaţi nu se poate compara cu ceea ce li s-a întâmplat celor zece milioane de cetăţeni polonezi, sovietici, lituanieni şi letoni, evrei sau neevrei, care au fost expuşi politicilor germane de masacrare deliberată. Purificarea etnică şi uciderea în masă, chiar dacă sunt legate între ele în mai multe feluri, nu sunt acelaşi lucru. Chiar şi în forma lor cea mai rea, ororile de care au avut parte germanii care fugeau sau erau deportaţi nu au fost politici de asasinat în sensul înfometării planificate, al terorii sau Holocaustului.19

Amploarea suferinţei polonezilor din afara Poloniei

este subapreciată. Până şi istoricii polonezi doar rareori îi pomenesc pe polonezii sovietici care au murit de foame în Kazahstan şi în Ucraina sovietică la începutul anilor ’30, sau pe polonezii sovietici împuşcaţi în timpul Marii Terori a lui Stalin, la sfârşitul anilor ’30. Nimeni nu remarcă vreodată că polonezii sovietici au suferit mai mult decât orice altă minoritate naţională europeană în anii ’30. Faptul şocant că NKVD-ul sovietic a făcut mai multe arestări în partea de est a Poloniei în 1940 decât în restul URSS e pomenit rareori. În bombardamentul asupra Varşoviei din 1939 au fost ucişi mai mulţi polonezi decât germani în bombardamentul asupra Dresdei din 1945. Pentru polonezi, acel bombardament nu a fost decât începutul uneia dintre cele mai sângeroase ocupaţii din război, în care germanii au ucis milioane de cetăţeni polonezi. Numai în timpul Insurecţiei din Varşovia au fost omorâţi mai mulţi polonezi decât japonezii ucişi de bombardamentul atomic de la Hiroshima şi Nagasaki. Un polonez *neevreu* din Varşovia care era în viaţă în 1933 avea la fel de multe şanse de a trăi până în 1945 ca un evreu din Germania care era în viaţă în 1933. În timpul războiului, au fost omorâţi aproape la fel de mulţi polonezi *neevrei* ca evreii europeni gazaţi la Auschwitz. De altfel, la Auschwitz au murit mai mulţi polonezi *neevrei* decât evrei din orice ţară europeană, cu două excepţii: Ungaria şi Polonia însăşi.

Criticul literar polonez Maria Janion a spus despre intrarea Poloniei în Uniunea Europeană: „În Europa, da, dar împreună cu morţii noştri”. Este important să ştim cât mai multe posibil despre acei morţi, inclusiv cât de mulţi au fost. În ciuda pierderilor ei cumplite, şi Polonia exemplifică politica exagerării statutului de victimă. Polonezilor li se spune că în timpul războiului au fost ucişi şase milioane de polonezi şi evrei. Această cifră pare să fi fost generată în decembrie 1946 de către un stalinist de

frunte, Jakub Berman, în scopul politic intern de a crea un echilibru aparent între polonezii şi evreii care au murit. Estimarea pe care a „corectat-o” el, de 4, 8 milioane, este probabil mai apropiată de adevăr. Desigur, rămâne o cifră titanică. Polonia a pierdut, probabil, un milion de civili neevrei din cauza germanilor şi încă aproximativ o sută de mii din cauza sovieticilor. Poate că încă un milion de polonezi au murit în urma tratamentului brutal şi ca victime ale războiului. Aceste cifre sunt înspăimântător de mari. Soarta polonezilor neevrei a fost neînchipuit de grea în comparaţie cu cea a popoarelor aflate sub ocupaţie germană din Europa occidentală. Cu toate acestea, în timpul războiului pentru un evreu din Polonia riscul de a fi ucis în mod deliberat era de cincisprezece ori mai mare decât pentru un polonez neevreu.20

În decurs de doisprezece ani, au fost ucise în mod deliberat de către două regimuri paisprezece milioane de oameni. Acesta este un moment pe care abia am început să-l înţelegem, nici vorbă să-l cunoaştem bine. Prin repetarea unor cifre exagerate, europenii eliberează în culturile lor milioane de stafii ale unor oameni care nu au trăit niciodată. Din nefericire, aceste stafii au putere. Ceea ce începe ca o martirologie competitivă poate să sfârşească în imperialism martirologic. Războaiele din Iugoslavia din anii ’90 au început, în parte, din cauză că sârbii credeau că în cel de-al Doilea Război Mondial au fost omorâţi mult mai mulţi din neamul lor decât s-a întâmplat în realitate. Când istoria e lăsată deoparte, cifrele o pornesc în sus, iar amintirile se adună în interior, şi toate acestea ne pun în pericol.

Pot oare morţii să aparţină cu adevărat cuiva? Dintre cei peste patru milioane de cetăţeni polonezi omorâţi de germani, aproximativ trei milioane erau evrei. Toate aceste milioane de evrei sunt puşi la socoteală drept cetăţeni polonezi, ceea ce erau. Mulţi dintre ei se identificau cu

Polonia; unii oameni care au murit ca evrei nici măcar nu se considerau evrei. Peste un milion dintre aceşti evrei sunt puşi la socoteală drept cetăţeni sovietici, deoarece au trăit în jumătatea din Polonia anexată de URSS la începutul războiului. Cei mai mulţi dintre aceşti oameni au trăit în ţinuturi care aparţin acum Ucrainei independente.

Cărei istorii îi aparţine fetiţa care a scrijelit un mesaj către mama sa pe peretele sinagogii din Kovel? Istoriei poloneze, sovietice, israeliene sau ucrainene? A scris în limba polonă; alţi evrei care erau în acea sinagogă în acea zi au scris în idiş. Cum rămâne cu mama Dinei Proniceva, care a îndemnat-o pe fiica sa în limba rusă să fugă de la

Babi iar, o râpă din Kiev, acum capitala Ucrainei independente? Cei mai mulţi dintre evreii din Kovel şi Kiev, ca în multe părţi din Europa de Est, nu erau nici sionişti, nici polonezi, nici ucraineni, nici comunişti. Putem spune cu adevărat despre ei că au murit pentru Israel, Polonia, Ucraina sau Uniunea Sovietică? Erau evrei, erau cetăţeni polonezi sau sovietici, vecinii lor erau ucraineni sau polonezi sau ruşi. Ei aparţin, într-o anumită măsură, istoriilor celor patru ţări – în măsura în care istoriile acestor patru ţări sunt cu adevărat distincte.

Victimele au lăsat în urmă oameni care îi jelesc. Ucigaşii au lăsat în urmă cifre. Alăturarea după moarte la o cifră mare înseamnă dizolvarea într-un fluviu al anonimatului. Înrolarea postumă în amintiri naţionale aflate în competiţie, sprijinite pe cifrele în care a intrat şi o parte din viaţa ta, înseamnă sacrificarea individualităţii. Înseamnă să fii abandonat de istorie, care începe de la prezumţia că fiecare persoană este ireductibilă. Cu toată complexitatea sa, istoria este ceea ce avem cu toţii şi putem împărtăşi cu toţii. Aşadar, chiar şi atunci când deţinem cifrele corecte trebuie să fim atenţi. Cifra corectă nu e suficientă.

Fiecare înregistrare a unei morţi sugerează, dar nu

poate înlocui, o viaţă unică. Trebuie să putem să ţinem cont nu numai de numărul de morţi, ci şi de fiecare victimă ca individ. Cifra foarte mare care rezistă examinării este cea a Holocaustului, cu cei 5, 7 milioane de evrei morţi, dintre care 5, 4 milioane ucişi de germani. Însă această cifră, la fel cu toate celelalte, trebuie să fie privită nu ca 5, 7 milioane, o abstracţie pe care puţini dintre noi o pot înţelege, ci ca de 5, 7 milioane *de ori unu*. Aceasta nu înseamnă imaginea generică a unui evreu care trece de 5, 7 milioane de ori printr-o noţiune abstractă a morţii. Înseamnă nenumăraţi indivizi care trebuie totuşi să fie număraţi, în floarea vieţii: Dobcia Kagan, fata din sinagoga din Kovel, şi toţi cei care erau cu ea acolo, şi toate fiinţele omeneşti individuale care au fost ucise ca evrei la Kovel, în Ucraina, în Est, în Europa.

Culturile memoriei sunt organizate pe cifre rotunde, intervale de zece; dar, într-un fel, este mai uşor să-ţi aminteşti morţii când cifrele nu sunt rotunde, când cifra din coadă nu este zero. Aşadar, în privinţa Holocaustului poate că este mai uşor să te gândeşti la 780.863 de persoane diferite de la Treblinka: dintre care ultimele trei puteau să fie Tamara şi Itta Willenberg, ale căror haine stăteau agăţate unele de altele după ce surorile au fost gazate, şi Ruth Dorfmann, care a putut să plângă împreună cu bărbatul care i-a tăiat părul înainte ca ea să intre în camera de gazare. Sau ar putea fi mai uşor de închipuit ultimul dintre cei 33.761 de evrei împuşcaţi al Babi iar: mama Dinei Proniceva, să zicem – cu toate că, de fapt, fiecare evreu ucis acolo ar fi putut fi acela, trebuie să fie acela, este acela.

În istoria masacrelor din zona morţii, memoria trebuie să includă acel de un milion de ori unu leningrădeni care au murit de foame în timpul blocadei, acele de 3, 1 milioane de ori unu prizonieri de război sovietici ucişi de germani în 1941 – 1944 sau acele de 3, 3

milioane de ori unu ţărani ucraineni omorâţi prin înfometare de regimul sovietic în 1932 – 1933. Aceste cifre nu vor fi cunoscute niciodată cu precizie, dar şi ele conţin indivizi: familii de ţărani care au făcut alegeri cumplite, prizonieri care şi-au ţinut de cald unul altuia în gropile-culcuş, copii, ca Tania Saviceva, care şi-au văzut familiile pierind la Leningrad.

Fiecare dintre cei 681.692 de oameni împuşcaţi în timpul Marii Terori a lui Stalin din 1937 – 1938 a avut o poveste de viaţă diferită: cei doi de la sfârşit ar putea fi Maria Juriewicz şi Stanisław Wyganowski, soţia şi soţul reuniţi „sub pământ”. Fiecare dintre cei 21.892 de prizonieri de război polonezi împuşcaţi de NKVD în 1940 era în floarea vieţii. Cei doi de la sfârşit ar putea fi Dobiesław Jakubowicz, tatăl care visa la fiica sa, şi Adam Solski, soţul care a scris despre verighetă în ziua în care glonţul i-a pătruns în creier.

Regimurile nazist şi sovietic au transformat oamenii în cifre, iar pe unele dintre ele nu putem decât să le estimăm, în vreme ce pe altele putem să le reconstruim destul de exact. Misiunea noastră, ca specialişti, este să căutăm aceste cifre şi să le aşezăm în context. Misiunea noastră, ca umanişti, este să transformăm din nou cifrele în oameni. Dacă nu putem să facem aceasta, atunci Hitler şi Stalin ne-au modelat nu numai lumea, ci şi natura noastră omenească.

Cifre şi termeni

Paisprezece milioane este numărul aproximativ de oameni ucişi de politicile deliberate de masacrare puse în practică de Germania nazistă şi de Uniunea Sovietică în zona morţii. Definesc zona morţii ca fiind teritoriile expuse *ambelor* puteri politice, germană şi sovietică, şi politicilor asociate de asasinate în masă, într-un anumit moment din perioada 1933 – 1945. Ele corespund aproape perfect cu

locurile în care germanii au ucis evrei între 1941 şi 1945. La est, ar fi putut fi inclusă o porţiune mai mare sau mai mică din Rusia sovietică; însă linia existentă permite examinarea principalelor locuri ale masacrelor germane din timpul războiului, precum şi teritoriile din vestul sovietic lovite disproporţionat de teroarea sovietică precedentă. Cu toate că vorbesc despre partea apuseană a Poloniei, care până în 1945 a aparţinut Germaniei, nu o includ în zona morţii. Aceasta, pentru a respecta deosebirea dintre masacre şi purificarea etnică. Fără îndoială, Ungaria ar fi putut să fie inclusă, dat fiind că a fost ocupată pentru puţin timp de germani spre sfârşitul războiului, după ce ani în şir a fost aliata Germaniei, şi apoi a fost ocupată de sovietici. După evreii polonezi şi cei sovietici, evreii maghiari au fost cel de-al treilea mare grup de victime ale Holocaustului. Şi România ar fi putut susţine într-un fel că face parte din zona morţii, dat fiind că mulţi dintre evreii săi au fost ucişi, iar ţara a fost ocupată la sfârşitul războiului de Uniunea Sovietică. Însă România a fost şi aliata Germaniei, nu numai victimă a agresiunii germane, iar uciderea evreilor români a fost mai degrabă o politică românească decât germană; aceasta este o istorie înrudită, dar diferită. Cetăţenii iugoslavi au avut parte de multe dintre nenorocirile descrise aici, inclusiv Holocaust şi represalii masive; însă populaţia evreiască din Iugoslavia era foarte mică, iar Iugoslavia nu a fost ocupată de Uniunea Sovietică.

Aceste probleme de geografie politică pot fi controversate într-o oarecare măsură; ceea ce nu poate fi controversat este existenţa unei zone din Europa în care puterile sovietică şi germană s-au suprapus parţial şi în care s-a produs imensa majoritate a asasinatelor deliberate din ambele regimuri. Cu alte cuvinte, nu poate fi contrazis faptul că zona dintre centrul Poloniei şi partea vestică a Rusiei în care germanii au ucis evrei acoperă regiunile în

care toate celelalte politici importante de masacrare ale germanilor şi sovieticilor fuseseră deja aplicate sau erau aplicate în paralel – dacă nu complet, cel puţin într-o proporţie foarte semnificativă. Înfometarea intenţionată a Ucrainei s-a petrecut în zona Holocaustului, înfometarea intenţionată a prizonierilor de război sovietici s-a petrecut în zona Holocaustului. Cele mai multe dintre acţiunile de împuşcare a elitelor poloneze au avut loc în zona Holocaustului. Cele mai multe dintre „acţiunile de pedepsire" ale germanilor au avut loc în zona Holocaustului. O parte disproporţionat de mare a acţiunilor de împuşcare din timpul Marii Terori staliniste au avut loc în zona Holocaustului.

Am folosit formularea „linia Molotov-Ribbentrop" pentru o graniţă importantă care traversa de la nord la sud zona morţii. Această linie (care apare pe unele hărţi) este graniţa germano-sovietică stabilită de comun acord în septembrie 1939, după comuna invazie a Poloniei. A fost semnificativă pentru cetăţenii polonezi, deoarece marca împărţirea dintre regimurile de ocupaţie germană şi sovietică. Această linie a căpătat alt înţeles după ce germanii şi-au trădat aliaţii şi au invadat Uniunea Sovietică, în 1941. La vestul ei, germanii ţineau evreii în ghetouri; la estul ei, germanii au început să împuşte grupuri foarte mari de evrei. Holocaustul a început la estul liniei Molotov-Ribbentrop, cu acţiunile de împuşcare, apoi a trecut la vestul liniei Molotov-Ribbentrop, unde cele mai multe dintre victime au fost gazate.

În literatura istorică despre Holocaust, oamenii de la estul liniei Molotov-Ribbentrop sunt numiţi adesea „evrei sovietici", iar cei de la vestul liniei „evrei polonezi". Este o descriere inexactă a acelor oameni: dintre cei uciși la *estul* liniei Molotov-Ribbentrop, erau mai mulţi cei care avuseseră cetăţenie polonă decât sovietică în 1939, când a început războiul. De asemenea, referirea la aceşti oameni

ca „evrei sovietici” tinde să confirme o relatare despre război în care invazia sovieticilor şi ocuparea vecinilor lor apuseni sunt marginalizate sau trecute cu vederea. Dacă aceşti oameni erau „evrei sovietici”, atunci ţara lor natală era Uniunea Sovietică, iar războiul începuse cu invazia germană în Uniunea Sovietică. De fapt, războiul a început cu alianţa sovietico-germană care a distrus Polonia şi i-a lăsat pe aceşti evrei într-o Uniune Sovietică extinsă. Folosirea formulării „linia Molotov-Ribbentrop”, chiar dacă la prima vedere poate să pară stângace, ne permite să vedem o zonă foarte specială a Europei, în care oamenii au suferit în cel de-al Doilea Război Mondial trei cicluri de ocupaţie: mai întâi sovietică, apoi germană, apoi din nou sovietică.

Pe zidul unei închisori a Gestapoului din Varşovia, un arestat polonez a scris: „E uşor să vorbeşti despre Polonia. E mai greu să munceşti pentru ea. E şi mai greu să mori. Şi cel mai greu e să suferi”. Cu câteva excepţii, acesta e un studiu despre moarte, nu despre suferinţă. Are ca obiect regimurile ucigaşe şi oamenii care le-au fost victime. Într-o operaţiune de masacru deliberat, moartea în masă e scopul acelui regim. Este un scop în sine sau mijlocul de a atinge un alt scop. Totalul de paisprezece milioane nu este socoteala completă a tuturor deceselor pe care puterile germană şi sovietică le-au provocat în acea zonă. Este o estimare a numărului de oameni ucişi în cadrul unor politici deliberate de asasinare în masă.

Prin urmare, în general am exclus din total persoanele care au murit de epuizare, de boli sau de malnutriţie în lagărele de concentrare sau în timpul deportărilor, evacuărilor sau fugii din faţa armatelor. De asemenea, am exclus persoanele care au murit în timpul muncii silnice. Nu i-am pus la socoteală pe cei care au murit de foame ca rezultat al lipsurilor din timpul războiului, sau pe civilii care au murit în timpul

bombardamentelor ori în urma altor acţiuni de război. Nu-i pun la socoteală pe soldaţii care au murit pe câmpurile de luptă din cel de-al Doilea Război Mondial. Pe parcursul cărţii, vorbesc despre lagăre şi deportări şi bătălii, şi dau cifre despre cei ucişi. Însă acestea nu sunt incluse în cifra finală de paisprezece milioane. De asemenea, exclud actele de violenţă săvârşite de terţi, care au fost neîndoielnic rezultatul ocupaţiei germane sau sovietice, dar nu au ţinut de o politică germană sau sovietică. Uneori, acestea au produs un număr foarte semnificativ de morţi, cum a fost masacrarea evreilor de către români (circa trei sute de mii) sau epurarea etnică naţionalistă ucraineană a polonezilor (cel puţin cincizeci de mii).

Aceasta este o carte despre masacrul deliberat, mai puţin despre abuzuri. Este o carte despre civili (şi prizonieri de război), nu despre soldaţii aflaţi în campanie. Prin toate aceste distincţii şi excluderi, nu vreau să se înţeleagă că acei oameni nu au fost victime, directe sau indirecte, ale sistemelor nazist şi sovietic. Nu vreau să minimalizez oroarea lagărelor de concentrare germane şi sovietice, sau caracterul ucigaş al purificărilor etnice, sau natura represivă a muncii silnice, sau totalul îngrozitor al morţilor din război. Ceea ce vreau este să verific ipoteza că uciderea în masă deliberată şi directă săvârşită de aceste două regimuri în zona morţii este un fenomen distinct, care merită să fie tratat separat, prin scrierea unei istorii al cărei subiect este uciderea intenţionată a paisprezece milioane de oameni de către două regimuri, într-un interval scurt de timp şi în anumite părţi din Europa.

La urma urmei, paisprezece milioane este o cifră foarte mare. Depăşeşte cu peste zece milioane numărul celor care au murit în toate lagărele de concentrare sovietice şi germane (spre deosebire de centrele de exterminare) luate la un loc din întreaga istorie a Uniunii Sovietice şi a Germaniei naziste. Dacă estimările standard

actuale ale pierderilor militare sunt corecte, depăşeşte cu peste două milioane numărul de soldaţi germani şi sovietici, laolaltă, morţi pe câmpul de luptă în cel de-al Doilea Război Mondial (socotindu-i pe prizonierii de război ucişi prin înfometare şi executaţi drept victime ale politicii de masacrare, nu ale războiului). Depăşeşte cu peste treisprezece milioane numărul de victime britanice şi americane, laolaltă, din cel de-al Doilea Război Mondial. De asemenea, depăşeşte cu peste treisprezece milioane toate pierderile americane de pe câmpurile de bătălie din toate războaiele pe care le-au purtat în străinătate Statele Unite ale Americii.

Totalul de paisprezece milioane de morţi care au fost victime ale regimurilor de masacrare deliberată din zona morţii e suma următoarelor cifre aproximative susţinute în text şi în note: 3, 3 milioane de cetăţeni sovietici (majoritatea ucraineni) înfometaţi intenţionat de propriul guvern în Ucraina sovietică în perioada 1932 – 1933; trei sute de mii de cetăţeni sovietici (majoritatea polonezi şi ucraineni) împuşcaţi de propriul guvern în partea apuseană a URSS, printre cele circa şapte sute de mii de victime ale Marii Terori din perioada 1937 – 1938; două sute de mii de cetăţeni polonezi (majoritatea etnici polonezi) împuşcaţi de trupele germane şi sovietice în Polonia ocupată, în perioada 1939 – 1941; 4, 2 milioane de cetăţeni sovietici (în cea mai mare parte ruşi, bieloruşi şi ucraineni) ucişi prin înfometare de ocupanţii germani în perioada 1941 – 1944; 5, 4 milioane de evrei (cei mai mulţi dintre ei, cetăţeni polonezi şi sovietici) gazaţi sau împuşcaţi de germani în perioada 1941 – 1944, şi şapte sute de mii de civili (majoritatea bieloruşi şi polonezi) împuşcaţi de germani în „acţiuni de pedepsire”, în special în Bielorusia şi la Varşovia, în perioada 1941 – 1944.

În general, aceste cifre sunt însumări ale numărătorilor făcute de germani sau de sovietici înşişi,

completetate de alte surse, nu estimări statistice ale pierderilor bazate pe recensăminte. Prin urmare, totalurile prezentate de mine simt adesea mai mici (chiar dacă rămân extraordinar de mari) decât altele din literatura de specialitate. Cazul principal în care mă bazez pe estimări este foametea din Ucraina sovietică, pentru care datele simt insuficiente în vederea unei sume definitive şi în care prezint o cifră totală pe baza câtorva calcule demografice şi estimări contemporane. Şi aici, relatarea mea este în linia unei estimări modeste.

În cazul unui astfel de subiect, trebuie multă grijă la folosirea termenilor şi la definirea lor. Există o diferenţă notabilă, care de obicei nu e remarcată, între „Soluţia Finală" şi „Holocaust". În primul caz, a fost o formulare generală folosită de nazişti pentru a descrie intenţia lor de a-i elimina pe evrei din Europa. O mare parte din perioada în care a fost folosită a indicat unul dintre cele patru planuri de deportare, la care în cele din urmă s-a renunţat. La un moment dat, în a doua jumătate a anului 1941, Hitler a sprijinit ideea uciderii în masă drept metoda de eliminare a evreilor din Europa, făcând-o cunoscută în luna decembrie a acelui an. În acel moment, „Soluţia Finală" a căpătat sensul de asasinare a tuturor evreilor. Termenul „Holocaust" a fost introdus după război, şi în anii '90 era interpretat în general (cu toate că în niciun caz totdeauna) drept uciderea în masă a evreilor de către germani.

În această carte, „Holocaust" înseamnă versiunea finală a Soluţiei Finale, politica germană de eliminare a evreilor din Europa prin omorârea lor. Cu toate că Hitler dorise, cu siguranţă, şi mai înainte să-i îndepărteze pe evrei din Europa printr-o Soluţie Finală, Holocaustul cu această definiţie a început în vara lui 1941 prin împuşcarea femeilor şi copiilor evrei din partea ocupată a Uniunii Sovietice. Termenul „Holocaust" e folosit uneori în două alte feluri: pentru toate metodele de ucidere germane

din timpul războiului sau pentru oprimarea evreilor de către regimul nazist. În această carte, „Holocaust” înseamnă omorârea evreilor din Europa, aşa cum a fost săvârşită de germani, cu gloanţe sau gaz, între 1941 şi 1945.

Mă abţin de la folosirea termenului *holodomor* pentru înfometarea deliberată de către Stalin a Ucrainei sovietice nu din cauză că termenul implică mai puţină precizie decât „Holocaust”, ci pur şi simplu deoarece le este necunoscut aproape tuturor cititorilor anglofoni. Folosesc formula „Marea Teroare” pentru acţiunile de împuşcare şi deportare în masă din 1937 şi 1938, dintre care cele mai importante au fost „operaţiunea culacilor” şi operaţiunile împotriva minorităţilor naţionale.

Prefer formularea „masacre” termenului „genocid” din mai multe motive. Termenul „genocid” a fost creat de avocatul internaţional polono-iudeu Rafal Lemkin în 1943. Printr-o extraordinară energie şi perseverenţă, a reuşit să-l introducă în jurisprudenţa internaţională. În termenii Convenţiei pentru Prevenirea şi Reprimarea Crimei de Genocid, adoptată de Adunarea Generală a ONU din 1948, genocidul implică „acte comise cu intenţia de a distruge, în totalitate sau numai în parte, un grup naţional, etnic, rasial sau religios ca atare”. În Convenţie, se enumeră cinci feluri în care este comis genocidul: prin „omorârea membrilor unui grup”; „atingerea gravă a integrităţii fizice sau mintale a membrilor unui grup”; „supunerea intenţionată a grupului la condiţii de existenţă care antrenează distrugerea fizică totală sau parţială”; „măsuri care vizează scăderea natalităţii în cadrul grupului” şi „transferarea forţată a copiilor dintr-un grup în altul”. Acest instrument legal a permis condamnări, chiar dacă abia de curând. Ca îndreptar pentru interpretări istorice şi morale, termenul „genocid” are însă unele scăderi.

Termenul „genocid” dă naştere unor controverse

inevitabile şi de nerezolvat. El se bazează, în două locuri, pe intenţia făptuitorului: „intenţia de a distruge” şi „ca atare” Se poate argumenta că politicile de ucidere în masă nu au fost genocid, deoarece cârmuitorii aveau altă „intenţie”, sau pentru că intenţionau să ucidă pe cineva, dar nu un anumit grup „ca atare”.

Cu toate că termenul „genocid” are, de fapt, o aplicaţie largă, este adesea interpretat ca referitor doar la Holocaust. Oamenii care se asociază pe ei înşişi cu victimele doresc definirea prin „genocid” a crimelor din trecut, crezând că aceasta va duce la o recunoaştere de genul celei acordate Holocaustului. Între timp, oamenii care au legături cu ţările care au săvârşit genocide se împotrivesc foarte energic termenului, deoarece cred că acceptarea lui ar fi echivalentă cu acceptarea unui rol în Holocaust. Astfel, de exemplu, guvernul turc se împotriveşte clasificării ca genocid a masacrării unui milion sau mai mult de armeni în timpul Primului Război Mondial.

O ultimă problemă apare dintr-o cunoscută modificare politică a definiţiei. Sovieticii au avut grijă ca termenul „genocid”, spre deosebire de intenţiile lui Lemkin, să excludă grupurile politice şi economice. Astfel, foametea din Ucraina sovietică putea fi prezentată cumva ca mai puţin încadrabilă în genocid, dat fiind că vizase în aceeaşi măsură o clasă, culacii, şi o naţiune, ucrainenii. Lemkin însuşi considera că foametea din Ucraina este genocid. Dar, întrucât autorii politicii de ucidere prin înfometare i-au modificat definiţia, acest lucru a fost controversat. Este remarcabil faptul că dispunem de instrumentul juridic al genocidului; cu toate acestea, nu trebuie să uităm că la schiţarea acestui statut particular al asasinatului au contribuit şi unii dintre ucigaşi. Sau, ca să prezentăm chestiunea mai puţin moralizator: toate legile apar într-un anumit cadru politic, pe care îl reflectă. Nu

este întotdeauna recomandabil să se exporte politica acelui moment în istoria altui moment.

În cele din urmă, istoricii care discută genocidul ajung să răspundă ei înşişi la întrebarea dacă un anumit eveniment se califică sau nu ca atare, şi astfel clasifică în loc să explice. Discuţiile iau o formă semantică, sau juridică, sau politică. În fiecare dintre cazurile discutate în această carte, la întrebarea „A fost genocid?” se poate răspunde: Da, a fost. Dar aceasta nu ne duce prea departe.

Oamenii din zona morţii au trăit într-o lume de o complexitate lingvistică intimidantă. Cele mai multe dintre victimele prezentate aici cunoşteau sau aveau contact regulat cu două sau mai multe limbi, şi multe dintre ele erau bilingve sau trilingve. Istorii mai ample ale Europei implică probleme de transliterare, întrucât cuvintele din limbi scrise cu caractere nelatine trebuie să fie transpuse în caracterele latine ale limbii engleze. Problema nu apare în cazul limbilor franceză, germană, polonă sau cehă, care sunt scrise în caractere latine cu semne diacritice mai mult sau mai puţin familiare. Însă idişul şi ebraica sunt scrise în caractere ebraice, iar bielorusa, rusa şi ucraineana sunt scrise în alfabetul chirilic.

Pentru fiecare dintre aceste limbi, există sisteme concurenţiale de transliterare, fiecare cu avantajele şi dezavantajele sale. Ceea ce îngreunează şi mai mult lucrurile este faptul că mulţi dintre oamenii şi locurile despre care se vorbeşte în această carte au avut nume diferite, în limbi diferite, scrise cu caractere diferite. Aşadar, s-ar putea să existe, de exemplu, vreo duzină de feluri legitime de a ortografia numele unui evreu din Ucraina. Pentru mulţi dintre cititori, oamenii şi locurile despre care vorbim aici sunt destul de necunoscute şi fără povara unor soluţii mai elaborate ale problemei transliterării. Riscul preciziei prea mari este să accentueze, nu să atenueze caracterul exotic al oamenilor

şi al locurilor.

În general, am dat numele în formele mai simple şi mai familiare decât cele care corespund perfect transliteraţiei. Ortografiez prenumele ruse care se termină în „îi” exact aşa, parţial pentru ca cititorii să poată sesiza diferenţa dintre prenumele ruse (care se termină în „îi”), prenumele ucrainene (care se termină în „yi”) şi prenumele polone (care se termină în „i”). De obicei, dau numele de oraşe în forma engleză care ne este familiară – prin urmare, Warsaw, nu Warszawa, şi Kiev, nu Kyiv. Toate numele oraşelor au fost ortografiate diferit de către diferiţi locuitori la un moment dat – şi în momente diferite au ajuns sub cârmuitori diferiţi, cu topografii oficiale diferite. Eu tind să prefer ortografierea engleză curentă, chiar dacă fac excepţii atunci când ar părea absurd să nu procedez aşa. A existat tendinţa ca oraşele din Uniunea Sovietică să-şi schimbe numele; eu folosesc numele lor din acea vreme. Astfel, în anii ’30 foametea şi teroarea s-au abătut asupra oraşului Stalino (nu Doneţk), iar, în 1942, Armata a 6-a germană a fost distrusă la Stalingrad (nu Volgograd). Încerc să folosesc pe tot parcursul cărţii acelaşi nume al unui oraş, însă, în unele cazuri în care graniţele s-au mutat şi populaţiile au fost transferate (Lwów/Lviv, Wilno/Vilnius), aceasta ar fi produs o distorsiune prea mare. În citate, dau numele autorului aşa cum apare în lucrarea citată, chiar dacă aceasta înseamnă că numele unor autori este ortografiat diferit în citate diferite. În note şi în bibliografie, fac transliterarea cu mai multă precizie decât în textul principal, urmând versiunile simplificate ale îndrumărilor Bibliotecii Congresului. Toate acestea sunt chestiuni care ţin de discernământ; cititorii care au experienţa acestor probleme vor înţelege imposibilitatea de a evita unele compromisuri. Traducerile, cu excepţia celor la care precizez autorul, îmi aparţin.

Aceste lămuriri sunt valabile doar pentru textul în

limba engleză (n.t.).

Rezumat

Uciderea în zona morţii a avut cinci forme. În primul rând, Stalin s-a apucat de *modernizare* prin intermediul autocolonizării Uniunii Sovietice. Sovieticii au creat un sistem imens de lagăre de muncă, numit Gulag, au colectivizat agricultura şi au construit uzine, mine şi canale. Când agricultura colectivizată a avut ca rezultat foametea, vina a fost dată pe anumite grupuri, în principal ucrainenii. Peste cinci milioane de oameni au murit de foame în Uniunea Sovietică la începutul anilor ’30, cei mai mulţi dintre ei în Ucraina sovietică. Foametea a fost provocată de agricultura colectivizată, dar moartea prin înfometare a fost provocată de politică.

Apoi sovieticii au efectuat o *repliere* în teroare. În Marea Teroare din anii 1937 şi 1938, conducerea sovietică a văzut în ţărani, victimele colectivizării, principala ameninţare pentru puterea sovietică. Oamenii care au supravieţuit foametei şi Gulagului au fost împuşcaţi. În acelaşi timp, conducerea sovietică a definit anumite minorităţi naţionale drept duşmani. Aproape şapte sute de mii de oameni au fost înregistraţi ca fiind executaţi în timpul Terorii, cu toate că numărul real poate să fie ceva mai mare. Un număr disproporţionat de mare dintre aceşti oameni au fost ţărani, precum şi polonezi sovietici.

În 1939, sovieticii şi germanii au invadat împreună Polonia şi au aplicat o politică de *deculturalizare*. Judecând pe baza unor ideologii diferite, dar trăgând concluzii similare, germanii şi sovieticii au ucis, între 1939 şi 1941, circa două sute de mii de cetăţeni polonezi, dintre care un număr disproporţionat de mare de oameni educaţi, care reprezentau cultura europeană şi care ar fi putut să conducă mişcarea de rezistenţă. Când i-au executat pe cei 21.892 de ofiţeri polonezi şi alţi oameni la Katyn şi în patru alte locuri, în primăvara anului

1940, acţiunea sovieticilor răspundea în oglindă campaniei de ucidere germane care se desfăşură în acelaşi timp. De asemenea, sovieticii şi germanii au deportat în această vreme circa un milion de cetăţeni polonezi, făcând să sporească sistemele de lagăre sovietice şi germane. Germanii i-au închis pe evreii polonezi în ghetouri, cu intenţia de a-i deporta pe toţi. Zeci de mii de evrei au murit de foame şi de boli când ghetourile au devenit lagăre de muncă improvizate.

După ce germanii au rupt alianţa şi au invadat Uniunea Sovietică, în iunie

1941, cei doi inamici au ucis civili într-un tipar de *complicitate beligerantă*. În Bielorusia sovietică ocupată de germani, sovieticii au încurajat activitatea partizanilor, iar reacţia germanilor a fost să execute peste trei sute de mii de oameni. Aceste masacre au avut prea puţin a face cu represaliile în orice sens obişnuit. La sfârşit, germanii au împuşcat femei şi copii bieloruşi pentru că nu erau de niciun folos şi i-au luat în sclavie pe bărbaţi. La Varşovia, forţele sovietice au încurajat mai întâi o insurecţie poloneză, după care au stat cu braţele încrucişate în vreme ce germanii au omorât peste o sută de mii de polonezi şi apoi au distrus oraşul însuşi.

Hitler a avut în vedere o *demodernizare colonială* a Uniunii Sovietice şi a Poloniei, care ar fi luat zeci de milioane de vieţi. Conducerea nazistă îşi pusese în gând o frontieră răsăriteană depopulată şi dezindustrializată şi apoi prefăcută în domeniul agrar al stăpânilor germani. Această viziune avea patru părţi, în primul rând, statul sovietic trebuia să se prăbuşească după o *victorie fulgerătoare* în vara lui 1941, aşa cum făcuse statul polon în vara lui 1939, lăsându-le germanilor controlul deplin asupra Poloniei, Bielorusiei, Ucrainei, părţii apusene a Rusiei şi Munţilor Caucaz. În al doilea rând, un *Plan al foamei* avea să ucidă prin înfometare circa treizeci de

milioane de locuitori ai acestor ţinuturi în iarna 1941 – 1942, când hrana avea să fie trimisă în Germania şi în vestul Europei. În al treilea rând, trebuia ca evreii din Uniunea Sovietică rămaşi în viaţă după foamete, alături de evreii polonezi şi de alţi evrei aflaţi sub control german, să fie eliminaţi din Europa în cadrul unei *Soluţii finale*. În al patrulea rând, un *Generalplan Ost* prevedea deportarea, uciderea, înrobirea sau asimilarea restului populaţiilor şi aşezarea în Europa de Est a coloniştilor germani în anii de după victorie. Spaţiul de viaţă al germanilor avea să fie spaţiul de moarte al altora.

Când Uniunea Sovietică s-a apărat şi n-a putut fi vorba de vreo victorie fulgerătoare, Hitler şi conducerea germană au adaptat celelalte trei planuri la noua situaţie, omorând aproximativ zece milioane de oameni, adică mai puţini decât fusese plănuit. *Planul Foamei* a fost abandonat în forma sa originală şi aplicat doar în zone aflate total sub control german. Astfel, un milion de oameni au fost ucişi în mod intenţionat prin înfometare în Leningradul asediat şi peste trei milioane de prizonieri de război sovietici au murit de foame şi din lipsă de îngrijiri, în vreme ce războiul continua, germanii au început să folosească prizonierii la muncă, în loc să-i lase pe cei mai mulţi dintre ei să se stingă de foame. Marea schemă colonială din *Generalplan Ost* nu putea fi transpusă în fapt fără o victorie deplină, care nu se arăta la orizont. A fost încercat în zone din Polonia ocupată, în care polonezii au fost deportaţi ca să se creeze spaţiu pentru coloniile rasiale germane. Conceptul lui esenţial a fost vizibil şi în hotărârea germanilor de a distruge fizic oraşul Varşovia, ca reacţie la insurecţia din vara anului 1944. Şi în cazul *Planului Foamei*, şi în cel al lui *Generalplan Osty* a fost nevoie de reducerea şi amânarea planurilor de masacrare. Obiectivul general al colonizării nu a fost abandonat niciun moment.

În schimb, *Soluţia Finală* a fost transpusă în fapt cât mai mult posibil. Iniţial trebuia să fie aplicată după război. Întrucât în a doua jumătate a anului 1941 era deja limpede că războiul nu decurge conform planului, Hitler a arătat clar că doreşte ca o soluţie finală să fie aplicată imediat. Până atunci, fuseseră propuse patru variante de Soluţie finală prin deportare, şi toate au fost considerate inadecvate. Invadarea Uniunii Sovietice şi eşecul ei au arătat cum pot fi eliminaţi evreii din Europa: prin masacrare. *Einsatzgruppen*, care iniţial avuseseră sarcina de a elimina inamicii politici, au fost folosite pentru a împuşca evrei. Batalioane de *Ordnungspolizei*, care iniţial aveau sarcina de a patrula în Uniunea Sovietică deja cucerită, au fost folosite în acţiuni masive de ucidere. În decembrie 1941, când Hitler a arătat limpede că se aşteaptă ca evreii aflaţi sub controlul germanilor să fie exterminaţi, a fost disponibilă o nouă tehnică de ucidere în masă. Asfixierea cu monoxid de carbon, folosită iniţial într-un „program de eutanasiere”, a fost adaptată pentru utilizarea în dube de gazare din partea ocupată a Uniunii Sovietice şi apoi în instalaţii permanente de gazare din Polonia ocupată. Lagărului de muncă de la Auschwitz i-a fost adăugat o fabrică a morţii, în care s-a folosit ca factor de ucidere acid cianhidric, nu monoxid de carbon. Evreii din Polonia ocupată, care fuseseră deja adunaţi în ghetouri în vederea deportării, au fost trimişi în schimb la Belzec, Sobibor, Chełmno, Treblinka, Auschwitz şi Majdanek, unde au fost gazaţi.

Mulţumiri

Scrisul e singurătate cu întreruperi; plăcerea încheierii unei cărţi este să le mulţumeşti celor care au ajutat-o să prindă formă.

Krzysztof Michalski şi Klaus Nellen de la Institut für

die Wissenschaften vom Menschen din Viena m-au silit să-mi precizez gândul iniţial. Datorită atelierelor de lucru organizate de institut în cadrul proiectului „Europă unită/Amintire divizată”, m-am bucurat în întâlnirile de la Viena şi de la Yale University de compania unei duzini de istorici remarcabili. Am făcut prima variantă a manuscrisului la Yale, căminul meu academic, în compania colegilor, care au stabilit standarde foarte înalte; şi apoi am rescris cartea în timpul unei perioade în care am stat la IWM, perioadă pe care eforturile personalului institutului, în special Susanne Froeschl, Mary Nicklas şi Marie-Therese Porzer, au făcut-o să fie foarte rodnică. Sunt recunoscător pentru anul sabatic de la Yale şi mai ales pentru consideraţia dovedită de Laura Engelstein, ca decan al Facultăţii de Istorie. Ian Shapiro şi MacMillan Center de la Yale mi-au sprijinit cercetarea. Competenţa şi încurajarea lui Marcy Kaufman şi Marianne Lyden mi-au permis să păstrez echilibrul între îndatoririle mele administrative de la Yale şi sarcinile de cercetare şi de predare.

În timpul conceperii şi scrierii primei forme a cărţii, am avut norocul să fiu înconjurat de absolvenţi de la Yale generoşi şi talentaţi. Unii dintre ei au participat la seminalii grele pe subiectul acestei cărţi, şi toţi au citit prima variantă a unor capitole sau au discutat cu mine cartea. Le apreciez munca, sinceritatea, buna dispoziţie şi compania intelectuală. Mulţumiri speciale pentru Jadwiga Biskupska, Sarah Cameron, Yedida Kanfer, Kathleen Minahan, Claire Morelon şi David Petrucelli. Studenţii şi cu mine nu am fi putut să ne ţinem seminarele, iar eu nu aş fi putut să fac cercetări pentru această carte fără minunatele colecţii de la Biblioteca Sterling Memorial de la Yale şi fără ajutorul lui Tatjana Lorkovic şi William Larsh din sala de lectură pentru limbile slave. De asemenea, doi absolvenţi remarcabili de la Yale, pe atunci încă studenţi,

Beth Reisfeld şi Andrew Koss, m-au ajutat la unele aspecte ale cercetării. Nu îmi pot imagina Yale, ca să nu mai vorbim de înhămarea la un proiect de acest fel în New Haven, fără Daniel Markovits, Sarah Bilston, Stefanie Markovits şi Ben Polak.

Câţiva prieteni şi colegi şi-au lăsat deoparte propriile lucrări ca să citească unele capitole din carte, ceea ce mi-a fost foarte folositor. Printre ei, se numără Bradley Abrams, Pertti Ahonen, Pavel Barsa, Tina Bennett, David Brandenberger, Archie Brown, Christopher Browning, Anna Cienciala, Jeff Dolven, Ben Frommer, Olivia Judson, Alex Kay, Ben Kieman, Hiroaki Kuromiya, Mark Mazower, Wolfgang Mueller, Stuart Rachels, Thomas W. Simons Jr., Will Sulkin, Adam Tooze, Robert Jan Van Pelt, Jeffrey Veidlinger, Lynne Viola şi Iryna Vushko. Dieter Pohl şi Wendy Lower au citit porţiuni considerabile din manuscris. Nancy Wingfield a avut amabilitatea de a citi şi de a comenta una dintre variante de la cap la coadă. La fel a făcut şi Marci Shore, care dă un exemplu de erudiţie umanistă cu care mi-aş dori să mă pot compara. Se înţelege de la sine că cititorii nu au fost întotdeauna de acord cu interpretările mele. Criticile au ajutat enorm manuscrisul; răspunderea pentru defecte este a mea.

De la începutul până la sfârşitul proiectului, Ray Brandon a contribuit în mod regulat cu cunoştinţele sale bibliografice superioare şi cu spiritul său critic viguros. Timothy Garton Ash m-a ajutat să-mi clarific obiectivele în cazul unor puncte importante. În perioada în care am scris prima variantă a acestei cărţi, vorbeam săptămânal cu Tony Judt în legătură cu altă carte. Aceasta mi-a modificat gândirea despre subiecte cum sunt Frontul Popular şi Războiul Civil Spaniol. Un deceniu de acorduri şi dezacorduri cu Omer Bartov, Jan Gross şi Norman Naimark, în diferite cadre, mi-a şlefuit gândirea în legătură cu o sumedenie de probleme. Am învăţat mult în

decursul anilor din conversaţiile cu Piotr Wandycz, predecesorul meu la Yale. Faptul că am predat la Yale un curs de istorie est-europeană împreună cu Ivo Banac mi-a îmbogăţit cunoştinţele. M-am pomenit că revin la problemele de bază ale marxismului, pe care le percepusem prima oară pe când studiam sub îndrumarea lui Mary Glück (şi Chris Mauriello) la Brown şi apoi le-am urmărit la Oxford împreună cu regretatul Leszek Kołakowski. Nu am continuat studiul economiei, aşa cum mă sfătuise acum mult timp John Williamson, dar datorez sprijinului său o mare parte din intuiţia şi cunoştinţele economice care mi-au rămas. Bunica mea, Marianna Snyder, mi-a vorbit despre Marea Criză, iar părinţii mei, Estel Eugene Snyder şi Christine Hadley Snyder, m-au ajutat să cuget la economia agricolă. Fraţii mei, Philip Snyder şi Michael Snyder, m-au ajutat să structurez introducerea.

Această carte se bazează pe cercetarea efectuată în mai multe arhive pe parcursul multor ani. O mare parte din gândire a avut loc tot în arhive. Le datorez mulţumiri arhiviştilor din instituţiile menţionate în bibliografie. Când se vorbeşte despre arhivele din Europa răsăriteană sunt pomenite adesea cele închise; istoricii ştiu că foarte multe sunt deschise şi că le datorăm munca noastră rodnică celor care le păstrează aşa. Acest studiu a implicat lecturi în germană, polonă, rusă, ucraineană, bielorusă, idiş, cehă, slovacă şi franceză, pe lângă engleză. A fost nevoie de cunoaşterea dezbaterilor din principalele istoriografii, mai presus de toate cea germană. Sunt sigur că studiul ar fi profitat de pe urma textelor pe care nu le-am putut citi. Prietenii care m-au ajutat în domeniul limbilor în care pot citi ştiu cine sunt şi ce le datorez. Li se cuvin mulţumiri speciale celor doi excelenţi profesori de limbi străine, Volodymyr Dibrova şi Kurt Krottendorfer. Mai înainte, Mark Garrison şi regretatul Charles William Maynes m-au

făcut să înţeleg importanţa învăţării unor limbi străine şi asumării de riscuri. În Europa de Est, Milada Anna Vachudova mi-a arătat unele dintre suprapunerile parţiale. Stephen Peter Rosen şi regretatul Samuel Huntington m-au încurajat să învăţ limbi străine şi să-mi consolidez legăturile cu Europa de Est, şi mi-au oferit sprijinul necesar. La Harvard, m-am specializat în istoria acestei regiuni, spre deosebire de istoria unora dintre ţările ei; această carte este perechea celei pe care am scris-o acolo.

Izvoarele şi inspiraţia acestei cărţi au provenit din multe alte părţi. Karel Berkhoff, Robert Chandler, Martin Dean şi Grzegorz Motyka mi-au îngăduit cu mărinimie să citesc lucrări nepublicate, Dariusz Gawin m-a îndrumat către lucrări uitate despre Insurecţia Varşoviană, iar Gerald Krieghofer a găsit în presă articole importante. Rafal Vnuk mi-a povestit cu multă amabilitate istoria familiei sale. Regretatul Jerzy Giedroyc, Ola Hnatiuc, Jerzy Jedlicki, Kasia Jesien, Ivan Krastev, regretatul Tomasz Merta, Andrzej Paczkowski, Oxana Shevel, Roman Szporluk şi Andrzej Waskiewicz m-au ajutat să pun unele dintre întrebările corecte. A fost foarte instructiv, ca întotdeauna, să examinez amănunţit hărţile împreună cu Jonathan Wyss şi Kelly Sandefer de la Beehive Mapping. Steve Wasserman de la Kneerim and Williams m-a ajutat în privinţa titlului şi a proiectului cărţii şi mi-a oferit într-o recenzie ocazia de a cugeta la unele aspecte. Am apreciat munca lui Chris Arden, Ross Curley, Adam Eaglin, Alex Littlefield, Kay Mariea, Cassie Nelson şi Brandon Proia de la Perseus Books. Lara Heimerţ de la Basic Books m-a învăţat multe lucruri necesare conceperii şi scrierii acestei cărţi.

Carl Henrik Fredriksson m-a invitat la conferinţa Eurozine de la Vilnius să ţin o prelegere despre dezechilibrul dintre amintirea şi istoria uciderii în masă. Robert Silvers m-a ajutat să temperez argumentaţia din

acea prelegere într-un eseu izvorât din ea în care este afirmată problema pe care încearcă să o rezolve cartea de faţă. De asemenea, el şi colegii săi de la *New York Review of Books* au publicat în 1995 un eseu scris de Norman Davies care mi-a atras atenţia asupra unora dintre defectele abordărilor precedente ale problemelor tratate în această carte.

Prelegerile şi seminariile de la Museum of Jewish Heritage din New York, Stiftung Genshagen, Universidade Católica Portuguesa din Lisabona, Central European Forum din Bratislava, Deutsches Historisches Institut din Varşovia, Instytut Batorego din Varşovia, Einstein Forum din Berlin, Forum for Levande Historia din Stockholm, Kreisky Forum din Viena, Universitatea Harvard, Universitatea Columbia, Universitatea Princeton, Birkbeck College London şi Universitatea din Cambridge au fost ocazii bine-venite de verificare a concluziilor. Prezentările au generat discuţii: mă gândesc mai ales la remarca lui Eric Weitz despre comparaţiile implicite şi explicite, sau la noţiunea de economie a catastrofei prezentată de Nicholas Stargardt, sau la oferta lui Eric Hobsbawm de a recomanda comparaţia la Londra şi la Berlin.

Îmi amintesc cu gratitudine toate aceste momente de contact uman şi multe altele.

Note

Capitolul 1: Perioadele de foamete în Uniunea Sovietică

1. Citatul: Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 161.

2. Despre jurnalistul Gareth Jones, v. Siriol

Colley, *More Than a Grain*, pp. 224 – 238; Jones, „Will there be soup?”; Conquest, *Harvest*, p. 309; Dalrymple, „Further References”, p. 473. Despre Harkov, v. Falk, *Sowjetische Städte*, pp. 140, 172 – 175, 288; Kovalenko, *Holod*, p. 557; Werth, *Terreur*, p. 130. Imaginea este a lui Vasili Grossman.

3. Falk, *Sowjetische Städte*, pp. 284 – 285, 288, 298 – 300.

4. Citatele: Falk, *Sowjetische Städte*, p. 299, v. şi pp. 297 – 301; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 157, 160. Despre elevă şi spitale, v. Davies, *Years*, pp. 160, 220. V. şi Kuromiya, *Freedom and Terror*, pp. 171, 184. Despre folosirea mărturiei supravieţuitorilor, v. Graziosi, War, p. 4.

5. Citatul: Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 233. Despre Dnepropetrovsk: Kravcenko, *I Choose Freedom*, p. 111. Despre Stalino, v. Maksudov, „Victory”, p. 211.

6. Despre leşinul din cauza slăbiciunii, v. Kovalenko, *Holod*, p. 61; v., de asemenea, Siriol Colley, *More Than a Grain*, p. 235. Despre Harţâsk, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 170. Despre

Grossman, v. Todorov, *Mémoire du mal*, p. 61. V. şi Koestler, *Yogi*, p. 137.

7. Citatul: Serbyn, „Ukrainian Famine”, p. 131; v. şi Falk, *Sowjetische Städte*, p. 289.

8. Pentru un îndrumar complex al sensurilor cincinalului, v. Harrison, *Soviet Planning*, pp. 1 – 5.

9. Citatele: Kuromiya, *Stalin*, p. 85; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 37.

10. Citatul şi posterul: Viola, War, p. 177; Viola, *Unknown Gulag*, p. 32.

11. Citatele: Viola, War, p. 238; Conquest, *Harvest*, p. 121. Pentru amănunte despre execuţii şi deportări, v. Davies, *Years*, pp. 20, 46; Werth, *Terreur*, p. 463; Viola, *Unknown Gulag*, pp. 6, 32; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 51, 56; Khlevniuk, *Gulag*, p. 11; Graziosi, War, p. 48.

12. Despre cei 113.637 de oameni duşi cu forţa, v. Viola, War, p. 289; v. şi Kulczycki, *Hołodomor*, p. 158. Pentru detalii despre sosiri, v. Kotkin, „Peopling”, pp. 70 – 72.

13. Pentru bocet, v. Kovalenko, *Holod*, p. 259. Despre Solovki, v. Applebaum, *Gulag*, pp. 18 – 20, 49.

Despre „aşezările speciale”, v. Viola, *Unknown Gulag* (numărul de ţărani ucraineni deportaţi apare la pp. 32 şi 195).

14. Citatul: Applebaum, *Gulag*, p. 48. Pentru estimările morţilor, v. Viola, *Unknown Gulag*, p. 3; Applebaum, *Gulag*, p. 583. Pentru caracterizarea Gulagului, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. l-10; Applebaum, *Gulag*, pp. XVI-XVII; Viola, *Unknown Gulag*, pp. 2 – 7.

15. Citatele: Siegelbaum, *Stalinism*, p. 45 (primele două); Viola, *Unknown Gulag*, p. 53. Despre Belomor, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. 24 – 35; Applebaum, *Gulag*, pp. 62 – 65.

16. Applebaum, *Gulag*, pp. 64 – 65.

17. Citatul: Viola, *Unknown Gulag*, p. 35. V. şi, în general, Viola, *Best Sons*. Despre ritmul colectivizării, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 39.

18. Despre procentul de pământ arabil, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 40.

19. Citatul: Snyder, *Sketches*, p. 93. Pentru contextul luptei ţăranilor pentru pământ în Ucraina, v. Beauvois, *Bataille*, Edelman, *Proletarian Peasants*, Hildermeier, *Sozialrevoluţionare Partei*, Kingston-

Mann, *Lenin'*, Lih, *Bread and Authority*.

20. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 84. Pentru „Prima Poruncă" stalinistă, v. Kulczycki, *Holodomor*, p. 170. V. şi Kuśnierz, *Ukraina*, p. 70.

21. Despre animalele din gospodării şi răzvrătirile feminine, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 66, 72; Conquest, *Harvest*, p. 158.

22. Graziosi, *War*, pp. 53 – 57; Viola, *War*, p. 320; Kulczycki, *Holodomor*, p. 131; Snyder, *Sketches*, pp. 92 – 94.

23. Citatul: Morris, „The Polish Terror", p. 753. Despre îngrijorarea sovieticilor din cauza noii politici a Poloniei faţă de minorităţile din Ucraina, v. Raportul din 13 iulie 1926, AVPRF, 122/10/34. V. şi, în general, Snyder, *Sketches*, pp. 83 – 114.

24. Kuromiya, „Spionage", pp. 20 – 32.

25. Cameron, „Hungry Steppe", cap. 6. Despre Xinjiang, v. Miliward, *Eurasian Crossroads*, pp. 191 – 210.

26. Snyder, *Sketches*, pp. 101 – 102.

27. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 74; Snyder, *Sketches*, pp. 103 – 104.

28. Davies, *Years*, pp. 8 – 11, 24 – 37; Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 86 – 90.

29. Citatele: Viola, *Unknown Gulag*, p. 75; Kravcenko, *I Choose Freedom*, p. 106. Despre cele 32.127 de familii deportate din Ucraina sovietică, v. Kulczycki, *Holodomor*, p. 158. Despre procentul de pământ colectivizat, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 86.

30. Davies, *Years*, pp. 48 – 56.

31. Despre recoltă, v. Davies, *Years*, pp. 57 – 69, 110 – 111; Graziosi, „New Interpretation", pp. 1 – 5; Dronin, *Climate Dependence*, p. 118. Despre Kosior şi Kaganovici, v. Davies, *Years*, pp. 72, 82, 89, 95.

32. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 102 – 103; Davies, *Years*, pp. 112 – 114.

33. Despre Crucea Roşie, v. Davies, *Years*, pp. 112 – 113. Citatele: Kul'chyts'kyi, *Kolektivizaţiia*, p. 434; Kul'chyts'kyi, „Trahichna", p. 151.

34. În privinţa rapoartelor despre decesele prin foame, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 104 – 105. Despre Stalin, v. Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 138. Despre cererea de ajutoare alimentare, v. Lih, *Letters to Molotov*, p. 230. Despre Kaganovici (23 iunie 1932)

v. Hunchak, *Famine*, p. 121.

35. Cameron, „Hungry Steppe”, cap. 2; Pianciola, „Collectivization Famine”, pp. 103 – 112; Mark, „Hungersnot”, p. 119.

36. Citatul: Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 138. Despre predispoziţia lui Stalin spre politici personalizate, v. Kulczycki, *Holodomor*, p. 180, şi Kuśnierz, *Ukraina*, p. 152.

37. Despre Stalin, v. Marociko, *Holodomor*, p. 21. Despre problemele obiective relatate de cadrele de partid locale, v. Davies, *Years*, pp. 105 – 111, 117 – 122.

38. Citatul în Kovalenko, *Holod*, p. 110.

39. Citatele: Davies, *Years*, p. 146. V. şi Kuśnierz, *Ukraina*, p. 107; Werth, *Terreur*, p. 119.

40. Despre „tătucul nostru”, v. Sebag Montefiore, *Court*, p. 69. În privinţa discuţiilor despre înfometare ca scuză pentru lenevie, v. Sapoval, „Lügen”, p. 136. Pentru relaţia dintre Molotov, Kaganovici şi Stalin, consultaţi Lih, *Letters to Molotov*, şi Davies, *Kaganovich Correspondence*.

41. Citatele: Davies, *Kaganovich*

Correspondence, pp. 175, 183.

42. Snyder, *Sketches*, pp. 83 – 95; Kuromiya, „Great Terror”, pp. 2 – 4.

43. Snyder, *Sketches*, pp. 102 – 104; Haslam, *East*, p. 31.

44. Citatul: Raport din 6 iunie 1933, CAW 1/303/4/1928. Despre Consulatul Polon, v. Marociko, *Holodomor*, p. 36. Despre prudenţa Poloniei, v. Snyder, *Sketches*, pp. 102 – 108, şi Papuha, *Zakhidna Ukraina*, p. 80.

45. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 108; Maksudov, „Victory”, p. 204.

46. Despre judecătorii sovietici, v. Solomon, *Soviet Criminal Justice*, pp. 115 – 116. Citatul: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 116.

47. Citatele: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 139; Kovalenko, *Holod*, p. 168. Despre turnurile de veghe şi numărul lor, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 115; v. şi Maksudov, „Victory”, p. 213, şi Conquest, *Harvest*, pp. 223 – 225.

48. Despre câştigurile reduse obţinute din aceste metode de rechiziţionare, v. Maksudov, „Victory”, p.

192. Despre abuzurile activiştilor de partid, v. Kuśnierz, *Ukraina*, pp. 144 – 145, 118 – 119; Kuromiya, *Freedom and Terror*, pp. 170 – 171.

49. Spre deosebire de cincizeci şi şapte la sută pentru URSS ca întreg; v. Davies, *Years*, p. 183. Despre Molotov, v. Davies, *Years*, pp. 171 – 172.

50. Despre Stalin, v. Sebag Montefiore, *Court*, pp. 21, 107.

51. Citatul: Kovalenko, *Holod*, p. 44. Despre cele două telegrame de la biroul politic, v. Marociko, *Holodomor*, p. 152, şi Davies, *Years*, p. 174. Despre cele 1.623 de cadre de conducere ale colhozurilor arestate, v. Davies, *Years*, p. 174. Despre cele 30.400 de deportări reluate, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 59.

52. Pentru „basm”, v. Sapoval, „Lügen”, p. 159, şi Davies, *Years*, p. 199.

53. Citatele: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 124. V. şi Vasiliev, „Tsina”, p. 60; Kuromiya, *Stalin*, p. 110.

54. Citatul: Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 174. Pentru interpretarea atribuită familiilor (Stanisław Kosior), v. Davies, *Years*, p. 206.

55. Pentru judecăţi similare, v., de exemplu,

Jahn, *Holodomor*, p. 25; Davies, Tauger şi Wheateroft, „Grain Stocks”, p. 657; Kulczycki, *Holodomor*, p. 237, şi Graziosi, „New Interpretation”, p. 11.

56. Sen, *Poverty and Famines*, citatul la p. 7; v. şi pp. 154 – 155. O interpretare naţionalistă convingătoare a foametei în Martin, „Ukrainian Terror”, p. 109 *et passim*. *V.* şi Simon, „Waffe”, pp. 45 – 47, şi Conquest, *Harvest*, p. 219. Despre Kaganovici în noiembrie 1932, v. Kulczycki, *Holodomor*, p. 236.

57. Graziosi, „New Interpretation”, p. 8; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 143; Maksudov, „Victory”, pp. 188, 190; Davies, *Years*, p. 175 şi, despre cerealele de sămânţă, p. 151.

58. Despre amenda de came, v. Shapoval, „Proloh trahedii holodu”, p. 162, şi Maksudov, „Victory”, p. 188. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 71. Pentru exemplul descris, Dzwońkowski, *Głód*, p. 160; v. şi 219. Despre declinul general al şeptelului, v. Hunczak, *Famine*, p. 59.

59. Shapoval, „Proloh trahedii holodu”, p. 162; Maksudov, „Victory”, p. 188; Marokko, *Hołodomor*, p. 171; Werth, *Terreur*, p. 123.

60. Shapoval, „Hołodomor”.

61. Davies, *Years*, p. 190; Marociko, *Hołodomor*, p. 171.

62. Snyder, *Sketches*, pp. 107 – 114.

63. Citatul: Davies, *Years*, p. 187. Despre 20 decembrie, v. Vasiliev, „Tsina”, p. 55; Graziosi, „New Interpretation”, p. 9; Kuśnierz, *Ukraina*, p. 135.

64. Davies, *Years*, pp. 190 – 192.

65. Despre interpretarea oamenilor care mureau de foame ca spioni, v. Shapoval, „Hołodomor”. Despre cei 190.000 de ţărani prinşi şi trimişi înapoi, v. Graziosi, „New Interpretation”, p. 7. Despre evenimentele de pe 22 ianuarie, v. Marociko, *Hołodomor*, p. 189, şi Graziosi, „New Interpretation”, p. 9.

66. Despre cei 37.392 de oameni arestaţi, v. Marociko, *Hołodomor*, p. 192. V. şi Davies, *Years*, pp. 161 – 163.

67. Despre amintirile activistului, v. Conquest, *Harvest*, p. 233. Pentru citatele şi amănuntele despre amploarea epurărilor, v. Sapoval, „Lügen”, p. 133. Despre epurarea cadrelor superioare, v. Davies, *Years*,

p. 138.

68. Despre liniştea de moarte din Ucraina sovietică, v. Kovalenko, *Holod*, p. 31, şi Dzwońkowski, *Głód*, p. 104. V. şi Arendt, *Totalitarianism*, pp. 320322.

69. Citatul: Dalrymple, „Soviet Famine", p. 261. Despre Vei'dii, v. Kovalenko, *Holod*, p. 132.

70. Citatele: *New York Evening Post*, 30 martie 1933.

71. Despre Łowińska, v. Dzwońkowski, *Głód*, p. 104. Despre Panasenko, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 105. Kravcenko a povestit această întâmplare în *I Choose Freedom*, pp. 104 – 106.

72. Despre cei cincisprezece mii de oameni deportaţi, v. Davies, *Years*, p. 210. Despre cei şaizeci de mii de oameni deportaţi din Kuban, v. Martin, „Ethnic Cleansing", p. 846.

73. Despre cei 67.297 de oameni care au murit în lagăre, v. Khlevniuk, *Gulag*, pp. 62, 77. Despre cei 241.355 de oameni care au murit în „aşezările speciale", v. Viola, *Unknown Gulag*, p. 241.

74. Citatul: Khlevniuk, *Gulag*, p. 79.

75. Citatele: Dzwońkowski, *Głód*, pp. 215 – 219;

Kul'chyts'kyi, *Kolektivizaţiia*, p. 365. Despre speranţa de viaţă în Ucraina sovietică, v. Vallin, „New Estimate", p. 256.

76. Despre şcolăriţă şi capul tăiat, v. Kovalenko, *Holod*, pp. 46, 471.

77. Despre prostituţia pentru fainã, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 173. Despre Vinniţia, v. Kovalenko, *Holod*, p. 95. Despre teama de canibali, v. Kovalenko, *Holod*, p. 284. Despre ţăranii din gări, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 155. Despre miliţia urbană, v. Falk, *Sowjetische Städte*. Despre Savhira, v. Kovalenko, *Holod*, p. 290.

78. Citatul: czech, „Wielki Głód", p. 23. Despre fiul canibalizat, v. Kovalenko, *Holod*, p. 132. Despre episodul cu ascuţirea cuţitului, Kuśnierz, *Ukraina*, p. 168. Despre porci, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 172.

79. Despre jumătatea de milion de băieţi şi fete din turnurile de veghe, v. Maksudov, „Victory", p. 213. Citatul: Kuśnierz, *Ukraina*, p. 119.

80. Despre doctoriţă, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 262. Despre orfani, v. Kuśnierz, *Ukraina*,

p. 157, şi Dzwońkowski, *Głód*, p. 142. V. şi Graziosi, „Italian Archival Documents”, p. 41.

81. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 157.

82. Despre cei 2.505 oameni condamnaţi pentru canibalism, v. Davies, *Years*, p. 173. Pentru amănunte despre exemplul cu hornul, v. Kovalenko, *Holod*, p.

31. Pentru cota de came, v. Conquest, *Harvest*, p. 227.

83. Despre etica anticanibalism, v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 173. Despre Kolya Graniewicz, v. Dzwońkowski, *Głód*, p. 76. Pentru cererea mamei, v. Conquest, *Harvest*, p. 258.

84. Citatul: Bruski, *Holodomor*, p. 179. Despre agronom, v. Dalrymple, „Soviet Famine”, p. 261. Despre echipe şi îngropări, v. Kovalenko, *Holod*, pp. 31, 306, 345.

85. Citatul: Graziosi, „Italian Archival Documents”. V. şi Davies, *Years*, p. 316.

86. Despre cei 493.644 de înfometaţi din regiunea Kiev, v. Marociko, *Holodomor*, p. 233.

87. Despre recensământul sovietic, v. Schlögel, *Terror*. În privinţa discuţiei despre cifra de 5, 5

milioane ca estimare tipică, v. Dalrymple, „Soviet Famine”, p. 259.

88. Estimarea demografică retrospectivă îi aparţine lui Vallin, „New Estimate”, care, la p. 252, găseşte 2, 6 milioane de „decese ciudate” în Ucraina sovietică în perioada 1928 – 1937, din care trebuie să extragem alte masacre ca să găsim cifra totală pentru foamete. Pentru un rezumat al studiului guvernamental din ianuarie 2010, v. *Dzerkalo Tyzhnia*, 15 – 22 ianuarie 2010. Estimarea de 2, 5 milioane *doar pe baza deceselor înregistrate* este din Kul’chyts’kyi, „Trahichna”, pp. 73 – 74. Ellman estimează un total de 9, 0 – 12, 3 milioane de decese din cauza foametei în Uniunea Sovietică în anii 1933 şi 1934 („Note on the Number”, p. 376). Maksudov estimează pierderi de 3, 9 milioane de ucraineni între 1926 şi 1937 („Victory”, p. 229). Graziosi estimează 3, 5 – 3, 8 milioane în Ucraina sovietică („New Interpretation”, p. 6).

89. Citatul: Serbyn, „Lemkin”. V. şi, în general, Martin, *Afirmative Action Empire*, şi Snyder, *Sketches*.

90. Citatele: Koestler, *God That Failed*, p. 68;

Weissberg-Cybulski, *Wielka Czystka*, p. 266; Koestler, *God That Failed*, p. 77.

91. Despre arcul de triumf, v. Kuśnierz, *Ukraina*, p. 178. Despre transferurile de avere, v. Falk, *Sowjetische Städte*, p. 288; Davies, *Years*, p. 158; Conquest, *Harvest*, p. 237. Despre „cămătari", v. Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 172.

92. Citatul: Conquest, *Harvest*, p. 256. V. şi, în general, Slezkine, *Jewish Century*, şi Fitzpatrick, *Education*.

93. Citatele: Subtelny, „German Diplomatic Reports", p. 17; Consulul general polonez, 4 februarie 1933, CAW 1/303/4/1867; Corpul de Apărare a Graniţelor, 15 noiembrie 1933, CAW 1/303/4/6906. Despre speranţele de război, v. Snyder, *Sketches*, p. 110. Despre scrisorile trimise de germanii sovietici în Germania, v. *Hungersnot*. *N*. şi Berkhoff, „Great Famine".

94. Un discurs relevant al lui Hitler poate fi găsit în *Deutschosterreichische Tageszeiting*, 3 martie 1933. Despre cardinali, v. Dalrymple, „Soviet Famine", p. 254. Despre intervenţiile lui Innitzer, v. *Reichspost*,

20 august 1933 şi 12 octombrie 1933 şi *Die Neue Zeitung*, 14 octombrie 1933.

95. Despre Duranty, v. *New York Times*, 31 martie 1933. Despre Muggeridge, v. Taylor, „Blanket of Silence”, p. 82. Despre Orwell, v. *Orwell and Politics*, pp. 33 – 34. V. şi Engerman, *Modernization*, p. 211. Ca să fim drepţi cu *New York Times*'. În două articole anonime de pe 1 şi 11 ianuarie au apărut ideile de foamete „artificială” şi „război cu ţărănimea”.

96. Papuha, *Zakhidna Ukraina*, pp. 33, 46, 57.

97. Despre contrapropaganda sovietică, v. Papuha, *Zakhidna Ukraina*, p. 56. Despre greutatea lui Herriot, v. *Time*, 31 octombrie 1932. V. şi Zlepko, *Hunger-Holocaust*, p. 177; Conquest, *Harvest*, p. 314.

98. Citatele: Kovalenko, *Holod*, p. 353; Zlepko, *Hunger-Holocaust*, p. 180; v. şi pp. 175 – 179. V. şi Mark, *Hungersnot*, pp. 26 – 27; Subtelny, „German Diplomatic Reports”, p. 21; Marociko, *Holodomor*, pp. 256 – 257, 283; *Time*, 22 ianuarie 1934.

99. Marociko, *Holodomor*, p. 257; Zlepko, *Hunger-Holocaust*, pp. 176 – 177; *Time*, 11

septembrie 1933. Paragraful final: Werth, „Un Etat”; Marociko, *Holodomor*, p. 283. Ca să fim drepţi cu Herriot: în iunie 1940, s-a abţinut când s-a votat în Parlamentul francez să i se atribuie lui Pétain puteri depline şi a fost arestat şi trimis în Germania la sfârşitul ocupaţiei germane.

Capitolul 2: Teroarea de clasă

1. Citatele: Siriol Colley, ATore *Than a Grain*, pp. 212, 216.

2. Jones este citat în Siriol Colley, Afore *Than a Grain*, p. 218.

3. Citatul: Evans, *Corning*, p. 330.

4. Despre alegătorii germani, v. King, „Ordinary”, pp. 987 – 988 *et passim*. Despre Dachau, v. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 14. Despre citat şi analiza lui Himmler, v. Eiber, „Gewalt în KZ Dachau”, p. 172.

5. Evans, *Power*, p. 23.

6. Citatul: *Deutschosterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933.

7. Despre „o clasă împotriva alteia”, v. Brown, Rise and *Fall*, p. 85. Despre comportamentul

alegătorilor, v. King, „Ordinary”, pp. 987 – 988. V. şi, în general, Bayerlein, „Abschied”.

8. Longerich, *Politik der Vernichtung*, pp. 26 – 32, citatul la p. 38; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 73.

9. Despre cei 37.000 de evrei germani, v. Evans, *Power*, p. 15. V. şi Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 126.

10. Longerich, *Politik der Vernichtung*, p. 35.

11. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 7.

12. V., în general, Krüger, *Die Aussenpolitik*, Turner, *Stresemann*, Snyder, *Sketches*.

13. Roos, *Polen*, pp. 130 – 154; Ken, *Collective Security*, pp. 94, 157; Komat, *Polityka*, pp. 32 – 33; Rossino, *Hitler*, p. 2.

14. Citatul: Davies, *Kaganovich Correspondence*, p. 33.

15. Cel mai sigur ghid este Kołakowski, *Main Currents*. Cea mai cunoscută definiţie anecdotică este cea oferită de veteranul comunist lui Jorgé Semprun la Buchenwald: „*C'est Vart et la maniere de toujours retomber sur ses pattes, mon vieux*!” *

16. Graziosi, „New Interpretation”.

17. V. în general, Haslam, *Collective Security*, Furet, *Passé*, Brown, *Rise and Fall*.

18. Aceste cifre vor fi elucidate în capitolul de faţă şi în cel următor.

19. Despre dialectica implicată, v. Burrin, *Fascisme, Nazisme, Autoritarisme*, pp. 202, 209. V. şi, în general, Weber, *Hollow Years*. Despre Blum, v. Judt, *Burden of Responsability*.

20. Haslam, *Collective Security*, pp. 120 – 121. Despre presa sovietică, v. Schlögel, *Terror*, pp. 136 – 137. V. şi Beevor, *Battle for Spain*. În privinţa punctului esenţial, îl urmez pe Furet, *Passé*. Brown, *Rise and Fall*, p. 89.

21. Orwell, *Homage*, pp. 53 – 64. Citatul: Schlögel, *Terror*, p. 148. V. şi Brown, *Rise and Fall*, p. 89.

22. Pentru 11 mai, v. Kuromiya, Anti-Russian", p. 1427.

23. Citatul: Kuromiya, „Notatka", p. 133; de asemenea, p. 119.

24. Levine, *în Search of Sugihara*, pp. 13 – 89; Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 160 – 175;

Siriol Colley, *Incident*.

25. Haslam analizează China în cadrul Frontului Popular; v. *East*, pp. 64 – 70. Despre Xinjiang, v. Miliward, *Eurasian Crossroads*, pp. 206 – 207. Despre „Marşul cel Lung”, v. Brown, *Rise and Fall*, p. 100.

26. V. Kuromiya, *Stalin*, p. 136.

27. Citatul: McLoughlin, „Mass Operations”, p. 121.

28. Khlevniuk, „Obiectives”; Kuromiya, *Stalin*, pp. 118 – 119.

29. Citatul: Kuromiya, *Stalin*, p. 134; de asemenea, p. 101.

30. Despre istoria „troicii”, v. Wheateroft, „Mass Killings”, pp. 126 – 139. Despre prezentările generale ale poliţiei de stat, v. Andrew, *KGB*, şi Dziak, *Chekisty*.

31. Getty, *Yezhov*, p. 140; Kuromiya, *Stalin*, p. 116.

32. Despre acoliţii lui Ejov şi metodele lor, v. Wheateroft „Agency”, pp. 38 – 40. Despre grija lui Stalin faţă de sănătatea lui Ejov, v. Getty, *Yezhov*, p. 216.

33. Citatul: Haslam, *Collective Security*, p. 129.

Despre ameninţarea lui Buharin, v. Kuromiya, *Stalin*, p. 83.

34. Citatul: Brown, *Rise and Fall*, p. 122. Au existat, desigur, excepţii, cum ar fi Antoni Słonimski; v. Shore, *Caviar and Ashes*, p. 150. Despre fascism şi antifascism, v. Furet, *Passé*.

35. Werth, *Terreur*, p. 282. V. şi Kuromiya, *Stalin*, p. 121. Tema forţei şi slăbiciunii a fost dezvoltată de Furet, *Passé*.

E arta şi modul de a cădea totdeauna în picioare, amice! *fib. fr.*) (n.t.).

36. Orwell, *Homage*, pp. 145 – 149, la p. 149. V. şi Furet, *Passe*, pp. 296, 301, 306; Haslam, *Collective Security*, p. 133.

37.56.209 este numărul de execuţii care rămâne după scădere: a celor din operaţiunile împotriva naţionalităţilor (v. capitolul următor) şi din „operaţiunea culacilor” din totalul de 681.692 de execuţii din timpul Marii Terori din 1937 – 1938. Eu ofer o cifră generală, deoarece circulă totaluri puţin diferite ale „operaţiunii culacilor”; v. Jansen, *Executioner*, p. 75. Despre generalii Armatei Roşii, v.

Wieczorkiewicz, *Łańcuch*, p. 296. Este o lucrare fundamentală despre epurările cadrelor militare.

38. Evans, *Power*, pp. 21 – 22.

39. *Ibid*. p. 34, 39; Shore, *Information*, pp. 31, 37.

40. Despre avansarea lui Himmler, v. Longerich, *Himmler*. Despre structurile poliţieneşti, v. Westermann, „Ideological Soldiers”, p. 45. Simplific considerabil situaţia, nevorbind despre structura federală a statului german. Şi acest lucru a fost văzut de Himmler ca o problemă care trebuie rezolvată. Instituţiile poliţieneşti menţionate aici vor fi discutate mai amănunţit în capitolele 5, 6 şi 7.

41. Evans, *Power*, p. 627; Lee, *Dictatorships*, p. 172.

42. Aceste acţiuni ucigaşe efectuate de poliţia germană sunt subiectul capitolelor 6 şi 7.

43. Cf. Wheateroft, „Mass Killings”, p. 139.

44. Citatele: Baberowski, *Eeind*, pp. 758 – 759.

45. Werth, *Terreur*, p. 280; Viola, *Forgotten Gulag*, p. 195.

46. Despre credinţa religioasă, v. McLoughlin,

„Mass Operations”, p. 124, şi Binner, „S etoj”, pp. 181 – 183.

47. Shearer, „Social Disorder”, pp. 527 – 531, citatul la p. 531.

48. Despre Teroarea Siberiana, v. Ablażej, „Die ROVS-Operation”, pp. 287 – 298; Baberowski, *Terror*, pp. 189 – 190; Kuromiya, „Accounting”, p. 93.

49. Binner, „Massemnord”, pp. 561 – 562; Werth, *Terreur*, p. 283. Despre „încă o sută de mii”, v. Jansen, *Executioner*, pp. 82, 87.

50. Despre „o dată pentru totdeauna”, v. Binner, „Massemnord”, p. 565; de asemenea, p. 567. Despre cifrele citate, v. Nikol’s’kyi, „Represyvna”, p. 93.

51. Vashlin, *Terror*, p. 38. Pentru „mai bine prea departe...”, v. Baberowski, *Terror*, p. 192.

52. Binner, „Massemnord”, pp. 565 – 568.

53. *Ibid.*, p. 567.

54. *Ibid.*, p. 568. Despre incidentul cu latrina, v. Michniuk, „Przeciwko Polakom”, p. 118. V. şi Weissberg, *Wielka Czystka*, p. 293. Pentru semnarea foilor de hârtie albe, v. McLoughlin, „Mass Operations”, p. 127.

55. Binner, „Massemnord”, pp. 571 – 577. Uneori, ordinele lui Stalin erau foarte restrictive şi exacte; de exemplu, v. Kuz’niatsou, *Kanveer*, pp. 72 – 73. În cele din urmă, au fost împuşcaţi 1.825 de prizonieri de la Solovki.

56. Despre Omsk, v. Binner, „Massemnord”, pp. 657 – 680. Despre condamnarea a 1.301 oameni într-o singură noapte, v. McLoughlin, „Mass Operations”, p. 129. V. şi Khlevniuk, *Gulag*, p. 150.

57. Pentru citat şi amănunte despre tehnicile de executare, v. McLoughlin, „Mass Operations”, pp. 130, 131, şi Schlogel, *Terror*, pp. 603, 618. Despre explozivi, v. Gregory, *Terror*, p. 71.

58. Despre împuşcarea a 35.454 de oameni, v. Junge, *Vertikav*, p. 201. Despre restul cifrelor, v. Binner, „S etoj”, p. 207. Despre lagăre, v. Werth, *Terreur*, p. 285, şi Khlevniuk, *Gulag*, p. 332. Despre vârstnici, v. Nikol’s’kyi, *Represyvna*, p. 99. Despre împuşcarea a treizeci şi cinci de surdomuţi, v. Schidgel, *Terror*, p. 624; McLoughlin, „Mass Operations”, p. 136; Binner, Massemnord”, p. 590.

59. Despre evenimentele din decembrie şi

februarie, v. Nikol'skij, „Kulakenoperation", p. 623, şi Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 100. Despre interpretările date de Leplevskii categoriilor din Ordinul 00447, v. Sapoval, „Behandlung", pp. 339, 341. Despre arestarea a 40.530 de oameni, v. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 153. Despre cei 23.650 de oameni adăugaţi cotelor de morţi, v. Sapoval, „Behandlung", p. 343. Pentru cifrele 70.868, 35.563 şi 830, v. Junge, *Vertikav*, p. 533. Pentru cifrele 1.102 şi 1.226, v. Nikol'skij, „Kulakenoperation", pp. 634 – 635.

60. Stroński, *Represje*, p. 243. Pentru discutare, v. Weiner, *Making Sense*.

61. Pasternak a prezentat această idee generală în *Dr. Jivago*.

62. Gurianov, „Obzor", p. 202.

63. Goeschel, *Concentration Camps*, pp. 26 – 27. Probabil că au fost trimişi în lagăre de concentrare pe motivul homosexualităţii între 5.000 şi 15.000 de oameni, dintre care jumătate se poate să fi murit până la sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial; v. Evans, *Third Reich at War*, p. 535.

64. Goeschel, *Concentration Camps*, pp. 4, 20,

21, 27; Evans, *Power*, p. 87. Argumentul despre pendularea în politica naţionalităţilor este formulat solid în Martin, în *Afirmative* Action *Empire*.

65. Despre cele 267 de sentinţe din Germania nazistă, v. Evans, *Power*, pp. 69 – 70.

Capitolul 3: Teroarea naţională

1. Martin, „Origins”, aduce rigoare analitică în examinarea operaţiunilor împotriva naţionalităţilor. Citatul: Jansen, *Executioner*, p. 96; v. şi Baberowski, *Terror*, p. 198.

2. Pentru mai multe amănunte despre linia polonă, v. Snyder, *Sketches*, pp.115 – 132.

3. Snyder, *Sketches*, pp. 115 – 116. Ideea cu „Organizaţia Militară Polonă” pare să fi apărut în 1929, când un agent sovietic a fost pus la conducerea comisiei de securitate a Partidului Comunist din Polonia; v. Stroński, *Represje*, p. 210.

4. Stroński, Represje, pp. 211 – 213. Despre Sochacki, v. Kieszczyński, „Represje”, p. 202. Pentru mai multe amănunte despre Wandurski, v. Shore, *Caviar and Ashes*. Cel puţin un comunist polonez important s-a întors din Uniunea Sovietică şi a lucrat

pentru polonezi: cartea sa este Regula, *Historia*.

5. Despre ianuarie 1934, v. Stroński, *Represje*, pp. 226 – 227. Despre motivele şi cifrele deportărilor de mai târziu, v. Kupczak, *Polacy*, p. 324.

6. Despre primul indiciu, v. Kuromiya, *Voices*, p. 221. Pentru „le ştiu pe toate”, v. Stroński, *Represje*, pp. 236 – 237. V. şi Morris, „Polish Terror”, pp. 756 – 757.

7. Stroński, *Represje*, p. 227; Snyder, *Sketches*, pp. 119 – 120.

8. Nikol’s’kyi, *Represyvna*, p. 337; Stroński, *Represje*, p. 227. Pentru amănunte despre Balâtki, v. Shapoval, „Balyts’kyi”, pp. 69 – 74. O soartă asemănătoare îl aştepta pe Stanisław Kosior, fostul şef al secţiunii ucrainene a partidului, care era polonez. Şi el jucase un rol major în campania de înfometare din 1933, şi a fost şi el executat ca spion polonez.

9. Pentru discutarea mai amănunţită a originilor „operaţiunii polonezilor”, v. Rubl’iov, „Represii proty poliakiv”, p. 126; Paczkowski, „Pologne”, p. 400; Stroński, *Represje*, p. 220.

10. Despre textul Ordinului 00485, v.

Leningradskii martirolog, pp. 454 – 456.

11. Pentru alte exemple, v. Gilmore, *Defying Dixie*.

12. Petrov, „Polish Operation”, p. 154; Nikol’s’kyi, *Represyvna*, p. 105. Cifre despre reprezentanţii minorităţilor naţionale sunt date mai târziu în acest capitol.

13. Despre „furnizori”, v. Kuromiya, *Stalin*, p. 118. Despre diplomaţii polonezi, v. Snyder, *Sketches*, pp. 121 – 127. Pentru datele despre comitetul central, v. Kieszczyński, „Represje”, p. 198. Despre experienţele comuniştilor polonezi în URSS, este de o valoare inestimabilă lucrarea lui Budzyńska, *Strzępy*.

14. Citatul: Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 23. Anecdota cu cartea de telefon este în Brown, *No Place*, p. 158.

15. Stroński, *Represje*, p. 240.

16. Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 28; Werth, *Terreur*, p. 294.

17. Citatul şi cifra: Naumov, AXVZ), pp. 299 – 300. Pentru exemple, v. Stroński, *Represje*, pp. 223, 246.

18. Despre familia Juriewicz, v. Głębocki, „Pierwszy”, pp. 158 – 166, la 164.

19. Despre familia Makowski, v. Głębocki, „Pierwszy”, pp. 166 – 172. Pentru cifra 6.597, v. Petrov, „Polskaia Operaţiia”, p. 168.

20. Ilic, „Leningrad”, p. 1522.

21. Treji: Dzwońkowski, *Głód*, p. 236. „Corbul beznei” apare în polonă şi rusă, iar „Maria cea neagră” în rusă. Pentru atestarea „ucigaşului sufletului”, care a fost folosit mai târziu referitor la dubele de gazare germane, v. Schlogel, *Terror*, p. 615. Despre Kunţevo, v. Vashlin, *Terror*, pp. 40, 44.

22. Despre sursele identităţii polone în zona de hotar, v. Snyder, *Reconstruction of Nations*. Redefinirile polonezilor sovietici reprezintă subiectul principal al lucrării lui Brown, *No Place*.

23. Despre epurarea minorităţilor naţionale, v. Naumov, *NKVD*, pp. 262 – 266; citatul despre floarea intelectualităţii la p. 266. Citatul din Berman: Michniuk, „Przeciwko Polakow”, p. 115. Despre cei 218 scriitori, v. Mironowicz, *Białoruś*, pp. 88 – 89. V şi Junge, *Vertikav*, p. 624.

24. Pentru discutarea mai aprofundată a acestei metode de ucidere, v. Goujon, „Kurapaty” şi Marples, „Kurapaty”, pp. 513 – 517. V. şi Ziółkowska, „Kurapaty”, pp. 47 – 49.

25. Despre cifra de 17.772 de sentinţe, v. Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 168. Despre numărul total de morţi (61.501), v. Morris, „Polish Terror”, p. 759.

26. Jansen, *Yezhov*, p. 258. Despre Uspenskii, comparaţi cu Parrish, *Lesser Terror*, pp. 6, 11, şi Kuromiya, *Freedom and Terror*, p. 240.

27. Werth, *Terreur*, p. 292.

28. Despre Moszyńska şi Angielczyk, v. Kuromiya, *Voices*, pp. 49 – 51, 221 – 223.

29. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 94. Despre Jmerinka, v. Stroński, *Represje*, p. 225.

30. Citatul: Dzwońkowski, *Głód*, p. 244. V. şi Stroński, *Represje*, p. 235, şi Ivanov, *Staliniszm*, p. 153.

31. Despre Koszewicz, rufărie de corp şi mesaj, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 90, 101, 147.

32. Despre toamna anului 1937 şi orfelinate, v. Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 26; Kupczak, *Polacy*,

pp. 327, 329; Jansen, *Executioner*, p. 97. Despre Piwiński şi Paszkiewicz, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 151, 168.

33. Despre Sobolewska, v. Dzwońkowski, *Głód*, pp. 215 – 219, la 219.

34. Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 30; Binner, „Massemnord”, p. 591; Werth, *Terreur*, pp. 294, 470.

35. Despre condamnarea a 100 şi 138 de oameni, v. Stroński, *Represje*, p. 228.

36. Pentru cifra 111.091, v. Petrov, „Polskaia operaţiia”, p. 32. Pentru estimarea a optzeci şi cinci de mii de execuţii ale polonezilor sovietici, v. Petrov, „Polskaia Operaţiia”, p. 171. Jansen, *Executioner*, p. 99, trage o concluzie similară. Naumov estimează la 95.000 decesele din rândul polonezilor; v. *NKVD*, p. 299. V. şi Schlögel, *Terror*, p. 636.

37. Cf. Morris, „Polish Terror”, p. 762, ale cărui calcule simt aproape identice.

38. Pentru cifrele comparative ale arestaţilor, v. Haustov, „Deiatel’ nost”, p. 316. Şi aici, şi în alte părţi, observaţiile despre slăbiciunea prezenţei serviciilor de informaţii poloneze în 1937 şi 1938 se bazează pe

săptămâni de trecere în revistă a dosarelor relevante ale celui de-al Doilea Departament al Statului-Major Polon din arhivele militare polone (Centralne Archiwum Wojskowe, sau CAW). V. în Snyder, *Sketches*, pp. 83 – 112, o discuţie mai amănunţită şi o gamă de citate din arhivă. De asemenea, discut acolo chestiunea prejudicierii de către Teroare a poziţiei securităţii sovietice.

39. În Caucaz, grupuri mai mici de oameni au fost transferate, de asemenea, cu forţa; v. Baberowski, *Feind*, pp. 771 – 772. Despre uciderea a 20.474 de oameni, v. Kuromiya, „Aslan Nexus”, p. 13. V. şi Gelb, „Koreans”.

40. Citatul: Evans, *Power*, p. 357. Despre „operaţiunea germanilor”, v. Ordinul 00439 (55.005 sentinţe, 41.989 de condamnări la moarte). V. şi Schlögel, *Terror*, p. 628.

41. Khlevniuk, *Gulag*, p. 147. Citez cifrele din Binner, „S etoj”, p. 207. Martin dă 386.798 de morţi în urma Ordinului 00447; v. „Origins”, p. 855.

42. Ucraina sovietică reprezenta douăzeci la sută din populaţie şi a avut douăzeci şi şapte la sută din

condamnări; v. Gregory, *Terror*, p. 265. Despre cele 123.421 de condamnări la moarte, v. Nikol's'kyi, *Represyvna*, p. 402; la p. 340 sunt proporţiile minorităţilor naţionale dintre cei arestaţi în 1937 – 1938 în Ucraina sovietică: ucraineni 53, 2 la sută (78, 2 la sută din populaţie), ruşi 7, 7 la sută (11, 3 la sută din populaţie), evrei 2, 6 la sută (5, 2 la sută din populaţie), polonezi 18, 9 la sută (1, 5 la sută din populaţie) şi germani 10, 2 la sută (1, 4 la sută din populaţie).

43. Khlevniuk, „Party and NKVD", pp. 23, 28; Binner, „Massemnord", pp. 591 – 593.

44. Despre proporţiile ofiţerilor cu gradele cele mai înalte, v. Petrov, *Kio rukovodil*, p. 475, şi Gregory, *Terror*, p. 63. Reprezentarea evreilor în vara anului 1936 încă mai era mare la gradul de general (54%), în aparatul central al NKVD din Moscova (64%) şi în rândurile ofiţerilor cu gradele cele mai înalte din Ucraina sovietică (67%). Pentru primele două, v. Naumov, *Borba*, p. 119; pentru a treia, v. Zolotar'ov, „Nachalnyts'kyi", pp. 326 – 331. Letonii, germanii şi polonezii au dispărut cu totul de la nivelul cel mai

înalt al NKVD în timpul Marii Terori. De exemplu, polonezul Stanisław Redens fusese şeful NKVD din Moscova şi, ca atare, a semnat ordinele de executare a 20.761 de oameni în timpul Terorii. El însuşi a fost arestat şi mai târziu executat, ca naţionalist polonez.

45. Despre pensiile de stat, v. Kotkin, *Magnetic Mountain*, p. 122.

46. Haslam, *Collective Security*, p. 194.

47. Hirsch, *Empire*, pp. 293 – 294.

48. Despre Austria, v. Dean, *Robbing*, pp. 86, 94, 105.

49. Despre expulzare, v. Tomaszewski, *Preludium*, pp. 5, 139, *et passim*. V. şi Longerich, *Politik der Vernichtung*, pp. 193 – 204, şi Kershaw, *Hitler*, pp. 459, 472.

50. Goeschel, *Concentration Camps*, p. 24.

51. Pe 12 noiembrie 1938, v. Polian, „Schriftwechsel”, p. 4.

52. Despre Madagascar, v. Polian, „Schriftwechsel”, pp. 4, 8. Despre revizionişti, v. Arens, „Jewish Military”, p. 205, şi Spektor, „Żydzi wołyńscy”, p. 539.

53. Despre relaţiile polono-germane, v. Roos, *Polen*, pp. 253, 396; Kershaw, *Hitler*, p. 475; Weinberg, *Foreign Policy*, pp. 20, 404, 484.

54. Citatul: Evans, *Power*, p. 604.

55. Kershaw, *Hitler*, p. 482; Zarusky, „Hitler bedeutet Krieg”, pp. 106 – 107.

56. V. Haslam, *Collective Security*, pp. 90, 153. Despre Litvinov, v. Herf, *Jewish Enemy*, p. 104, şi Orwell, *Orwell and Politics*, p. 78.

57. Citatul: Wieczorkiewicz, *Łańcuch*, p. 323.

58. Haslam, *Collective Security*, p. 227. Citatul: Weinberg, *World at Arms*, p. 25. Nu am discutat experienţele lui Koestler în Spania, care au coincis cu întemniţarea prietenului său Weissberg în URSS; v. *God That Failed*, pp. 75 – 80.

59. Citatele: Lukács, *Last European War*, pp. 58 – 59.

60. Krebs, „Japan”, p. 543; Haslam, *East*, p. 132.

61. Levine, *în Search of Sugihara*, p. 121; Sakamoto, *Japanese Diplomats*, p. 102; Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 470 – 485; Hasegawa, *Racing*, p. 13.

Capitolul 4: Europa liniei Molotov-Ribbentrop

1. Böhler, *Verbrechen*, pp. 16, 69, 72, 74, Böhler, *Überfall*, p. 100. Datner numără 158; v. *55 Dni*, p. 94.

2. Despre Varşovia, v. Böhler, *Überfall*, pp. 171 – 172. Despre mitralierea din avion, v. Datner, *55 Dni*, p. 96, şi Mazower, *Hitlers Empire*, p. 67.

3. Naumann, „Die Mörder", pp. 54 – 55; Grass, *Beim Häuten*, pp. 15 – 16.

4. Despre moartea soldaţilor germani ca „asasinat", v. Datner, *Zbrodnie*, p. 73. Pentru „neruşinare", v. Lukács, *Last European War*, p. 58. Despre hambar şi cavalerie, v. Datner, *Zbrodnie*, pp. 72, 69; Rossino, *Hitler*, pp. 166, 169; Böhler, *Verbrechen*, p. 23.

5. Iată instrucţiunile ceva mai amănunţite: „Ferecaţi-vă inimile în faţa milei. Acţiune brutală. Optzeci de milioane trebuie să primească ce e al lor. Existenţa lor trebuie să fie asigurată. Dreptul îl are cel mai puternic. Cea mai mare asprime". V. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 54. Despre Ciepielów, v. Böhler, *Verbrechen*, p. 131. Despre Crucea Rose, v. Rossino, *Hitler*, p. 181; de asemenea, p. 184. Despre alte

incidente cu tancurile, v. Datner, *Zbrodnie*, p. 62.

6. Despre „polonezii sunt sclavii” şi grimasa morţii, v. Rossino, *Hitler*, pp. 141, 204. Despre „intenţia FIZ – ńrerului de a distruge şi de a extermina poporul polonez”, v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 57.

7. Rossino, *Hitler*, pp. 138, 141; Böhler, *Verbrechen*, p. 100.

8. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 52 – 53.

9. Böhler, *Verbrechen*, p. 19.

10. Despre Solec, v. Böhler, *Verbrechen*, p. 116. Despre băiatul evreu căruia i s-a cerut apă, v. Rossino, *Hitler*, p. 172. Despre Dynów, v. Böhler, *Überfall*, p. 200. Rossino estimează că printre cei cincizeci de mii de civili polonezi ucişi de germani la sfârşitul lui 1939 erau şapte mii de evrei; v. *Hitler*, p. 234. Mallmann, Böhler şi Mathăus dau şi ei aceste cifre în *Einsatzgruppen*, p. 88. Böhler estimează treizeci de mii până la sfârşitul lui octombrie (*Verbrechen*, p. 140) şi patruzeci şi cinci de mii, dintre care şapte mii erau evrei, până la sfârşitul războiului (*Überfall*, p. 138).

11. Despre posibilitatea acestei speranţe, v. Młynarski, W *niewoli*, pp. 54 – 59.

12. Citatul: Weinberg, *World at Arms*, p. 57.

13. Despre trădarea de la Lwów, v. Cienciala, *Crime*, p. 20; Czapski, *Wspomnienia*, pp. 9 – 10; Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 35.

14. Despre stepa ucraineană, v. Czapski, *Wspomnienia*, p. 15. Despre mâhnirea ţăranilor polonezi, v. Młynarski, W *niewoli*, pp. 98 – 99.

15. Hryciuk estimează 125.000 de prizonieri de război („Victims", p. 179); Cienciala estimează 230.000 – 240.000 (*Crime*, p. 26). Sovieticii au mai ţinut circa cincisprezece mii de oameni pentru munca grea din mine şi de la construirea drumurilor, dintre care circa două mii au murit în 1941, în timpul evacuării; v. Hryciuk, „Victims", p. 180.

16. Pentru exemple de oameni care au trecut din închisoare la putere, luate din mai multe regiuni, v. HI 209/1/10420, HI 209/6/5157, HI 209/11/4217, HI 210/14/10544, HI 210/14/4527, HI 210/14/2526, HI 209/13/2935 şi HI 210/12/1467. Episoadele de violenţă date aici sunt din Gross, *Revolution*, pp. 37,

44. Pentru detalii despre incidente similare, v. HI 209/13/2935, HI 209/13/3124, HI 210/1/4372, HI 210/5/4040, HI 210/14/4908, HI 209/7/799.

17. Despre sentinţa tipică, v. Jasiewicz, *Zagłada*, p. 172. Despre cei 109.400 de oameni arestaţi şi cei 8.513 condamnaţi la moarte, v. Hryciuk, p. 182. Despre disproporţia dintre cifrele arestaţilor şi ale celor trimişi la închisoare, v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 236, şi Głowacki, *Sowieci*, p. 292.

18. Despre cei şaizeci şi unu de mii de cetăţeni polonezi, v. Rossino, *Hitler*, p. 15; de asemenea, p. 30; „să distrugă Polonia" este la p. 77. V. şi, în general, Ingrao, „Violence", pp. 219 – 220. Despre Heydrich şi Hitler, v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 57, şi Mańkowski „Ausserordentliche", p. 7. Despre doctorate, v. Browning, *Origins*, p. 16.

19. Despre Katowice, v. Rossino, *Hitler*, p. 78. Despre absenţa unor registre ţinute la zi, v. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 80.

20. *Einsatzgruppe* z. b. V. avea sarcina de a-i alunga pe evrei. V. Rossino, *Hitler*, pp. 90, 94, 98; cifra de douăzeci şi două de mii este la p. 101. Despre

Przemyśl, v. Böhler, *Überfall*, pp. 202 – 203. V. şi Pohl, *Herrschaft*, p. 52.

21. Despre Hitler, v. Rutherford, *Prelude*, p. 53. Despre Frank, v. Seidel, *Besatzungspolitik*, p. 184 (inclusiv citatul). Despre Frank ca fost avocat al lui Hitler, v. Mazower, *Hitler's Empire*, p. 74.

22. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, pp. 13 – 23. Locul clasic este Gross, *Revolution*.

23. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 23; Hryciuk, „Victims", p. 199.

24. Despre cei 139.794 de oameni luaţi de la casele lor, v. Hryciuk, „Victims", p. 184. Głowacki notează temperaturi de minus 42° Celsius; v. *Sowieci*, p. 328. V. şi Jolluck, *Exile*, p. 16.

25. Despre „iad" şi moartea adulţilor, v. Wróbel, *Polskie dzieci*, pp. 156, 178. V şi Gross, *Revolution*, pp. 214 – 218. Despre „visele şi dorinţele lor", v. Gross, *Children's Eyes*, p. 78.

26. Jolluck, *Exile*, p. 41.

27. Până la 1 iulie 1941, au fost 10.864 de morţi din rândurile celor deportaţi în „aşezările speciale"; v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 279. Despre „băştinaşi", v. *Dark*

Side, p. 143. Despre cizme şi umflare, v. Gross, *Children's Eyes*, pp. 63, 88.

28. Despre schelete, „ce era în inima lui" şi emblemele cu vulturul alb, v. Gross, *Children's Eyes*, pp. 191, 202, 78 (de asemenea, pp. 71, 194).

29. Pankowicz, „Akcja", p. 43; Burleigh, *Germany* Turns *Eastwards*, p. 275.

30. Citatul: Shore, *Information*, p. 15. V. şi Rutherford, *Prelude*, p. 56.

31. Rutherford, *Prelude*, pp. 59, 75.

32. Despre membrii citaţi, v. Rutherford, *Prelude*, p. 59; Grynberg, *Relacie*, p. xii; Hilberg, *Destruction* (vol. I), pp. 156, 189.

33. Pentru cifrele deportărilor, v. Rutherford, *Prelude*, pp. 1, precum şi 75, 88. Despre Owińska, v. Kershaw, *Hitler*, p. 535, şi Evans, *Third Reich at War*, pp. 75 – 76. Despre uciderea a 7.700 de cetăţeni polonezi găsiţi în instituţiile pentru probleme mentale, v. Browning, *Origins*, p. 189. V. şi Mazower, *Hitler's Empire*, p. 85.

34. Citatul: Urbański, *Zagłada*, p. 32. Despre Łowicz, v. Grynberg, *Relacie*, pp. 239 – 240.

35. Rutherford, *Prelude*, p. 9, citatele la pp. 88 şi 102.

36. Pentru descrierea generală a celor trei lagăre, v. Cienciala, *Crime*, pp. 29 – 33; de asemenea, v. Abramov, *Murderers*, pp. 46, 83, 101; Młynarski, W *niewoli*, pp. 113 – 114. Despre ritualurile de Crăciun, v. Młynarski, W *niewoli*, pp. 156 – 157.

37. Cienciala, *Crime*, p. 33. Despre siluete şi schelete, v. Czapski, *Wspomnienia*, pp. 16, 31, şi Młynarski, W *niewoli*, pp. 115 – 117. Despre corbi, v. Berling, *Wspomnienia*, p. 34.

38. Czapski, *Wspomnienia*, p. 18; Swianiewicz, *Shadow*, p. 58; Młynarski, W *niewoli*, pp. 205 – 209; Cienciala, *Crime*, pp. 33 – 35, 84 – 99, şi pentru estimarea ei în privinţa numărului total de informatori (cam o sută), p. 159.

39. Jakubowicz, *Pamiętniki znalezione*, pp. 30, 38, 43, 53. Despre adresele de returnare, v. Swianiewicz, *Shadow*, p. 65.

40. Despre câinii care s-au împrietenit cu prizonierii, v. Młynarski, W *niewoli*, pp. 256 – 257; Abramov, *Murderers*, pp. 86, 102; Czapski,

Wspomnienia, p. 43. Despre veterinarul care i-a îngrijit, v. Młynarski, W *niewoli*, pp. 84, 256.

41. Despre mişcarea ilegală polonă, v. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, pp. 368 – 371. Despre hotărârea de a executa prizonierii, v. Cienciala, *Crime*, pp. 116 – 120, citatele la p. 118. V. şi Jasiewicz, *Zagłada*, p. 129.

42. Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 131, 144 – 145, 159. Cei 7.305 oameni se pare că au fost împuşcaţi la Bâkivnia şi Europaţi, locurile unor masacre importante din timpul Marii Terori; v. Kalbarczyk, „Przedmioty", pp. 47 – 53.

43. Swianiewicz, *Shadow*, p. 75; Cienciala, *Crime*, pp. 122, 129 – 130, 175, citatul la p. 130. Pentru alte pasaje din jurnalul lui Adam Solski, v. *Zagłada polskich elit*, p. 37.

44. Cienciala, *Crime*, p. 124; *Zagłada polskich elit*, p. 43.

45. Cienciala, *Crime*, p. 124; *Zagłada polskich elit*, p. 43. Despre Blokhin, v. Braithwaite, *Moscow*, p. 45.

46. Cienciala, *Crime*, pp. 126 – 128; *Zagłada polskich elit*, p. 39.

47. Cienciala, *Crime*, pp. 122 – 123; Czapski, *Wspomnienia*, pp. 7, 8, 15, 17, 18, 45.

48. Abramov, *Murderers*, p. 46; Swianiewicz, *Shadow*, pp. 63, 66.

49. Cienciala, *Crime*, p. 34; Czapski, *Wspomnienia*, p. 18; Swianiewicz, *Shadow*, p. 64; Młynarski, W *niewoli*, p. 225. Pentru un informator despre sistem, v. Berling, *Wspomnienia*, p. 32.

50. Citatul: Swianiewicz, *Shadow*, p. 69.

51. Acesta este totalul cifrelor despre execuţii dat în Cienciala, *Crime*, *passim*.

52. Cienciala, *Crime*, pp. 118, 173 – 174, 198 – 199, citatul despre taţi este la p. 198. Despre cei 60.667 de oameni trimişi în „aşezările speciale" din Kazahstan, v. Hryciuk, „Victims", p. 187. Despre „foştii oameni", v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 282. V. şi Goussef, „Les Déplacements", p. 188. Despre soţiile cărora li se spunea că li se vor alătura soţilor, v. Jolluck, *Exile*, p. 16. Despre „veşnică mocirlă şi zăpadă", v. Gross, *Children's Eyes*, p. 79.

53. Despre bălegar şi biroul NKVD, v. Jolluck, *Exile*, pp. 40, 122 – 123. Despre economist, v. Czapski,

Wspomnienia, p. 27.

54. Dintre cei 78.339 de oameni deportaţi, circa optzeci şi patru la sută erau evrei; v. Hryciuk, „Victims”, 189.

55. Gross, *Childrens Eyes*, p. 221.

56. V. Snyder, *Reconstruction*.

57. Krebs, „Japan”, pp. 545, 548; Levine, *Sugihara*, pp. 132, 218, 262, 273; Sakamoto, *Japanese Diplomats*, pp. 102, 107, 113 – 114.

58. Pentru cifrele citate, v. Polian, *Against Their Will*, p. 123. V. şi Weinberg, *World at Arms*, pp. 167 – 169, şi Kuromiya, *Między Warszawą a Tokio*, pp. 470 – 485.

59. Această cifră – 408.525 de deportaţi – este totalul operaţiunilor principale. Rutherford estimează un total de 500.000; v. *Prelude*, p. 7.

60. Despre Eichmann şi propunerea din ianuarie 1940, v. Polian, „Schriftwechsel”, pp. 3, 7, 19.

61. Despre originile ghetoului din Łódź, v. Grynberg, *Życie*, p. 430. O descriere incomparabilă a ghetoului varşovian este în Engelking, *Getto warszawskie*, în traducere engleză *The Warsaw*

Ghetto: A Guide to the Perished City. Despre Schón, v. T.B., „Organizator”, pp. 85 – 90. Despre intenţiile germanilor şi despre mişcările populare, v. Browning, *Origins*, pp. 100 – 124.

62. Drozdowski, „Fischer”, pp. 189 – 190. V. şi Engelking, *Getto warszawskie*, cap. 2. Ringelblum este citat în Friedländer, *Extermination*, p. 160; despre turişti, v. şi Mazower, *Hitler's Empire*, p. 95.

63. Citatul: *Zagłada polskich elit*, p. 23. V. şi Longerich, *Unwritten Order*, p. 55; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 447. În 1941, în ghetoul din Łódź au murit 11.437 de oameni; v. Grynberg, *Życie*, p. 430.

64. V. în primul rând Zbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy”, pp. 224 – 228; de asemenea, Grynberg, *Relacie*, p. 244; Browning, *Origins*, pp. 124; Kassow, *Archive*, pp. 107, 273. Aceste mişcări au fost absurde chiar şi din perspectiva germanilor: evreii au fost eliminaţi din regiunea Varşovia din ianuarie până în martie 1941 ca să li se facă loc polonezilor, care urmau să fie expulzaţi din Warthegau, de unde erau alungaţi ca să le facă loc germanilor, care veneau în vest din Uniunea Sovietică; însă germanii aveau să

invadeze Uniunea Sovietică în iunie 1941, aşa încât germanii se puteau muta spre est, colonizând acele teritorii.

65. Despre Zborow şi Lederman, v. Sakowska, *Dzieci*, pp. 51, 50. Citatul: Żbikowski, „Żydowscy przesiendleńcy", p. 260.

66. „Sprawozdania Świetliczanek", p. 65, citatele la pp. 69, 70.

67. Despre cele două atitudini faţă de elite, v. Friedländer, *Extermination*, p. 40. V. şi Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 364 – 365, şi Mańkowski, „Ausserordentliche", pp. 9 – 11, citatul la p. 11. Comparaţi cu Cienciala, *Crime*, pp. 114 – 115, şi Jolluck, *Exile*, p. 15.

68. Wieliczko, „Akcja", pp. 34 – 35; Pankowicz, „Akcja", pp. 43 – 45; *Zagłada polskich elit*, pp. 62, 67.

69. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 64 – 65; Dunin-Wąsowicz, „Akcja", p. 24.

70. Pietrzykowski, „Akcja", pp. 113 – 115; Jankowski, „Akcja", pp. 65 – 66. Despre bordelul pentru germani, v. Pietrzykowski, *Akcja AB*, pp. 77 – 78.

71. Pietrzykowski, „Akcja”, pp. 114 – 115.

72. Vedeţi, de exemplu, Pankowicz, „Akcja”, p. 44. Despre „Nu ştim...”, v. Cienciala, *Crime*, p. 182.

73. Despre toţi trei oamenii, v. Pietrzykowski, „Akcja”, pp. 117 – 118.

74. Dunin-Wąsowicz, „Akcja”, pp. 22 – 25; Bauer, *Dowbor*, pp. 217, 241; *Crime of Katyń*, p. 33; *Zagłada polskich elit*, p. 73.

75. *Zagłada polskich elit*, p. 77.

76. Despre Himmler şi convoaie, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 59, 60, 123 – 125. Pentru mai multe detalii despre convoaie, v. *Zagłada polskich elit*, p. 69; Seidel, *Besatzungspolitik în Polen*. Despre Bach-Zelewski şi locul de execuţie, v. Dwork, *Auschwitz*, pp. 166, 177. Despre IG Farben, v. Tooze, *Wages of Destruction*, p. 443.

77. Despre colectivizare, v. Raportul din 25 noiembrie 1941, SPP 3/1/1/1/1; de asemenea, Shumuk, *Perezhyte*, p. 17.

78. Despre ucrainenii vizaţi, v. HI 210/14/7912. Aceste acţiuni au făcut parte dintr-o serie de operaţiuni de deportare din iunie 1941 organizate pe

tot cuprinsul teritoriilor anexate de curând de Uniunea Sovietică, din ţările baltice până în România. Despre cei 11.328 şi 22.353 de cetăţeni polonezi, v. Hryciuk, „Victims”, 191, 193. V. şi Olani-Cemârtan, „Zuge”.

79. Despre bombardament, v. Jolluck, *Exile*, p. 16. Citatul: Gross, *Childrens Eyes*, p. 52.

80.292.513 cetăţeni polonezi au fost deportaţi în patru valuri, împreună cu alte mii individual, sau în acţiuni mai mici. V. *Deportacie obywateli*, p. 29, şi

Hryciuk, „Victims”, p. 175. Dintre deportaţi, circa 57, 5% au fost număraţi de sovietici ca polonezi, 21, 9% ca evrei, 10, 4% ca ucraineni şi 7, 6% ca bieloruşi; v. Hryciuk, „Victims”, 195. Pentru totalurile generale, mă bazez pe Hryciuk, „Victims”, 175, şi Autuchiewicz, „Stan”, p. 23. V. şi Gurianov, „Obzor”, p. 205.

81. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, p. 68.

82. King James Bibie, Matei 5, 37; Koestler, *Darkness at Noon*, p. 249. Întâlnirea lui Czapski cu Reikhman a avut loc pe 3 februarie 1942; v. *Crime of Katyń*, p. 90.

83. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, pp. 120, 141 – 143, 148.

84. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, p. 149.

85. Despre Frank, v. Longerich, *Unwritten Order*, p. 47. Despre NKVD, v. Kołakowski, *NKVD*, p. 74. Despre Hitler, v. Mańkowski, „Ausserordentliche”, p. 7. Cf. Aly, *Architects*, p. 151.

Capitolul 5: Economia Apocalipsului

1. Lucrarea de faţă nu este o istorie a intelectualităţii, şi nu îmi pot permite decât observaţii foarte scurte despre aceste probleme complexe. Ca indivizi, Hitler şi Stalin au întruchipat forme diferite ale reacţiei germane la Iluminism de la începutul secolului al XIX-lea: Hitler – eroul romantic tragic care trebuie să poarte pe umeri povara conducerii unei naţiuni imperfecte; Stalin – spiritul lumii hegeliene care dezvăluie raţiunea din istorie şi o impune celorlalţi. O comparaţie mai elaborată, aşa cum a sugerat Christopher Clark, ar lua în calcul concepţiile diferite despre timp. Ambele regimuri, nazist şi sovietic, au respins presupunerea iluministă fundamentală că timpul se mişcă înainte de la sine,

aducând cunoaştere, şi astfel progres. Fiecare din ele s-a grăbit să ajungă la un punct care se presupunea că este în trecut, în realitate, marxismul era un plan al progresului, însă Lenin a depăşit prezicerile lui Marx, făcând revoluţie într-o ţară înapoiată, în vreme ce ţările mai industrializate au sfidat prezicerile lui Marx, neavând deloc revoluţie socialistă. Prin urmare, sovieticii de sub conducerea lui Stalin se grăbeau în anii '30, astfel încât patria socialismului să se poată apăra de lumea imperialistă. Naziştii se grăbeau şi mai tare către o viziune şi mai fantastică. Ei îşi imaginau un cataclism care să distrugă Uniunea Sovietică, să remodeleze Europa de Est şi să redea Germaniei măreţia şi puritatea. Hitler era nerăbdător să făurească acea Germanie visată în timpul vieţii sale, temându-se că nu va trăi prea mult. O prezentare a încercărilor de a lega discuţiile despre Germania nazistă şi Uniunea Sovietică în cadrul istoriei intelectualităţii apare în Bracher, *Zeit der Ideologiem*

2. Aceasta este o reformulare a unui argument dezvoltat în capitolele 1 – 3. Despre „Grădina Raiului" (16 iulie 1941), v. Mulligan, *Illusion*, p. 8.

3. Cf. Goulder, „Internai Colonialism”, şi Viola, „Selbstkolonisierung”.

4. În acest studiu, Marea Britanie este un factor extern, nu subiect de investigaţie; dar şi aici poate fi argumentată importanţa indivizilor în istorie. V. Lukács, *Hitler and Stalin*, şi Lukács, *Five Days în London*. V. şi eseul lui Isaiah Berlin, „Winston Churchill în 1940”, *raPersonallmpressions*, pp. 1 – 23.

5. V. prefaţa; de asemenea, Streit, *Keine Kameraden*, pp. 26 – 27. Ţiţeiul era necesar atât pentru industrie, cât şi pentru agricultură. Şi în această privinţă, Germania era dependentă de importuri, iar pentru o autarhie reală părea să fie nevoie de cucerirea Caucazului sovietic, cu zăcămintele sale de ţiţei.

6. Consultaţi Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 409, 424, 429, 452. Despre „cel mai autarhic stat din lume”, v. Kennedy, *Aufstieg*, p. 341. Despre rezervele de ţiţei, v. Eichholtz, *Krieg um Öl*, pp. 8, 15, *passim*. Cf. Hildebrand, *Weltreich*, pp. 657 – 658. Militarii germani erau convinşi că pentru război era nevoie de resursele sovietice; v. Kay, *Exploitation*, pp. 27, 37, 40;

„imensele bogăţii” la p. 212.

7. Despre capacitatea navală a Germaniei, v. Weinberg, *World at Arms*, p. 118; de asemenea, Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 397 – 399; Evans, *Third Reich at War*, pp. 143 – 146. Citatul: Mazower, *Hitler's Empire*, p. 133. Alan Milward a atras de mult atenţia asupra semnificaţiei pe care o avea presupunerea unei victorii fulgerătoare; v. *German Economy*, pp. 40 – 41.

8. Despre *Generalplan Ost*, *v*. Madajczyk, „Generalplan Ost”, pp. 12 – 13, precum şi pp. 64 – 66; Aly, *Architects*, p. 258; Kay, *Exploitation*, pp. 100 – 101, 216; Wasser, *Himmlers Raumplannung*, pp. 51 – 52; Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 466 – 467; Rutherford, *Prelude*, p. 217; Mazower, *Hitler's Empire*, pp. 206, 210; Longerich, *Himmler*, pp. 597 – 599.

9. Despre Himmler, v. Longerich, *Himmler*, p. 599. Despre Hitler, v. Kershaw, *Hitler*, p. 651. V. şi Tooze, *Wages of Destruction*, p. 469.

10. Proclamaţia lui Hitler din 31 ianuarie 1941 este citată după Tooze, *Wages of Destruction*, p. 465. Forma finală a Soluţiei Finale este subiectul

capitolului următor. Evans argumentează că Hitler avea nevoie să înceapă războiul împotriva Uniunii Sovietice înainte de a termina războiul împotriva Marii Britanii, din cauză că cetăţenii germani s-ar fi împotrivit unui nou război; v. *Third Reich at War*, p. 162.

11. *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 267. Despre procentul citat, v. Kay, *Exploitation*, pp. 56, 143.

12. Citatele: Kay, *Exploitation*, pp. 40, 50, 211. V. şi Tooze, *Wages of Destruction*, p. 469, şi Kershaw, *Hitler*, p. 650.

13. Citatul: Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 342. Aparatele instituţionale sunt explicate în Kay, *Exploitation*, pp. 17 – 18, 148.

14. Kay, *Exploitation*, pp. 138, 162 – 163.

15. Despre „nimicirea [...] unei părţi mari a populaţiei”, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 65. Citatul lung este din Kay, *Exploitation*, p. 133; v. şi Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 52 – 56. Date fiind tiparele de aşezare a evreilor sovietici, aceşti „oameni inutili” nu erau doar ruşi, bieloruşi, ucraineni şi

baltici, ci şi cel puţin trei sferturi dintre evreii sovietici.

16. Kay, *Exploitation*, p. 164. În iunie, Hitler a confirmat responsabilitatea generală a lui Göring pentru planificarea economică.

17. Hauner, *Axis Strategy*, pp. 378 – 383.

18. Capacitatea lui Hitler de a improviza face să fie greu de vorbit despre strategie în sensul convenţional. După părerea mea, disputa dintre cei care susţin strategia continentală şi pe cea mondială este cel mai uşor rezolvată astfel: Hitler şi comandanţii săi au căzut de acord că era nevoie de cucerirea Uniunii Sovietice pentru a duce orice fel de război. Hitler se gândea la un război între continente, şi credea că se va produce. Pentru a învinge în acel război, era nevoie mai întâi de o victorie în războiul continental.

19. Despre pactul de neutralitate, v. Weinberg, *World* at *Arms*, pp. 167 – 169, şi Hasegawa, *Racing*, pp. 13 – 14.

20. Burleigh, *Third Reich*, pp. 484, 487.

21. Despre şovăiala japonezilor, v. Weinberg,

World at *Arms*, p. 253. Despre „deocamdată”, v. Hasegawa, *Racing*, p. 13. Despre reîntărire, v. Krebs, „Japan”, p. 554. Despre rolul adesea uitat al italienilor, v. Schlemmer, *Italianer*.

22. Citatele: Römer, *Kommissarhefehl*, p. 204. Despre citatul din Hitler, v. Kershaw, *Hitler*, p. 566. V. şi Pohl, *Herrschaft*, p. 64; Bartov, *Hitler's Army*, p. 16.

23. Despre civilii folosiţi ca scut uman, v. ordinul din 13 mai 1941, care apare în *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 46. V. şi Bartov, *Hitler's Army*, p. 71; Pohl, *Herrschaft*, p. 71, şi despre femeile în uniformă la p. 205; Römer, *Kommissarbefehl*, pp. 228, 551; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 774.

24. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 244, 266; Bartov, *Eastern Front*, p. 132.

25. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 344; Pohl, *Herrschaft*, p. 185; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 266.

26. Citatul: Arnold, „Eroberung”, p. 46.

27. Cf. Edele, „States”, p. 171. Problema hrănirii soldaţilor germani iară reducerea raţiilor de alimente este examinată în Tooze, *Wages of Destruction*.

28. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 798. Aşa cum a arătat Tooze, germanii erau într-adevăr de acord să facă sacrificii pentru război; v. *Wages of Destruction*.

29. Streit, *Keine Kameraden*, pp. 143, 153. Despre Walther von Reichenau (28 septembrie), v. Arnold, „Eroberung", p. 35.

30. Streit, *Keine Kameraden*, pp. 143, 153. Cf. Kay, *Exploitation*, p. 2.

31. V. Keegan, *Face of Battle*, p. 73; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 51; Förster, „German Army", p. 22; *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 288.

32. Arnold, „Eroberung", pp. 27 – 33.

33. Despre Kiev, v. Berkhoff, *Harvest*, pp. 170 – 186, totalul maxim al morţilor (56.400) la p. 184; de asemenea, Arnold, „Eroberung", p. 34. Despre Harkov, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 192; *Verbrechen der Wehrmacht*, la p. 328, dă un minimum de 11.918.

34. Kay, *Exploitation*, pp. 181, 186.

35. Wagner a fost în 1944 unul dintre cei care au complotat împotriva lui Hitler. Pentru citate, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, la pp. 193 şi 311. Un milion este estimarea dată de obicei în literatura de

specialitate occidentală; v., de exemplu, Kirschenbaum, *Siege*, şi Salisbury, *900 Days*. Estimarea sovieticilor este de 632.000; v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 308. Despre hrană şi combustibili, v. Simmons, *Leningrad*, p. 23.

36. Gerlach, *Krieg*, p. 36; Salisbury, *900 Days*, pp. 508 – 509; Simmons, *Leningrad*, p. XXI; Kirschenbaum, *Siege*, p. 1.

37. Głębocki, „Pierwszy", pp. 179 – 189.

38. Simmons, *Leningrad*, p. 51.

39. Jurnalul este expus la Muzeul de Stat al Istoriei St. Petersburgului, în expoziţia „Leningrad în anii Marelui Război pentru Apărarea Patriei".

40. Despre cifre, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 209. Despre numărul de prizonieri proiectat, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 783.

41. Bartov, *Hitler's Army*, p. 87; Polian, „Violence", p. 123; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", pp. 800 – 801. Vedeţi, de asemenea, Merridale, *Ivan's War*, p. 28, şi Braithwaite, *Moscow*, p. 165.

42. Berkhoff, *Harvest*, pp. 94 – 96; Gerlach,

Kalkulierte Morde, pp. 845 – 857. Pentru o perspectivă generală a felului în care au fost tratați prizonierii de război, v. lucrarea minunată a lui Keegan, *Face of Battle*, pp. 49 – 51.

43. Polian, „Violence”, p. 121. Datner estimează 200.000 – 250.000; v. *Zbrodnie*, p. 379.

44. Overmans, „Kriegsgefangenpolitik”, p. 805; Gerlach, *Krieg*, p. 24.

45. Despre „tovarăşi”, v. Dugas, *Vicerknutie*, p. 30.

46. Despre filiera autorității, v. Streim, *Behandlung*, p. 7. Citat: Pohl, Herrschaft, p. 219; de asemenea, Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 801. V. şi Overmans, „Kriegsgefangenpolitik”, p. 808. Despre canibalism, v. Shumejko, „Atanasyan”, p. 174, şi Hartmann, „Massenvemichtung”, p. 124.

47. Despre tăierea rațiilor, v. Megargee, *Annihilation*, p. 119. Despre „iadul pe pământ”, v. *Ich werde es ale vergessen*, p. 178. Despre Minsk, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 227 – 229; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 768, 856; Gerlach, *Krieg*, p. 51; Polian, „Violence”, p. 121; Overmans,

„Kriegsgefangenpolitik”, p. 807; Beluga, *Prestupleniia*, p. 199. Despre Bobruisk, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 224. Despre Hornel, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 224, şi Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 125. Despre Moghilev, v. Pohl, *Herrschaft*, pp. 224 – 225. Despre Molodechno, v. Gerlach, *Krieg*, p. 34, şi Megargee, *Annihilation*, p. 90; de asemenea, Bartov, *Hitler’s Army*, p. 79.

48. Despre Kirovograd, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 239 – 244. Despre Khorol, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 226. Despre Stalino, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 227, şi Datner, *Zbrodnie*, p. 404.

49. Motyka, „Tragedia jeńców”, pp. 2 – 6; Kopówka, *Stalag*, p. 366, 47. Despre cei 45.690 de oameni care au murit în lagărele din Guvernământul General, v. Dugas, *Sovietskie Voenno plennie*, p. 131. Cf. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 245 (250.000 – 570.000).

50. Despre lipsa hainelor groase, v. Bartov, *Eastern Front*, p. 112. Despre cei trei soldaţi sovietici, v. Dugas, *Sovietskie Voenno plennie*, p. 125.

51. *Ich werde es ale vergessen*, p. 113.

52. Despre civilii care au încercat să ducă hrană în lagăr, v. Berkhoff, *Harvest*, pp. 95, 101, şi Overmans, „Kriegsgefangenpolitik”, p. 808. Despre Kremenciuk, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 226.

53. Cf. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 188.

54. Despre intenţia de a ucide elitele sovietice, v. Kay, *Exploitation*, p. 104. Despre Hitler în martie 1941, v. Streim, *Behandlung*, p. 36. Pentru textul îndrumărilor, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, pp. 53 – 55.

55. Despre cele 2.252 de persoane împuşcate, v. Römer, *Kommissarbefehl*, p. 581.

56. Despre 2 iulie 1941, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 63; Kay, *Exploitation*, p. 105; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 453. Despre instrucţiunile date *Einsatzgruppelor* şi aducerea la îndeplinire, v. Datner, *Zbrodnie*, p. 153; Streim, *Behandlung*, p. 69, 99; Berkhoff, *Harvest*, p. 94. Despre octombrie 1941, v. Streit, „German Army”, p. 7.

57. Pohl, *Herrschaft*, pp. 204 (şi 153 şi 235 despre estimările de cincizeci şi o sută de mii). Overmans estimează o sută de mii de execuţii prin

împuşcare în „Kriegsgefangenpolitik”, p. 815. Arad estimează un total de optzeci de mii de prizonieri de război evrei ucişi; v. *Soviet Union*, p. 281. Citatul (doctorul): Datner, *Zhrodnie*, p. 234. Despre medicină ca profesie nazificată, v. Hilberg, *Perpetrators*, p. 66.

58. Streim, *Behandlung*, pp. 102 – 106.

59. Pentru o estimare în gama de jos, v. Streim, *Behandlung*, p. 244: minimum 2, 4 milioane. Pentru estimările de 3 – 3, 3 milioane, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 210; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik”, p. 811, 825; Dugas, *Sovietskie Voennoplennie*, p. 185; Hartmann, „Massenvemichtung”, p. 97. Pentru o estimare în gama de sus, v. Sokolov, „How to Calculate”, p. 452: 3, 9 milioane. Despre moral, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 204.

60. Despre 7 noiembrie 1941, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 817. Cf. Gerlach şi Werth, „State Violence”, p. 164. V. şi Streim, *Behandlung*, pp. 99 – 102, 234. Despre totalul de patru sute de mii de morţi dintre cei eliberaţi, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 215. Citatul (Johannes Gutschmidt): Hartmann, „Massenvernichtung”, p. 158; o estimare similară este

făcută de Rosenberg în Klee, *Gott mit Uns*, p. 142.

61. Belgia: Kay, *Exploitation*, p. 121.

62. Despre Goebbels, v. Evans, *Third Reich at War*, p. 248. Cf. Kay, *Exploitation*, p. 109; Longerich, *Unwritten Order*, pp. 55, 60; Browning, *Origins*', Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 747; Gerlach, *Krieg*, p. 178; Arad, *Reinhard*, p. 14; Aly, *Architects*, p. 160.

63. Despre experimentele cu asfixierea, v. Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", p. 814; Longerich, *Unwritten Order*, p. 82; Longerich, *Himmler*, pp. 567; Datner, *Zbrodnie*, pp. 208, 428; *Verbrechen*, p. 281; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 383; Browning, *Origins*, p. 357; Klee, *Gott mit Uns*, p. 136.

64. Despre numărul de prizonieri recrutaţi, v. Pohl, *Herrschaft*, p. 181. V. şi Black, „Handianger", pp. 313 – 317; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 207 – 208.

Capitolul 6: Soluţia Finală

1. Browning şi Gerlach au avut o controversă privind momentul în care a apărut hotărârea lui Hitler: vară/toamnă sau decembrie 1941. În acest capitol, argumentez că împuşcarea evreilor a fost a cincea variantă a Soluţiei Finale şi prima care a dat

roade. Ideea că evreii ar putea să fie eliminaţi din Europa prin omorâre trebuie să fi existat în mintea lui Himmler şi Hitler deja din august. Se prea poate ca ei doi să fi discutat deschis acest lucru, cu toate că nu este obligatoriu să o fi făcut. Reinhard Koselleck (*Futures Past*, p. 222) îl citează pe Hitler, care el însuşi îl citează (fără să ştie, presupun) pe Dostoievski în *Crimă şi pedeapsă*, nu trebuie să recunoşti, nici măcar faţă de tine însuţi, că ai planuri, ca să le poţi avea. Din punctul meu de vedere, decembrie 1941 este data cea mai importantă, deoarece atunci au înţeles alţi acoliţi ai lui Hitler că Soluţia Finală înseamnă omorârea tuturor evreilor, nu omorârea unora dintre ei şi deportarea celorlalţi.

2. Totuşi, vedeţi revizuirile importante ale rolului lui Speer în Tooze, *Wages of Destruction*. Problema a fost pusă în forma clasică în Milward, *German*

Economy, pp. 6 – 7 *et passim*. Citatul: Longerich, *Himmler*, p. 561. Imensa dispută despre „instituţionalism" şi „funcţionalism" nu poate fi prezentată aici. Această discuţie a început înainte să fi fost înţeles rolul principal pe care l-a avut în

Holocaust frontul de est. La fel cu câţiva alţi oameni de ştiinţă, eu susţin că posibilitatea de a gândi şi de a aplica o Soluţie Finală prin ucidere în masă s-a ivit dintr-o combinaţie de semnale de sus (de exemplu, Hitler către Himmler, Himmler către Hitler) şi de jos (de exemplu, *Einsatzgruppe* A către Himmler, Himmler către Hitler), sau, de fapt, din ambele direcţii (relaţia dintre Jeckeln şi Himmler). Locul în care a apărut uciderea ca metodă a Soluţiei Finale a fost frontul de est, unde principala tehnică a fost împuşcarea.

3. Citatul: Mazower, *Hitler's Empire*, p. 368. despre Wannsee, v. Gerlach, „Wannsee", şi Longerich, *Unwritten Order*, p. 95. V. şi, în general, Roseman, *Villa*. Legătura dintre Hitler şi administraţia civilă a lui Rosenberg se face în Lower, „Nazi Civilian Rulers", pp. 222 – 223.

4. *Einsatzgruppen* A, B, C şi D: 990, 655, 700 şi, respectiv, 600 de oameni. V. MacLean, *Field Men*, p. 13. Despre „cifrele [...] prea mici", v. Browning, „Nazi Decision", p. 473. Despre importanţa unităţilor de *Ordnungspolizei*, v. Pohl, „Schauplatz", p. 152.

Numărul morţilor este din Brandon, „First Wave” Până la sfârşitul lui 1941, au fost ucişi de *Einsatzgruppen* cel puţin 457.436 de evrei.

5. Chestiunea este argumentată explicit în aceşti termeni în Longerich, *Himmler*, dar cred că interpretarea se potriveşte cu argumentele prezentate aici. Comparaţi cu Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 115, şi Luck, „Partisanbekämpfung”, p. 229.

6. Citatul: Wasser, „Raumplannung”, p. 51. V. şi Mazower, *Hitler's Empire*, p. 378 *et passim*, Steinberg, „Civil Administration”, p. 647.

7. Teritoriile româneşti luate de Stalin au fost invadate de trupele române, nu germane. Ele au fost urmate de *Einsatzgruppe* D; v. Angrick, *Besatzungspolitik*.

8. V. Snyder, *Reconstruction*.

9. Cifrele deportărilor sunt din Angrick, *Riga*, p. 46. Dacă includem şi recruţii, totalul creşte la 34.000.

10. MacQueen, „White Terror”, p. 97; Angrick, *Riga*, p. 59. îi includ între cele două sute de mii şi pe evreii din Vilnius şi din zonele înconjurătoare anexate Lituaniei.

11. Arad, *Soviet Union*, pp. 144, 147; MacQueen, „White Terror”, pp. 99 – 100; Angrick, *Riga*, p. 60.

12. Tomkiewicz, *Ponary*, pp. 191 – 197.

13. *Ibid.*, p. 203.

14. Angrick, *Riga*, pp. 66 – 76. V. şi Arad, *Soviet Union*, p. 148.

15. Weiss-Wendt, *Estonians*, pp. 39, 40, 45, 90, 94 – 105.

16. Totalul de 9.817 din *Verbrechen* este la p. 93. V. şi Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, p. 371 (11.000 – 12.000), şi Hryciuk, „Victims”, p. 183 (9.400).

17. Despre politicile antievreieşti interbelice, v., în general, Polonsky, *Politics*, şi Mendelsohn, *Jews*.

18. Despre Białystok, v. Matthäus, „Controlled Escalation”, p. 223, şi *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 593. Spektor (în Żydzi wołyńscy”, p. 575) numără treizeci şi opt de pogromuri în Volhynia; iar autorii şi editorii lui *Wokół Jedwabnego* vorbesc despre circa treizeci în regiunea Białystok.

19. Despre numărul total de evrei ucişi (19.655), v. Brandon, „First Wave”. Despre „sute de evrei [...] fugind pe stradă”, v. *Verbrechen der Wehrmacht*, p.

99. Despre naţionalitatea prizonierilor, v. Himka, „Ethnicity”, p. 8.

20. Ideea dublei colaborări ca autopurificare biografică e propusă în Gross, *Neighbors*. Pentru exemple de colaborare din Estonia, Ucraina şi Bielorusia, v. Weiss-Wendt, *Estonians*, pp. 115 – 119; *Dubno*: *se fier zikaron*, pp. 698 – 701; Rein, „Local Collaborators”, p. 394; Brakei, *Unter Rotem Stern*, p. 304; Musiał, *Mythos*, p. 266; Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. V. şi Snyder, „West Volhynian Jews”. Ar merita să se facă un studiu sistematic al dublei colaborări.

21. Aici mă apropii cel mai mult de o argumentaţie arendtiană despre alienare. Jan Gross, adept al lui Arendt, face o argumentaţie similară despre personalizarea violenţei în studiul său despre prima ocupaţie sovietică, *Revolution from Abroad*. Dar apoi, în studiile sale despre consecinţele celor două ocupaţii, *Neighbors* şi *Fear*, se întoarce de la sociologie către etică, de parcă polonezii şi-ar fi amintit ei înşişi când ocupaţia germană s-a adăugat celei sovietice sau ocupaţia sovietică celei germane. După părerea mea, mişcarea logică ar fi fost

continuarea pe linia argumentaţiei arendtiene, dar susţinând că suprapunerea parţială a ambelor puteri „totalitariste" joacă rolul istoric pe care Arendt l-a atribuit modernităţii. Ceea ce susţine Gross nu este întru totul acest lucru (cu toate că semnalizează în această direcţie în *Upiorna dekada* şi în câteva pasaje din *Neighbors* şi *Fear*). Dar cred că aceasta rezultă din studiile sale despre ocupaţie luate ca întreg, dacă sunt citite ca studii despre comportamentul uman (şi nu despre etica polonezilor). Această linie de argumentaţie este urmată în Concluzie.

22. Westermann, „Ideological Soldiers", p. 46 (30% şi 66%).

23. Comparaţi cu Browning, „Nazi Decision", p. 476.

24. Longerich, *Himmler*, p. 551; Kay, *Exploitation*, p. 106. Despre Uman, v. USHMM-SBU 4/1747/19 – 20.

25. Matthäus, „Controlled Escalation", p. 225; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 555; Kershaw, *Fateful Choices*, pp. 456, 458. Cüppers, în *Wegbereiter*, dezvoltă argumentul despre rolul crucial timpuriu al

unităţilor *Waffen-SS*.

26. Kay, *Exploitation*, p. 107; Browning, „Nazi Decision”, p. 474. Pohl notează că întăririle au venit mai întâi în Ucraina; v. *Herrschaft*, p. 152. El specifică începutul lunii august ca moment în care *Einsatzgruppe* C a înţeles că trebuie să ucidă femeile şi copiii; v. „Schauplatz”, p. 140.

27. Mallmann, *Einsatzgruppen*, p. 97.

28. Pohl, „Schauplatz”, p. 142; Kruglov, „Jewish Lösses”, pp. 274 – 275; *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 135.

29. Kruglov, „Jewish Lösses”, p. 275.

30. Russ, „Massaker”, pp. 494, 503, 505; Berkhoff, „Records”, p. 294; Pohl, „Schauplatz”, p. 147.

31. Berkhoff, *Harvest*, pp. 65 – 67, la 65; FVA 3267.

32. Mărturie de la Darmstadt, 29 aprilie 1968, IfZ (M) Gd 01.54/78/1762.

33. Russ, „Massaker”, p. 486; Berkhoff, *Harvest*, p. 68. Despre Sara, v. Ehrenburg, *Black Book*, mărturia lui Borodyanski-Knysh. Despre obiectele de

preţ, v. Dean, „Jewish Property”, p. 86. Despre oamenii „deja plini de sânge”, v. „Stenogramma”, 24 aprilie 1946, Ts DAVO, 166/3/245/118. Despre oase şi cenuşă şi nisip, v. Klee, *Gott mit Uns*, p. 136.

34. Mărturie de la Darmstadt, 29 aprilie 1968, IfZ (M) Gd 01.54/78/1764 – 1765; Berkhoff, „Records”, p. 304.

35. Prusin, „SIPO/SD”, pp. 7 – 9; Rubenstein, *Unknown*, p. 57. Romanowsky vorbeşte despre rotaţia inamicilor oficiali în „Nazi Occupation”, 240.

36. Rubenstein, *Unknown*, pp. 54, 57, 61; Prusin, „SIPO/SD”, pp. 7 – 9.

37. Despre Harkov, v. Pohl, „Schauplatz”, p. 148, şi *Verbrechen der Wehrmacht*, p. 179. Despre Kiev, v. Prusin. „SIPO/SD”, p. 10.

38. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 544, 567. Nebe a făcut parte din rezistenţa împotriva lui Hitler în 1944.

39. Megargee, *Annihilation*, p. 99.

40. Citatul şi cifrele sunt din Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 588, 585; v. şi Ingrao, „Violence”, p. 231.

41. Despre „marea de sânge”, v. Gerlach,

Kalkulierte Morde, p. 182. Despre „trebuia să fie distruşi”, v. *Verbrechen*, p. 138.

42. Aceasta a fost o discuţie din capitolul precedent.

43. Explicaţia sovietică a fost clasică. Mai întâi NKVD a „stabilit” că Germania avea sute de spioni printre germanii din regiunea Volgăi. Apoi, NKVD a susţinut că întreaga populaţie este vinovată, dat fiind că niciunul dintre germanii din regiunea Volgăi nu a raportat tot acest spionaj autorităţilor competente. Printr-o mişcare deosebit de subtilă, NKVD s-a folosit de prezenţa svasticilor din casele germanilor ca dovadă a colaborării cu naziştii. De fapt, sovieticii înşişi distribuiseră aceste svastici în 1939, când Moscova şi Berlinul erau în alianţă şi era aşteptată o vizită de prietenie din partea lui Hitler. Până la sfârşitul lui 1942, sovieticii strămutaseră circa nouă sute de mii de germani, imensa majoritate fiind din rândurile populaţiei germane din Uniunea Sovietică. Sovieticii au deportat cam optzeci şi nouă de mii de finlandezi, cei mai mulţi dintre ei în Siberia. Despre Stalin, v. Polian, *Against Their Will*, p. 134. Despre

Hitler, v. Longerich, *Unwritten Order*, p. 75; Gerlach, *Krieg*, p. 96; Gerlach, „Wannsee”, p. 763; Pinkus, „Deportation”, pp. 456458; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 370; Friedländer, *Extermination*, pp. 239, 263 – 264.

44. Citatele: Lukács, *Last European War*, p. 154; v. şi Friedländer, *Extermination*, p. 268.

45. Angrick, *Riga*, pp. 133 – 150.

46. Chełmno este discutat în capitolul 8. Legătura este făcută de Kershaw, *Fateful Choices*, p. 462; v. şi Kershaw, *Hitler*, p. 66. Mazower subliniază caracterul central al lui *Wartheland* în *Hitler's Empire*, de exemplu la p. 191. Eu exclud din această apreciere evreii ucişi în „programul de eutanasiere”.

47. Despre Himmler şi Globocnik se va discuta mai amănunţit în capitolul 8.

48. Megargee, *Annihilation*, p. 115.

49. Argumentând dinspre periferie, din Bielorusia şi Ucraina, către Berlin, Gerlach şi Pohl arată fiecare importanţa pe care a avut-o în exterminarea evreilor aprovizionarea cu alimente. Aly şi Heim, bazându-şi argumentaţia pe logica planificării

antebelice, prezintă un fel de explicaţie negativă a Holocaustului: evreii erau deja priviţi ca dăunători în proiectele de viitor şi ca nişte consumatori inutili în cadrul necesităţilor din prezent. E sigur că Hitler a pornit războiul împotriva Uniunii Sovietice pe ideea că astfel va putea fi asigurată furnizarea de alimente în timpul războiului şi pentru războaiele viitoare. Este adevărat, cu siguranţă, faptul că Planul Foamei, dificultăţile reale cu alimentarea *Wehrmacht-ului* şi perceperea nevoii de a satisface civilii germani au contat foarte mult, în general, pe frontul de est. Grijile legate de hrană au făcut ca ofiţerii să accepte mai uşor omorârea evreilor. Pe măsură ce continua războiul, argumentul economic al folosirii evreilor ca forţă de muncă a fost contracarat de argumentul economic al hranei pe care ar consuma-o evreii. Eu sunt de acord cu faptul că hrana a jucat un rol mai mare în acest proces decât s-ar putea să reiasă din literatura de limbă engleză despre Holocaust. Dar nu cred că hrana (sau orice alte considerente economice) pot să explice momentul aplicării sau conţinutul exact al politicii lui Hitler, aşa cum a fost transmisă în

decembrie 1941. A fost o expresie ideologică şi o rezolvare politică a problemelor presante care apăruseră dintr-un război colonial ratat. De asemenea, a fost o opţiune.

50. Citatul: Edele, „States”, p. 374.

51. Despre întâlnirea de pe 3 ianuarie dintre Hitler şi ambasadorul Japoniei, v. Hauner, *Axis Strategy*, p. 384. V. şi Lukács, *Last European War*, p. 143.

52. Krebs, „Japan”, pp. 547 – 554.

53. Propaganda germană spunea acest lucru explicit: v. Herf, *Jewish Enemy*, pp. 100, 128. Cf. Gerlach, „Wannsee”. Accentul pus recent în cercetare pe Himmler şi pe luna decembrie are a face cu lucrările lui Gerlach şi cu cele ale lui Witte *Dienstkalendar*, şi Longerich, *Himmler*. Himmler a fost executantul decisiv al unei politici de care era răspunzător Hitler.

54. Citat şi discutat, de exemplu, în Longerich, *Unwritten Order*, p. 95; Gerlach, *Krieg*, p. 123; Gerlach, „Wannsee”, pp. 783, 790; Kershaw, *Fateful Choices*, p. 466; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 504;

Mazower, *Hitler's Empire*, p. 376 (şi pentru citatul din Frank). Aşa cum arată Friedländer într-un pasaj convingător, era doar una dintr-un grup de astfel de afirmaţii; v. *Extermination*, p. 281.

55. Despre Hitler („frontul comun"), v. Herf, *Jewish Enemy*, p. 132. Despre Goebbels, v, Pohl, *Verfolgung*, p. 82.

56. Madajczyk, „Generalplan Ost", p. 17; Mazower, *Hitler's Empire*, p. 198.

57. Cf. Browning, „Nazi Decision", şi Gerlach, „Wannsee". V. şi Kershaw, *Fateful Choices*, p. 433.

58. V. Kroener, „Frozen Blitzkrieg", pp. 140, 148.

59. Pentru citat şi interpretare, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 582.

60. Despre Serbia, v. Manoschek, *Serhien*, pp. 79, 107, 186 – 197, şi Evans, *Third Reich at War*, pp. 237, 259. În această concepţie, vina pentru moartea evreilor nu o poartă germanii. Dacă Statele Unite ale Americii ar fi un stat evreiesc, îşi spuneau naziştii, conducătorii lor trebuie să fi înţeles că Hitler îi ţine în viaţă pe evreii din Europa ca ostatici. Din aceasta decurgea ideea că, dacă Statele Unite ale Americii

intră în război, Washingtonul este răspunzător de moartea acestor ostatici. Desigur, nimeni din Statele Unite ale Americii nu gândea aşa, şi intrarea în război a americanilor a avut prea puţin a face, sau deloc, cu evreii europeni sau americani. V. Longerich, *Unwritten Order*, p. 55; Friedländer, *Extermination*, pp. 265, 281; Arad, *Soviet Union*, p. 139; Gerlach, „Wannsee”.

61. Faptul că o astfel de camuflare li s-a părut necesară este un lucru grăitor, deoarece dezvăluie presupunerea naziştilor că documentele lor ar fi putut fi citite de altcineva, ceea ce s-ar fi întâmplat doar dacă pierdeau războiul. Staliniştii şi Stalin însuşi nu aveau astfel de reţineri când scriau, semnau şi îndosariau ordine directe de a ucide mulţi oameni.

62. Bim, „Anti-Partisan Warfare”, p. 289.

63. Pentru numărătoare, v. Brandon, „The First Wave”.

64. Deletant, „Transnistria”, pp. 157 – 165; Pohl, *Verfolgung*, pp. 78 – 79; Hilberg, *Destruction* (vol. I), p. 810.

65. Deletant, „Transnistria”, p. 172; Pohl,

Verfolgung, p. 79. V. şi Case, *Between States*.

66. Pohl, „Schauplatz”, pp. 153, 162. Camerele de gazare sunt subiectul capitolului 8.

67. Pohl dă cifra de treizeci şi şapte de mii de poliţişti auxiliari activi în iulie 1942 în *Reichskommissariat Ukraine*; v. „Hilfskräfte”, p. 210.

68. Aceste comunităţi din Volînia sunt tratate mai amănunţit în Spector, *Volhynian Jews*, şi Snyder, „West Volhynian Jews”, pp. 77 – 84. Soarta evreilor galiţieni, discutată în capitolul 8, a fost diferită; v. Pohl, *Ostgalizien*, şi Sandkühler, *Galizien*.

69. Arad, în *Soviet Union*, la pp. 521 şi 524, dă estimarea de 1.561.0001.628.000 de evrei ucişi în teritoriile anexate de URSS, precum şi 946.000996.000 de evrei din Uniunea Sovietică antebelică. V. şi Snyder, „West Volhynian Jews”, pp. 85 – 89.

70. Grynberg, *Życie*, p. 602; Spektor, „Żydzi wołyńscy”, p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews”, pp. 91 – 96; Pohl, „Schauplatz”, pp. 158 – 162.

71. Despre negocierile cu *Judenrat*, *v*. scrisorile din 8 şi 10 mai 1942, DAR 22/l/10 = USHMM RG-

31.017M-2. V. şi Grynberg, *Życie*, p. 588; Spektor, „Żydzi wołyńscy”, p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews”, pp. 91 – 96.

72. ŻIH 301/1982; ŻIH 301/5657; *Sefer Lutsk*, „Calendar of Pain, Resistance and Destruction”; Grynberg, *Życie*, pp. 584 – 586, citatul la p. 586.

73. Spektor, „Żydzi wołyńscy”, p. 477; Snyder, „West Volhynian Jews”, pp. 91 – 96. Despre „gurile de hrănit netrebuincioase”, v. Grynberg, *Życie*, p. 577. Despre marea sinagogă din Kovel şi citatele din paragraful următor, v. ŻIH / 1644. Inscripţiile au fost notate de Hanoch Hammer. Sovieticii au folosit sinagoga ca depozit de cereale.

Capitolul 7: Holocaust şi răzbunare

1. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 374; Szybieka, *Historia*, p. 337. Cf. Edele, „States”, pp. 348, 361. Despre ordinul din 19 iulie referitor la ghetou, v. *Verbrechen*, p. 80.

2. Despre primele masacre, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 506, 549, 639; Matthäus, „Reibungslos”, p. 260; Longerich, *Vernichtung*, p. 370 (femei);

Epstein, *Minsk*, p. 81; Ehrenburg, *Black Book*, p. 116. Despre masacrele din 7 – 9 noiembrie, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 506, 509, 624; Smolar, *Ghetto*, p. 41; Ehrenburg, *Black Book*, p. 118; Rubenstein, *Unknown*, pp. 237 – 238, 245, 251. Alte omoruri simbolice: germanii au întreprins o acţiune pe 23 februarie 1942 (Ziua Armatei Roşii) şi au împuşcat evreice pe 8 martie 1942 (Ziua Internaţională a Femeii).

3. Despre parada promisă, v. Braithwaite, *Moscow*, p. 252.

4. Smilovitsky „Antisemitism", pp. 207 – 208; Braithwaite, *Moscow*, p. 262.

5. V. Brandenberger, *National Bolshevism*, pp. 118 – 119.

6. Citatul: Brandenberger, *National Bolshevism*, p. 119.

7. Citatul: Projektgruppe, „Existiert", p. 90.

8. Despre cizmele luate de la soldaţii morţi sau prizonieri, v. *Ich werde es ale vergessen*, pp. 66, 188, şi Merridale, *Ivan's War*, p. 138.

9. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 768; Epstein,

Minsk, p. 22; Smolar, *Ghetto*, p. 15; Projektgruppe, „Existiert”, p. 221.

10. Despre umilinţele impuse evreilor, v. Rubenstein, *Unknown*, p. 256; de asemenea, Ehrenburg, *Black Book*, p. 125. Despre Eberl, v, Grabher, *Eberl*, p. 66. Despre film, v. Longerich, *Himmler*, p. 552.

11. Despre „concursul de frumuseţe”, v. Ehrenburg, *Black Book*, p. 132, şi Smolar, *Ghetto*, p. 22. Despre seara din toamna lui 1941, v. Smolar, *Ghetto*, p. 46. Citatul: Rubenstein, *Unknown*, p. 244. În lagărul de concentrare de la Koldâcevo paznicii au violat şi au ucis multe femei; v. Chiari, *Alltag*, p. 192.

12. Epstein, *Minsk*, p. 42 *et passim*. Despre documentele sovietice, v. Chiari, *Alltag*, p. 249.

13. Epstein, *Minsk*, p. 130.

14. Projektgruppe, „Existiert”, p. 228. Pentru detalii biografice despre Smolar, v., Ankieta”, 10 august 1949, AAN, teczka osobowa 5344.

15. Cholawsky, „Judenrat”, pp. 117 – 120; Chiari, *Alltag*, p. 240; Smolar, *Ghetto*, p. 19.

16. Despre semnalarea primejdiei, v. Smolar,

Ghetto, p. 62. Despre poliţiştii evrei, v. Epstein, *Minsk*, p. 125. Despre mănuşi şi şosete, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 680. Despre călăuze, v, Smolar, *Ghetto*, p. 95, şi Projektgruppe, „Existiert”, p. 164. Despre minge, v. Epstein, *Minsk*, p. 215.

17. Brakei, „Versorgung”, pp. 400 – 401.

18. Despre fonduri, v. Epstein, *Minsk*, pp. 96, 194.

19. Klein, „Zwischen”, p. 89. V. şi Hull, *Absolute Destruction* –, Anderson, „Incident”, şi Lagrou, „Guerre Honorable”.

20. Despre Franz Halder şi fantezia despre arma nucleară, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 558. Despre Himmler şi cele treizeci de milioane de slavi, v. Sawicki, *Zburzenie*, p. 284. Citatul: Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 228.

21. Citatele: Bim, „Anti-Partisan Warfare”, p. 286; *Verbrechen*, p. 469. V. şi Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 566.

22. Szybieka, *Historia*, p. 348; Mironowicz, *Bialorus*, p. 158; Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 232; Klein, „Zwischen”, p. 90.

23. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 680, 686.

24. Citatul: Matthäus, „Reibungslos”, p. 261.

25. Smolar, *Ghetto*, p. 72; Cholawski, „Judenrat”, p. 125. Despre cifra 3.412, v. Matthäus, „Reibungslos”, p. 262. Despre Lipski, v. Projektgruppe, „Existiert”, p. 158.

26. Cholawsky, „Judenrat”, p. 123; Epstein, *Minsk*, p. 133. Despre Heydrich, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 694. Despre hainele de blană, v. Browning, *Origins*, p. 300.

27. Despre cifra citată, v. Smolar, *Ghetto*, p. 98. Citatul: Ehrenburg, *Black Book*, p. 189. V. şi Cholawsky, „Judenrat”, p. 126, şi Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 704.

28. Despre dubele de gazare, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1075, şi Rubenstein, *Unknown*, pp. 245, 248, 266 – 267. Despre „ucigaşii sufletelor”, v. Projektgruppe, „Existiert”, p. 162.

29. Rubenstein, *Unknown*, p. 246; de asemenea, Ehrenburg, *Black Book*, p. 132.

30. Smolar, *Ghetto*, p. 158; Projektgruppe, „Existiert”, p. 231; Brakei, „Versorgung”, pp. 400101.

Despre femei şi copii, v. Smilovitsky, „Antisemitism”, p. 218.

31. Despre Zorin, v. Şlepyan, *Guerillas*, p. 209, şi Epstein, *Minsk*, p. 24. Despre raid, v. Ehrenburg, *Black Book*, p. 135. Despre Rufeisen, v. Matthäus, „Reibungslos”, p. 254.

32. Tec, *Defiance*, pp. 80, 82, 145, 185, citatul la p. 80; Şlepyan, *Guerillas*, p. 210; Musial, „Sowjetische”, pp. 185, 201 – 202

33. Despre cei 23.000 de partizani şi „republicile partizanilor”, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 231. Despre civili, v. Brakei, *Unter Rotem Stern*, pp. 290, 304; Szybieka, *Historia*, p. 349; Şlepyan, *Guerillas*, p. 81; Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. Despre locomotive, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 868.

34. Musial, *Mythos*, pp. 189, 202; Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 238; Ingrao, *Chasseurs*, p. 131; *Verbrechen*, p. 495.

35. Şlepyan, *Guerillas*, pp. 17, 42.

36. Kraveţ şi Gherasimova sunt citaţi în Projektgruppe, „Existiert”, pp. 47, 126. Despre folosirea lui „târfa” ca forma obişnuită de adresare, v.

Chiari, *Alltag*, p. 256. Despre „de-a v-aţi ascunselea”, v. Projektgruppe, „Existiert”, p. 164.

37. Despre 18 august, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 232, şi Westermann, „Ideological Soldiers”, p. 57. Despre „tratamentul special”, v. Musial, *Mythos*, p. 145. Despre sătenii care să fie distruşi „ca evreii”, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 239.

38. Westermann, „Ideological Soldiers”, pp. 53, 54, 60; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 705, 919.

39. Despre cifra de 208.089 de evrei omorâţi în Bielorusia în 1942, v. Brandon, „The Holocaust în 1942”. Cifra nu include regiunea Białystok, care în 19391941 făcea parte din Republica Sovietică Socialistă Bielorusia, dar nu şi după război.

40. Despre Gottberg, v. Klein, „Massenmörder”, pp. 95 – 99. Despre Bach şi cifrele citate, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, pp. 233, 239.

41. Stâng, „Dirlewanger”, pp. 66 – 70; Ingrao, *Chasseurs*, pp. 20 – 21, cifra („cel puţin treizeci de mii de civili”) la pp. 26, 132; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 958; MacLean, *Hunters*, pp. 28, 133.

42. Despre cotele de omoruri, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 890. Despre Operaţiunea Febra Mlaştinilor, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, pp. 911 – 913, 930; Benz, *Einsatz*, p. 239; Matthäus, „Reibungslos”, p. 267; Ingrao, *Chasseurs*, p. 34. Despre Jeckeln, v. Brakei, *Unter Rotem Stern*, p. 295. Despre Hornung, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 946, şi Klein, „Massenmörder”, p. 100.

43. Brakei, *Unter Rotem Stern*, p. 304; Smilovitsky „Antisemitism”, p. 220. Despre comuniştii antebelici, v. Rein, „Local Collaborators”, p. 394.

44. Despre cei opt sute de poliţişti şi gărzi civile, v. Musiał, *Mythos*, p. 266. Despre cele douăsprezece mii, v. Mironowicz, *Białoruś*, p. 160. V. şi Şlepyan, *Guerillas*, p. 209.

45. Szybieka, *Historia*, pp. 345, 352; Mironowicz, *Białoruś*, p. 159.

46. Despre octombrie 1942, v. Nolte, „Partisan War”, p. 274.

47. Klein, /wischen”, p. 100.

48. Despre Operaţiunea Cottbus, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 948; Pohl, *Herrschaft*, p. 293;

Musiał, *Mythos*, p. 195*; Verbrechen*, p. 492. Despre porci, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 241.

49. Despre Operaţiunea Hermann, v. Musiał, *Mythos*, p. 212, şi Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 907.

50. Despre împuşcarea a 127 de polonezi, v. Musiał, *Mythos*, p. 210. V. şi Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 264 – 265.

51. Brakei, *Unter Rotem Stern*, p. 317; Gogun, *Stalinskie komandos*, p. 144.

52. Shephard, „Wild East”, p. 174; Angrick, *Einsatzgruppe D*, pp. 680 – 4389. Citatul: Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 242.

53. Birn „Anti-Partisan Warfare”, p. 291; v. şi, în general, Klein, „Zwischen”, p. 96.

54. Dallin, *Brigade*, pp. 8 – 58.

55. Chiari, *Alltag*, p. 138; Szybieka, *Historia*, p. 346; Mironowicz, *Białoruś*, pp. 148, 155.

56. Szybieka, *Historia*, p. 346.

57. Musial, „Sowjetische”, p. 183.

58. Despre cifrele citate („cincisprezece mii” şi „nouăzeci şi doi”), v. Ingrao, *Chasseurs*, p. 36. Pentru cele 5.295 de localităţi, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*,

p. 943. Despre cei 10.431 de partizani despre care s-a raportat că au fost împuşcaţi, v. Klee, *Gott mit Uns*, p. 55. Despre jumal, v. Lück, „Partisanbekämpfung”, p. 239. V. şi Matthäus, „Reibungslos”, p. 268.

59. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1158.

60. Despre uciderea a 17.431 de oameni ca trădători, v. Musiał, *Mythos*, p. 261. Despre duşmanii de clasă, v. Jasiewicz, *Zagłada*, pp. 264 – 265.

61. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 1160. Chiari estimează că până la sfârşitul războiului au fost ucişi sau deplasaţi 276.000 de polonezi; v. *Alltag*, p. 192.

62. Despre crematorii, v. Gerlach, „Mogilev”, p. 68. Despre Asgard, v. Gerlach, *Kalkulierte Morde*, p. 425.

63. Arad, *Reinhard*, pp. 136 – 137.

Capitolul 8: Fabricile naziste al morţii

1. Cf. două lucrări fundamentale ale aceluiaşi istoric: Arad, *Reinhard*, şi Arad, *Soviet Union*.

2. Citatul: Wasser, *Raumplannung*, p. 61; de asemenea, p. 77. Despre statutul special al Lublinului, v. Arad, *Reinhard*, p. 14; Musiał, „Przypadek”, p. 24; Dwork, *Auschwitz*, p. 290. Despre transpunerea în

fapt a *Generalplan Ost*, cunoscut sub numele de „Zamość Action”, v. Autuchiewicz, „Stan”, p. 71; Aly, *Architects*, p. 275; Tooze, *Wages of Destruction*, p. 468. Despre data citată (13 octombrie 1941), v. Pohl, „Znaczenie”, p. 45.

3. Browning, *Origins*, p. 419; Rieger, *Globocnik*, p. 60.

4. Despre lipsa personalului, v. Musial, „Przypadek”, p. 31. Despre preferinţele germanilor, v. Black, „Handianger”, p. 315.

5. Browning, *Origins*, p. 419; Black, „Handianger”, p. 320.

6. Evans, *Third Reich at War*, pp. 84 – 90.

7. Citatul: Gerlach, „Wannsee”, p. 782. V. şi Riess, „Wirth”, p. 244; Pohl, „Znaczenie”, p. 45; Poprzeczny, *Globocnik*, p. 163. Despre rolul lui Wirth, v. Black, „Prosty”, p. 105, şi Scheffler, „Probleme”, pp. 270, 276. „Programul de eutanasiere” a continuat, în taină şi mai mare, acum, că se foloseau injecţiile letale şi supradozele de medicamente. Alţi zeci de mii de germani au fost ucişi în anii următori.

8. Kershaw, *Final Solution*, p. 71; Mazower,

Hitler's Empire, p. 191 *et passim*.

9. Citatul: Kershaw, *Final Solution*, p. 66. De asemenea, în general, v. Mallmann, „Rozwiązać", pp. 85 – 95, data la p. 95; Horwitz, *Ghettostadt*, p. 154; Friedländer, *Origins*, pp. 314 – 318. Despre Lange, v. Friedländer, *Origins*, p. 286, şi Kershaw, *Final Solution*, p. 71.

10. După părerea lui Arad, Wirth este răspunzător pentru plan; v. *Reinhard*, p. 24.

11. V. Pohl, *Ostgalizien*, şi Sandkiihler, *Galizien*.

12. Arad, *Reinhard*, pp. 44, 56; Młynarczyk, *Judenmord*, pp. 252, 257. Despre 14 martie, v. Rieger, *Globocnik*, p. 108. Despre cei 1.600 de evrei fără documente de muncă, v. Poprzeczny, *Globocnik*, p. 226.

13. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 260.

14. Despre cotele zilnice şi în general, v. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 260, şi Pohl, *Verfolgung*, p. 94.

15. Pentru cifra de 434.508, v. Witte, „New Document", p. 472. Pohl socoteşte trei supravieţuitori; v. *Verfolgung*, p. 95. Despre Wirth, v. Black, „Prosty",

p. 104. În august 1942, la Bełżec era comandant Gottlieb Hering.

16. Despre Cracovia, v. Grynberg, *Życie*, p. 3; Pohl, *Verfolgung*, p. 89; Hecht, *Memories*, p. 66.

17. Pohl, *Verfolgung*, p. 95.

18. Despre 17 aprilie, v. Pohl, „Znaczenie", p. 49. Despre 1 iunie, v. „Obóz zagłady", p. 134.

19. Grabher, *Eberl*, pp. 70, 74.

20. Despre Frank, v. Arad, *Reinhard*, p. 46; Berenstein, „Praca", p. 87; Kershaw, *Final Solution*, p. 106. Despre bărbaţii de la Trawniki, v. Młynarczyk, „Akcja", p. 55.

21. Citatul: Longerich, *Himmler*, p. 588.

22. Friedländer, *Extermination*, p. 349.

23. Gerlach, „Wannsee", p. 791. V. şi Pohl, „Znaczenie", p. 49.

24. Tooze, *Wages of Destruction*, pp. 365, 549.

25. Gutman, *Resistance*, p. 198. Cf. Aly, *Architects*, p. 211.

26. Citatul: Witte, „New Document", p. 477.

27. Arad, *Reinhard*, p. 61; Młynarczyk, kkeja", p. 55; Urynowicz, „Zagłada", p. 108; Friedländer,

Extermination, p. 428; Hilburg, „Ghetto”, p. 108. Despre promisiunea primirii de pâine şi marmeladă, v. Berenstein, „Praca”, p. 142. Citatul: FVA 2327.

28. Engelkind, *Getto*, pp. 661 – 665; Gutman, *Resistance*, p. 142.

29. Urynowicz, „Zagłada”, pp. 108 – 109; Trunk, *Judenrat*, p. 507.

30. Urynowicz, „Zagłada”, pp. 109 – 111. V. şi Gutman, *Resistance*, p. 142.

31. Despre Korczak, v. Kassow, *History*, p. 268, şi Friedländer, *Extermination*, p. 429. Citatul: Engelkind, *Ghetto*, p. 676.

32. Pentru cifrele citate, v. Friedländer, *Extermination*, p. 230. Estimări mai mari apar în Drozdowski, „History”, p. 192 (315.000) şi Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 195 (310.322).

33. „Treblinka”, p. 174. Despre plata „în natură”, v. Trunk, *Judenrat*, p. 512.

34. Despre transpiraţie, v. Arad, *Reinhard*, p. 64. Despre câmpii şi păduri, v. Wdowiński, *Saved*, p. 69.

35. Despre Wiemik, v. Kopówka, *Treblinka*, p. 28.

36. Arad, *Reinhard*, p. 81; Młynarczyk,

„Treblinka”, p. 266; „Obóz zagłady”, p. 141; Królikowski, „Budowałem”, p. 49.

37. Despre 22 august, v. Evans, *Third Reich at War*, p. 290. Despre 23 august, v. Młynarczyk, „Treblinka”, p. 262. Despre 24 august, v. Wiemik, *Year*, p. 8. Despre 25 august, v. Krzepicky, „Treblinka”, p. 98. Despre 26 august, v. Shoah 02694, în FVA. Citatul despre Stângi (21 august): Sereny, *Darkness*, p. 157.

38. Arad, *Reinhard*, p. 87.

39. Wdowiński, *Saved*, p. 78; Arad, *Reinhard*, p. 65.

40. Citatul din Stângi: Arad, *Reinhard*, p. 186.

41. Despre Franz, v. Arad, *Reinhard*, p. 189; Kopówka, *Treblinka*, p. 32; Glazar, *Falie*, p. 118; „Treblinka”, p. 194.

42. Despre guvernul polon, v. Libionka, „ZWZ-AK”, pp. 36 – 53. Despre atacul prevăzut, v. Libionka, „Polska konspiracia”, p. 482. Despre cărţile poştale, v. Hilberg, „Judenrat”, p. 34. Despre serviciile poştale, v. Sakowska, *Ludzie*, p. 312.

43. Despre „clinică”, v. „Obóz zagłady”, p. 137;

Glazar, *Falie*, p. 51; Arad, *Reinhard*, p. 122; Młynarczyk, „Treblinka”, p. 267. Despre „gară”, v. „Obóz zagłady”, p. 137; Arad, *Reinhard*, p. 123; Willenberg, *Revolt*, p. 96. Despre orchestră, v. „Tremblinki”, p. 40, şi „Treblinka”, p. 193. Despre idiş, v. Krzepicky, „Treblinka”, p. 89.

44. „Treblinka”, p. 178; Arad, *Reinhard*, p. 37; Młynarczyk, „Treblinka”, p. 269. Despre violuri, v. Willenberg, *Revolt*, p. 105.

45. Arad, *Reinhard*, p. 108; Młynarczyk, „Treblinka”, p. 267; Willenberg, *Revolt*, p. 65.

46. Arad, *Reinhard*, p. 119; Młynarczyk, „Treblinka”, pp. 259, 269.

47. Kopówka, *Treblinka*, p. 34; Młynarczyk, „Treblinka”, pp. 263, 269. Despre „transformare”, v. Rajehman, *Le Dernier Juif*, p. 88.

48. Rajgrodzki, „W obozie zagłady”, p. 107; Arad, *Reinhard*, p. 174. Despre germanii care se încălzeau unii de la alţii, v. Wiemik, *Year*, p. 29. Despre femeile goale în frig, v. Rajehman, *Le Dernier Juif*, p. 96.

49. Despre „n-are rost”, v. Rajehman, *Le Dernier Juif*, p. 33. Despre membrele încâlcite şi Ruth

Dorfmann, v. Willenberg, *Revolt*, pp. 56, 65.

50. Despre economia locală, v. Willenberg, *Revolt*, p. 30, şi Ruşiniak, *Obóz*, p. 26. Despre „Europa”, v. Ruşiniak, *Obóz*, p. 27.

51. Friedländer, *Extermination*, p. 598. Despre Stalingrad, v. Rajgrodzki, „W obozie zagłady”, p. 109.

52. Despre demontare, v. Arad, *Reinhard*, p. 373. Despre Operaţiunea „Sărbătoarea Recoltei” (*Emtefest*), v. Arad, *Reinhard*, p. 366. De asemenea, au fost împuşcaţi circa 15.000 de evrei din Białystok; v. Bender, „Białystok”, p. 25.

53. Sursele despre numărul de la Treblinka sunt Witte, „New Document”, p. 472, care dă calculul de 713.555 al germanilor din 1942 (interceptat de britanici), şi Młynarczyk, „Treblinka”, p. 281, care oferă o estimare de 67.308 pentru 1943. Pentru estimarea din regiunea Radom, v. Młynarczyk, *Judenmord*, p. 275. Wiernik afirmă că au fost două convoaie de polonezi (necircumcişi); v. *Years*, p. 35. „Obóz zagłady”, un raport publicat la Varşovia la începutul anului 1946, dă o estimare de 731.600 şi oferă multe informaţii fundamentale.

54. Ruşiniak, *Obóz*, p. 20.

55. Kamenec, „Holocaust”, pp. 200 – 201; Kamenec, „Deportation”, pp. 116, 123; cifra la p. 130.

56. Hilberg, *Destruction* (vol. III), pp. 939, 951; Browning, *Origins*, p. 421.

57. Cf. Brandon, „Holocaust în 1942”; Dwork, *Auschwitz*, p. 326.

58. Pohl, *Verfolgung*, p. 107; Hilberg, *Destruction* (vol. III), p. 959; Stark, *Hungarian Jews*, p. 30; Długoborski, „Żydzi”, p. 147.

59. Cu toate că ştim cu destul de multă precizie numărul celor care au murit în aceste fabrici ale morţii, este greu de extras din cifra mai mare numărul exact de evrei polonezi. Cu toate că Treblinka, Sobibór şi Bełżec au fost centre principale de exterminare a evreilor polonezi din Guvernământul General, acolo au mai murit şi alţi oameni, în special în 1943: evrei cehoslovaci, evrei germani, evrei olandezi, evrei francezi, precum şi polonezi şi romi.

60. Despre romi, v. Pohl, *Verfolgung*, pp. 113 – 116; Evans, *Third Reich at War*, pp. 72 – 73, 531 – 532; Klein, „Gottberg”, p. 99.

61. Despre „cântecul minunat”, v. Glazar, p. 57. Despre muzica „revoluţionară”, v. Rajgrodzki, „W obozie zagłady”, p. 109. Despre „*El male rachamim*”, *v*. Arad, *Reinhard*, p. 216.

Capitolul 9: Rezistenţă şi incinerare

1. Luck, „Partisanbekämpfung”, p. 246; Załoga, *Bagration*, pp. 27, 28, 43, 56.

2. Załoga, *Bagration*, pp. 7, 69, 71. Americanii erau în Italia din 1943.

3. Grossman, *Road*, p. 27. V. şi Furet, *Passe*, p. 536, şi Gerard, *Bones*, pp. 187189. Grossman se poate să nu fi înţeles că semnele masacrului erau vizibile din cauză că populaţia polonă locală căutase obiecte de preţ. I-ar fi fost imposibil să scrie că paznicii de la Treblinka fuseseră cetăţeni sovietici.

4. Engelking, *Żydzi*, p. 260. V. şi Miłosz, *Legends*, şi Snyder, „Wartime Lies”.

5. Tokarzewski-Karaszewski, „U potistaw tworzenia Armii Krajowej”, pp. 124 – 157.

6. Despre lupta pentru restaurarea Poloniei ca republică democratică, v. Libionka, „ZWZ-AK”, pp. 19, 23, 34. Despre NKVD, v. Engelking, *Żydzi*, p. 147.

7. Libionka, „ZWZ-AK”, p. 24.

8. Wdowiński, *Saved*, p. 78; Arens, „Jewish Military”, p. 205.

9. Wdowiński, *Saved*, pp. 79, 82; Libionka, „Pomnik”, p. 110; Libionka, „Deconstructing”, p. 4; Libionka, „Apokryfy”, p. 166.

10. Despre Agudat Israel, v. Bacon, *Politics of Tradition*.

11. Povestea formării Organizaţiei Evreieşti de Luptă este complicată. V. Sakowska, *Ludzie*, pp. 322 – 325, şi Zuckerman, *Surplus*.

12. Despre organizaţia de salvare, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 16, şi Libionka, „ZWZ-AK”, pp. 27, 33, 36, 39, 56.

13. Libionka, „ZWZ-AK”, pp. 60, 71.

14. Bartoszewski, *Ten jest*, p. 32; Sakowska, *Ludzie*, p. 321, citatul (Marek Lichtenbaum) la p. 326.

15. Gutman, *Resistance*, p. 198.

16. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 763; Kopka, *Warschau*, pp. 33 – 34.

17. Despre rezerva secretă de arme, v. Libionka, „ZWZ-AK”, p. 69, şi Moczarski, *Rozmowy*, p. 232.

Despre minoritatea antisemită, v. Engelking, *Zydzi*, p. 193 *et passim*.

18. Citatul (Himmler): Kopka, *Warschau*, p. 36.

19. Szapiro, *Wojna*, p. 9; Milton, *Stroop*, *passim*; Libionka, „Polska konspiracia", p. 472.

20. Citatul (Gustawa Jarecka): Kassow, *History*, p. 183.

21. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 774; Engelking, *Getto warszawskie*, p. 733; Gutman, *Resistance*, p. 201.

22. Szapiro, *Wojna*, *passim*; de asemenea, Libionka, „ZWZ-AK", p. 82.

23. Citatele: Zuckerman, *Surplus*, p. 357; Szapiro, *Wojna*, p. 35.

24. Despre steaguri, v. Milton, *Stroop*. Citatul: Moczarski, *Rozmowy*, p. 200.

25. Mărturia lui Edelman este în „Proces Stroopa Tom 1", SWMW-874, IVk 222/51, acum la IPN.

26. Moczarski, *Rozmowy*, p. 252, citatul la p. 253.

27. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 794.

28. Puławski, W *obliczu*, pp. 412, 420 – 421, 446.

Despre Papă, v. Libionka, „Głową w mur”.

29. Citatul: Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 795. Despre cele unsprezece încercări de a-i ajuta pe evrei, v. Engelking, *Getto warszawskie*, p. 745; Libionka, „ZWZ-AK”, p. 79. Despre propaganda sovietică, v. Redlich, *Propaganda*, p. 49.

30. Despre Wilner, v. Sakowska, *Ludzie*, p. 326.

31. Citatul: Engelking, *Getto warszawskie*, p. 750; Gutman, *Resistance*, p. 247; Marrus, „Jewish Resistance”, p. 98; Friedländer, *Extermination*, p. 598.

32. Despre cifrele citate, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 256. Despre 1 iunie 1943, v, Kopka, *Warschau*, p. 39.

33. V. Zimmerman, „Attitude”, p. 120; Libionka, „ZWZ-AK”, pp. 119 – 123.

34. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 242.

35. Madajczyk, „Generalplan Ost”, p. 15; Rutherford, *Prelude*, p. 218; Aly, *Architects*, p. 275; Ahonen, *People*, p. 39.

36. Despre martie 1943, v, Borodziej, *Uprising*, p. 41. Despre exterminarea evreilor ca motiv, v. Puławski, W *obliczu*, p. 442. Despre cele 6.214 cazuri

de rezistenţă a partizanilor, v. BA-MĂ, RH 53 – 23 (WIG), p. 66.

37. Despre 13 octombrie 1943, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 286. Despre acoperirea gurii şi pământ, v. Kopka, *Warschau*, pp. 58 – 59.

38. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, pp. 331, 348, 376, 378, 385, cifra la p. 427.

39. Kopka, *Warschau*, p. 40.

40. *Ibid.*, pp. 46, 53, 75.

41. Citatul: Kopka, *Warschau*, p. 69.

42. Kopka, *Warschau*, p. 60.

43. Despre legătura cu Bagration, v. Załoga, *Bagration*, p. 82.

44. Aliaţii au discutat viitoarea graniţă a Poloniei la Conferinţa de la Teheran din 28 noiembrie – 1 decembrie 1943; v. Ciechanowski, *Powstanie*, p. 121.

45. Operatsia „Seim”, p. 5 *et passim*.

46. Despre unitatea de partizani a lui Bielski, v. Libionka, „ZWZ-AK”, p. 112. Pentru mai multe puncte de vedere despre Bielski, v. Snyder, „Caught Between”.

47. Despre 22 iulie 1944, v. Borodziej, *Uprising*,

p. 64.

48. Despre excludere şi arme, v. Borodziej, *Uprising*, p. 61.

49. Descrierea atmosferei şi a bătăliilor în Davies, *Rising '44*. Despre faptul că nu au fost capturate obiective importante, v. Borodziej, *Uprising*, p. 75.

50. Engelking, *Żydzi*, p. 91, despre Zylberberg *et passim*; National Armed Forces la pp. 62, 86, 143.

51. Despre Aronson, v. Engelking, *Żydzi*, p. 61; National Armed Forces la pp. 62, 86, 143; Kopka, *Warschau*, pp. 42, 106, 110, citatul despre „fără să le pese" la p. 101.

52. Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 124.

53. *Ibid.*, pp. 124 – 127.

54. Wroniszewski, *Ochota*, pp. 567, 568, 627, 628, 632, 654, 694; Dallin, *Kaminsky*, pp. 79 – 82. Despre Institutul „Marie Curie", v. Hanson, *Civilian Population*, p. 90. Citatele: Mierecki, *Varşavskoe*, p. 642 („Execuţii în masă"); Dallin, *Kaminsky*, p. 81 („violau"); Mierecki, *Varşavskoe*, p. 803 (Jaful…").

55. Madaczyk, *Ludność*, p. 61.

56. Despre ordinele lui Himmler, v. Sawicki, *Zburzenie*, pp. 32, 35; Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 420. Despre scuturile umane (şi alte atrocităţi), v. Stâng, „Dirlewanger”, p. 71; Serwański, *Życie*, p. 64; Mierecki, *Varşavskoe*, pp. 547, 751; MacLean, *Hunters*, p. 182. V. şi Ingrao, *Chasseurs*, p. 180. Despre cifra estimativă de patruzeci de mii de civili ucişi, v. Hanson, *Civilian Population*, p. 90, şi Borodziej, *Uprising*, p. 81. Ingrao dă cifra de 12.500 împuşcaţi într-o zi doar de Brigada Dirlewanger; v. *Chasseurs*, p. 53.

57. Despre cele trei spitale, v. Hanson, *Civilian Population*, p. 88; şi MacLean, *Hunters*, p. 182. Despre violurile în grup şi omoruri, v. Ingrao, *Chasseurs*, pp. 134, 150.

58. Despre fabrica în care au fost împuşcaţi două mii de oameni, v. Mierecki, *Varşavskoe*, p. 547. Citatul: Hanson, *Civilian Population*, p. 88.

59. Borodziej, *Uprising*, p. 81.

60. Klimaszewski, *Verbrennungskommando*, pp. 25 – 26, 53, 69, 70. Despre muncitorul evreu, v. Engelking, *Żydzi*, p. 210. V. şi Białoszewski, *Pamiętnik*,

p. 28.

61. Citatul: Borodziej, *Uprising*, p. 91. V. şi Ciechanowski, *Powstanie*, pp. 138, 145, 175, 196, 205.

62. Citatele: Borodziej, *Uprising*, p. 94.

63. Citatul: Borodziej, *Uprising*, p. 94. V. şi Davies, *Rising '44*.

64. Despre Himmler, v. Borodziej, *Uprising*, pp. 79, 141; Citatele: Mierecki, *Varşavskoe*, p. 807; Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 329 (şi experienţa ghetoului); şi Ingrao, *Chasseurs*, p. 182.

65. Despre Bach şi *Wehrmacht*, *v*. Sawicki, *Zburzenie*, p. 284, şi Krannhals, *Warschauer Aufstand*, pp. 330 – 331. Despre ultima bibliotecă, v. Borodziej, *Uprising*, p. 141.

66. Estimări: Ingrao, *Chasseurs* (200.000); Borodziej, *Uprising*, p. 130 (185.000); Pohl, *Verfolgung*, p. 121 (170.000); Krannhals, *Warschauer Aufstand*, p. 124 (166.000).

67. Despre Landau şi Ringelblum, v. Bartoszewski, *Warszawski pierścień*, p. 385. Despre Ringelblum anume, v. Engelking, *Warsaw Ghetto*, p. 671; v. şi, în general, Kassow, *History*.

68. Pentru estimări ale numărului de oameni care se ascundeau, v. Paulson, *Secret City*, p. 198.

69. Strzelecki, *Deportacia*, pp. 25, 35 – 37; Długoborski, „Zydzi", p. 147; Löw, *Juden*, pp. 455, 466, 471, Bradfisch şi trenurile la pp. 472, 476.

70. Kopka, *Warschau*, pp. 51, 116.

71. Strzelecki, *Deportacia*, p. 111.

Capitolul 10: Purificările etnice

1. Despre importanţa precedentelor germane, v. Brandes, *Weg*, pp. 58, 105, 199 *et passim*; de asemenea, Ahonen, *After the expulsion*, pp. 15 – 25.

2. Despre planificarea deportărilor polonezilor şi cehilor din timpul războiului, în general mai puţin dramatice decât ceea ce s-a întâmplat de fapt, v. Brandes, *Weg*, pp. 57, 61, 117, 134, 141, 160, 222, 376 *et passim*.

3. Citatul: Borodziej, *Niemcy*, p. 61. În limba polonă, distincţia este între *narodowy* şi *narodowościowy*.

4. Citatul din Mikołajczyk: Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 41; v. Naimark, *Fires*, p. 124. Despre Roosevelt, v. Brandes, *Weg*, p. 258. Despre Hoover, v. Kersten,

„Forced”, p. 78. Despre Churchill, v. Frank, *Expelling*, p. 74. Despre insurecţie, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 109.

5. V. Brandes, *Weg*, pp. 267 – 272.

6. Frank, *Expelling*, p. 89.

7. Despre Ungaria, v. Ungvâry, *Schlacht*, pp. 411 – 432, şi Naimark, *Russians*, p. 70. Despre Polonia, v. Curp, *Clean Sweep*, p. 51. Citatul iugoslav: Naimark, *Russians*, p. 71.

8. Despre cazurile de viol de la începutul ocupaţiei, v. Gross, *Revolution*, p. 40, şi Shumuk, *Perezhyte*, p. 17. Merită să ne gândim la cugetările unei victime: Anonyma, *Eine Frau*, p. 61.

9. Citatul: Salomini, *L'Union*, p. 123; de asemenea, pp. 62, 115 – 116, 120, 177. Ideea despre recruţi apare, printre altele, în *Vertreibung*, p. 26.

10. *Vertreibung*, p. 33. O discuţie admirabilă este în Naimark, *Russians*, pp. 70 – 74. Despre Grass, v. *Beim Häuten*, p. 321.

11. Despre înmormântarea mamei, v. *Vertreibung*, p. 197.

12. Despre cei 520.000 de germani, v. Urban, *Verlust*, p. 517. Despre cei 40.000 de polonezi, v.

Zwolski, „Deportacie”, p. 49. Gurianov estimează 39.00048.000; v. „Obzor”, p. 205. Se pare că au fost deportaţi şi mai mulţi polonezi din Bielorusia sovietică; v. Szybieka, *Historia*, p. 362. Despre civilii maghiari, v. Ungvâry, *Schlacht*, pp. 411 – 432. Despre mine, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 71. Despre cei 287.000 de oameni duşi la muncă şi Lagărul 517, v. Wheateroft, „Scale”, p. 1345.

13. Despre cei 185.000 de civili germani, v. Urban, *Verlust*, p. 117. Despre cei 363.000 de prizonieri de război germani, v. Overmans, *Verluste*, p. 286; Wheateroft numără 356.687; v. „Scale”, p. 1353. De asemenea, zeci de mii de soldaţi italieni, maghiari şi români au pierit după ce s-au predat Armatei Roşii. În privinţa italienilor, Schlemmer estimează 60.000 de morţi; v. *Italianer*, p. 74. În privinţa maghiarilor, Stark estimează 200.000 (care pare improbabil de mare); v. *Human Lösses*, p. 33. V. şi Biess, „Vom Opfer”, p. 365.

14. Despre sursele psihologice ale problemei evacuării, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 48. Citatul: Hillgruber, *Germany*, p. 96. V. şi Steinberg, „Third Reich”, p. 648, şi Arendt*, in der Gegenwart*, pp. 26 –

29.

15. Despre Gauleiteri şi nave, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, pp. 52 – 60.

16. Despre Jahntz, v. *Vertreibung*, p. 227. Citatul: Grass, *Beim Häuten*, p. 170.

17. Nitschke, Wysied/enie, p. 135; Jankowiak, „Cleansing", pp. 88 – 92. Ahonen estimează 1, 25 milioane de persoane întoarse; v. *People*, p. 87.

18. Stanek, *Odsuń*, pp. 55 – 58. V. şi Naimark, *Fires*, pp. 115 – 117; Glassheim, „Mechanics", pp. 206 – 207; Ahonen, *People*, p. 81. Comisia Mixtă Ceho-Germană dă între 19.000 şi 30.000 de morţi; v. *Community*, p. 33. Circa 160.000 de germani din Cehoslovacia şi-au pierdut viaţa luptând în rândurile *Wehrmacht-yÄui*. Pentru Grass, v. *Beim Häuten*, p. 186.

19. Citatul: Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 136; de asemenea, Borodziej, *Niemcy*, p. 144. Despre deplasarea a 1, 2 milioane de oameni, v. Janko wiak, *Wysiedlenie*, p. 93; de asemenea, p. 100. Borodziej estimează 300.000 – 400.000 (*Niemcy*, p. 67); Curp dă cifra de 350.000 (*Clean Sweep*, p. 53). V. şi Jankowiak,

„Cleansing”, pp. 89 – 92.

20. Despre Potsdam, v. Brandes, *Weg*, pp. 404, 458, 470; şi Naimark, *Fires*, p. 111.

21. Citatul: Naimark, *Fires*, p. 109. Despre Aleksander Zawadzki, guvernatorul Sileziei, v. Urban, *Verlust*, p. 115, şi Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 144. Despre Olsztyn, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 158.

22. Despre siguranţa publică, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 80. Citatul: Stankowski, *Obozy*, p. 261.

23. Despre cei 6.488 de germani care au murit în lagărul Lambinowicze, v. Stankowski, *Obozy*, p. 280. Urban (*Verlust*, p. 129) estimează că dintre cele două sute de mii de germani din lagărele poloneze au murit şaizeci de mii; acest număr din urmă pare mare în lumina cifrelor din lagărele luate individual. Stankowski dă o estimare de 27.847 – 60.000; v. *Obozy*, p. 281. Despre Gęborski şi Cedrowski, v. Stankowski, *Obozy*, pp. 255 – 256. Despre cei patruzeci de prizonieri ucişi pe 4 octombrie 1945, v. Borodziej, *Niemcy*, p. 87.

24. Despre trenurile de marfa, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 154.

25. Despre jafuri, v. Urban, *Verlust*, p. 123, şi Borodziej, *Niemcy*, p. 109. Nitschke (*Wysiedlenie*, p. 161) estimează că 594.000 de germani au trecut graniţa în acel moment; Ahonen (*People*, p. 93) dă cifra de 600.000.

26. Pentru planul din noiembrie, v. Ahonen, *People*, p. 93. Pentru cifrele citate, v. Nitschke, *Wysiedlenie*, pp. 182, 230. Comparaţi cu Jankowiak, care dă cifra totală de 2.189.286 pentru 1946 şi 1947 (socotindu-i doar pe cei din convoaiele înregistrate); v. *Wysiedlenie*, p. 501. Numărul de morţi din convoaiele către sectorul britanic este dat în Frank, *Expelling*, pp. 258 – 259, şi Ahonen, *People*, p. 141.

27. Despre cei patru sute de mii de germani care au murit, v. estimarea iniţială în *Vertreibung*, pp. 40 – 41; acordul în Nitschke, *Wysiedlenie*, p. 231, şi Borodziej, *Niemcy*, p. 11; discuţia şi acordul implicit în Overmans, „Personelle Verluste”, pp. 52, 59, 60; critica exagerării în Haar, „Entstehensgeschichte”, pp. 262 – 270. Ahonen estimează şase sute de mii de morţi; v. *People*, p. 140.

28. Vedeţi în Introducere şi în Concluzie

discutarea diferenţei dintre politicile de ucidere deliberată şi alte forme de mortalitate.

29. Simons, în *Eastern Europe*, prezintă şi problemele geoetnice.

30. Despre relaţia dintre război şi preluările comuniste, în general, v. Abrams, „Second World War”; Gross, „Social Consequences”; Simons, *Eastern Europe*.

31. Se discută despre secretarul de stat James Byrnes şi poziţia schimbătoare a Statelor Unite ale Americii în Ahonen, *After the expulsion*, pp. 26 – 27. V. şi Borodziej, *Niemcy*, p. 70.

32. Citatul: Brandes, *Weg*, p. 437. V. şi Kersten, „Forced”, p. 81; Sobór-Świderska, *Berman*, p. 202; Torańska, *Oni*, p. 273.

33. V. Snyder, *Reconstruction*.

34. Documentaţia despre planurile de acţiune ale UPA împotriva polonezilor se găseşte în Ts DAVO 3833/l/86/ba; 3833/1/131/13 – 14; 3833/1/86/19 – 20; 3933/3/1/60. Sunt interesante şi DAR 30/l/16 = USHMM RG-31.017M-1; DAR 301/l/5 = USHMM RG-31.017M-1; DAR 30/l/4 = USHMM RG-31.017M-1.

Aceste declaraţii din timpul războiului ale OUN-B şi UPA coincid cu anchetele de după război (v. GARF, R-9478/1/398) şi amintirile supravieţuitorilor polonezi (de exemplu, despre masacrul din 12 – 13 iulie 1943, v, OKAW, 11/737, 11/1144, 11/2099, 11/2650, 11/953 şi 11/775) şi ale supravieţuitorilor evrei (de exemplu, ŻIH 301/2519, şi Adini, *Dubno: sefer zikaron*, pp. 717 – 718). Studiul fundamental este acum Motyka, *Ukraińska partyzantka*. *V.* şi Il'iushyn, *OUN-UPA*, şi Armstrong, *Ukrainian Naţionalism*. Am încercat să explic acest conflict în „Causes", *Reconstruction*, „Life and Death" şi *Sketches*.

35. Despre cei 780.000 de polonezi trimişi în Polonia comunistă, v. Slivka, *Deportatsii*, p. 25. Despre cele 483.099 de persoane trimise din Polonia comunistă în Uniunea Sovietică, v. Cariewskaja, *Teczka specialna*, p. 544. Despre cei o sută de mii de evrei, v. Szajnok, *Polska a Israel*, p. 40. Pentru discutarea Operaţiunii Vistula, v. Snyder, *Reconstruction*, şi Snyder, „To Resolve".

36. Despre cei 182.543 de ucraineni deportaţi din Ucraina sovietică în Gulag, v. Weiner, „Naturę", p.

1137. Despre cei 148.079 de veterani din Armata Roşie, v. Polian, „Violence”, p. 129. V. şi, în general, Applebaum, *Gulag*, p. 463.

37. Pentru mai multe amănunte despre cei 140.660 de oameni care au fost strămutaţi cu forţa, v. Snyder, *Reconstruction*, sau Snyder, „To Resolve”.

38. Snyder, *Reconstruction*, şi Snyder, „To Resolve”; Motyka, *Ukraińska partyzantka*, p. 535. V. şi Burds, „Agentura”.

39. Polian, *Against Their Will*, pp. 166 – 168. În Operaţiunea Sud, în noaptea de 5 iulie 1949 au fost deportaţi 35.796 de oameni din teritoriile luate de sovietici României.

40. Polian, *Against Their Will*, p. 134.

41. V. în Polian, *Against Their Will*, pp. 134 – 155, toate cifrele citate. V. şi Naimark, *Fires*, p. 96; Lieberman, *Terrible Fate*, pp. 206 – 207; Burleigh, *Third Reich*, p. 749.

42. Despre cele opt milioane de persoane întoarse în Uniunea Sovietică, v. Polian, „Violence”, p. 127. Despre cele douăsprezece milioane de ucraineni, bieloruşi şi polonezi, v. Gerlach (*Kalkulierte Morde*, p.

1160), care a examinat meticulos aceste chestiuni şi estimează cel puţin trei milioane de persoane deplasate doar din Bielorusia.

43. Weiner („Naturę", p. 1137) notează că sovieticii au raportat uciderea a 110.825 de oameni ca naţionalişti ucraineni între februarie 1944 şi mai 1946. NKVD estima că au murit 144.705 ceceni, inguşi, balkari şi karaceai, ca rezultat al deportărilor sau curând după strămutare (până în 1948); v. Lieberman, *Terrible Fate*, p. 207.

44. Supravieţuitorii foametei pomenesc aceasta în amintirile lor. V. Potichnij, „1946 – 1947 Famine", p. 185.

45. V. Mastny, *Cold War*, p. 30. Despre atacul de cord al lui Jdanov, v. Sebag Montefiore, *Court*, p. 506.

Capitolul 11: Antisemitismul stalinist

1. Despre asasinat, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 1. Despre Ţanava, v. Mavrogordato, „Lowlands", p. 527, şi Smilovitsky, „Antisemitism", p. 207.

2. Despre *Black Book of Soviet Jewry*, v. Kostyrchenko, *Shadows*, *p*. 68. Despre cele două feluri de stele, v. Weiner, „Naturę", p. 1150, şi Weiner,

Making Sense, p. 382. Despre sinagoga folosită pentru depozitarea cerealelor, v. ŻIH/1644. Despre cenuşa din Babi iar, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 38. V. şi, în general, Veidlinger, *Yiddish Theater*, p. 277.

3. Rubenstein, *Pogrom*, p. 35.

4. Despre Crimeea, v. Redlich, *War*, p. 267, şi Redlich, *Propaganda*, p. 57. V. şi Lustiger, *Stalin*, pp. 155, 192; Luks, „Bruche", p. 28; Veidlinger, „Soviet Jewry", pp. 9 – 10.

5. Despre secretul de stat, v. Lustiger, *Stalin*, p. 108. Despre medaliile pentru fapte de vitejie, v. Weiner, „Naturę", p. 1151, şi Lustiger, *Stalin*, p. 138.

6. Aceste cifre au fost discutate în capitolele precedente şi vor fi reluate în Concluzie. În privinţa deceselor evreilor din URSS, v. Arad, *Soviet Union*, pp. 521 şi 524. Filimoşin („Ob itogak", p. 124) dă o estimare de 1, 8 milioane de civili ucişi în mod deliberat sub ocupaţia germană; la aceasta, aş adăuga un milion de prizonieri de război care au murit de foame şi circa patru sute de mii de morţi socotiţi mai puţin în asediul Leningradului. Aşadar, incluzând civilii şi prizonierii de război, aş face o estimare foarte

generală de 2, 6 milioane de evrei şi 3, 2 milioane de locuitori ai Rusiei sovietice ucişi ca prizonieri de război şi civili. Dacă prizonierii de război sunt luaţi în calcul ca victime militare, atunci cifra deceselor din rândurile evreilor o depăşeşte pe cea din rândurile ruşilor.

7. Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill şi Iosif Vissarionovici Stalin, „Declaration Concerning Atrocities Made at the Moscow Conference”, 30 octombrie 1943. Aceasta făcea parte din Declaraţia de la Moscova.

8. Despre „fiii neamului”, v. Arad, *Soviet Union*, p. 539. Despre Hruşciov, v. Salomini, *L'Union*, p. 242; Weiner, *Making Sense*, p. 351.

9. Prezentări judicioase ale culturii sovietice postbelice găsiţi în Kozlov, „Soviet Literary Audiences”, şi Kozlov, „Historical Turn”.

10. Despre cele şaptezeci de mii de evrei cărora li s-a permis să plece din Polonia în Israel, v. Szajnok, *Polska a Israel*, p. 49. Despre Koestler, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 102.

11. Despre Roş Haşana şi sinagogă, v. Veidlinger,

„Soviet Jewry”, pp. 13 – 16; Szajnok, *Polska a Israel*, p. 159. Despre Jemciujina, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 46. Despre Gorbman, v. Luks, „Briiche”, p. 34. Despre turnura generală a politicii, v. Szajnok, *Polska a Israel*, pp. 40, 82, 106, 111 – 116.

12. Despre articolul din *Pravda*, *n*. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 152. Despre numărul redus al evreilor în funcţiile înalte ale partidului (de la treisprezece la patru procente din 1945 până în 1952), v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennîi antisemitizm*, p. 352. Citatul din Grossman este din traducerea lui Chandler, *Everything Flows* (cf. V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. de Janina Ianoşi, Humanitas, Bucureşti, p. 31) (n.ed.).

13. Despre dizolvarea Comitetului Antifascist Evreiesc, v. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 104. Despre citatul cu privire la tren, v. Der Nister, *Family Mashher*, p. 71. Despre raportul MGB, v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennîi antisemitizm*, p. 327.

14. Citatul din Molotov: Gorlizki, *Cold Peace*, p. 76. V. şi Redlich, *War*, p. 149.

15. Redlich, *War*, p. 152; Rubenstein, *Pogrom*,

pp. 55 – 60.

16. Despre cei o sută de mii de evrei din Uniunea Sovietică, v. Szajnok, *Polska a Israel*, p. 40.

17. Acest lucru a fost adevărat pentru multe regimuri postbelice, inclusiv din Cehoslovacia, Ungaria şi România.

18. Banac, *With Stalin Against Tito*, pp. 117 – 142; Kramer, *Konsolidierung*, pp. 81 – 84. V. şi Gaddis, *United States*.

19. Despre Gomułka şi Berman, v. Sobór-Świderska, *Berman*, pp. 219, 229, 240; Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 109; Torańska, *Oni*, pp. 295 – 296.

20. Despre discuţia dintre Stalin şi Gomułka, v. Naimark, „Gomułka and Stalin", p. 244. Citatul: Sobór-Świderska, *Berman*, p. 258.

21. Despre citatul din Smolar şi, în general, v. Shore, „Język", p. 56.

22. Shore, „Język", p. 60. Cu toate acestea, au fost istorici polono-iudei care au făcut în anii de după război multe cercetări valoroase despre Holocaust, dintre care unele au fost indispensabile studiului de faţă.

23. Aceasta era o parte din sloganul unuia dintre cele mai izbitoare postere de propagandă, executat de Włodzimierz Zakrzewski.

24. Consultaţi Torańska, *Oni*, pp. 241, 248.

25. Gniazdowski, „Ustalić liczbę”, pp. 100 – 104 *et passim*.

26. Despre ambasadorul sovietic, v. Sobór-Świderska, *Berman*, p. 202, şi Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 114. Despre procentul de ofiţeri superiori din Ministerul Securităţii Publice care erau evrei conform propriei declaraţii sau originii, v. Eisler, „1968”, p. 41.

27. *Proces z vedením*, p. 9 *et passim*; Lukes, „New Evidence”, p. 171.

28. Torańska, *Oni*, pp. 322 – 323.

29. V. Shore, „Children”.

30. Această explicaţie a absenţei epurării comuniste sângeroase din Polonia poate fi găsită, printre altele, la Luks, „Brüche”, p. 47. Se pare că un conducător comunist polonez l-a ucis pe altul în timpul războiului; şi acest lucru ar fi putut duce la prudenţă.

31. Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 103.

32. Uniunea Sovietică chiar a anexat Insulele Kurile.

33. Weinberg, *World at Arms*, p. 81.

34. Citatul: Sebag Montefiore, *Court*, p. 536.

35. Service, *Stalin*, p. 554. Despre Asia Centrală, v. Brown, *Rise and Fall*, p. 324.

36. Kramer, *Konsolidierung*, pp. 86 – 90.

37. Argumentul despre diferenţa dintre anii ‘50 şi anii ’30 este dezvoltat în Zubok, *Empire*, p. 77. V. şi Gorlizki, *Cold Peace*, p. 97.

38. Despre Şcerbakov, v. Brandenberger, *National Bolshevism*, p. 119 *et passim*; Kuromiya, „Jews”, pp. 523, 525; Zubok, *Empire*, p. 7.

39. Despre parada de Ziua Victoriei, v. Brandenberger, „Last Crime”, p. 193. Despre Etinger, v. Brent, *Plot*, p. 11. V. şi Lustiger, *Stalin*, p. 213. Îngrijorarea lui Stalin în privinţa terorismului medical exista cel puţin din 1930; v. Prystaiko, *Sprava*, p. 49.

40. Despre Karpai, v. Brent, *Plot*, p. 296.

41. Lukes, „New Evidence”, p. 165.

42. *Ibid.*, pp. 178 – 180; Lustiger, *Stalin*, p. 264.

43. Despre citat şi proporţie (unsprezece din

paisprezece acuzaţi erau de origine evreiască), v. *Proces z vedením*, pp. 44 – 47, la p. 47. Despre denunţuri, v. Margolius Kovaly, *Cruel Star*, p. 139.

44. Despre mărturisirea lui Slánský, v. *Proces z vedením*, pp. 66, 70, 72. Despre pedeapsa cu moartea şi călău, v. Lukes, „New Evidence”, pp. 160, 185. Despre Margolius, v. Margolius Kovaly, *Cruel Star*, p. 141.

45. Despre Polonia, v. Paczkowski, *Trzy twarze*, p. 162.

46. Citatul: Brent, *Plot*, p. 250.

47. Kostyrchenko, *Shadows*, p. 264; Brent, *Plot*, p. 267. Despre dans, v. Service, *Stalin*, p. 580.

48. Despre Mikhoels ca Regele Lear, v. Veidlinger, *Yiddish Theater*.

49. Despre „orice evreu...”, v. Rubenstein, *Pogrom*, p. 62. Despre „neamul lor a fost salvat...”, v. Brown, *Rise and Fall*, p. 220.

50. Citatele: Kostyrchenko, *Shadows*, p. 290. V. şi Lustiger, *Stalin*, p. 250.

51. Despre Karpai, v. Kostyrchenko, *Gosudarstven*nîi *antisemitizm*, p. 466, şi Brent, *Plot*, p.

296.

52. Despre „tot scria şi rescria...”, v. Kostyrchenko, *Gosudarstvennîi antisemitizm*, pp. 470 – 478. Despre Grossman, v. Brandenberger, „Last Crime”, p. 196. V. şi Luks, „Brüche”, p. 47. Citatul din Grossman este din *Life and Fate*, p. 398.

53. Despre Ehrenburg, v. Brandenberger, „Last Crime”, p. 197.

54. Despre zvonuri, v. Brandenberger, „Last Crime”, p. 202. Despre numărul medicilor, v. Luks, „Briiche”, p. 42.

55. Khlevniuk, „Stalin as dictator”, pp. 110, 118. Despre faptul că Stalin nu s-a dus în fabrici, colhozuri sau instituţii de stat după cel de-al Doilea Război Mondial, v. Service, *Stalin*, p. 539.

56. Despre şefii securităţii lui Stalin, v. Brent, *Plot*, p. 258.

57. Stalin a ordonat bătăile pe 13 noiembrie; v. Brent, *Plot*, p. 224. Despre proces, v. Lustiger, *Stalin*, p. 250.

58. Pentru detalii despre „campania antisionistă”, v. Stola, *Kampania antysyjonistyczna*, şi

Paczkowski, *Pół wieku*.

59. Rozenbaum, „March Events”, p. 68.

60. Despre practica sovietică anterioară, v. Szajnok, *Polska a Israel*, p. 160.

61. Stola, „Hate Campaign”, pp. 19, 31. Despre „a cincea coloană”, v. Rozenbaum, „1968”, p. 70.

62. Stola, „Hate Campaign”, p. 20.

63. Pentru cifra de 2.591 de persoane arestate, v. Stola, „Hate Campaign”, p. 17. Despre gara Gdańsk, v. Eisler, „1968”, p. 60.

64. V. Judt, *Postwar*, pp. 422 – 483, şi Simons, *Eastern Europe*.

65. Brown, *Rise and Fall*, p. 396.

Concluzie: Umanitatea

1. Comparaţi cu Moyn, „In the Aftermath”. Interpretările apar din argumentele documentate în capitole; prin urmare, adnotarea este limitată.

2. În lagărele germane, au murit cam un milion de oameni (spre deosebire de fabricile morţii şi de locurile de execuţie şi de înfometare). V. Orth, *Sistem*.

3. Cf. Keegan, *Face of Battle*, p. 55; Gerlach şi Werth, „State Violence”, p. 133.

4. Cea mai mare parte a restului de oameni care au murit de foame au fost în Kazahstan. Iau în calcul morţile din Ucraina ca intenţionate, iar pe cele din Kazahstan ca previzibile. Cercetări ulterioare ar putea să modifice estimarea caracterului de intenţie.

5. Acest citat şi cel de mai jos sunt din traducerea lui Robert Chandler, *Everything Flows*, 2010, încă nepublicată în momentul în care scriu cartea (cf. V. Grossman, *Panta rhei*, trad. rom. Janina Ianoşi, p. 153 şi în alineatul următor, p. 143. – n.ed.). *V.* şi *Life and Fate*, p. 29.

6. O discuţie bazată pe dovezi despre economia morală a ţării şi ucidere în Kieman, *Blood and Soil*.

7. China lui Mao a depăşit Germania lui Hitler în perioada de foamete din 1958 – 1960, când au murit circa treizeci de milioane de oameni.

8. Despre „complicitate beligerantă”, v. Furet, *Fascism and Communism*, p. 2. Comparaţi cu Edele, „States”, p. 348. Citatul din Hitler: Liick, „Partisanbekämpfung”, p. 228.

9. Todorov, *Mémoire du mal*, p. 90.

10. Încă mai merită să citiţi Milgram, „Behavior

Study”.

11. Kołakowski, *Main Currents*, p. 43.

12. Despre neintervenţia internaţională, v. Power, *Problem*.

13. Fest, *Das Gesicht*, pp. 108, 162.

14. Aşa cum notează Harold James, în realitate teoriile modernizării violente funcţionează prost în termeni pur economici; v. *Europe Reborn*, p. 26. Citatul din Buber-Neumann: *Under Tivo Dictators*, p. 35.

15. Cea mai semnificativă crimă germană din Rusia sovietică a fost înfometarea deliberată a Leningradului, în care au murit cam un milion de oameni. Germanii au ucis un număr relativ mic de evrei în Rusia sovietică, aproximativ şaizeci de mii. De asemenea, au omorât cel puţin un milion de prizonieri de război din Rusia sovietică în dulaguri şi stalaguri. De obicei, aceşti oameni sunt consideraţi în estimările sovietice şi ruseşti pierderi militare; dat fiind că eu îi socotesc victimele unei politici de ucidere deliberată, *măresc* estimarea din Filimoşin, „Ob itogak”, p. 124. Cred că estimarea făcută de ruşi deceselor de la

Leningrad este mai mică cu circa patru sute de mii de oameni, aşa încât adaug şi această cifră. Dacă Boris Sokolov are dreptate şi pierderile militare sovietice sunt mult mai mari decât estimările convenţionale, atunci cei mai mulţi dintre oamenii din estimările mai mari au fost soldaţi. Dacă Ellman şi Maksudov au dreptate, şi pierderile militare sovietice au fost în realitate mai mici, atunci cea mai mare parte dintre aceşti oameni au fost civili: adesea civili care nu se aflau sub ocupaţie germană. V. Sokolov, „How to Calculate", pp. 451 – 457, şi Ellman, „Soviet Deaths", pp. 674 – 680.

16. Despre moartea a 516.841 de prizonieri din Gulag, v. Zemskov, „Smertnost", p. 176. Despre cele patru milioane de cetăţeni sovietici din Gulag (inclusiv „aşezările speciale"), v. Khlevniuk, *Gulag*, p. 307.

17. Brandon şi Lower estimează pierderi totale de 5, 5 – 7 milioane în Ucraina sovietică în timpul războiului; v. „Introduction", p. 11.

18. Pentru o prezentare a culturii memoriei, v. Goujon, „Memorial".

19. Aici, ca şi în restul Concluziei, discutarea

cifrelor este documentată în cuprinsul capitolelor.

20. Janion, *Do Europy*. Despre Berman, v. Gniazdowski, „Ustalić liczbę”.

Bibliografie

ARHIVE (ŞI ABREVIERI UTILIZATE ÎN NOTE)

AAN Archiwum Akt Nowych

Noua Arhivă Documentară, Varşovia

AMP Archiwum Muzeum Polskiego

Arhiva Muzeului Polonez, Londra

AVPRF Архив Внешней Политики Российской Федерациии [Arhiv Vneşnei Politiki Rossiiskoi Federaţii]

Arhiva de Politică Externă a Federaţiei Ruse, Moscova

AW Archiwum Wschodnie, Ośrodek Karta Arhiva de Est, Centrul Karta, Varşovia

BA-MĂ Bundesarchiv-Militärarchiv

Bundesarchiv, Arhiva Militară, Freiburg, Germania

CAW Centralne Archiwum Wojskowe

Arhiva Militară Centrală, Rembertów, Polonia

DAR Derzhavnyi Arkhiv Râvnens′koi Oblasti

Arhiva de Stat a Regiunii Râvne, Ucraina

FVA Fortunoff Video Archive of Holocaust Testimonies

Arhiva Video Fortunoff cu Mărturii despre Holocaust Yale University, New Haven, Connecticut

GARF Государственный Архив Российской Федерациии [Gosudarstvennîi Arhiv Rossiiskoi Federaţii]

Arhiva de Stat a Federaţiei Ruse, Moscova

HI Hoover Institution Archive, Stanford University, California Arhiva Institutului Hoover, Universitatea Stanford, California

IfZ (M) Institut für Zeitgeschichte, München

Institutul pentru Istorie Contemporană, München

IPN Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa Institutul Memoriei Naţionale, Varşovia

OKAW Ośrodek Karta, Archiwum Wschodnie, Warszawa Centrul Karta, Arhiva de Est, Varşovia

SPP Studium Polski Podziemnej, London

Centrul de Studiere a Mişcării Ilegale Poloneze, Londra

Ts DAVO Tsentraľnyi Derzhavnyi Arkhiv

Vyshehykh Orhaniv Vlady la Upravlinnia, Kiev

Arhiva de Stat Centrală a Organelor Guvernamentale şi Administrative Superioare, Kiev

USHMM United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.

Muzeul Memorial American al Holocaustului, Washington, D.C.

ZIH Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa Institutul de Istorie a Evreilor, Varşovia

ARTICOLE DE PRESĂ (ÎN ORDINE CRONOLOGICĂ)

Gareth Jones, „Will there be soup?”, *Western Mail*, 17 octombrie 1932.

„France: Herriot a Mother”, *Time*, 31 octombrie 1932.

„The Five-Year Plan”, *New York Times*, 1 ianuarie 1933.

„The Stalin Record”, *New York Times*, 11 ianuarie 1933.

„Die Weltgefahr des Bolschewismus. Rede des Reichskanzlers Adolf Hitler im Berliner Sporptalast”, *Deutschösterreichische Tageszeitung*, 3 martie 1933,

p. 2.

Gareth Jones, „Famine grips Russia”, *New York Evening Post*, 30 martie 1933. Walter Duranty, „Russians Hungry, but not Starving”, *New York Times*, 31 martie 1933, p. 13.

„Kardinal Innitzer ruft die Welt gegen den Hungertod auf”, *Reichspost*, 20 august 1933, p. 1.

„Foreign News: Karakhan Out?”, *Time*, 11 septembrie 1933.

„Die Hilfsaktion für die Hungemden în Rußland”, *Reichspost*, 12 octombrie 1933, p. 1.

„Helă den Christen în Sowjetrußland”, *Die Neue Zeitung*, 14 octombrie 1933, p. 1.

„Russia: Starvation and Surplus”, *Time*, 22 ianuarie 1934.

Mirosław czech, „Wielki Głód”, *Gazeta Wyborcza*, 22 – 23 martie 2003, p. 22. Michael Naumann, „Die Mörder von Danzig”, *Die Zeit*, 10 septembrie 2009, pp. 54 – 55.

„Vyrok ostatochnyi: vynni!”, *Dzerkalo Tyzhnia*, 15 – 22 ianuarie 2010, p. 1.

CĂRŢI (INCLUSIV COLECŢII DE DOCUMENTE)

ŞI ARTICOLE

Nataľja Ablažej, „Die ROVS-Operation in der Westsibirischen Region”, în Rolf Binner, Bernd Bonwetsch şi Marc Junge (editori), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937 – 1938*, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 287 – 308.

Vladimir Abramov, *The Murderers of Katyń*, Hippocrene Books, New York, 1993. Bradley Abrams, „The Second World War and the east European Revolution”, *East European Politics and Societies*, vol. 16, nr. 3, 2003, pp. 623 – 664.

Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews în Revolutionary Times*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997.

Ya’acov Adini, *Duhno: sefer zikaron*, Irgun yot’se dubno be-Yisra’el, Tel Aviv, 1966.

Pertti Ahonen, *After the expulsion: West Germany and Eastern Europe, 19451990*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Pertti Ahonen, Gustavo Comi, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tarnas Stark şi Barbara Stelzl-Marx, *People on the Move: Forced Population Movements in*

the Second World War and Its Aftermath, Berg, Oxford, 2008.

Götz Aly şi Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Truman Anderson, „Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement în Ukraine, October-December 1941", *Journal of Modern History*, vol. 71, nr. 3, 1999, pp. 585 – 623.

Christopher Andrew şi Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, Hodder & Stoughton, Londra, 1990.

Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massemnord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941 – 1943*, Hamburger Edition, Hamburg, 2003.

Andrej Angrick şi Peter Klein, *The „Final Solution" în Riga: Exploitation and Annihilation, 1941 – 1944*, Berghahn Books, New York, 2009.

Anonyma, *Eine Frau în Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*, bth Verlag, München, 2006.

Anne Applebaum, *Gulag: A History*, Doubleday, New York, 2003 [cf. şi trad. rom. *Gulagul. O istorie*, Humanitas, 2011].

Yitzhak Arad, *Bełżec*, *Sobibor*, *Treblinka: The Oper*ation *Reinhard Death Camps*, Indiana University Press, Bloomington, 1987.

Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, University of Nebraska Press, Lincoln, şi Yad Vashem, Ierusalim, 2009.

Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski şi Shmuel Spector (editori), *The einsatzgruppen Reports*, Holocaust Library, New York, 1989.

Hannah Arendt, *Eichmann în Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, Faber and Faber, Londra, 1963 [cf. şi trad. rom. *Eichmann la Ierusalim. Raport asupra banalităţii răului*, Humanitas, 2008].

Hannah Arendt*, in der Gegenwart*, Piper, München, 2000.

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York, 1951 [cf. şi trad. rom. *Originile totalitarismului*, Humanitas, 2006].

Moshe Arens, „The Jewish Military Organization

(ZZW) in the Warsaw Ghetto", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 19, nr. 2, 2005, pp. 201 – 225.

John Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, Columbia University Press, New York, 1963.

Klaus Jochen Arnold, „Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 58, nr. 1, 1999, pp. 23 – 64.

Jerzy Autuchiewicz, „Stan i perspektywa nad deportaciami Polaków w głąb ZSRS oraz związane z nimic problemy terminologiczne", în Marcin Zwolski (editor), *Exodus: Deportacie i migracie (wątek wschodni)*, IPN, Varşovia, 2008, pp. 13 – 30.

T.B., „Waldemar Schön – Organizator Getta Warszawskiego", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 49, 1964, pp. 85 – 90.

Jörg Baberowski, „*Der Feind ist überall*": *Stalinismus im Kaukasus*, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2003.

Jörg Baberowski, *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus*, Deutsche Verlags-Anstalt, München,

2003.

Jörg Baberowski şi Anselm Doering-Manteuffel, „The Quest for Order and the Pursuit of Terror”, în Michael Geyer şi Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 180 – 227.

Gershon C. Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael în Poland, 1916 – 1939*, Magnes Press, Ierusalim, 1996.

Peter Baldwin (editor), *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate*, Beacon Press, Boston, 1990.

Alan Ball, *Russia's Last Capitalists: The Nepmen, 1921 – 1929*, University of California Press, Berkeley, 1987.

Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism*, Cornell University Press, Ithaca, 1988.

Władysław Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci*, Świat Książki, Varşovia, 2008.

Władysław Bartoszewski şi Zofia Lewinówna, *Ten*

jest z ojezyzny то jej: Polacy z pomocą Żydom 1939 – 1945, Świat Książki, Varşovia, 2007.

Omer Bartov, „Eastern Europe as the Site of Genocide", *Journal of Modern History*, nr. 80, 2008, pp. 557 – 593.

Omer Bartov, *The eaştern Front 1941 – 1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2001.

Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich*, Oxford University Press, New York, 1991.

Piotr Bauer, *General Józef Dowbor-Muśnicki 1867 – 1937*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań, 1988.

Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, Yale University Press, New Haven, 2001.

Bernhard H. Bayerlein, „Abschied von einem Mythos: Die Udă SR, die Komintern und der Antifaschismus 1930 – 1941", *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7 – 8, 2009, pp. 125 – 148.

Daniel Beauvois, *La Bataille de la terre en Ukraine, 1863 – 1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques*, Presses Universitaires de Lille, Lille,

1993.

Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936 – 1939*, Penguin, Londra, 2006.

Werner Beinecke, *Die Ostgebiete der Zweiten Politischen Republik*, Böhlau Verlag, Köln, 1999.

Z. I. Beluga (editor), *Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии 1941 – 1944* [*Prestupleniia nemetko-faşistkih okkupantov v Belorussii 19411944*], Belarus, Minsk, 1965.

Sara Bender, „The Jews of Białystok During the Second World War, 1939 – 1943”, teză de doctorat, Hebrew University, 1994.

Wolfgang Benz, Konrad Kwiet şi Jürgen Matthäus (editori), *Einsatz im „Reichskommissariat Ostland”: Dokumente zum Völkermord im Baltikum und în Weißrußland 1941 – 1944*, Metropol, Berlin, 1998.

Tatiana Berenstein, „Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacii hitlerowskiej”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 45 – 46, 1963, pp. 43 – 93.

Kareł C. Berkhoff, „Dina Pronicheva’s Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish,

Soviet, Russian, and Ukrainian Records", în Ray Brandon şi Wendy Lower (editori), *The Shoah în Ukraine: History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 291 – 317.

Kareł C. Berkhoff, „The Great Famine în Light of the German Invasion and Occupation", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariţie.

Kareł C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death* în *Ukraine Under Nazi Rule*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Isaiah Berlin, *Personal Impressions*, Princeton University Press, Princeton, 2001. Zygmunt Berling, *Wspomnienia: Z łagrów de Andersa*, PD W, Varşovia, 1990. Dietrich Beyrau, *Schlachtfeld der Diktatoren: Osteuropa im Schatten von Hitler und Stalin*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000.

Miron Białoszewski, *Pamiętnik z Powstania Warszawskiego*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varşovia, 1970.

Frank Biess, „Vom Opfer zum Überlebenden des Totalitarismus: Westdeutsche Reaktionen auf die Rückkehr der Kriegsgefangenen aus der Sowjetunion,

1945 – 1953”, în Günter Bischof şi Rüdiger Overmans (editori), *Kriegsgefangenschaft im Zweiten Weltkrieg: Eine vergleichende Perspektive*, Gerhard Höller, Temitz-Pottschach, 1999, pp. 365 – 389.

Anna Bikont, *My z Jedwabnego*, Prószyński i S-ka, Varşovia, 2004.

Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na sistema v Ukraini, 1917 – 1953*, Lybid', Kiev, 1994.

Rolf Binner şi Marc Junge, „'S etoj publikoj ceremonit să ne sleduet': Die Zielgruppen des Befehis Nr. 00447 und der Große Terror aus der Sicht des Befehis Nr. 00447”, *Cahiers du Monde russe*, vol. 43, nr. 1, 2002, pp. 181 – 228.

Rolf Binner şi Marc Junge, „Wie der Terror Gross' wurde: Massemnord und Lagerhaft nach Befehl 00447”, 11 *Cahiers du Monde russe*, vol. 42, nr. 2 – 3/4, 2001, pp. 557 – 614.

Ruth Bettina Bim, „Two Kinds of Reality? Case Studies on Anti-Partisan Warfare Düring the eastem Campaign”, în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939 – 1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 277 –

324.

Peter Black, „Handianger der Endlösung: Die Trawniki-Männer und die Aktion Reinhard 1941 – 1943”, în Bogdan Musial (editor), *Akt ion Reinhardt, Der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941 – 1944*, Fibre, Osnabrück, 2004, pp. 309 – 352.

Peter Black, „Prosty żołnierz ’akeji Reinhard’. Oddziały z Trawnik i eksterminacia polskich Żydów”, în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt: Zagłaga Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varşovia, 2004, pp. 103 – 131.

David Blackboum, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 17801918*, Oxford University Press, New York, 1986.

Jochen Böhler, *„Größte Härte”: Verbrechen der Wehrmacht în Polen*, September/Oktober 1939, Deutsches Historisches Institut, Osnabrück, 2005.

Jochen Böhler, *Der Überfall: Deutschlands Krieg gegen Polen*, Eichhorn, Frankfurt am Main, 2009.

Włodzimierz Borodziej, *The Warsaw Uprising of 1944*, trad. engl. Barbara Harshav, University of

Wisconsin Press, Madison, 2001.

Włodzimierz Borodziej, Hans Lemberg şi Claudia Kraft (editori), *Niemcy w Polsce: Wybór dokumentów*, vol. 1, Neriton, Varşovia, 2000.

Jerzy Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Interwar Europe*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1984.

Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: A City and Its People at War*, Knopf, New York, 2006.

Aleksander Brakei, „Das allergefahrlichste ist die Wut der Bauern': Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhältnis zur Zivilbevölkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941 – 1944", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, nr. 3, 2007, pp. 393 – 424.

Alexander Brakei, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944*, Schöningh, Paderborn, 2009.

David Brandenberger, *National Bolshevism:*

Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931 – 1956, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2002.

David Brandenberger, „Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot", *Kritika*, vol. 6, nr. 1, 2005, pp. 187 – 204.

Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung: Pläne und Entscheidungen zum „Transfer" aus der Tschechoslowakei und aus Polen*, Oldenbourg, München, 2005.

Ray Brandon, „The First Wave", manuscris nepublicat, 2009.

Ray Brandon, „The Holocaust în 1942", manuscris nepublicat, 2009.

Ray Brandon şi Wendy Lower, „Introduction", în *idem* (editori), *The Shoah în*

Ukraine: History, Testimony, Memorialization, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. l-12.

Jonathan Brent şi Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors 1948 – 1953*, HarperCollins, New York, 2003.

Archie Brown, *The rise and Fall of Communism*, HarperCollins, New York, 2009.

Kate Brown, *A Biography of No Place*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Christopher R. Browning, „The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations. The euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941”, *German Studies Review*, vol. 17, nr. 3, 1994, pp. 473 – 481.

Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2004.

Jan Jacek Bmski, *Holodomor 1932 – 1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacii i wywiadu*, PIZM, Varşovia, 2008.

Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators: Prisoner of Hitler and Stalin*, Pimlico, Londra, 2008 [1949].

Celina Budzyńska, *Strzępy rodzinnej sagi*, Żydowski Instytut Historyczny, Varşovia, 1997.

Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Paralel Lives*,

HarperCollins, Londra, 1991. Jeffrey Burds, „Agentura: Soviet Informants Networks and the Ukrainian Un derground în Galicia”, *East European Politics and Societies*, vol. 11, nr. 1, 1997, pp. 89 – 130.

Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of* Ostforschung *in the Third Reich*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.

Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History*, Hill and Wang, New York, 2000.

Philippe Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Seuil, Paris, 2000.

Sarah Cameron, „The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh

Famine, 1921 – 1934”, teză de doctorat, Yale University, 2010.

Tatiana Cariewskaja, Andrzej Chmielarz, Andrzej Paczkowski, Ewa Rosowska şi Szymon Rudnicki (editori), *Teczka specialna J.W. Stalina*, Rytm, Varşovia, 1995.

Holly Case, *Between States: The Transylvanian Question and the european Ideea During World War* II,

Stanford University Press, Stanford, 2009.

David Cesarini, *Eichmann: His Life and Crimes*, William Heinemann, Londra, 2004.

William Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934 – 1939*, Yale University Press, New Haven, 2001.

Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand în Weißrußland 1941 – 1944*, Droste Verlag, Düsseldorf, 1998.

Shalom Cholawsky, „The Judenrat în Minsk", în Yisrael Gutman şi Cynthia J. Haft (editori), *Patterns of Jewish Leadership în Nazi Europe*, Yad Vashem, Ierusalim, 1979, pp. 113 – 132.

Bohdan Chyrko, „Natsmen? Znachyt' voroh. Problemy natsional'nykh menshyn v dokumentakh parţiinykh i radians'kykh orhaniv Ukrainy v 20 – 30-x rr.", *Z arkhiviv V.U. Ch. KH. PUNK. V.D. K.H.B.* vol. 1, nr. 2, 1995, pp. 90 – 115.

Jan M. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varşovia, 1989.

Anna M. Cienciala, Natalia S. Lebedeva şi

Wojciech Materski (editori), *Katyń*: *A Crime Without Punishment*, Yale University Press, New Haven, 2007. Margaret Siriol Colley, *Gareth Jones*: *A Manchukuo Incident*, autoeditare, Ne wark, 2001.

Margaret Siriol Colley, *More Than a Grain of Truth*: *The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*, autoeditare, Newark, 2006.

Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow*: *Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, Oxford University Press, New York, 1986 [cf. şi trad. rom. *Recolta durerii. Colectivizarea sovietică şi teroarea prin foamete*, Humanitas, 2003].

Lorenzo Cotula, Sonja Vermeulen, Rebeca Leonard şi James Keeley, *Land Grab or Development Opportunity*? *Agricul*tural *investment and internaţional land deals în Africa*, IIED/FAO/IFAD, Londra, 2009.

Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartošek şi Jean-Louis Margolin, *Le Livre noir du communisme*: *Crimes*, *terreur*, *repression*, Robert Laffiont, Paris,

1997 [cf. şi trad. rom. *Cartea neagră a comunismului*, Humanitas, Bucureşti, 1998].

The Crime of Katyń: Facts and Documents, Polish Cultural Foundation, Londra, 1965.

Martin Cuppers, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939 – 1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2005.

T. David Curp, *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing în Western Poland, 1945 – 1960*, University of Rochester Press, Rochester, 2006.

Józef Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Editions Spotkania, Paris, 1984.

Józef Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, Nakład Oddziału Kulturyi Prasy II

Korpusu (text imprimat), 1945.

czech-German Joint Commission of Historians, *A Conflictual Community, Catastrophe, Detente*, trad. engl. Ruth Tusková, Ústav Mezinárodnich Vztahů, Praga, 1996.

Alexander Dallin, *The Kaminsky Brigade: 1941 – 1944*, Russian Research Center, Cambridge, Mass.,

1956.

Alexander Dallin şi F.I. Firsov (editori), *Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives*, Yale University Press, New Haven, 2000.

Dana G. Dalrymple, „The Soviet Famine of 1932 – 1934”, *Soviet Studies*, vol. 15, nr. 3, 1964, pp. 250 – 284.

Dana G. Dalrymple, „The Soviet Famine of 1932 – 1934: Some Further References”, *Soviet Studies*, vol. 16, nr. 4, 1965, pp. 471 – 474.

V. Danilov *et al.* (editori), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* [*Tragediia sovětskoi derevni. Kollektivizaţiia i raskulacivanie*], vol. 1 – 2, Rosspen, Moscow, 1999 – 2000.

The Dark Side of the Moon, Faber and Faber, Londra, 1946.

Szymon Datner, *55 Dni Wehrmachtu w Polsce*, MON, Varşovia, 1967.

Szymon Datner, *Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w* II *Wojniej Świa towej*, MON, Varşovia, 1964.

Norman Davies, „The Mişunderstood Victory în Europe”, *New York Review of Books*, vol. 42, nr. 9, 25 mai 1995.

Norman Davies, *Rising '44: „The Battle for Warsaw”*, Macmillan, Londra, 2003. R.W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E.A. Rhees, Liudmila P. Kosheleva şi Larisa

A. Rogovaya (editori), *The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931 – 36*, Yale University Press, New Haven, 2003.

R. W. Davies, M.B. Tauger şi S.G. Wheateroft, „Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932 – 33”, *Soviet Studies*, vol. 54, nr. 3, 1995, pp. 642 – 657.

R. W. Davies şi Stephen G. Wheateroft, *The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931 – 1933*, Palgrave, Londra, 2004.

Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust. Crimes of the Local Police în Belorussia and Ukraine*, Macmillan, Londra, 2000.

Martin Dean, „Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union în 1941 and 1942. The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle”, *Holocaust and*

Genocide Studies, vol. 14, nr. 1, 2000, pp. 83 – 101.

Martin Dean, *Robbing the Jews. The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933 – 1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Sławomir Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939 – 1941*, PIZM, Varşovia, 2003.

Dennis Deletant, „Transnistria and the Romanian Solution to the Jewish Problem'", în Ray Brandon şi Wendy Lower (editori), *The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 156 – 189.

Deportacie obywateli pol'skich z Zachodniej Ukrainyi Zachodniej Białorusi w 1940 / Deportatsii pol'skikh grazhdan iz Zapadnoi Ukrainyi Zapadnoi Belorussii v 1940 godu, IPN, Varşovia, 2003.

Der Nister, *The Family Mashber*, trad. engl. Leonard Wolf, NYRB, New York, 2008.

Jared Diamond, *Collapse. How Societies Choose to Fail or Succeed*, Penguin, New York, 2005.

Wacław Długoborski, „Żydzi z ziem polskich wcielonych de Rzeszy w KL Auschwitz-Birkenau", în

Aleksandra Namysło (editor), *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych* do *Rzeszy*, IPN, Varşovia, 2008, pp. 127 – 149.

Nikolai M. Dronin şi Edward G. Bellinger, *Climate Dependence and Food Problems în Russia 1900 – 1990*, Central European Press, Budapest, 2005.

Marian Marek Drozdowski, „The History of the Warsaw Ghetto in the Light of the Reports of Ludwig Fischer", *Polin*, vol. 3, 1988, pp. 189 – 199.

I. A. Dugas şi F. Ia. Cheron, Советсие военнопленные в немецких концлагерях [*Sovetskie Voennoplennie v* nemeţkih *konţlageriah* (*1941 – 1945*) }, Avuar konsalting, Moscova, 2003.

I. A. Dugas şi F. Ia. Cheron, Вычеркнутые из памяти. Советские военнопленные между Гитлером и Сталиным [Vicerknutie iz pamiati. Sovetskie Voennoplennie mejdu Gitleromi Stalinăm], YMCA Press, Paris, 1994.

Krzysztof Dunin-Wąsowicz, „Akcja AB w Warszawie", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992,

pp. 19 – 27.

Debórah Dwork şi Robert Jan van Pelt, *Auschwitz*, Norton, New York, 1996. John Dziak, *Chekisty. A History of the KGB*, Lexington Books, Lexington, 1988. Roman Dzwońkowski (editor), *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrai ale 1932 – 1947*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin, 2004.

Mark Edele şi Michael Geyer, „States of Exception", în Michael Geyer şi Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 345 – 395.

Robert Edelman, *Proletarian Peasants. The Revolution of 1905 în Russia's Southwest*, Cornell University Press, Ithaca, 1987.

Ilya Ehrenburg şi Vasili Grossman, *The Black Book. The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941 – 1945*, Holocaust Publications, New York, 1981.

Ludwig Eiber, „Gewalt în KZ Dachau. Vom

Anfang eines Terrorsystems”, în Andreas Wirsching (editor), *Das Jahr 1933. Die nationalsozialistische Machteroberung und die deutsche Gesellschaft*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2009, pp. 169 – 184.

Dietrich Eichholtz, *Krieg um Öl. Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938 – 1943)*, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2006.

S. N. Eisenstadt, *Die Vielfalt der Moderne*, Velbrück Wissenschaft, Weilerswist, 2000.

Jerzy Eisler, „1968. Jews, Antisemitism, Emigration”, *Polin*, vol. 21, 2008, pp. 37 – 62.

Michael Ellman, „A Note on the Number of 1933 Famine Victims”, *Soviet Studies*, vol. 43, nr. 2, 1991, pp. 375 – 379.

Michael Ellman, „The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931 – 1934”, *Europe – Asia Studies*, vol. 57, nr. 6, 2005, pp. 823 – 841.

Michael Ellman şi S. Maksudov, „Soviet Deaths in the Great Patriotic War. A Note”, *Europe-Asia Studies*, vol. 46, nr. 4, 1994, pp. 671 – 680.

Barbara Engelking şi Jacek Leociak, *Getto*

warszawskie. *Przewodnik po nicistniejącym mieście*, OFia PAN, Varşovia, 2003.

Barbara Engelking şi Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto*. *A Guide to the Perished City*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Barbara Engelking şi Dariusz Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie*, Polish Center for Holocaust Research, Varşovia, 2009.

David Engerman, *Modernization from the Other Shore*. *American Intellectuals and the Romance of Russian Development*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003.

Barbara Epstein, *The Minsk Ghetto*. *Jewish Resistance and Soviet Internaţionalism*, University of California Press, Berkeley, 2008.

Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich*, Penguin, New York, 2003. Richard J. Evans, *The Third Reich în Power*, Penguin, Londra, 2005.

Richard J. Evans, *The Third Reich at War*, Penguin, New York, 2009.

Barbara Falk, *Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33*, Böhlau Verlag, Köln, 2005.

Niall Ferguson, *The War of the World. History's Age of Hatred*, Allan Lane, Londra, 2006.

Joachim C. Fest, *Das Gesicht des Dritten Reiches*, Piper, München, 2006. Orlando Figes, *A People's Tragedy. The Russian Revolution, 1891 – 1924*, Penguin, Londra, 1998.

Barbara Fijałkowska, *Borejsza*i *Różański. Przyczynek* de *historii stalinizmu w Polsce*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Olsztyn, 1995.

M. V. Filimoşin, „Об итогах исчисления потерь среди мирного населения на оккупированной территории СССР РСФСР в годы Великой Отечественной Войны [Ob itogah iscisleniia poter' sredi mimogo naseleniia na okkupirovannoi territorii SSSR i RSFSR v godi Velikoi Otecestvennoi Voini]", în R.B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР в период второй мировой войны* [Liudskie poteri SSSR *v* period vioroi mirovoi voinâj, RAN, St. Petersburg, 1995, pp. 124 – 132.

Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921 – 1934*, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

Jürgen Förster, „The German Army and the Ideological War against the Soviet Union”, în Gerhard Hirschfeld (editor), *The Policies of Genocide. Jews and Soviet Prisoners of War în Nazi Germany*, Allen & Unwin, Londra, 1986, pp. 15 – 29.

Matthew Frank, *Expelling the Germans. British Opinion and Post-1945 Population Transfers în Context*, Oxford University Press, Oxford, 2007. Henry Friedländer, *The Origins of Nazi Genocide. From Eutanasia to the Final*

Solution, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1995.

Saul Friedländer, *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939 – 1945*, HarperCollins, New York, 2007.

François Furet, *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*, Robert Laffont, Paris, 1995 [cf. şi trad. rom. *Trecutul unei iluzii*, Humanitas, 1996].

François Furet şi Ernst Nolte, *Fascism and Communism*, University of Nebraska Press, Lincoln, 2001.

John Lewis Gaddis, *The Long Peace. Inquiries into the History of the Cold War*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

John Lewis Gaddis, *The United States and the Coming of the Cold War*, Columbia University Press, New York, 1972.

W. Horsley Gantt, *Russian Medicine*, Paul B. Hoeber, New York, 1937.

Michael Gelb, „An Early Soviet Ethnic Deportation. The Far-Eastern Koreans", *Russian Review*, vol. 54, nr. 3, 1995, pp. 389 – 412.

Robert Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler. The Age of Social Catastrophe*, Knopf, New York, 2007.

John Gordon Gerard, *The Bones of Berdichev. The Life and Fate of Vassily Grossman*, Free Press, New York, 1996.

Christian Gerlach, „Failure of Plâns for an SS Extermination Camp în Mogilev, Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 11, nr. 1, 1997, pp. 60 – 78.

Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschaftsund Vernichtungspolitik în*

Weißrußland 1941 bis 1944, Hamburger Edition, Hamburg, 1999.

Christian Gerlach, *Krieg, Ernährung, Völkermord. Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg*, Hamburger Edition, Hamburg, 1998.

Christian Gerlach, „The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitlers Decision în Principle to Exterminate All European Jews", *Journal of Modern History*, vol. 70, 1998, pp. 759 – 812.

Christian Gerlach şi Nicolas Werth, „State Violence – Violent Societies", în Michael Geyer şi Sheila Fitzpatrick (editori), *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, pp. 133 – 179.

J. Arch Getty şi Oleg V. Naumov, *Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932 – 1939*, Yale University Press, New Haven, 1999.

J. Arch Getty şi Oleg V. Naumov, *Yezhov. The rise of Stalin's „Iron Fist"*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Glenda Gilmore, *Defying Dixie. The Radical*

Roots of Civil Rights, *1919 – 1950*, Norton, New York, 2008.

Eagle Glassheim, „The Mechanics of Ethnie Cleansing. The expulsion of Germans from czechoslovakia, 1945 – 1947”, în Philipp Ther şi Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations*. *Ethnic Cleansing în East-Central Europe*, *1944 – 1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 197 – 200.

Richard Glazar, *Die Falle mit dem grünen Zaun*. *Überleben în Treblinka*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1992.

Henryk Głębocki (editor), „Pierwszy naród ukarany. Świadectwa Polaków z Leningradu”, Arcana, nr. 64 – 65, 2005, pp. 155 – 192.

Albin Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich* II *Rzeczypospolitej 1939 – 1941*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 1998.

Mateusz Gniazdowski, „Ustalić liczbę zabitych na 6 milionów ludzi”. Dyrektywy Jakuba Bermana dia Biura Odszkodzowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów”, *Polski Przegląd Diplomatyczny*, nr. 1 (41), 2008, pp. 99 – 113.

C. Goeschel şi N. Wachsmann, „Introduction”, în *idem* (editori), *The Nazi Concentration Camps, 193339. A Documentary History*, Nebraska University Press, Lincoln, 2010.

Aleksandr Gogun, *Сталинские командос. Украинские партизанские формирования, 1941 – 1944* [*Stalinskie kommandos. Ukraińskie partizanskie formirovaniia*, 1941 – 1944], Ţentrpoligraf, Moscova, 2008.

Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, Knopf, New York, 1996.

Голод в СССР, 1930 – 1934 гг. [*Golod v SSSR, 1930 – 1934 gg.*], Федеральное Архивное Агентство [Federalnoe arhivnoe agentstro], Moscova, 2009.

Jan Góral, „Eksterminacia inteligenteji i tak zwanych warstw przywódczych w zachodnich powiatach Dystryktu Radomskiego (1939 – 1940)”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 71 – 82.

Yoram Gorlizki şi Oleg Khlevniuk, *Cold Peace*.

Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945 – 1953, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Serghei Gorlov, *Совершенно секретно, Москва-Берлин, 1920 – 1933. Военнополитические отношения между СССР и Германии* [*Soverşenno sekretno, Moskva-Berlin, 1920 – 1933. Voenno-politiceskie otnoşeniia mejdu SSSR i Germanii*], RAN, Moscova, 1999.

Alexandra Goujon, „Kurapaty (1937 – 1941). NKVD Mass Killings în Soviet Belarus", manuscris nepublicat, 2008.

Alexandra Goujon, „Memorial Narratives of WWII Partisans and Genocide în Belarus", *East European Politics and Societies*, vol. 24, nr. 1, 2010, pp. 6 – 25.

Alvin Gouldner, „Stalinism. A Study of Internal Colonialism", *Telos*, nr. 34, 1978, pp. 5 – 48.

Catherine Goussef, „Les Déplacements forces des populations aux frontières russes occidentales (1914 – 1950)", în S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao şi H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914 – 1945*, Editions Complexes, Paris, 2002, pp. 177 – 190.

Michael Grabher, *Irmfried Eberl. „Eutanasie"*-

Arzt und Kommandant von Treblinka, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2006.

Günter Grass, *Beim Häuten der Zwiebel*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2008.

Günter Grass, *Im Krebsgang*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2004. Andrea Graziosi, „Collectivisation, révoltes paysannes et politiques gouverne mentales à travers les rapports du GPU d'Ukraine de février-mars 1930", *Cahiers du Monde russe*, vol. 34, nr. 3, 1994, pp. 437 – 632.

Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1996.

Andrea Graziosi „Italian Archivai Documents on the Ukrainian Famine 1932 – 1933", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide în Ukraine, 1932 – 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 27 – 48.

Andrea Graziosi, „The Soviet 1931 – 1933 Famines and the Ukrainian Holodomor. Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?", *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 37, nr. 1 – 4, 2004 – 2005.

Paul R. Gregory, *Terror by Quota. State Security from Lenin to Stalin*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Jan T. Gross, *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community în Jedwabne, Poland*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

Jan T. Gross, „Polish POW Camps în Soviet-Occupied Western Ukraine", în Keith Sword (editor), *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939 – 1941*, Macmillan, Londra, 1991.

Jani. Gross, *Polish Society Under German Occupation. The Generalgouvernement, 1939 – 1944*, Princeton University Press, Princeton, 1979.

Jan T. Gross, *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Polands Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton University Press, Princeton, 2002.

Jan T. Gross, „The Social Consequences of War. Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes în Eastern Europe", *East European Politics and Societies*, 3, 1989, pp. 198 – 214.

Jan T. Gross, *Upiorna dekada. Trzy eseje o sterotypach na temat Żydów, Polaków, Niemców, i komunistów, 1939 – 1948*, Universitas, Cracovia, 1948.

Vasily Grossman, *Everything Flows*, trad. engl. Robert Chandler, NYRB Classics, New York, 2010 [cf. şi trad. rom. *Panta rhei*, Humanitas, 2007].

Vasily Grossman, *Life and Fate*, trad. engl. Robert Chandler, Harper and Row, New York, 1985.

Vasily Grossman, *The Road*, trad. engl. Robert Chandler, NYRB Classics, New York, 2010.

Irena Grudzińska Gross şi Jan Tomasz Gross, *War Through Children's Eyes. The Soviet Occupation and the Deportations, 1939 – 1941*, Hoover Institution Press, Stanford, 1981.

Michał Grynberg şi Maria Kotowska (editori), *Życie i zagłada Żydów polskich 1939 – 1945. Relacie świadków*, Oficyna Naukowa, Varşovia, 2003.

A. Ie. Gurianov, „Обзор советских репрессивных кампании против поляков и польских граждан [Obzor sovetskih repressivnäh kampanii protiv poliakov i polskih grajdan]”, în A.V. Lipatov şi I.O.

Şaitanov (editori), *Поляки и русские. Взаимопонимание и взаимонепонирнание* [*Poliaki i russkie. Vzaimoponimanie i vzaimoneponirnanie*], Indrik, Moscova, 2000, pp. 199 – 207.

A. Ie. Gurianov, „Польские спецпереселенцы в СССР в 1940 – 1941 гт. [Polskie spepterеselenţi v SSSR v 1940 – 1941 gg.]”, în *idem* (editor), Репрессии против поляков и польских граждан [*Repressii protiv poliakov i polskih grajdan*], Zvenia, Moscova, 1997.

Israel Gutman, *Resistance. The Warsaw Ghetto Uprising*, Houghton Mifflin, Boston, 1994.

Ingo Haar, „Die deutschen Vertreibungsverluste’ – Zur Entstehungsgeschichte der Dokumentation der Vertreibung’”, *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, vol. 35, 2007, pp. 251 – 271.

Eva şi H.H. Hahn, „Die Deutschen und ihre Vertreibung’”, *Tranzit*, nr. 23, 2002, pp. 103 – 116.

Joanna K.M. Hanson, *The Civilian Population and the Warsaw Uprising of 1944*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Stephen Hanson, *Time and Revolution. Marxism*

and the Design of Soviet Economic Institutions, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1997.

Mark Harrison, *Soviet Planning în Peace and War*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Christian Hartmann, „Massensterben oder Massenvemichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im Unternehmen Barbarossa'. Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, vol. 49, nr. 1, 2001, pp. 97 – 158.

Tsuyoshi Hasegawa, *Racing the enemy*. *Stalin*, *Truman*, *and the Surrender of Japan*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2005.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security în Europe*, *1933 – 39*, Macmillan, Houndsmills, 1984.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Threat from the east*, Macmillan, Houndsmills, 1992.

Milan Hauner, *India în Axis Strategy*. *Germany*, *Japan*, *and Indian Nationalists in the Second World War*, Klett-Cotta, Stuttgart, 1981.

Thomas T. Hecht, *Life Death Memories*, Leopolis Press, Charlottesville, 2002. Susanne Heim, „Kalorien-

Agrarforschung, Emährungswirtschaft und Krieg.

Herbert Backe als Wissenschaftspolitiker", în *idem* (editor), *Kalorien, Kautschuk, Karrieren. Pflanzenzüchtung und landwirtschaftliche Forschung în Kaiser-Wilhelm-Instituten, 1933 – 1945*, Göttingen, Wallstein, 2003, pp. 23 – 63.

James W. Heinzen, *Inventing a Soviet Countryside. State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917 – 1929*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2003.

Ulrich Herbert, *Best. Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903 – 1989*, J.H.W. Dietz, Bonn, 1996.

Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy. Nazi Propaganda During World War* II *and the Holocaust*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2006.

Dagmar Herzog, *Sex After Fascism. Memory and Morality* în *Twentieth-Century Germany*, Princeton University Press, Princeton, 2005.

Raul Hilberg, *The Destruction of the european Jews*, Yale University Press, New Haven, 2003, 3 volume.

Raul Hilberg, „The Ghetto as a Form of Government”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, vol. 450, 1980, pp. 98 – 112.

Raul Hilberg, „The Judenrat. Conscious or Unconscious Tool’”, în Yisrael Gutman şi Cynthia J. Haft (editori), *Patterns of Jewish Leadership în Nazi Europe*, Yad Vashem, Ierusalim, 1979, pp. 31 – 44.

Raul Hilberg, *Perpetrators*, *Victims*, *Bystanders*. *The Jewish Catastrophe*, Harper Perennial, New York, 1993.

Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich*. *Hitler*, *NSDAP und koloniale Frage 1919 – 1945*, Wilhelm Fink Verlag, München, 1969.

Manfred Hildermeier, *Sozialrevoluţionare Partei Russlands*. *Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich*, Böhlau, Köln, 1978.

Andreas Hillgruber, *Germany and the Two World Wars*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1981.

John-Paul Himka, „Ethnicity and Reporting of Mass Murder. *Krakivski visti*, the NKVD Murders of

1941, and the Vinnytsia Exhumation", manuscris nepublicat, 2009.

Francine Hirsch, *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes. A History* of the *World, 1914 – 1991*, Vintage, Londra, 1996.

Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution. Russia's Continuum of Crisis*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2002.

Gordon J. Horwitz, *Ghettostadt. Łódź and the Making of a Nazi City*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2008.

Grzegorz Hryciuk, „Victims 1939 – 1941. The Soviet Repressions în Eastern Poland", în Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole şi Kai Struve (editori), *Shared History-Divided Memory. Jews and Others în Soviet-Occupied Poland*, Leipzig University-Verlag, Leipzig, 2007, pp. 173 – 200.

Isabel Hull, *Absolute Destruction. Military Culture and the Practices of War în Imperial Germany*, Cornell University Press, Ithaca, 2005.

Taras Hunczak şi Roman Serbyn (editori), *Famine* în *Ukraine 1932 – 1933. Genocide by Other Means*, Shevchenko Scientific Society, New York, 2007.

Hungersnot. Authentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion, Viena, 1933.

Ich werde es ale vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004 – 2006, Ch. Links Verlag, Berlin, 2007.

Hennadii Iefimenko, „Natsional'na polityka Kremlia v Ukraini pistia Holodomoru 1932 – 33 rr.", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariţie.

Melanie Ilic, „The Great Terror în Leningrad. A Quantitative Analysis", *Europe-Asia Studies*, vol. 52, nr. 8, 2000, pp. 1515 – 1534.

I. I. Il'iushyn, *OUN-UPA i ukrains'ke pytannia v roky druhoi svitovoi viiny v svitli poi's'kykh dokumentiv*, NAN Ukrainy, Kiev, 2000.

Christian Ingrao, *Les Chasseurs noirs. La brigade Dirlewanger*, Perrin, Paris, 2006.

Christian Ingrao, „Violence de guerre, violence genocide. Les Einsatzgruppen", în S. Audoin-Rouzeau,

A. Becker, Chr. Ingrao şi H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914 – 1945*, Editions Complexes, Paris, 2002, pp. 219 – 240.

Mikołaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921 – 1938*, Omnipress, Varşovia, 1991.

George D. Jackson, Jr., *Comintern and Peasant în East Europe, 1919 – 1930*, Columbia University Press, New York, 1966.

Egbert Jahn, „Der Holodomor im Vergleich. Zur Phänomenologie der Massenvemichtung", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 13 – 32.

Harold James, *Europe Reborn. A History, 1914 – 2000*, Pearson, Harlow, 2003. Maria Janion, *Do Europy. Tak, ale rezem z naszymi umărłymi*, Şic! Varşovia, 2000.

Stanisław Jankowiak, „Cleansing' Poland of Germans. The Province of Pomerania, 1945 – 1949", în Philip Ther şi Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing în East-Central Europe, 1944 – 1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 87 – 106.

Stanisław Jankowiak, *Wysiedlenie i emigracia*

ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945 – 1970, IPN, Varşovia, 2005.

Andrzej Jankowski, „Akcja AB na Kielecczyźnie”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 65 – 82.

Marc Jansen şi Nikolai Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. Nikolai Ezhov, 1895 – 1940*, Hoover University Press, Stanford, 2002.

Krzysztof Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresów. Ziemiaństwo polskie na Kresach Północno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacią sowiecką 1939 – 1941*, Volumen, Varşovia, 1998.

Katherine R. Jolluck, *Exile and Identity. Polish Women in the Soviet Union During World War* II, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2002.

Die Judenausrottung în Polen. Die Vernichtungslager, Geneva, 1944.

Tony Judt, *The Burden of Responsability. Blum, Camus, Aron, and the French*

Twentieth Century, University of Chicago Press, Chicago, 1998.

Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945*, Penguin, New York, 2005. Marc Junge, Gennadii Bordiugov şi Rolf Binner, *Вертикаль большого террора* [*Vertikál bolşogo terrora*], Novai Hronograf, Moscova, 2008.

Sławomir Kalbarczyk, „Przedmioty odnalezione w Bykowni a Europatach świadezą o polskości ofiar”, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 10 – 11, 2007, pp. 47 – 54.

Ivan Kamenec, „The Deportation of Jewish Citizens from Slovakia”, în *The Tragedy of the Jews of Slovakia*, Oświęcim. Auschwitz-Birkenau State Museum and Museum of the Slovak National Uprising, 2002, pp. 111 – 140.

Ivan Kamenec, „The Holocaust în Slovakia”, în Dušan Kováč (editor), *Slovak Contributions to 19th* International *Congress of Historical Sciences*, Veda, Bratislava, 2000, pp. 195 – 206.

Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History? Rediscovering a Hidden Archive from the War saw-Ghetto*, Vintage, New York, 2009.

Nikolaus Katzer, „Brot und Herrschaft. Die Hungersnot in der RSFSR”, *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 90 – 110.

Alex J. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder. Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940 – 1941*, Berghahn Books, New York, 2006.

Alex J. Kay, „Hierbei werden zweifellos zig Millionen Menschen verhungern’. Die deutsche Wirtschaftsplanung für die besetzte Sowjetunion und ihre Umsetzung, 1941 bis 1944”, *Tranzit*, nr. 38, 2009, pp. 57 – 77.

John Keegan, *The Face of Battle*, Viking, New York, 1976.

Oleg Ken, *Collective Security or Isolation. Soviet Foreign Policy and Poland, 1930 – 1935*, Evropeiskii Dom, St. Petersburg, 1996.

O. N. Ken şi A.I. Rupasov (editori), *Политбюро Ц.К. ВКП (б) и отношения СССР с западными соседними государствами* [*Politbiuro Ts. K. VKP (b) i otnoşeniia SSSR*’s *zăpadnâmi sosednimi gosudarstvami*], Evropeiski Dom, St. Petersburg,

2001.

Paul M. Kennedy, *Aufstieg und Verfall der britischen Seemacht*, E.S. Mittler & Sohn, Herford, 1978.

Ian Kershaw, *Fateful Choices. Ten Decisions That Changed the World, 1940 – 1941*, Penguin Books, Londra, 2007.

Ian Kershaw, *Hitler. A Biography*, W.W. Norton, New York, 2008.

Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, New Haven, 2008.

Krystyna Kersten, *The estabilishment of Communist Rule* în *Poland*, University of California Press, Berkeley, 1991.

Krystyna Kersten, „Forced Migration and the Transformation of Polish Society in the Postwar Period", în Philip Ther şi Ana Siljak (editori), *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing în East-Central Europe, 1944 – 1948*, Rowman and Littlefield, Lanham, 2001, pp. 75 – 86.

Vladimir Haustov, „Деятельность органов государственной безопасность НКВД СССР (1934 –

1941 гг.) [Deiatelnost organov gosudarstvennoi bezopasnosti NKVD SSSR (1934 – 1941 gg.)", teză de doctorat, Академия Федеральной Службы Безопасность Российской Федерации [Akademia Federalnoi Slujbî Bezopasnosti Rossiiskoi Federaţii], 1997.

Oleg Khlevniouk, *Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30: les jeux du pouvoir*, Editions du Seuil, Paris, 1996.

Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag. From Collectivization to the Great Terror*, Yale University Press, New Haven, 2004.

Oleg Khlevnyuk, „The Obiectives of the Great Terror, 1937 – 1938", în Julian Cooper, Maureen Perne şi E.A. Rhees (editori), *Soviet History 1917 – 1953. Essays în Honour of R.W. Davies*, Macmillan, Houndmills, 1995, pp. 158 – 176.

Oleg Khlevniuk, „Party and NKVD. Power Relationships in the Years of the Great Terror", în Barry McLoughlin şi Kevin McDermott (editori), *Stalin's Terror. High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Palgrave Macmillan, New York,

2003.

Oleg Khlevniuk, „Stalin as dictator. The personalisation of power”, în Sarah Davies şi James Harris (editori), *Stalin. A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 109 – 120.

Ben Kiernan, *Blood and Soil. A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur*, Yale University Press, New Haven, 2007.

Lucian Kieszczyński, „Represje wobec kadry kierowniczej KPP”, în Jarema Maciszewski (editor), *Tragedia Komunistycznej Parţii Polski*, Książkai Wiedza, Varşovia, 1989, pp. 198 – 216.

Charles King, *The Moldovans. Russia, România, and the Politics of Culture*, Hoover Institution, Stanford, 2000.

Gary King, Ori Rosen, Martin Tanner şi Alexander F. Wagner, „Ordinary Voting Behavior in the extraordinary Election of Adolf Hitler”, *Journal of Economic History*, vol. 68, nr. 4, 2008, pp. 951 – 996.

Esther Kingston-Mann, *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution*, Oxford University Press, New York, 1983.

Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941 – 1995. Myth, Memories, and Monuments*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Ernst Klee şi Willi Dreßen (editori), *Gott mit uns. Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939 – 1945*, S. Fischer, Frankfurt, 1989.

Peter Klein, „Curt von Gottberg – Siedlungsfunktionar und Massenmörder”, în Klaus-Michael Mallmann (editor), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Taterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 95 – 103.

Peter Klein, „Zwischen den Fronten. Die Zivilbevölkerung Weißrußlands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen”, în Babette Quinkert (editor), *Wir sind die Herren dieses Landes. Ursachen Verlauf und Folgen des deutschen Überfalls auf die Sowjetunion*, VSA Verlag, Hamburg, 2002, pp. 82 – 103.

Tadeusz Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau*, Czytelnik, Varşovia, 1959.

Gerd Koenen, *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten, 1900 – 1945*, Beck, München, 2005.

Arthur Koestler, fără titlu, în Richard Crossman (editor), *The God That Failed*, Hamilton, Londra, 1950, pp. 25 – 82 [cf. şi trad. rom. *Zeul care a dat greş*, Humanitas, 2012].

Arthur Koestler, *Darkness at Noon*, Macmillan, New York, 1941 [cf. şi trad. rom. *Întuneric* la amiază, Humanitas, 2008].

Arthur Koestler, „Vorwort" la Alexander Weißberg-Cybulski, *Im Verhör*, Europaverlag, Viena, 1993, pp. 9 – 18 [1951].

Arthur Koestler, *The Yogi and the Commissar*, Macmillan, New York, 1946. Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 3: *The Breakdown*, Oxford

University Press, Oxford, 1978.

Piotr Kosakowski, *NKVD i GRU na ziemiach polskich 1939 – 1945*, Bellona, Varşovia, 2002.

Bogusław Kopka, *Konzentrationslager Warschau. Historia i następstwa*, IPN, Varşovia, 2007.

Edward Kopówka, *Stalag 366 Siedlce*, SKUNKS,

Siedlce, 2004.

Edward Kopówka, *Treblinka. Nigdy więcej*, Muzeum Rejonowe, Siedlce, 2002. Marek Komat, *Polityka równowagi. Polska między Wschodem a Zachodem*, Arcana, Cracovia, 2007.

Marek Komat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Molotow*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Varşovia, 2002.

Reinhart Koselleck, *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, trad. engl. Keith Tribe, MIT Press, Cambridge, Mass., 1985.

I. I. Kostiuşko (editor), *Материалы „Особойпапки". Политбюро Ц.К. РКП (б) по вопросу совецко-польских отношении 1923 – 1944 гг.* [*Materiali „Osoboipapki". Politbiuro Ts. K. RKP (b) – VKP (b) po voprosu sovetsko-polskih otnoşenii 1923 – 1944 gg.*}, RAN, Moscova, 1997.

G. V. Kostârcenko, *Государственный антисемитизм в СССР от начала до кульминации* 7938 – 1953 [*Gosudarstven*nîi *antisemitizm, v SSSR ot naceala de kulminaţii* 7938 – 1953], Materik, Moscova, 2005.

Gennadi Kostyrchenko, *Out of the Red Shadows. antisemitism în Stalins Russia*, Prometheus Books, Amherst, NY, 1995.

G. V. Kostârcenko, Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм [*Tainaia politika Stalina. Vlast i antisemitizm*], Mejdunarodnie otnoşeniia, Moscova, 2001.

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley, 1995.

Stephen Kotkin, „Peopling Magnitostroi. The Politics of Demography", în William G. Rosenberg şi Lewis H. Siegelbaum (editori), *Social Dimensions of Soviet Industrialization*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, pp. 63 – 104.

Lidia Kovalenko şi Volodymyr Maniak (editori), 337. *Holod. Narodna knyha-memorial*, Radians'kyi pys'mennyk, Kiev, 1991.

Heda Margolius Kovâly, *Under a Cruel Star. A Life în Prague 1941 – 1968*, trad. engl. Franci Epstein şi Helen Epstein, Holmes and Maier, New York, 1997.

Tadeusz Kowalski, „Z badań nad eksterminacią

inteligenteji w Rzeszowskim w okresie II wojny światowej”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 83 – 89.

Beata Kozaczyńska, „Wysiedlenie mieszkańców Zamojszczyzny de dystryktu warszawskiego w latach 1942 – 1943 i Ios deportowanych”, în Marcin Zwolski (editor), *Exodus. Deportacie i migracie (wątek wschodni)*, IPN, Varşovia, 2008, 70 – 92.

Denis Kozlov, „The Historical Turn în Late Soviet Culture. Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953 – 1991”, *Kritika*, vol. 2, nr. 3, 2001, pp. 577 – 600.

Denis Kozlov, „I Have Not Read, But I Will Say’. Soviet Literary Audiences and Changing Ideas of Social Membership, 1958 – 1966”, *Kritika*, vol. 7, nr. 3, 2006, pp. 557 – 597.

Mark Kramer, „Die Konsolidierung des kommunistischen Blocks în Osteuropa 1944 – 1953”, *Tranzit*, nr. 39, 2009, 78 – 95.

Hans von Krannhals, *Der Warschauer Aufstand 1944*, Bernard & Graefe Verlag fur Wehrwesen,

Frankfurt am Main, 1964.

Victor Kravehenko, 7 *Chose Freedom. The Personal and Political Life of a Soviet Official*, Charles Scribner's Sons, New York, 1946.

Gerhard Krebs, „Japan and the German-Soviet War, 1941", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939 – 1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 541 – 560.

G. Krivoşeev (editor), *Гриф секретность снять. Потери вооружённых сил СССР в войнах* [*Grifsekretnosti sniat. Poteri voorujennân să sSSR v voinah*], Voenizdat, Moscow, 1993.

Bernhard R. Kroener, „The Frozen Blitzkrieg'. German Strategie Planning against the Soviet Union and the Causes of its Failure", în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939 – 1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 135 – 150.

Jerzy Królikowski, „Budowałem most kolejowy w pobliżu Treblinki", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 49, 1964, pp. 46 – 57.

Peter Krüger, *Die Außenpolitik der Republik von Weimar*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1985.

A. I. Kruglov, *Entsiklopediia Kholokosta*, Evreiskii sovet Ukrainy, Kiev, 2000. Alexander Kruglov, „Jewish Losses în Ukraine”, în Ray Brandon şi Wendy

Lower (editori), *The Shoah în Ukraine*. *History*, *Testimony*, *Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 272 – 290.

Abraham Krzepicki, „Treblinka”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 43 – 44, 1962, pp. 84 – 109.

Stanisław Kulczycki, *Holodomor*. *Wielki głód na Ukrainie w latach 1932 – 1933 jako ludobóistwo*, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław, 2008.

S. V. Kul’chyts’kyi (editor), *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini 1929 – 1933*, Naukova Dumka, Kiev, 1993.

S. V. Kul’chyts’kyi, „Trahichna statystyka holodu”, în R.M. Rudych, I.F. Kuras, M.I. Panchuk, P. Ia. Pyrih şi V. F Soldatenko (editori), *Holod 1932 – 1933 rokiv na Ukraini*. *Ochyma istorykiv*, *movoiu*

dokumentiv, Vydavnytstro Politychnoi Literatury Ukrainy, Kiev, 1990, pp. 66 – 85.

Janusz Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, 1994.

Hiroaki Kuromiya, „Accounting for the Great Terror", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 53, nr. 1, 2003, pp. 86 – 101.

Hiroaki Kuromiya, „The Great Terror and Ethnic Cleansing'. The Aslan Nexus", manuscris nepublicat, octombrie 2009.

Hiroaki Kuromiya, *Stalin*, Pearson Longman, Harlow, 2005.

Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas. A Ukrainian-Russian Borderland, 1870 s-1990's*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

Hiroaki Kuromiya, *The Voices of the Dead. Stalin's Great Terror in the 1930 s*, Yale University Press, Londra, 2007.

Hiroaki Kuromiya, „World War II, Jews, and Post-War Soviet Society", *Kritika*, vol. 3, nr. 3, 2002, pp.

521 – 531.

Hiroaki Kuromiya şi Paweł Libera, „Notatka Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938)”, *Zeszyty Historyczne*, 2009, pp. 114 – 135.

Hiroaki Kuromiya şi Georges Mamoulia, „Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion. The Caucasian-Japanese Nexus, 1904 – 1945”, *Europe – Asia Studies*, vol. 61, nr. 8, 2009, pp. 1415 – 1440.

Hiroaki Kuromiya şi Andrzej Pepłoński, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904 – 1944*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2009.

Hiroaki Kuromiya şi Andrzej Pepłoński, „Stalin und die Spionage”, *Tranzit*, nr. 38, pp. 20 – 33.

Robert Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacii i wielkiego głodu*, Grado, Toruń, 2005.

Ihar Kuz’niatsou (editor), *Kanveer śmertsi*, Naşa Niva, Minsk, 1997.

Pieter Lagrou, „La Guerre Honorable’ et une certaine idée de l’Occident. Mé moires de guerre, racisme et réconciliation après 1945”, în François

Marcot şi Didier Musiediak (editori), *Les Résistances, miroir des régimes d'oppression. Allemagne, France, Italie*, Presses Universitaires de Franche-Comté, Besançon, 2006, pp. 395 – 412.

Stephen J. *Lee, European Dictatorships 1918 – 1945*, Routledge, Londra, 2000. Ленинградский мартиролог *1937 – 1938* [*Leningradski martirolog 1937 – 1938*], Rossiiskaia Naţionalnaia Biblioteka, St. Petersburg, 1996, vol. 4.

S. V. Leonov, *Рождение Советской империи Государство и идеология 1917 – 1922 гг.* [*Rojdenie Sovetskoi imperii. Gosudarstvo i ideologiia, 1917 – 1922 gg.*], Dialog MGU, Moscova, 1997.

Zofia Lesczyńska, „Z badań nad stratami inteligenteji na Lubelszczyźnie w latach 1939 – 1944", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 58 – 70.

Hillel Levine, *în Search of Sugihara*, The Free Press, New York, 1996.

Dariusz Libionka „Apokryfy z dziejów Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy",

Zagłada Żydów. Studia i materiały, nr. 1, 2005, pp. 165 – 198.

Dariusz Libionka, „Głową w mur. Interweneje Kazimierza Papée, polskiego ambasadora przy Stolicy Apostolskiej, w sprawie zbrodni niemieckich w Polsce, listopad 1942-styczeń 1943”, *Zagłada Żydów. Studia i materiały*, nr. 2, 2006, pp. 292 – 314.

Dariusz Libionka, „Polska konspiracia wobec eksterminacii Żydów w dystrykcie warszawskim”, în Barbara Engelking, Jacek Leociak şi Dariusz Libionka (editori), *Prowineja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFia PAN, Varşovia, 2007, pp. 443 – 504.

Dariusz Libionka, „ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacii Żydów polskich”, în Andrzej Żbikowski (editor), *Polacyi Żydzi pod okupacią niemiecką 1939 – 1945*, *Studia i materiały*, IPN, Varşovia, 2006, pp. 15 – 208.

Dariusz Libionka şi Laurence Weinbaum, „Deconstructing Memory and History. The Jewish Military Union (ZZW) and the Warsaw Ghetto Uprising”, *Jewish Political Studies Review*, vol. 18, nr.

1 – 2, 2006, pp. l-14.

Dariusz Libionka şi Laurence Weinbaum, „Pomnik Apfelbauma, czyli klątwa majora' Iwańskiego", *Więź*, nr. 4, 2007, pp. 100 – 111.

Benjamin Lieberman, *Terrible Fate*. *Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*, Ivan R. Dee, Chicago, 2006.

Lars T. Lih, *Bread and Authority în Russia, 1914 – 1921*, University of California Press, Berkeley, 1990.

Lars T. Lih, Oleg V. Naumov şi Oleg Khlevniuk (editori), *Stalin's Letters to Molotov*, Yale University Press, New Haven, 1995.

Peter Longerich, *Heinrich Himmler*. *Biographie*, Siedler, Berlin, 2008.

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung*. *Eine Gesamidarstellung der national sozialistischen Judenverfolgung*, Piper, München, 1998.

Peter Longerich, *The Unwritten Order*. *Hitler's Role in the Final Solution*, Tempus, Stroud, 2001.

Andrea Löw, *Juden im Getto Litzmannstadt*. *Lehenshedingungen*, *Selbstwahrnehmung*, *Verhalten*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2006.

Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust* în *Ukraine*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2005.

Wendy Lower, „On Hirn Rests the Weight of the Administraţion'. Nazi Civilian Rulers and the Holocaust în Zhytomyr", în Ray Brandon şi Wendy Lower (editori), *The Shoah în Ukraine*. *History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 224 – 227.

Moritz Felix Lück, „Partisanenbekämpfung durch SS und Polizei în Weißruthenien 1942. Die Kampfgruppe von Gottberg", în Alfons Kenkmann şi Christoph Spieker (editori), *Im Auftrag*. *Polizei, Verwaltung und Verantwortung*, Klartext Verlag, Essen, 2001, pp. 225 – 247.

John Lukács, *Five Days în London, May 1940*, Yale University Press, New Haven, 1999.

John Lukács, *June 1941*. *Hitler and Stalin*, Yale University Press, New Haven, 2007.

John Lukács, *The Last European War*, Yale University Press, New Haven, 1976. Igor Lukes, „The Rudolf Slansky Affair. New Evidence", *Slavic Review*,

vol. 58, nr. 1, 1999, pp. 160 – 187.

Leonid Luks, „Zum Stalinschen Antisemitismus. Brüche und Widersprüche”, *Jahrbuch für Historische Kommunismus-Forschung*, 1997, pp. 9 – 50.

Arno Lustiger, *Stalin and the Jews. The Red Book*, Enigma Books, New York, 2003. Paweł Macheewicz şi Krzysztof Persak (editori), *Wokół Jedwabnego*, Instytut

Pamięci Narodowej, Varşovia, 2002, 2 volume.

French MacLean, *The Cruel Hunters. SS-Sonderkommando Dirlewanger. Hitler's Most Notorious Anti-Partisan Unit*, Schiffer Military History, Atglen, 1998.

French MacLean, *The Field Men. The SS Officers Who Led the einsatzkommandos*, Schiffer, Atglen, 1999.

Michael MacQueen, „Nazi Policy Toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June-December 1941. From White Terror to Holocaust în Lithuania”, în Zvi Gitelman (editor), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Indiana University Press, Bloomington, 1997, pp. 91 – 103.

Czesław Madajczyk, „Vom Generalplan Osť zum Generalsiedlungsplan”, în Mechtild Rössler şi Sabine Schleiermacher (editori), *Der „Generalplan Osť. Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungsund Vernichtungspolitik*, Akademie Verlag, Berlin, 1993, pp. 12 – 19.

Czesław Madajczyk, Marek Getter şi Andrzej Janowski (editori), *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim*, vol. 2, Państwowy Instytut Wydawniczy, Varşovia, 1974.

Krzysztof Madeja, Jan Zaryn şi Jacek Żurek (editori), *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy*, IPN, Varşovia, 2003.

Sergei Maksudov, „Victory over the Peasantry”, *Harvard Ukrainian Studies*, vol. 25, nr. 3/4, 2001, pp. 187 – 236.

Sergui Maksudov, „Raschelo vechi vanie”, *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariţie.

Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812 – 1855*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1961.

Klaus-Michael Mallmann, „Rozwiązać przez jakikolwiek szybko działający środek. Policia Bezpieczeństwa w Łódźi a Shoah w Kraju Warty”, în Aleksandra Namysło (editor), *Zagłada Żydów na polskich terenach wcielonych de Rzeszy*, IPN, Varşovia, 2008, pp. 85 – 115.

Klaus-Michael Mallmann, Jochen Böhler şi Jürgen Matthäus, *Einsatzgruppen în Polen. Darstellung und Dokumentation*, WGB, Darmstadt, 2008.

Zygmunt Mańkowski, „Ausserordentliche Befriedungsaktion”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 6 – 18.

Walter Manoschek, *„Serbien ist judenfrei”. Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung în Serbien 1941/1942*, R. Oldenbourg Verlag, München, 1993.

Vasyl’ Marochko şi Olʹha Movehan, *Holodomor v Ukraini 1932 – 1933 rokiv. Khronika*, Kyievo-Mohylians’ka Akademiia, Kiev, 2008.

David Marples, „Europaty. The Investigation of a

Stalinist Historical Controversy", *Slavic Review*, vol. 53, nr. 2, 1994, pp. 513 – 523.

Michael R. Marrus, „Jewish Resistance to the Holocaust", *Journal of Contemporary History*, vol. 30, nr. 1, 1995, pp. 83 – 110.

Józef Marszałek, „Akcja AB w dystrykcie lubelskim", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 48 – 57.

Terry Martin, *Afirmative Action Empire*, Cornell University Press, Ithaca, 2001.

Terry Martin, „The 1932 – 1933 Ukrainian Terror. New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin", în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide în Ukraine, 1932 – 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 97 – 114.

Terry Martin, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, vol. 70, nr. 4, 1998, pp. 813 – 861.

Vojtech Mastný, *The Cold War and Soviet*

Insecurity. The Stalin Years, Oxford University Press, Oxford, 1996.

Vojtech Mastný, *The czechs Under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939 – 1942*, Columbia University Press, New York, 1971.

Wojciech Materski, *Tareza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918 – 1939*, Książkai Wiedza, Varşovia, 1994.

Wojciech Materski şi Tomasz Szarota (editori), *Polska 1939 – 1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupaciami*, IPN, Varşovia, 2009.

Jürgen Matthäus, „Controlled Escalation. Himmler's Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21, nr. 2, toamna 2007, pp. 218 – 242.

Jürgen Matthäus, „Reibungslos und planmäßîn Die Zweite Welle der Judenvernichtung im Generalkommissariat Weißruthenien (1942 – 1944)", *Jahrbuch für Antisemitismus for schung*, vol. 4, nr, 4, 1995, pp. 254 – 274.

Ralph Mavrogordato şi Earl Ziemke, „The Polotsk

Lowland", în John Armstrong (editor), *Soviet Partisans în* World *War* II, University of Wisconsin Press, Madison, 1964.

Mark Mazower, *Dark Continent*. *Europe's Twentieth Century*, New York, Vintage, 2000.

Mark Mazower, *Hitler's Empire*. *Nazi Rule în Occupied Europe*, Allen Lane, Londra, 2008.

Mark Mazower, „Violence and the State in the Twentieth Century", *American Historical Review*, vol. 107, nr. 4, 2002, pp. 1147 – 1167.

Barry McLoughlin, „Mass Operations of the NKVD, 1937 – 8. A Survey", în Barry McLoughlin şi Kevin McDermott (editori), *Stalin's Terror*. *High Politics and Mass Repression in the Soviet Union*, Palgrave, Houndsmill, 2003, pp. 118 – 152.

Geoffrey Megargee, *War of Annihilation*. *Combat and Genocide on the eaştern Front, 1941*, Rowman & Littlefield, Lanham, 2007.

Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars*, Indiana University Press, Bloomington, 1983.

Catherine Merridale, *Ivan's War*. *Life and Death*

in the Red Army, 1939 – 1945, Henry Holt, New York, 2006.

Catherine Merridale, *Night of Stone. Death and Memory* în *Twentieth-Century Russia*, Viking, New York, 2000.

Włodzimierz Michniuk, „Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych”, în Wiesław Balcerak (editor), *Polska-Białoruś 1918 – 1945. Zbiór studiów i materiałów*, ÎN PAN, Varşovia, 1993, pp. 112 – 120.

Piotr Mierecki, Wasilij Christoforow *et al.* (editori), *Варшавское восстание 1944* [*Varşavskoe vosstanie 1944*] *I Powstanie Warszawskie 1944*, IHRAN-IPN, Moscova-Varşovia, 2007.

Anna Mieszkowska, *Matka dzieci Holocaustu. Historia Ireny Sendlerowej*, Muza SA, Varşovia, 2008.

Stanley Milgram, „Behavior Study of Obedience”, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, vol. 67, nr. 2, 1963, pp. 371 – 378.

James A. Miliward, *Eurasian Crossroads. A History of Xinjiang*, Hurst & Company, Londra, 2007.

Czesław Miłosz, *Legends of Modernity. Essays*

and Letters from Occupied Poland, 194213, Farrar, Strauss and Giroux, New York, 2005.

Sybil Milton (editor), *The Stroop Report*, Random House, New York, 1979.

Alan S. Milward, *The German Economy at War*, Athlone Press, Londra, 1965. Eugeniusz Mironowicz, *Białoruś*, Trio, Varşovia, 1999.

Jacek Andrzej Młynarczyk, „Akcja Reinhardt w gettach prowinejonalnych dystryktu warszawskiego 1942 – 1943”, în Barbara Engelking, Jacek Leociak şi Dariusz Libionka (editori), *Prowineja noc. Zycie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFia PAN, Varşovia, 2007, pp. 39 – 74.

Jacek Andrzej Młynarczyk, *Judenmord în Zentral polen. Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939 – 1945*, WGB, Darmstadt, 2007.

Jacek Andrzej Młynarczyk, „Treblinka – ein Todeslager der Aktion Reinhard’”, în Bogdan Musial (editor), *Aktion Reinhardt, der Völkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941 – 1944*, Fibre, Osnabrück, 2004, pp. 257 – 281.

Bronisław Młynarski, W *niewoli sowieckiej*, Gryf

Printers, Londra, 1974.

Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, Znak, Cracovia, 2009.

James Morris, „The Polish Terror. Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror”, *Europe-Asia Studies*, vol. 56, nr. 5, iulie 2004, pp. 751 – 766.

Grzegorz Motyka, „Tragedia jeńców sowieckich na ziemiach polskich podezas II wojny światowej”, manuscris nepublicat, 2009.

Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942 – 1960*, Rytm, Varşovia, 2006. Samuel Moyn, „In the Aftermath of Camps”, în Frank Biess şi Robert Mueller (editori), *Histories of the Aftermath. The Legacies of the Second World War*, Berghahn Books, New York, 2010.

Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire. German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942 – 1943*, Praeger, New York, 1988.

Bogdan Musial, *Na zachód po trupie Polski*, Prószyński, Varşovia, 2009.

Bogdan Musiał, „Przypadek modelowy dotyczący eksterminacii Żydów’. Początki akeji Reinhardt’ –

planowanie masowego mordu Żydów w Generalnym Gubernatorstwie”, în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varşovia, 2004, pp. 15 – 38.

Bogdan Musiał, *Sowjetische Partisanen 1941 – 1944. Mythos und Wirklichkeit*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2009.

Bogdan Musiał (editor), *Sowjetische Partisanen* în *Weißrußland. Innenansichten aus dem Gebiet Baranovici*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2004.

Norman Naimark, *Fires of Hatred. Ethnie Cleansing* în *Twentieth-Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2001.

Norman Naimark, „Gomułka and Stalin. The Antisemitic Factor în Postwar Polish Politics”, în Murray Baumgarten, Peter Kenez şi Bruce Thompson (editori), *Varieties of Antisemitism. History, Ideology, Discourse*, University of Delaware Press, Newark, 2009, pp. 237 – 250.

Norman Naimark, *The Russians în Germany. A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945 – 1949*, Harvard University Press, Cambridge, Mass.,

1995.

Leonid Naumov, *Борьба в руководстве НКВД в 1936 – 1938 гг.* [*Borba v rukovotistre NKVD v 1936 – 1938 gg.*], Modern-A, Moscova, 2006.

Leonid Naumov, *Сталин и НКВД* [*Stalin i NKVD*], Iauza, Moscova, 2007. Vladimir Nikol'skij, „Die Kulakenoperaţion' im ukrainischen Donbass", în Rolf

Binner, Bernd Bonwetsch şi Marc Junge (editori), *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937 – 1938*, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 613 – 640.

V. M. Nikol's'kyi, *Represyvna diial'nist' orhaniv derzhavndi bezpeky SRSR v Ukraini*, Vydavnytstro Donets'koho Natsional'noho Universytetu, Doneţk, 2003.

Bernadetta Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 19451949*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, Zielona Góra, 1999.

Hans-Heinrich Nolte, „Partisan War în Belorussia, 1941 – 1944", în Roger Chickering, Stig Förster şi Bernd Greiner (editori), *A World at Total*

War. *Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937 – 1945*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, pp. 261 – 276.

Andrzej Nowak, *Polska a trzy Rosje*, Arcana, Cracovia, 2001.

„Obóz zagłady Treblinka", *Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w' Polsce*, nr. 1, 1946, pp. 133 – 144.

Viorica Olaru-Cemârtan, „Wo die Züge Trauer trugen. Deportationen în Bessarabien, 1940 – 1941", *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7 – 8, 2009, pp. 219 – 226.

Operatsia „Seim" 1944 – 1946 / Operacia „Sejm" 1944 – 1946, IPN, Varşovia-Kiev, 2007.

Karin Orth, *Das Sistem der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. *Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburger Edition, Hamburg, 1999. George Orwell, *Homage to Catalonia*, Harcourt Brace Jovanovich, San Diego, 1980.

George Orwell, *Orwell and Politics*, Penguin, Londra, 2001.

Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische*

Verluste im Zweiten Weltkrieg, Oldenbourg, München, 1999.

Rüdiger Overmans, „Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945”, în Jörg Echtemkamp (editor), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, vol. 9/2, Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2005.

Rüdiger Overmans, „Personelle Verluste der deutschen Bevölkerung durch Flucht und Vertreibung”, *Dzieje Najnowsze*, vol. 26, nr. 2, 1994, pp. 50 – 65.

Andrzej Paczkowski, „Pologne, la ’nation ennemie’”, în Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartošek şi Jean-Louis Margolin (editori), *Le Livre noir du communisme. Crimes, terreur, repression*, Robert Laffont, Paris, 1997.

Andrzej Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, PWN, Varşovia, 2005.

Andrzej Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światła. Przyczynek de historii komu nizmu w Polsce*, Prószyński i S-ka, Varşovia, 2009.

Pamiętniki znalezione w Katyniu, Editions Spotkania, Paris, 1989.

Andrzej Pankowicz, „Akcja AB w Krakowie”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 43 – 47.

Yaroslav Papuha, *Zakhidna Ukraina i holodomor 1932 – 1933 rokiv*, Astroliabiia, Lviv, 2008.

Michael Parris, *The Lesser Terror. Soviet State Security, 1939 – 1953*, Praeger, Santa Barbara, 1996.

Gunnar S. Paulsson, *Secret City. The Hidden Jews of Warsaw 1940 – 1945*, Yale University Press, New Haven, 2002.

Stevan L. Pawlowitch, *Hitler's New Disorder. The Second World War in Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2008.

Nikita Petrov şi K.V. Skorkin, *Кто руководил НКВД, 1934 – 1941* [*Kio rukovodil NKVD, 1934 – 1941*], Zvenia, Moscova, 1999.

N. V. Petrov şi A.B. Roginsksii, „Польская операция' НКВД 1937 – 1938 гг. [Polskaia operaţiia' NKVD 1937 – 1938 gg.]”, în A. Ie. Gurianov (editor),

Репрессии против поляков и польских граждан [*Repressii protiv poliakov i polskih grajdan*], Zvenia, Moscova, 1997, pp. 22 – 43.

Niccolò Pianciola, „The Collectivization Famine în Kazakhstan”, în Halyna Hryn (editor), *Hunger by Design. The Great Ukrainian Famine în Its Soviet Context*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2008, pp. 103 – 116.

Jan Pietrzykowski, „Akcja AB na ziemi częstochowskiej i radomszczańskiej”, în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992, pp. 107 – 123.

Jan Pietrzykowski, *Akcja AB w Częstochowie*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice, 1971.

Benjamin Pinkus, „The Deportation of the German Minori ty in the Soviet Union, 1941 – 1945”, în Bernd Wegner (editor), *From Peace to War. Germany, Soviet Russia, and the World, 1939 – 1941*, Berghahn Books, Providence, 1997, pp. 449 – 462.

Richard Pipes, *The Formation of the Soviet*

Union, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997.

Richard Pipes, *Struve*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970 – 1980, 2 volume.

Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung* în *Ostgalizien*. *Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverhrechens*, Oldenbourg, München, 1996.

Dieter Pohl, „Schauplatz Ukraine. Der Massemnord an den Juden im Militärverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941 – 1943”, în Norbert Frei, Sybille Steinbacher şi Bernd C. Wagner (editori), *Ausbeutung*, *Vernichtung*, *Öffentlichkeit*. *Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik*, K.G. Saur, München, 2000, pp. 135 – 179.

Dieter Pohl, „Ukrainische Hilfskräfte beim Mord an den Juden”, în Gerhard Paul (editor), *Die Tater der Shoah*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2002.

Dieter Pohl, *Verfolgung und Massemnord in der NS-Zeit 1933 – 1945*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2008.

Dieter Pohl, „Znaczenie dystrykyu lubelskiego w ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej”, în Dariusz Libionka (editor), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, IPN, Varşovia, 2004, pp. 39 – 53.

Pavel Polian, *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*, CEU Press, Budapest, 2004.

Pavel Polian, „Hätte der Holocaust beinahe nicht stattgefunden? Überlegungen zu einem Schriftwechsel im Wert von zwei Millionen Menschenleben”, în Johannes Hurter şi Jürgen Zarusky (editori), *Besatzung, Kollaboration, Holocaust*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2008, pp. 1 – 20.

Pavel Polian, „La Violence contre les prisonniers de guerre soviétiques dans le Iile Reich et en URSS”, în S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao şi H. Rousso (editori), *La Violence de guerre 1914 – 1945*, Éditions Complexes, Paris, 2002, pp. 117 – 131.

Antony Polonsky, *Politics în Independent Poland 1921 – 1939. The Crisis of Constituţional Government*,

Clarendon Press, Oxford, 1972.

Joseph Poprzeczny, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the east*, McFarland & Company, Jefferson, 2004.

Peter J. Potichnij, „The 1946 – 1947 Famine în Ukraine. A Comment on the Archives of the Underground", Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide în Ukraine, 1932 – 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 185 – 189.

Robert Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930 – 1939*, IEŚW, Lublin, 2003.

Samantha Power, „A *Problem from Hell*". *America and the Age of Genocide*, Basic Books, New York, 2002.

Volodymyr Prystaiko şi Iurii Shapoval (editori), *Sprava „Spilky Vyzvolennia Ukrainy"*, Intel, Kiev, 1995.

Proces z vedením protistátního spikleneckého centra v čele's Rodolfem Slánským, Ministerstvo Spravedinosti, Praga, 1953.

Projektgruppe Belarus (editor), *„Existiert das*

Ghetto noch?" Weißrußland. Jüdisches Überleben gegen nationalsozialistische Herrschaft, Assoziation A, Berlin, 2003.

T. S. Proťko, *Stanovlenie sovetskoi totalitarnoi sistemy v Belarusi: 1917 – 1941 gg. (1917 – 1941)*, Tesei, Minsk, 2002.

Alexander V Prusin, „A Community of Violence. The SIPO/SD and its Role in the Nazi Terror Sistem în Generalbezirk Kiew", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 21, nr. 1, 2007, pp. 1 – 30.

Adam Puławski, W *obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacii Żydów de obozów zagłady (1941 – 1942)*, IPN, Lublin, 2009.

E. A. Radice, „Economic Developments în Eastern Europe Under German Hegemony", în Martin McCauley (editor), *Communist Power în Europe 1944 – 1949*, Harper and Row, New York, 1977, pp. 3 – 21.

E. A. Radice, „General Characteristics of the Region Between the Wars", în Michael Kaser (editor), *An Economic History of Eastern Europe*, vol. 1, Oxford University Press, New York, 1984.

Chil Rajehman, *Je suis le dernier Juif* „trad. fr. Gilles Rozier, Editions des Arenes, Paris, 2009.

J. Rajgrodzki, „Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblinkę”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 25, 1958, pp. 101 – 118.

Donald J. Raleigh, „The Russian Civil War, 1917 – 1922”, în Ronald Grigor Suny (editor), *Cambridge History of Russia*, vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 140 – 167.

Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism în Wartime Russia. The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941 – 1948*, East European Monographs, Boulder, 1982.

Shimon Redlich, *War, Holocaust, and Stalinism. A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Harwood, Luxembourg, 1995.

Jan Alfred Reguła [Józef Mitzenmacher sau Mieczysław Mützenmacher], *Historia Komunistycznej Partji Polski*, Portal, Toruń, 1994 [1934].

Leonid Rein, „Local Collaboration in the execution of the Final Soluţion’ în Nazi-Occupied

Belarussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, nr. 3, 2006, pp. 381 – 409.

„Relacie dwóch zbiegów z Treblinki II", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 40, 1961, pp. 78 – 88.

Alfred J. Rieber, „Civil Wars in the Soviet Union", *Kritika*, vol. 4, nr. 1, 2003, pp. 129 – 162.

Berndt Rieger, *Creator of the Nazi Death Camps. The Life of Odilo Globocnik*, Vallentine Mitchell, Londra, 2007.

Völker Rieß, „Christian Wirth – Inspekteur der Vernichtungslager", în Klaus-Michael Mallmann şi Gerhard Paul (editori), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Taterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 239 – 251.

Gabor Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications. Social Tensions and Political Conflict in the USSR, 1933 – 1953*, Harwood, Chur, 1991.

Henry L. Roberts, *Rumania. Political Problems of an Agrarian State*, Yale University Press, New Haven,

1951.

Daniel Romanowsky, „Nazi Occupation in Northeastern Belarus and Western Russia”, în Zvi Gitelman (editor), *Bitter Legacy. Confronting the Holocaust in the USSR*, Indiana University Press, Bloomington, 1997, pp. 230 – 252.

Felix Römer, *Der Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42*, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2008.

Hans Roos, *Polen und Europa. Studien zur politischen Außenpolitik*, J.C.B. Mohr, Tübingen, 1957.

Mark Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting. Wannsee and the Final Solution*, Penguin, New York, 2003.

Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland. Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity*, University Press of Kansas, Lawrence, 2003.

Joseph Rothschild, *Piłsudski's Coup d'Etat*, Columbia University Press, New York, 1966.

David Rousset, *L'Univers concentrationnaire*, Editions du Pavois, Paris, 1946. Włodzimierz Rozenbaum, „The March Events. Targeting the Jews”,

Polin, vol. 21, 2008, pp. 62 – 93.

Joshua Rubenstein şi Ilya Altman (editori), *The Unknown Black Book. The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories*, Indiana University Press, Bloomington, 2008.

Oleksandr Rubľov şi Vladimir Reprintsev, „Represii pro ty poliakiv v Ukraini u 30-ţi roky", *Z arkhiviv V.U. Ch. K.H. PU N.K.V.D. KH. B.* vol. 1, nr. 2, 1995, pp. 119 – 146.

E. M. Rudych, I.E. Kuras, M.I. Panchuk, P. Ia. Pyrih şi V.F. Soldatenko (editori), *Holod 1932 – 1933 rokiv na Ukraini. Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*, Vydavnytstro Politychnoi Literatury Ukrainy, Kiev, 1990.

Martyna Ruşiniak, *Obóz zagłady Treblinka* II *w pamięci społecznej* (*1943 – 1989*), Neriton, Varşovia, 2008.

Hartmut Ruß, „Wer war verantwortlich für das Massaker von Babij Jar?" *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 57, nr. 2, 1999, pp. 483 – 508.

Philip T. Rutherford, *Prelude to the Final Solution. The Nazi Program for Deporting Ethnie*

Poles, 1939 – 1941, University Press of Kansas, Lawrence, 2007.

Pamela Rotner Sakamoto, *Japanese Diplomats and Jewish Refugees. A World War* II *Dilema*, Praeger, Westport, 1998.

A. N. Saharov *et al.* (editori), *„Совершенно секретно" Лубянка-Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.)* [*„Soverşenno sekretno". Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922 – 1934 gg.)*], vol. 6, RAN, Moscova, 2002.

Ruta Sakowska (editori), *Archiwum Ringelbluma*. Vol. 2: *Dzieci – tajne nǎuczanie w getcie warszawskim*, ŻIH, Varşovia, 2000.

Ruta Sakowska, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Żydzi w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacii*, PAN, Varşovia, 1975.

Harrison E. Salisbury, *The 900 Days. The Siege of Leningrad*, Harper & Row, New York, 1969.

Antonella Salomini, *L'Union Soviétique et la Shoah*, trad. fr. Marc Saint-Upéry, La Découverte, Paris, 2007.

Thomas Sandkühler, *„Endlösung" în Galizien.*

Der Judenmord în Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941 – 1944, Dietz, Bonn, 1996.

[Jerzy Sawicki], *Zburzenie Warszawy*, Awir, Katowice, 1946.

Wolfgang Scheffler, „Probleme der Holocaustforschung”, în Stefi Jersch-Wenzel (editor), *Deutsche-Polen-Juden. Ihre Beziehungen von den Anfängen bis ins 20. Jahrhundert*, Colloquium Verlag, Berlin, 1987, pp. 259 – 281.

Cornelia Schenke, *Nationalstaat und naţionale Frage. Polen und die Ukraine 1921 – 1939*, Dölling und Galitz Verlag, Hamburg, 2004.

Thomas Schlemmer, *Die Italiener an der Ostfront*, R. Oldenbourg Verlag, München, 2005.

Karl Schlögel, *Terror und Traum. Moskau 1937*, Carl Hanser Verlag, München, 2008.

Simon Sebag Montefiore, *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Knopf, New York, 2004.

Sefer Lutsk, Irgun Yots'e Lutsk be-Yisrael, Tel Aviv, 1961.

Robert Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik în*

Polen. Der Distrikt Radom 1939 – 1945, Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006.

Amartya Sen, *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, Oxford University Press, Oxford, 1982.

Roman Serbyn, „Lemkin on Genocide of Nations", *Journal of International Criminal Justice*, vol. 7, nr. 1, 2009, pp. 123 – 130.

Gitta Sereny, *Into That Darkness. From Mercy Killing to Mass Murder*, McGraw Hill, New York, 1974.

Robert Service, *Stalin. A Biography*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Edward Serwański, *Życie w powstańczej Warszawie*, Instytut Wydawniczy PAX, Varşovia, 1965.

G. N. Sevostianovei *al.* (*editori*), *„Совершенно секретно" Лубянка-Сталину о положении в стране (1922 – 1934 гг.)* [*„Soverşenno sekretno". Lubianka-Stalinu o polojenii v strane (1922 – 1934 gg.)*], vol. 4, RAN, Moscova, 2001.

Jurij Sapoval, „Die Behandlung der ukrainischen Nationalisten' im Gebiet Kiev", în Rolf Binner, Bernd Bonwetsch şi Marc Junge (editori), *Stalinismus in der*

sow jetischen Provinz 1937 – 1938, Akademie Verlag, Berlin, 2010, pp. 334 – 351.

Iurii Shapoval, „Holodomor i ioho zv'iazok iz represiiamy v Ukraini u 1932 – 1934 rokakh", *Harvard Ukrainian Studies*, în curs de apariţie.

Iurii Shapoval, *Liudyna i sistema. Shtrykhy de portretu totalitarnoi doby v Ukra Xni*, Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy, Kiev, 1994.

Jurij Sapoval, „Lügen und Schweigen. Die unterdrückte Erinnerung an den Holodomor", *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2009, pp. 131 – 145.

Iurii Shapoval, „III konferentsiia KP (b) U. Proloh trahedii holodu", în Valerii Vasiliev şi Iurii Shapoval (editori), *Komandyry velykoho holodu*, Heneza, Kiev, 2001, pp. 152 – 165.

Iurii Shapoval, „Vsevolod Balickij, bourreau et victime", *Cahiers du Monde russe*, vol. 44, nr. 2 – 3, 2003, pp. 371 – 384.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko şi Vadym Zolotar'ov (editori), *ChK-HPU-NKVD v Ukraini. Osoby, fakty, dokumenty*, Abrys, Kiev, 1997.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko şi Vadym

Zolotar'ov, „Vsevolod Balyts'kyi", în *ChK-HPU-NKVD v Ukraini. Osoby, fakty, dokumenty*, Abrys, Kiev, 1997.

David R. Shearer, „Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD During the 1930 s", *Cahiers du Monde russe*, vol. 42, nr. 2 – 3/4, 2001, pp. 506 – 534.

Ben Shepherd, *War in the Wild East. The German Army and Soviet Partisans*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004.

Marci Shore, *Caviar and Ashes. A Warsaw Generation's Life and Death în Marxism*, Yale University Press, New Haven, 2006.

Marci Shore, „Children of the Revolution. Communism, Zionism, and the Berman Brothers", *Jewish Social Studies*, vol. 10, nr. 3, 2004, pp. 23 – 86.

Marci Shore, „Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944 – 1950", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 3 (188), 1998, pp. 43 – 60.

Zachary Shore, *What Hitler Knew. The Battle for Information in Nazi Foreign Policy*, Oxford University

Press, Oxford, 2003.

M. F. Shumejko, „Die NS-Kriegsgefangenenlager în Weißrußland în den Augen des Militärarztes der Roten Armee, L. Atanasyan”, în V. Selemenev *et al.* (editori), *Sowjetische und deutsche Kriegsgefangene în den Jahren des Zweiten Weltkriegs*, Dresden-Minsk, 2004.

Danylo Shumuk, *Perezhyte i peredumane*, Vydavnyts’tvo imeni Oleny Telihy, Kiev, 1998.

Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society Between Revolutions*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Lewis Siegelbaum şi Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life*, Yale University Press, New Haven, 2004.

Cynthia Simmons şi Nina Perlina (editori), *Writing the Siege of Leningrad*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2002.

Gerhard Simon, „Holodomor als Waffe. Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus”, *Osteuropa*, vol. 54, nr. 12, 2004, pp. 37 – 56.

Thomas W. Simons, Jr., *Eastern Europe in the Postwar World*, St. Martins, New York, 1993.

Kenneth Şlepyan, *Stalin's Guerillas. Soviet Partisans* în *World WarlI*, University of Kansas Press, Lawrence, 2006.

Kenneth Şlepyan, „The Soviet Partisan Movement and the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 14, nr. 1, 2000, pp. 1 – 27.

Ivan Slivka (editor), *Deportatsii*, Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy, Lviv, 1996.

Leonid Smilovitsky, „Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941 – 1944. The Case of Belorussia", *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 20, nr. 2, 2006, pp. 207 – 234.

Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question*, St. Martins, New York, 1999.

Hersh Smolar, *The Minsk Ghetto. Soviet-Jewish Partisans Against the Nazis*, Holocaust Library, New York, 1989.

Timothy Snyder, „Caught Between Hitler and Stalin", *New York Review of Books*, vol. 56, nr. 7, 30 aprilie 2009.

Timothy Snyder, „The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943”, *Past and Present*, nr. 179, 2003, pp. 197 – 234.

Timothy Snyder, „The Life and Death of West Volhynian Jews, 1921 – 1945”, în Ray Brandon şi Wendy Lower (editori), *The Shoah în Ukraine. History, Testimony, and Memorialization*, Indiana University Press, Bloomington, 2008, pp. 77 – 113.

Timothy Snyder, „Nazis, Soviets, Poles, Jews”, *New York Review of Books*, vol. 56, nr. 19, 3 decembrie 2009.

Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569 – 1999*, Yale University Press, New Haven, 2003.

Timothy Snyder, „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All’. The ethnic Cleansing of Ukrainians în Poland, 1943 – 1947”, *Journal of Cold War Studies*, vol. 1, nr. 2, 1999, pp. 86 – 120.

Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War. A Polish Artist’s Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, New Haven, 2005.

Timothy Snyder, „Wartime Lies”, *The Nation*, 6

ianuarie 2006.

Anna Sobör-Swiderska, *Jakub Berman: biografia komunisty*, IPN, Varşovia, 2009.

Alfred Sohn-Rethel, *Industrie und Nationalsozialismus. Aufzeichnungen aus dem „Mitteleuropäischen Wirtschaftstag”*, editare şi prefaţă de Carl Freytag, Wagenbach, Berlin, 1992.

A. K. Sokolov, „Методологические основы исчисления потерь населения СССР в годы Великой Отечественной Войны [Metodologiceskie osnovî iscisleniia poter naseleniia SSSR v godi Velikoi Otecestvennoi Voini]”, în R.B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР период второй мировой войны [Liudskie poteri SSSR v period vioroi mirovoi voiny]*, RAN, St. Petersburg, 1995, pp. 18 – 24.

Boris Sokolov, „How to Calculate Human Losses During the Second World War”, *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 22, nr. 3, 2009, pp. 437 – 458.

Peter J. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

Vladimir Solonari, *Purifying the Nation. Population Exchange and Ethnic Cleansing în Nazi-*

Allied România, John Hopkins University Press, Baltimore, 2010.

Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941 – 1944*, Yad Vashem, Ierusalim, 1990.

Szmuel Spektor, „Żydzi wołyńscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920 – 1944)”, în Krzysztof Jasiewicz (editor), *Europa Nieprowinejonalna*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Varşovia, 1999, pp. 566 – 578.

„Sprawozdania świetliczanek z getta warszawskiego”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 94, 1975, pp. 57 – 70.

Knut Stâng, „Dr. Oskar Dirlewanger – Protagonist der Terrorkriegsführung”, în Klaus-Michael Mallmann (editor), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Taterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2004, pp. 66 – 75.

Witold Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia* dia *niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945 – 1950*, Akademia Bydgoska, Bydgoszcz, 2002.

Tomáš Stanek, *Odsun Němcu z Československa 1945 – 1947*, Akademia Nase Vojsko, Praga, 1991.

Tamás Stark, *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War. A Statistical Review*, East European Monographs, Boulder, 2000.

Tamás Stark, *Hungary's Human Losses în World War* II, Centre for Multiethnic Research, Uppsala, 1995.

Jonathan Steinberg, „The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union", *English Historical Review*, vol. 110, nr. 437, 1995, pp. 620 – 651.

Stanisław Stępień (editor), *Polacy na Ukrainie: Zbiór dokumentów 1917 – 1939*, Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, Przemyśl, 1998.

Dariusz Stola, „The Hate Campaign of March 1968: How Did It Become Anti-Jewish?" *Polin*, vol. 21, 2008, pp. 16 – 36.

Dariusz Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967 – 1968*, ÎN PAN, Varşovia, 2000.

Norman Stone, *The eaştern Front, 1914 – 1917*,

Penguin, New York, 1998.

Alfred Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im „Fall Barba rossa”*, C.F. Müller Juristischer Verlag, Heidelberg, 1981.

Christian Streit, „The German Army and the Policies of Genocide”, în Gerhard Hirschfeld (editor), *The Polices of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War în Nazi Germany*, Allen & Unwin, Londra, 1986.

Christian Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941 – 1945*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1978.

Henryk Stroński, „Deportacia – masowe wywózki ludności polskiej z Ukrainy de Kazachstanu w 1936 roku”, *Przegląd Polonijny*, vol. 23, nr. 3, 1997, pp. 108 – 121.

Henryk Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929 – 1939*, Wspólnota Polska, Varşovia, 1998.

Andrzej Strzelecki, *Deportacia Żydów z getta łódzkiego* de *KL Auschwitz i ich zagłada*, Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau, Oświęcim, 2004.

Orest Subtelny, „German Diplomatic Reports on the Famine of 1933”, în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide* în *Ukraine*, *1932 – 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 13 – 26.

Gordon R. Sullivan *et al.*, *National Security and the Threat of Climate Change*, CNA Corporation, Alexandra, 2007.

Ronald Grigor Suny, „Reading Russia and the Soviet Union in the Twentieth Century: How the West' Wrote Its History of the USSR”, în *idem* (editor), *Cambridge History of Russia*, vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, pp. 5 – 64.

Stanisław Swianiewicz, *In the Shadow of Katyń*, Borealis, Calgary, 2002.

Paweł Szapiro (editor), *Wojna żydówsko-niemiecka*, Aneks, Londra, 1992. Bożena Szaynok, *Z historią* i *Moskwą w tle: Polska a Israel 1944 – 1968*, IPN, Varşovia, 2007.

Roman Szporluk, *Russia*, *Ukraine*, *and the Breakup* of the *Soviet Union*, Hoover Press, Stanford, 2000.

Zachar Szybieka, *Historia Białorusi, 1795 – 2000*, IESW, Lublin, 2002.

Sally J. Taylor, „A Blanket of Silence: The Response of the Western Press Corps în Moscow to the Ukraine Famine of 1932 – 1933”, în Wsevolod Isajiw (editor), *Famine-Genocide în Ukraine, 1932 – 1933*, Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, Toronto, 2003, pp. 77 – 95.

Nechama Tec, *Defiance. The Bielski Partisans*, Oxford University Press, New York, 1993.

Philipp Ther, *Deutsche und politische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik în ZBZ/DDR und în Polen 1945 – 1956*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1998.

Tzvetan Todorov, *Les Aventuriers de l'Absolut*, Robert Laffont, Paris, 2006. Tzvetan Todorov, *Face à l'extrême*, Editions de Seuil, Paris, 1991 [cf. şi trad. rom.

Confruntarea cu extrema. Victime şi torţionari în secolul XX, Humanitas, 1996].

Tzvetan Todorov, *Mémoire du mal, tentation du Bien. Enquête sur le siècle*, Robert Laffont, Paris,

2000.

Michał Tokarzewski-Karaszewicz, „U potistaw tworzenia Armii Krajowej”, *Zeszyty Historyczne*, nr. 56, 1981, pp. 124 – 157.

Jerzy Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie* Żydów *polskich z Niemice w 1938 r.*, PWN SA, Łódź, 1998.

Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941 – 1944*, IPN, Varşovia, 2008. Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy*, Viking, New York, 2007.

Teresa Torańska, *Oni*, Aneks, Londra, 1985.

Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923 – 1939*, Wydawnictwo Literackie, Cracovia, 1989.

„Treblinka”, în M. Blumental (editor), *Dokumenty i materiały. Obozy*, Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Łódź, 1946, pp. 173 – 195.

Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils în Eastern Europe Under Nazi Occupation*, Macmillan, New York, 1972.

Henry Ashby Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton University Press, Princeton, 1963.

Krisztiân Ungvâry, *Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau, 1944/45*, Herbig, München, 1998.

Thomas Urban, *Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*, C.H. Beck, München, 2004.

Krzysztof Urbański, *Zagłada Żydów w dystrykcie radomskim*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Cracovia, 2004.

Marcin Urynowicz, „Gross Aktion – Zagłada Warszawskiego Getta", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 7, 2007, pp. 105 – 115.

Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Cornell University Press, Ithaca, 2004.

Jacques Vallin, France Mesie, Serguei Adamets şi Serhii Pyrozhkov, „A New Estimate of Ukrainian Population Losses During the Crises of the 1930 s and 1940 s", *Population Studies*, vol. 56, nr. 3, 2002, pp.

249 – 264.

A. Iu. Vaşlin, *Террор районного масштаба: „Массовые операции” НКВД в Кунцевском районе Московской области 1937 – 1938 гг.* [*Terror raionnogo masştaba: „Massovăe operaţii” NKVD v Kunţevskom raione Moskovskoi oblasti 1937 – 1938 gg.*], Rosspen, Moscova, 2004.

Valerii Vasiliev, „Tsina holodnoho khliba. Polityka kerivnytstra SRSR i USRR v 1932 – 1933 rr.”, în Valerii Vasiliev şi Iurii Shapoval (editori), *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz 1932 – 1933 rr.*, Heneza, Kiev, 2001, pp. 12 – 81.

Jeffrey Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage*, Indiana University Press, Bloomington, 2000.

Jeffrey Veidlinger, „Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: The Black Years' Reconsidered”, *East European Jewish Affairs*, vol. 33, nr. 1, 2003, pp. 4 – 29.

Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941 – 1944, Institut für

Sozialforschung, Hamburg, 2002.

Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945 – 1948: Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974, Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, Bonn, 1989.

Lynne Viola, *The Best Sons o f the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization*, Oxford University Press, Oxford, 1987.

Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectiviz*ation *and the Culture of Popular Resistance*, Oxford University Press, New York, 1996.

Lynne Viola, „Selbstkolonisierung der Sowjetunion”, *Tranzit*, nr. 38, pp. 34 – 56. Lynne Viola, *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special Settlements*, Oxford University Press, New York, 2007.

Lynn Viola, V.P. Danilov, N.A. Ivnitskii şi Denis Kozlov (editori), *The War Against the Peasantry, 1927 – 1930. The Tragedy of the Soviet Countryside*, Yale University Press, New Haven, 2005.

T. V. Volokitina *et al.* (editori), *Советский фактор в Восточной Европе 1944 – 1953* [*Sovetski faktor v*

Vostocinoi Evrope 1944 – 1953], Sibirski Hronograf, Moscova, 1997.

Ricarda Vulpius, „Ukrainische Nation und zwei Konfessionen. Der Klerus und die ukrainische Frage 1861 – 1921”, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, vol. 49, nr. 2, 2001, pp. 240 – 256.

Andrzej Walicki, *The Controversy over Capitalism*: *Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists*, Clarendon Press, Oxford, 1969.

Martin Walsdorff, *Westorientierung und Ostpolitik*: *Stresemanns Rußlandpolitik in der Locarno-Ära*, Schünemann Universitätsverlag, Bremen, 1971.

Piotr Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917 – 1921*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969.

Piotr Wandycz, Z *Piłsudskim*i *Sikorskim*: *August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926 – 1932 i 1939 – 1941*, Wydawnictwo Sejmowe, Varşovia, 1999.

Bruno Wasser, *Himmlers Raumplannung im Osten*, Birkhäuser Verlag, Basel, 1993.

Eugen Weber, *The Hollow Years: France in the 1930 s*, Norton, New York, 1994. David Wdowiński, *And Are We Not Saved*, Philosophical Library, New York, 1985.

Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, University of Chicago Press, Chicago, 1980.

Gerhard L. Weinberg, A *World at Arms: A Global History of World War* II, Cambridge University Press, Cambridge, 1994.

Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, Princeton University Press, Princeton, 2001.

Amir Weiner, „Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism", *American Historical Review*, vol. 104, nr. 4, 1999, pp. 1114 – 1155.

Anton Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust*, Syracuse University Press, Syracuse, 2009.

Aleksander Weissberg-Cybulski, *Wielka czystka*, trad. pol. Adam Ciołkosz, Institut Littéraire, Paris,

1967.

Eric D. Weitz, „From the Vienna to the Paris Sistem: International Politics and the entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions”, American Historical Review, vol. 113, nr. 5, 2008, pp.1313 – 1343.

Bemd-Jürgen Wendt, *Großdeutschland: Außenpolitik und Kriegsvorbereiterung des Hitler-Regimes*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1987.

Nicolas Werth, „Un Etat contre son peuple”, în Stéphane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek şi Jean-Louis Margolin (editori), *Le Livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Robert Laffont, Paris, 1997.

Nicolas Werth, *La Terreur et le désarroi: Staline et son système*, Perrin, Paris, 2007.

Edward B. Westermann, „Ordinary Men’ or Ideological Soldiers’? Police Battalion 310 în Russia, 1942”, *German Studies Review*, vol. 21, nr. 1, 1998, pp. 41 – 68.

Stephen G. Wheateroft, „Agency and Terror. Evdokimov and Mass Killing în Stalin's Great Terror", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 53, nr. 1, 2007, pp. 20 – 43.

Stephen G. Wheateroft, „The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930-A5", *Europe-Asia Studies*, vol. 48, nr. 8, 1996, pp.1319 – 1353.

Stephen G. Wheateroft, „Towards Explaining the Changing Levels of Stalinist Repression in the 1930 s: Mass Killings", în *idem* (editor), *Challenging Tradiţional Views of Russian History*, Palgrave, Houndmills, 2002, pp. 112 – 138.

John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, Macmillan, Londra, 1938.

Pawel Piotr Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 19371939*, Rytm, Varşovia, 2001.

Mieczysław Wieliczko „Akcja AB w Dystrykcie Krakowskim", în Zygmunt Mańkowski (editor), *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, GKBZoNP-IPN, Varşovia, 1992,

pp. 28 – 40.

Yankiel Wiemik, *A Year în Treblinka*, General Jewish Workers' Union of Poland, New York, 1944.

Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1996.

Samuel Willenberg, *Revolt în Treblinka*, Jewish Historical Institute, Varşovia, 1992.

Kieran Williams, *The Prague Spring And Its Aftermath: czechoslovak Politics, 1968 – 1970*, Cambridge University Press, New York, 1997.

Andreas Wirsching, *Die Weimarer Republik în ihrer inneren Entwicklung: Politik und Gesellschaft*, Oldenbourg, München, 2000.

Peter Witte, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann şi Andrej Angrick (editori), *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941 /42*, Hans Christians Verlag, Hamburg, 1999.

Peter Witte şi Stephen Tyas „A New Document on the Deportation and Murder of Jews During Einsatz Reinhardt' 1942", *Holocaust and Genocide Studies*,

vol. 15, nr. 3, 2001, pp. 468 – 486.

Rafał Wnuk, *„Zapierwszego Sowieta”. Polska konspiracia na Kresach Wschodnich* II *Rzeczypospolitej*, IPN, Varşovia, 2007.

Janusz Wróbel şi Joanna Żelazko (editori), *Polskie dzieci na tułaczych szlakach 1939 – 1950*, IPN, Varşovia, 2008.

Józef Wroniszewski, *Ochota 1939 – 1946*, MON, Varşovia, 1976.

Dalí L. Yang, *Calamity and Reform în China: State, Rural Society, and Instituţional Change Since the Great Leap Famine*, Stanford University Press, Stanford, 1996.

Serhy Yekelchyk, *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, University of Toronto Press, Toronto, 2004.

Zagłada polskich elit. Akcja AB-Katyń, Instytut Pamięci Narodowej, Varşovia, 2006.

Steven J. Załoga, *Bagration 1944: The Destruction of Army Group Center*, Praeger, Westport, 2004.

Jürgen Zarusky, „Hitler bedeutet Krieg’: Der deutsche Weg zum Hitler-Stalin-Pakt”, *Osteuropa*, vol. 59, nr. 7 – 8, 2009, pp. 97 – 114.

Andrzej Żbikowski, „Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej”, *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, nr. 162 – 163, 1992, pp. 3 – 18.

Andrzej Żbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy z dystryktu warszawskiego w getcie warszawskim, 1939 – 1942”, în Barbara Engelking, Jacek Leociak şi Dariusz Libionka (editori), *Prowineja noc. Zycie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, IFia PAN, Varşovia, 2007, pp. 223 – 279.

I. Zelenin *et al.* (editori), *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание* [*Tragediia sovetskoi derevni. Kollektivizaţiia i raskulacivanie*], vol. 3, Rosspen, Moscova, 2001.

V. N. Zemskov, „Смертность заключенных в 1941 – 1945 гг. [Smertnost’ zakliuchennykh v 1941 – 1945 gg.]”, în R.B. Evdokimov (editor), *Людские потери СССР в период второй мировой войны* [*Liudskie poteri SSSR v period vioroi mirovoi voini*],

RAN, St. Petersburg, pp. 174 – 177.

V. N. Zemskov, *Спетспоселенцы в СССР, 1930 – 1960* [*Spetsposelentsy v SSSR, 1930 – 1960*], Nauka, Moscova, 2003.

Joshua D. Zimmerman, „The Attitude of the Polish Home Army (AK) to the Jewish Question During the Holocaust: The Case of the Warsaw Ghetto Uprising", în Murray Baumgarten, Peter Kenez şi Bruce Thompson (editori), *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*, University of Delaware Press, Newark, 2009, pp. 105 – 126.

Ewa Ziółkowska, „Kurapaty", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, nr. 96 – 97, 2009, pp. 44 – 53.

D. Zlepko (editor), *Der ukrainische Hunger-Holocaust*, Helmut Wild, Sonnenbuhl, 1988.

Vadim Zolotar'ov, „Nachal'nyts'kyi skład NKVS USRR u seredyni 30-h rr.", *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KGB*, nr. 2, 2001, pp. 326 – 331.

Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 2007.

Marcin Zwolski, „Deportacie internowanych

Polaków w głąb ZSRS w latach 1944 – 1945”, în Marcin Zwolski (editor), *Exodus: Deportacie i migracie (wątek wschodni)*, IPN, Varşovia, 2008, pp. 40 – 49.

Yitzhak Zuckerman, A *Surplus of Memory: Chronicie* of the *Warsaw Ghetto Uprising*, University of California Press, Berkeley, 1993.

Index

AB Aktion (Ausserordentliche Befriedungsaktion, Operaţiunea

Extraordinară de Pacificare), 176 – 179, 183

Abakumov, Viktor Semionovici, 384, 395, 409, 410, 417

Adamczyk, Wiesław, 156

Aghinskaia, Perla, 265

Ahmatova, Anna Andreevna, 16, 18, 123

al Doilea Război Mondial, 7 – 11, 14, 104, 188, 213, 277, 288, 318, 320, 325, 350, 353, 378, 380, 385, 390, 401, 402, 406, 413, 415 – 418, 420, 422, 424, 431, 435, 440, 441, 445, 451, 454, 456, 460, 461, 479, 511

Alianţa germano-sovietică (1939 – 1941), 184

Allilueva, Svetlana Iosifovna, 384, 412
Angielczyk, Czesława, 127, 480
Anielewicz, Mordechai, 329, 330
Anschluss, 31
antifascism, 92, 95, 477
antifascişti, 91, 92
antisemitism, 88, 114, 248, 262, 388, 391, 400, 401, 405, 411, 416, 418, 420, 422, 423, 424, 425, 433
antisemiţi, 9, 327, 388, 416
Arajs, Viktor, 225, 226
Arendt, Hannah, 18, 19, 70, 427, 428, 430, 431, 433, 434, 447, 474, 493, 506, 515
Arhanghelsk (Uniunea Sovietică), 49
arianizare, 88, 138
Armata (Polonă) a Ţării (*Armia Krajowa*}, 283, 307, 321, 324, 325, Autoritatea Planului Cvadrienal, 133, 192, 193
Babi iar, 16, 236 – 238, 355, 384, 444, 457, 458, 508
Babuşkina, Evghenia, 124
Bach-Zelewski, Erich von dem, 178, 239, 267, 344 – 345, 350, 486

Backe, Herbert, 191, 192, 200, 526
Balâtki (Balytskyi), Vsevolod, 67, 68, 79, 115 – 118, 121, 126, 127, 131, 479, 544
baltici, 8, 375, 377
BBC, 324
Bechtolsheim, Gustav von, 239, 269
Belgia, 8, 184, 195, 209, 216, 313, 337, 491
belgieni 387
Belomor (canal), 49, 50, 472
Belozovskaia, Iza, 237
Belsen (lagăr de concentrare), 14, 354, 428
Bełżec, 8, 14, 15, 218, 242, 290 – 293, 295 – 299, 305 – 307, 311, 312, 314, 387, 428 – 430, 467, 500, 502
Beneš, Edvard, 363, 449
Bergen-Belsen (lagăr de concentrare), 354
Berger, Oskar, 305
Bergman, Bluma, 302
Beria, Lavrenti Pavlovici, 135, 163, 168, 169, 175, 374, 375, 417
Berman, Adolf, 404
Berman, Boris, 125, 131, 136

Berman, Jakub, 369, 399, 402 – 405, 415, 419, 455, 480, 509, 512

Bielorusia (Rutenia Albă) 7, 8, 11, 13, 24, 26, 27, 29, 31, 109, 121, 125, 126, 136, 155, 156, 163, 168, 192, 196, 199, 201, 210, 213, 214, 217, 225, 228, 230, 231, 238, 239, 251, 259, 262, 268, 270, 272, 273, 275 – 280, 283 – 289, 295, 315, 317, 318, 344, 345, 350, 352, 355, 359, 370, 371, 378, 381, 383, 426, 433, 440, 446, 447, 452 – 454, 462, 465, 466, 493, 494, 498, 506, 508

bieloruşi 10, 15, 18, 20, 27, 125, 126, 140* 151, 155, 156, 159, 168, 170, 189, 229, 232, 255, 263, 265, 270, 273 – 276, 278 – 280, 282 – 285, 287, 288, 352, 357, 372, 376 – 378, 383, 386, 389, 397, 439 – 441, 443, 461, 462, 466, 487, 488

Bielski, Tuvia, 272, 273, 286, 341, 504

Bierut, Bolesław, 399, 405, 419

Birkenau (camere de gazare), 313, 430, 431. *Vezi şi* Auschwitz-Birkenau

Biroul Politic Sovietic (Politbiuro), 34, 48, 52 – 54, 59, 60, 63, 68, 98, 99, 107, 156, 383, 388, 391, 395, 399, 402, 416, 436, 450, 473

Biserica Ortodoxă, 51
Blohin, Vasili, 164
Blum, Leon, 92, 477
bolşevici, 23, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 36, 40, 51, 99, 100, 116, 436
bolşevism, 29, 133, 440
Borowski, Tadeusz, 430
Brigada Dirlewanger, 278, 282, 346, 347, 504
britanici, 13, 14, 28, 139, 143, 170, 185, 188 – 190, 194, 195, 213, 232, 246, 253, 274, 307, 313, 317, 322, 332, 333, 339, 348 – 350, 352 – 354, 356 – 358, 362, 364, 366, 369, 388, 393, 394, 429
Brzezinski, Mieczysław, 325
Buber-Neumann, Margarete, 450, 512, 519
Buchenwald (lagăr de concentrare), 113, 179, 215, 313, 354, 477
Buharin, Nikolai Ivanovici, 34, 99
bulgari, 21, 29
Bulgaria, 21, 47, 93, 171, 198, 203, 243, 244, 246, 254, 256, 281, 319, 371, 379, 381, 392
canibali, 73 – 76, 81, 474
canibalism, 61, 75, 76, 78, 209, 212, 433, 475,

490
capitalism, 23, 36, 53, 62, 90, 91, 101, 143, 186, 188, 248, 382, 420
Cartea a doua (Hitler), 38
Cartea neagră a evreilor sovietici, 384, 409
Caucaz, 188, 196, 201, 232, 276, 374 – 378, 466, 481, 488
Cedrowski, Izydor, 365
cehi, 28, 155, 159, 189, 300, 364, 410, 505
cehoslovaci, 172, 364, 391, 412, 423, 454, 502
Cehoslovacia, 8, 30, 39, 137, 141, 142, 144, 147, 153, 158, 159, 209, 232, 357, 363, 364, 376, 377, 403, 405, 410, 423, 432, 454, 506, 509
Ceka, 31, 98, 116, 117
centralism democratic, 34
Chamberlain, Neville, 137
Chełmno (centru de gazare), 8, 14, 15, 217, 242, 290, 292, 294 – 296, 300, 314, 315, 332, 353, 429, 430, 467, 494
China, 32, 53, 55, 95, 96, 133, 134, 144, 247, 406 – 408, 477, 511
Churchill, Winston, 340, 341, 348, 349, 356, 358,

387, 509

Circul (film), 119

civili, 10, 15, 18, 19, 21, 145, 146, 148 – 150, 154, 184, 191, 192, 197, 199 – 201, 209, 213, 214, 221, 228, 250, 268, 269, 272, 275 – 278, 282 – 284, 287, 307, 320, 331, 332, 345 – 347, 352, 353, 361 – 363, 367, 368, 370, 278, 380, 386, 425, 427, 431, 438, 445, 446, 450 – 452, 456, 461, 465, 483, 489, 490, 495, 498, 504, 506, 508, 512

coasta baltică, 147, 363

colectivizarea agriculturii, 35, 40, 41, 46 – 56, 58, 61 – 64, 66, 68, 72, 79, 84, 86 – 88, 97, 98, 105, 109, 111, 112, 115, 124, 135, 167, 179, 188, 191, 192, 204, 226, 284, 285, 380, 418, 423, 432, 435, 437, 442, 447, 465, 472, 486

colhozuri, 50, 51, 54, 56, 57, 59, 63, 64, 67, 69, 72, 83, 106, 127, 152, 157, 192, 197, 285, 416, 437, 438, 473, 511. *Vezi şi* gospodării agricole colective colonii (posesiuni) britanice, 194

Comandamentul Central al Mişcării de Partizani, 270, 272, 273, 274

Cominform (Biroul Comunist de

Informaţii), 382, 399
Comisariatul General al Ruteniei Albe, 262, 263, 285. *Vezi şi* Bielorusia
Comisia Mixtă Ceho-Germană 506
Comitetul Antifascist Evreiesc, 383, 393, 395, 404, 409, 417, 509
comunism, 33, 36, 37, 41, 46, 62, 85, 116, 143, 227, 248, 253, 261, 324, 334, 348, 352, 369, 371, 377, 381, 388, 398 – 400, 402, 408, 419, 421 – 424, 436, 440, 447, 451
Congresul învingătorilor (1934), 90, 101
copii, 7, 8, 44, 45, 50, 59, 70, 71, 73 – 77, 80, 82, 83, 128, 129, 137, 146, 148, 156, 157, 168, 169, 174, 175, 177, 178, 202, 230, 231, 236, 239, 240, 251, 255, 257, 258, 260, 267, 271 – 273, 275, 276, 280, 282, 283, 290, 294, 295, 297, 300 – 304, 318, 334, 346, 347, 363, 365, 372, 374, 404, 419, 433, 444, 448, 458, 462, 463, 466, 493, 498
cosmopolitism / cosmopolit, 124, 391, 393, 395, 398 – 400, 404, 405, 411, 412, 421
Cracovia (Polonia), 158, 176, 179, 298, 299, 302, 500

Crimeea, 374, 375, 376, 377, 378, 385, 508
croaţi, 196
Croaţia, 218, 276, 315
Crucea Roşie, 57, 472, 482
Cukierman, Icchak, 330
culaci, 47 – 51, 64, 79, 105 – 115, 117 – 119, 121, 122, 126, 129 – 134, 156, 157, 375, 395, 434 – 436, 462, 463, 478. *Vezi şi* ţărani sovietici
Cursul scurt (*de istorie a PCUS*) (Stalin), 186
Czapski, Józef, 18, 151, 166, 180 – 182, 483 – 485, 487, 520
Czerniaków, Adam, 173, 301
Dąbal, Tomasz, 118
Dachau (lagăr de concentrare), 14, 85, 86, 113, 215, 313, 476
Daladier, Édouard, 137
Danemarca, 11, 170, 195, 209
darwinism, 185
Dealul Caprelor, 164
Defoe, Daniel, 320
democraţie, 36, 38, 39, 86, 92, 93, 141, 420, 437
democraţie populară, 382

Der Nister, 393, 509, 521

„Despre activitatea de rebeliune fascistă, de sabotaj, defetistă şi teroristă a serviciilor de spionaj polone în URSS”, 120

„Despre elementele antisovietice”, 107, 108

„Despre operaţiunile de reducere la tăcere a foştilor culaci, a criminalilor şi a altor elemente antisovietice”, 107

Dirlewanger (comandoul special SS), 277, 278, 287, 345, 346

Dirlewanger, Oskar, 277, 278, 345, 350, 352

Dmowski, Roman, 27

Dnepropetrovsk (Ucraina), 43, 45, 47, 129, 198, 203, 238, 243, 256, 281, 319, 371, 379, 392, 471

Doneţk (Ucraina), *vezi* Stalino

(Ucraina)

Dorfmann, Ruth, 457, 502

Dostoievski, Feodor Mihailovici, 166, 167, 491

Dowbor, Janina, 178

Dubćek, Aleksandr, 423

Dulles, Allen, 403

Duranty, Walter, 81, 476, 514

duşmani de clasă, 114, 287, 374, 499
duşmanii poporului, 65, 78, 237, 300
dvoică, 127, 130
Dzeijiński, Feliks, 82, 117
Eberl, Irmfried, 264, 299, 305, 306, 497
Edelman, Marek, 330, 472, 503
Edelman, Robert, 521
Ehrenburg, Ilya, 360, 384, 415, 449, 494, 497, 498, 511, 521
Eichmann, Adolf, 138, 172, 313, 485
Einsatzgruppen, 11, 13, 153, 154, 198, 213, 214, 220, 221, 223 – 226, 228, 230, 231, 233, 238, 239, 254, 270, 284, 315, 390, 440, 466, 482, 483, 490, 492, 493
Einsatzkommandos 154, 214, 224, 225, 231, 239, 270
Eizenştain, Sofia, 237
Ejov, Nikolai Ivanovici, 99 – 101, 107, 108, 110, 111, 117 – 122, 131, 135, 477
Engels, Friedrich, 24
Estonia, 11, 131, 144, 170, 171, 184, 199, 222, 223, 226, 373, 385, 441, 493

estonieni, 226, 227, 229, 232, 376
Etinger, Iakov, 409, 410, 510
eutanasiere, 160, 294, 295, 297 – 299, 313, 429, 467, 494
Evian (Conferinţa de la) (1938), 139
evrei, 7 – 11, 13 – 16, 18, 20, 21, 27, 36, 39, 41, 44, 62, 78 – 80, 87, 88, 120, 125 – 127, 136 – 142, 149, 150, 154 – 156, 159 – 161, 168 – 174, 180, 184, 190, 209, 211, 213 – 218, 220 – 229, 231 – 240, 242, 248 – 279, 282, 286 – 291, 293 – 316, 318, 320, 322 – 339, 343, 344, 349, 351 – 354, 357, 360, 370, 371, 378, 380, 381, 383 – 391, 393 – 405, 409 – 427, 429 – 441, 443 – 447, 451 – 462, 465 – 467, 481, 483, 485 – 487, 491 – 493, 495 – 497, 502, 503, 507 – 510
evrei americani, 385, 496
evrei austrieci, 138, 172
evrei baltici, 8, 443
evrei bieloruşi, 262, 263, 270, 276, 278, 287, 378, 433, 439, 443, 444
evrei cehoslovaci, 172, 502
evrei est-europeni, 432
evrei estonieni, 226

evrei europeni, 9, 13, 30, 139, 141, 173, 190, 219, 242, 252, 270, 286, 291, 313, 353, 385, 430, 443, 462, 496
evrei francezi, 502
evrei galiţieni, 496
evrei germani, 8, 9, 88, 115, 139, 140, 240 – 242, 252, 294, 425, 476, 502
evrei greci, 313
evrei italieni, 313
evrei letoni, 386, 431
evrei lituanieni, 223, 386, 431
evrei maghiari, 314, 432, 459
evrei olandezi, 502, evrei ortodocşi, 149, 160
evrei polonezi, 8, 138, 140, 150, 169, 174, 182, 217, 218, 290, 291, 293, 294, 296, 300, 301, 311 – 314, 318, 320, 322 – 324, 332 – 335, 337, 338, 348, 351, 370, 375, 380, 385, 386, 397, 398, 401, 405, 415, 421, 422, 429 – 431, 439, 443, 444, 459, 460, 465 – 467, 502, evrei români, 252, 459
evrei slovaci, 312
evrei sovietici, 8, 174, 215, 255, 314, 380, 383, 385, 386, 389, 390, 393 – 396, 408, 411, 414 – 417,

431, 443, 459, 460, 466, 488, 496, 508, 509, 512
evrei ucraineni, 378, 393, 452
evrei vest-europeni 425
fabrici ale morţii, 110, 218, 271, 290, 294, 296, 298, 304, 313, 315, 388, 425, 429, 430, 502, 511
Familia Masher (roman) (Der Nister), 393
fascism, 91, 92, 95, 100, 101, 119, 141, 143, 401, 433, 477
fascişti, 37, 87, 92, 94, 100, 125, 143, 401, 403
Fefer, Iţik, 396, 404
femei 8, 16, 39, 43 – 45, 52, 63, 70, 75, 81, 82, 128, 129, 146, 151, 154, 168, 169, 178, 197, 204, 206, 210 – 213, 230, 231, 235, 239, 251, 257, 269, 272, 273, 275, 276, 280, 282, 283, 290, 297, 300, 304, 308 – 310, 316, 321, 331, 334, 345, 346, 359 – 363, 365, 374, 414, 423, 444, 462, 466, 489, 493, 494, 497, 498
Field (fraţii Noël şi Hermann), 403, 404
Finlanda, 12, 17, 24, 25, 32, 93, 129, 131, 144, 165, 171, 184, 196, 198, 202, 203, 243, 281, 319, 379, 392, 394, 432
finlandezi, 202, 203, 374, 394, 494
Fischer, Ludwig, 173

Fiterson, Sima, 267
Flak, Jadwiga, 176
Flak, Marian, 176
Flossenberg (lagăr de concentrare), 113
foamete, 15, 16, 18, 20, 33, 43 – 46, 51, 52, 55, 57 – 75, 77 – 82, 84, 86, 87, 91, 92, 97, 105, 111, 112, 115 – 117, 126, 129, 139, 157, 174, 175, 182, 184, 192, 193, 196, 197, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 208, 211, 212, 214, 216, 219 – 221, 259, 263, 269, 288, 295, 315, 337, 354, 380, 418, 426, 428, 429, 431, 433, 435 – 437, 439, 440, 442, 443, 445, 447, 448, 450, 452, 453, 455, 458, 462 – 466, 47275, 495, 508, 511
Forţele Armate Naţionale, 342, 344
francmasoni, 321, 411
Franco, Francisco, 93, 142
Frank, Hans, 155, 172, 174, 175, 182, 248, 299, 301, 326, 484, 487, 495, 500, 505, 507
Frank, Matthew, 523
Franţa, 8, 11, 21, 24, 28, 36, 82, 92, 137 – 139, 142, 143, 146, 162, 169, 170, 174, 184, 187 – 190, 195, 196, 209, 313, 317, 321, 337
Franz, Kurt, 306, 501

Fraţii Karamazov (roman) (Dostoievski) 166
Frenkel, Pawel, 322
Frontul Popular, 92, 93, 94, 97, 100, 101, 115, 119, 134, 138, 141, 142, 469, 477
Furet, François, 440, 477, 478, 502, 511, 523
Gandhi, Mahatma, 449
Garda Poporului, 321. *Vezi şi* Armata Poporului
Gauleiteri, 362, 506
gazare, 13, 14, 16, 175, 217, 238, 242, 253, 264, 271, 290, 291, 294 – 296, 305, 306, 308, 309, 312, 313, 315, 318, 326, 328, 332, 334, 337, 353, 366, 402, 429 – 131, 435, 443, 458, 467, 480, 496, 498
Gęborski, Czesław, 365, 506
Geibel, Paul, 350
Geller, Eliezer, 330
Generalplan Ost, 189, 191, 193, 201, 219, 221, 246, 269, 288, 291, 335, 350, 357, 436, 466, 488, 499
germani, 7 – 11, 14 – 16, 18, 21, 24, 27 – 30, 36, 40, 78 – 80, 82, 84 – 89, 92, 102 – 104, 113, 115, 117, 132 – 134, 137, 139 – 141, 145 – 151, 154, 155, 158 – 160, 169 – 171, 173 – 180, 183, 184, 186 – 196

Gestapo (Poliţia Secretă de Stat), 13, 16, 103, 160, 229, 237, 325, 460

Gherasimova, Rosa, 275

Ghetoul din Varşovia, 16, 173 – 175, 299, 302, 306, 322 – 338, 344, 346, 347, 350, 351, 352, 400, 401, 404, 485

ghetouri, 16, 173 – 175, 182, 185, 233, 241, 242, 253, 257 – 260, 262 – 266, 267 – 272, 274, 278, 279, 290, 296 – 299, 301 – 304, 314, 315, 322 – 338, 344, 346, 347, 350, 351 – 353, 400, 401, 404, 438, 439, 460, 465, 485, 486, 496, 505

Glińska (surorile Irena, Janina şi Serafina), 177

Globocnik, Odilo, 242, 291, 293 – 299, 301, 335, 494

Głowacki, Albin, 483, 484, 524

Goebbels, Joseph, 159, 249, 327, 328, 491, 495

Goglidze, S.A., 417

Gold, Artur, 307

Goloşcekin, Filip, 58

Gomułka, Władysław, 357, 365, 369, 399, 400, 405, 406, 419, 420, 422, 423, 509

Gorbaciov, Mihail Sergheievici, 423

Gorbman, Ekaterina, 391, 509
Göring, Hermann, 133, 139, 192, 193, 199 – 201, 208, 216, 219, 220, 230, 280, 283, 301, 449, 488
gospodării agricole colective, 35, 40, 50, 52, 56, 59, 285, 437, 443. *Vezi şi* colhozuri
Gottberg, Curt von, 277, 498
Gottwald, Element, 410, 411
Graniewicz, Bazylii, 76
Graniewicz, Kolya, 76, 475
Grass, Gunter, 18, 147, 360, 363, 364, 482, 505, 506, 524, 525
„Grădina Raiului”, 186, 240, 487
greci, 15, 22
Grecia, 8, 251, 313, 337, 399
Greiser, Arthur, 160, 173, 241, 242, 295
Grossman, Vasili, 18, 45, 83, 318, 320, 348, 354, 355, 383, 384, 393, 414, 415, 433, 434, 471, 502, 509 – 511, 521, 525
Gulag, 13, 49 – 51, 55, 66, 68, 72, 92, 94, 105 – 107, 109, 110, 113, 122 – 125, 128, 131, 134, 135, 153, 156, 182, 208, 223, 288, 359, 361, 370, 372 – 374, 384, 397, 418, 428, 429, 437, 441, 450, 452, 465,

507, 512

Guvernământul General, 155, 159 – 161, 172 – 176, 179, 211, 217, 221, 242, 248, 280, 290, 291, 295, 296, 298 – 302, 311, 314, 318, 335, 336, 429, 490, 502

Habrowski, Mieczysław, 177

Halder, Franz, 199, 497

Hanke, Karl, 362

Harkov (Ucraina), 22, 4346, 57, 59 – 61, 68, 71, 73, 75, 78, 80, 82, 165, 168, 169, 201, 202, 238, 471, 494

Harţâzk (Ucraina), 45, 47, 256, 371, 471

Hecht, Thomas, 298, 500, 526

Hegel, Georg Wilhelm Friedrich, 91

Herriot, Édouard, 82, 83, 92, 476

Heydrich, Reinhard, 153, 154, 180, 189, 214, 219, 220, 229, 271, 299, 300, 437, 483, 498

Hilberg, Răul, 427, 484, 491, 502, 526, 527

Himmler, Heinrich, 18, 85, 102 – 104, 153, 158 – 160, 172, 174, 177 – 179, 189, 190, 193, 219 – 222, 228 – 233, 239, 240, 242, 249, 251, 252, 255, 264, 269, 270, 277, 291, 295, 296, 298, 299, 301, 312, 326, 327, 330, 331, 334, 337, 344, 345, 350, 351, 352, 353,

437, 449, 476, 478, 486, 488, 491, 492, 494, 495, 497, 503 – 505

Hitler, Adolf, 7 – 11, 13, 14, 18 – 20, 30, 36 – 3, 80, 84 – 92, 98, 100 – 104, 114, 133, 135, 137 – 139, 141 – 145, 148, 149, 154, 155, 158 – 160, 167, 172, 175, 182, 185 – 194, 196, 200 – 203, 206, 207, 209, 210, 213, 216, 218, 219 – 221, 230, 232, 238 – 242, 244 – 246, 248 – 253, 256, 259, 262, 266, 269, 270, 272, 274, 275, 280, 284, 286, 291, 293 – 295, 299, 300, 312, 313, 330, 340, 341, 344, 346, 348, 350, 354 – 358, 362, 368, 387, 389, 390, 396, 401, 421, 424, 425, 427, 434 – 443, 444, 445, 448, 449, 452, 453, 458, 462, 466, 467, 476, 483, 484, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 494, 495, 511

Holocaust, 8 – 10, 15, 18, 259, 262, 279, 312, 314, 333, 360, 381, 383, 385 – 388, 390, 397, 400 – 102, 405, 419, 420, 424, 425, 427, 42932, 440, 441, 444, 447, 453 – 155, 457, 459, 460, 462, 463, 492, 495, 509

Homage to Catalonia (Orwell), 101

Hoover, Herbert, 358, 505

Horol (lagăr), 215

Hoss, Rudolf, 313
Hófle, Hermann, 296, 298, 301, 302
Hruşciov, Nikita Sergheievici, 151, 388, 418, 419, 509
Hughes, John, 45
Iagoda, Genrih, 99, 135
Ialta (Conferinţa de la), 356, 358
IG Farben, 179, 312, 486
Iluminism, 182, 185, 487
Imperiul Britanic, 185 – 187, 194
Imperiul German, 21, 24, 28, 159, 191, 221, 242, 249. *Vezi şi* Reich
Imperiul Japonez, 106
Imperiul Otoman, 22
Imperiul Rus, 21, 23, 24, 36, 53, 80, 96, 122, 124 – 125, 255, 261
Industrializare, 33, 46, 106, 124, 167, 179, 187, 193, 381, 419, 423
Innitzer, Theodor, 80, 476
Internaţionala Comunistă, 29, 86, 89, 91, 94, 95, 97
Internaţionalism, 119, 135

Israel (Statul), 140, 390 – 392, 394, 397, 398, 400, 405, 412, 414 – 416, 419 – 421, 424, 457, 509

Israelieni, 405

Italia, 8, 12, 17, 21, 22, 25, 91, 93, 137, 142, 152, 171, 194, 196, 246, 251, 292, 313, 314, 349, 360, 379, 392, 432, 448, 489, 502

Italieni, 37, 77, 506

Iugoslavia, 8, 251, 359, 381, 398, 399, 456, 459

În mers de rac (roman) (Grass), 363

Întuneric la amiază (roman) (Koestler), 181

Jahn, Egbert, 473, 528

Jahntz, Eva, 363, 506

Jakubowicz, Dobiesław, 162, 475, 484

Janion, Marion, 455, 512, 528

japonezi, 18, 54, 60, 94, 95, 106, 132, 133, 144, 145, 170 – 172, 186, 194 – 196, 244 – 246, 248, 262, 317, 406, 455, 489

Japonia, 53, 54, 60, 61, 94 – 96, 106, 107, 132, 133, 144, 145, 171, 172, 186, 194 – 196, 244 – 246, 378, 393, 406 – 408

Jdanov, Andrei Aleksandrovici, 382, 384, 399, 400, 409, 410, 412, 508

Jeckeln, Friedrich, 233, 241, 242, 278, 492, 499
Jemciujina, Polina, 391, 395, 509
Jones, Gareth, 43, 45, 71, 80, 81, 84 – 86, 95, 471, 476
Judenrat, 173, 175, 257, 266 – 268, 271, 297, 301, 325, 326, 353, 438
Juriewicz (familia), 123, 480
Juriewicz, Janina, 123
Juriewicz, Maria, 458
Kagan, Dobcia, 457
Kaganovici, Lazar Moiseievici, 34, 35, 56, 57, 59, 60, 63 – 65, 68, 69, 79, 90, 200, 201, 383, 384, 395, 472, 473
Kamenev, Lev, 34, 74, 75, 99
Kamianeţ-Podilski, 47, 232 – 234, 238, 241, 254, 256, 278, 371
Kamin-Kaşirski, 258
Kamiński, Bronislav Vladistavovici, 284, 285, 345
Kanał, Israel, 330
Karpai, Sofia, 410, 414, 510
Karski, Jan, 333
Katyń (masacrul din 1940 de la), 16, 18, 164,

165, 168, 178, 327, 328, 339, 340, 348, 374, 387, 426, 444, 465

Kaunas (Lituania), 8, 17, 47, 93, 129, 142, 170, 224, 240, 242, 243, 256, 264, 281, 292, 319, 360, 371, 379, 392

kazahi, 204, 453

Kazahstan, 32, 46, 48, 49, 53, 55, 58, 72, 77, 78, 95, 106, 117, 128, 132, 156, 157, 161, 168, 169, 240, 288, 322, 339, 361, 374, 375, 377, 395, 441, 455, 485, 511

Kazinieţ, Isai, 265, 266, 271

Kennan, George, 18, 19, 349, 352, 408

Kiev (Ucraina), 12, 16, 17, 22, 25, 32, 43, 47, 74, 77, 82, 93, 118, 127, 129, 152, 165, 171, 198, 201 – 203, 206, 207, 211, 233 – 238, 243, 251, 256, 260, 264, 281, 319, 371, 379, 384, 391, 392, 432, 457, 464, 475, 489, 494

Kim, Ir-Sen, 407

Kirghistan, 32, 55, 374

Kirov, Serghei Mironovici, 98

Kirovograd, 47, 203, 210, 254, 256, 371

Koch, Erich, 256, 257, 362

Koestler, Arthur, 18, 45, 78, 79, 143, 181, 349, 391, 471, 475, 482, 487, 509
Kołakowski, Leszek, 447, 469, 477, 511, 530
Koldâcevo (lagăr de concentrare), 497
Korczak, Janusz, 303, 501
Kosior, Stanisław, 56, 57, 472, 473, 479
Kostrovitkaia, Vera, 205
Koszewicz, Zeferyna, 128, 481
Kozelsk (lagăr de prizonieri de război), 152, 161, 162, 164 – 167, 177, 178, 180, 183
Krause, Franciszek, 147
Kravcenko, Viktor, 71, 471, 472, 474
Kraveţ, Lev, 274, 498
Kriminal Polizei, 103, 229
Kristallnacht, 138, 139
Krzepicki, Abraham, 532
Krzepicki, Adam, 305, 501
Kube, Wilhelm, 270, 285, 286, 288
Kuperhand, Saul, 311
Kurzmann, Martha, 361
Łabędź, Maksymilian, 162
Lagărul 517 din Karelia, 361, 506

Łambinowice (lagăr), 365, 506
Landau, Ludwik, 351, 505
Lange, Herbert, 295, 500
Lapidus, Israil, 272
Läsenko, Iuri, 73
Legile de la Nürnberg (1935), 137, 149
Lejkin, Jakub, 325
Lemkin, Rafal, 78, 462, 463
Lenin, Vladimir Ilici, 23, 24, 27, 29, 30, 33, 34, 37, 40, 51, 58, 67, 97, 104, 112, 186, 260, 384, 487
Leningrad (Uniunea Sovietică) 7, 11, 12, 17, 32, 51, 93, 98, 109, 110, 122 – 124, 129, 165, 171, 196, 198, 201 – 204, 214, 243, 260, 264, 276, 281, 284, 319, 351, 379, 392, 426, 427, 432, 452, 466, 489, 508, 512
leninism, 112, 136
Leplevski, Israel, 110, 111, 118, 126, 127, 131, 136, 479
Letonia, 8, 9, 11, 26, 131, 170, 171, 184, 199, 222, 223, 225 – 227, 256, 278, 373, 385, 394, 441
Levi, Primo, 430
Levinson, Hanna, 310

Lichtenberg (lagăr de concentrare), 113
Lidice, 300
Linia Molotov-Ribbentrop, 12, 152, 153, 155, 158, 165, 171, 177, 196, 198, 221, 226, 227, 229, 231, 242, 253, 262, 290, 291, 296, 297, 314, 317, 318, 322, 340, 360, 370, 373, 387, 389, 429, 441, 447, 460
Lipski, Feliks, 271, 498
Lituania, 8, 9, 11, 26, 124, 144, 145, 155, 170, 171, 184, 199, 222 – 227, 256, 262, 370, 371, 373, 385, 388, 441, 446, 492
Litvinov, Maksim Maksimovici, 89, 142, 396, 482
Łódź (Polonia), 8, 12, 17, 129, 142, 149, 152, 159, 160, 171 – 173, 198, 203, 240 – 243, 264, 295, 319, 353, 354, 360, 371, 379, 392
Lowinska, Maria, 71, 474
Lublin (Polonia), 12, 17, 22, 129, 142, 152, 155, 172, 176, 178, 217, 221, 234, 242, 254, 256, 264, 277, 281, 290 – 296, 298, 299, 301, 302, 318, 319, 322, 326, 335, 341, 360, 371, 379, 392, 432, 499
Lubraniec (lagăr), 365
lupta de clasă, 23, 65, 87, 91, 112, 114, 136, 177, 188, 369, 374, 435

Lurie, Wanda, 346
Luxemburg, 12, 17, 22, 25, 93, 142, 171, 184, 195, 209, 292, 360, 432
Madagascar, 139, 140, 141, 174, 190, 217, 252, 290, 326, 482
maghiari, 361, 506. *Vezi şi* unguri
Majdanek (lagăr de concentrare), 14, 290, 314, 318, 333 – 335, 430, 467
Makowski (familia), 480
Makowski, Jerzy, 123
Makowski, Stanisław, 123
Makowski, Władisław, 123
Manchester Guardian, 81
Manchuko, 94, 95, 106, 144, 145
Manciuria, 53, 61, 95, 132
Mao Zedong, 95, 406, 407, 511
Marea Acţiune (1942), 302, 303, 307, 311, 320, 322 – 324, 326, 336
Marea Baltică, 49, 195, 202, 227, 406
Marea Britanie 21, 23, 36, 137, 143, 146, 169, 187 – 190, 194, 195, 217, 246, 248, 250, 251, 332, 349, 358, 388, 487, 488

Marea Criză, 38, 39, 43, 408, 442, 469

Marea Teroare 7, 11, 15, 18, 20, 92, 104, 109, 114, 115, 123, 125 – 136, 139, 145, 163, 164, 166, 168, 181, 202, 205, 215, 237, 260, 265, 266, 271, 374, 393, 405, 411 – 413, 415 – 418, 426, 428, 432, 442, 445, 450, 453, 455, 458, 460 – 462, 464, 465, 478, 481, 482, 485

Margolius Kovaly, Heda, 510, 531

Margolius, Rudolf, 411, 510

Martorii lui Iehova, 113

Marx, Karl, 23, 31, 91, 487

marxism, 23, 31, 33, 37, 86, 112, 136, 407, 423, 437, 469, 487

Matsuoka, Yósuke, 196

Mauthausen (lagăr de concentrare), 215

Mazowiecka, Rawa, 150

Mein Kampf (*Lupta mea*) (Hitler), 37, 84

Meir, Golda, 391

Meyer, Konrad, 189

MGB (Ministerul Securităţii Statului) 385, 393, 395, 409, 410, 417, 509

Mickiewicz, Adam, 158

Miete, August, 308
Mihoels, Solomon, 383, 384, 385, 395, 404, 412, 413
Mikołajczyk, Stanisław, 348, 349, 358, 369
Miłosz, Czesław, 320, 331
Mine, Hilary, 399, 405, 419
Minsk (Bielorusia), 8, 12, 17, 22, 25, 32, 47, 93, 125, 126, 129, 142, 152, 165, 171, 198, 203, 210, 239, 240, 242, 243, 256, 259 – 272, 274, 281, 282, 286, 288, 289, 292, 319, 345, 351, 360, 371, 383, 392, 400, 432, 439, 443, 444, 453, 490
modernizare, 33, 34, 35, 49, 53, 167, 465, 512
Moghilev (Bielorusia), 47, 129, 203, 210, 239, 256, 264, 269, 288, 371, 448, 490
Moldova, 376
Molotov, Viaceslav Mihailovici, 34, 59, 63, 64, 69, 142 – 144, 261, 330, 383, 391, 395, 396, 473, 509
Monarhia Habsburgică, 21, 22, 24 – 26, 31
Moscova (Uniunea Sovietică), 18 – 20, 26, 27, 29, 41, 43, 50, 51, 56, 59, 60, 64, 67, 69, 71, 81, 83, 84, 88, 90, 101, 107, 109, 110, 117, 118, 121, 122, 130, 140, 142 – 145, 155, 163, 164, 180 – 182, 184, 195,

196, 199, 201, 202, 214, 238, 244 – 246, 248, 250, 259 – 261, 263, 265, 266, 270, 274, 276, 286, 317, 348, 368, 373, 378, 380, 381, 382, 383, 387, 391, 394, 396, 399, 400, 403, 410 – 412, 416, 424, 428, 435, 436, 481, 494, 509

Moszyńska, Jadwiga, 127, 480

Muggeridge, Malcolm, 81, 476

Munţii Ural, 48, 190, 217, 220

Mussolini, Benito, 37, 91, 313

Muszyński, Marian, 177

München, 12, 17, 22, 25, 36, 37, 93, 137, 141, 142, 152, 171, 292, 360, 379, 392, 432

Napoleon, 250

NATO (Organizaţia Tratatului Atlanticului de Nord), 409, 420

naţionalism, 33, 38, 67, 79, 111, 117, 125, 228, 261, 362, 382, 384, 402, 409, 410, 419, 436, 441

naţionalism bielorus, 125

naţionalism comunist, 419

naţionalism evreiesc, 384, 409, 410

naţionalism rus, 261, 436, naţionalism ucrainean, 67, 79, 117, 228

naţional-socialism (nazism), 13, 19, 20, 30, 36, 40, 85, 100, 114, 119, 158, 185, 193, 209, 420, 429, 434, 439, 442

naţional-socialişti (nazişti), 37

Nebe, Artur, 238, 494

neevrei, 10, 14, 88, 149, 173, 175, 215, 225, 226, 235, 237, 267, 271, 273, 275, 294, 313, 315, 318, 322, 334, 336, 337, 351, 399, 402, 405, 420, 424, 429, 432, 444, 455, 456

Neu) York Times, 81

Nikolaev, Leonid, 98

NKVD (Comisariatul Poporului pentru Afaceri Interne) (Poliţia

Secretă Sovietică), 13, 16, 18, 94, 95, 98, 99, 101, 102, 104 – 111, 113, 115, 117 – 123, 125 – 130, 133, 135 – 137, 152 – 154, 156, 162 – 169, 181, 182, 204, 222, 223, 225, 227 – 229, 234, 237, 240, 260, 263, 266, 271, 321, 325, 327, 341, 354, 377, 389, 428, 436, 440, 441, 445, 448, 452, 453, 455, 458, 481, 482, 485, 487, 494, 502, 508

Noaptea cuţitelor lungi, 102, 103, 104

Norvegia, 8, 11, 170, 195, 209

norvegieni, 387
Norwid, Cyprian, 181
Ocupaţia comună germano-sovietică în Polonia (1939 – 1941), 8, 145, 182
Odessa (Ucraina), 12, 17, 22, 25, 47, 62, 93, 129, 152, 165, 171, 198, 203, 243, 253, 254, 256, 281, 319, 371, 379, 392, 432
OGPU (Poliţia Statului Sovietic), 47, 48, 52, 74, 98
Olanda, 11, 169, 170, 184, 195, 209, 313, 337
olandezi, 85, 387, 502
ONU, 462. *Vezi şi* Organizaţia Naţiunilor Unite
Operaţiunea Bagration, 317, 318, 339, 348, 353, 504
Operaţiunea Barbarossa, 184, 199, 213, 216, 219, 222, 245, 251, 260, 286, 317
Operaţiunea Cottbus, 282, 499
Operaţiunea Culacilor, 108, 110 – 112, 114, 118, 119, 121, 122, 126, 129 – 131, 133, 134, 462, 478
Operaţiunea Est, 372
Operaţiunea Febra Mlaştinilor, 278, 498

Operaţiunea Frantic, 349
Operaţiunea Freischütz (sau Trăgătorul de Elită), 282
Operaţiunea Furtuna, 340, 341, 342
Operaţiunea Germanilor, 134, 481
Operaţiunea Hermann, 83, 284, 499
Operaţiunea Homung, 278
Operaţiunea Iepuraşul de Paşte, 284
Operaţiunea Letonilor, 131
Operaţiunea Polonezilor, 119, 122 – 124, 126 – 131, 136, 144, 145, 166, 480
Operaţiunea Priboi, 373
Operaţiunea Primăvara, 373
Operaţiunea Reinhard, 290, 291, 300, 311, 314, 315, 335
Operaţiunea Sărbătoarea Recoltei, 311, 314, 502
Operaţiunea Sud, 508
Operaţiunea Taifun, 238, 241, 245, 260, 263, 286
Operaţiunea Tannenberg, 154, 175
Operaţiunea Vistula, 372, 373
Operaţiunea Voievodul Ţiganilor, 282
Operaţiunea West, 373

Operaţiunea Zamość, 335
operaţiuni împotriva naţionalităţilor, 115, 131, 133, 134, 138, 139, 202, 373, 374, 395, 415, 462, 478, 479
Ordnungspolizei, 103, 221, 228, 231, 232, 233, 238, 240, 254, 263, 276, 278, 330, 466, 492
orfani, 75, 78, 175, 302, 303, 475
orfelinat, 75, 128, 202, 267, 271, 303, 481
Organizaţia Evreiască de Luptă, 323 – 330, 333
Organizaţia Militară Polonă, 116 – 120, 127, 163, 479
Organizaţia Militară Ucraineană, 116. *Vezi şi* Organizaţia
Naţionaliştilor Ucraineni
Organizaţia Naţionaliştilor Ucraineni, 116, 179, 370
Organizaţia Naţiunilor Unite, 391
organizaţii ale comunităţii evreieşti, 175
Originile totalitarismului (Arendt), 433
ortodoxie, 51, 95, 161
Orwell, George, 18, 81, 93, 100, 101, 143, 349, 358, 476 – 478, 482

OSS (Oficiul pentru Servicii Strategice) (Berna), 403
Ostaşkov (lagăr de prizonieri de război), 152, 161, 164, 165, 177, 178
Pactul (Acordul) de la München
(1938), 137, 141
Pactul Anti-comintern (1936), 94, 96, 144
Pactul Molotov-Ribbentrop (1939), 144, 184, 194, 195, 202, 222, 223, 255
Palestina, 139, 172, 322 – 324, 370, 385, 390
Panasenko, Yosyp, 71, 474
Panta rhei (Grossman), 433, 509, 511, 525
Partidul Comunist (bolşevic) al
U.R.S.S., 186
Partidul Muncitorilor Polonezi, 324
Partidul Naţional-Socialist al Muncitorilor Germani, 30, 37, 229
Partidul Radical Francez, 82, 92
partizani, 18, 20, 148, 154, 197, 213, 231, 233, 240, 251, 259, 267 – 270, 272 – 280, 282, 283, 285 – 288, 317, 321, 325, 341, 342, 344, 345, 351, 352, 370, 372, 375, 383, 385, 388, 398, 427, 439, 440, 441, 447,

453, 465, 498, 499, 503, 504
Paszkiewicz, Cleanora, 128, 481
Pădurea Kurapati (Bielorusia), 125, 129, 165, 168
Pădurea Palmirî, 176
Pearl Harbor, 244 – 248
Peninsula Coreeană, 407
Pentru o cauză dreaptă (roman) (Grossman), 414
Piłsudski, Józef, 26, 27, 52, 140
Piwiński, Ludwik, 128
Planul cincinal, 35, 40, 45, 46, 54, 90, 97, 105, 115, 193, 381, 471
Planul Foamei, 192, 193, 196, 197, 199, 202, 208, 214, 219, 220, 269, 288, 436, 466, 495
Planul Marshall, 380
Poatei-Zion („Muncitorii Sionului”), 404
pogromuri 138, 223, 226, 228, 229, 231, 261, 440, 493
poliţişti bieloruşi 279
poliţişti evrei, 267, 271, 297, 302 – 304, 307, 325, 446, 497

politişti germani 18, 153, 228 – 230, 238, 259, 275, 276, 282, 297, 336
politişti lituanieni, 225
politişti polonezi, 156
politişti sovietici 447
politişti ucraineni, 257, 370
polonezi 7, 8, 10, 11, 15, 16, 18, 20, 26, 28, 30, 40, 44, 51, 52, 54, 60, 61, 67, 78 – 80, 82, 94, 113, 115 – 137, 140, 141, 143 – 145, 147 – 163, 165 – 186, 189, 211, 217, 225, 227, 228, 237, 242, 255, 266, 279, 280, 283, 287, 290, 291, 294 – 296, 299 – 301, 304, 307, 311 – 315, 318, 320 – 325, 327, 328, 330 – 349, 351 – 354, 356 – 358, 361, 363, 364, 367 – 372, 375 – 378, 380, 385 – 389, 391, 394 – 399, 401 – 406, 415, 419 – 423, 426, 430 – 432, 435, 439, 441, 444, 448, 454 – 462, 465, 466, 476, 479 – 184, 486, 487, 493, 499, 502, 505 – 508, 510
Polonia, 8 – 11, 13, 15, 24, 26, 27, 29, 31, 36, 39, 40, 52 – 54, 60, 61, 65, 67 – 69, 80 – 82, 89, 90, 95, 96, 104, 107, 116 – 118, 121, 130, 132, 133, 138, 140, 141, 143 – 147, 149 – 151, 153 – 156, 158 – 160, 161 – 163, 167 – 170, 172, 177, 179 – 182, 184 – 186, 195 –

197, 199, 209, 211, 214, 217, 218, 221, 222, 224, 226 – 228, 230, 241, 242, 252, 255, 256, 262, 265 – 267, 273, 283, 287 – 289, 293, 300, 301, 306, 312, 313, 315, 318, 321 – 327, 332, 333, 335, 336, 339 – 342, 345, 347 – 349, 351, 352, 356 – 359, 363 – 378, 380 – 382, 385, 387 – 389, 391, 394, 396 – 400, 40206, 408, 410, 418 – 423, 426, 427, 43941, 443, 444, 448, 451 – 457, 459 – 461, 465 – 467, 472, 473, 479, 483, 502, 504, 505, 507, 509, 510

popoare baltice, 226, 375, 377

Potsdam (Conferinţa de la), 358, 364, 365, 369, 506

Potulice (lagăr), 365

Pravda, 79, 83, 99, 391, 413, 414, 509

Primul Război Mondial, 21, 23, 27, 36, 39, 96, 97, 192, 277, 406, 442, 463

prizonieri de război, 10, 11, 14 – 16, 19 – 20, 41, 48, 49, 72, 85, 109, 147, 148, 151, 152, 161 – 164, 166.

184, 200, 201, 206 – 217, 241, 254, 256, 259, 263, 267, 287, 288, 291, 293, 295, 300, 301, 312, 315, 327, 331, 350, 361, 364, 427, 428, 430, 431, 439, 452,

458, 459, 461, 466, 483, 490, 491, 506, 508, 512
procese publice la Moscova (1936 – 1937), 99 – 101, 111, 112, 118, 119, 134, 164, 396, 403, 404, 410, 411, 412, 413, 415, 418
Proniceva, Dina, 235, 236, 237, 456, 458
Protectoratul Boemiei şi Moraviei, 141, 159, 299
purificare etnică, 356, 357, 363, 369, 370, 374 – 376, 388, 396 – 397, 399, 415, 418, 431, 441, 459, 461
Puterile Antantei 21, 26, 29
Puterile Centrale 22
Raihman, Lev, 126, 136
Rajehman, Chil, 309 – 311, 501, 502, 541
Rajk, László, 404
rasism, 114, 119, 137, 240, 282, 444, 447
Ravensbrück (lagăr de concentrare), 300
Războaie Napoleoniene, 185
Războiul Civil Spaniol, 100, 101, 142, 469
Războiul Coreean, 407, 408
Războiul de Şase Zile (1967), 419, 421
Războiul Germano-Sovietic (1941 – 1945), 8, 196
Războiul Polono-Bolşevic (1919 – 1920), 28, 116
Războiul Rece 14, 355, 394, 398, 402, 403, 406,

413, 415, 420, 424, 436, Războiul Ruso-Japonez (1904 – 1905), 53, 96

Reich timperiul German), 103, 138, 141, 158, 159, 216, 219, 230, 241, 248, 249, 256, 263, 280, 282, 290, 299, 301, 312 – 314, 345, 350, 359

Reichsgau Wartheland, 12, 152, 160, 161, 172, 241, 242, 264, 292 – 296, 494

Reichstag (incendierea din 1933), 85, 98

Reichstag (Parlamentul German), 38, 84, 85, 98

Reihman, Leonid, 181

Reinefarth, Heinz, 345, 346

Republica de la Weimar, 86

Republica Democrată Germană, 378, 406

Republica Federală a Germaniei (Germania de Vest), 147, 378, 420, 421

Republica Populară Mongolă, 32, 55, 96, 132, 134, 144, 407

Requiem (Ahmatova), 17

Revolta Ghetoului Varşovian (1943), 330 – 334, 344, 351, 400, 401

Revolta Varşoviană din august 1944, 320, 340, 342, 348, 349, 400

Revoluţia Bolşevică (1917), 35, 51, 97, 98, 104, 106, 135, 138, 161, 259, 391
Revoluţia din Octombrie (1917), 63.
Vezi şi Revoluţia Bolşevică (1917)
Revoluţia Franceză, 185
Revoluţia Rusă (1917), 24, 28. *Vezi şi* Revoluţia Bolşevică (1917)
rezistenţa, 52, 111, 163, 178, 179, 199, 211, 251, 274, 303, 307, 320 – 328, 330, 331, 333 – 337, 339, 341, 348, 349, 388, 400, 401, 445, 465, 503
Ribbentrop, Joachim von, 140, 141, 143, 144
Riga (Letonia), 9, 12, 17, 22, 25, 29, 93, 129, 142, 152, 165, 171, 198, 203, 224 – 226, 240 – 243, 264, 278, 281, 319, 379, 392, 432
Ringelblum, Emanuel, 174, 304, 351, 485, 505
Riumin, Mihail, 409, 410, 417
Rohinson Crusoe (Defoe), 320
Rodai, Leon, 322
Roma, 93, 194
romano-catolicism / romano-catolici, 51, 127, 128, 157
români, 28, 222, 253, 377, 380, 386, 389, 461,

492, 506

România, 11, 39, 144, 184, 196, 246, 252, 253, 256, 315, 356, 374, 380, 381, 389, 432, 452, 486, 508, 509

romi, 315, 430, 502. *Vezi şi* sinti

RONA 284, 285. *Vezi şi* Armata Populară Rusă de Eliberare

Roosevelt, Franklin D., 81, 188, 341, 348, 356, 358, 387, 505

Rosenberg, Alfred, 220, 491, 492

Röhm, Ernst, 102, 103, 209

Rufeisen, Oswald, 272, 498

Rusia, 8, 13, 18, 24, 26, 27, 29, 31, 33, 48, 49, 51, 53, 58, 66, 76, 77, 123, 124, 152, 161, 169, 189 – 192, 202, 213, 214, 239, 276, 284, 285, 290, 306, 378, 381, 386, 389, 452, 453, 459, 466, 508, 512, ruşi, 8, 10, 24, 33, 44, 53, 62, 77 – 79, 95, 106, 127, 136, 155, 157, 167, 204, 205, 208, 228, 232, 250, 261, 265, 279, 287, 293, 345, 361, 378, 380, 382, 385, 386, 389, 406, 409, 410, 420, 424, 443, 451, 452, 453, 457, 461, 481, 488, 509, 512

Rutenia, 232

Rutenia Albă 263, 270, 285. *Vezi şi* Bielorusia
SA (*Sturmabteilung*), 102, 103, 209
Sachsenhausen (lagăr de concentrare), 113, 179, 215, 217
Sammem-Frankenegg, Ferdinand von, 330
Satana, 51
Savhira, Petro, 74, 475
Savicev (familia), 206
Saviceva, Tania, 205, 206, 426, 458
Scandinavia, 170
Schön, Waldemar, 173, 485
Schuschnigg, Kurt von, 138
Schwede-Coburg, Franz, 362
SD (*Sicherheitsdienst*), 153, 180, 295
sedentarizare, 53
Sen, Amartya, 65, 543
Serbia, 21, 251, 315, 495
Sèvres (Tratatul de la), 21, 29
Sheng, Shicai, 95, 132
Siberia, 13, 32, 46, 49, 55, 59 – 61, 94 – 96, 106, 107, 109, 128, 134, 144, 156, 157, 169, 193, 196, 244,

245, 339, 361, 373, 374, 377, 407, 441, 478, 494

Sicherheitsdienst (*SD*). Vezi *SD* (*Sicherheitsdienst*)

Sikorski, Władysław, 332

Silezia, 179, 361, 362, 365, 397, 506

sinti, 315. *Vezi şi* romi sinucidere, 98, 342, 361, 362, 422

sionism / sionişti, 140, 322, 323, 330, 385, 394, 398, 400, 404, 405, 411, 412, 419, 420, 421, 422, 457

slavi, 10, 15, 159, 189, 190, 209, 212, 213, 249, 250, 269, 282, 285, 386, 419, 420, 424, 442, 443, 497

Strânsky, Rudolf, 410 – 412, 510

slovaci, 364

Slovacia, 141, 196, 246, 312

Slujitorii Victoriei Poloniei, 321

Slutsk (Bielorusia), 278, 279

Słowacki, Juliusz, 181

Smolar, Herş, 266, 272, 400, 404, 497, 498, 509, 545

Sobibór (lagăr de exterminare), 8, 9, 14, 15, 218, 289, 292, 298, 299, 305 – 307, 311, 312, 314, 387, 429, 430, 467, 502

Sobolewska, Hanna, 73, 129, 481
Sobolewski, Józef, 426
Sochacki, Jerzy, 116, 479
social-democraţi (Germania), 28, 29, 38, 85 – 88, 91, 92, 143, 439
social-fascişti, 143
socialism, 23, 31, 34, 40, 45, 47, 54, 62, 64, 65, 79, 97, 98, 101, 112, 135, 143, 186, 188, 191, 194, 382, 436, 449, 487
Soljeniţîn, Aleksandr Isaievici, 14
Solovki (lagăr de concentrare), 32, 48, 49, 109, 471, 478
Solski, Adam, 164, 426, 458, 485
Soluţia Finală, 174, 185, 190, 216, 217, 219 – 221, 241, 242, 249, 251, 287, 288, 290, 291, 300, 312, 314, 322, 335, 372, 435, 436, 462, 466, 488, 491, 492
Sosnowski, Jerzy, 117
Spania, 92, 93, 100, 101, 482
Speer, Albert, 220, 491
SS (*Schutzstaffel*}, 13, 85, 102 – 104, 115, 135, 139, 153, 158, 169, 179, 189, 197, 215, 221, 229 – 234, 239 – 242, 252, 267, 269, 271, 277, 278, 288,

291, 299, 301, 312, 315, 330, 331, 338, 344 – 347, 350, 353, 354, 389, 428, 429, 445, 446

St. Germain (Tratatul de la), 21, 31

Stalin, Iosif Vissarionovici, 7, 8, 10, 11, 13, 15, 18 – 20, 27, 33 – 42, 45 – 47, 49, 51 – 54, 56 – 63, 65 – 70, 77, 79, 80, 84, 86 – 92, 94 – 102, 104 – 107, 109 – 112, 114, 115, 117, 118, 120, 122, 123, 131 – 133, 135, 136, 141 – 145, 151, 152, 162, 163, 167, 168, 170, 173, 179, 180, 185 – 188, 191 – 195, 197, 200 – 202, 206, 207, 217, 220, 223, 240, 244 – 246, 249, 256, 259 – 262, 265 – 267, 269, 271, 272, 274, 284, 286, 324, 339 – 341, 348, 352, 355 – 359, 362, 364, 365, 368, 369, 371 – 375, 377, 378, 380 – 385, 388 – 391, 393, 394 – 396, 398 – 419, 424 – 427, 432, 434 – 445, 448, 452, 453, 455, 458, 462, 472, 473, 477, 478, 487, 492, 496, 509, 510, 511

Stalinism, 8, 13, 14, 20, 97, 112, 116, 167, 185, 193, 266, 400, 401, 416, 419, 421, 422, 424, 434, 436, 438, 439, 449, 454

Stalino (Ucraina) 12, 17, 43 – 45, 47, 93, 111, 129, 165, 171, 198, 203, 211, 242, 256, 281, 319, 379, 392, 464, 471, 490

Stângi, Franz, 298, 305, 306, 307, 501
Starobilsk (lagăr sovietic de prizonieri de război), 152, 161 – 163, 165, 166, 169, 177
Statele Unite ale Americii, 21, 44, 81, 82, 172, 188, 190, 191, 244 – 246, 248, 250, 294, 317, 332, 341, 381, 382, 385, 388, 391, 393, 395, 397, 398, 404, 407, 408, 412, 413, 416, 420, 421, 425, 433, 461, 495, 496, 507
staţiuni de maşini şi tractoare (SUNT), 35, 50, 51, 52
Steaua lui David, 308, 384
Stroop, Jürgen, 330, 331, 333
Strykowski, Michał, 322
Sudetenland, 142, 292, 357
Sugihara, Chinuie, 18, 95, 145, 170, 171, 195, 262
svastica, 143, 237, 494
Szeryński, Józef, 173, 307, 325
Szklarska, Poręba, 379, 382
Szuleman, Gitla, 179
Światło, Józef, 405
Śladów, 147

Škirpa, Kazys, 223, 224
Şârokaia (strada) (lagăr), 268
Şcerbakov, Aleksandr, 263, 409, 412, 510
Şostakovici, Dmitri Dmitrievici, 204
Şuliński, Ivan, 212
TASS (Agenţia de Ştiri), 413
taxă specială, 66
teroarea nazistă (din 1936 – 1938), 104
Tito, Josip Broz, 398, 399, 402
Toba de tinichea (roman) (Grass), 147
Todorov, Tzvetan, 444, 471, 511, 547
tortură, 108, 121, 127, 135, 404, 412, 417
totalitarism, 427, 428, 433, 434
Tratat privind Frontierele şi de Prietenie (1939), 12
Tratatul (Acordul) de la Rapallo, 30, 89
Tratatul de la Berlin (1926), 89
Tratatul de la Sèvres, 21, 29
Tratatul de la St. Germain, 21, 31
Tratatul de la Trianon, 21, 29
Tratatul de la Versailles (1919), 21, 28, 29, 102, 103, 143

Trawniki (tabără de pregătire de gardieni), 218, 293, 297, 298, 299, 302, 305, 306, 308 – 312, 315, 330, 500

Treblinka (lagăr de exterminare), 8, 9, 14, 16, 218, 290, 292, 298, 299, 301 – 307, 309 – 312, 314 – 316, 318, 320, 323, 326, 332, 333, 344, 355, 387, 402, 404, 422, 429, 430, 448, 457, 467, 502

troikă, 48, 64, 98, 108, 109, 111, 122, 130, 168, 400, 477, Troţki, Leon, 24, 27, 33, 34, 44, 94, 97, 99

Truman, Harry, 399, 408

turci, 21, 375

Ţanava, Lavrenti, 383, 384, 508

ţărani, 31, 33, 35, 39, 40, 52 – 58, 60, 62 – 64, 66 – 70, 91, 92, 105 – 107, 112, 135, 153, 155, 164, 167, 263, 273, 275, 285, 288, 387, 418, 426, 437, 438, 442 – 444, 458, 465, 474, 476

ţărani bieloruşi, 276, 280, 285

ţărani germani, 40, 364

ţărani polonezi, 40, 51, 152, 211, 432, 483

ţărani slavi, 442

ţărani sovietici, 11, 18, 24, 31, 33 – 35, 39, 40, 41, 44 – 71, 73, 76, 78 – 80, 91, 92, 105, 106, 112,

153, 164, 167, 179, 202, 263, 273 – 276, 280, 285, 288, 364, 369, 418, 426, 432, 437, 438, 442 – 144, 446, 458, 465, 471, 472, 474, 476

ţărani ucraineni, 11, 41, 44 – 46, 48 – 52, 54, 58, 61, 66, 69 – 71, 73, 76, 78 – 80, 91, 112, 167, 179, 202, 432, 458, 471, 472

ţările (statele) baltice 8, 13, 24, 170, 184, 196, 201, 213, 214, 217, 221, 223, 225, 226, 230, 263, 356, 373 – 376, 381, 388, 389, 427, 431, 443, 452, 486. *Vezi şi* Estonia, Letonia, Lituania

Ucraina, 7, 8, 11, 13, 18, 24, 26, 27, 29, 31, 36, 41 – 46, 48, 50 – 73, 75 – 81, 83, 86, 90, 110 – 113, 115 – 118, 121, 124 – 130, 134 – 136, 139, 152, 155, 156, 161, 163, 168, 179, 191, 192, 196, 197, 199, 201, 210 – 214, 217, 230 – 233, 238, 239, 251, 253 – 256, 278, 280, 284, 295, 318, 356, 359, 361, 362, 370 – 373, 378, 380, 381, 385, 388, 393, 418, 426, 431 – 433, 435, 440, 441, 443, 445, 446, 451 – 453, 455 – 457, 461 – 465, 472, 474, 475, 481, 482, 493, 494, 507, 511, 512

ucraineni, 8, 10, 11, 16, 20, 27, 41, 44, 46, 48, 49, 51, 52, 55 – 63, 65, 67 – 69, 71, 72, 75, 76, 78 – 83,

111, 113, 115, 118, 121, 125 – 128, 140, 151, 152, 156, 157, 159, 167, 168, 174, 179, 180, 189, 192, 201, 204, 209, 212, 228, 229, 231, 232, 255, 257, 293, 305, 356, 357, 362, 370 – 373, 375 – 378, 380, 386, 388, 389, 396, 397, 399, 418, 432, 435, 439, 441 – 443, 445, 447 – 149, 453, 457, 458, 461, 463, 465, 471, 475, 481, 486 – 488, 507, 508

Umschlagplatz, 301 – 304, 326, 329, 343, 422

Ungaria, 8, 39, 196, 232, 246, 314, 337, 359, 364, 381, 404, 405, 418, 455, 459, 505, 509

ungurii, 29. *Vezi şi* maghiari

Uniunea Europeană, 455

Uniunea Luptei Armate, 321

Uniunea Militară Evreiască, 323, 330

Uniunea Militară Generală Rusă, 106

Uniunea Sovietică, 9, 10, 11, 13, 18, 19, 29, 30, 33 – 38, 40, 43, 45, 46, 48 – 50, 52 – 54, 57, 60, 61, 64, 65, 69, 72, 77 – 84, 86 – 97, 99 – 101, 104, 105, 107, 108, 111, 112, 114 – 120, 122 – 126, 128, 130 – 133, 135 – 145, 155, 156, 159, 160, 163, 165 – 167, 170 – 172, 174, 175, 179, 180, 184 – 196, 199, 200, 207 – 209, 211, 214, 216 – 223, 225 – 227, 229 – 232, 237,

240, 242, 244 – 246, 248 – 253, 255, 256, 259, 261, 262, 265, 266, 269, 280, 283, 284, 291, 293.

295, 296, 300, 312 – 314, 321, 324 – 326, 328, 339, 340, 348, 352, 359, 361, 368 – 373, 376 – 378, 380 – 391, 393, 394, 396 – 398, 405 – 407, 412 – 416, 418 – 421, 423, 424, 427 – 429, 431 – 447, 451 – 453, 457, 459 – 461, 464 – 467, 475, 479, 48G-488, 494 – 496, 508 – 510

Uniunea Statală Polono-Lituaniană, 26, 124, 255

UPA (Armata Insurecţională

Ucraineană) 370, 371, 372, 373

Urycz, 147, Uspenski, A.I., 126, 480

Uzbekistan, 375

Varşovia (lagăr de concentrare), 337, 338, 354

Varşovia (Polonia), 8, 16, 26, 27, 29, 61, 89, 90, 96, 132, 140, 141, 146, 149, 155, 159, 161, 162, 166, 172 – 176, 178, 179, 182, 248, 298, 299, 301 – 304, 306, 307, 310, 317, 318, 320 – 328, 330, 332 – 342, 344, 345, 347 – 356, 358, 381, 396, 400, 401, 404, 408, 422, 424, 427, 439, 440, 455, 460, 462, 466, 470, 482, 486, 502

Vîşinski, Andrei Ianuarievici, 122

Veldii, Petro, 71
Viaţă şi destin (roman) (Grossman), 414, 433
Viena (Austria), 80, 138, 159, 172, 318, 468
Vilnius (Lituania), 12, 16, 22, 25, 152, 165, 170, 171, 198, 203, 222 – 226, 230, 238, 243, 256, 264, 281, 292, 319, 322, 341, 360, 370, 371, 379, 392, 432, 464, 470, 492
Vişniatkaia, Junita, 271, 426
Volkovskaia, Rosalia, 210
Volodymyr Volynskyi (lagăr de femei)
203, 210
Voroşilov, Kliment Efremovici, 383, 391
Voroşilovgrad, 111
Vovsi, Miron, 412
Waffen-SS, 13, 231, 259, 278, 345, 363, 493
Wagner, Édouard, 203, 209, 489
Wandurski, Witold, 116, 479
Warthegau, 346
Webb, Béatrice, 100
Wehrmacht, 11, 13, 104, 141, 144 – 149, 151, 153, 184, 193, 196, 197, 200, 201, 202, 206 – 210, 213, 214, 221, 225, 228, 233 – 235, 240, 244, 250,

252, 254, 259, 263, 278 – 280, 284, 287, 301, 317, 326, 331, 339, 342, 344, 347, 348, 351, 353, 360, 363, 367, 368, 420, 424, 428, 435, 443, 445, 495, 506

Weinstein, Edward, 305

Weissberg, Aleksander, 18, 78, 79, 181, 482

Wiemik, Yankiel, 304, 305, 501, 502

Wiesel, Elie, 430

Wilczyńska, Stefania, 303

Willenberg, Tamara şi Itta, 310, 457

Wilner, Aryeh, 333, 503

Wirth, Christian, 294, 295, 298, 299, 500

Wnuk, Bolesław şi Jakub, 178

Wola (cartier al Varşoviei), 329, 343, 346, 347, 350

Wyganowski, Stanisław, 123, 426, 458

Zinoviev, Grigori, 34, 99

Zona Baltică, 37

Zorin, Solem, 272, 286, 498

Zvierieva, Wanda, 204

Zygielbojm, Shmuel, 333

Zylberberg, Michael, 343, 504

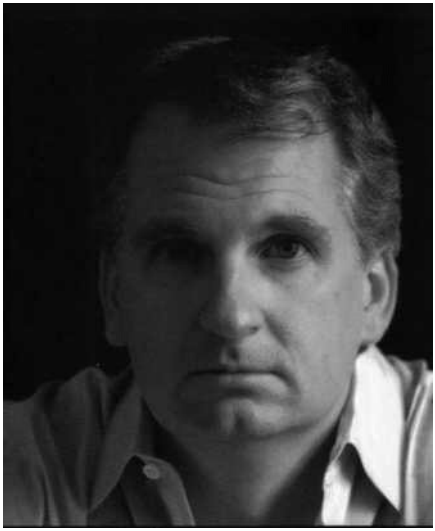

„Numai o istorie a masacrelor poate să unească cifrele cu amintirile. Fără istorie, amintirile devin particulare, ceea ce în zilele noastre înseamnă naţionale; iar cifrele devin publice – cu alte cuvinte, un instrument în competiţia internaţională pentru statutul de martir. Amintirea este a mea, şi am dreptul să fac ce vreau cu ea; cifrele sunt obiective, şi trebuie să-mi accepţi socotelile, indiferent dacă îţi plac sau nu. Acest raţionament îi permite naţionalistului să se îmbrăţişeze singur cu un braţ şi să-şi pocnească vecinul cu celălalt braţ. După ce s-a sfârşit cel de-al Doilea Război Mondial, şi apoi din nou după sfârşitul comunismului, naţionaliştii din întreaga zonă a morţii

(şi de dincolo de ea) s-au dedat exagerării cantitative a statutului de victimă, reclamând prin aceasta pentru ei înşişi acoperământul nevinovăţiei”.

„Regimurile nazist şi sovietic au transformat oamenii în cifre, iar pe unele dintre ele nu putem decât să le estimăm, în vreme ce pe altele putem să le reconstruim destul de exact. Misiunea noastră, ca specialişti, este să căutăm aceste cifre şi să le aşezăm în context. Misiunea noastră, ca umanişti, este să transformăm din nou cifrele în oameni. Dacă nu putem să o facem, atunci

Hitler şi Stalin ne-au modelat nu numai lumea, ci şi natura noastră omenească”.

„Un autentic şi zguduitor studiu asupra ideologiei, strategiei politice şi ororilor de zi cu zi petrecute sub regimul sovietic şi cel nazist… Timothy Snyder a studiat documente de arhivă redactate în engleză, germană, idiş, cehă, slovacă, polonă, bielorusă, ucraineană, rusă şi franceză. Descoperirile sale sunt extraordinare. O imaginaţie scânteietoare îl ajută să vadă conexiuni, similitudini şi tendinţe generale acolo unde alţii nu văd decât haos şi

confuzie... Nu am văzut până acum o carte asemănătoare".

István Deák, *The New Republic*

„O curajoasă şi originală istorie a masacrelor petrecute în secolul XX".

Anne Applebaum, *New York Revieiu of Rooks*

„O lucrare magistrală... relatarea lui Snyder este captivantă, enciclopedică".

Foreign Affairs

„Palpitantă şi cuprinzătoare... Cartea lui Timothy Snyder este un exemplu de istorie revizionistă de cea mai bună calitate: într-un stil narativ direct, susţinut îndeaproape de folosirea meticuloasă a datelor statistice, îl incită pe cititor să reconsidere unele dintre cele mai bine cunoscute episoade din istoria recentă a Europei... Până şi cei care se mândresc cu o bună cunoaştere a propriei istorii vor fi luaţi prin surprindere de intuiţiile, contrastele şi comparaţiile sale".

„Minuţios documentată... de o neasemuită valoare... o puternică şi importantă lecţie de geografie istorică".

„O superbă lucrare ştiinţifică, bogată în detalii concludente, alcătuită cu iscusinţă din informaţii oferite de surse puţin cunoscute până în prezent şi minunat scrisă… Prin forţa sa de narator, Snyder pune într-o adevărată lumină ororile petrecute în vremurile şi locurile pe care le-a studiat”.

Sunday Times

„Snyder poate fi considerat unul dintre cei mai talentaţi tineri istorici ai

Europei contemporane. *Tărâmul morţii* este, din toate punctele de vedere, o remarcabilă realizare, un triumf”.

Ila NitimH